

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредицата
„БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“ излиза
благодарение на любезното
спомоществователство на

**МИНИСТЕРСТВО
НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА**
и
**НАЦИОНАЛЕН ДВОРЕЦ
НА КУЛТУРАТА**

1000 екземпляра от всяко заглавие
са предназначени
за библиотеките в България.

ИЗДАНИЕТО Е ОДОБРЕНО
И ПРЕПОРЪЧАНО ОТ МОН

ДИМИТЪР ТАЛЕВ

ИЛИНДЕН

*Поредицата „Българска класика“
е под общата редакция
на ИВАН ГРАНИТСКИ
и ПАНКО АНЧЕВ*

Издателство
•ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ•
София, 2004

ПЪРВА ЧАСТ

Първите

© Иван Гранитски, съставителство, 2004
© Петър Добрев, художник, 2004
© Издателство „Захарий Стоянов“, 2004
ISBN 954-739-441-X

Зайде сонце зад високо горје,
Со себе носит, милото мале,
до три нишани, до три знаки и
до три орли кърстати.
Първиот орел, стара мале мори,
ми носит от юнака глава...

Народна песен

Завърнале до два снега,
два снега в две планиње.
Юнак лежи с'куришум угрен,
в'десна рака сабл държит,
в'лева рака коња държит...

Народна песен

Са зима гора болна лежала,
кога ми дойде Георгеvден,
сама се гора облекла
сè во зелена долама,
сè во зелено кадифе.

Народна песен

Дотекол ѝе Вардар мѝтен и пороен
мѝтен и пороен, от брег на брег биет,
от брег на брег биет, брегои уриват,
брегои уриват, мостои преливат...

Народна песен

I

Свърши се войната от 1877–78 година. Руските войски се оттеглиха в далечната си родина. Аскерът на султан Абдул Хамид се прибра по казармите. Редифите¹ оставиха оружieto си, съблякоха нечистите разръфани униформи и се пръснаха по смълчаниите анадошки села. Прибраха се и башибозушките тълпи. Македония остана пак в границите на Турция, но нямаше вече мир и за цялата турска империя, проснала се и сега на три континента. Занизаха се години, настана пак усилно време за македонската земя...

Когато Борис навърши пет години, баща му, Лазар Глаушев, за пръв път го заведе в чаршията, в дюкяна си. Лазар учеше малкото си птиче да лети, и

¹ Р е д и ф – запасен войник.

сега – на по-далечно разстояние. Животът вкъщи, в махалата беше едно, а друго беше в чаршията. В чаршията беше светът на мъжете и малкият Борис за пръв път изхвъркваше от ръцете на майка си.

Лазар сложи момченцето си на миндерчето в дюкяна и сам седна до него. Беше топъл септемврийски ден и чирачетата припяха по пращия калдъръм все още боси, а тънките крачка на болавото дете висяха на миндерчето, обути във високи чорапи и тежки юфтени обувки. То седеше до баща си със сериозно лице, сама очите му шареха по всички посоки. Чувстваше се мъж сред всички тия мъже наоколо, но не можеше да навие детското си любопитство. Пред него най-напред се изправи Атанас Кривиот – голям, цял от едри кости, но някак разкритен и увиснал на куцата си нога:

– Добре дошъл, Борко...

Детето кимна мълчаливо, сините му очи едва-едва се усмигнаха. Те двамата бяха добри приятели и винаги се разговаряха, когато Кривиот идеше вкъщи, но тук беше чаршия; дори се стори на детето, че стрико Атанас, макар да беше такъв голям и вече стар мъж, не се държеше прилично, както бе застанал срещу него цял ухилен. Но стрико Атанас беше винаги добър и, блазя му, беше бос в тоя топъл ден, а крачетата на Бориса горяха в дебели чорапи и тежките обувки. Кривиот каза:

– Ами с какво ще си го почестиме детето, като ни е дошло на гости...

Лазар Глаушев му подаде едно петаче – да купи на детето едно симидче от близката фурна.

– Аха... бива – ухили се още повече Кривиот и закуца към вратата.

За децата беше истинско щастие да получат купешко симидче от бяло брашно – не беше то като черния домашен хляб. Борис проследи Кривиот със светнали очи. И тъкмо стрико Атанас прекосваше улицата, срещу него се зададе един още много млад турчин с накривен фес и с контешико турско облекло, цяло в

гайтани и сърмени везби. Кривиот се поколеба за един миг – накъде да се отдръпне, за да не се сблъска с турчина, – но беше куц човек, та не успя да се отстрани навреме и неволно го закачи едва-едва с лакът.

– Ах, глур...керата! – кресна през зъби младият ага и с все сила удари Атанаса по лицето.

Детето нагаде писък и скочи от миндерчето, хвърли се към баща си, който го прегърна, притисна го до себе си. Но то наново извърна лице към улицата и гледаше с ужасени очи какво ще стане по-нататък. Атанас Кривиот стискаше лице с широката си шепи и цял се бе извърнал насам, към Лазара Глаушев – питаше го нещо със страховни очи. Глаушев веднага разбра погледа му – Кривиот питаше дали да отвърне по същия начин на турчина. Лазар замаха с ръце уплашен и дори подвикна със сподавен глас:

– Не... не! Прибери се, Атанасе...

Атанас Кривиот беше много силен и безстрашен; преди години той закла в леглото му свирепия Хайредин Арап ага и сега веднага би извил тънкия врат на турчина, който го удари за нищо. Глаушев се уплаши тъкмо от силата му и от безстрашието му – Кривиот много би си изпатил да нападне турчин сред чаршията – и Лазар го спря. Отдалеко се видя как тежко въздъхна Атанас Кривиот и само с поглед сподигри отдалечил се турчин. После Кривиот се озърна – спрели се бяха там неколцина минувачи, наблюдаваха го и от всички дюкяни наоколо. Той се прибра в дюкяна с тежката си походка и едва не проплака:

– Нищо не му сторих... Защо ме удари, кучето бесно!

Детето цяло се бе обърнало към него, от очите му се ронеха едри сълзи, но то не знаеше как да му помогне. Като видя чичко Атанас разплаканото му лице и голямата му скръб, забърза, заклами се на кривата си нога:

– Да ида аз за симидчето...

Борко се спусна към него, обхвана колената му:

¹ Керата – голям човек.

– Не, не! Пак ще те срещне някой турчин...

– Ще ме срещне... Аз него на парчета, ама ето трябва да се търпи. Сѐ ние сме виновни за сичко. И когато ни бият.

Когато вече на стѣмване Лазар Глаушев водеше детето си въкъщи, то се притискаше трепетно към него – боеше се и за себе си, и за баща си. Не попита нищо – нямаше какво и да пита.

Когато през следващите дни Лазар Глаушев протягаше ръка към детето си, за да го заведе пак в чаршията, то тръгваше с премаляло сърце. Но не се противеше. Ами нали неговият татко отиваше всеки ден там, при страшните турци? И детето тръгваше с него, макар с разтуптяно сърце. По едно време Лазар го изостави. Той бе забелязал, че малкият не тръгваше с охота за чаршията, а и времето бе започнало да се разваля.

Настанаха мрачните есенни дни, дойде и зима. Ния Глаушева гържеше Бориса все близо до себе си – боеше се за здравето му. И сега детето често боледуваше. То живееше и в непрестанен страх за баща си, за чичко Атанас.

– Тамко, има ли пак турци в чаршията?

– Има. Винаги има.

Много рядко се случваше турчин да мине през българските махали и Борис знаеше, че турци имаше само в чаршията и някъде там, по турската махала. Той не можеше да накара баща си да не отива в чаршията. Всички бащи отиват там. Толкова много страх се насъбра в малкото му сърце, че през един от първите хубави пролетни дни на другата година, когато вече и майка му го караше да излиза на слънце, Борис сам тръгна за чаршията. Сега той беше и по-голям, по-смел. Не можеше да изтрае повече с тоя страх в сърцето си, искаше да види какво става там с баща му. Само да не го срещне някой турчин, докато стигне до бащиния си дюкян; но той може и да се скрие някъде, да избяга, ако срещне турчин. Не каза нищо и на майка си.

Детето вървеше по вече познати улици и като че ли тънките му крачка сами го носеха нататък. Но то не можеше да стигне до чаршията. Когато минаваше пред портата на старата черква, край него зашумя една разтревожена дружина от по-големи и по-малки деца. Обърна се едно от тях, махна му с ръка:

– Хайде... В черквата има убити люде! Турци ги убили, турци...

Борис тръгна след тях. Причината му се видя много важна и той прекъсна това свое мъчително пътуване към дюкяна на баща си.

В тесния, мрачен притвор на черквата имаше и други люде. Повечето бяха стари жени. Всички се бяха струпали на горния край на притвора. Убитите не се виждаха. Чувахе се тих говор, над главите на людето и тук-там между нозете им по белите плочи трептеше бледа светлина. Убитите бяха там, но как изглеждаха – детето не беше виждало убити люде. То се приближи, провря се между струпалите се около тях и отегнах ги видя в светлината на няколко западени свеци. Те бяха двама селяни, лежеха неподвижни на каменния под на притвора; виждаше се, и детето негли забеляза това, че не те, а друг някой бе прибрал ръцете им – така бяха сложени те една върху друга на гърдите. И лицата им какви бяха прежълтели... Ето какви са мъртвите – неподвижни и с такива жълти лица. Но по извехтялата селска риза на единия от убитите се виждаше и широко, потъмняло кърваво петно. Някой каза:

– Трябва да са баща и син...

После друг някой извика:

– Ха си вървете, деца! Не е за вас тука...

Борис излезе пак на улицата и се спря пред черковната порта. Би искал да изтича при майка си, да се сгуши до нея, да се скрие. Но това, от което искаше да избяга, беше в него, в самото му сърце. Неговото малко сърце беше изпълнено с ужас и скръб. Детето бе видяло убити, мъртви люде, то се боеше от турците, уплаши се още повече от смъртта, която бяха причинили те, боеше се за себе си, но се боеше и за

баща си. Той беше сега там, при турците, при убийците. Ако детето избяга при майка си, тя ще го запази, но баща му ще остане при турците; няма да му каже никои, че те са убили двама селяни... Те могат да убият и него, и чичко Атанас. Детето ще отиде да им каже всичко, ще ги предупреди и ако дойдат турци, то ще вика с всички сили, ще плаче...

То тръгна към чаршията. И припадна там, в ръцете на баща си.

Малкият Борис Глаушев лежеше в постелята си със затворени очи и цял гореше в мъчителна треска. В стаята миришеше на оцет — бяха го разтривали с оцет, слагаха и на главата му кърпи, намокрени с оцет. Вече се смрачаваше, стаята се изпълни със згряч. Детето отвори уплашени очи и се примолви:

— Мамо, лампата... Запали лампата. Мамо...

То се боеше от тъмнината. Ния запали лампата, макар да беше още рано за лампа. Там беше и Лазар, до леглото на детето си. Когато идваше на себе си, то питаше все за него.

То бе потънало в мъчителна унесеност, в някаква тъмнина и душата му се бореше да се изтръгне от нея. Чувстваше се захвърлено в дълбока, тъмна дупка, катереше се по отвесните ѝ стени с ръце, с нозе и едвам успяваше да стигне до ръба горе, но там оставаеше съвсем без сили и наново се отпущаше на дъното. В тая тъмна дупка, в тая дълбока пропаст детето беше самичко с мъката и ужаса, които изпитваше. Не можеха да му помогнат ни майка му, ни баща му: когато успяваше да се покатери до ръба на тъмната пропаст и ги виждаше двамата в разтворилата се пред погледа му стая, някаква немощ отново пресичаше ръцете и нозете му и то пак потъваше в тъмните дълбини...

Още баба му Султана бе разказвала за лоши турци. То я помнеше. Някога турци са искали да убият и дядо му Стояна. То не помнеше дядо си, в детската памет не беше останал никакъв образ за стария човек, но ви-

наги, когато чуеше неговото име — търсеше го с поглед и му се струваше, че старецът ей сега ще се покаже отнякъде, и сърцето му туптеше радостно, нетърпеливо. Ала дядо Стоян не се показваше и в сърцето на детето оставаше тъжна незадоволеност. То тъгуваше за своя дядо, а в тая тъга бяха и първите му страхи от турците. Тогава то още не беше виждало турци и си ги представяше не като обикновени люде, а според това, което бе дочуло за тяхната външност. Те бяха също люде, разбира се, но страшни: с големи глави и криви очи, с големи зъби и дълги, остри нокти на ръцете. Чуло бе детето, че турците говорят на друг език, и си мислеше, че те не говорят като люде, а лаят. То се изненада, като видя за пръв път турчин, но все пак той беше по-иначе облечен и детското сърце не можеше да се освободи от своя мъчителен страх. Около него се говореше само за лоши турци, после дойде случката с Атанас Криво, а вчера Борис бе видял двамата селяни, убити пак от турци. Детето и сега ги виждаше, в прозрачните тъмнини на своя трескав, кошмарен унес. Двамата селяни, облечени в окъсани селски грехи, боси и двамата, с големи мазолести и прашни нозе с разкривени, разперени пръсти и почернели нокти по тях, лежаха неподвижни на студени, влажни плочи на черковния притвор, но не бяха мъртви, а гледаха с втренчени очи и по жълтите им лица се стичаха сълзи. Те бяха надупчени с ножове и ги болеше всяка рана, но не смееха да заплачат с глас, да извикат. Уж беше пълно с люде тук, но ето сега няма никого наоколо. Стои до убитите селяни само детето, плаче и то, но и то без глас. Ридания го задушават, разкъсват гърдите му, ала не смее да извика, да продума, турците са наблизко, спотайват се в мрака наоколо, ще дойдат пак и ще убият селяните, пак ще ги надупчат с ножове, ще убият и него. Ето те наистина се приближават, детето чува стъпките им, то не ги вижда, но там, в мрака, са всичките турци, води ги с голям нож в ръка турчинът, който удари стрико Атанаса... Идват, приближават се — зли, страшни, де-

мето се втурва и се катери по стръмния бряг на пропастта, в която се намира, а турците са досам него в тъмнината, посягат да го уловят. То знае, че баща му и майка му са наблизно, но не може да извика, задъхва се от ужас, гърлото му е като затъкнато с кърпа...

Детето се мятеше в леглото си, стенеше, плачеше, задавено от мъка, говореше несвързани думи, махаше със слабите си бледи ръце. Ния и Лазар разбраха, че бе видяло убитите селяни, мъчеха се да го успокоят, но то не можеше да ги чуе добре, да се почувства между тях и далеч от всяка опасност, не можеше да се освободи от уплахата си, обладала отдавна още сърцето му, от тъгата си за двамата убити люде, от вида на съзрите по техните жълти мъртви лица. Едва след полунощ дишането му стана по-спокойно — изтощено вече, то се унесе в истински сън и без страшни сънища.

На другата сутрин Лазар Глаушев и Борис бяха сами в стаята, дето беше постелята на малкото момче и широката постеля на Лазар и Ния край отсрещната стена. Борис лежеше изнемогнал, с пребледняло лице и синкави сенки под големите, някак учудени очи. Срецу прозорците грееше ясно пролетно слънце, широката стая беше пълна със светлина. Къде бяха изчезнали нощните тъмнини, страшните сънища, пламтящият дъх на детето, който пресушаваше гърлото му, пропастта, в която загиваше самотно и безпомощно? Светлото пролетно утро бе прогонило всички тъмнини, ясно се виждаше всичко наоколо. Лазар улови малката суха ръка, едва-едва топлееше детската длан. Той продължи разговора, който бяха започнали те двамата тая сутрин:

— Них двамата ги убил селският им пѐдар. Турчин. Сичките пѐдари по селата са турци. Тия двамата селяни тръгнали за града. Селото им ги изпратило да кажат в хюкюмата, че то, целото село, не иска пѐдаря, голем изедник бил, мъчител. Пѐдарите по селата са по-силни и от бейовете. Те се главят като

слуги на селото, а после с пушката си и с турската си сила поробват целото село. Така и моя. Тръгнали тия двамата да се оплачат от него — целото село ги пращало. А той ги пресрещнал на пътя и ги убил с пушката си. Сички знаят как е станало това злодейство, и в хюкюмата знаят, но никой нема да накаже убиеца. Така турският хюкюмат държи в покорство и страх християнския народ.

Детето възприемаше по своему думите на баща си. Селяните идваха в града някъде отдалеко; там живееха те — далечо някъде из полето, около града и по планините нататък. То бе излизало с баща си празничен ден вън от града и бе виждало полето и планините наоколо. Виждаха се нататък и села. Там живееха селяните. Там бяха и пѐдарите, ходеха нагоре-надолу с пушки, зли и страшни. А хюкюматът — и това бяха турци, сегат в кръг, един до друг в една голяма стая; далечо някъде из полето пѐдари гонят селяните и гърмят с пушки, а турците от хюкюмата клатят глави, одобряват. Детето е виждало заптии с пушки, а срещу турския празник рамазан цялата турска махала ехти от пушечни гърмежи. И сега чува то как ехти полето далечо някъде. После чува пак гласа на баща си:

— По селата, по пътищата ходят харамии. Грабители и убийци. По двама-трима, по петима и повече. И те с пушки и ножове. Влизат по къщите, грабят каквото им попадне, дебнат селяните по пътищата, събличат и грехите им от гърба. Те и на турци посегат, и турците се боят от них.

— А те не са ли турци? — пита детето.

— Повекето са турци. Има и арнаути, а има некъде, чувам, и от нашите.

— Тука, у нас в града, има ли харамии?

— В града... не смеят.

— Сѐ по селата...

— По селата, по пътищата. Така е по нашата земя, синко. То е, защото нема правда и добро между людетте.

Лазар Глаушев отеднаж млъкна и проследи погледа на детето си: до вратата насреща стоеше Ния —

неусетно бе влязла в стаята. Тя видимо се поколеба една минутка и после рече:

— Ти го плашиш повеке с тия харамии...

— Не. По-харно е да знай сичко. Да заякне сърцето му. Как ще го уплаша повеке, нели е видело с очите си убитите селяни, какво повеке ще го уплаша аз?

Детето гледаше майка си с неизразима обич, но то за пръв път почувства, че беше по-близо до баща си; те двамата се отделиха с нещо от нея и тя остана там, дето беше неговата обич, тъгата му и всичките му страхове.

Беше вече през лятото и майка му каза един ден, че ще го води на гости в турската махала. Борис се загледа в нея като да не бе дочул думите ѝ, сетне пристъпи и се улови за полаата ѝ:

— В турската махала?!... Ние с тебе!

Ния сложи ръка на главата му:

— Имам аз там една приятелка, беица. Работих ѝ: некога, кенета ѝ плетох, везих ѝ на гергеф, коприна ѝ точих. Сега на гости ме кани. Пратила е... Добра жена е, макар да е туркиня. — И Ния отеднаж добави, като да прочете мислите му: — Ами... какво си мислиш, има и добри турци. Ще дойдат с нас и тетките ти... Манда, Нона...

Борис не можеше да спре майка си, не знаеше как да я спре. Само това каза:

— Там е страшно, мамо.

Всичкият му страх от турците оживя с още по-голяма сила — сега детето се страхуваше за майка си. То не можеше да я остави да върви сама в турската махала с двете му застарели теткы. Но в отчаяната му решителност да придружи майка си, в непреодолимия му страх от турците се промъкваше и любопитство. Как ли живеят те там, в своята турска махала, на грузия край на града? Борис никога не беше отивал в тая далечна, страшна и тайнствена махала и само бе чувал за нея. През едно от своите многобройни боледувания той не спа цяла нощ. Лампата в стая-

та едвам светлееше със затегнат фитил. Един от прозорците беше отворен и оттам, през блегата светлина на лампата, надничаше нощта, топла и звездна. Уморена от непрестанни грижи около него, майка му бе полегнала край неговата постелка и бе задрямала; по-нататък, в голямата постеля, спеше и баща му. В стаята беше тихо, ала негли още по-тихо беше вън, отвъд разтворения прозорец, и той плахо поглеждаше нататък, струваше му се, че някой се е спрял там, до прозореца, и го гледа мълчаливо, спотайл гъх. Не се чуваше ни куче да излае, ни петел да пропее някъде из града. Болното дете се бореше храбро със страха си, не искаше да буги уморената си майка, макар от време на време да се надигаше във възпаленото му гърло вик на уплаха. В такива часове на тишина и самотност, на оживяла тайнственост около него, когато чуваше то и глухия, напрегнат, ритмично напирателен шум на кръвта в ушите си, душевният му живот се отваряше все по-нашироко и по-надълбоко, изясняваше се. Детският му ум работеше трескаво, тревожен и жаген. Принудено поради слабостта си здраве често да прекарва в леглото дълги дни и нощи, да гледа от прозореца на стаята как весело и шумно играеха другарчетата му на улицата, детето цяло се вдаваше в душевния си живот, понасяше се подир мислите си. То се боеше сега много от смълчаната нощ спряла до прозореца му, мъчеше се да отгатне какво криеше тя в своите тъмнини, но не се решаваше да събуди майка си или баща си поради своя страх. Ще потърпи Борис, ще почака. Нощта може би сама ще открие тайните си, а каквото е наоколо всичко — здрачът в стаята, и примижалата лампа, и звездната нощ навън, дори и разните вещи по стаята, за които детето знаеше, че са живи, макар да бяха неподвижни и мълчаливи, каквото е всичко наоколо живо, будно, напрегнато — изеднаж може да стане нещо много любопитно, дори някакво невиджано чудо...

Далеко някъде в тихата нощ се чу глух бумтеж. Детето цяло потрепера и напрегна слух до болка. Бум-

тежът се повтори, проточи се едно след друго, удар след удар, повлече се след всеки удар още по-глухо, едвам доловимо ехо:

„Бум-бум-ррр! Бум-ррр, бум-ррр...“

Нощта сякаш проговори в самия прозорец с тия бумтежи, с тия чудни нейни, неясни и страшни думи:

„Бум-ррр, бум-ррр...“

Едно след друго, все по-често.

Детето не можа да изтрае. То се хвърли към майка си:

– Мамичко!...

Ния скочи, сграбчи го в прегръдките си, също тъй уплашена:

– Що ти стана, чедо...

Сега не беше толкова страшно. Борис се гръпна от ръцете на майка си и цял се протегна, надал ухото към отворения прозорец; оттам напираше в нощната тишина същият ритмично повтарящ се бумтеж:

„Бум-ррр, бум-ррр...“

– Що е това, майко... – прошепна Борис, да не събуди баща си, да не събуди негли и друго нещо в страшната нощ.

– Тъпан, чедо. Тъпан бие там, в турската махала. Буди турците да стават да ядат. Сега им е рамазан: генем стоят гладни, а нощем стават да ядат. Тъпанът ги буди. Ти не се плаши, нема нищо.

Какви чудни работи ставаха в далечната турска махала...

Като попремина горецината моя ден, Ния уми детето си, облече го в най-новите му дрехи. Борис се остави в ръцете ѝ, макар с разтуптяно сърце. Когато беше вече всичко готово, облякла се бе и тя за излизане, Борис за последен път се опита да я спре:

– Там е страшно, мамо... при турците.

– Не, сине. И как ще откажа на беицата, щом ме кани...

В същото време влязоха у тях тетките му Манда и Нона, а малко по-късно всички заедно тръгнаха за турската махала.

Детето забеляза, че и трите жени бяха забрадени с черни кърпи, които почти закриваха лицата им. То не можеше да разбере защо жените криеха лицата си, но долови, че те се бояха от нещо. Майка му го водеше за ръка и то вървеше близо до нея, стиснало здраво ръката ѝ. Трите жени вървяха мълчаливо, дори и тетката Манда, която беше по-приказлива, едва ще промърмори нещо под носа си. Детето виждаше – жените се страхуваха; те бързаха по улиците и когато навлязоха в турската махала, подбираха по-безлюдни улици. Тук и улиците бяха по-други – с високи стени и затворени порти, къщите бяха обърнати някак с гърба си и доколкото се виждаше по някой прозорец, беше обкован с гъста дървена решетка. Минувачите бяха редки и повечето мъже, още по-рядко ще се мерне забързана кадъна, цяла забулена с бял яшмак¹ и с дълго черно фередже². Тихо беше навред, рядко ще се чуе човешки глас и само стъпките на минувачите отекваха между високите стени. Тихо беше навред и страшно. Детето вървеше мълчаливо до майка си с твърди, не за ръста му широки стъпки. По пребледнялото му лице със смръщени по детски вежди се виждаше решителност, но и някакво мрачно примирение, строгите му очи гледаха право напред, като на човек, който е взел някакво съдено решение и вече не мисли да се връща назад. А всичко това идваше от самото му сърце, което туптеше с бързи, силни, отсечени удари. Щом мама иска тъй, детето ще върви с нея, въпреки че може да им се случи и най-лошо нещо. То не мислеше дали ще може да спаси майка си от зло, но ето върви с нея и няма да я изостави. А дълбоко в съзнанието му проблясваше и друга мисъл: какво ли става, какво ли ще стане в тая тайнствена махала?...

Те се спряха пред една висока, здраво затворена порта, с по-малка вратичка до нея. Тетката Манда почука плахо на вратичката, после още еднаж и по-смело. От-

¹ Яшмак – покривало за глава у туркините.

² Фередже – широка горна дреха без талия.

вори им възстара българка, позната и на трите жени. Тя работеше все по турски къщи, пушеше тютюн като мъж и беше безсрамна в приказките си. Тетка Манда, която понякога беше люта и смела като майка си Султана, веднага се нахвърли на турската измекярка¹:

— Що мори, що си се вързала така с тая кърпа, да не си кадъна!

Жената не ѝ остана дължна:

— Такава са ми гали, такава съм вързала. Аз немам мъж, като вас, да ми купува. — Тя заключи вратата след тях и добави по-меко: — Ха вървете, беуцата ви чака.

Виждаше се доста широк двор, вляво се издигаше неголяма двукатна сграда, шуртеше пред нея чешма с мраморно корито, а насреща дворот беше преграден с друга една също висока стена, със затворена двукрила порта. Прислужницата поведе гостенките нататък — предният двор и къщата там бяха само за мъже, тук Кемал бей посрещаше само своите гости. Жените влязоха във втория двор на бейските сараи, прислужницата затвори грижливо и втората порта.

Отвори се широка градина, потънала в зеленина и цветя. Пътека, постлана с бели плочи, водеше към вътрешността на градината и през зелената нататък се виждаха белите стени на доста голяма къща. Жените вървяха по пътеката стеснително умълчани. Мълчеше и прислужницата, която ги водеше — не обичаше тя своите сънародници, когато идваха по турските къщи, чувстваше се по-добре при кадъните и беиците си, далеч от погледите на своите. Чу се по едно време за нея, че искала да се потурчи, придобила бе вече много турски привички и гледала на своите едновеци някак отвисоко.

От двете страни на пътеката се виждаха дълги цветни лехи, цъфтяха по тях пъстри китки, по-нататък растяха клонести дървеса с натежали от плод гранки, тук-там между дървесата се показваха малки

¹ Измекярка — сагуня.

тревисти полянки. Пред самата къща се отваряше доста широко празно място, също постлано с бели плочи, с мраморен шадраван, пълен със застояла зеленикава вода, с цръкнала по средата му тясна оловена тръба. Къщата насреща — на два ката, с чардаци и множество тесни прозорци — тънеше в тишина, но се чувстваше, че е обитаема: входната ѝ врата беше отворена, шарената завеса на един от прозорците на долния кат леко се приподигна и пак се отпусна. После изеднаж се чуха навътре в къщата детски гласове и през отворената врата се втурнаха навън с шум и вик дружинка малки момчета и момичета в пъстри шалварки и везани със сърма елечета. След тях излезе възрастна, незабудена туркиня също в пъстри шалвари; тя говореше нещо на турски и нито погледна гостенките, а избърза след децата, които прекосиха празното място пред къщата и се спряха край едно дърво да погледат непознатите гурки и бледото момче с тях.

Прислужницата въведе гостите в едно неголямо, тъмно и прохладно преддверие, после в широка стая с редица прозорци към градината и с широки миндери край трите стени; през прозорците струеше зеленикава светлина откъм градината. По ниския почернял тапан се виждаха някакви начупени ълести шарки от тънки летвички, но и четирите стени наоколо бяха голи, отдавна неваросвани и пожълтели от тютюнев чад. По миндерите бяха разхвърляни пъстри, изпомачкани възглавници, край една от стените бяха сложени две ниски дървени столчета. Не беше много чисто в стаята, големият тежък килим на пода отдавна не беше изтупван — тук беше на по-голяма почта удобството.

Прислужницата настана гостите на един от миндерите, ходеше по стаята, махаше с ръце и се държеше така, сякаш тя беше господарката в тая къща. Мярна се на вратата и друга една прислужница, види се, циганка, а тази ѝ махна господарски с ръка и циганката побърза да се отстрани. После влезе беи-

цата с бавна, тежка походка; такъв беше и погледът ѝ – някак неподвижен, тежък, без израз. Тя беше към четиридесет и пет годишна жена, шишкава, с широко, кръгло лице и торбички под очите; цялото ѝ лице беше премрежено с гъсти, ситни бръчици, видя се, поради злоупотреба с мазила. Тя бе канила Ния, прислужницата каза, че е чакала гостенката си, а влезе мълом в стаята, със застинал израз на повехналото си лице. Прислужницата вървеше по стъпките ѝ цяла разкривена от рабска угодливост, но очевидно мислеше, че нейното присъствие беше съвсем необходимо сега, когато гостенките на господарката ѝ бяха глурки като нея и, мислеше си тя още, с нищо не бяха повече от нея – турската измекярка. Беицата седна близо до Ния, а прислужницата се нахвърли и я обгради с възглавници, после пристъпи към Бориса като човек, който си знае работата, посегна да го улови за ръката:

– Ха излез да играеш с децата.

Детето се гръпна, притисна се към майка си уплашено. Ния го обхвана с ръка:

– Не... остави го. После.

Борис гледеше слугинята с омраза, която чувстваше като болка, примесена с отвращение. Той я следеше, не можеше да откъсне погледа си от нея и чакаше нетърпеливо да се махне тя от стаята. Всичките му тревоги и страхове поради това посещение в турската къща сега се събраха в това чувство на омраза и отвращение към турската измекярка. На вратата се показва друга туркиня – млада, с дребно, мургаво лице и необикновено големи, тъмни очи с дебели, нашироко извити черни вежди; такива бяха и косите ѝ – гъсти, черни. Тя се спря на прага и втренчи в слугинята гневен поглед. Страшен беше погледът на големите ѝ черни очи. Слугинята се присви, промъкна се бързо, сякаш пропъзля край чернооката кадъна, и изчезна от стаята. Младата кадъна пристъпи и седна мълчаливо на мундера насреща. Детето сега следеше нея и не със страх, а с нетърпеливо

любопитство. В малките мургави ръце на кадъната изеднаж блесна неголяма златна табакера и детето се учуди откъде я извади тя, нетърпеливо чакаше да види какво ще прави по-нататък. Старата беица побутна с върха на пръстите си Ния и рече:

– Туй е мойто голем щерка.

Младата туркиня стана и поднесе мълчаливо на гостенките златната си табакера, която беше пълна с направени цигари. Ния каза свенливо:

– Ние не пушим.

Тогава влезе още една млада кадъна, а след нея и друга. Те и двете бяха госта шишкави, закръглени, с много бяла кожа. Трите млади кадъни насядаха на отсрещния мундер. Облегнаха се, разположиха се удобно, без да се стесняват от своите гостенки. Пушеха и трите цигари с бавни, привични движения. Облечени бяха в коприна на ярки цветове, с леки везани елечета с дълги, широки ръкави, които при движенията им често се смъкваха чак до рамената. Носеха цветни, ярко нашарени чехлички с големи пуфки, но скоро ги изоставиха разхвърляни на пода – беше им горещо с тях, та се виждаха шарените чорапи на мъничките им нозе, а едната от тях беше боса. Борис забеляза, че косите им бяха заплетени на три, четири, на пет плетки, а не на две равни плетки, както заплиташе косите си майка му. Ноктите на ръцете им бяха боядисани с къна, забеляза той, че бяха боядисани и ноктите на нозете на босата кадъна. Трите млади кадъни не продумваха ни дума на гостенките, попоглеждаха ги изпод вежди и на няколко пъти си размениха полугласно по няколко думи на своя турски език. Борис си мислеше, че те говореха за майка му – най-често нея поглеждаха, – и той следеше погледите им с нова тревога. Разговорът не вървеше. Опитваше се да го поддържа само беицата, но говореше лошо на български и не ѝ стигаха думи, та бъркаше и турски думи. Тя пак побутна Ния, посочи с глава шишкавите млади кадъни и каза с широко отворени очи, като че ли съобщаваше някаква тайна:

– А тез са кадъни на мойто син Селим бей.

Ния мълчаливо кимна. Манда и Нона седяха като въгървени на миндера, с ръце в скута, с наведени очи и плътно стиснати устни, сякаш от страх да не изтърват някоя дума. Това беше от приличие пред знатните туркини.

В стаята беше задушно. Туркините пушеха непрекъснато, под ниския таван се извиваше на цели валма тютюнев пушек, а някак през него полъхваше откъм младите кадъни гъст, сладостно замайващ аромат. Широка, корава ръка стискаше гърдите на детето, пропъляваше към гърлото му. То попогледна на няколко пъти майка си, докосна ръката ѝ в скута – няма ли да си вървят най-сетне? Ния притисна успокоително ръката му, която бе овлажняла от притеснение, задържа я в своята ръка. То неволно въздъхна. Сега не беше много страшно в турската къща, но мъчително бreme тежеше на сърцето му – тая задуха, тютюневият пушек и тоя тежък аромат, бавните, отпуснати движения на туркините, спънатият неясен говор на беицата и всичко наоколо беше чуждо, напращащо, налагаше се, потискаше... Все пак детето седеше тук и пазеше майка си. Ще сега то още – гостуването няма да свърши скоро. В стаята влязоха две слугини циганки и сложиха пред гостенките две ниски, но широки масички, отрупани с разни неща за ядене и пиене: плувнали в сироп баклави, сладки баници, кадаиф и други местени сладкиши, халви – мазни, полъхващи на канела, карамфил, чамсакъз и други някакви тежки, сладникави миризми; панички с малеби, ашуре и други местени каши и полюляващи се пелтета; пълни сахани с ябълки, круши, сливи, пълни кани, гюмчета и чаши с розови, жълти, бели сиропи. После беицата започна да кани – едно след друго, настойчиво, едва ли не заповеднически; такава беше, изглежда, нейната господарска любезност:

– Вземи, чорбаджийке. Яж, чорбаджийке. Ето баклава, кадънъобек¹... Вземи шербет, пий шербет.

¹ Кадънъобек – кадъни пъл, вид тестено сладко.

Ха, чогжум¹, вземи, яж...

И тя взе с пръсти цяла една стуска от кадаифа, натъпка я едва ли не насила в устата на Бориса. Той усети по устните си едрите ѝ лепкави пръсти, устата му беше запушена от гъстото, пресладко тесто, надигна му се на повръщане. А двете слугини, които бяха излезли, наново се върнаха, сега с цели тенсии нарязани на късчета любеници и пъпеше. Саята се изпълни с мухи.

– Яж, чорбаджийке... Ха, чогжум – не преставаха да кани беицата.

В стаята се втурнаха децата с шум и вук, влезе след тях и нянята им, повела за ръка най-малкото от тях – едно около четиригодишно тъмнооко момиченце с късички черни плитки. Децата се нахвърлиха на сладкишите и овоцията, започнаха едно през друго да грабят, да лапат направо с ръце, оплескаха се по лицата, по грешките с лепкави трохи и сироп. Борис ги попоглеждаше гнусливо, а беицата го подканяше още по-настойчиво:

– Ха бре, чогжум! Не видиш наши деца как ядат... Ти нищо! Ха яж де...

И тя поглеждаше с доволство своите лакоми турчета.

Малкото момиче се откъсна от ръката на своята няня, пристъпи бързо и се изправи пред Бориса, извило ръчички отзад. То гледаше с големите си тъмни очи чуждото дете и мълком се чудеше на грехите му, на цялата му чужда, непозната за него външност – турското момиче виждаше за пръв път гяурско дете. Приближи се нянята, улови наново момичето за ръката.

– Ела, ела, Лейла... Ела да хапнеш и ти – каза ѝ тя на турски.

Борис не откъсваше очи от малкото турчинче. То едва-едва отхапваше някакъв сладкиш от ръката на нянята и все току извиваше големите си очи към чуждото момче. Като го гледаше тъй, то каза нещо на

¹ Чогжум – дете мое.

нянята и повтори, тихо му отговори нещо и тя. Борис едва ги дочуваше, не разбираше и турския им език, но долови, че говореха за него. Долови също, че името на момичето беше Лейла. Какво чудно турско име!

В стаята беше много шумно. Беицата махна с ръка на нянята – да изведе децата. Тя ги побра, но Лейла задърпа ръката ѝ, като сочеше с рошава си главица Бориса. Нянята пристъпи към него и го улови с другата си ръка:

– Хайде да играеш вънка с децата...

Борис погледна майка си – как да я остави! Но Ния го побутна, насърчи го:

– Върви, върви да поиграеш.

Турчетата вън обградиха Бориса, говореха нещо на езика си, сочеха го и го гледаха с враждебни очи. Но тук беше нянята, беше и малката Лейла, която го издърпа встрани, и другите деца скоро го забравиха.

Лейла го разглеждаше с голямо любопитство, опипваше грехите му, опипваше и своите, сравняваше ги с поглед – различни бяха грехите им. Тя гледа дълго и лицето му, улови ръката му, разгледа и нея пръст по пръст. Всичко ѝ беше ново, чудно, необикновено. Изгуби се някъде и нянята, двете деца останаха сами. Лейла говореше нещо, клатеше живо госта едрата си глава на тънко вратле, кокореше очи, ширеше пръсти. Борис започна да я разбира, макар и не съвсем точно, ала това нямаше значение. Дворът наоколо беше широк, още по-широка беше градината до него. Двете деца припикаха весело, криеха се между дървесата, по гъсталаците, надничаха във вадата, която минаваше през цялата градина, навеждаха се да пият вода, без да са жадни, после се кикотеха едно срещу друго с мокри лица и грешки.

Когато Борис чу гласа на майка си, стори му се, че се събужда от сън – готолкова бе се увлякъл в играта с малкото турчинче. Тръгнаха да си вървят пак четиримата с тетка Манда и тетка Нона и само прислужницата българка излезе да ги изпрати чак до ули-

цата. Тъкмо трите гостенки се готвеха да излязат пак през по-малката портичка, срещу тях, на прага ѝ, се изправи около двайсетгодишен турчин, висок и тънък, облечен в разкошно турско облекло, с шалвари от синя чоха и червен чепкен, извезан със златна сърма. Борис тихо извика, хвърли се пред майка си, обхвана я наная, за да я запази с гърдите си, с цялото си слабичко тяло: на прага пред тях стоеше същият турчин, който преди време в чаршията удари по лицето Атанаса Кривоо. Турчинът спря за един миг поглед върху Ния, забеляза, видя се, нейната голяма, но вече повехнала хубост, съгледа и гъсто прошарените ѝ коси на слепоочията, сетне бързо свали учуден поглед към малкото пребледняло момче. Той мина край трите жени, мина край слугинята, която бе се превила на две пред него, и се отдалечи към къщата в предния двор. Слугинята изшушука със страхопочитание:

– Това е Селим бей... Синът. Ама е люто! Баща му, Кемал бей, е кротък човек, а моя – па-па-па! – разтърси тя края на грешката си отпред. – И сестра му Атиджке е люта, ама беицата...

Борис задърпа майка си и проплака:

– Хайде, мамо... да си вървим... По-скоро...

Едва когато излязоха на улицата и останаха сами, тетка Манда се разприказва. Тя рече сърдито:

– Какво излезе... Уж на гости ни поканиха, пък то работа ни дадоха беиците! – И се обърна към Ния: – Какво ще правиш сега с това платно?... Лесно ли се ткай сто аршина тънко платно... с кенари, с коприва! Ти не си сега толкова здрава, а и Лазе нема да те остави. Турска работа!

– Не можех да им откажа. Да не намразят Лазара – рече след късо мълчание Ния и продължи: – Аз наистина не мога веќе такава работа. Немам сила. Ще го дам на некая по-опитна жена. Те ще си платят, нелу казаха. И аз ще го наглеждам да им излезе хубаво. Как ще им откажеш...

Тесните и криви улички в турската махала се бяха изпълнили с предвечерни сенки между плътно зат-

ворените порти и високите стени на дворищата. Туктам между стените или по кръстопътищата лежах широки оранжеви слънчеви петна, в оранжеви пламъци горяха клоните на навесени над улиците дървеса, на високите тополи по затворените дворища и градини. Пламтеше цяло и бялото минаре на една джамия наблизо. Грите жени срещаха все повече турци, които се прибираха по домовете. Не изкриви никой към тях лош поглед – виждаше се, ходили бяха гяурките на гости в дома на някого от събратята им. Борис непрестанно подръпваше майка си за ръката, а и жените сами ускоряваха все повече стъпките си. Изеднаж Нона се заозърта уплашена:

– Ами ние... Веке откога вървим и още не сме излезли от турската махала!

– Ауу! – нагаде сподавен вук и Манда. – Ами ние сме се загубили! По тия улици не сме минавали... Ето тука, тая чешма на ъгъла, не сме...

Те наистина бяха объркали пътя си – турската махала беше цял лабиринт за тях със своите безброй криви, тесни улички. Детето чу гласа на майка си:

– Е, нема да ни изедат най-сетне...

И тя спря първия срещнат турчин – около петдесетгодишен човек с побеляла, кръгло подстригана брада. Ния каза:

– Прощавай, ага... ние сме се загубили...

Лицето на турчина просия от добродушна усмивка, но той, според турските нрави, не поглеждаше чуждите жени, а спря замаян поглед върху детето и поклати глава:

– Виждам, виждам, че сте сбъркали. Ето оттука ще се върнете и после право надолу... Ама чакайте, аз ще ви покажа. – Повече ги мълчаливо и на един кръстопът по-нататък посочи с ръка: – Ето... право надолу.

Той пак се усмихна на детето, цялото му лице се набръчка и само очите му весело сияеха. Мълчаливо се обърна и се отдалечи. Борис стискаше здраво ръката на майка си и докато вървяха нататък, на два

пъти се обърна да погледне турчина. Ния го подръпна за ръката:

– Побързай, дете...

Малкият вървеше разсеян, с натезали стъпки. Мислеше за страха си от турците, за убитите селяни, които видя преди време в притвора на старата черква, за кадъните, за Селим бей, когото срещаше за втори път, за Лейла, за белобрадия турчин, който им посочи пътя. Напираха да се изяснят тия забъркани мисли в детската глава, тежак и в малкото сърце неизяснени още чувства. Духът на детето растеше и зрееше в трегова, в гняв и отвращение, в тъга и обич.

II

В това усилно време за целия народ в Македония и Лазар Глаушев водеше тежка борба за своя залък. Георги Баболев и Таки Брашнаров бяха взели в свои ръце търговията с жито по цяло Преспанско и Лазар, както и другите житари и брашнари в Преспа, трябваше да изкончват между пръстите им по нещо за себе си. Лазар не печелеше повече от четиридесет до петдесет лири годишно, а от тия печалби се прехранваше и Атанас Кривиот; не бяха много тия пари по това време, когато брашното стигна до три гроша оката. В тежък час прибра Лазар в дюкяна си Атанас Кривио, нямаше работа за двама души в празния дюкюн, но той прибра стария си другар поради сиромашията му – със съззи на очи му призна бедният човек, че от два дни не бе имало в къщата му ни щипка брашно. Сега Атанас го гледеше все в очите и еднаж му каза:

– Благодарен съм ти, бачо Лазаре. Не ме оставай да загина от глад.

– Немаше да умреш от глад, Атанасе, и без мене. Як човек си ти.

– Як... Един аргатин сега взема по три-четири гроша на ден. Една ока брашно не може да купи. А къде аз с моята крива нога.

– Не си забогател и при мене.

– Не съм. Ама барем и гладен не съм с тебе.

Така се живееше по тия години в Преспа. Един аргатин ще работи цял ден за една ока брашно, а и не може да работи всеки ден. Преспанското поле не беше престанало да ражда хляб, но Баболев и Брашнаров събираха всичко и пращаха цели кервани по Албания и чак в Гърция.

По едно време Кривоот се умълча, гледаше все в земята и Лазар чакаше да види какво ще измисли той. Не продължи много тая замисленост на Кривоот и един ден той каза на Лазара:

— Наумил съм нещо. — И отеднаж попита: — Знаеш ли кого са взели пазач на мелницата? Ацета Кутрев. Ацевица и децата — градината, а той ще пази кумина на Таки Брашнаров.

— Сѐ требва да се работи нещо, Атанасе.

— Требва. — Той се полюшна към Лазара, протегна дългия си врат и зашушука тайнствено: — Говорихме ние с него, с Ацета. Да ѝ дадем един огън. На мелницата. Само високият кумин ще остане и свирката ѝ.

— Не, не! Що говориш, Атанасе! Можете да пострagate и без полза ще бъде.

— Как без полза! Нели виждаш: сичко мелницата гълта. Що остава за нас? Ще се отвори пазарът.

— И друга мелница могат да направят те, Атанасе. Такъв е сега целият ни живот. Забъркан. Откажи се от тая работа.

Бедно живееха Лазар и Ния с болнавото дете. Когато се случеше Ния да сложи нещо по-вкусно на трапезата, Лазар казваше:

— Ти гледай за него да има, за Борко. Аз мога секак. Мене баба Султана некога и со разсолница ме хранила.

— Какво време гоїде, наистина...

— Ти благодари на бога, че поне от борчовите се спасихме, преди да гоїде тая немотия. С них можех и без къща да останем.

Но Лазар имаше една скрита мечта: да види свободна България, да отиде да види София. Колкото и да беше труден животът му, колкото и да беше голям копнежът му за друг живот, за свободен живот, той

вече и не мислеше за преселване в свободното княжество. Като някаква клетва звучаха и сега думите на майка му: „Само гробовете ли ще останат тука!“ Загържаше го все по-здраво тъкмо цялата му мъка за Македония, струваше му се, че би изневерил на народа си тук, бягството му би било позорно бягство. Но той искаше да види свободната българска държава, да види там осъществен най-големия си копнеж, да види новия живот на двете по-щастливи сестри на Македония, които се бяха събрали под една стряха. Той не можа да крие дълго време от Ния това свое желание.

— Да можех да отделя поне до десетина лири...

— Ето, дай пак наниза...

— А, наниза... Излезе ли още еднаж от ръцете ни, нема да го видим веќе.

Той навикна да се отбива в новото кафене. Тук се събираха новини от всички краища на света, по своеобразен начин се отразяваше в него и животът на новата държава. Първите стъпки, Съединението, войната със Сърбия, Батенберг, Стамболов, Фердинанд... В България имаше мнозина преспанци, идваха оттам много писма, отиваха и се връщаха пътници, тайно проникваха и вестници оттам, но животът в княжеството се виждаше в най-примамлива светлина. Там беше всичко хубаво, каквато беше и неосъществената мечта на тия люде за свободен живот. Там не можеше да има нищо лошо и нередно — за лошото и нередното в свободна България преспанци бяха глухи и слепи.

— Ех — въздишаха те, — само ние останяхме пак в пъкъла...

Но кога ще остане човешкото сърце без надежда?

— Не бойте се! Дедо Иван пак ще прегази Дунава некой ден. Сам царят казал, като разбиха ингулизите и швабите Сан Стефано!

Понякога се споменаваха и за член 23-и на Берлинския договор, за правдини някакви за Македония.

И Лазар Глаушев отиваше в опушеното преславско кафене да храни душата си.

Събираха се и в читалището някои преспанци да

бленуват и въздишат по изгубеното щастие. И да повтарят:

– Дедо Иван! Русия...

В читалището имаше и друга партия, макар само от двама души: Георги Баболев и Илия Роглев. Не се обичаха те, двамата търговци, но Роглев във всичко подражаваше на Баболев. Те бяха почнали най-напред с Австрия, ала тя взе Востна и Херцеговина и не слезе до Солун; Баболев се улови за Ватенберг, после пък за Стамболов и Фердинанд.

– Не се залъгвайте – казваше Баболев. – Русия веке никога нема да премине Дунава. Нема да я пуснат. Стамболов ще освободи Македония, той и новият княз. Сега и Австрия е с тях. Големите дипломати са тие. Нели чета аз немски вестници...

А когато наскочаха срещу него дори и тия от новото кафене със своята пламенна любов към Русия, той гизгаше пръст застрашително:

– Ами Англия!

– И нея ще бие дедо Иван! Такъв е той – дедо Иван...

Нямаше го вече в Преспа Васил Марков – той знаеше как да отговаря на Георги Баболев. Напусна Преспа и Васил Марков. Продаде на брат си своя дял от бащината си къща и замина за България. Разпиляха се да се учат по Солун, Витоля, Скопие и други будни младежи.

Бедни, безплодни бяха тия години на замайващи мечти и обърканост. Народните страдания нямаша край, във все същата кървава мъка живееше селският народ. Убийствата и насилията не спираха. Намираха се тук и там смели люде, които отвръщаха на удара с удар, и общата покруса и унилоост лесно можеше да пламне в борческо въодушевление, но нямаше воля и ръка, която да издигне пред поробения народ ново знаме, една нова цел. Вековната народна мечта, едва-що осъществена, бе разбита.

*От връх Пирин планина
отчаян глас се чува,
Македония плаче:*

*– Проклета и триклета да бъдеш ти, Европо,
блуднице вавилонска!...*

Русийо, мила сестро, ела ми ти на помощ...

Ала Дядо Иван се върна отново в земята си. Кога ли ще премине той пак Дунава?!

По едно време пак се чу за някаква въоръжена чета по Железник. Появи се тя и по другите планини около Преспа. Селяните от планинските села я хранеха и криеха. Уби тя двама турски дребенци – докараха ги в Преспа, видя ги цялата чаршия. Но после се загуби и четата, изчезна някъде, видя се, премина отвъд новата граница.

Дошло бе ново време за Македония. Трябваше да се започне нов живот, нова борба. Ала не знаеха как да започнат, как да поведат новия живот дори и такива люде като Лазара Глаушев. Объркан, разтъжен, както всички, той въздишаше:

– Да можех да отида поне до София... Да видя що става там...

Едва през пролетта на 1894 година, след като разпродаде житото, което бе успял да посъбере и предната година, той можа да сложи в пазвата си една кесийка с няколко жълтици, остави в дюкяна Атанаса Кривоу и тръгна. Имаше път през Витоля, Прилеп, Велес и после през Кочани или през Крива паланка. По една неделя път с коне и с железницата до София.

Лазар пристигна в София късно следобед. Като питаше едва ли не на всеки кръстопът, най-сетне намери улица „Нишка“ и се спря с торба на рамо, с една кошница в ръка пред бакърджийския дюкян на Кочо. Ранният пролетен ден, киша и студен, вече гаснеше. Кочо погледна брат си и като да не го позна, но после се усмихна:

– Я... Лазар!

Още по-учуден се загледа в него Лазар, току-що прекрачил прага на дюкяна. Кочо стоеше насреща до висок тезгях, облечен в европейски дрехи, с неголяма

престилка от зацапан син док върху сепрето му, гологлав, но вече с окапала на темето и гъсто прошарена коса; той имаше съвсем граждански вид и беше много надебелял. Побърза да се приближи най-напред Благой, вече над тридесетгодишен мъж, слабичък и госта гребен, като майка си.

— Добре дошъл, чичо — протегна той зацапана ръка и току се обърна към гъното на дюкяна, дето бе застанал друг един млад мъж с кръгло червендалесто лице: — Чичо ми Лазар...

Приближи се и червендалестият — усмихнат, с пълна уста бели, гъсти зъби — и също се ръкува:

— Добре дошъл...

Кочо забързано свали престилката, сложи на главата си плътък калпак от агнешка кожа и с връхче на гъното, поозърна се:

— Затворете, като стане време... Ние ще излезем...

— После той сякаш изеднаж се сети, кимна с глава към червендалестия: — Нашият зет... Стоичко. Мъжът на Цона. — И добави някак високомерно: — Тукашен е той... шоп.

Двамата братя излязоха заедно и нагазиха в дълбоката кал на улицата. Кочо взе кошницата от ръката на Лазара, да му помогне. В привечерния здрач се простираше далече нататък дълга чаршийска улица, чуваше се шум и тропот на железарски, тенекеджийски работилници: между дългите редици стари, ниски сгради се виждаха и нови, повечето по на два ката и също с разни дюкяни и работилници на долния кат. Кочо поведе брат си по госта оживената улица и Лазар на няколко пъти го попогледна учуден: гледай го ти Кочо! Свитиият преди, предпазлив и затворен Кочо сега се движеше свободно, самоуверено между минувачите, изпъчил напред корема си. Вървяха те дълго из рядката размазана кал, сетне излязоха на друга, много широка улица, също потънала в кал, свиха по нея, но не след дълго завиха пак нагоре, по друга, по-тясна улица. Едва разменяха по някоя дума — Лазар беше уморен, а Кочо и не знаеше как да почне разговор.

— Това тука е Ючбунар... сичко наоколо.

Лазар кимна мълчаливо с глава, премести торбата си на другото рамо. След малко по-старият брат пак се обади:

— Това е „Пиротска“ улица. — После пак: — Тука сме поветото македонци.

Лазар се оглеждаше по многобройните тесни и кални улици, които пресичаха „Пиротска“, по ниските къщурки и често разградени дворища нататък. Това ли е София?! Улиците в Преспа бяха по-чисти, само людето тук са повече и все някак забързани...

— Да влезем тука... — рече Кочо и хлътна в една кръчма.

Лазар се сепна за миг и го последва. Кръчмата беше пълна с люде; седнаха и те двамата на малка масичка край стената.

— Ти откога... в кръчма... — не се сдържа Лазар.

Кочо се усмихна снизходително. После рече:

— София... тука е София. Не е като Преспа, да не смейш да влезеш в кръчма. Тука сички... Дай две шишенца — махна той на кръчмаря и пак се обърна към Лазара: — И той е нашенец. От Тетово.

Лазар ни неохотно от ракията, макар да се разливаше тя на топли вълни през тялото му. Кочо изпи три шишенца и се разбъбра, та Лазар колкото го слушаше, толкова и се учудваше на приказките му.

— Тука е друго нещо, Лазе... друг живот. Събрал се народ откъде ли не. Само от нашите места колко има! И отсекъде, от цела България. Голем град, гледай що народ ходи по улиците. И работа има за сички. Сичко ново се прави. Чиновниците... те пък така лапат. Ами офицерите! Парà тече. Само който го мързи да работи, само той ще гладува. Тука хората са по-будади, не се пазарят много. Нели знайш как беше в Преспа... Умираща веке с нашия занаят. Спре. Ама тука... аз пак, рекох си, с него. Тръгна. Новите съдове, ама и без бакър не може. Най-веке тенсии, ама и не само тенсии. Селяните купуват котли, тенджери и сичко, още не са свикнали с новите съдове. Бакърът ти готов, само чукай.

С Благоя и Стоичко глава не можем да дигнем. Имаме и двама чираци. Той и Стоичко ни беше калфа. Шоп е, ама го бива. Харесаха се со Цона и ни стана зет. С мене живеј... в двора им направих две стаички. Аз, нели знајш, направих си къща. Место имам осемстотин метра. Тука е, наблизно. На „Опълченска“ улица. Да ни ем още по едно? – Лазар отказа, а Кочо продължи: – Тука не е Преспа, Лазе, тука хората ягат и пият...

Като излязоха вѐн, беше вече тъмно. Светеха на често улични фенери, осветени бяха и много от дюкяните по двете страни на улицата – кръчми, бакалници, млекарници, бозаджийници, бръснарници. Двамата братя вървяха още някое време, свиха по „Опълченска“ и скоро влязоха в широк двор с ниска ограда откъм улицата. Насреща, в ъгъла на двора, светеха прозорци и се виждаха там ниски постройки. Кочо поведе брат си нататък:

– Голо место беше тука. Ето, три къщи направих. И Благоя живеј тука с децата, и зетят...

Отвори се вратата, показва се там, в светлината, Раца. Лазар веднага я позна. Тя се зарадва на девера си и ту се смееше, като криеше с шепи изпочупените си зъби, ту извиваше на плач:

– Е, добре дошъл! Как е Ния? Манда, Нона? Дали си видел некогo от моите там? Забравихме се, брате Лазаре, загубихме се... Жал ми е за Преспа, Лазе!...

Тя беше застаряла, но и сега в полите ѝ се гушеха две деца – по-големичките ѝ внучета. Показа се и Царева, вече израснала мома, и се ръкува с чичо си със зачервени бузи. Дотърча и Цона с малко дете в ръцете си, и тя като майка си някогa. Раца измъкна отнякъде и най-малкия си син – Стоян, – който бе им се родил тук, в София, доведе го за ръка да се поздрават с чичо си.

– Пусни ме, мамо – гръпна се детето. – Аз сам...

Скоро довтасаха Благоя и Стоичко. Дойде и Благоевата невеста – дребна, млада женица и цяла руса. Малката стая, с нисък, синьо боядисан таван се изпълни с люде. Лазар попита за Кирила – втория Кочов син.

– Хе – тръсна глава обидено Кочо. – Той не живеј с

нас... Коконата му не ще да живеј в Ючбунар!

– Их пък ти! – набърчи чело Раца. – Къде ще живејат те тука... в тая теснотия!

– Аз и нему къща ще му направя! – похвали се Кочо и кривна врат: – Ама не щат те тука... Големци!

– Ами Стефан? – попита Лазар за третия Кочов син.

– Той – набра дебелината си гуша Кочо, – ами той во Военното училище! Там живеј. Догодина – офицер веќе!

Това беше, види се, най-голямата гордост на Кочо.

Ядоха и пиха сито и шумно. После вѐвбеоха Лазара в друга стая през тесното ходниче – в гостната, дето имаше и едно желязно легло, в което преди това никој не спеше. Сега леглото беше приготвено за него с чисти чаршафи и възглавници, с червен копринен јурган. В средата на стаята имаше кръгла триножна маса с покривка и албуми за фотографии и илюстрирани картички, сложена беше там и висока лампа с пѐстър стъклен глобус, която сигурно никога не се палеше. Наоколо бяха наредени нови виенски столове, в ъгъла светлееше големо огледало с позлатена рамка, по стените бяха окачени пак фотографии и илюстрирани картички, а на пода беше постлан нов преспански килим, види се, от чеиза на Раца – не бе го виждал той преди.

Лазар глаго не можа да заспи, макар да беше уморен. Къщата скоро утихна, но някъде вѐн, на същата улица или по-нататък, се чуваше някаква музика. Това беше, значи, София: навалицата на гарата, после широкият площад, широката едва-що очертана улица към града, новите големи сгради в града, джамията, после тия многобројни улици на Ючбунар, калта, безбројните дюкяни, магазини, работилници, навсякъде гъмжило от люде, брат му Кочо, тая далечна музика в късната ноц... Той се радваше, че е в София, но тая радост оставаше никак празна, ненаситена, бе я донесъл в себе си, в своя копнеж за българската столица, който оставаше незадоволен. Това, разбира се, не беше цялата София – какво бе видял той от нея, само няколко улици в тъмното... Но ето брат му Кочо и

неговите люде също бяха станали по-други, та и Раца дори. Никога Кочо не беше бърбал толкова, не беше се хвалил толкова, преди той не пиеше и ракия. Лазар не беше се виждал с тия свои люде осем години, те се отнасяха към него като към гост, но все пак те бяха се променили някак. Бяха станали по-свободни във всяко нещо, по-отпуснати, по-небрежни. Живееха, види се, по-безгрижно, Кочо, изглежда, бе позабогатял. И може би това беше всичко, че тук нямаше страх от турци, нямаше и никакъв друг страх в живота на тия негови люде. Това беше хубаво, но все пак...

На другия ден беше неделя. Още рано се събраха пак същите люде, донесла бе децата си и Благоевица, гойдоха и някакви съседи, съседки:

— Да видим нашенеца... да видим госта... Е, що има, що нема там, в Турско, по нашите места...

Всички бяха прокуденици от Македония. И колкото бяха различни, толкова и си приличаха по нещо, което Лазар не можеше да долови напълно. Всички обичаха да се попохвалят; всички бяха премного доволни, безгрижни, смели, всички искаха някак да се покажат. И защо питаха някак отдалеко за Турско — не беше ли там родното им място, нямаха ли там свои близки люде, дали бяха забравили вече тамошния си живот? Е, да — те бяха по-щастливи сега, далече беше за тях Турско... Раца и черките ѝ сложиха за закуска цяла трапеза, поканиха и надошлите съседи. В Преспа се закусуваше на крак или дори и никак не се закусуваше сутрин. Някъде би камбана, но никой не спомена за черква, за празник. Говореха повече за работата си — виждаше се, бяха все занаятчии, бакали, търговци и все тъй, всеки искаше да покаже благополучието си, хитрината си, безстрашието си. Дали наистина бяха успели всички в тукашния живот, както искаха да покажат? Наистина бяха успели, повече или по-малко, тия занаятчии и гребни търговци в новия голям град, но още повече искаха да се покажат — да не би да помисли някой, че са сбъркали, като са дошли тук, или че не са

били достатъчно умни и предприемчиви. Дошли от разни краища на Македония, те бяха позабравили робската нищета и неволя, гледаха отдалеко на някогашния си живот, дори и когато се заканваха гневно на султана и на всички турци. Лазар си мислеше: „Те никога вече нема да се върнат в Македония...“

Двамата братя излязоха да се поразходят до обед. — Да видиш Софията — рече горделиво Кочо, като да беше цяла София негова и сега искаше да я покаже на своя брат от Турско.

Той беше облечен в по-нов костюм от сливенски шаяк, с бяла риза и яка без връзка, обу лъснати обувци с ластик, сложи нов калпак, някак малък за глаушевската му глава.

— Да беше махнал тоя фес — рече той на Лазара. — Имам аз и друг нов калпак. Ще те помислят за турчин. Рацо, дай другия калпак!

— Не, не — отказа живо Лазар. — Харно ми е така. Нели не съм турчин? — Кой знае защо, но не искаше да се раздели с феса си, и дори каза някак предизвикателно: — Аз пак ще се върна там, защо ще сменявам капата си...

Беше светло пролетно утро, слънцето бързо се провираше между разпокъсани, бели облачета, пръснати по цялото небе. Стъпка по стъпка Кочо и Лазар се измъкнаха от калните улици на Ючбунар и излязоха към джамията. Откъм започваше другата София — по-чиста, по-хубава, по-богата. Много от улиците бяха постлани с чист, равен калдъръм, виждаха се нови, големи сгради. Свиха към двореца... Лазар усети как се разтуптя сърцето му, като че ли му предстоеше среща със самия княз на България. Видя и гвардейците, застанали неподвижно пред високата княжеска порта, и сам почувства сега гордост и умиление, страхопочитание дори към всеки прозорец на тайнствено затихналата и толкова голяма къща. Кочо се запъти нататък. Лазар попита бързо:

— Пуцат ли натам?

— Хе! Покрай самия дворец ще минем. Сичко се виж-

да вътре. Като се роди престолонаследникът, сички минахме през двора. От едната врата през другата, целият народ...

Минаха по „Цар Освободител“. Пъстра празнична тълпа се разхождаше по двете страни на булеварда. Като стигнаха на края му и се откри оттук широк простор, Кочо замахна с ръка напатък:

– Това сичкото... хей, чак там и там, виждаш ли, ще бъде градина. За разходка, да се разхождат там софиянци.

„Ето истинската София“ – мислеше си Азар. Каквато си я мислеха всички там, в Преспа. Дворецът, гвардейците пред вратата му и това – да минеш свободно край самата му ограда, през двора му... Тая широка улица, големите нови сгради по нея и това празнично облечено множество от жени, мъже, офицери в блестящи униформи...

Двамата братя свиха към съседните улици. Чисто беше тук или поне тротоарите бяха покрити с плочи. От двете страни на всяка улица се издигаха нови, хубави къщи по на кат и половина или два ката, сред градини и дворове с железни огради или боядисани стобори. Тихо беше тук в празничната утрин. Кочо се спря пред една желязна врата и се изкашля.

– Тука живеи Кирил – рече той и побутна тежката врата. Изкашля се пак и се извърна към брат си: – Къщата е на жена му. Харно се нареди той... далече ще отиде. Хайде да влезем – подкани той, но сякаш не му достигаше смелост.

Минаха един след друг по широка пътека, постлана с плочи, между две ниски стени от окастрена зеленика. Качиха се по пет-шест стъпала. Кочо почука колебливо. Излезе слугинче с надупчен сукман.

– Тука ли си е Кирил...

Слугинчето поизгледа ранните гости.

– Няма го. Излезе. Госпожата е тук. – То се потогръбна от вратата: – Заповядайте. Сега ще кажа на госпожата.

Введе ги в гостната стая и веднага изчезна някъ-

де. И тук имаше кръгла маса сред стаята, албуми и фотографии навред, но всичко беше по-богато, по-напругено – наоколо ниски кресла с тъмноръбен плюш, по прозорците тежки, двойни завеси, та въпреки светлото пролетно утро вън – в стаята беше доста тъмно. Двамата братя седнаха близо до вратата. На стената отсреща се ширеше голям, рисуван портрет в широка тъмноръвена рамка. Оттам гледаше строго към шестдесетгодишен мъж с ниско навесени вежди, бели, поокострени мустаки и двойна гуша, увиснала над бялата му яка с широка черна връзка.

– Баща ѝ – продума Кочо полугласно. Поогледа се и продължи още по-тихо: – До гуша е в пари. Под лихва дава... Двайсет, педесет и кой знай колко на сто. Се со шопите тука, около София. Кожи дера...

Зад вратата се чува бързи, леки стъпки, шумолене на рокля. Влезе бързо, на пъргави нозе млада жена с кръгло, бледо лице и високо дигнати коси, с широки, опънати рамена. Двамата мъже се приподигнаха на креслата си, тя им подаде редом ръка, но не трепна ни мускул по лицето ѝ, приликата ѝ със стария господар от портрета настреща беше видима.

– Кирил не е тук – каза младата жена и седна леко на едно кресло срещу тях двамата. – Отиде на събрание и сигурно ще закъснее.

На гърдите ѝ проблясваше златна брошка с пъстри камъни, по ръцете ѝ святкаха пръстени. Кочо рече, без да я погледне:

– Това е Азар. Брат ми Азар.

– Ах, да... – кимна едва-едва Кочовата снаха и нищо повече не каза, а само попоглеждаше феса на Азара.

Настана мълчание. Азар се обърна стеснено към брат си:

– Ами ние да си вървим... щом Кирил...

Станаха и двамата, стана и снахата и едвам сега се посъживи:

– Много съжалявам, че Кирил... Аз ще му кажа, че сте дошли. Вие – обърна се тя към Азар и кимна важно с глава, сякаш откриваше някаква неизвестна ис-

да вътре. Като се роди престолонаследникът, сички минахме през двора. От едната врата през другата, целият народ...

Минаха по „Цар Освободител“. Пъстра празнична тълпа се разхождаше по двете страни на булеварда. Като стигнаха на края му и се откри оттук широк простор, Кочо замахна с ръка напътък:

– Това сичкото... хей, чак там и там, виждаш ли, ще бъде градина. За разходка, да се разхождат там софиянци.

„Ето истинската София“ – мислеше си Лазар. Каквато си я мислеха всички там, в Преспа. Дворецът, гвардейците пред вратата му и това – да минеш свободно край самата му ограда, през двора му... Тая широка улица, големите нови сгради по нея и това празнично облечено множество от жени, мъже, офицери в блестящи униформи...

Двамата братя свиха към съседните улици. Чисто беше тук или поне тротоарите бяха покрити с плочи. От двете страни на всяка улица се издигаха нови, хубави къщи по на кам и половина или два ката, сред градини и дворове с железни огради или боядисани стобори. Тихо беше тук в празничната утрин. Кочо се спря пред една желязна врата и се изкашля.

– Тука живеят Кирил – рече той и побутна тежката врата. Изкашля се пак и се извърна към брат си: – Къщата е на жена му. Харно се нареди той... далече ще отиде. Хайде да влезем – подкани той, но сякаш не му достигаше смелост.

Минаха един след друг по широка пътека, постлана с плочи, между две ниски стени от окастрена зеленика. Качиха се по пет-шест стъпала. Кочо почука колебливо. Излезе слугинче с надупчен сукман.

– Тука ли си е Кирил...

Слугинчето поизгледа ранните гости.

– Няма го. Излезе. Госпожата е тук. – То се потгърбна от вратата: – Заповядайте. Сега ще кажа на госпожата.

Въведе ги в гостната стая и веднага изчезна някъ-

де. И тук имаше кръгла маса сред стаята, албуми и фотографии навред, но всичко беше по-богато, по-натруфено – наоколо ниски кресла с тъмnochервен плюш, по прозорците тежки, двойни завеси, та въпреки светлото пролетно утро вън – в стаята беше доста тъмно. Двамата братя седнаха близо до вратата. На стената отсреща се ширеше голям, рисуван портрет в широка тъмnochервена рамка. Оттам гледаше строго към шестдесетгодишен мъж с ниско навесени вежди, бели, поокострени мустаки и двойна гуша, увиснала над бялата му яка с широка черна връзка.

– Ваща ѝ – продума Кочо полугласно. Поогледа се и продължи още по-тихо: – До гуша е в пари. Под лухва дава... Двайсет, педесет и кой знай колко на сто. Се со шопите тука, около София. Кожи дера...

Зад вратата се чува бързи, леки стъпки, шумолене на рокля. Влезе бързо, на пъргави нозе млада жена с кръгло, бледо лице и високо дигнати коси, с широки, опънати рамена. Двамата мъже се приподигнаха на креслата си, тя им подаде редом ръка, но не трепна ни мускул по лицето ѝ, приликата ѝ със стария господин от портрета настреща беше видима.

– Кирил не е тук – каза младата жена и седна леко на едно кресло срещу тях двамата. – Отиде на събрание и сигурно ще закъснее.

На гърдите ѝ проблясваше златна брошка с пъстри камъни, по ръцете ѝ святкаха пръстени. Кочо рече, без да я погледне:

– Това е Лазар. Брат ми Лазар.

– Ах, да... – кимна едва-едва Кочовата снаха и нищо повече не каза, а само попозлеждаше феса на Лазара.

Настана мълчание. Лазар се обърна стеснено към брат си:

– Ами ние да си вървим... щом Кирил...

Станаха и двамата, стана и снахата и едвам сега се посъживи:

– Много съжалявам, че Кирил... Аз ще му кажа, че сте дошли. Вие – обърна се тя към Лазар и кимна важно с глава, сякаш откриваше някаква неизвестна ис-

мина. — Вие от Македония пристигнахте, нали?

— От Македония — рече Лазар.

Едва-що излязоха те на малката площадка, младата госпожа затвори вратата след тях. Мълчаливо слязоха един след друг по стъпалата. Кочо се поогледа, поизкашля се срамежливо и започна:

— Малце е горделива... Богатска щерка.

Излязоха на улицата. Кочо — пак за снаха си, с нарастващо разгразнение:

— Не стъпва у нас. Взе ни сина и... Само едно не мога да ти простя, вели на Кирила: че си македонец. Ами! Кучка.

— Как тъй! — отвори широко очи Лазар. — Що като е македонец!

— Ех! — махна презрително с ръка Кочо. — Не ни обичат тука някои. Мислят, че сме дошли на главата им. Ето, снаха ми...

— Гледай ти... — присви устни Лазар с огорчение.

Двамата братя мълчаливо приближаваха улица „Ракотски“. Лазар на няколко пъти погледна братя си изкосо. Ето някогашния, преспанския Кочо; облечен в нови, алафранга дрехи и с калпак на главата; позасрами се той поради снахата, омърлуши се.

Изеднаж срещу тях се втурна цяла тълпа възбуждени, уплашени мъже, изпълни цялата улица. Лазар и Кочо се заозъртаха изненадани, спряха се там, тълпата мина край тях, между тях, някой извика прогнано:

— Долу тиранинът! Долу Стамболов!

— Стойте!... Не бягайте, братя! — викаше груг и сам бягаше нагоре.

Пред двамата братя улицата опустя чак до другия край.

— Що става? — огледа се Лазар слисан.

— Партизани... Викат против Стамболов. Хай да му се не види! Как попаднахме тука...

Изадъгъла насреща изскочиха двама конни стражари и завиха по улицата насам, размахвайки голи шашки. В същия миг една врата се отвори и млад, гологлав мъж гръпна Лазара за ръката:

— Скоро влизайте тук!... Ще ви пребият...

Те влязоха и тримата във вратата, младият човек бързо я затвори. Веднага след това конете на стражарите изтروطиха по паважа пред вратата и ясно се чу запъхтяното им дишане.

— Ама каква е тая работа! — подигна пак рамена Лазар. — Со саби...

— Ти, чичко, от Македония ли си? — попита непознатият.

— От Македония...

— А тук пък е свободна България — усмихна се горчиво младият човек. — Ако не бях ви гръпнал тук, щяха да ви презаят с конете...

Още рано следобед дойде в бащината си къща Кирил Глаушев. Прегърна чичо си и беше видимо смутен, но бързо се съвзе. Той бе възприел и бе навикнал да се държи по един определен начин и тъкмо това личеше в държането му — като че ли беше предварително обмислено всяко негово движение, всеки поглед и дори всеки звук в гласа му. Да — той трябваше да бъде винаги спокоен, сдържан, хладен. За едно късо време, след като свърши Висшето училище, той се издигна бързо в средите на консервативната партия, ожени се също тъй сполучливо и сега очакваше партията му да дойде на власт. Със същата сполука бе възприел всички привички и склонности, всички правила и закони на новата си среда, но ето в някои случаи избиваха и през новата му кожа предишните неговии привички и склонности. Той се смути пред чичо си Лазара поради жена си, пък и поради целия си нов живот — имаше нещо в живота му, поради което неговата съвест проявяваше прекалена чувствителност. Но най-сетне нямаше защо и той да бъде бакарджия като баща си и брат си! Ала ето понякога в новия си живот се чувстваше като препасан с корав корсет и пристегнат до задушаване.

Бързо уравнил се той дишането си и попита със спокойно съчувствие:

– Какво има, чичо, там, в Турско?

Ето и той: в Турско! Но моя път Лазар не се сдържа:

– Ама вие що сички в Турско, в Турско! Забравихте ли, че сички сме оттам? Сички оттам сте излезли... Той забеляза, че по бузите на племенника му се появи лека руменина и в погледа му някаква твърдост. И добави: – Що има ли? Мъка.

– Дааа... – погледна пръстите си Кирил Глаушев. После дигна очи към чичо си: – Следя аз всичко. Ние тук никога няма да забравим Македония. Нужно е обаче време и търпение.

– Търпение – кимна Лазар. – Но вашето тук е едно, а нашето там е друго.

– Знам, знам. Не ви е лесно. Все пак България днес е държава и не бива в никой случай да се проиграват интересите ѝ. В кръга на нейните интереси е, разбира се, и Македония.

Не бяха много ясни думите му за Лазара, но той, Лазар, не поиска обяснение. Търпение, време... Това бяха може би разумни думи, но все пак по-лесно беше за племенника да ги каже. Лазар изеднаж попита:

– Що беше тая бъркотия днеска? Заптии гонеха народа с голи саби.

– Заптии, а?... – усмихна се Кирил.

– Ами те... нели така ги наричаме в Преспа.

– Право е. Като турските заптии... Народът вече не ще да търпи престъпния режим на Стамболова. Дотегна на всички.

– Ние там, в Преспа, така знайме за Стамболов: голем дипломат бил.

– Дипломат! Тиранин. Злодей.

Лазар помълча малко и сетне въздъхна:

– Нема да имате вие тука, Кириле, много време за нас, за Македония...

– Е, чичо... трябва да пазим най-напред това, което е вече спечелено. Най-напред България, чичо, а после Македония...

– Така е...

– И – продължи племенникът, – докато има Бъл-

гария, ще има и Македония. – После той бързо добави: – Ще дойде... ще дойде време и за Македония, чичо! Да застане еднаж България здраво на краката си.

– Така – повтори Лазар и току изправи глава срещу племенника си с присвити вежди: – А ние там... търпение!

– Да, чичо. Така е, за съжаление: трябва да потърпиме.

Замълчаха и двамата. Разговорът не вървеше. Кирил учтиво поразпита за покойната си баба Султана, за Ния. И пак мълкнаха.

Чу се гласът на Царева, която бе застанала до един от прозорците и гледеше навън:

– Бате Стефан иде...

В ходника се чу бърз тропот на ботуши. Влязоха трима юнкери и Лазар веднага позна между тях племенника си Стефан – рус, напет, синеок момък. Той презърна живо чичо си, представи му другите двама младежи:

– Мои другари, чичо. Готовим се да се бием за Македония.

Насядаха всички. Лазар гледеше с умиление младите юнкери. Български аскер! Офицери. И между тях – неговият племенник... После той каза:

– Е, поне вие нема да ми кажете, че ще трябва да чакаме още много, да търпиме там в нашия пъкл, под турско...

– Не, чичо! – замахна с юмрук Стефан. – Скоро ще бием турчина.

– Да, ако биха ни питали нас... – усмихна се срамежливо единият от другарите му и погледна към Кирила.

– Никого нема да питаме и ние – рече с предизвикателна самоувереност Стефан и също погледна ко-со Кирила, който мълчеше благоразумно. Те често влизаха в спор и Кирил не искаше да предизвика разпри сега, в присъствието на чичо си.

Лазар погледна третия от юнкерите, който бе седнал тъкмо срещу него. Той изглеждаше по-възрас-

мен от другарите си, беше с мургаво лице, с възбелусти и с доста покарани вече, тъмни мустаки. Лазар очакваше да чуе и него, но той мълчеше.

Заговори се пак за днешната гонимба по софийските улици. Стефан рече:

— Това знаят те — политиците: да се свалят и да се качват на власт. Едно време Стамболов свалял, сега пък него искат да свалят.

— Не се касае само да сваляне и качване — започна поучително Кирил. — Не може да се търпи повече такъв насилнически режим в една правова държава. Народът иска да възстанови потъпканите си права и свободи.

— Всички за народа говорят — отвърна нетърпеливо Стефан. — А всички гледат да го възседнат...

— Как тъй всички?!

— И вие също. Докато сте на власт — едно, паднете ли — друго. Народът...

— Щом вземем ние властта, в страната ще настъпни граждански мир и ред, ще бъде възстановена пълна законност...

— Е-е-е... — гизна ръце към ушите си Стефан. — Колко пъти сме го чували! Законност, народ, народни идеали. Всичко е зарад кожуха на селяка, за тлъстия кокал, за брашнения чувал. Народни идеали! Забравихте всичко вие...

Спорът се разгорещаваше; час по час се намесваше и срамежливият юнкер, а мургавият продължаваше да мълчи. Мълчеше и Лазар, в сърцето му растеше тъга. Двамата братя започнаха да спорят и за Македония и всеки повтаряше своето, а срамежливият юнкер подкрепваше ту единия, ту другия. Тогава заговори и мургавият юнкер.

— Македония — рече той, — трябва да се надева най-напред на себе си. — Млъкна за миг и току се огледа: — Нашите спорове тук, в България, нема да имат край... — После присви вежди и догаде бързо, с твърд глас: — Македония си има вече свой път.

Лазар се загледа в него и срещна погледа на кафя-

вите му очи — дълбок и ясен топъл поглед. И Лазар запомни и думите му.

През първите няколко дни все тръгваше някой да придружава Лазара, но той скоро свикна да се движи сам из града. Нека всеки си гледа работата — той няма да се загуби по София.

Като ходеше по цял ден от улица в улица, от едно място на друго, към края на втората неделя той познаваше българската столица може би по-добре и от нейните постоянни жители. Той често изненадваше хората в братовата си къща с това — къде е бил и що е видял.

— Ами къде е то? Как го намери? — питаха те.

Навсякъде отиде той, навсякъде погледна, срещна и други свои земляци, срещна и всякакви други люде в новия голям град. Нали имаше много време и нали затова бе дошъл — да види София, да види свободна България? Но не беше то празно любопитство на човек, който бе дошъл в столицата да се развлича. Той бе дошъл в свободната българска земя с друга една, по-голяма жажда и не можеше да я утоли.

Еднаж той закъсня нощно време, та завари Кочо и Кочовица уплашени.

— Рекохме, че си се загубил негде... нощно време е...

— Ходих да погледам как се веселят хората. Особено там... по „Мария Луиза“. Ядат, пият, музика, песни... Не щат да знаят ни делник, ни празник.

Рада не беше много остроумна и това рече:

— Ех... Хора секакви: едни се веселят, други пък плачат.

— Така е — отвърна Лазар. — Такъв е човешкият живот. Нека се весели, който може да се весели, но друго искам аз, друго търся...

Той не каза що иска и що търси.

Един ден Лазар срещна Иванка Руменова. Тя първа го позна, спря се пред него:

— Бай Лазаре, ти ли си? По феса те познах, отдалеко още. Като идват тук наши хора оттамък гра-

нищата, гледат най-напред фесовите си да махнат, а ти добре, че... Щях да те отмина.

— Да можеше никак — рече Лазар, — да можеше с феса да свалим и турската управия...

Някогашната преспанска учителка не беше се променила много. Само бузите ѝ бяха понатегнали и косите ѝ бяха се прошарили, но погледът на сивите ѝ очи беше все тъй жив и ясен. До нея бе застанала висока, стройна девойка и чакаше мълчаливо, с наведени очи. Руменова протегна ръка към нея, притегли я:

— Ела, Олга... Това е господин Лазар Глаушев от Преспа. Нали си спомняш... — И тя пак се обърна към Лазара: — Аз често ѝ говоря за Преспа.

Девойката дигна към него очи и Лазар веднага позна очите на Таки Брашнарков. Тя му протегна ръка, а Руменова добави:

— Дъщеря ми...

Тръгнаха заедно. Лазар трябваше да разказва за Ния, за Бориса и почувства мъгата си по тях.

— Много се радвам, бай Лазаре, за детето ви!

— А ти? — попита на свой ред Лазар. — Как живееш тука... Учителка ли си още?

— Да. Учителка съм. — Лазар едва сега забеляза гостта обехтялата ѝ горна греха, а Руменова продължи: — Аз се омъжих тук, бай Лазаре. Преди седем години. Моят мъж беше също учител, но сега е... сега е в затвора.

Лазар се спря.

— Как тъй в затвора! Защо...

— За обидата на княза. Издаваше вестник... Спряха вестника му и го осъдиха на година и шест месеца.

Продължиха нататък мълчаливо някое време, после Руменова се обърна към него, поклати глава:

— Свободна България не е това, за което мечтаехме някога ние...

— Питал съм веќе мнозина — каза Глаушев, — но никой не може да ми каже. Къде е Васил... Васил Марков? Не мога да го видя...

— Той е в Швейцария. Тая година завършва там по икономическите науки. Малко късно, но не мо-

жеше иначе... Без средства...

— А брат му има цели купища лири...

Руменова нищо не отговори — не искаше дори да попита за бившия си мъж и като че ли се уплаши да не би Глаушев да каже нищо повече за него. Тя се спря и му подаде ръка:

— Много се радвам, че се видяхме! А в неделя ще те чакаме с Олга на обед. Ще ни бъде много драго! Ще си поговорим за Преспа. Живеем на улица „Цар Крум“ 12. Много драго ще ни бъде... В неделя. Тогава съм по-свободна.

Ала в същата тая неделя Лазар Глаушев си замина за Македония. Събрали се бяха пак всичките роднини. Дошъл бе и Кирил, но пак без жена си. Взел си бе отпуск от Военното училище и Стефан. Седнаха на ранен обед, преди да тръгне Лазар за гарата. По едно време той се обърна към юнкера:

— Как се казва, Стефано, оня твой другар... мургавият... нели бехте заедно тука...

— Аха... Това е Гоце, Гоце Делчев. От Кукуш. — И юнкерът се усмихна: — Той е социалист. Готви се да замине за Македония, щом свърши Военното училище. Огън момче!

— Не знам какъв е, но като бехте тука, той каза една умна приказка. В сърцето ми остана: Македония, вели, трябва да се надева най-напред на себе си.

— Ех, чичо... Нема да може тя сама...

— Секи сам най-добре може да си помогне, внучко.

Лазар премина отново турско-българската граница, мина с кон през Крива паланка, Куманово и чак в Скопие се качи пак на железница.

Беше рано сутрин. Железниците в Турция не пътуваха нощем и от изходния си пункт тръгваха винаги сутрин. Пътниците не бяха много. Лазар беше сам в тясното купе, в което се влизаше направо от перона. Влакът тръгна с около един час закъснение. Тук, по Вардара, дървесата бяха се разцъфтели вече, зеленееха се избуяли ниви, ливади. Пролетните държдове едва-що

бяха минали и шумът на пълноводната река се гочува-
ше и през непрестанното ритмично гърмолене на влака.

На Велешката гара железницата престоя повече
от половин час; стоя доста време дори и след като
би третият звънец. И малко преди да тръгне, в купе-
то при Лазара се качи нов пътник.

— Добър път! — поздрави той бодро, със звънк, поч-
ти момчешки глас и сложи на полицата доста голя-
ма, отъркана кожена чанта.

Той беше на около двайсет и две-три години мъж,
спретнато облечен в тъмен европейски костюм, с
ален фес, та веднага се забелязваше чистата блед-
ност на лицето му. Той седна срещу Лазара и бързо
попогладя едва позасуканите си, тъмни мустаци.

— Сами ли сме тук? — усмихна се младият човек на
Лазара и продължи: — Не пътуват, изглежда, много
нашите хора по тия места...

Новият пътник приказваше на книжовен език и
Лазар си помисли: „Учител...“ После каза гласно:

— Така изглежда. И не ще да е от много работа...

— А вие за къде, ако смея да попитам?

— На Градско ще слеза. От Преспа съм аз.

— А откъде, от Скопие ли?

— Не, от по-далеко.

— Аха — усмихна се досетливо младият мъж. — Си-
гурно от България...

— Да.

В засмените тъмни очи на новия пътник Глаушев
голови и някаква напрегнатост дълбоко в погледа му;
той, изглежда, го наблюдаваше зорко и Лазар си помис-
ли: „Кой го знай пък що за човек е...“ Непознатият ся-
каш отгатна мислите му и каза със звънклия си глас:

— Аз съм учител. Вил съм и аз в България.

Лазар мълчаливо кимна. Млъкнаха и двамата и ка-
то че ли се заслушаха в тракането на колелата. Но
докато поглеждаха ту през единия прозорец в една-
та страна на купето, ту през другия на другата
страна, те на няколко пъти улавяха погледите си —
наблюдаваха се и двамата. Влакът мина през Велес и

сега гърмеше в теснините между голите хълмища от-
патък града, край самия бряг на Вардара. Когато шу-
мът поутихна, младият учител отеднаж каза:

— Но защо да не си поговорим открито ... Нали и
дватама сме българи?

— Да. И сме сами тука... без свидетели — усмихна
се Лазар едва-едва.

— Тъй — кимна учителят и продължи: — Не знам как
е сега, но там, в България, като че ли не всичко е в ред.

— Да — отвърна Лазар. — И аз очаквах по-друго не-
що да видя, но сѐ по-добре са там. А ние тука — въз-
дъхна той, — затънахме още по-дълбоко... Предагоха
ни християни... Европа. И останахме сами в батака.

— Тъкмо това трябва да разберем ние — рече живо
учителят. — По-друг е сега нашият живот. Раздели-
ха ни. Граница има между нас. Македония остана са-
ма. За нея ще мислим ние сега.

— Видех аз в София един млад човек... ето, като
ваша милост. За офицер учи. Македония да се надева
на себе си, така рече. И сѐ това мисля сега аз. Ама
как, накъде...

Учителят се загледа през прозореца, замисли се.
Като че ли и той се питаше: как, накъде? После рече,
все тъй загледан през тесния прозорец на купето:

— Това и аз не знам. Но трябва всички да мислим за
това: как? Накъде? — Той се обърна към Лазара и про-
дължи: — В Берлинския договор има член 23-и. Според
него дават се някои правдини на Македония.

— Знам.

— Може от него да се започне. Член 23-и. Да искаме
да се приложи.

— А защо не е приложен досега? Веќе шестнайсет
години! Нема да се приложи и отсега нататък. И за
първ път ли са такива членове и решения? Трябва да
имаш сила некаква, за да ги наложиш. А който държи
сепата, мъчно ще я захвърли по своя воля.

Учителят каза рязко:

— Да. Това е най-големата премъдрост на полити-
ката. Сепата най-напред. Силата.

– А ние нямаме никаква сила. Кой ще ни чуе?
Учителят нищо не отговори. Лазар извади кутия с папириси, поднесе я на спътника си:

– Български цигари...

Запушиха. После и двамата, като по взаимно съгласие, промениха разговора.

На гара Градско Лазар стана и прибра скромния си багаж. Те се сбогуваха на вратата на купето и учителят каза с младия си, звучен глас:

– Може пак да се видим, живот и здраве...

III

Няколко гена след Петровден Преспа се изпълни с младежи в униформи с лъскави копчета и девойки с бели блузи и тъмносини поли. Дошли си бяха след края на учебната година учениците и ученичките от гимназиите в Битоля, Солун, Скопие. Такъв беше тогава животът в Преспа, замрял и затихнал, че тия млади ученически дружинки внасяха голямо оживление. Още като започнаха гългите, горещи юнски дни, мнозина преспанци се заглеждаха накъм пътя за Битоля и казаха нетърпеливо:

– Кога ли ще си дойдат учениците...

По-весело беше през лятото с тия млади люде. Събираха се, четяха дебели книги, пееха нови песни, спореха шумно, скитаха по ливадите и градините около града. Тия младежи идваха в замрелия град като някакви нови люде, нахлуваше с тях, с бодрите им гласове и стъпки нещо ново, нов живот.

И тая година беше същото. И дори по-шумно, по-весело – с всяка година учениците и ученичките ставаха все повече. Около една неделя след връщането им в града в дюкяна на Лазара Глаушев влезе млад, строен мъж с едва-едва накривен фес и в нов, светъл костюм, види се, купен от някой битолски или солунски грехарски магазин. Преди още да заговори той, откъм дъното на дюкяна се чу гласът на Атанаса Кривио:

– Охо, Райко... – Той повлече насам кривата си нога с някакво решето в ръце и тъй, с решето, посо-

чи младия момък: – Това е момче на Аце Кутрев...

Лазар покани младия си гост да седне.

– Къде си бил досега... Не съм те виждал.

– В Солун бех, чичко Лазаре – отвърна гостът бързо, с твърд глас и продължи: – Учих се. Тая година свърших гимназията.

– Да, да. Чувал съм за тебе. Ние с баща ти сме добри приятели.

Намеси се Кривио:

– Него татко му Аце го кръсти на името на учителя, бог да го прости, на името на Вардарски: Райко. Нели учителят живееше у тях толкова години...

– Да, помня го – рече младият човек все тъй бързо, отсечено. – Когато го обесиха, баща ми плака като дете. И всички плакахме. Учителят беше като наш човек, от нашата къща. Но не беше само това, разбира се. Учителят умре геройски.

Лазар кимна мълчаливо. Сетне попита:

– А сега що мислиш, като си свършил веке гимназията?

Атанас Кривио мълчаливо се отдръпна пак към дъното на дюкяна с решето си – знаеше той да не се въвират там, дето не бяха го канили. Райко Кутрев го проследи с поглед и каза:

– Учител мисля да стана. Ще подам тия дни прошение до общината. Ние сме двама преспанци, двама свършихме тая година в Солун.

– Преспа има нужда от учители... – отвърна Лазар и добави: – По-млади, по-учени. Ти подай прошение в общината.

– Но аз сега не съм дошъл за това при тебе, чичко Лазаре... – Младият момък се огледа и продължи: – Дошъл е тук, в Преспа, един човек и иска да те види. Не бива да ходи той много из града и ще те чака у нас, ако обичаш да дойдеш. Довечера, щом се стъмни.

Лазар го погледна мълчаливо, сетне попита:

– Какъв е тоя човек?

– Добър човек, чичко Лазаре. – Той се приведе към него и добави полугласно: – Добър... народен човек.

Лазар пак помълча и каза:

– Добре. Ще гойда, щом ме вика. Вие откъде се знайте с него?

– От Солун – отговори Райко Кутрев.

– Как се казва?

– Даме Груев.

Вечерта, щом се стъмни добре, Лазар Глаушев се отправи към къщата на Аце Кутрев, както преди години, когато живееше там Райко Вардарски. Синът на Аце Кутрев го посрещна още в двора и го въведе в същата стая – в стаята на загиналия учител. И Лазар видя най-напред тамбурата на учителя, която и сега висеше на стената отсреща. А пред него стоеше същият млад човек, с когото бе пътувал през пролетта, на връщане от София, в железницата между Велес и Градско. Не се учуди, като го видя тук Лазар, не се учуди, изглежда, и младият мъж, който му погаде ръка и рече със звънкия си глас:

– Като говорихме с Райко Кутрев с кого да се срещна най-напред в Преспа, все си мислех за вас. Той каза името ви, но аз не го знаех и как ще се сетя, че вече се познаваме...

Седнаха един срещу друг и Лазар си мислеше: „Ето, както некога с Вардарски...“

Те бяха сами в стаята. Запушиха. Даме Груев започна:

– Ние тук, бачо Лазаре, ще си продължим разговора от железницата и сега... направо. Братски. Спомена ти тогава, че ние нямаме никаква сила и нема кой да ни чуе. Право е: трябва да имаш сила некаква, за да се чуе и гласът ти. Ние, бачо Лазаре, неколцина другари, още миналата година турихме начало на една организация, наша, македонска организация, и в нея може да влезе всеки македонец, който искрено милее за Македония и желае да я види свободна. Туря се начало на тая организация в някои наши градове, гоиде ред и на Преспа. Затова съм дошъл аз и ето, най-напред с тебе, ако... – позапъна се Груев, но Лазар рече:

– Говори, говори, господин Груев... Слушам.

– Ние не сме далече от това, което и сам ти каза в железницата. Сила! Такава сила ще ни даде една здрава, широка, народна организация. И такава чисто знаме издигаме ние: свобода за всички в Македония, свобода и правда за всички!

– Но... – започна колебливо Лазар, – свобода... Нели с България, нели за Санстефанска България...

– Не, бачо Лазаре. Да бъдем умни и разумни. – Груев помълча малко, подпрян с лакти на колената си, и после отеднаж се изправи и се обърна към Лазара: – Не Санстефанска България, бачо Лазаре. Всички наши с това започват, но ние трябва да бъдем по-мъдри. Кой разкъса, кой разруши Санстефанска България? Англия, Германия, Австрия – Европа! Не може да я защити даже и велика, могъща Русия, а ние ли ще я възстановим отново? Или ще чакаме Русия отново да мине Дунава, но кога ще бъде това? Ние ще се борим за нещо друго – ще се борим за една автономна Македония.

Груев млъкна, но не сваляше очи от Лазара. Не бързаше да отговори и Лазар; дълго гледа той в тъмния прозорец срещу себе си. И започна:

– Като те слушам, сърцето ми се свиба... Нели с тая мисъл сме живели открай време: България, свободна България! Но ето що стана – разделиха ни. И се пак... А нали ходих в София, ти знайш. Видех там и лице, и опак. Видех заптии да гонят народа с голи саби; лихваринът там взема по педесет на сто и повеке; учителката беше во вехто облечена, мъжът ѝ – в затвора за некакъв вестник... Но като те слушам, господин Груев, боли ме. Ама нека боли! Ще престане да боли. Мисълта ми, господин Груев, по твоята мисъл върви.

– А нас трябва мисълта да ни води, разумът да ни води, щом захващаме такава работа. Иначе, каква полза?

– Говори, господин Груев. Знайш ли, чини ми се, че излизам нашироко и сичко се отваря пред мене, светлей надалеко пред очите ми...

Двамата мъже говориха още дълго, повториха и

преповториха по няколко пъти всяко нещо в тая политическа проповед и най-вече Лазар Глаушев се връщаше по няколко пъти върху всяка мисъл – бореше се той да освободи сърцето си от упойващата сила на един неосъществим блян.

– Но, бачо Лазаре – звънеше гласът на Груев, – нели виждаш: за Македония нема друг път...

Лазар Глаушев като че ли отеднаж излезе от някакъв водовъртеж и побърза да стъпи на твърда почва, да се улови за някаква здрава опора:

– Казвай сега що искаш от мене!

Груев се попридърпна и търсеше погледа му – да каже с поглед, което не можеше да изкаже с думи. Те се изправиха едновременно един срещу друг и се прегърнаха мълчаливо. Сетне Лазар продума с разтреперан глас:

– Стар съм аз веке, не мога много нещо, но...

Сегна и отвори тюмюневата си кутия. Сегна срещу него наново и Груев:

– Бачо Лазаре... Ти да дигнеш най-напред знамето в Преспа! Да дадеш пример.

– Ще го дигна... ще дигна знамето... И такава работа, най-сетне не ми е за пръв път.

Сега Груев заговори спокойно и гласът му стана по-твърд – сякаш тоя глас не допущаше вече никакви съмнения, никакви колебания:

– Ще започнете и вие тук, както сме започнали навсякъде другаде. Предпазливо. Народът ни още е наплашен и... Най-напред между най-доверени хора. Всеки новопосветен член на Организацията ще се обвързва с клетва. Ще се закълнем и ние с тебе...

– Ще се закълнем.

Груев продължи:

– Райко Кутрев е закълнат още в Солун. Той поработи там и знае всичко, което е нужно. Ще ти бъде добър помощник. Требва да го назначите за учител, за да остане в Преспа. Ето тук се пресрещаме ние с Екзархията: за учителите. Тя иска да ги назначава по свое усмотрение и на много места се намесва в работата на общините.

Лазар поклати глава:

– Преспанската община нема да позволи никому да се меси в работите ѝ. Тая Екзархия на времето ние я създадохме и се за това беше: за народното добро, за народа.

Даме Груев стана и пристъпи към вратата; отвори я едва-едва и пак я затвори. Това беше уговорен знак. Малко след това в стаята влезе Райко Кутрев.

– Дай, Кутрев, каквото е нужно – каза му Груев.

В ъгъла там имаше една масичка; Кутрев я премести в средата на стаята. После той излезе и пак се върна. Сложи върху масичката разтворено евангелие и – накръст върху него кама с револвер. Изправи се пред масичката Лазар, а до него застана Груев. До вратата зад тях стоеше Райко Кутрев.

– Бачо Лазаре – каза Груев, – повтаряй след мене клетвата: – Заклевам се...

– Заклевам се... – повтори Лазар.

– В името на бога, верата и честта си...

– В името на бога, верата и честта си...

– ... че отсега нататък... – смесиха се и се преплетоха двата гласа, – ще работя с всички сили и до последна капка кръв за свободата на нашата матковина Македония и Одринско; ще се подчинявам на заповедите на моите началници и нема да издавам нито с дума, нито с дело тайните народни работи. Ако не се подчинявам на заповедите на моите началници и издам, волно или неволно, тайната, която ми се поверява, да бъда убит от братята с оръжието, което сега целувам...

Груев взе револвера от масичката и го подаде на Лазара. Лазар мълчаливо го целуна.

– Бачо Лазаре – каза Груев, – от тоя момент ти си работник на Организацията.

На стената срещу тях висеше тамбурата на Вардарски. Лазар се загледа в нея и очите му се напълниха с влага...

Лазар Глаушев се прибра вкъщи малко преди полунощ. Тихо влезе в стаята си и тъй, в тъмното, се

съблече и легна на единия край на широката обща постеля. Ния го усети още като влезе в стаята, но нищо не му каза. Бързо мина лятната нощ. Когато стаята се изпълни с утринен зрач и наоколо се виждаше всяка вещ, Ния се приподигна и срещна очите на Лазара – будни, пълни с мисъл.

– Ти не спа тая нощ – каза му тя тихо.

– Не спях – прошепна той.

Тя се изправи в леглото – време ѝ беше да става. Той посегна и улови ръката ѝ. Ния чакаше със затаен дъх. Той тихо прогума:

– Започнахме отново. И сега сме сами, започваме сами. Сега – въздъхна той, – со нас е само един бог и... нашата правда.

Той не ѝ каза нищо повече. Ния стана, облече се във всекидневната си греха и безшумно излезе от стаята.

В отсрещния ъгъл беше постелята на детето им. То бе чуло тихия им разговор. Щом излезе Ния, то се изправи в леглото си и Лазар го видя на мършавите му дълги нозе, проточило тънък врат, сините му очи бяха пълни със светлина срещу светналите прозорци. Единият ръкав на нощната му греха беше грижливо закърпен на лакътя с крѝпка от подобен плат.

– Да гойда ли, тамко?

– Ела.

То се мушна до него под завивката му. Това бяха блажени минути за Лазара, когато малкият Борис често пъти сутрин лягаше до него и той усещаше топлината на тялото му.

– Тамко... защо не си спал тая нощ? – И докато да му отговори Лазар, детето продължи: – Какво започнахме сами?

Лазар го погледна бързо, после рече:

– Искаш ли да ти разкажа нещо?

– Разкажи. Искам.

Лазар помълча и започна:

– Имало едно време три сестри. Най-малката била най-хубава. Хубава била, но нещастна... И храбра била тя много...

– Ама, тамко... ти ми разправяш приказка... Аз не съм веке малък!

– Приказка... Да, синко. Но в тая приказка е целият наш живот. И моят, и твоят, и...

Детето се умълча. Внезапна дръмка затвори уморените очи на Лазара. Детето забеляза, че той заспа, и лежеше до него неподвижно. Мина доста време. Лятното слънце бе се дигнало високо срещу прозорците на стаята. Вратата се отвори и се показа там Ния:

– Ти пак ли при баща си, Борко...

Лазар трепна в късния си сън. Изправи се:

– Ставай, сине... Успали сме се ние с тебе.

IV

В дюкяна на Лазара Глаушев влезе пак Райко Кутрев; това беше още на другия ден след срещата с Даме Груев. Младият човек се спря до вратата, лицето му беше озарено от едвам доловима усмивка. Лазар като че ли едва сега забеляза колко много приличаше младият момък на баща си Аце Кутрев: същото широко, ведро лице с пѝстри очи, присвити бяха едва-едва и неговите също тъй гѝсти, руси вежди, което придаваше на погледа му съсредоточен израз, руси и къдрави бяха косите му, притиснати от леко накривения ален фес, а още по-руси бяха мустачките му, покарани вече доста гѝсти. Той беше малко по-дребен от баща си, с бели, чисти ръце – станал бе по-изтънчен, градски човек, но и в неговото младо, стройно тяло напираше сила и бодрост. Драго беше на Лазара да го погледа тъй срещу себе си, после му махна приветливо с ръка:

– Влизай, влизай, Райко... Седни тука до мене.

Откъм дюкяна на дюкяна се обади и Кривиот:

– Ее ... тамко ти нема да варди веке мелницата на Брашнара! Вчера ми се похвали.

– Райко седна на миндерчето до Лазара и после се извърна към Кривио:

– Нема да варди вече, стрико Атанасе. Ще поработва в градината, колкото да не стои без работа.

– Камо е отгледал такъв син... – промърмори за-

ет с работата си Кривиот, после дигна глава и годаде: – Старините ще си гледа веке. Ето и братята ти – двама... Моите, по-големите, са моми...

Той продължаваше да приказва, но повече като на себе си там, в дъното на дюкяна; започнал бе да старее Атанас Кривиот.

Лазар Глаушев погаде табакерата си на младия човек. Кутрев си сви цигара, но отказа да я запали:

– Не съм голем пушач, стрико Лазаре... – После той като че ли забрави цигарата в ръката си и каза: – Погадох прошение тая сутрин в общината.

– Ще те условим – кимна Лазар. – Замина ли си гостът?

– Рано тая сутрин. Сега ние с тебе, стрико Лазаре...

– Да – прекъсна го Лазар. – Мисля си с кого да започнем...

– Аз вече започнах – прекъсна го на свой ред Кутрев с бързия си говор. Лазар обърна лице към него, а младият човек продължи, загледан в цигарата си, без да я вижда: – Говорил бех с мои другари тук, бех ги посветил. Четирима. Тая сутрин гостът ги закле у нас. Преди да замине.

Лазар го гледаше мълчаливо. Той си мислеше: „Не ще мога аз да препускам с това младо момче. А нема и защо...“ И продължи гласно:

– Да не се бърза с тая работа, Райко. Да не се избързва. И самият господин Груев каза: предпазливо. На здраво да се стъпва. Започваме борба срещу сила, по-голема от нашата.

По лицето на Райко Кутрев пропъзля лека руменина. Той негли чакаше Лазар Глаушев да довърши приказката си, но Лазар също замълча. Тогавя младият човек каза:

– Да не бързаме, но и нема що да чакаме повече чичко Лазаре. Македония нема що да чака повече.

– Искам да кажа: внимавай с кого започваш работа, кому се доверяваш.

– Ние трябва да съберем около нас целия народ. Предстои ни много работа, нужно ни е много време,

Нема защо да губим и един час напразно.

– Аз не казвам толкова за времето, Райко. Думата ми е повеке за людете. Да не се избързва. За тая наша работа ние трябва да издирим най-здравите наши люде. За такава работа не секи е кагърен, не секи е достоен.

– Не може и без руск тая наша работа, не може и без опасност.

– Знам. Клетва свещена положих аз снощи.

Младият човек изви към него очи, пълни с разкаяние, но и с някаква напрегнатост, с някаква твърдост в погледа:

– Да, чичко Лазаре: свещена клетва. Но, знаеш ли... Разказвал ли ти е некога баща ми как е избегал от село, защо е избегал? Пъдарят ага погубил сестра му и татко го съсекъл с брадва. От люлка още познавам аз народната мъка, в кръвта ми е влезла. Познавам историята и на чичко Атанаса – посочи с глава той към вътрешността на дюкяна, – и колко още такива истории, такива човешки мъки. Това гори в мене и нема да се спра аз пред нищо. По-рано не знаех никакъв изход, не знаех накъде. Все си мислех да убия некой зъл турчин, но сега пътят е отворен пред мене и ясен. По него ще вървя и нема да губя повече време, ни час.

Лазар кимна мълчаливо и без да го погледне. Малко след това Райко Кутрев стана да си върви.

– Да не мислиш, че аз тъй, на своя глава... – започна той колебливо, но бързо продължи: – Ще ти казвам всичко, каквото върша. И ще те слушам. Така ми нареди господин Груев. В нашата работа трябва да има ред. Со здраве, чичко Лазаре.

Лазар го проследи с поглед, докато се изгуби младият момък наголу по улицата. Гордо бе изправил той глава, широките му рамена бяха изпънати, стъпките му – бързи и равномерни. Лазар си мислеше: „Ние сме веке в един ярем, като рало волове...“ Заедно ще орем. Аз ли не знам народната мъка? Има здравя, бърза стъпка, но ние заедно ще вървим, с мене ще върви той. И – неволно се прокраде мисъл в ума му, – къде-

мо аз се позабавям, той ще ме тегли напред. Ех, маадо... аз ли не знам народната мъка! И в мене е тя, и в моята кръв е тя..."

Те работеха усърдно, ден след ден. Райко Кутрев издирваше бъдещите работници на народната организация, а името на Лазар Глаушев ги привличаше и привързваше към нея, внушаваше им доверие в нея. За късо време посветиха в народното дело над двеста души в Преспа и по околните села. Подлазаха ги на клетва по един, по двама или трима и все нощем, и все в някогашната стаичка на Райко Варгарски. Тая малка стая, в която сега живееше другият Райко, в съзнанието на Лазара се превърна в някакво свето, тайнствено място, дето близаше наново във връзка със загиналия учител. И сега още там, на стената, висеше тамбурата на учителя. Митра Кутревица я чистеше редовно от праха и тамбурата изглеждаше като чи ли едва-що бе я оказал умрелият ѝ стопанин на постоянното ѝ място. Лазар винаги се вълнуваше, когато близаше в тази стаичка, и с потреперващ глас обясняваше смисъла на клетвата и я произнасяше пред всеки нов съзаклятник. Това негово вълнение се предаваше и на новопосветените. Те повтаряха всяка дума с разтреперани устни, с пребледнели лица, някои от тях се кръстеха набожно, целуваха шумно, страстно студено смъртоносно оръжие и се чувстваха изправени пред самия образ на Македония, на която от дълбините на сърцето си посветяваха своите сили, своята кръв, целия си живот. Лазар и Райко Кутрев въвеждаха в малката стая и селяни, а и сами отидоха по някои села; там клетвата често се полагаше по ниските мрачни селски черкви, пред селския свещеник, който стоеше пред олтара с високо дигнат кръст, та прехрипналите селски гласове изричаха клетвените думи като молитва. Еднаж Лазар и Райко завариха в една селска черква към двайсет души селяни, а бе уговорено да се закълнат този път петима посветени. Лазар пошушна на свещеника:

— Тук има некаква грешка...

— Не — отвърна гласно свещеникът. — Те са си доверили един на друг и сега сички тия искат да се закълнат, да вървят заедно против турчина. На сички им е дошло до гуша, бачо Лазаре, и дано да помогне бог най-после...

Излезе всичко наяве и Лазар реши да не крие и увърта, макар пред толкова люде, а някои от тях и не познаваше добре. Той каза:

— Ние сме дошли при вас да ви помогнем като братя ваши и ви се предаваме в ръцете. И по-добре да не сме живи, ако се намери между вас черна гуша, която с братската ни клетва на уста ще отиде да ни предаде на душманите.

А Райко Кутрев рече:

— Ние и не сме сами вече. Ако се намери некой да погази клетвата, ще се намерят много повече, които ще я изпълнят най-напред върху него. Ти сам ще кажеш, като целуваши оръжието, да бъдеш убит с него, ако престъпиш клетвата, която приемаш по своя воля.

Тогава се струпаша около тях всички тия селяци, клатеха рошави глави, притискаха груби, възлестиръце към разголените си космати гърди, а някои и проплакваха:

— Що говорите вие, братя... Нели от мъка сме дошли ние тука и за спасение! Как ще погазиш клетва! Огън ще падне на главата ни, на главите на децата ни... Нема по-голем грех — клетва да погазиш!...

Свещеникът устрой цяла литургия и накрая селяците произнесоха бунтовната клетва в разноглас хор, кръстеха се усърдно, а двама бяха паднали на колена и биеха чела в студените плочи на черковния под. Селяците вярваха, че се кълнат за своето спасение, че с тая клетва започваше тяхното спасение...

Някои люде — граждани и селяни, взеха да идват и сами в дюкяна на Лазара или го спираха на улицата:

— Стрико Лазаре... чувам, народът се събира... И аз съм човек, милея...

Лазар се взираше в лицата им, разпитваше ги предпазливо, мъчеше се да познае кои бяха достойните, а

някои от тях, които познаваше преди това още или разделяше по свое някакво чувство, и направо отклоняваше.

Райко Кутрев събираше по-смело люде за народната организация и повече между младите. Условен бе за учител в Преспа и веднага взе присърце учителската си работа, но с цялата си душа се бе предал на народното дело. Той посвети в делото още през първите няколко месеца всички свои другари от детинство, шестима от градските учители и две от учителките, неколцина от селските учители, неколцина градски и селски свещеници. Младият учител непрестанно ходеше из града и по селата наоколо, издирваше всичките си селски роднини.

Лазар Глаушев и Райко Кутрев работеха сред народа по свое разбиране. От време на време получаваха по някое писмо от Солун – гоняха го скришом пътници. Лазар и Райко четяха тия писма, в които се говореше и преповтаряше за вече известни неща и все тъй недостатъчно ясно, четяха ги и ги препрочитаха, тълкуваха и прилагаха писаното там, както вече го знаеха и разбираха. В тия писма най-често се споменаваха за автономия на Македония и Одринско, споменаваха се и член 23-и на Берлинския договор от 1878 година, а в съзнанието на двамата преспански апостоли се затвърдяваше и друго едно, също тъй не много ясно понятие: свободна Македония и Одринско. По едно време започнаха да получават все чрез пътници – доброволни куриери – малки хектографираны вестници като „Въстаник“ от Солун, „Наше оръжие“ от Витоля, „Санстефанска България“ от Скопие, в които също се пишеше за член 23-и, за автономията на Македония и Одринско, за свобода и правда народна и пак не много ясно, ала с все по-голямо въодушевление. Получаваха се възторжени, насърчителни писма и от други градове, та се виждаше как бързо и нашироко се разпростирало вече организационната мрежа по цялата страна. Стана нужа също и преспанци да пишат и отговарят по другите градо-

ве, където имаха или пък сега създаваха връзки. Види се, поради тая създадена се нужа да се пише и отговаря солунският организационен център въведе шифър, нарече македонските градове, а също и София, с лъжливи условни имена: Солун стана „Света гора“, Витоля – „Ерусалим“, София – „Висока“. Разпратиха се рецепти за скрити „симпатични“ мастила за всички тия писма и всякакви други тайни писания.

Посветените и закълнатите работници на тайната народна организация все още не бяха много, но вече мнозина знаеха за новата дейност сред народа. Радостно оживление обхващаше все по-нашироко потиснатия народ по цяла Македония, чезнеше бързо сред него отчаянието и безнадеждността. Разчу се, че и в България се събира народ да работи за освободението на Македония. Споменаваха се името на Трайко Китанчев. Дочул бе за него Лазар още докато беше в София – патриот бил, борец и мъченик, чист човек. Смутил се бе и тогава Лазар – защо гниеше такъв човек в български затвор? Но ето сега той, Трайко Китанчев, събирал люде за Македония. Лазар криеше радостта си – не беше надвил той още своето предишно смущение, още не беше изоставил съвсем мисълта си, надеждите си за свободната българска държава. После се чу, че откъм България навлезли много чети, водили ги български офицери, превзели Струмица, превзели Мелник. Сега Лазар Глаушев не се сдържа:

– Какво става, Райко, нашите отгоре...

Райко Кутрев мълчеше; заслушваше се и той в тоя шум на оръжие откъм българската граница. После всичко се изясни: навлезли няколко големи чети, били се с турците, влезли и в Мелник и се върнали пак в България. Правителството ги насърчавало, докато постигнали свои цели, а после обърнало друго лице към тях.

Райко Кутрев каза:

– Ето какво стана, чичко Лазаре. Влезли са и пак са излезли. Кашата, която забъркаха, остана за нас. Много народ е пострадал от турците по тия места.

– А те горе... нели за наше добро...

– Така си мислили някои там... Китанчев и други като него. Но сметките на княза и министрите били други.

V

Атанас Кривиот следеше изпод око какво става в дюкяна на Лазара Глаушев: влизаха всякакви люде, шушукаха тихо с Лазара, а Райко Кутрев идваше и по няколко пъти на ден. Атанас Кривиот дочуваше какво се говори и сред народа за някаква нова народна работа, за нови надежди, за близко спасение народно. А селяните идваха да питат и него – стария комита, идваха да го питат и разпитват за новото, което ходеше из народа невидимо и тайнствено. Атанас мълчеше загадъчно или мълвеше неясни думи, за да не издаде своето незнание, а простите селянци разправяха по селата за тайната, която крееше той в своето мълчание и в неясните си думи. Но един ден Кривиот се изправи срещу Лазара Глаушев разтърсен и отчаян:

– Какво става... Мене за нищо ли веке не ме бива!...

Лазар му отговори:

– Що има да ти разprávям, Атанасе... Знайме се ние с тебе и дето съм аз, там си и ти. Потърпи. Ще ти дойде времето да поработиш и ти. – Не се разведри лицето на Кривио и Лазар добави: – Готвиме се, ама не както ние с тебе некога за Арапа, а целия народ искаме да дигнем.

Не след много време, тъкмо бяха затворили дюкяна на смрачаване и се готвеха да се разделят, Лазар тихо рече на Кривио:

– Ти нели знайш къде живеят Стефо Церски... оня, гърводелеца... Иди там тая вечер, ще вземеш една торба... той, Церски, знай. Ще я занесеш у тебе вкъщи, ще ѝ намериш сгодно място.

Кривиот нищо не отговори, нищо не попита. Още същата вечер той пренесе и скри в къщата си една тежка торба, в която имаше два големи револвера и едри оловни патрони. На другата сутрин влезе в дюкяна с просияло лице и само това рече на Лазара:

– Дойде ми веке душа на място.

Уговорено беше всеки член на Организацията да внася най-малко по един грош месечно за оръжие и за всякакви други нужди; освобождаваха се от тая вноска само най-бедните, а от по-заможните се искаше и повече. Бяха се събрали вече към седем-осем хиляди гроша такива пари. Пазеше ги Лазар, но му тежаха много – не искаше той да държи народни пари в кесията си. Стана дума да изберат един от организационните работници, който да държи и пази народната каса. Райко каза:

– Некой честен човек да бъде, сигурен. А нашите хора... нали все такива сме ги подбрали.

– Честен, сигурен – повтори след него Лазар и продължи: – И това е верно, дето каза за нашите люде. Но парата е опасно и несигурно нещо. Сиромас човек, като е натесно, може да се съблазни. Знайш ли, като държи тия пари у себе си, дори мене ме хваща понекога страх. Не се смей. А нашите люде са сѐ бедни и най-бедни. – После той бързо додаде: – Ти остави на мене тая работа.

Лазар и преди това бе мислил за тия пари и наистина бе се боял за тях – да не събърка нещо неволно, да не пропусне нещо. Сега стана и отиде при Георги Баболев, в магазина му. Тук почти нищо не беше се променило още от времето на старите Баболеви. Само конторката в дъното на магазина сега беше огградена с рендосани, боядисани дъски и с големи, чисти стъкла. Преди близо двайсет години Георги Баболев дойде от Виена – млад беше той тогава, живял бе в Европа пет години, опита се да попромени едно и друго тук по европейски пример, но не отиде много далече. А и това, което промени, не остана докрай променено. Така беше и с него самия – каквито привички и склонности бе усвоил във Виена, започна една след друга да ги забравя и в скоро време малко нещо остана от швабското му дустро. Забрави той много нещо и от швабския език – едва му се мяркаше сега в памет-

та по някоя дума; в Преспа и нямаше с кого да говори на немски. Нямаше той и никакви връзки с Виена и Европа: сега търговията за цяла Македония минаваше през Солун, през ръцете на солунските евреи и гърци. По едно време Георги Баболев помисли да пренесе капитала си в Солун, но не се реши и скоро се успокои. Някои от разни краища на Македония бяха излезли вече на това голямо тържище, но то беше наистина опасна арена за недостатъчно опитните пришълци от вътрешността на страната. На Георги Баболев беше по-лесно да стриже кротките овци в Преспа. Стар и мрачен изглеждаше магазинът му с почернелите дървени рафтове, пълни със стоки от пога до табана, но внушаваше доверие и почит, особено у селските купувачи. Бащата на търговеца, Миро Баболев, бе умрял, умряла бе и вдовицата на Ицо Баболев, а Георги бе изместил от магазина и по-стария си брат Санго, който си бе отворил свое дюкянче на края на чаршията, та сега по-младият брат беше пълен господар на големия магазин. За него казваха, че с магазина и с мелницата, която държаха заедно с Таки Брашнаров, бил по-богат и от чичо си Ицо някога. Напънял бе доста, косите му се бяха прошарили и капали на темето, изглеждаше тежък и внушителен още повече със своето самочувствие на човек, който държи такова голямо богатство в ръцете си.

Като видя Лазара да влиза в контората му, той се посмути и започна да се оплаква от брата си:

— Тъкмо навреме идеш, бачо Лазаре... Да се поуизтуша пред тебе, отрови ме моят брат, какво ли не приказва против мене...

Лазар го изслуша докрай и само това му рече:

— Вие сте братя и е трудно за външен човек да влезе между вас. Аз съм дошъл по работа при тебе, Георги...

Лицето на търговеца отеднаж придоби израз на строга бдителност — той си помисли, че Лазар бе дошъл пак да му иска пари назаем, както някога. Но Лазар продължи:

— Ти винаги си бил човек патриот и затова дойдох

при тебе. Нема да ме разпитваш много, такава е работата, но има едни пари, искам да ги оставя при тебе, ти да ги пазиш. Те може да станат и повече, а ако стане нужда, може и да теглим от них, ще трябва да ги водиш по тефтер. Народни пари са, Гьорче, и аз искам да са в сигурни ръце. Пък ако искаш, влез и ти между нас, секи може да бъде от полза, ето за тая обща полза съм дошъл при тебе.

Лазар вече се блазнеше от мисълта да привлече в редовете на народната организация и търговеца, но забеляза по лицето му някаква тънка, хитра усмивка и веднага млъкна. Баболев го погледна с присвити очи и каза провлечено:

— Ти, бачо Лазаре, си мислиш, че аз нищо не знам. Сичко знам аз... и какво правите вие с новото гаскалче, и чии са тия пари, и... Во вашата работа аз не вервам и се чудя как ти на твоите години... За нас сичко ще дойде отгоре, от България... Държава с войска има. Ние тука що можем сами? — сви вежди той и продължи: — Като сте решили най-сетне, ваша работа, пък може и полза да има, но аз в това нещо не влизам. И тия пари нема да взема. Ами то е сѐ едно — с вашия акъл да тръгна и аз!

Лазар сложи ръка на гърдите си с искрено разкаяние:

— Сгреших, че дойдох при тебе, Георги, наистина сгреших. Чувал съм те много пъти да говориш и си рекох... Но, моля те, каквото ти казах, между нас да си остане. За себе си аз не се боя, но не съм само аз.

— Що си мислиш ти — приподигна се Баболев наистина огорчен: — Не милея ли и аз за наше царство! На каймакамина ли ще отида да ви обадя? Хубава работа! Ето — ще ви дам десет лири. Но само ти да знайш. На тебе ще ги дам още днес.

Лазар нищо не отговори. Той си мислеше: „Да му откажа ли за тия десет лири?... По-скоро камила ще мине през изглени уши, отколкото богатият да влезе в рая. Но нема да му откажа, щом ги дава. Та не ги дава на мене я!...“ Той стана:

— Е, прощавай, Георги...

Стана и търговецът:

— Още днес ще ти донеса парите. И нищо друго не искайте от мене.

Лазар Глаушев разказа всичко на младия учител за срещата си с Баболев. Сякаш искаше гласно да се изповяда за своята грешка. И пак тая мисъл дойде в ума му, та гласно я изрече на края:

— Нели е казано в евангелието: „По-скоро камила ще мине през иглени уши...“

Райко Кутрев кимна рязко:

— Да, такъв човек нема да влезе лесно в нашия рай. Той сичко мери с парите си. А ние с тебе наистина сме в рая. Ето и стрино Атанас, и сички като него. Не тежи нищо на нашата съвест. — Той млъкна за миг и после каза с бързия си, отсечен говор: — Сега ще ме оставиш аз да намеря човек, който ще пази по-добре народните пари.

— Кой ще бъде?

— Катранов. Учителят Наум Катранов. Той знае аритметика и ще води сметките добре.

Глаушев мълчаливо подигна рамена. Той още на времето много се учуди, когато и учителят Наум Катранов пожела да влезе в Организацията. Катранов беше гребен, свит човек и като че ли не знаеше да говори. В градското класно училище предаваше аритметика и геометрия, та учениците му се бояха от него и го слушаха, макар да беше такъв — гребен, слаб, а и никога не беше дигнал ръка да удари някого от рошавите немирници. Преспанци много и не го забелязваха, но иначе го почитаха, беше тих, редовен човек, беше добър учител, грижовен баща — имаше четири деца, все още гребни, родени едно след друго. Тоя затворен човек сам пожела да влезе в Организацията и как се сети за него Райко Кутрев? Лазар попита колебливо:

— Ти наистина ли за него? Вижда ми се некак много...

— Здрав човек е той — прекъсна го Кутрев. — Георги Баболев не идва при нас, а той дойде, Катранов. С четири деца. Сигурен човек е той.

Още същата вечер се събраха примата в Лазаровата къща. Ния ги остави сами. Седнаха край една масичка. Катранов мълчаливо изпълняваше всичко, което му казваха. Седна, дето му показа домакинят, после Лазар му поднесе тютюн и той си сви цигара, макар да пушеше много рядко. Лазар донесе две тежки кесии, изсипа на масата съдържанието им — цяла купчина сребърни в медни пари, както ги бе събирал от организационните работници. Изсипа на масата и една по-малка кесия — лъснаха там купчина златни пари. Георги Баболев бе изпълнил обещанието си; дойде още същия ден в дюкяна му и му наброи десет лири, а и преди това още се бяха събрали двайсет и осем златни лири. Сияеха на масата меко, топло купчините злато и сребро и като че ли се чувстваше наоколо скритата сила на толкова много пари. Лазар неболно попоглеждаше Катранова; бедният учител още не можеше да спечели доверието му като пазащ на пари. Сиромашията личеше по цялата външност на Катранова — изхабено беше облеклото му, отгавна износени бяха обувката му, целите разкривени, много пъти кърпени и подковавани, виждаше се и по лицето му, че беше човек, който търпи всякакви нужди — изпито, някак мътно, потъмняло. С двайсет и пет лири годишна заплата той изхранваше четири деца, жена, беше се завъртяла около него и някаква стара баба, забравена от бога. Лазар си мислеше: „Ами ние грех вършим, като тикаме в ръцете му такава съблазън. Утрепан сиромаш, секакви часове могат да дойдат за него, секакви нужди и кой ще сегне после да го съди...“ Но той сам бе събркал преди това с Баболева и не се реши да откаже на Кутрев, когато посочи той днес Наум Катранов за касиер. Лазар поглеждаше бедния учител със скрит страх, но забеляза, че той гледаше спокойно купчините пари, все тъй мълчалив и някак по даскалски строг. Лазар рече:

— Да ги преброим, учителю. Да видим що ти предавам и що приемаш от мене. Ето и тука е писано. Брои ти, учителю, аз съм ги броил.

Катранов започна послушно да брои парите, както малко преди това взе да си свие цигара. Внимателно презледа и списъка, който бе съставил Лазар за внесените пари. Три онлука¹ останаха настрана от другите пари. Катранов ги посочи със сухия си, малко крив пръст и рече с тих, но внушителен тон, както приказваше с учениците си:

— Тия пари не влизат тук.

— Как да не влизат... — отвърна Лазар. — Погрешно си броил, учителю.

Катранов го погледна и сякаш питаше: погрешно ли? И взе да брои парите отново. Лазар махна с ръка, да го спре:

— Ама немой бре, човече...

Катранов не искаше и да чуе. Той броеше парите със същото усърдие и съсредоточеност, както и първия път. Райко Кутрев стана и взе да се разхожда из стаята, поглеждайки час по час колегата си с весела усмивка. Търпеливо чакаше сега Лазар. Най-сетне Катранов привърши с броенето, но и тоя път се оказа, че трите десетачета са в повече. Той ги побутна още по-надалече от себе си и рече:

— Тия пари аз не мога да ги приема.

— И аз не мога да ги приема — отвърна Лазар. — Те си беа с другите и не съм ги бъркал с мои пари.

Катранов подигна рамена — умиваше си ръцете от тая работа. Но Глаушев пак ги побутна към него и спорът продължи мълчаливо: побутна ги на свой ред и Катранов. Тogaва се пресегна Райко, взе трите парички и ги сложи в джеба на жилетката си.

— Утре ще купя с тях перо, мастило, хартия. Все ни са нужни.

Катранов прибра останалите пари в кесиие, опита се да скрие пълните кесии в джебовете си, но джебовете на панталоните и на самото му бяха скъсани. Лазар донесе една кърпа, вързаха кесиие в нея. Той се засмя — отворило се бе сърцето му към новия касиер:

¹ Онлука — медна монета от десет пари, десетаче.

— Носи ги тъй, да хале, открито. Никой нема да помисли, че тъкмо ти носиш толкова пари.

Наум Катранов само примига бързо-бързо и негли това беше усмивката му. Той взе и списъка, сгъна го внимателно и, слагайки го във вътрешния джеб на самото, който беше по-здрав, рече:

— Утре ще ти го върна аз ще си направя друг списък. Да не бъдат и двата у мене. Ще записваме и двамата какво влиза в касата.

— Но, учителю — започна Лазар, — да не мислиш, че аз немам доверие...

— Не, не — примига пак учителят. — Моят списък ще бъде таен. Никой друг не ще може да го разбере. Така ще бъде по-сигурно.

Те си отидоха заедно с Райко Кутрев.

Наум Катранов скри парите в един долап още щом влезе в сиромашката си къщурка. Всичко мина, както всяка вечер, макар тоя път бащата да се прибра по-късно. Той най-напред изпита двете си по-големички деца по уроците им за другия ден, после всички измиха ръцете си и седнаха да вечерят — човек до човек около ниска софра; в скута на майката седеше вече и най-малкото от децата на учителя. Сърбаха всички с лъжици от една обща паница с рядка, постна чорба, късаха едри залъци студен черен хляб, бабата мляскаше шумно с беззъбата си уста. Майката топеше в паницата малки късчета от средата на хляба и машинално ги слагаше в зацапаната устица на детенцето, бялваха се там две зъбчета, детето често се задавяше и тя го потупваше по тясното гръбче с привично движение. Бащата също поднасяше лъжицата към устата си след всеки залък, а междувременно следеше със зорък, покровителствен поглед дали беше всичко в ред на трапезата. Час по час ще каже:

— Клименте, яж по-полека. Надеждо, подай бардучето на баба си. Не чуваш ли: хълца.

Или пък ще остави лъжицата си, ще отреже филия хляб и ще сложи там, дето се е свършил хлябът.

На трапезата не се говори – ще се чуят една или две необходими думи, или пък сънливото проплакване на ситото вече бебе. До лакътя на Климента е чучнала мършава, шарена котка на бели и черни петна, побутва го с глава и тихо, едва чуто мяучи. Климент монва залъче в общата паница и го слага пред котката. Тя го взема с уста и се отстранява към вратата, разтърсва залъчето да го разкъса, върти глава ту на една, ту на друга страна, в тишината се чува как шумно гъвче и похърква.

– Пишиш! Пуста да останеш... – замахва бабата към нея сърдито с лъжицата си; тя мрази котката, преследва я и макар да е доста глуха, дочува неприятния шум, който прави животното. А котката, спокойно гояжда залъчето си, облизва се и пак се връща безшумно до лакътя на Климента. И пак го побутва с глава.

Вечерята бе привършена бързо. Само бабата гъвчеше още последния си залък. Майката сложи бебето в дървената люлка и започна да раздига трапезата; Климент и Надежда ѝ помагаша. Надежда помете стаята, метлата беше преголяма за ръцете ѝ. Малко покъсно трите по-големички деца излязоха на двора; придружи ги старата баба – да не се уплашат сами в тъмнината вън. После майката постла на горния край на стаята голямата постеля, за трите деца, а от другата страна на люлката – друга, по-тъсна постеля, в която спяха те двамата с учителя. Бабата отиде да спи в малката готварничка. Децата се приготвиха за спане – съблякоха горните си дрешки и само Надежда измъкна от един долап в стената избеляла, окъсяла рокличка, която ѝ служеше за нощница. После се изправиха пред иконостаса в ъгъла и се прекръстиха по три пъти. Легнаха си едно до друго на обща възглавница – Климент на единия край, Надежда на другия, а в средата между тях по-малкото им братче. Те се покриха през глава с общата покривка, но скоро се чу изпод покривката сподавен кикот и тихо проплакване – двете момчета щипят Надежда и се кикотят.

– Пишиш! – надигна се към тях бащата. – Ха се

открийте, открийте се веднага!

Децата откриха главичките си престорено сериозно, зачервени, двете по-големи жумят – негли заспиват вече, а по-малкото още не умеи да се преструва и току примигва като баща си.

– Заспивайте вече, късно е – чу се отново гласът на учителя, тих, но настойчив.

Децата стихнаха. Жената на учителя приспа най-малкото и сама се готвеше да си легне; в къщата на учителя се лягаше рано. Той каза:

– Ще влезе отпаятък. Имам малко работа. Ти легни си...

Жена му не се изненада – той често влизаше след вечеря в съседната стаичка и до късно поправяше тетрадките на учениците си или се занимаваше с друга някаква своя работа. Тя се отнасяше със страх и почит към необикновената работа на мъжа си: то не беше да ореш или да копаеш, нито да биеш с чук, а с ум се бореше учителят; той самият бе се учил цели десет години и познаваше всички тайни на науката. На времето всички се учудиха и най-много тя самата се учуди, когато избра тъкмо нея за своя жена; тя не знаеше нито да чете, нито да пише, беше сиромашка, гребничка, но работлива девойка, сърцето ѝ беше изпълнено и досега с почит и благодарност към учения човек, който стана неин мъж. А животът ставаше все по-труден, през година, през две се раждаше дете...

Наум Катранов взе от долапа кърпата с парите, откачи от стената малката газена лампа, бутна вратата и влезе в съседната стаичка. Това беше още по-малка стаичка с тесен миндер край цялата отсрещна стена, с бели завески на четирите прозорчета – едно до друго над миндера, с разкривени черчевета и две пукнати стъкла, грижливо залепени от учителя с бяла хартия. Подът беше постлан с пълстър, доста изтъркан килим, останал още от майката на учителя. Сложена беше сред стаята кръгла триножна масичка и около нея – четири новички стола, изплетени с пъл-

тър камъш, на варосаните стени вляво и вдясно бяха симетрично окачени по няколко пожълтели и потъмнели портрета и ярко нашарени картички. Тук беше гостната на семейството, тук се отделяше учителят да се занимава със своята работа или понякога да прочете някоя книга. Скрил тука, Наум Катранов преди известно време прочете една след друга забранените книги „Записки по българските въстания“ и „Под игото“. Когато предистваше страниците на тия книги, ръцете му трепереха, а още повече трепереше сърцето му. Тогава той причака насаме в училищния двор по-младия си другар Райко Кутрев и му рече със своя наставнически тон, но и необикновено развълнуван:

— Пръв грях на всеки човек е да работи за полза на своето отечество; по-голям грях е, отколкото към деца и семейство. Нашето мило отечество е в робско тегло и мрак. Приемете и мене, Кутрев, в редовете на народните борци, да бъда и аз полезен с моите скромни сили и доколкото мога.

Кутрев не се изненада, че тъкмо към него отправяше Катранов патриотичния си призив; съществуването на Организацията не беше вече тайна за преспанци, и че той, Кутрев, е между първите в нея. Но той никога не бе и помислял да привлече другаря си Катранов за организационна работа — тоя свит, мъчалив, обременен с тежко семейство учител, който ходеше по земята като без душа и живееше само със своите си грижи. Два дни по-късно Кутрев го затвори в една от училищните стаи след учебните занятия, извади от пазвата си бял, лъскав револвер и го закле върху него с клетвата на народната организация. За втори път потрепера сърцето на Катранов, но сега, изглежда, и Райко Кутрев усети какво треперливо беше неговото сърце. Той му даде да прочете скришом няколко стари, изпокъсани броеве от „Въстаник“ и „На оръжие“, даде му и две писма, които преди време Лазар Глаушев бе получил от Щип; по това време в Щип бяха учители Гоце Делчев и Дамян Груев. В тази същата стаичка Наум Катранов бе чел тога-

ва изпокъсаните хектографирані листове, двете писма и бунтовните им думи бяха влезли като огън в неговата мисъл, в плахото му сърце.

Сега учителят се скри тук със съкровището на преспанското съзаклятие. Той сложи на масичката сред стаята лампата, кърпата с кесиие, обърна се и затвори вратата. После седна до масата и огледа стаята: всичко наоколо беше чистичко и спретнато, завесите бяха спуснати и закриваха добре прозорците, Катранов забеляза всичко, усети дори и миризмата на застоялия въздух в стаята. Заг вратата от татък не се чуваше никакъв шум. Той извади от вътрешния джоб на сакото си списъка на преспанските съзаклятници, които бяха внесли суми в организационната каса. И започна работа в нощната тишина.

Наум Катранов раздели парите на купчини според вида и стойността им: медни ондуци, юзлуци,¹ а имаше и няколко мангъри² („Ех — въздъхна учителят и продължи в ума си натъжен: — Сиромашии народ...“), сребърни монети по грош, по два гроша, череци³, бели межджидии⁴, малко по-настрана засия купчината на златните пари. Той преброи парите още еднаж, после провери пак и по списъка — всичко беше в ред. На масичката беше и шишенцето с мастило, и перото, с което поправяше той ученическите тетрадки; имаше там и няколко грижливо прибрани листа за писма. Катранов сложи срещу всяка име в списъка по един номер. После откъсна малко листенце хартия и нанесе върху него със ситен, едвам видим, но четлив почерк номерата от списъка и срещу всеки номер — сумата, която беше внесена; това мъничко листенце хартия за сега беше неговата сметководна книга. Той внимателно го съгна няколко пъти и то остана съвсем мъничко между пръстите му. Учителят примига щастливо;

¹ Юзлук — медна монета от сто пари.

² Мангър — медна монета от пет пари, петаче.

³ Черек — пет гроша.

⁴ Межджидия — двадесет гроша.

той можеше да го скрие навсякъде, можеше и да го глътне в случай на нужда. В същия миг Катранов по-скоро усети, отколкото чу някакъв тих шум откъм вратата и подскочи. За още един миг той не се реши да погледне напътък, но после изеднаж се обърна и бе стиснал съгнатото листче между прите пръста на дясната си ръка, сякаш се готвеше да се прекръсти.

Вратата беше едва открената и оттам се подаваше главата на жена му, както се бе превързала тя за спане с една вехта кърпа. Но учителят видя най-напред очите ѝ. Очите на бедната жена бяха широко разтворени и гледаха така парите на масата – като че ли с поглед да погълнат купчините сребро и злато. В погледа ѝ, по цялото ѝ лице – слабичко, дребно, бледо, беше изписана неутолима жажда, ненаситна алчност, жаждата, гладът на беден човек, който изеднаж вижда съвсем близо, в ръцете си пари, много пари, които може да вземе, да скрие в пазвата си. После тая маска на жажда и глад изеднаж се изкриви в угодлива усмивка, жената побутна вратата още малко и се вмъкна в стаята, опита се да проговори, на нямаше глас, преглътна с усилие и прошепна хрипливо:

– Наумче... пари...

Наум Катранов махна с ръка и рече тихо, но строго: – Излизай.

Жената се поколеба за малко, лицето ѝ започна да тъмнее, усмивката ѝ застина все тъй умолителна, но тъжна и тя се измъкна от стаята, както се бе вмъкнала малко преди това, дръпна подире си вратата послушно. Учителят пристъпи да види дали вратата е добре затворена и наново се върна към масата. Най-напред скри на самото дъно на левия горен джеб на жилетката си малкото листенце хартия, на което написа така своеобразно сметката за внесени пари; после съгна и сложи настрана списъка, който му бе предал Глаушев; съгна с женска гризливост и кърпата, в която бяха завити кесии – утре ще върне на Лазара Глаушев и списъка, и кърпата му; нека Глаушев води и по-напътък списъка, а той ще си

записва всичко в своето листче. Така няма да стане никаква грешка. И турците не ще могат да открият парите през толкова прегради. Турците... По гърба на учителя преминаха студени, ситни тръпки; сега за него страхът от турците беше нещо по-определено, ала и някаква упоритост се надигаше в него срещу тях. Най-сетне Катранов прибра и парите в трите кесии: пипаше предпазливо – струваше му се, че тихият звън на монетите се чува из цялата къта, а там, зад вратата, беше жена му. Той притисна кесииите с двете ръце на гърдите си и пристъпи към единия край на миндера. Остави и трите кесии на пода, дигна покривката и сламеника, които бяха сложени на миндера, за да бъде по-меко, издърпа една хитро прикрепена там дъска. Под нея се отвори малко скривалище, между дъските и гредичките, от които беше сглобен тесният миндер. Той бе скрил тук едно шишенце с чуждестранно мастило, изкусно и красиво облепено с шарени хартийки – купил си го бе преди години като ученик в Солун, но не се решавахе да го отвори и го пазеше като някакво съкровище; криеше тук той, в кръгла кибритена кутия, и едно късче платно, в което бе вързал здраво две златни лири за черни и най-черни дни. Какво ли не можеше да се случи с човека и как би посрещнал той с празни ръце някоя тежка беда? От залъка на децата си бе откраднал тия две лири и ги знаеше само той, скрити в малкото скривалище. Тук скри Катранов и трите кесии с народни пари заедно със своите собствени съкровища.

Когато се върна отново в предната стая с ниско затегнат фитил на лампата, жена му си бе легнала, но той знаеше, че не спи. Съблече се, духна лампата и се вмъкна до жена си в общото легло. Тя негли спираше дъха си – да не усети той, че беше още будна, че беше толкова развълнувана. Но Катранов чуваше дъха ѝ, знаеше, че е развълнувана и че го чакаше да ѝ се обади. И той само това пошушна близо до лицето ѝ:

– Не са наши.

Жената помръдна и попита също тъй шепнеш-

ком, сякаш да не ги чуе някой:

— Как тъй... Ами чии са...

Учителят сега каза полугласно:

— Не питай повече.

Малко по-късно той усети в тъмнината как плачеше тя без глас, но някак с цялото си сърце, неутешимо. Те и двамата заспаха късно тая нощ.

Като излезе тая вечер Райко Кутрев от къщата на Лазар Глаушев, запъти се нагоре по същата улица, накъм горния край на града. Той вървеше бързо с младите си нозе, въпреки тъмнината и лошия калдъръм. Минувачите бяха редки, портите от двете страни на улицата бяха до една затворени. Беше ведра и топла пролетна нощ. Над широките, ниско нагвесени стрехи трептяха ярки, едри звезди. Но такива бяха тия пролетни ясни нощи, че за късо време, докато младият човек извървя стотина или двеста стъпки, неусетно се промени всичко наоколо. Невидима зад стени и покриви, бе се показала иззад далечния хоризонт на изток пълната месечина. По цялото небе се разля сребристосия светлина и звездите до една потънаха в избистрилите се небесни дълбини. Варосаните комини отдалеко се забелееха по покривите, блестяха младите лъскави листа по тополите, по кръстопътищата легнаха широки лунни петна и върху тях се разстлаха разпокъсаните черни сенки на гървесата. Райко Кутрев ускори още повече стъпки в засиялата нощ — девриетата¹ сигурно бяха излезли вече и той не искаше да го срещне някое от тях: би го задържало, понеже ходеше в тъмнината без фенер, би го претърсило, за оръжие, а той носеше в пазвата си револвер.

Когато младият момък навлезе в горната крайна махала, където къщурките бяха разхвърляни сред широки, пусли дворове и градини, той видя как бе лъснал тъкмо срещу него на изток сребърният диск на месечината. Младият човек зави покрай един тъгъл и се спря

¹ Деврие — нощна стража, патрул.

малко по-нататък до не много висока каменна ограда. Оттатък оградата се виждаше ниска къщурка с разперени стрехи. Две от прозорчетата ѝ светеха. Наоколо не се виждаше жива душа, не се чуваше човешки глас и по околните дворове и градини. Някъде самотно полайваше куче, тихо прошемоляваше от време на време буйната млада шума по гървесата. Тук беше само светлата пролетна нощ. Райко Кутрев сложи двете си ръце върху оградата и въздъхна издълбоко; гъст, смесен аромат от треви, цветя и млада шума изпълни гърдите му. Той гледеше отсрещната къщурка, двете светнали прозорчета и чувстваше как се надигаше в гърдите му сладостно възненение. Дошъл бе тук, до тая ограда, близо до тая къща и вече не бързаше — хубаво беше да постои така, да се ослушва в нощната тишина, да погледа тия светнали прозорчета, да задържи по-дълго това сладко възненение в гърдите си. После той тихо подсвири. Още един път. Сега, докато стоеше в очакване, някакъв шум изпълни ушите му, светналите прозорчета насреща, а и други тук-там по околните дворища го гледаха като очи. Той подсвири още еднаж и по-нетърпеливо. Край къщата се мярна светлинка и пак изчезна; видя се, оттатък се отвори и се затвори врата. Младият човек се приподигна с лакти върху оградата, сякаш да я прескочи. Иззад къщата насреща се показа бяла сянка и тръгна бързо насам. Когато навлезе в светлината на месечината, засия там фигурата на девойка и във всяко нейно движение се виждаше колко е млада, виждаше се как цяла гори в лунния блясък. Тя се спря на две стъпки от оградата и се огледа. Облечена беше в светла дрешка, а бухналите ѝ коси светлееха като бял, едва-едва златист пламък, белееше се и лицето ѝ, белееха се и ръцете ѝ. После тя отеднаж мина до оградата, изправи се там задъхана и протегна високо двете си ръце. Младият момък алчно ги улови и ги усети в своите ръце, малки, нежни, студени. Той чуваше дъха на младата девойка, усещаше как цяла потреперва и се взираше в лицето ѝ, като че ли я виждаше за пръв път. Тя беше

много млада и много бяла, много руса, като да беше цяла изтъкана от лунна светлина, дори и зениците на очите ѝ изглеждаха бледи, прозрачни, та се познаваха повече по блясъка им в сянката на дълги мигли. Двамата млади люде се гледаха мълчаливо и стискаха, галеха нетърпеливо, жадно ръцете си. После тя прошепна:

– Моят братучед излезе преди малко... Не го ли виде?

– Кой... Кътърката ли?

– Не го наричай така. Той те мрази. Казва, че ти си му измислил тоя прекор.

Тя видя как светнаха на месечината зъбите на младия момък и посегна сякаш да ги докосне с ръка. Той леко погали със свободната си ръка косите ѝ, негли да види дали наистина не горят. Между тях беше каменната ограда, те наново се уловиха за двете си ръце и се гледаха ненаситно. Шумолейки едва чуто низ треволяка и високите бурени, към момичето се приближи гребно кученце, като поклащаше приятелски извита нагоре опашка. То подуши, подуши младата си стопанка, поподигна муцуна към оградата, отвъд която бе застанал младият мъж, и току се обърна отново назад, прошумоля нататък през треволяка. Недалеч оттук, в сянката на един храсталак, се спотайваше братовчедът на момичето, Панту Кътърката. Кучето бе дошло оттам и отново се връщаше нататък. Райко Кутрев и младата девойка нищо не забелязваха. Тя пак прошепна:

– Пет дни не си идвал.

– Много точно ги броиш – отвърна ѝ той с шепот, а зъбите му и сега блестяха. Райко продължи: – Да не ги броиш. Ще идвам винаги, когато мога. Идвам винаги, когато мога.

– Идвай секи ден... Секи ден.

Той се приведе към нея през оградата – защо препереше така сподавеният ѝ глас? Тя криеше нещо от него. И той промълви:

– Ти криеш нещо от мене, Маре.

Девойката се замисли за един дълъг миг. Сетне прошепна задъхано:

– Нищо не мога да скрия от тебе... Нищо нема да скрия. Моят братучед Панту вели, че ти ще увиснеш некой ден на бесилката. Имало едно време тук, в Преспа, друг некой си даскал Райко, та и ти като него. Панту много те мрази.

Марето не сваляше очи от лицето му и видя как стисна той устни, сви вежди и цялото му лице потъмня. Сега тя се уплаши още повече и цяла се изпъна, подигна се на пръсти, за да види по-отблизо лицето му. Но ето пак се разведри това мило, хубаво лице и пак заблестяха белите зграви зъби в лунния зрач.

– Не бой се, Маре. Аз нема да се дам лесно на турците да ме обесят. Верваш ли?

– Вервам.

– Друго нещо не каза ли Панту Кътърката?

– Ние бехме сами. Мама беше излезла и докато се върна, това ми каза той. Знай, че се срещаме с тебе, сичко знай. Като сме сами с него, хваща ме страх, макар да сме първи братучеди.

– Не го пуцай у вас.

– Ами мама му е тетка. Майка му отдавна е умрела и ние с мама го жалим. И мама вели, че Пантуш има лоши очи.

– Когато сърцето е лошо, и очите са лоши. Такива са човешките очи.

Девойчето пак посегна да докосне с пръсти лицето му, после отеднаж рече все тъй тихо:

– Ние с него много си приличаме, с Панту. Нели майките ни са сестри.

Някъде отвъд къщата пак трепна бледа светлинка и остана там едвам видима в мрака Чу се сърдит женски глас:

– Маре! Къде си, мори?

– Мама! – пошушна момичето и стисна още по-силно ръцете на своя любим.

Той се огледа бързо, приподигна се на оградата с колена с лакти и целуна девойчето по нежната хладна буза. А то шепнеше задъхано и целуваше ръцете му:

– Идвай сека вечер, сека вечер...

– Маре, мори! – чу се още по-силен сърдитият глас на майката.

Девоичето най-сетне се откъсна и припна на матък, изчезна, угасна като лунен лъч зад къщата.

Отгръпна се и Райко Кутрев от каменната ограда и се запъти наголу по улицата. Той мина край вратника на същата къща. Когато се отдалечи на двайсетина стъпки, оттам излезе Панту Кътърката и тръгна по следите му с тихи стъпки. Веднага след Кътърката изприпка и кученцето, излая звънко няколко пъти, огледа се по вече опустялата улица, после наново се мушна в открехнатия вратник. Откъм къщата се дочу същият сърдит женски глас:

– Я... Пантуш оставил вратника отворен... – И сетне по-близо: – Какъв човек е... разтурен...

Когато Райко Кутрев влезе в стаичката си, тя беше пълна с млади мъже. Седнал бе там, между тях, и баща му Аце Кутрев. Тук беше и Панту Кътърката. Той бе кривнал по груга улица, прескочил бе две огради и бе успял да влезе у Кутреви малко преди Райко Кутрев. Приседнал до вратата, той бършеше с голяма кърпа силно зачервеното си лице и дишаше бързо, издълбоко. Райко забеляза най-напред него. „Наистина си приличат като брат и сестра... Как се е задъхал...“

– Къде се забави? – чу Райко гласа на баща си. – Откога още чакаш другарите ти... Изпихме по цела кутия тютюн.

И старият човек стана да си върви. Зачуха се гласове:

– Седи, седи, стрико Аце... Наш човек си ти... . Ста-ра комита си...

Аце Кутрев погледна сина си, сетне поклати глава:

– Не, не... Гледайте си работата. Друго е сега вашето, вие сега сте по-сърцати люде. – Той се спря до вратата и се обърна към насядалите там; беше същият изправен, широк, силен мъж, вече доста изправен от годините, натежал. Усмихна се с едри, но вече разре-дени, пожълтели зъби, скриха се още по-дълбоко очите му под рошавите, прошарени вежди: – Ама, деца... ка-

то стане нужда, и ние, старите, нема да се засрамим. Изпроводиха го весели гласове.

Райко Кутрев седна между другарите си. Тук бяха десетниците Стефо Церски и Богдан Кочанов, а също и някои работници на Организацията от тая част на града. Събрали се бяха тая вечер да четат някаква книжка за живота на италианския патриот Джузепе Гарибалди. Такива срещи ставаха много често – едва ли не всяка нощ. Райко Кутрев събираше организационните работници от по-близките махали най-често в стаичката си, но той ходеше и по другите махали, където също ставаха такива срещи. В това беше сега революционната дейност на преспанци. Заклетите членове на Организацията в Преспа и по селата наоколо сега бяха много повече, идваха постоянно и нови люде да се кънат по своя воля; това беше общо увлечение сред младите люде не само в Преспа, но и по цяла Македония. Сега Лазар Глаушев и Райко Кутрев не ходеха сред народа, за да издирват и подбират най-достоините, както беше през първите месеци на тяхната апостолска дейност, а людеите сами идваха при тях и те ги приемаха за комитетски работници с по-леко сърце. Народът се оказа узрял за такава дейност и мрежата на революционната организация бързо се разширяваше и съгъстяваше по цялата страна.

Панту Кътърката стана член на преславската организация през тия дни на общо увлечение. Въодушевението сред младите люде ставаше толкова буйно, че много често преодоляваше всяка предпазливост. По тия дни Лазар Глаушев казваше радостно засмян:

– Идват на цели дружини, както другаруват помежду си. И секи е гарант за другия. Как ще им откажеш, като ти застанат на среща и като че ли чакаш да ги пуснеш в самия рай божи!

С такава една група се закле и Кътърката. И той като всички въодушевен, и той като всички надъхан с омраза към турците и обладан от общата мисъл за новата промяна в живота на поробенения народ. Той дори бе успял да се снабди с остър челичен нож, преди

още да влезе в редовете на съзаклятниците. Искаше да бъде като всички, да бъде с всички. И все пак в него имаше някаква зла сила, която много често го обръщаше против всички.

Той беше гребен на ръст, с продълговата глава на гъла шия, с голяма ръбеста адамова ябълка; имаше бяла кожа, а и косите му бяха светлоруси, дори бели. Лицето му беше изгадено напред с остър нос и брадичка, очите му бяха рязко открити, като че ли едвам ги задържаха в дупките им тежки клепки със светлоруси мигли, зениците му бяха избялосивкави или сини. Все пак той не беше съвсем грозен – свеж руменец се виждаше по бузите му и кожата му беше чиста, изпод мустачките му, и те руси, почти бели, проблясваха здрави, възсинаващи зъби. Когато Райко Купрев го видя за пръв път тъй, по-отблизо, засмя се срещу него и каза това, което изеднаж дойде на езика му като другарска закачка:

– Гледай ти какъв си се белнал, като къртка!¹

Прихнаха да се смеят всички, които бяха там. Панту още тогава го намрази. А още повече го намрази, когато видя, че моя прякор се лепна завинаги върху него и вече всички го наричаха Къртка. Той страдаше, когато някой му припомнеше за неговата не много привлекателна външност. Такова припомняне подозираше често дори в погледите на другите, във всяка дума за външност, за хубост или грозота. А мислеше си, че е по-умен от другите, по-хитър, пък дори и по-хубав от мнозина други. Все пак той не се решаваха да се приближи повече до някоя девойка, макар да се разтуптяваше сърцето му при всяка среща с по-хубава млада жена. Тия скрити в него мисли за другите люде го правеха затворен и потаен, караха го често да се изчервява и да се смуцава, а това разгаряше лошата сила в сърцето му. Макар да ненавиждаше и презираше всички други, той страдаше, че вървеше някак настрана от другите, а би желал

¹ Къртка – пуканка.

да бъде пръв между всички. И най-напред това негово скрито желание го накара да влезе в Организацията. Обхванат от общото увлечение, надъхан също с омраза към турците, Къртката си мислеше, че там, където сега всички се стичаха, ще покаже своите способности, своята сила. Той спотаи в себе си обидата, която му нанесе младият учител, и пак с тая скрита мисъл – по-късно да му покаже силата си.

Райко Купрев и друг път не бе успявал да задържи първата дума, която идваше на езика му. Това беше поради младостта му, но и поради нрава му, поради склонността му да бъде винаги пряк, отворен пред другите. След това първо и неволно сблъскване с Панту той беше дружелюбен към него, може би защото усети, че го бе засегнал. Но заедно с това Райко почувства, макар доста отдалеко и смътно, че в Къртката има нещо, което го отблъсква. Все пак, когато узна, че Къртката е братовчед на неговата девойка, той потисна в себе си тая смътна неприязън и даде още повече воля на своето дружелюбие. Сега изеднаж всичко се размъти. Той забеляза сега голямата прилика между Къртката и Марето и това му беше неприятно. Ала имаше и нещо друго, много по-важно: Къртката бе извършил предателство или почти предателство. Говорил бе за неговата скрита дейност, а това се отнасяше до тайната на Организацията. Къртката също бе се клел да пази тая тайна. Наистина, той е говорил на Марето, но може да се разприказва и другаде. Тая вечер, след като свършиха с четенето, учителят каза:

– Ние всички тук сме се клели да пазим в тайна каквото се говори и се върши между нас. Какво ще излезе от нашата работа, ако тръгнем да разправяме що говорим, що мислим. А ще дойде време и между нас ще стават големи работи. Това е най-малкото нещо, което се иска от нас – да си държим езика.

Стефо Церски, който беше строг и нетърпелив човек, не го изслуша докрай:

– Кажу направо, даскале: кой говорил и какво гово-

рил. Да го знайме. Такъв нема никаква работа с нас. На такъв – прът по задника, докато е време.

Райко Кутрев цял се изчерви, пъстрите му очи потъмняха и той втренчи в Церски остър, гневен поглед, но колкото се гневеше на дърводелеца, който предизвика в него такова видимо смущение, още повече се гневеше на себе си, че бе показал слабост. Той рече бързо:

– Име нема да кажа. Не е нужно. Това се случва за пръв път и може да е от глупост. Но ти, Стефо, кажа: който от нас не може да пази тайна, ще получи не само прът, а може и главата да му падне. Вие знаете какво е казано в нашата клетва за организационната тайна. – Като забеляза, че Стефо се готвеше да му възрази, той махна с ръка: – Стига толкова. Каза се вече всичко.

Стефо Церски не искаше да се подчини. Той скочи, каквото беше доста едър, прав, с дълги здрави нозе, и рече остро:

– Не, гаскале... Ти искаш тъй да мине, но в нашата работа строгост е нужна.

– А ти искаш направо през очите. Не бой се: аз ще направя каквото е нужно.

– Стефо – обади се със сговорчива усмивка другият десетник, Богдан Кочанов, – ти нemoй толкова строго, ние сички сме още аджамии¹ в тая наша работа. И с тебе може да се случи да се изтървеш.

Стефо Церски пак искаше да възрази нещо, но се чуха гласове от всички страни:

– Стига, стига... Той, гаскалът, знай...

Мълчеше само Панту Кътърката и следеше с поглед кой ще заговори. Райко Кутрев на няколко пъти срещна погледа му – синкав, студен, дебнеш.

Разговорът продължи. Доколкото събраните мук засягаха организационната работа, то беше повече около паричните вноски или около оръжието – кой колко е внесъл, колко има да внесе, кой какъв револвер си е купил или щял да си купи, а десетникът Богдан Коча-

¹ А д ж а м и я – неопитен, лекомислен.

нов, който изглеждаше тих, разумен, сдържан човек, дълго убеждаваше другарите си, че една не много голяма челичена и добре наострена кама е по-сигурно оръжие от револвера. Някак чудно изглеждаше, че тъкмо такъв смирен, приветливо усмихнат човек говореше с увлечение за оръжие и още повече когато неочаквано измъкна от пояса си една кама и започна да показва как може най-сигурно и най-лесно да се погуби човек. Тия млади люде често избухваха и в дружен, весел смях – не само за оръжие приказваха те. От време на време тък му един, му друг ще се докосне до нещо, което караше всички да се умълчат, да се заслушат, да се развълнуват: ще спомене някой за турски злодейства и насилия, ще изрече друг думи за волност и правда, ще преминат пред погледите им някакви далечни, неясни видения, ще премине през сърцата им трепет на още по-неясен копнеж. Затова бяха тия срещи толкова честни, а другаде някъде из града ставаха и други такива срещи или щяха да станат на другата нощ. Най-сетне младите мъже започнаха да се разотвиват – по един, по двама и все по затъмнените улици, да не ги срещнат нощните девриета без фенер, а често с револвер или кама в пояса. Ето и затова бяха още по-желани тия другарски срещи, че бяха тайнствени и свързани с опасност.

Райко Кутрев не изпусна от погледа си Кътърката през цялото време, а когато се намери да си върви и той – сам, никой не го покани за дружина, – Кутрев му каза:

– Ти остани за малко, Панту. Искам да те попитам нещо.

Те останаха сами и Кутрев веднага започна:

– Ти си... за тебе ставаше дума тая вечер. То е прегателство, да се разправа какво говорим по народната работа. Не знаеш ли? Ще ти простим, понеже е за пръв път. Но ти си говорил, като да се заканваш и... като да ти е жално за турците. А, какво ще кажеш...

Кътърката го гледеше навъсен, със зли очи и нацупени устни. Не отговори направо, а попита с издрезгавял глас:

рил. Да го знайме. Такъв нема никаква работа с нас. На такъв – прът по задника, докато е време.

Райко Кутрев цял се изчерви, пъстрите му очи потъмняха и той втренчи в Церски остър, гневен поглед, но колкото се гневеше на дърводелеца, който предизвика в него такова видимо смущение, още повече се гневеше на себе си, че бе показал слабост. Той рече бързо:

– Име нема да кажа. Не е нужно. Това се случва за пръв път и може да е от глупост. Но ти, Стефо, кажа: който от нас не може да пази тайна, ще получи не само прът, а може и главата да му падне. Вие знаете какво е казано в нашата клетва за организационната тайна. – Като забеляза, че Стефо се готвеше да му възрази, той махна с ръка: – Стига толкова. Каза се вече всичко.

Стефо Церски не искаше да се подчини. Той скочи, каквото беше доста едър, прав, с дълги здрави нозе, и рече остро:

– Не, даскале... Ти искаш тъй да мине, но в нашата работа строгост е нужна.

– А ти искаш направо през очите. Не бой се: аз ще направя каквото е нужно.

– Стефо – обади се със сговорлива усмивка другият десетник, Богдан Кочанов, – ти немой толкова строго, ние сички сме още аджамии¹ в тая наша работа. И с тебе може да се случи да се изтървеш.

Стефо Церски пак искаше да възрази нещо, но се чуха гласове от всички страни:

– Стига, стига... Той, даскалът, знай...

Мълчеше само Панту Кътърката и следеше с поглед кой ще заговори. Райко Кутрев на няколко пъти срещна погледа му – синкав, студен, дебнеш.

Разговорът продължи. Доколкото събраните тук засягаха организационната работа, то беше повече около паричните вноски или около оръжието – кой колко е внесъл, колко има да внася, кой какъв револвер си е купил или щял да си купи, а десетникът Богдан Коча-

¹ Аджамия – неопитен, лекомислен.

нов, който изглеждаше тих, разумен, сдържан човек, дълго убеждаваше другарите си, че една не много голяма челичена и добре наострена кама е по-сигурно оръжие от револвера. Някак чудно изглеждаше, че тъкмо такъв смирен, приветливо усмихнат човек говореше с увлечение за оръжие и още повече когато неочаквано измъкна от пояса си една кама и започна да показва как може най-сигурно и най-лесно да се погуби човек. Тия млади люде често избухваха и в джужен, весел смях – не само за оръжие приказваха те. От време на време пък ту един, ту друг ще се докосне до нещо, което карае всички да се умълчат, да се заслушат, да се развълнуват: ще спомене някой за турски злодейства и насилия, ще изрече друг думи за волност и правда, ще преминат пред погледите им някакви далечни, неясни видения, ще премине през сърцата им трепет на още по-неясен копнеж. Затова бяха тия срещи толкова честни, а другаде някъде из града ставаха и други такива срещи или щяха да станат на другата нощ. Най-сетне младите мъже започнаха да се разотвиват – по един, по двама и все по затъмнените улици, да не ги срещнат нощните девриета без фенер, а често с револвер или кама в пояса. Ето и затова бяха още по-желани тия другарски срещи, че бяха тайнствени и свързани с опасност.

Райко Кутрев не изпусна от погледа си Кътърката през цялото време, а когато се намери да си върви и той – сам, никой не го покани за дружина, – Кутрев му каза:

– Ти останни за малко, Панту. Искам да те попитам нещо.

Те останаха сами и Кутрев веднага започна:

– Ти си... за тебе ставаше дума тая вечер. То е прегателство, да се разправя какво говорим по народната работа. Не знаеш ли? Ще ти простим, понеже е за пръв път. Но ти си говорил, като да се заканваш и... като да ти е жално за турците. А, какво ще кажеш...

Кътърката го гледеше навъсен, със зли очи и нацупени устни. Не отговори направо, а попита с издрезгавял глас:

– Тебе Марето ли...

Кутрев кимна мълчаливо: да. Той не се и опита да скрие и отеднаж му се стори, че нямаше защо да крие тъкмо защото разговорът им беше във връзка с Марето. Обхвана го изеднаж някакво прояснение, но само за един бърз миг. Кътърката се опита да се усмихне дружески, дори съучастнически и рече:

– Тя ми е братучедка...

– Знам.

– Аз на шега...

Кутрев бързо го прекъсна:

– С тия работи и шеги не бива да се правят.

Той мълчна. Мълчеше и Кътърката и гледаше упорито учителя със същия зъл поглед; усмивката изчезна от лицето му, около нацупените му устни се показа едвам доловима бледност. Гледаше го, без да мигне, и Кутрев. Стиснал челюсти, той си мислеше: „Тоя човек крие лоши мисли. Но нищо няма да ми каже, нищо. Аз трябва да го уловя на самото място...“ После рече:

– За добър другар аз душа давам. Но мога и главата да ти откъсна. Хайде сега, Пантуше, добра ти нощ.

Панту Кътърката пак нищо не отговори; само бледността около устата му се съгсти и се разля понашироко. Той навече глава и се отправи към вратата.

VI

Двамата щипски учители Гоце Делчев и Даме Груев живеяха в една къща. Рано една януарска сутрин Делчев влезе в стаята на Груев и му каза:

– Имаме вече канал за България. От село на село и чак оттамък границата. Цели кервани могат да минават.

Тъмните очи на Даме Груев засияха. И предната нощ Делчев се бе прибрал в жилището си малко преди да се раздени. Груев посегна с малката си бяла ръка и стисна рамото на Гоце:

– Колко нощи би пътищата нататък... Е, добре, добре, братко...

Скоро след това Делчев пак изчезна от Щип. Той

ходеше по щипските села едва ли не всяка нощ, но тоя път изчезна за няколко дни. Трябваше да скрие в две близки села оръжието, което бе дошло по новия канал. Той се върна едва на третата вечер. Пръв го посрещна Груев, но скоро влязоха в стаята на Гоце и други неколцина техни другари. Осветените прозорци на Делчевата стая бяха ги привлекли като нощни мушци. Тук беше почти целият щипски комитет. Мургавото лице на Делчев бе посивяло от умора, болеше го и стомахът. Но щом започна да разправя на другарите си каква работа бе успял да свърши напоследък, цял се съживи, гласът му закрепна, само усмивката му беше малко тъжна и не можеше да заличи съвсем следите от умората по лицето, във влажния му поглед. Другарите му го слушаха захласнати. Така, и без да съзнава това, той ги държеше близо до себе си. Така те вярваха във всяка негова дума. Той се увличаше много в своята откровеност, но това, което не искаше или не биваше да казва, криеше някъде другаде в своята мисъл, на някакво отделно място, като да се отнасяше за някаква чужда вещ, която трябваше да пази добре. Иначе всичко онова, което беше само негово – и мисъл, и чувство, та и каквато и да е вещ, – той не можеше да го задържи само за себе си, да го скрие.

– В касата нямаме вече ни един мангър – продължаваше Гоце тая вечер и не можеше да се спре на едно място, често ставаше и ходеше из тъсната стая, между нозете на другарите си. – Но това, което изпратихме в България, върнали са ни го два пъти повече. Слушайте какво ще ви кажа – спря се отеднаж той: – Добре, че я имаме тая България. Има много хора там, които наистина мислят за нас. И наши, и тамошни. – Делчев седна, сложи длани върху колената си и продължи, като местеше поглед ту върху един, ту върху друг от насядалите срещу него млади мъже: – Пратили са ни по канала пушки, револвери и най-важното... но чакайте... ей сега ще ви покажа...

Той пак скочи на младите си нозе, измъкна изпод леглото си една торба с дълго пращило от същия плат

и сложи на масичката там една и още една кръгли, железни топки. Мъжете наоколо наскочаха да ги видят по-отблизо, дори някои посегнаха несмело да ги докоснат с пръсти. Стана и Груев, вътренич и той любопитен, но някак подозрителен поглед в двете железни топки. Делчев гледеше другарите си с някаква детинска хитра усмивка – радваше се на любопитството им, на изненадата им, – беше му смешна тяхната нерешителност.

– Бомби... – прошепна младият учител Ицо с широко отворени очи и сякаш се боеше да не го чуе някой отвън.

Делчев взе едната от бомбите, подхвърли я в ръката си:

– Те са празни повечето. Тук ще ги пълним. Голему поразии правят. Добро оръжие. Празни са и тия тук...

Сега се протегнаха към него ръце от всички страни, всеки да вземе в ръката си страшното оръжие. Това бяха първите бомби в Щип.

За Вътрешната революционна организация се шепнеше от ухо на ухо като за опасна, страшна тайна. Дори и в съзнанието на тия, които бяха в ръководството ѝ по градове и села, които познаваха всичките ѝ тайни, тя израстваше все повече като загадъчна сила, по-голяма от всяка друга човешка сила – чувстваше се като обща сила на всички братя по участ, на целия поробен народ. С нея всеки се чувстваше стократно по-силен. Тя освобождаваше сърцата от вечния робски страх, тя и нейната страшна тайна, пък дори само името ѝ.

Сега отеднаж се зашушука за бомбите. Железни топки били, колкото човешки юмрук, колкото любовничка, колкото човешка глава... Пълни с най-силен барут, с фитил. Запалиш фитила и я хвърлиш; или пък я оставиш някъде и отминеш... Сто души може да избие, цял табур¹ аскер може да избие, може да събори

¹ Т а б у р – дружина.

цяла къща, цял град. В новото оръжие поробените виждаха силата и тайната на Организацията.

За това ново оръжие в ръцете на гяурите дочуха и турците. Знаеха те, чували бяха вече и за тайната гяурска организация. Турските управници по Македония дигаха презрително рамена:

– Празни приказки. Гяурски сънища.

А някой ага, набучил в пояса си по два револвера и по две камии, ще ритне с нога отзад някой гяурин настрег чаршията:

– Ха бре, комита! Ха бре, бомбаджии!...

Поруганият гяурин залита от удара, нипа се отзад, а други агалари наоколо му се присмиват:

– Изваждай бомбата, бре! Що чакаш... Виж, отзад ще я извади пезевенгинът.

Гоце Делчев долови всички шушукания, всички гласове и приказки около бомбите и барута им. Една вечер той повика десетника Спиро, но не в жилището си, а в една от крайните къщурки на Щип. Той сложи пред десетника две тежки торби:

– Виж какво има вътре, Спиро.

Десетникът беше смел мъж и какво не би сторил той, къде ли не би посегнал, щом това иска Гоце. Той се наведе бързо, развърза едната торба, надникна вътре – ех, нищо: някакви пакети бяха наслагани в торбата. Дигна той един от пакетите, позавъртя го в ръката си – тежичък и като че ли някак, влажен. Наведе се отново, развърза и другата торба, надникна. И се изправи с побледняло лице, с големи, уплашени очи, но... току се усмихна и прошепна с разтреперани устни:

– Бо-бомби, господин Гоце...

В страха си той се радваше. Чувал бе и той за бомбите, а ето сега цяла торба бомби пред него. Делчев каза:

– Ти се уплаши от тях, а те не са нищо сега. Кухи железни топки. По-страшно е това в другата торба. Динамит. Най-силен барут. Но нема нищо по-страшно и по-силно от човешката ръка. Тя ще напълни бомбата с динамит, тя ще я запали. А това – що: желе-

зо. С пакетите да се внимава повече. Тия две торби, Спиро, ще занесеш в Скопие.

— Аз ли... — почукна с ръка Спиро гърдите си, а в очите му още не беше се избистрила мътилката на страха. Но той побърза да добави: — Добре, господин Гоце, ще ги занеса. Аз ще ги занеса чак в Скопие.

Делчев продължи и говореше спокойно с мекия си пълтен глас, като че ли се отнасяше за най-обикновена работа:

— Тая вечер, докато не са излезли още девриетата, ще занесеш двете торби у вас. — Десетникът кимаше усърдно с глава едва ли не на всяка дума на Делчев, който продължаваше да нарежда: — Ти нали имаш стара майчица? Имаш и сестра, омъжена в Скопие, нали?

— Имам... имам сестра в Скопие.

— Тия дни ще заведеш майка си там. Стар човек е тя, ще си носи повече дрехи — постилки, завивки. И времето е още хладно. Ще направиш две денкчета, ама — тъй: да се вижда, че са дрехи. А вътре ще завиеш добре тия две торби. Ще ти дам и писмо за Скопие. Ще ти дам и пари за път, сиромаш си ти. Хайде, Спиро. Дигай торбите и право вкъщи.

На втория ден след тая среща Спиро замина с майка си с два вързоп. В Скопие той предаде писмо на директора на гимназията Христо Матов, а още същата вечер двама младежи дойдоха в къщата на сестра му и взеха торбите с бомбите и динамита. Десетникът се чудеше и се радваше на тая опасна работа, която се свърши така бързо и точно.

През следващите дни Делчев изпрати по няколко бомби и пакети динамит във Велес, в Струмица, в Кавадарци, в Кратово, в Кочани, в Радовиш; от Скопие бяха препратени бомби и в Тетово, в Куманово.

Бомби и динамит Делчев изпрати по-късно и в Битоля.

Щипският кираджия Доне Стоянов Тошев натовари трите си добичета с врещи кочански ориз и един летен ден тръгна на дълъг път. Мина през Велес, през

Прилеп. На третия или на четвъртия ден той наблюдаваше Битоля. Насреща се виждаха вече доста близо зелените склонове на Баба планина и високо горе — бялото чело на Пелистер. Обграден от протегнали се срещу слънцето тревисти ридове, големият град не се виждаше, но се усещаше неговата близост. По широкото шосе се бяха стекли пътници от всички страни — пешци, с добитък, с коли и ланда, в които бяха впрегнати по три, по четири коня с гедгани от пиринчени звънчета по шиите. Задаваха се пътници и насреща, откъм града, минаваха и отминаваха също тъй пеша, с добитък и с коли, с припрени подвиквания, с бърз, изгив звън на пиринчени звънчета. Денят беше горещ, над пътя бе се дигнал облак бял прах, който се стелеше неусетно по ниските брегове, по нивите и прегорелите полянки край самия път. Доне Стоянов пристъпваше спокойно след добичетата си, само от време на време попоглеждаше наоколо бързо, крадливо изпод веждите си, побелели от праха.

Тъкмо навлизаше Доне в последния забой на пътя, когато забеляза под едно дърво неколцина турци, насядали на сянка в горещия ден. Той ги позна — колджии и работата им беше да преследват контрабандата с тютюн, която се вършеше усилено из цялото турско царство. Понякога те бяха много нехайни към своята служба, понякога пък бяха прекалено усърдни, та посягаха да претърсват и кесии за пари, макар че никой не би пренасял в тях скришом тютюн. Доне Стоянов се приготви още отдалеко за тая нежелана среща — поприсви се, повлече нозе по пращия път, да не предизвика с нищо подозрителността на колджии, да не ги накара с нищо да нарушат рахатлъка си под прохладната сянка, да изглежда съвсем безучастен към каквото и да било, да изглежда нищожен, смазан от труд кираджия, който едва ли има повече ум от добичетата си, и така, незабелязано, ведно с другите пътници да се провере под носа им.

— Стой бре — чу се изеднаж грезав глас, но Дончо сякаш не го дочу и продължаваше да влачи нозе по пъ-

тя. — Стой бре, глур, не чуиш ли!

Дончо погледна предпазливо нататък — нямаше съмнение, турците викаха по него. И обърна той към тях невинно, дори глупешко лице:

— Що рече, ага?...

Надигали глави, тънки железни шишове, турците обградиха и него, и добичетата му. Кираджията се смути и нададе ненужни викове по добичетата си:

— Тпrrr... Стой, пусто!...

Добичетата стояха вече, навели глави уморени, жадни и току изпръхтяваха от сухия, горещ прах, който лепнеше по муцуните им, в широките им ноздри. Един от турците заби шиш в пълните врещи и току извика:

— Аха, аха! Вижте тука!

Железният шиш бе ударил в нещо твърдо.

— Скоро разтоварвай да видиме що носиш ти бре, глур! — развикаха се колджиите и сами се заловиха да развързват въжетата.

Врещите бяха свалени на земята и неколцина от турците се нахвърлиха да ги развързват. Наоколо бяха се насъбрали някои по-любопитни от пътниците и Доне току се мушна между тях, за да избяга, но двама от колджиите се втурнаха след него, уловиха го, задърпаха го. В същото време друг от турците рече госта високо на турски, озадачен и уплашен:

— Кардашлар¹! Какво е това... Вижте!

Той гържеше в ръката си една госта голяма желязна топка; току-що я бе извадил от врещите с ориз. Тогава друг някой от турците, или пък някой от пътниците, по-осведомен, нададе вик:

— Бомба!

Това страшно оръжие, за което се говореше вече навред, имаше и на турски, и на български едно и също име.

Доне Стоянов заедно с добичетата му и с опасния им товар бе отведен в най-близкия битолски по-

¹ К а р д а ш — брат; кардашлар — братя.

лицейски участък. По пътя за участъка той успя незабелязано да глътне писмото, което му бе дал Делчев за комитета в Витоля. Малко по-късно, обграден от заптии, той бе отведен в битолската тъмница и бе затворен в долап². Тук бе оставен сам. Беше и тъмно. Доне опипа стените наоколо — едва имаше място да се обърне. Но така ли ще стои в тъмното между тия стени... Той се отпусна долу, на пода, подпря гръб. Нямаше къде да протегне и нозете си дори, седеше свит, обхванал с ръце колената си. Тихо беше наоколо и му се струваше, че е някъде накрай света, сам, изоставен. И гласно въздъхна:

— Ех, господи...

„Гледай ти — мислеше си Доне. — Преди малко там, на пътя, на полето с кончетата си, а сега сам в това тъмнило...“ В паметта му бързо и непрестанно се повтаряше това, което преживя през последните час-два време, ту последователно, миг след миг, ту разпокъсано; пред погледа му изпъкваха лица, разкривени от страх или от ярост, в ушите му звучаха думи на чуждия език, пълни със закана, той чувстваше по тялото си и болки от нанесените му удари в участъка, после тук, в затвора. Дончо не беше много уплашен. Не беше и много изненадан от това, което му се случи. Като че ли го бе очаквал, макар не така, както мина, както изглеждаше сега. И това дойде изеднаж в ума му, стори му се дори, че изрече мисълта си гласно:

— Ха сега, господин Делчев... да видим какво ще става...

Бързо се разнесе из целия град страшна мъгла; колджии заловили цели товари с бомби и динамит; да се запали това нещо — целият град ще лъхне във въздуха. Заловени са и комити — искали да ударят пашовия конак, затвора, двете казарми край града: бялата и червената... В Витоля имаше българи, гърци, власи, турци, евреи и всеки по своему приемаше тия страшни думи. Истината знаеха само властите и людет

² Д о л а п — малка, изолирана килия, карцер.

от революционния комитет. Комитетът нареди на по-известните организационни работници да се скрият, докато се види какво ще предприемат турците. Битолският валия покани на съвещание в кабинета си пашата – командир на гарнизона, и вилаетския полицейски началник. Той помоли полицейския началник да докладва за случката. Но не дочака доклада на полицая и дигна ръце в отчаяние, разтърси ги нервно:

– Бомби, ефендлер!¹ В града са открити бомби! Аз ще трябва веднага да донеса в Истанбул. Ще научи и султанът! Той не може да търпи и само да се спомене тая дума: бомби! Но говори, говори – обърна се той наново към полицая.

Полицейският началник беше нисък, много пълен турчин, гушата му бе легнала като полумесец върху яката на мундира и той посегна да разкопчае твърдата яка, преди да започне доклада си. Заговори с гърлен, хриплив глас и бързо се задъха, та и докладът му не продължи много:

– Заловен е, вали-паша ефенди, един групав кираджия с три коня. Ориз карал чак от Цип. В чувалите с ориза се намериха гюлета... празни, но те се пълнят с барут и... Намериха се и няколко оки... хм... от новия барут... ги-динамит го наричат. – Полицейският началник явно се опитваше да намали значението на случката, той дори избягна да спомене страшната дума бомби и неочаквано обърна приказката, като примига лукаво с очи: – Ами, вали-паша ефенди... да не съобщаваме в Истанбул за тая работа... Защо – обърна се той и към гарнизонния началник с подмикващ се тон: – ... защо да безпокоим там чак и султана?

Дебелите вежди на валията се събраха в скръбен тригълник над провисналия му доста зачервен нос, червеникави петна се появиха и по лицето му. Той също се бореше с мисълта да не съобщава нищо за бомбите в Цариград и започна колебливо:

– Да не съобщаваме... Е добре, но... – И той изед-

¹ Е ф е н д и – господин.

наж размахна и двете си ръце, каквито бяха сухи и дълги: – Не, не! Как ще скрием такова нещо! Веднага ще пратя телеграма. Ами то и само, от ухо на ухо, ще стигне чак до Истанбул. Не е за шега, бомби сред Битоля, бомби!

Той клатеше глава, махаше с ръце на всяка своя дума, наново обхванат от големия си страх поради бомбите, но се боеше и от началника на гарнизона – да не прояви слабост пред него и той да го издаде в Цариград.

Най-сетне заговори гарнизонният началник. Той беше висок и мършав, кокалест мъж, цял изгърбен, изкривен беше и дългият му врат с едра, ръбеста адамова ябълка; тясното му лице сякаш беше разделено на две от дълги, изгърпани встрани, вече прошарени мустаки; над рошавите му вежди беше ниско притиснат необикновено висок фес, насочен застрашително напред като дуло на оръдие. Гласът му прогърмя рязък и кънтящ:

– Комити, комити! Все за тях се говори от някое време. Ето ги сега в града ни влязоха. Бомби са ни вкарали, динамит. Какво чакате, какво се потривате още? Заловете ги. Затрийте ги до крак! Ето сега тоя, заловения... Той ще каже и другите. Заловете ги! Това ще ви поискат от Истанбул.

– Евет!¹... – закима валията и петната по лицето му станаха още по-червени.

– Евет! – изхриптя с изблещени очи полицейският началник и като че ли никога нищо друго не е мислил. Той цял се съживи, дишаше тежко, задъхваше се, но успя да каже, макар да не му стигаше въздух, та замахна и с кръглия си, мек пухкав юмрук, за да засили и гласа, и думите си: – Аз ще ги изловя до един, ще ги затрия до един!

Четирима заптии гойдоха с фенер и изведоха Доне Стоянов от тесния долап. Поведоха го по един дълъг,

¹ Е в е т – Да, тъй.

тъмен ходник, минаха край една отворена врата и тогава неволникът видя, че вън беше нощ. Свиха по друг ходник, слязоха по няколко стъпала и влязоха в широка стая. Доне се спря до вратата – не искаше да влиза тук, не искаше да върви по-нататък: откъм вътрешността на стаята полъхна топъл въздух, той видя сред стаята голям мангал с разгорени въглища, до мангала стоеше друг турчин, по риза, със запретнати ръкави... Доне видя всичко, разбра всичко, не искаше да върви по-нататък. Едното от заптиетата, кошто вървяха след него, го блъсна напред и затвори вратата на стаята, завъртя ключа ѝ. Доне се видя пред самия мангал, топлината на огъня опари лицето му. В разгорената жар беше мушната голямо джезве, край мангала бяха наслагани жезла – куки, шила, щипци... Доне виждаше всичко, усещаше всичко с необикновена яснота, макар да му се струваше, че всичко това не беше действително, че беше сън, който едва сега започваше. Тоя турчин до мангала, осветен от разгорената жар, от фенера, който се полюшваше в ръката на едно от заптиетата, от друга една пушлива лампа, закачена встрани на стената... Доне виждаше турския му пояс – бял, но доста зацапан, шарената му риза, провисналите му панталони, виждаше ръцете мускулести, космати, после гизна поглед към лицето му. Лицето на турчина беше кръгло, устата му – широка, едва-едва отворена, по долната му устна, дебела и отпусната, проблясваше лига; турчинът дишаше през устата си тежко, шумно. Доне усети, че и неговото гърло започна да се стиска, дишането му се затрудняваше, въздухът в стаята беше много топъл, задушен. И пак му се стори, че сънува – уж всичко виждаше ясно, всичко усещаше, пък изеднаж се появяваше нещо ново и неочаквано. Така неочаквано прозвуча и гласът на турчина – остър и пълтен, като че ли отеднаж се отпусиха и двете уши на Доне. Преди да проговори, турчинът помръдна с ръка, посочи мангала, джезвото в огъня, железата долу на пода:

– Видиш ли... ето огин, ето жезла, ето горещи яй-

ци в джезвото. Ша кажиш сичко. Ако не кажиш, ша горим сос жезла, мяса ша късам, горещи яйца тука, под мишниците, ша турим. Ша кажиш сичко. Ето, юзбаши! Осман ага ша пита. – Той посочи с глава някъде встрани.

Доне се обърна бързо нататък – сънят продължаваше. Край една от стените седеше на стол дребен човек в полицейска униформа: редица металически копчета проблясваха на гърдите му при светлината на фенера и лампата; дребно беше и лицето му, очите му се губеха в две черни сенки, чернееха се и дълги, провиснали мустаци, фесът на юзбашията се червенееше накривен над едното му око. Юзбашията посегна бавно към едно малко дървено столче до нозете му и взе оттам доста големичко шише, гизна го, шумно отпи една глътка; полъхна мирис на ракия. Той сложи шишето пак на столчето, обърса, без да бърза, с опакото на ръката единия, после другия си мустак и пак тъй, без да бърза, изтихо попита:

– Ти комита ли си, бре?

Доне като да се улови веднага за гласа му – такъв тих, кротък, примирителен и дори сладкозвучен беше гласът на юзбашията, – бързо отговори:

– Не, ага, не съм комита.

– Аъжеш – прозвуча все така тихо и кротко гласът на юзбашията нататък, към стената; току над главата му се виждаха две малки, тъмни прозорчета – там, покрай прозорчетата, сигурно е по-прохладно... Тихият глас прекъсна мислите на неволника: – Кажи, кой ти даде бомбите?

– Не знам, ага, нищо не знам. Не знам кой ги сложил в чувалите.

– Аъжеш.

Доне цял се обърна към него, махаше с ръце, ширеше пръсти, блещеше очи:

– Казаха ми: ще закараш тия вреци с ориз в Битоля. Ще ги разтовариш во Влашки хан; там ще дойде

¹ Юзбаша – статник, офицерски чин.

да ги потърси един еврей... Исак. Теглихме ги, товарихме. Аз никога не развързвам, не бъркам в стока-та, чужда стока пренасям. Откъде да знам какво са сложили в ориза... тия железни топку... За пръв път ги видех и аз, когато колджиите...

Той подигна рамена и млъкна, втренчил широко разтворени очи в юзбашията – как ли ще приеме той думите му. Ами това наистина можеше да бъде така и Доне на това ще държи докрай. Юзбашията посегна пак към шишето и пак отпи една голяма глътка. И пак рече:

– Лъжеш. В Витоля еврей Исаковци колкото щеш. Ти лъжеш.

– Не лъжа, ага. Ще се закълна в гецата си.

Той говореше като че ли и сам вярваше в лъжата си. Юзбашията попита:

– Къде натовари о-о-риза? Откъде идеш?

– От Щип, ага. Там натоварих.

– Ето сега право си каза. Кажу сега сичко и за бомбите. Ами ние тебе не ти се лютим – омекна още повече гласът на юзбашията. – Ти си кираджия човек. Каквото ти дадат, това ша товариш, това ша носиш. Де, де: кажи сичко.

– Казах, ага. За тия, за... бомбите нищо не знам...

– Деци имаш, а?

– Имам – потрепера гласът на Доне.

– Язык¹ за геците ти, бре... Ако крийш, живо нема да те пуснем. Ако кажиш, ша те пуснем. Който дал бомбите, него ша държим ние. Кажу, ха кажи. Кой ти ги даде, на кого ги носиш тука.

– Казах... Нищо повеќе не знам.

Юзбашията махна с ръка на турчина, който беше по риза, и пак посегна към шишето с ракия. Турчинът придръпна запретнатите си ръкави, намушка железата в жарта, побутна и джезвото, чу се как изтънко зашумя в него вода. После съблеченият по риза турчин направи знак с глава на заптиите. Те и

¹ Я з ъ к – жалко.

четиримата се нахвърлиха върху неволника. Той се остави в ръцете им. Съблякоха го до пояс, изуха опинците му, дебелия вълнени чорапи, крито бяха оставили всичките си шарки върху босите му нозе. Вързаха ръцете му отзад, вързаха здраво и нозете му. Проснаха го ничком на пода, близо до мангала. Съблеченият турчин дръпна от огъня един от железните шишове – желязото бе се нагорещило до червено. Турчинът замахна и грасна една черта по голия гръб на Доне със зачервения връх на горещото желязо. Доне цял потрепера и мъчително изхлипа – не можеше и да викне от изненада и болка, която мина сякаш през самото му сърце. Стаята се изпълни с миризма на изгоряло месо. Някъде по-далеко, но ясно се чу все тъй тихият, кротък глас на юзбашията:

– Говори... говори...

Доне стисна зъби. Палачът отново замахна с нагорещеното желязо.

Доне отвори очи, но съзнанието му беше все още замъглено. Остри, парливи болки пронизваха тялото му, горяха гърба му, ръцете, нозете долу. Най-напред идваха тия болки, пронизваха сърцето му, после мъждеееха, проблясваха мислите му – разпокъсани, безредни, в тъмнина някаква, която беше пак в него, потискаше го, тежеше в душата му, изпълваше я цяла. Разпокъсани, разбъркани идваха отдалеко и спомените му, той не знаеше кое се бе случило преди час или два, преди няколко дни или преди години. И все му се струваше, че с него сега, до него беше Гоце Делчев...

Той не се решаваше да се помръдне, чувстваше, че ще разгори още повече болките си, и едва извъртя очи на едната страна, после на другата. Стаята беше празна, тънеше в мрак, на пода някъде към вратата беше оставен, цял опушен, мижав фенер. Доне изеднаж си спомни ясно за палача, за юзбашията, за другите турци, които бяха го държали, бяха го притискали към пода, докато палачът... и той затвори очи уплашен – сякаш да не ги вижда повече. Но в стаята

беше тихо, тихо беше навред. В светлината на фенера на пращия под се показва едър, космат плъх, подигна, завъртя муцуна на към Доне и бързо се шумугна някъде в тъмнината, изплашен от собствената си сянка; Доне не го видя, не чу и тихия шум на бързите му крачета. Той се заслушваше в мислите си, чуваше гласа на Делчев и своя собствен глас, а в сърцето му гореше болката, която сковаваше тялото му, тежеше и страхът му, да не би всичко да почне отначало. А още по-силен огън изгаряше гърлото му, устата — изгаряше го непоносима жажда.

Делчев беше същият, както го видя Доне последния път. Не можеш да скриеш нищо от погледа му и не от страх, макар тоя поглед понякога да е и страшен. Страшен беше погледът му, когато вече вързаха вреците с бомбите и динамита и Делчев каза: „Каквото и да стане, ти — това: не знам кой ги сложил тука. Разприказваш ли се, тя ще тръгне и ще мине през всички ни. Така, Доне.“ Сега Доне чува собствения си глас: „Така, господин Делчев: не казах ни дума повеќе. Само това: не знам кой, не знам кому ... Нема да кажа ни дума повеќе.“ Доне чува тихия глас на юзбашията — тих, кротък, а мозъка пронизва. Дончо стени, за да го заглуши, стиска зъби, за да не проговори. А палачът над него дупчи, къса, през гърдите на Доне минават огнени струи. Той стени и стиска зъби. „Така, господин Гоце... ни дума...“ Лицето на Делчев просиява, само неговото лице сияе така. И Доне проплаква, както някога пред майка си: „Да имаше малко водица... само една глътка... Изгорех, Гоце... брате...“ Доне наново отваря очи. Стаята е празна. Той помръдва глава — иска да се огледа, няма ли тук някъде вода. Отново го пронизват остри болки. Палачът бе горил и шията му, късал бе от кожата по шията му. Но жаждата беше по-силна и от тия болки. Дончо бавно се приподигна, извърна глава към светлината. И видя стомна до самия фенер на пода, цялата влажна. Той преглътна, гъхът минаваше като огън през засъхналото му гърло. Загъхваше се от жажда, от коп-

неж за водица. Напреди всички сили, опита се на няколко пъти да се изправи на лакти, но болката в самото му сърце — тая, в която се събираха болките от цялото му тяло, го смъкваше отново на пода като удар и пак там, в самото му сърце. Сега той си спомни по-ясно как го мъчеше джелатинът: по гърба, по шията, по ръцете, по нозете долу, сложи горещо яйце под едната му мишница, после и под другата...

Ала жаждата сега беше по-мъчителна; едва бе останала още силица в душата му. Прозорчетата насреща бяха започнали да светлят — съмваше се. Доне се надигна и се загържа най-сетне, изправи се на ръцете си и на колената, започна да пълзи към стомната. Когато не можеше да понася повече и съзнанието започваше да се замъглява от болки, той се отпущаше на лакти, свиваше се, лягаше пак ничком, за да си отдъхне. Най-сетне се промъкна до стомната, посегна и я сграбчи, усети с дланта си хладната ѝ влага. Надигна я и глътна бързо една голяма глътка, глътна още еднаж, потече вода по брадата му, по шията, по голите му гърди. Но току дръпна като опарен стомната от устата си, тя се чукна на пода, едва не се счупи. През устата му, през гърлото пак премина огън, опари с непоносима болка отворените рани по шията и не преставаха да гори. Стомната беше напълнена с гъсто солило. Той се отпусна на пода до нея, поразен от лошата, жестока изненада. Жаждата остана неутолена в утробата му и той вече чувстваше как се засилва тя, как се разгаря от погълнатата солена вода. Всичко бяха предвидели палачите...

Стаята се изпълни със зрачна дневна светлина — двете ѝ прозорчета, изглежда, бяха обърнати към някакъв ходник. Доне лежеше на пода, в близкия ъгъл бяха захвърлени грехите му, опинците, но той бе ги забравил. Вратата на стаята се отвори, чуха се стъпки, покашливане. Чу се и глас:

— Ха, бре, жив ли си, бре...

В стаята бе влязъл един от заптиите. Доне нито се помръдна. Заптията пристъпи, приведе се над него:

– Е, слушай какво ша ти кажа: ти признай всичко, пък и хлеб ша ти дадем, и манджа, хубав манджа ша ти дадем, и вода колкото искаш. Кажи кой ти даде бомбите, защо крийш, за тебе нищо, ти си кираджия човек, ние тебе ша пуснем, бре!

Доне Стоянов нищо не отговори.

Привечер същият заптия му донесе паница с вода и половин войнишки хлеб. И пак започна с престорено дружелюбен тон:

– Защо крийш... Ти си кираджият, гали са ти, товари си, носиш. Кажи, кажи... Тебе ша пуснем, бре!

Доне се нахвърли на водата. После изяде и хляба. Заптията чакаше търпеливо. Ала Доне Стоянов пак нищо не издаде.

Късно през нощта в стаята влязоха отново полицейският юзбашия Осман, палачът и същите заптии. Донесоха пак огън, желязо. Разпитът пак започна, започна и мъчението. Доне и тоя път нищо не издаде. Сега сякаш му беше по-лесно да претърпи адските мъки – беше като полужив, все унесен или в пълно безсъзнание. На четвъртия ден заптиите го захвърлиха в един общ кауш¹, в който имаше тридесетина души затворници. Не се сдържа единият от заптиите и каза пред всички там, сякаш искаше да се оплаче:

– Това не е човек, ами – камък...

Кой знае по какви пътища, същите тия приказки тръгнаха из целия град. Излязоха пак на улицата организационните работници, които се бяха застъпнали от страх да не би щипският куриер да проговори. Радостен шепот и врява се понесе по всички християнски махали на Битоля, по всички чаршии, дори и евреите клатеха глави в почуда:

– Юнак мъж... Браавос!

Един общ глас, пълен с гордост, с дързост и надежда се върна по всички пътища, по които бе минал Доне Стоянов, върна се и в Щип, разнесе се по цяла Македония. Появили се бяха нови люде сред поробе-

¹ К а у ш – помещение в затвор, килия.

ния народ, говореха смели думи, насърчаваха за смели дела и вършеха смели дела. Ето Доне Стоянов Тошев, щипския кираджия...

VII

Македония излезе от мъртвилото и тъмнините, които след войната легнаха над цялата страна и по Одринско. Не беше се променило нищо в живота на поробенния народ и дори бе станал по-мъчен животът му. С кървав пот на челото изкарваха людете зълъка си, живееха в непрестанни тревоги и страхове. С труда си бедният народ хранеше аги и бейове и всякакви царски слуги. По пътищата и кръстопътищата, по планинските усои сновяха и дебнеха глутници люти разбойници, навлизаха по селата, грабеха и убиваха без милост, та се бояха от тях дори и царските сеймени и заптии. За бедния народ нямаше правда ни пред султан, ни пред кагии, ни пред наши и валии. Начело на обширната турска империя стоеше кървавият султан Абдул Хамид. В непрестанна тревога и страх живееха и другите нетурски народи в империята, в тъмнина и нищета живееше и бедният турски народ. Сам султанът подготвяше и ръководеше кланета и погроми над цели народи в своето тъмно царство. Правителствата на християнска Европа не искаха да пожертват своите собствени интереси, за да помогнат на потиснатите в турската държава. Абдул Хамид и безирите му скриваха своите злодейства зад лъжливи обещания за реформи и правдини за онеправданите в империята. Също правителствата и на България, и на Гърция предпочитаха своите собствени интереси, макар да имаха в пределите на Турция многобройно свое еднородно население, а правителството на Сърбия се опитваше да създава своя народност в Македония с помощта на турските насилници. Такъв беше целият живот – без право, без ред, без чест, без милост, че тъкмо в общата несрета и нищета цъфтеше благополучието само на някои отделни люде тук-там по злочестата македонска земя, на ония само, които

не носеха в сърцето си милост и бяха готови да погизат и право, и своята и чуждата чест. Беше време на кървави злодейства, на всякакви насилия, когато в душата човешка като от нечисто гъно се надигат гнусни мътинки. Ала в такова време расте и силата на човешкото сърце, на мисълта и на духа човешки непобедим и безсмъртен.

Тъкмо в тия най-черни дни се роди нова надежда в сърцето на поробените народ. Роди се и укрепна в борбата, която се подготвяше, която вече и започваше. За година-две по цялата страна хиляди люде доброволно и с въодушевление приеха върху себе си клетва да се борят с всички сили, да дадат кръвта и живота си за свободата на Македония и Одринско. И те вярваха, че ще се освободят от иго. Към тия хиляди всеки нов ден се присъединяваха и други и все повече възторжени борци.

Първо средище и огнище на революционната мисъл стана през есента на 1893 година главният град на Македония – Солун. Апостоли на свободата тръгнаха по цялата македонска земя. Освободителната мисъл, сама по себе си все още недостатъчно ясна, има свое също тъй недостатъчно изяснено име: автономия. През лятото на следващата 1894 година се събраха в Ресен петнайсетина от най-първите борци и осветиха основите на Вътрешната македоно-одринска революционна организация.

По същото време в пределите на българското княжество се създаде и друга македонска организация, която си постави за цел присъединяването на Македония към княжеството. Начело на тая организация стоеше върховен комитет, поради което придоби името „Върховистка“. Тя беше съставена предимно от македонски преселници, но в редовете ѝ влизаха и мнозина местни българи. Създадена в пределите на българското княжество, тя не служеше правилно на интересите на Македония и Одринско – беше свързана с политическия живот в свободната българска държава и най-често беше сяло оръдие в ръцете на българските

правителства. Нейната дейност спъваше освободителната борба на поробените в Турция и Вътрешната македоно-одринска революционна организация я нареждаше между своите врагове. За разлика от върховистката великобългарска организация Вътрешната организация ратуваше за братство и сговор между всички народности в нейната територия, за свободата на всички поробени в Македония и Одринско.

През годината 1895 Щип беше едно от най-буйните огнища на революционната борба – там бяха Гоце Делчев и Даме Груев. За следващата година Даме напусна Щип и Гоце остана сам да разгаря още побуйно борческия огън в тоя град. Назначен бе за главен учител на щипските училища.

И тая февруарска вечер ергенската стая на главния учител беше пълна с люде. Повечето бяха учители, но имаше и неколцина от побудните млади щипяни. Реши се да се представи още еднаж до края на зимата драмата „Иванко“. Тая зима бяха я представили два пъти, но щипяни и щипянки все току спираха по улиците учителите, които участваха в представлението:

– Хубаво беше бре, даскалче, много хубаво! Ами я направете още еднаж театро!

Народът се вълнуваше пред бледите сенки от неговото далечно минало, проявяваше се с тях замъглената му памет. Събираха се и до двайсетина души от всяко представление. Половината от тия пари отиваше в полза на училищата, а другата половина – и все някак по-голямата – отиваше в касата на местния революционен комитет.

Стъклата на трите прозореца на стаята изеднаж потрепераха, шарените басмени завеси се разлюляха и се издуха от студения въздух, процедил се през изкривените рамки. Делчев изви напътък големите си кафяви очи. После той погледна най-младия от учителите там и кимна към дървата, наслагани

край малката ламаринена печка:

— Сложи, Ицо, няколко. Загасна.

Някои от гостите станаха да си вървят. Сетне и останалите. Накани се да си върви и учителят Ицо, ала Делчев го погърбна за лакътя:

— Ти остани за малко.

Стаята беше пълна с тютюнев чад. Делчев отвори единия от прозорците. Нахлу силна струя студен въздух, завесата се дигна едва ли не до тавана, двете разхлабени крила на прозореца се заклатаха застрашително. Ицо нагаде сподавен вук:

— Затвори, затвори! Ще се счупят джамовете...

Делчев сякаш не го и чу. Той се взираше мълчаливо в отворения прозорец. Нахлу нова вълна леден въздух и при светлината на газената лампа в рамките на тъмния прозорец проблеснаха като искри няколко снежинки. Пламъкът на лампата на отсрещната стена подскочи и се люшна треперливо.

— Затвори! — чу се отново гласът на учителя. — Ще угасне лампата...

Най-сетне Делчев затвори прозореца, гръбна за весата и се обърна, но сякаш все още заслушан в надигналия се вой на вятъра. Застанал срещу светлината на лампата, той едва-едва се усмихна и младото му лице цяло се промени. Той рече:

— Много си зиморничав, Ицо...

Вън бушуваше вече буря. Трите прозореца пращяха, потрепваха, звънтяха по тях разхлабените стъкла. Цялата къща, стара и паянтова, се изпълни с шумове и звуци, сякаш оживя. На широкото чело на Делчев бе паднал кичур тъмнокаестеняви коси и той бавно ги приподигна с ръка. Лицето му пак бе придобило умислен, съсредоточен израз, но както почти винаги, върху въздеbelите му, едва-едва нацупени устни, в сянката на вече доста съгъстили се мустаки трептеше лека, загадъчна усмивка. Той изеднаж дигна поглед, поприсви вежди и рече:

— Утре заминавам. Рано. Още по тъмно ще се измъкна от града.

Младият учител не се изненада — Делчев пътуваше много често по селата наоколо. Но сега изеднаж, по такова време... И той попита:

— Къде?

— В България. Сега е най-сгодно време да се прехвърли границата — побърза Гоце да изпревари въпросите на учителя, който разтвори широко уплашени очи. Гоце добави: — Днес съобщих на училищните настоятели. Ще се бавя около петнайсет дни. Ти ще ме заместваш.

— Но виж каква буря е вън... — едвам промълви младият учител слисан.

Делчев махна с ръка — да сложи край на тоя разговор:

— Бурята ще премине до утре. Не мога да отлагам. — Сега угасна и усмивката по устните му; лицето му придоби строг, упорит израз, но тонът на гласа му остана, както винаги, мек и топъл. Тъкмо с тоя тон на пътния си глас той заключи и прекъсна всякакви възражения: — Отивам по организационна работа. Никому ни дума. Ще разправам, като се върна.

Младият учител мълчаливо подигна рамена. После те се сбогуваха и Делчев остана сам в стаята си.

Той се ослуша още за миг в рева на бурята, после се съблече за спане, духна лампата и легна в тясното твърдо легло. В тъмнината остана да светлее само недогорялата печка. Делчев още дълго не можа да заспи. Болеше го пак стомахът, но и мисълта му не можеше да се успокои. Подготвено беше всичко за предстоящото пътуване и за отлагане той нито помисли. Нужно беше да провери още еднаж канала и разните съобщителни пунктове от двете страни на границата с България — приближаваше пролет, по тия тайни пътища ще тръгнат люде на Организацията, които ще пренасят оръжие, забранена книжнина и всякакви други материали за народната борба. Тая непрестанна грижа и нужда за оръжие... Ще успее ли той и сега да прехвърли отсам границата няколко поне товара пушки, револвери, динамит... Сега беше най-сгодно време за тия товари през границата, в

тия февруарски, вълчи нощи. Но не беше само това: през границата прелитаха насам тревожни вестии. Трайко Кутанчев – първият председател на Върховния комитет, бе умрял огорчен поради нечестивата игра на българското правителство с четите през миналото лято и сега начело на върховистите беше един български генерал...

Заслушан в своите неспокойни мисли и във воя на зимната буря, Делчев неусетно заспа.

Около три часа преди да се раздени, Делчев се събуди. Бурята бе стихнала, но вън все още виеше силен вятър. Скочил от топлото легло, Делчев на няколко пъти потръпна от студения въздух в стаята и започна бързо да се облича. Прозорците светлееха – вън бе паднал сняг и през тях надзърташе светлата снежна нощ. Гоце не запали лампа, но намираше бързо в гъстия зрач каквото му беше нужно – знаеше преди още къде какво бе сложил. Той се облече в селски грехи, obu се с дебели навуца и опинци, натисна на главата си селска капа. Затъкна в селския пояс двата си револвера и тихо излезе от стаята. Нощта го посрещна бяла и студена. Острият нощен вятър разтършува разгърдената му селска греха, Делчев се посгуши и стъпи в мекия пухкав сняг по двора. Във въздуха все още прелитаха редки снежинки, усещаше ги той по лицето си. По улицата и навред беше необикновено тихо – градът спеше дълбоко под новата снежна покривка; глухото хруптене на снега под стъпките му се чуваше надалеч между прихлупените смълчани къщи. Градът беше мъртъв в тишината на бялата зимна нощ. Делчев бързаше по пустите улици.

Спря се пред една порта, побутна я леко и тя веднага се отвори. Той влезе бързо и затвори портата след себе си. Насреща се чернееше ниска къщурка с малък трем. По пътеката през двора той забеляза пресни стъпки в снега – някой бе минал тук, дошъл бе, видя се, да отвори портата. Делчев едва-едва се усмихна под вече заскрежените си мустаки: „Коле...

Какъв мъж стана той...“ Едва-що стъпи Делчев по ниската стряха на трема, и в тъмния ъгъл насреща се отвори врата. В светналия четириъгълник на вратата се изправи тънката фигура на мъж. Той мълчаливо стори път на ранния гост, после затвори бързо вратата след него. В огнището право срещу вратата гореше буен огън; върху стряхата на огнището светеше газена лампа. В малката стая беше много топло и светло, Гоце се усмихна с цялото си лице:

– Добро утро! Ние чакаме пролет, но зимата не ще да си отиде.

До огнището бе се изправила млада, госта слаба и леко приведена жена.

– Добро утро, учителю – отговори тя бързо и като че ли искаше да добави още нещо, но замълча; слабичкото ѝ бледо лице сияеше радостно, пламтяха топло големите ѝ тъмни очи. Тя се спусна и поднесе на госта ниско столче край самото огнище.

Делчев седна и попита, протягайки ръце към огъня:

– Готов ли си, Коле? Точно преди да се съмне, трябва да бъдем на местото. Така е казано.

Коле беше също облечен в селски грехи. Той кимна към жена си и бързо, услужливо отговори:

– Ще бъдем, господин Гоце... Точно навреме ще бъдем. Ще имаме време и да хапнем по един залък. Хайде, жено, по-скоро...

– Да хапнем – рече Гоце, греейки се на огъня. – Студено е вън, път ни чака.

Надпреварвайки се, двамата домакини бързо сложиха край огнището ниска софрчка със скромна топла закуска. Колевица, все тъй залисана в работата си, продума:

– Нели си самичък, учителю... Нема кой да ти сложи. Сутрин май сѐ гладен излизаш от къщи.

Делчев кимна:

– Отбивам се сутрин в кафенето на Сефер ага... Изпивам по едно кафе, преди да отида на училище. Вистрим и политуката със Сефер ага. Той, сиромаш-

кият, и в стънищата си се бои от московеца, не дава и прах да падне върху падишаха¹, а петите му все голи.

— Те и кадъните им не обичат много да плетат чорапи на мъжете си... — усмихна се свенливо младата жена.

Коле я прекъсна:

— Ха, жено... побързай.

Но трапезата беше вече сложена.

После Колевица изпрати двамата мъже чак до портата и мълчаливо я затвори след тях.

Двамата ранни пътници минаха през смълчалия се град, без да прогумат; те и сега предпочитаха по-затънтените улици, макар още да не се забелязваше наоколо ни следа от живот. Едва като излязоха от града, Делчев каза:

— Е хайде сега, Коле: отпук право в България. — После годаде: — Ти каза ли на жена си къде отиваме?

— Не — чу се зад него гласът на Коле, който вървеше по следите му в снега.

Делчев се извърна, почака другаря си да се изравни с него и тръгна заедно.

— Нема да се бавим повече от петнайсет дни — започна отново Делчев. — Добре е и ти да минеш по тоя, нашия път. Да го знаеш. Ти си бързоходец, може да стане нужда и сам да го минаваш.

Коле слушаше умълчан. Сърцето му биеше по-бързо, но не от умора — на път Коле беше бърз и неуморим; редом тъй, с Гоце, по снежния път в тъмнината, пък и винаги, когато беше с него, той се вълнуваше, в гърдите му напираше непрестанна радост, че беше с учителя, близо до него, разговаряше с него, чуваше гласа му, усещаше върху себе си светлината на погледа му. Коле не бе мислил за това, но ако Делчев би му казал да умре — той би легнал веднага тук, в снега, и би умрял, без да продума. Коле никога не мислеше какво би направил за Делчев — той винаги бе изпълнен с непреодолимо желание да бъде с него, да го слуша и да изпълнява всяка негова дума. Когато беше близо до Делчев, или

¹ Падишах — султан.

пък си мислеше за него, това желание се превръщаше в дълбоко радостно вълнение, в непрестанна сладка жагда на душата му. Той пак изостана, сякаш да пази гърба на Делчев, който го водеше в тая тиха бяла нощ и нека го води до другия край на света — Коле вървеше близо до него и неотстъпно по следите му в снега.

Преди по-малко от една година Коле беше нищо и никакъв човек, последният човек в Щип. Пияница. Помешище и на децата. Последен сиромаш, а гържеше в ръцете си златен занаят. Добър обушар беше той, но людето започнаха да го избягват, не искаха да хващат работа с пияница. Рядко ще влезе някой в дюкяна му. Като му паднеше в ръката някой грош, Коле хлътваше в кръчмата и после излизаше пиян из чаршията, да се кара с людето, спираше се от дюкян на дюкян:

— Що бре! Не идвате при мене, а... да ви правя обуца! Не влизате веке в дюкяна ми... Кои ще ви направя по-хубави обуца, бре!...

Людето му се смееха. Докато беше презвен — гледаше все в земята, не смееше никого да погледне в очите; пиян — той или се караше по чаршията, или пък се повличаше към къщи и ту ще набие жена си без милост, ту пък ще плаче пред нея, ще се мърсуляви, ще се вайка:

— Сички ме мразят, сички ми се подиграват... Пръв майстор съм аз в занаята, а те...

Коле гледаше света накриво, но ушите му бяха все наострени — слухтеше той какво ли говорят другите за него, особено след някое ново напиване. Той беше горд, честолобив човек и беше силен, но на ракията не можеше да устои. По едно време забеляза, че с някои люде из града ставаше нещо необикновено: шушукаха нещо, озъртаха се, гледаха някак с други очи и на него му се струваше, че тъкмо от него крие нещо важно. Ден след ден, най-сетне голови народната тайна, научи се, че тъкмо даскалите я държат в ръцете си. И се почувства като крастава коза, прогонена, изоставена от стадото.

Той отиде най-напред при Даме Груев, който по

това време беше главен учител на щипските училища. Не смееше да погледне учителя в очите, но вече отдавна беше събирал смелост в сърцето си и заговори дори с някаква гързост в гласа, макар това да беше всъщност от свян и стеснение. Той каза:

— Не съм ли и аз човек!... Искам и аз да работя за народа и от нищо не се плаша. Приемете ме и мене в комитета, гаскале.

Коле сега и очи дигна към Груева, но не можа да задържи погледа си срещу погледа на главния учител. Звънният глас на Груев цял го прониза:

— Тебе чашката ти е по-драга.

Коле понечи да отговори, но не можеше да изкаже така, отеднаж всичко, което се надигна и разбърка в душата му при тия презрителни думи на главния учител. Чашката — е добре де! Можеше ли да се събере в една чашка, в хиляди чашки това, което вреше сега и клокочеше в душата на Коле? Това ли беше най-важното, което можеше да се каже за него: ти — чашката. Той беше пияница, но това беше черното в него, не беше самият той. Не знаеше как да се изкаже общарят, какви думи да намери и току махна с ръка, отмина.

Той не спеше по цели нощи и все Даме Груев беше пред очите му. По цели дни и нощи с него се разправяше общарят, но не можеше да се доизкаже и мъката му нарастваше отвътре — ще пръсне сърцето му, не може да я задържи и сърцето му. Нахвърли се той още повече на чашката — къде другаде да върви, за какво друго да се улови и като че ли напук и на Груев, главния гаскал, и на всички, на целия Щип. Тъкмо по това време в дюкянчето му влезе Гоце Делчев.

Като го видя Коле да влиза, много се смути, уплаши се. През тия дни той какво ли не бе изричал в ума си, пък и гласно против главния учител и против всички учители от озорчение и обида. Сега той още нищо не беше пил и сърцето му се присвиваше, чезнеше от слабост и от някакво чувство за виновност пред целия свят. Учителят сега ще почне да го ругае, а главата на Коле ще се изпъни с някаква тъмнина, ези-

кът му ще се схване. И повече от страх, от смущение общарят пак дигна поглед към нечакания си гост. Очите на учителя се смееха, цялото му лице бе се отворило ведро и хубаво. Не, той не бе дошъл да се кара с Коле. И сам седна на столчето срещу общарската масичка. После общарят чу гласа му — пльтен, топъл, а и думите му бяха хубави, ясни.

— Де да видим сега, Коле — рече Гоце, — какво ще излезе от нашия разговор.

Те бяха сами в дюкянчето. Обущарят набиваше клечки усърдно, ала се виждаше, че умът му не беше в клечките. Делчев продължи и в гласа му нямаше ни следа от упрек или присмех:

— Ти сам кажи: може ли човек да си държи езика, щом хвърли две-три чашки? А комитетските работи искат уста да имаш, език да немаш. Пиенето най-сетне си е твоя работа, но ти сам кажи: как ще ти се довери Комитетът, щом се напиваш? Това ти е казал и Груев: чашата и комитетската работа не могат да вървят заедно. Човек трябва да се откаже или от едното, или от другото. Ти сам виж кое ти е по-мило. Комитетът иска всички да са с него, целият народ.

От челото на Коле, изпод курливия му фес капеха едри капки пот, стичаха се по слепите му очи, та се виждаше мокра и косата му. Ударите на общарския чук ставаха по-редки и колебливи. Най-сетне той хвърли чука на масичката пред себе си, въздъхна изгълбоко — задушаваше се. Не стигна силата му да погледне учителя, но каза с голяма сила:

— Не ми е мене по-мила чашата. Ще се откажа от нея аз още днеска!

— Добре, Коле.

Обущарят почувства, че учителят му повярва — така прозвуча гласът на Делчев. Те вече и не продумаха за чашка и за пиене — Делчев обърна разговора на друга посока. Поотпусна се и Коле, макар да не беше и по нрав много приказлив.

Коле няма да забрави никога тая своя среща с Делчев. И колко щастлив беше за него тоя ден — поръчаха

му същия ден два чифта нови обуца, а такова нещо се случваше само пред Божику или Великден. Вечерта, тъкмо по времето, когато Коле обикновено бързаше да затвори дюкяна си, за да хлътне по-скоро в близката кръчма, на вратата на дюкяна се изправи пак Делчев. „Хм – помисли си обуцарят не без огорчение, – дошъл е да ме пазя, да ме проверява.“ Гоце попита:

– Ще затваряш ли скоро?

– Да.

– Добре. Ще те почакам. Ще излезем да се поразходим заедно.

Той не се и опитваше да скрие защо бе дошъл. Огорчението в сърцето на обуцаря изчезна, сладка гордост изпълни това недоверчиво, честолобово сърце – учителят го канеше да излязат заедно. Коле нямаше да отиде тая вечер в кръчмата, но нека, нека го пазя учителят. Когато малко по-късно те тръгнаха заедно по улицата, обуцарят не знаеше де да стъпи от радостно смущение. Не, той никога няма да забрави тоя ден.

Гоце започна да идва всеки ден в дюкянчето му. Като се разхождаха почти всяка вечер заедно, Коле заведе еднаж учителя у дома си. Колевица, жена му, излезе да ги посрещне вън, в малкото тремче. Тя не отговори на поздрава им, а се наведе, сграбчи с двете си ръце ръката на учителя и я целуна. Делчев усети целувката ѝ, усети как го парнаха по ръката няколко съзвиза. Той не се учуди толкова на постъпката на младата жена, колкото се учуди на обуцаря, като знаеше колко е честолобив и рязък особено сега, когато се бореше със себе си, с лошата си слабост: жената се изправи с лице, обляно в съзвиз, и приличаше на разплакана икона – такова беше рано застарялото ѝ лице, изпито, измъчено, с големи очи, и те плувнали в съзвиз, а Коле отеднаж се извърна и цял се разтърси от внезапно избухнало в гърдите му ридание, което бързо, в миг потисна, заглуши. После Колевица ги въведе в предната стая и едва след това приветства госта:

– Повели, учителю... Сам господ влиза в къщата ни...

Чудото бе станало – от близо два месеца Коле не

беше се връщал въкъщи пиян. Ден по ден, час по час бе броила младата жена с трепет и страх и с преголяма радост, а тя знаеше кой бе обърнал сърцето на мъжа ѝ. Скоро след това Гоце закле обуцаря в името на народното дело. Коле се закле да даде и кръвта си, ако стане нужда, да пазя светите тайни на Организацията, да се подчинява на началниците си, но всичко това за него беше събрано в едно име: Гоце Делчев...

Сега близо пред него се тъмнееше широката напета фигура на учителя, той виждаше как равномерно и здраво стъпваха в снега младите му нозе и вървеше подире му – не би се уморил, не би се поколебал никога, не би се спрял ни до края на света. Гласът на Делчев го събуди като от сън:

– Чуваш ли? Требва да са някъде много далече...

Коле се послуша. Далече някъде в студената късна нощ виеха вълци. Едвам доловим се надигаше далечният вой, самотен и тъжен, но и пълен с животинска ярост. Коле каза:

– Те сега ходят на големи глутници. – Той веднага продължи и се чувстваше как се усмихва в тъмнината: – Сега те... Малък Сечко... събират се на сватби.

Усмихна се някъде пред себе си и Делчев:

– Хм... Сватби, но... и гощавка си търсят.

Коле неволно попи на с премръзналата си ръка широкия пояс, с който бе пристегнал кръста си, и в него тежяха револвер и дълга кама. Но той като че ли се уплаши да не би Делчев да забележи движението му и бързо гръпна ръката си – от вълци ли ще се уплаши!

Дватамата самотни пътници вървяха вече близо два часа. Наоколо не се виждаше нищо освен снежната покривка по земята, която чезнеше недалече там в непрогледен мрак, навесил се ниско от беззвездното небе, изправил се от всички страни като черна стена. Двамата пътници сякаш не знаеха откъде бяха тръгнали и накъде вървяха, но Делчев все следеше с крайчеца на око си ниския бряг, който ту се чернееше, ту изчезваше в снега – виждаше се как се точи по цялата дължина на пътя. С двамата самотни

пътници непрекъснато беше и вятърът, който бе останал след нощната буря, и ту ги изпреварваше далечко напред, ту ги пресрещаше упорит и зъл. Той отнесе някъде в тъмнините и вълчия вой.

Пътниците неусетно навлязоха в някаква рядка гора. Наоколо стана по-тъмно. Стесни се кръгът на белеещия се сняг, тук-там в снежния зрак призрачно се тъмнееха дебели, голи дънери, а нощната тъмнина се склочи още по-ниско над главите им. Делчев забави стъпки, та обуцарят вървеше току зад него. Не се виждаше сега никакъв път – движеше се те между дървесата по някакво смътно чувство за път и посока. И Гоце едва-що не се спъна в някакъв човек с ямурлук, легнал там, притиснал се до един дънер.

– Гледай ти... – промълви Делчев.

Легналият нищо не помръдна. Делчев леко го побутна с крак. Той изеднаж скочи ведно с ямурлука си и се изправи пред двамата пътници едър мъж, качулката на ямурлука му подпираше нощното чернило над главите им. Той продума бързо-бързо:

– Ей сега поседнах тука, до дървото...

– Ха... поседнал си – чу се гласът на Делчев тих и строг. – Кой те знае кога си седнал и кога си заспал. Не знаеш ли ... на такова време... Може да не се събутиш никога. Кой си ти, какъв човек си...

– Чакам – отвърна непознатият, после се поколеба за един миг и току изрече бавно, отчетливо, заучено: – Баба Бояна е болна.

– Яла е много боб – отвърна Делчев.

Това беше уговорена парола. Непознатият беше селянин от близкото село, изпратен беше от селския комитет да посрещне двамата нощни пътници и да ги въведе в селото.

– Е добре... – каза му Делчев. – Добре си запомнил. Но като тръгваш друг път по такава работа, нема да заспиваш. Можехме да се разминем. Ами и вълци може да те изедат, бре!

– Аха... Чух ги как вият – отговори простодушно селянинът.

Те тръгнаха и тримата през гората. Влязоха неусетно в селото тъкмо преди да се раздени.

През тия няколко дни и нощи Коле беше в един постоянен, но тих, сдържан възторг, който гореше само в погледа му. Коле беше непрекъснато с Делчев, те се хранеха от една паница, спяха гръб до гръб по тъмните селски пондили¹. Пътуваха нощем от село на село, в тъмните беззвездни зимни нощи, гонени от злия вятър, но вече не оставаха сами – придружаваха ги винаги по един или двама селяни и обуцарят чувстваше, че някъде наблизо има и други люде, мъже, жени, деца, все прости селски люде, които сякаш следяха всяка тяхна стъпка по залегените пътища, посрещаха ги край пламтящите огнища по задимените селски къщи, хранеха ги с топла чорбича и черен хляб, постилаха им вълнени черги за почивка и сън. Гоце Делчев събираше около себе си селяците, питаше ги за едно и друго, говореше им за техните собствени тегла и грижи, за общата народна надежда, а те се притискаха около него и с такива очи го гледаха, че Коле чувстваше как люта ревност гризеше сърцето му. Все му идеше да се скара на тия груби люде, но Делчев, види се, бе доловил сърдитите му погледи и еднаж му каза:

– Добра, човешка дума те не са чували. Ти ще видиш какви ще станат след година или две... Те са нашата сила, Коле, селяците.

Всяка нощ тръгваха с тях по един или двама селяци, водеха ги в тъмнината по непознатите пътища, пазеха ги от лоши срещи и ги предаваха в следващото село в също тъй здрави, верни ръце. Дватамата пътници не изостанаха никъде по дългия и опасен път, не останаха без залък хляб, без покрив. Делчев беше много радостен:

– Каналът, Коле, работи чудесно.

Пътниците преминаха незабелязано границата с българското княжество пак през една тъмна, мразо-

¹ Пондило – вътрешно помещение в селска къща.

вита нощ. Придружаваха ги двама селяни от крайграничните села, заведоха ги до първото село на българската територия и още същата нощ се върнаха в Турско. Два дни по-късно Делчев и Коле влязоха в София.

Двамата далечни пътници се настаняха в хотел „Батенберг“, дето Гоце Делчев и преди това бе отсядал много пъти. Тук също ги посрещнаха свои люде, дадоха им да се преоблекат в градски зимни грехи. Делчев каза на другаря си:

– Тук ще нощуваме, тук ще се храним. Ти сега върви, разхождай се по София, пък аз ще видя какво ще свърша тия дни...

Не беше минал ни един час, откакто бе пристигнал в София, когато се запъти Делчев с бързи стъпки по улица „Витошка“ накъм казармата, която се намираще на горния край на същата улица. Той се спря пред широкия ѝ вход и каза на часовоя – голобрадо, червендалесто войниче с уши и нос, посинели от студ:

– Вътре ли е подпоручик Глаушев?

Часовоят се изпъна, поприпусна пушката към себе си и рече късо:

– Не знам.

Делчев присви вежди с досада:

– Виж, попитай другарите си. Търся подпоручика по работа.

Откъм караулното помещение до вратата на казармата се дочуваха гласове. Часовоят се поизвърна намотък и викна:

– Хей бе, Йото... Излез бе!

От малката сграда излезе един подофицер и веднага след него – друго едно младо войниче. Часовоят се посепна, изглежда, не очакваше подофицера, изви бърз, смутен поглед към другия войник, но нищо не се реши да каже. Спря се там нерешително и другият войник. Подофицерът се загледа с внимателен поглед в непознатия гражданин пред вратата на казармата, пристъпи по-близо:

– Кого търсите?

– Подпоручик Стоян Глаушев – отговори Делчев.

– Не знам дали е свободен по това време – каза подофицерът. Той се извърна към войника зад себе си: – Я върви да видиш, бе... – И после пак към Делчев: – За кого да каже... кой търси подпоручика?

– Делчев. Така му кажете: Делчев.

Подофицерът изеднаж втренчи в него поглед, после бързо се обърна към войника зад себе си:

– Вягай веднага!

И току пристъпи още по-близо към Делчев, очите му блестяха от изненада и любопитство:

– Вие Гоце Делчев ли сте? От Македония?

– Да – кимна Делчев.

Подофицерът протегна ръка:

– Да се запознаем. Георги Иванов се казвам. От Котленско съм аз. Временно съм тук, по служба.

Той беше спретнат войник в иначе госта похабен шинел, почти гребен на ръст, с тясно, много бледо лице и тънки, провиснали мустаки, погледът на светлите му очи беше съсредоточен и някак умислен. Виждаше се, че беше развълнуван от тая неочаквана среща, но се владееше. Изкашля се тихо, стеснително, ала попита със спокоен глас:

– Ще може ли да поприказваме с вас? Ако сте свободен... после...

Делчев го гледаше с жив, любопитен поглед, постоянната усмивка по въздебелите му устни се очерта по-ясно:

– Ама да, защо не – отговори той бързо. – Елате, докато дойде подпоручикът.

Те тръгнаха да се разхождат с бавни стъпки край оградата на казармата. Подофицерът Георги Иванов не се реши да заприказва веднага или пък търсеше по-подходящи думи, но изеднаж рече:

– Искам, и аз искам да работя за Македония.

Гоце се спря, обърна се към него с приподигнати ръце, сякаш да го прегърне:

– Но... брате мой... Да, да... Щом искаш. Македония има нужда от братска помощ.

Погофицерът също се спря и продължи, загледал някъде встрани, с опнато и още по-бледо лице, а то беше от вълнение, което не искаше да издаде:

— Чуваа съм за вас... зная ви по име. Ето случи се да ви срещна. За това нещо мисля всеки ден: да ида в Турско, да помагам там на брата роб... Както някога нашите народни хора. Все това ми е в ума. Мислех да поговоря с подпоручик Глаушев, той нали е македонец и се бърка в тия работи, но ето срещнах вас...

Делчев го остави да се изкаже свободно и не сваляше очи от него. Георги Иванов не беше много сладкодумен, но много по-ясно говореше вълнението, което се четеше по лицето му, трептеше в гласа му. Докато се заслушваше във всяка негова дума, Делчев си мислеше: „Рано или късно нам ще ни се наложи да създадем наша бойна сила... — Ето човек, който...“ Той каза гласно и повтори:

— Македония има нужда от всека братска помощ и ще ви бъде много благодарна, но... — поспря се Делчев, а погофицерът се обърна към него с видима тревога в погледа. Гоце продължи и гледаше събеседника си право в очите: — Но вие там трябва да станете член на Вътрешната организация, да приемете нейните закони. Така е с всички, които искат да работят за Македония там, вътре.

— Ами, разбира се... — започна Георги Иванов, но прекъсна мисълта си и добави, сочейки с глава: — Ето подпоручика, иде.

Делчев каза:

— Аз съм в хотел „Батенберг“, стая номер девет. Елате, елате тия дни да се видим, да си поговорим.

Погофицерът кимна:

— Ще ви потърся тия дни. — Той изеднаж притисна малка, жилеста ръка на гърдите си и продължи неочаквано живо, а в очите му заблестя влага: — Аз, господин Делчев, от сърце...

Делчев сграбчи с две ръце ръката му, стисна я силно, после я притисна на гърдите си:

— Вервам, братко, вервам...

Той усещаше в ръцете си ръката на Георги Ива-

нов студена, леко потреперваща, виждаше влагата в очите му и притисна още по-силно тая ръка на гърдите си. До тях се изправи подпоручик Стоян Глаушев — вече възмъжал и още по-едър в дългия си шинел; изпод накривената му фуражка се подаваше златисторус перчем, сините му очи блестяха живо, гласът му прозвуча силен и бодър:

— Здравей, Делчев! Ти пак си прелетял, посред зима.

Погофицерът Георги Иванов се отгърпна почти телно, после се обърна и се отправи към караулното помещение до казармената врата. Подпоручик Глаушев го проследи с бърз поглед и отново се обърна към Делчев:

— Отличен погофицер. Милее много за Македония. Ако прескочим границата и тая пролет, ще го взема със себе си.

Делчев се загледа в младото му румено лице и не отговори веднага. Сетне продума и в гласа му потрепна тъга:

— Вие пак ли се готвите да прескачате границата? Това не е нужно. Ако искате да ни помогнете, дайте ни пушки. Или елате вътре с нас. Ела вътре, стани учител като мене или поведи чета. Но там, братко, там. Отвън всичко изглежда по-иначе.

Подпоручикът погърпна единия си мустак, после другия и каза:

— Не е за пръв път... тия приказки. Слушай, брате Гоце — продължи той припряно: — Не можете вие сами. Войската ще освободи Македония, българската войска. Да, ние пак се готвим да прескочим границата.

— Ще подналите чергата ни и пак ще се приберете тук — сви вежди Делчев, тръсна глава: — И пак ще бъде по некаква команда, която не иска и да ни знае нас вътре. Глаушев, ние не искаме да бъдем изгрячка в тия или ония ръце.

— Кои ви пита...

Делчев побутна с рязко движение каскета си назад:

— Ние сме там и по-добре знаем болките на Македония, нейните нужди. Нужни са хора, които да слу-

жат само на нея. Или дайте ни поне оръжие. Затова съм дошъл аз тук посреж зима. И трябва да ни разберете добре всички вие, които наистина искате да помогнете на Македония.

— Как да не искаме! — изпъна гърди младият офицер. — Аз мога да задигна целия оръжеен склад оттук — посочи той с глава казармата и продължи: — За една нощ ще го дигна с такива като Георги Иванов, щом е за Македония. Да вървим в града, искаш ли...

Те тръгнаха заедно към града и подпоручикът пак започна:

— Добре е да се видиш ти с генерала... новия председател на Върховния комитет. Той не е като Трайко Китанчев... мекушав и... Генерал Николаев направо с княза говори. Той...

Делчев отеднаж се спря, стисна подпоручика за лакътя, втренчи очи в очите му:

— Ето, виждаш ли, Глаушев! Ти това знаеш: генерала, княза. На тях си се клел да служиш. А Македония иска на нея да служим, само на нея.

— То е все едно...

— Не е все едно — прекъсна го Делчев. — Княз Фердинанд си има свои сметки и планове. Не виждате ли: той влиза в пазарлъци със султана, със сръбския крал...

— Това е политика...

— Не, въпросът за Македония не е само политически. С Македония не могат да стават никакви пазарлъци. И още по-малко, без да питат нея самата...

Двамата млади мъже отново тръгнаха нагоду по улица „Витошка“. Пресрещна ги силен, мразовит вятър.

Два дни по-късно Делчев влезе в кабинета на генерал Данаил Николаев, председател на Върховния македонски комитет. Генералът го посрещна прав, на две стъпки от вратата. Той беше плещест мъж с военна стойка, широка брада лежеше на гърдите му: поради рано оголения му череп генералът изглеждаше по-възрастен, но и по брадата му проблясваха ве-

че сребристи косми. Блестяха златни и генералските еполети на широките му рамена. Той гледеше младия си гост сърдито, нетърпеливо, по лицето му, по широкото му голо чело се бе разляла гъста руменина. Делчев сякаш и не се изненада, че виждаше генерала толкова близо до вратата. Той свали каскета си, пристъпи и затвори вратата, без да се обърне. Така Делчев се изправи съвсем близо пред генерала и той се видя принуден да отстъпи една крачка. Двамата мъже се гледаха мълчаливо един дълъг миг. Макар в гостинията износено гражданско облекло, в дълго зимно пальто, Делчев стоеше насреща също тъй напет, личеше стройната му фигура, широките му гърди, големите му тъмни очи блестяха силно, откритото мургаво лице беше строго и едва-едва побледняло.

— Искали сте... — продума генерал Николаев със загаснал, хриплив глас, но после бързо, сърдито се изкашли и продължи с рязък тон: — Искали сте да ме видите...

Делчев не отговори веднага, не се промени никак и изразът на лицето му.

Генералът беше видимо недоволен от тая среща; той и преди това бе се опитал да я отклони, но не бе устоял на любопитството си да види това даскалче „от вътре“, чието име се чуваше все по-често напоследък. Преди известно време генералът бе имал среща с друг един подобен даскал „от вътре“ — с Даме Груев. Той и в тоя миг си спомни с яд за тая среща — Груев се бе опитал да се подиграе с неговите „върховисти“.

— Да седнем, ако обичате, господин генерал — каза Делчев със спокоен глас.

Я виж ти! Генералът се видя за втори път принуден да отстъпи. Той посочи стол на госта и сам отиде зад писалището си, но остана прав. Делчев седна и почака една минута, гледайки генерала в очите, но тоя път генерал Николаев не искаше да отстъпи, не искаше да седне. Делчев преметна крак върху крак, намести се по-удобно на стола и сякаш искаше да каже: „Ваша воля, господин генерал.“ И започна направо, а младите му очи блестяха и не изпущаха ни едно

движение, ни един поглед на сърдития генерал:

– С Трайко Китанчев бяхме установили, че македонските дружества в България ще бъдат в помощ на Вътрешната македонска...

– Трайко Китанчев е вече покойник – прекъсна го генералът и нова, още по-гъста руменина пропълзя от врата му нагоре, разля се по цялото му лице.

Делчев веднага продължи със същия равен, спокоен глас:

– Китанчев беше първият председател на Върховния комитет и ако щете, негов създател. С него установихме, също и с други първи хора на комитета, че македонските дружества, които ръководи Върховният комитет, ще бъдат в помощ на Вътрешната организация и никаква друга роля няма да играят в македонското дело. Сега дочувам, че Върховният комитет иска да си присвои друга роля.

– Е... – набели глас генерал Николаев. – Кажете да видим каква е най-напред тая ваша вътрешна организация и каква е според вас тая... тая роля.

Делчев нито се помръдна.

– Но сегнете, господин генерал – рече той. – Да поговорим по-спокойно.

Генералът седна; за трети път отстъпи той, но иначе и не можеше да постъпи.

Гоце Делчев продължи:

– Вътрешната македоно-одринска революционна организация е организация на тамошния народ, на народа в Македония и Одринско. Освобождението на тия области е и трябва да бъде дело преди всичко на тамошния народ. Дочувам, че Върховният комитет иска да си присвои правото на ръководител на македонските работи. Това ние няма да позволим. Не е и справедливо, господин генерал. Ако вие тук искате да ни помогнете като наши братя, ние ще приемем с благодарност всека ваша помощ: нужно ни е оръжие, нужни ни са пари, нужна ни е литература, нужни ни са и хора, които биха дошли там. Но никакво вмешателство отвън няма да позволим, даже и когато се

прави с най-добри намерения. Македония сама ще реши своите работи, своята съдба.

– Свършихте ли? – попита генерал Николаев.

– Ако не искате да слушате повече, тогава... свърших – отвърна Делчев, сключил строго тъмните си вежди. И продължи: – Дойдох при вас да се разберем, да премахнем всички недоразумения, а не за да се карам с вас. Аз мога и да си отида, господин генерал Николаев. Само, мисля си, от нашите разправи и недоразумения Македония няма да има полза.

– Добре де – сложи длани генералът върху писалището си. – Аз ви изслушах, разбрах. Сега вие ще ме изслушате. Вътрешна организация, а? Вие, значи, ще организирате тамошния народ за борба, за въстание и такова... народът там самичък ще се освободи... Глупости говорите, млади човече! Един народ от роби...

– Те не са вече роби, генерал Николаев...

– Голи, боси и гладни роби на бейовете, нали зная. Освобождението на това робско население е наша работа... на... на Върховния комитет, а това население ще слуша само и ще помага, доколкото може да помага. Един ден аз ще вляза в Македония с десетина полка българска войска, тогава и населението там може да въстане. То само нищо не може да свърши. Вие си въобразявате... Македония е част, невелика част от България и нейното освобождение е наша грижа.

– Не, господин генерал. Освобождението на Македония е само нейна грижа.

– Вие там не сте ли българи, бе! – приподигна се генералът.

– Българи сме, но това е друго нещо. Македония си има вече свой път...

– Не, не! – удари с ръка генералът по писалището си. – Вас ние няма да ви слушаме! Ако някой там вътре иска да работи за освобождението на Македония, ще може да работи само под наша команда. Ние тук ще направляваме и борбата вътре и като дойде време, ще дигнем цялото население в Македония и Одринско. Политиката на България...

— А политиката на Гърция и на Сърбия, господин генерал?

— Това е наша работа — политиката. Какво разбирате вие там, разни...

— Даскалчета...

— Точно тъй — даскалчета.

Делчев стана. Стана и генерал Николаев. Делчев пристъпи, сложи ръка на писалището:

— Вие не познавате истинското положение в Македония и Одринско. Спомняте ли си авантюрата с четите от миналото лято? Това беше престъпление спрямо поробена Македония, господин генерал Николаев. Ние от вас тук очакваме само братска помощ, но Македония сама ще решава своята съдба. Иначе вие само ще ни пакостите. Вътрешната революционна организация е дело на поробеното македонско население и всеки от нас се подчинява на нейната воля. Ние не признаваме никаква друга воля и команда.

— Ние пък, млади момко — поприведе се към него над писалището си генералът, — ние пък ще ви преви-ем врата, ако стане нужда.

— Жалко... — стисна устни Делчев. Той се отдръпна стъпка назад и продължи: — Вие... А народът български никога нема да тръгне да ни преви-е врата. Вие... кои сте вие всъщност? Офицерите, правителството, князът? Или вие лично... Вдъдете сигурен, че нема да успеете да ни преви-ете врата. За това, което вършите тук във връзка с Македония, за това ще ви държи сметка и тукашният народ. Да, господин председателю на Върховния комитет! — Делчев мина през стаята, сложи ръка на бравата на вратата и пак се обърна към генерала: — Аз разбрах всека ваша дума; помъчете се и вие да ме разберете добре. Сбогом.

Делчев излезе и дръпна вратата след себе си.

Последният ден, който прекара Делчев в София, беше най-тежък. Може би защото през тия дни в сърцето му се бе набрала много мъка и гняв, но още повече затова, че нищо не беше успял да свърши докрай. В Со-

фия той срещна голямо въодушевление, голяма обич към Македония, към брата роб, но това беше от страна на люде, местни българи или македонски преселници, които можеха да помогнат само със своето братско съчувствие или със своята готовност да сложат дори и главите си. Това засега не беше толкова нужно на поробените отвъд границите на България; засега бяха много повече нужни пари и оръжие. А тия, които можеха да помогнат тъкмо с най-нужното, особено люде около ръководството на Върховния комитет, искаха срещу тая помощ твърде скъпа цена — независимостта на македонското освободително движение вътре в поробената страна. Мнозина бяха и тия, до които сърца и никак не достигаше викът за помощ, който се надигаше отвъд границата. Мъка и гняв тежяха в сърцето на Делчев. О, да — набрала се бе и много радост в това сърце. Но ето, нищо не беше свършено докрай, а бе дошло време за обратен път.

И тая сутрин Делчев се събуди още по тъмно. Събудиха го грижовните му мисли, но също и стугът в хотелската стая. През ламаринената печка, която стоеше невидима в един от ъглите на стаята, сега подсвирваше леденият нощен вятър. Делчев неволно се поприсви под тънката завивка. Край отсрещната стена беше леглото на Коле, който още спеше — Гоце дочу равномерното му дишане. Откъм улицата още не се чуваше никакъв шум. Делчев се опита да заспи отново, ала сънят вече не идваше. По едно време се чу тропот на файтон, който мина край самия хотел. Делчев отхвърли покривката и скочи от леглото. При здрача, който идеше от прозорците на стаята, той забеляза, че и Коле се изправи в леглото си. Верният човек — готов беше едва ли не и в съня си да се притече, да изпълни всяка заповед на Гоце.

— Ти не бързай, Коле — чу се в тъмнината гласът на Делчев, ласкав и успокоителен. — Полежи. Да се топлиш под юргана. Ти нема защо да бързаш. Аз пък ще потичам и днес, а утре... Утре си тръгваме назад за Щип.

— Е добре, учителю, добре...

— Ти се радваш, а?

— Ами, да — усети се и в тъмното как се усмихна общуващият. После бързо догаде: — Но както кажеш ти, учителю. Ако е нужно да останем още в София, колкото искаш.

— Не, Коле — въздъхна Делчев. — Утре си отиваме. Ще има да ни дуят ветрищата по Осогово...

— Е, ако... Към дома по-бързо се върви.

Малко по-късно Делчев влезе в малкото кафене до самия хотел, изпи един чай и почака да се раздени добре. Щом започнаха да се отварят магазините по улицата вън, той дигна яката на горната си греха, понатисна каскета над очите си и излезе от кафенето. Ранното февруарско утро беше мразовито и мъгливо. Вече многобройни минавачи бързаха нагоре-надолу, тропотежа и се плъзгаха по затъпкания мръсен сняг. Делчев излезе на „Мария Луиза“ и се запъти към площад „Света Неделя“. Той влезе в един оръжен магазин и се насочи направо към гъното му, където се виждаше малка стаичка, осветлена и сега с газена лампа.

Магазинът беше още празен и двамата слуги изледаха мълчаливо ранния посетител, но те вече го познаваха — през последните няколко дни той бе идвал три или четири пъти при собствениците на магазина братя Анови. Сега в стаичката беше само по-младият от братята, който се ровеше в някакви тефтери. Той не се изненада от ранното посещение на Делчев и побърза да му поднесе стол близо до малката ламаринена печка, която бумтеше, току-що запалена:

— Заповядайте, господин Делчев, седнете. Е сега ще се затопли тук... Времето и днес... Седнете, седнете.

Делчев отметна яката на горната си греха и седна.

— Идвам за последен път — започна той веднага. — Вчера наши тукашни македонци ми предадоха педесет и два наполеона... събрали ги помежду си за... „делото“, както се казва сега. От Македония донесох сто и деведесет лири. Виждате: аз всичко на открито. Ами вие, братя Анови, също сте от Македония и после аз не съм никакъв търговец, не купувам за печалба... Кажете

ми сега последната си дума, кажете ми колко пушки и патрони с тях, разбира се, ще ми дадете за тия пари.

Под тъмните, леко забити нагоре мустачки на търговеца потрпена усмивка и Делчев веднага я забеляза. Търговецът не бързаше да отговори. Той извади изпод масата пред себе си една нова кама с ножница и я подаде на Делчев. Камата беше добре направена, със здрава ръчка и неголямо стоманено острие. Делчев попита:

— Колко струва?

— Сега започнахме да ги правим. Отлично оръжие. Знаете ли: купете за тия пари каму. Ще въоръжите повече хора. Иначе, колко пушки ще вземете... Сега, на първо време, и камите ще могат да вършат работа.

Делчев гледеше мрачно пред себе си. Той сложи камата на масата и каза:

— Вие, Анов, по търговски ме учите. Но аз не съм дошъл ум да купувам, нито пък да прося милост за Македония. Кажете ми колко струват тия каму.

— По шест лева парчето.

— Направете засега сто. Ще дойдат хора да ги вземат. Тогава ще ги платят, когато ги вземат. Но за тия пари, които имам сега, искам да ми дадете кримки и по сто патрона за всека една. Кажете последна дума: колко пушки ще дадете?

Търговецът взе молив и награска нещо набързо по картон, с който беше покрита масата му. После дигна очи към Делчева:

— Вчера с моя брат ви казахме последната си дума. Но аз на своя глава ще отстъпя още по един лев на пушка. Най-сетне... за Македония... Друго нищо не мога да направя. Никому нема да ги дадем толкова евтино, с такава отстъпка.

— Вие сте взели тези пушки на нищожна цена сега, като се сменя оръжието на войската. Търсите голема печалба. Искам аз от печалбата си да отстъпите.

— Господин Делчев — помръдна с мустачките си търговецът. — Отстъпихме каквото можехме да отстъпим. И аз ето, на своя глава. Не можем повече. Не

се прави търговия без печалби, господин Делчев. Без печалби нема да има ни търговия, ни търговец ще остане. Тогава и вие нема откъде да купувате пушки или каквото и да е.

Делчев го гледаше мълчаливо, без да мигне, в очите му се набра сянка на тъга и презрение. Той бръкна в пазвата си, извади не много голяма, но тежка кесия, тупна я на масата; чу се тъп, металически звук. Сложи там и снопче банкноти, после рече с равен глас:

— Пребройте ги.

Анов развърза кесията, изсипа на масата купчина златни монети и ловко, грижливо ги преброи два пъти. Преброи два пъти и книжните пари. Сетне каза:

— Точно.

— Кога ще бъдат готови пушките? — попита Делчев.

— Още тия дни. Докато ги опаковаме.

— Ще ги опаковате добре, нали... Надалеко ще пътуват. На по-малки пакети. Патроните — в по-малки сандъчета. Да бъде сгодно за всекакъв случай. Не само поради турците. И българските граничари ни дебнат. Такава е сега политиката горе, та и българските граничари пазят султана. — Делчев стана и догаде: — След няколко дни ще дойдат наши хора да ги вземат. Не забравяйте и камите.

На улицата, в студения, мъглив въздух, Гоце Делчев въздъхна издълбоко, с облекчение и тихо промърмори: — Търговци... По дяволите!...

Той се отправя към кафене „Македония“, на площада срещу градската баня. Предстоеха му още редица срещи през този последен ден в София и все с тая постоянна грижа за оръжие, за пари, за книги и вестници, за живи люде, които са готови от сърце да помогнат на поробен народ отвъд границата. Голямото софийско кафене беше сборище тъкмо на такива люде, които се увличаха в тогавашните обществени борби, игри и спекулации, вълнуваха се искрено или пък само шумяха около съдбата на брата роб, на такива също, които идваха тук да си поприказват, да погледат, да

послушат. Кафенето беше гъло и по тия още ранни часове. Делчев влезе през широката, дзвукрила врата и веднага го удари топъл, тежък въздух, шумната врява по цялото кафене, плушенето на карти по масите, тракането на зарове и пулове по шарените гървени табли за игра. Той се намръщи от спарения, вонещ въздух, от разбърканата врява и шум. Още щом се показа на вратата, замахаша му от разни страни, някои се понадигнаха, завикаха го по име:

— Делчев... Гоце... Тук ела, тук...

Мнозина искаха да го привлечат на масата си — познаваха го, дошъл бе от Македония, искаха да го разпитат, да го послушат и още повече те сами да се изкажат, да му поговорят. Делчев кимна тук и там, а в същото време търсеше с поглед ония, с които бе уговорил или очакваше да се срещне тук. Внезапно край него се изправи подофицерът Георги Иванов:

— Господин Делчев...

— О, бай Георги... — усмихна му се радостно Делчев.

— Елате, ако обичате, на нашата маса за малко.

Подофицерът го поведе към една близка маса. Там седеше друг един подофицер, който веднага се изправи, щом се приближи Делчев. Той беше среден на ръст, мускулест, с кръгла глава, тъмноок; фуражката му беше нехайно побутната назад. Георги Иванов рече:

— Запознайте се с моя другар. — И докато другарят му подаваше ръка, Иванов каза и името му: — Черньо Пеев. — Седнаха и тримата, Иванов продължи: — И той като мене... не е македонец, но обича Македония.

— Откъде сте вие... — загледа се Делчев в другия подофицер с радостно любопитство и повлече ръка по масата към него, негли да го докосне.

— От Дерманци, Луковитско — отговори Черньо Пеев сдържано, свенливо.

Делчев не сваляше очи от него и каза:

— Щом вашето желание да помогнете иде от една искрена любов към Македония, вие наистина можете да ѝ помогнете.

Георги Иванов тихо се поузкашля, приведе се

над масата и започна със сподавен глас:

– То на гуми всеки може да каже... Ето ние рекохме на дело да направим нещо. – Той се позапъна, изглежда, не знаеше как да продължи встъпителното си слово и току отпразна: – Ние ще ви набавим дванайсет пушки от новите и два сандъка с патрони.

– Това значи помощ – рече Гоце и премести поглед от единия върху другия подофицер, после пак върху първия. И попита: – Откъде, как...

Георги Иванов дигна към него светлите си очи и сякаш очакваше възражение, та каза някак строго:

– От склада. Нашия склад... в казармата. От народа за народа, господин Делчев.

– Да, бай Георги – кимна Делчев. – От народа за народа. Но нема ли некаква опасност за вас...

– Не. И ротният знае, нашият ротен. Поручик Петков. Здрав българин. Всичко е наредено добре.

– Какво най-сетне – попридръпна се Черньо Пеев. – Не сме ги взели да ги изведем, да ги изпием! Ако ни открият – здрабе.

– Сега – продължи Георги Иванов, – кажете как да ви ги предадем, къде да ги предадем.

Делчев се поозърна и махна някому с ръка. Изеднаж, като че ли на един скок, до масата се изправи млад, пързав мъж с живи, неспокойни очи. Облечен беше в груби, шаячни рехи не по негова мярка, сепрето му беше разгърнато и се виждаше платнената му риза, закопчана с бяло, стъклено копче, на главата си бе натиснал плутко, шопско калпаче. Делчев хвърли към него бърз поглед:

– Сегни, Попе.

Младият мъж приседна на самия крайчец на стола и като че ли всеки миг беше готов пак да скочи, като на пружина. Делчев продължи:

– Мой другар... Михаил Апостолов...

– Попето, Попето... – живо каза Михаил Апостолов и протегна бързо, отсечено ръка към двамата подофицери.

Делчев се усмихна:

– Да не поверявате... Такъв подвижен, пък е шоп оттук, от Софийско. И той е бил военен... кавалерист, пък и стражар е бил.

– Дааа – проточи глас престорено Апостолов. – Бехме на власт заедно със Стамболов.

Делчев го улови за лакътя, сякаш да го задържи:

– Ето, Попе, двамата наши другари... ще ни дадат някои работи, нужни за вътре. Ти ще ги прибереш, ще им намериш място.

– Добре, добре – закума бързо Попето, като шареше с очи по двамата подофицери.

– Спазарих се и с Анови – продължи Делчев. – Отстъпиха още по едно... левче. Намини днес-утре в магазина им. Те ще приготвят каквото сме уговорили. Честни търговци са те, стига кярът им да е сигурен.

– Добре, господин Гоце – отвърна все тъй бързо, живо Попето.

Някъде към горния край на кафенето се надигнаха виковете и програни крясъци; на пода изтрака съборен стол, после още един; зачу се тропот и блъсканица, наскочаха люде от всички страни, забикаха от всички краища на кафенето:

– Ха, бре! Дръж го, бре! Угри!... – Някой каза наблизно: – Народняци и радослависти... Вият се.

Делчев гледеше нататък, присвил презрительно устни, двамата подофицери седяха неподвижни, с мрачни лица. Михаил Попето каза:

– Ех, да ми е сега бичът! Вият се за кожата на бедния народ. Добре ги оправяше нух Стамболов, ама го пречукаха.

Другите трима мъже на масата мълчаха. Няко-го изведоха от кафенето с разкъравена глава. Обикновената врява и шум отново се възцари по цялото кафене.

Към масата на Делчев се приближи млад, спретнат обличен човек с кожена яка на зимното си палто, с присплеснат от двете страни астраганен калпак. Той се спря на две стъпки и рече тихо:

– Господин Делчев... Може ли за една минутка...

Делчев стана и пристъпи към него:

– Моля...

– Ще можете ли – продължи още по-тихо младият човек, – да се отбиете тия дни у Каргашеви? Другарката Каргашева иска да ви види по някаква работа.

– Може ли още днес?

– Ами да. У тях може винаги. Сбогом, господин Делчев.

Едва-що бе синал Делчев отново на мястото си, към масата му се приближиха други двама мъже. Подофицерите Георги Иванов и Черньо Пеев станаха да си вървят; с тях тръгна и Михаил Попето. На Делчевата маса насядаха други люде, по-късно се приближиха и други някои, насядаха или стояха прави там. Повече се разговор. Щом се зачуеше гласът на Делчев – всички млъкнаха, а после пак избухваше общият разговор още по-многогичив и по-шумен.

Беше още далечно до пладне, когато Гоце Делчев излезе от шумното кафене и се отправи към югоизточната част на града. Излезе на улица „Цар Крум“ и се спря пред дом № 12. Той мина през неголям двор и почука на вратата на старата, ниска къща, останала още от турско време. Вратата се отвори и се изправи там висока, стройна девойка с големи, черни очи, с гъсти, къдрави, също тъй черни коси, дигнати на буфанто. Черни бяха и веждите ѝ, извити като сърпове, а кожата на лицето ѝ беше бяла и чиста, по страниите ѝ цъфтеше бледа естествена руменина, въздебелите ѝ устни бяха яркоалени и леко изпръхнали. Тя не каза нищо, като видя младия мъж пред вратата, само очите ѝ заблестяха още по-силно. Делчев не беше я виждал друг път и рече стеснен от тая неочаквана среща:

– Търся Каргашеви...

Откъм вътрешността на къщата се чу бодър, приветлив женски глас:

– Тук сме, тук сме, господин Делчев... Заповядайте.

– По тъмния месен ходник се зачуха стъпки и до чернооката девойка се изправи радостно усмихната някогашната преспанска учителка Иванка Руменова. Тя

попригладн с привично движение още по-гъсто побелелите си коси и продължи: – Видях ви от кухнята... Влизайте... Ами това е дъщеря ми Олга, вие не сте я виждали... – Тя поведи госта по тесния ходник: – Чухме, че сте тук, чакахме ви, най-сетне пратихме да ви дият. Не се сещате за добрите си приятели...

Делчев чуваше зад себе си шума от стъпките на младата девойка и отговори разсеяно, събличайки горната си греха пред закачалката в ъгъла на ходника:

– Мислех днес да дойда...

Влязоха в неголяма стая с нисък, отдавна небоядисван таван. Делчев забеляза, че стъпките на девойката заглъхнаха зад вратата на стаята, която Руменова се обърна да затвори. Край една широка маса насреща, цялата отрупана с книги и вестници, стоеше Каргашев – висок и слаб, леко приведен мъж с рядка, почти бяла брада и рошави, също тъй гъсто прошарени коси. Той пристъпи и мълчаливо подаде дългата си тясна ръка. Отново се чу гласът на Руменова:

– Ето го най-сетне... Днес мислех да дойда...

– Седнете, Делчев – продума с тих, меланхоличен глас Каргашев и сам седна на мястото си зад масата. Делчев седна насреща и рече:

– Да, днес мислех... За да взема книгите. Казаха ли ви? Писах да набавите от „Биографията на Левски“.

Утре си заминавам – догаде той бързо.

– Виждаш ли го, Каргашев? – обърна се Руменова към мъжа си. – Едва последния ден се е сетил за нас, и то заради книгите! – После тя се обърна към Делчев:

– Затова пък днес ще обядваме заедно каквото дал господ, а ще дойдете и довечера. Ще се съберат и други наши другари, всички искат да ви видят.

Делчев отговори:

– Не, не. Ще остана само няколко минути. Вързам много. Имам още срещи и... Но, добре: довечера пак ще дойда.

Чу се отново меланхоличният глас на Каргашев:

– Набавихме ви два-сет екземпляра от „Биографията“. Написана е госта патриотарски, но ще вър-

ши работа там, по вас. Какво става по Македония?

– Все същото – рече Делчев след късо мълчание, загледал пред себе си. И продължи: – В мъки живее народът. Но се учи вече да се бори. Надига рамена, мъчи се да се изправи... И ще се изправи...

Руменова излезе за малко и пак се върна. Седна при двамата мъже и попита:

– Дали сте ходили към Преспа, господин Делчев?

– Не още...

– Опитахме се и ние да помогнем на Македония – каза свенливо тя. – Скромно... Събрахме от другари към триста лева. Ведни са нашите хора...

Кардашев започна да бърка в едно от чекмеджетата на масата си, извади оттам шепя книжни и сребърни пари и ги сложи пред Делчева.

– Двеста деветдесет и два лева – каза той. – Другарска помощ.

– Благодаря от името на Македония – отвърна тихо Делчев. Той прибра парите във вътрешния джеб на самото си, после дигна очи към Кардашев: – А вие, какво: пак ли вестник?

– Да. Пак вестник. Мъча се да уча и аз народа да се бори. Затвориха ме за това, уволниха ме. Да. Ето жената и Олга дават частни уроци, тя и мене ме хранят. – Той се раздвижи, изкашля се тихо, по бледите му бузи се появи червенина. И продължи неочаквано живо: – Когато освободите вие там Македония, гледайте да не бъдете като наша сво-свободна България. Наша България смени само господарите си. Е, то се знае, вие там сте по-зле, много по-зле...

Делчев мълчаливо кимна. И тъй, без да се помръдне, каза:

– Свободна Македония ще принадлежи на народа си, на свободния си народ. Без разлика... българи, гърци, турци... – После той изеднаж се обърна към Руменова: – Знаете ли за какво ще употребя тия триста лева? – и не дочака отговор: – За камии. Ще платя с тях петдесет челичени камии. Мисля, че и вие трябва да знаете за какво ще отидат тия пари.

Руменова мълчаливо наведе очи. Чу се тихият глас на мъжа ѝ:

– Социализмът значи борба за свободен, справедлив живот... Борба...

Влезе дъщерята на Руменова с поднос в ръце. Руменова стана, притегли към госта една малка масичка:

– Да пием по един чай. Да се постолим. И днес е госта студено...

Делчев гледа един дълъг миг младата девойка, сетне изеднаж отклони погледа си. Топла, задушаваша тръпка бе се надигнала в гърдите му, той сви мрачно вежди и загледа разсеяно златистата течност в чашата пред себе си.

Делчев ходи през целия този студен февруарски ден по София, среща се с много люде и се прибра по тъмно в хотела. Коле го чакаше в тяхната стая. Щом видя Делчев, той гласна кибрит и го поднесе към печката, както беше наредена за запалване. Някак неочаквано и за себе си, Делчев каза:

– Аз пак ще излеза.

Коле го погледна изненадан и духна кибрита.

– Но защо, защо? – подвикна Делчев. – Запали я, запали печката.

– Ами... ето ти пак излизаш...

– Запали я за тебе. Студено е тук. – Коле мълчаливо затвори вратичката на печката. Делчев продължи: – Какво искаш, да се караме ли? Я скоро запалвай печката! Ами ти вечерял ли си?

– Не съм. Чакам те, заедно да...

– Хайде тогава да слезем долу.

Делчев остави Коле да вечеря в гостилницата на хотела и сам продължи нататък. Гъста студена мъгла тежеше над улиците. Запалените фенери едва мъждукаха, минавачите се мяркаха като мътни сенки и бързо изчезваха в тъмнината. Сгушил се в дигнатата яка на зимното си палто, Делчев се отправил накъм улица „Цар Крум“. Той бе обещал да посети отново Кардашеви... в тая последна нощ в София, преди

да си тръгне за Македония. Ще види там сърчени, честни люде... И вече свиваше по тъсната улица, приближаваше вратника на дом № 12. Може би в мъгливата тъмнина пред него, или само в мисълта му, отеднаж се отвори врата и се изправи там стройна фигура на млада, много хубава девойка. Същата топла, сладостна тръпка се надигна в гърдите му и той въздъхна, за да освободи гърдите си от тая задушаваша сладост, притвори очи пред светлото видение... Той отиваше да види и нея, хубавата щерка на Руменова, приближаваше вратата, която може би пак тя ще му отвори... Отеднаж, вече на няколко стъпки от вратника на дом № 12, Делчев се спря в колебание, после се обърна и се отправи бързо назад към хотела. Мъглата по улиците се бе съгъстила още повече и лепнеше по лицето му студена и влажна. Минувачите бяха станали още по-редки, но той и не ги забелязваше.

Коле си бе легнал и спеше свит с колена до брадата си под тънкия юрган. Не беше запалил печката. Делчев го погледна, както беше свит там, под тънката покривка, и друга една топла тръпка мина през сърцето му – Коле не е поискал за запали печката само за себе си, да изгори само за себе си десет стотинки на родни пари, колкото плащаха те за едно запалване на печката в хотелската стая. Рано на другата сутрин двамата другари напуснаха българската столица.

VIII

През лятото на 1896 година Вътрешната македо-но-огринска революционна организация придоби своя пълен и ясен образ: седалище на Централния ѝ комитет стана Солун; цялата нейна територия бе разделена на седем окръга: Солунски, Битолски, Скопски, Щипски, Струмишки, Серски и отпатък Места – Огрински; подреди се нейното вътрешно устройство, както и на отделните ѝ тела, на връзките между тях; Гоце Делчев и Гьорче Петров изработиха нов, пълен устав и правилник на Организацията; установи се нейно задгранично представителство в София. Определи

се ясно и нейната цел: „Да сплоти в едно цяло всички недоволни елементи в Македония и Огринско, без разлика на народност, за извоюване чрез революция пълна политическа автономия за тия две области.“ Организацията „се бори за премахване на шовинистическите пропаганди и национални разпри, които цепят и обезсилват македонското и огринското население в борбата му срещу общия враг“. Член на организацията може да бъде „всеки македонец или огринец...“

Съживи се и Преспа – и тя беше жива част от Македония, и в нея беше пулсът на цялата страна. По нареждане на Централния комитет чрез окръжния комитет в Битоля организацията в Преспа и околната ѝ се устрои според новия устав и правилник. Лазар Глаушев бе прогласен за председател на преспанския комитет. Райко Кутрев – за секретар, Наум Камрапов – за касиер, а бяха избрани и други петима членове на комитета. Тия промени неусетно и бързо променяха и цялата същност на Организацията. Някак по друг начин ставаха и срещите между организационните работници, по друг начин се събираха паричните вноски и налози – бързо и неусетно Организацията се превръщаше в здрава, дисциплинирана борческа сила.

Общественият живот в Преспа сега изцяло се бе пренесъл в чаршията; негови средища бяха две кафенета и книжарницата на Васил Гайтанджиев. От години вече читалището глъхнеше празно – училищното настоятелство бе го превърнало на училищна библиотека; широката стая беше пълна с нови шкафови и рафтове с книги, но в нея сега шумолеше само учителят Христо Евтимов, човек тих и кротък. Едва в сряда и събота следобед, когато в училищата нямаше занятия, читалището се пълнеше с шумни дружини ученици и ученички, които идваха да вземат книги за прочит, или пък да връщат вече прочетените. Когато учителят библиотекар прибираше прочетената книга и търсеше да даде друга някоя, казваше с тихия си глас: – Разкажи, Петко, да видим що си прочел и що си разбрал...

Остригана до самия корен на косите, главата на Петко цяла се изчервява, той се озърта да види най-напред кои от другите ученици и ученички ще го слушат и почва да заеква:

— „Ма-мамино детенце“ от Лю-Любен Ка-ра-ве-лов... Той обичал да пие ракия и майка му... майка му казвала...

Учителят слушаше търпеливо някое време, но не беше възможно да изпита докрай всичките събрани тук любители на книги. Той питаше, колкото да поддържа в тях страха, че може да ги пита за всяка книга, и така ги караше наистина да четат взетите книги. И ще каже:

— Стига, Петко. Вземи сега ето тая и да не я бавиш много.

Петко взема новата книга и веднага прочита гласно заглавието:

— „Мо-морски труже-женици“...

Някой от момчурляците там се обажда:

— Тя е хубава, много хубава.

Като започне да се смрачава и тъкмо по тоя час, когато допреди няколко години читалището се пълнеше с млади и по-стари мъже, то съвсем утихва. Учителят Христо Евтимов заключва вратата му отвън и се отдалечава, дигнал и той някоя книга под мишницата, за да я чете до късно през нощта на газената лампа.

Някогаашното читалищно общество, подновено и по-многобройно, сега се събираше в чаршията и някак само бе се разделило на три части: в най-новото кафене, което беше отворено от трите си страни с врати, прозорци и всякакви джамове, се събираха по-заможни преспанци и такива, които обичат да се мелят с по-богатите, да се присламчват и влачат след тях. Тук беше по-тихо, рядко се играеше на табла или на карти, кафето се сърбаше прилично, разговорите се водеха тихо, сгържано и като дойдеше в Преспа някой по-известен чужденец, все тук го довеждаха да го черпят с кафе или с локум. В това кафене идваха люде по-рано сутрин, късно следобед или пък в праз-

ничен ден до обед. През останалото време кафенето беше празно. Само лухварият Йоне Зъмбък седеше от сутрин до вечер в най-отдалечения му ъгъл, изпиваше едно кафе сутрин и още едно следобед, потрачваше с броеницата си и дебнеше за лов: някой да дойде да му иска пари под лухва или да дойде да върне взет преди още заем. Понякога тук идваха и Таки Брашнаров и Георги Баболев, идваха и някои от градските попове, а също директорът на училищата и някои от по-възрастните учители. Тук се водеха тежки разговори и се бистреше голямата политика.

Преди години в чаршията бе се отворило още едно кафене и тогава бяха го нарекли „новото кафене“. Сега то се наричаше „старото кафене“ и в него се събираха по-средна ръка люде и занаятчии, все будни, отворени мъже. Тук често идваше и Лазар Глаушев. Около Глаушев винаги се събираше по цяла дружина по-млади и по-стари преспанци за сладки разговори; ако не каже Лазар нещо важно и любопитно, ще каже някой от тия, които се събираха около него. Тук беше по-шумно — идваха и люде, които не умееха много да прикриват чувствата и мислите си. Книжарницата на Васил Гайтанджиев беше малко по-нагоре на същата улица и там се събираха по-младите учители. Но учителите влизаха и в старото кафене. Имаше преспанци, които се отбиваха и в трите тия свърталища. Това бяха люде, които искаха да бъдат навсякъде, или такива, които бяха премного любопитни. Търговецът Илия Роглев влизаше и в трите тия места от някаква суета — да бъде и сред най-заможните, да бъде и сред най-будните, и сред най-просветените.

През лятото на 1896 година Илия Роглев замина за България и се върна в Преспа късно през есента. От България той донесе такива новини и гуми, че през цялата зима все те бяха в разговорите на посетителите и в трите свърталища на преспанци. Същата година княз Фердинанд бе ходил при султана в Цариград, а се говорило в София и за предстоящо посещение на сръбския крал в българската столица. Ка-

то се върна в родния си град, Роглев каза и в двете кафенета, и в книжарницата, примигвайки тайнствено с големите си, малко изпъкнали очи:

– Фердинанд е най-големият дипломат в Европа. Той ще влезе под кожата на султана. Македония – като Румелия некога. После се знай какво ще стане: съединение. Той, князът, и сърбина ще върже во вреца.

Тия вести се разнесоха из целия град; по-лековерните цъкаха смаяни, а някои по-чувствителни бършеха сълзи на умиление. Илия Роглев заговори еднаж и за Върховния комитет в България:

– В него влизат сѐ офицери. Чакаят само команда. Тая есен или другата пролет гомвете се да ги посрещаме. От здрави люде научих...

Посетителите на „джамлията“ кафене се разбуниха най-много от тия новини на Илия Роглев. Те преповтаряха и разчепкваха всяка дума, прибавяха и свои разяснения, предположения, пък и свои желаниа, които следващия път предаваха като вече станали случаи и събития, в които и сами започваха да вярват. Георги Баболев се усмихваше горделиво и самотоволно – в тия новини виждаше осъществение на своите предвиждания и потвърждение на своята политическа мъдрост. Само Таки Брашнаров ръмжеше недоволен – добре и най-добре му беше нему с турците:

– Какво сега тия нашите започна пак за християнска царщина да ги сърби: Фердинанд, България и не знам що... Искат пак да се разбунят светът. Лошо ли ни е нам сега с тия бугали турците?...

Георги Баболев се усмихваше тънко на простотията на съдружника си, но той все се приобявяше от него и беше предпазлив в приказките си – нагменен и вирогаляв беше Брашнаров, а работата им с мелницата вървеше добре. Баболев му възрази с най-дружелюбен тон:

– Виж какво, Таки... то и сега е добре, но Турция е забатачена гържава. Друго е една нова, модерна гържава и още по-еже своя да е. По-широко ще е за работа, а ние сега в нищо не сме сигурни.

В такива разговори Баболев споменавахе и за сво-

бода, и за народност, и за патриотизъм, но това не бяха думи за Таки Брашнаров, особено откакто застаря. Сега Брашнаров бе разтворил уста ненаситна само за богатство; не беше още угаснал и меракът му за млади жени, но го натискаха вече шестдесетте...

Развълнуваха се и посетителите на старото кафене от новините на Илия Роглев, та очите и на Лазара Глаушев започнаха да блестят по-силно. А тъкмо с него всички се допитваха, искаха той да им разясни едно или друго:

– Тия нашите горе, Лазаре, не са ни забравили... Какво ще речеш... тоя шваба Фердинанд, а?...

И в Лазара Глаушев бяха се раздвижили стари неговии надежди, та разумът му трябваше да се бори със сърцето му. Той отвърщаше колебливо:

– Не знам аз как е, що е... що крои княз Фердинанд, не ми е чудно, ако мислят нещо за нас, но ще ви кажа, че нашата работа най-добре ние самите ще си я свършим. То горе нас ни гледат некак отдалеко и не ни виждат много ясно. Държава си е там отдалека, свои сметки си има тя. Ето и со Сърбия некакви политици върти...

Тръгнаха из чаршията по-младите учители от книжарницата, повеле ги Райко Кутрев. Влизаха и в двете кафенета, и по много дюкяни низ цялата чаршия. Те търсеха най-вече заклелите се организационни работници и всички подобни на тях народолюбци, предимно занаятчии и калфи – тях искаха да предпазят от заблуди и увлечения. Като чуеха тия работни люде в някой дюкян гласа на Райко Кутрев, събираха се и от съседните дюкяни да го слушат. А той режеше като с остър нож – такава ясна беше у него всяка дума и всяка мисъл:

– Офицери минаха отсам границата и по-миналото лето. С големи чети. Минаха в Македония, правиха каквото правиха, и пак се върнаха назад в България. Друго не можеше и да бъде. Населението там остана да плаща скупените грънци. Сега князът ходил при султана. Щел да се среща и със сръбския крал. Всеки от тях иска да спечели нещо за себе си. И князът, и сул-

танът, и кралят. Пазарлъци стават между тях. И все за наша сметка. Да не са се запретнали султанът и сръбският крал да поднасят Македония на тѣпсия на българския княз! Който може да верва в това нещо, нека си верва. Ето Сърбия иска да настани свой влади-ка в Скопие. Да не е това за хатъра на Фердинанда! Никой нема да ни помогне, ако сами ние не си помог-нем. Нашето освобождение требва да бъде наша рабо-та. Ами как иначе, народе – ти сам размисли...

През пролетта на 1897 година избухна въстание в Крит. Преспанските учители и неколцина по-млади попове тръгнаха пак из чаршията:

– Виждате ли какво става в Крит? Дигнал се на-родът там с оръжие срещу турците. Така стават тия работи, народе...

За късо време тия разпалени апостоли така насо-чиха умовете в Преспа, че сам Илиа Роглев се яви при Лазара Глаушев и пожела да го закълнат като работ-ник на Вътрешната организация. Лазар му рече:

– Добре си наумил, Илиа. И аз като тебе понекога, и сички ние сѣ нагоре поглеждаме, към България... ама колкото повече мисля, толкова по-ясно ми става: ав-тономията – нема друг път за нас, ако наистина ми-лейме за наша клета Македония...

Още в началото на 1897 година вътрешното ми-нистерство в Цариград изпрати до тримата валии на македонските вилаети следното поверително на-реждане:

„... От известно време се забелязва вражеско разд-вижване сред християнското население в трите ви-лаета – Солунски, Витолски и Скопски (Косовски) и най-вече сред българите. Престъпни хора и разми-рници ходят сред християнския народ и проповядват непокорство срещу нашата власт и реда в нашата държава. Особено много такива злодеи има между учи-телите и попове. Те всички трябва да бъдат пос-тавени под най-строгото наблюдение, за да не могат да смуцават и заблуждават раята, да я възбуждат

и насъскват против законните ѝ господари. Тия не-годници напоследък особено много подбуждат селско-то население да не се покорява на чифликсайбиите¹ и техните хора, а те, и едните, и другите, са осман-лии. Но престъпните размирници и подбуждатели ве-че не се задоволяват само с думи и закани против на-шата власт и всички правоверни, а посягат и към оръжие. Заловено е опасно оръжие в ръцете на някои от раята, известни са вече няколко такива случая, когато виновните проявяват голямо вирогаство. Предвид казаното по-горе и за да се запази законни-ят ред и мир в нашата държава, нарежда Ви се за най-строгото изпълнение следното:

първо: да се проследят всички съмнителни лица и да се провери тяхната дейност и всякакви прояви;

второ: да се обърне в тоя смисъл особено внима-ние на учителите и попове, а също и на по-отворе-ните хора между християните;

трето: да се следи какви чужди хора се движат сред селската рая и дали последната изпълнява свои-те задължения към собствениците на земята и се-лата;

четвърто: да се прилага с най-голяма строгост законът спрямо всички провинени като размирници и смутители, както и към тия, които се поддават на тяхното зловредно влияние. С една дума казано, да се тури час по-скоро край на всякаква размирни-ческа и смутителска дейност особено когато се под-готвя тя и се върши с оръжие.

За незабавното и строго изпълнение на тая наре-да и заповед ще държа лично Вас отговорен, а Вие ще направите необходимото спрямо подчинените Вам, за да изпълнят и те съответно своите задължения, ка-то прибегнете и до помощта на всички правоверни, а така също и до верноподаническите услуги на ония от християните, които пожелаят да ни са полезни...

Това нареждане на висшата турска власт беше

¹ Чифликсайбия – собственик на чифлик, земевладелец.

много закъсняло, както ставаше впрочем с всички гържавни работи в Турция. Революционната организация в Македония беше вече създадена.

Тримата валии разпратиха заповеди в същия дух до своите каймаками и мюсюри по градовете и по-главните селища във вилаетите си. Сви́каха и вилаетските межджиси¹, а каймакамите на свой ред сви́каха каазалийските² межджиси. Всички тия органи на турската власт, както и първенците, в голямото си мнозинство турци, които участваха в тия съвещания, знаеха за революционното раздвижване сред поробеното население, но създадената вече организация действаше по такъв начин, че не даваше никаква възможност да бъде ударена. Нейното съществуване беше известно и все пак тя беше невидима. Работата около нейното все по-пълно изграждане беше вътрешна и още нямаше прояви, насочени пряко срещу властта. Заподозрени бяха всички учители и попове, както и всички младежи и всички по-будни граждани, но нито срещу един от тях не можеше да се поддържа открито обвинение. Залавянето на Доне Стоянов Тошев беше един удобен повод за удар, но Доне не издаде тайната на Организацията. Извършени бяха арести по всички македонски градове, но арестуваните скоро трябваше пак да бъдат освободени. В безсилен гняв властта дебнеше нов повод. Разгаряше се гняв и сред турското население, особено след избухването на въстанието на остров Крит и пламването на Гръцко-турската война. Очаквайки да удари час за разплата с непокорните гяури, фанатизирани турци и сами се организираха в местни комитети и групи по примера на гяурската революционна организация, за която чуваха едно и друго.

Сви́ка каазалийския съвет и преспанският каймакамин. Той бе дошъл в Преспа преди два месеца и направо от Цариград. Преспанските агалари не го харес-

¹ Межджис – съвет.

² Кааза – околия.

ваха. Беше много млад – нямаше ни тридесет години, почти дребен на ръст, с тесни рамена, но с ярко расови черти на бледото му тясно лице. Имаше големи тъмни очи, дебели черни, доста закръглени вежди, голям гърбав нос, тънки черни мустачки и алени устни. Лицето му беше винаги леко смръщено – той като че ли все се гнусеше от нещо; това се виждаше още по-ясно по ръцете му – бели и необикновено големи за ръста му, тия две ръце като че ли се бояха да се докосват до каквото и да е. Младият каймакам беше необикновено спретнат и чист, ръцете му като че ли все това дебнеха – да не падне някаква прашичка по дрехите му, да не се лепне някой косъм или някоя сламчица, той все потупваше тук-там дрехите си или все ще улови нещо по тях с два пръста и внимателно ще го хвърли настрана. Разчу се из Преспа, че бил син на голям паша в Цариград, та затова султанът го направил каймакам още толкова млад. Не зачиташе и той много преспанските агалари; като имаше такава опора направо пред султана, изглежда, не се боеше от никого. И беше хитър човек – очакваше от каймакамския стол в Преспа да скочи още по-нависоко, и то направо в Цариград.

Сви́ка той каазалийския съвет, събщи с няколко думи какво нареждаше валията от Битоля и после млъкна с видимо отегчение. Остави да говорят агаларите и така ги поглеждаше с големите си очи, като че ли всеки миг очакваше да се махнат от главата му. Не говориха много агаларите; гори един-двама от тях се опитаха да му покажат и те своето пренебрежение. Преспанските бейове и аги не очакваха от такъв каймакам нищо добро нито за дьовлета¹, нито за себе си. Те сами се бяха погрижили и за дьовлета, и за себе си: както по много места из Македония, образували бяха и те комитет срещу гяурския комитет.

В межджиса влизаха и двама християни – Таки Брашнаров и Горчу Гука, който представляше преспанските

¹ Дьовлет – държава.

бласи. От съобщението на каймакамина Таки Браш-
наров се развълнува и се разгневи повече, отколкото
всички събрани там аги. Той едвам дочака да се изка-
жат, колкото се изказаха, турските първенци и поиска
позволение от каймакамина да каже и той своята дума.

— Каймакам ефенди, агалар — започна Таки със за-
червено лице. — Аз не очаквах, че работата е стигнала
дотоам... чак вали-паша и в Стамбул чак да се загри-
жат толкова... Дочух аз, че някои хаирсъзи ходят из
народа да го подмамват, не съм искал и да знам кои са
те, хашлашка работа си казвах, ще си намерят тия
чапкъни каквото търсят. А то виж докъде е стигна-
ла работата... Каймакам ефенди, агалар — повиши той
глас още повече развълнуван и възбуден, — от мене да
знаете и на вали-паша пратете хабер, ако искате: аз
ще издирия всички тия чапкъни, един по един. Ще оста-
вим ли неколцина нехранимайковци да смуцават жи-
вота ни и да задават грижи чак в Стамбул!...

Турците го слушаха мълчаливо, но като че ли бяха
повече заслушани в хубавия му турски език. Някои и се
навъсиха още повече от тия думи на гяурина, който
взимаше неканен и нежелан тяхната страна, а заста-
ваше срещу своите. Ще издири той комитите — нека
ги издири и посочи, щом иска, хаирсъз и той като тях!
Дори и каймакаминът го гледаше със своя постоянен
израз на отегчение и погнуса, мълчаливо го изслуша и
той, не подзе нито с една дума заканите на чорбаджи-
ята. Веднага щом свърши приказката си Таки Браш-
наров и преди още да седне пак на мястото си, агала-
рите станаха да си вървят. Пръв се дигна Рюстем бей,
син на стария Рюшди бей, дигна се да си върви, без да
иска позволение от каймакамина. Той беше главатар
на турския комитет в Пресна и когото от агите вли-
заха в комитета, веднага го последваха. Повече ги той
към селямлъка си — там ще правят те свой меджлис,
там ще решават за раята и за комитите ѝ.

Таки Брашнаров и Горчу Гика излязоха последни от
конака на каймакамина. Минаха мълчаливо през дво-
ра и едва като излязоха на улицата, влахът се по-

зърна да не би някой да го чуе и рече тихо:

— Ти защо тъй, чорбаджи Таки... Наша ли работа е
да гоним комитите? Има си ето каймакамин, има си...

Брашнаров спря настред улицата:

— Що, бре! И ти ли си с комитите!

— Не викай, чорбаджи Таки... по-тихо...

— Как да не викам, бре!... Ще оставя ли аз нехрани-
майковците да ми разтурят живота! Не виждаш ли
докъде е стигнала работата!

Влахът го погръпна да си вървят и малко по-на-
матък се отдели от него.

Таки Брашнаров се отправи към голямата си жи-
тарница близо до житния пазар. Някои от минава-
щите го поглеждаха с любопитство, а други и го поз-
дравяваха, но той вървеше с гневно лице и никого не
забелязваше...

— Разлютих се нещо чорбаджията... — дочу се по-
дире му сподавен глас.

Старееше вече Брашнаров, но външно не беше се
променил много — само косите му бяха прошарени и
по лицето му бяха се очертали няколко по-дълбоки
бръчки. Обличаше се все тъй хубаво и чисто, ходеше
изправен, със същата бавна походка, мустаките му,
макар и те вече доста прошарени, бяха все така за-
вити нагоре — грижеше се той и сега за хубавите си
мустаци, връзваше ги нощем с превръзка, решеше ги,
мажеше ги с благоуханни мазила.

От едрото му тяло все още лъхаше жизненост и
сила, но погледът му беше по-твърд и целият израз
на лицето му беше някак вдървен и още по-студен,
по-надменен, движенията му бяха по-тежки. Той и
сега се заглеждаше във всяка млада жена и дори цял
се извъръщаше подире ѝ, очите му се изпълваха с вла-
га, но погледът му не омекваше както някога от пре-
комерна разнеженост, а придобиваше стъклен блясък.
След развода си с Иванка Руменова той не повтори,
но не промени нрава си, не се отказа от своята сла-
бост към жените и от своя особен вкус към нередни

и прикрити връзки с покварени жени. Случиха му се в Преспа една-две не много приятни срещи, наложи му се еднаж да бяга и да прескача по долни дрехи ограда и плетища, та започна по-често да отива в Витоля. Голям град беше Витоля, там човек можеше по-лесно да скрие всяка следа. Съдружникът му Георги Баболев му подмяташе на шега:

– Ти пак в Витоля...

Брашнарков отвърщаше безсрамно:

– Не мога да трая, като ме хване моят гъдел. Гъркени, влахкени, еврейки, пък и кагъна може да се намери, ако... ако ти стиска, че усетят ли те турците...

Прибрал бе в голямата си къща една циганка да му служи. Не беше много млада тя, но имаше хубави цигански очи, черни и все още пламтящи. Тя се опитваше да съблазнява своя господар и успяваше. Успехът личеше и по лицето ѝ, но винаги в такива случаи тя отиваше в чаршията и си купуваше или нова кърпа за главата, или нови чехли, или басма за шалвари. Забелязаха това някои по-досетливи и подмятаха на циганката:

– Твоят чорбаджия пак те подновил...

Тя святакаше с черните си очи цяла разнежена, щастлива:

– Гледа си ме той, ама и аз за него... сичко.

От някое време Брашнарков по-рядко отиваше вече в Витоля заради своя гъдел, а циганката ходеше из двора му като чорбаджийка, започна да дебелее, обу копринени шалвари.

Колкото повече старееше Брашнарков, толкова повече се увълчваше и за пари, за богатство. Като свой дял от мелницата той взимаше всяка година по триста, понякога и до четиристотин лири. Започна да дебне за всяка пара и за всеки удобен случай, когато би могъл да спечели макар и само един грош. Той и крадеше от общите печалби с Баболев, който остана някак извън общата им работа и не можеше да я надзирава по-отблизо. Старият житарски дюкян на Брашнарков остана за склад на фабриката, оттам се продаваше готово брашно, а всичко това минаваше

през ръцете на Таки. Той крадеше от дела на съдружника си, крадеше и от селяните, които им докарваха жито, крадеше и от купувачите на брашно. Учеше калфите си да играят с кантара. Така загуби той един от най-добрите си калфи. Гуго Чешел, калфата, добре играеше с кантара, играеше и за чорбаджията, и за себе си, но ето какво се случи еднаж.

Влезе в дюкяна да купува брашно една много бедна жена – вдовица беше с две деца, знаеше я целият град. Дрехите ѝ бяха кърпка до кърпка, та и торбата, в която искаше да вземе брашното, беше кърпена. Застана тя до вратата на дюкяна, присви се и взе да брои пари в шепата си. Това бяха повечето ситни, медни парици, мангъри и онлуци, както ги беше събирала бедната жена, и сега искаше да ги преброи още еднаж. Стана Брашнарков чак от миндери си – не можеше да я гледа повече как брои парите си, застана до нея:

– Що искаш?

– Брашно, чорбаджи, ама... ама да видя колко...

– Дай тука, аз ще видя.

Жената доверчиво изсипа парите в шепата му. Наблизо бе застанал калфата Гуго Чешел и следеше изпод вежди чорбаджията си; те и двамата добре се познаваха. Брашнарков побутна, побутна с пръст парите в шепата си и дигна поглед към застаналия там калфа:

– Дай ѝ осем оки от четворката.

Калфата отговори заядливо:

– Защо четворка... тричабо! Може и тя да иска от най-чистото, от двете нули.

Брашнарков видя лошия му поглед, но се престори, че нищо не забелязва:

– Дай ѝ каквото ти казвам.

– Ами колко са парите, чорбаджи... – заяде се още повече Гуго Чешел.

– Видях ги аз, що ме питаш? Дай ѝ осем оки от четворката!

Сега Гуго Чешел се обърна към жената:

– Кажи мори, колко ти беха парите? Не знайш ли?

– Знам... – замънка бедната жена. – Аз вкъщи два

пъти, ама рекох и тука... Единайсет гроша беа – отсече мя изеднаж.

Извъртя се Гуго Чешел към чорбаджията си като обезумял и плю в нозете му:

– Пфу... Не те е срам! Една планина пари имаш! Бива, бива, ама и тая ли жена искаш да ограбиш, бре! Единайсет оки брашно требва да ѝ дадеш за тия пари, единайсет, а не осем. Това нещо аз не мога да го приема, ако съм сиромаш човек!

– Вън! – изскочи от устата на Брашноров. Той се сепна за миг, но не можеше вече да върне думата си и продължи още по-гневно: – Излизај от дюкяна ми, не ща аз в дюкяна си такъв душманин като тебе!

– Ще излеза, ама ще те разнеса по целата чаршия! Да знаят сички какъв кръвопиец си ти...

И Гуго Чешел си отиде. После и двамата се разкайваха, че развалиха по тоя начин общата си работа около кантара, но калфата не се решаваше да се примолци, а Таки не искаше да стъпи върху чорбаджийската си дума.

Чорбаджията живееше сам в старата си къща – сам с циганката си. Той забеляза, че ставаше все по-лаком към хубавото и обилно ядене. Някога се отвърщаваше от голямата лакомия на баща си, но сега си спомняше с благосклонна усмивка за чудовищния му ицах¹:

– Хе-хе... И аз като него, колкото старея...

Но парите се трупаха – Таки Брашноров не можеше да похарчи всичките. И го бе уловила здраво тяхната пъклена сила – колкото ги има, да ги има още повече, да ги събира, да ги пази. Всяка година почти по едно и също време той ходеше в Солун и влагаше излишните си пари в „Банк Отоман“. Даваше пари и под лухва, но беше много предпазлив. Той не обичаше людете и не им се доверяваше. А кои бяха сега тия майчини синове, които искаха да разбъркат света!

На първо място Лазар Глаушев, то се знае. Не може да няма той пръст в такава работа. Таки Браш-

¹ И ца х – апетит.

норов не беше говорил с него от много години, още от времето на тяхната разпра, когато Брашноров бе прогонен от общината. Сега той се запъти право към дюкяна на Глаушев, поведен от своя гняв към размирниците и от дълго спотайваната омраза към Лазар, която изеднаж се отприщи в него. Той се изправи внезапно на вратата на Лазаровия дюкян, препречи цялата врата, какъвто беше едър, с пребледняло лице, задъхан, както се бе затичал насам. Лазар седеше на миндерчето си и го гледаше учуден, мина му през ума, че чорбаджията е пиан. Таки размаха към него пръст, дълъг, вече доста закривен, и едва след това намери думи, заговори задавено:

– Едно време... едно време ти се изплъзна от въжетото... Само оня, пернатият гаскал увисна, ама тоя път и ти нема да го избегнеш!

Лазар не се и помръдна от мястото си – чакаше да види докрай какво ще стане. Приблужи се насам, бавно, накуцвайки, Атанас Кривиот. Той веднага погледне кавгата с разгневения чорбаджия.

– Ти по-харно там, на вратата, че ако влезеш вътре, жив нема да те пусна... – каза той през зъби и се виждаше с каква голяма сила напиреха думите му. Завъртя голямата си глава, приподигна ръце и рече прогнано: – Отдавна ти съм мераклия аз тебе, песи сину...

Брашноров се загледа в него, посепна се в голямата си ярост, но после махна презрително с ръка и пак опули големите си очи към Лазара. Сега самият Лазар стоеше срещу него.

– Що искаш от мене, Таки Брашноров? – попита той с леден глас.

Таки отново избухна:

– Нема ли веке да мирясаш, бре! Ти пак бунуш народа... Ти най-напред, знам аз. Ама тоя път нема да има шега, бреј!

Лазар не поуска никакви обяснения – не му бяха нужни, а каза:

– Не съм говорил с тебе, може да има триесет години. Не ща да говоря и до края на живота си. Това ще

ти кажа само: нема шега моя път. Никои не буну наро-
га. Народът сам се буну. И сметка ще иска. От сички,
Таки Брашнарѳ. Аз съм с него – това ми е целата вина.

– Това ти е вината, знам – кимна отвисоко Браш-
нарѳ. После изви ръце отзад, поклати глава вразуми-
телно: – Народът, като е сам, нищо не знай. Такива
като тебе му мътят акъла. Двама-трима ей такива
като тебе на бесилката и сички ще се усмирят. И ще
стане! – кимна още еднаж той рязко. – Ще стане, та-
ка да знайш... Той се обърна и бързо се отдалечи. Ма-
кар да изля гнева си върху Лазара, не почувства облек-
чение. Оставахе да тежи нещо в душата му и то бе-
ше по-важното – гневът извираше тъкмо от него ка-
то отровна пия. И безсилният гняв, и всички думи,
които каза на Лазара. Това беше по-важно, което те-
жеше в самата му душа, там останаха до една и ду-
мите, които чу от Лазара, тежки и те като камъни:
„Народът сметка ще иска...“ От кого ще иска сметка
народът – от него ли, от Таки? Той, Таки Брашнарѳ,
никому нищо не дължи. Такива като Глаушев насъск-
ват народа срещу по-богатите, срещу...

На вратата на дюкяна си Таки Брашнарѳ за мал-
ко не се сблъска с Панту Кътърката. И се нахвърли
върху него с първите думи, които дойдоха на езика му:

– И ти ли си комита, бре!... Дяволите ще ви взе-
мат сички...

От половин година Кътърката беше калфа в дю-
кяна му. Види се, бе теглил брашно или бе прибирал
брашнени вреци, та беше цял посипан с брашно като
воденичар; поленнало бе и по лицето му, та едвам се
синееха само очите му. Той примига с набрашнените
си мигли и не отговори нищо на чорбаджията си.

Още щом го услови за калфа, Брашнарѳ се разкая,
че бе го условил. Новият калфа му внушаваше някакъв
смътен страх. Кътърката беше слабичък, гребен чо-
век, беше нищо и никакъв човек – от какво се боеше
чорбаджията? Той забеляза, че Кътърката непрестан-
но го следи – все срещаше неговите синкави избелели
очи. Така още от първия ден. Кътърката беше бабен в

работата, нямаше много сили и другите двама калфи
му се присмиваха, но в погледа му имаше някаква ост-
рота и упоритост. Брашнарѳ се боеше от моя деб-
нец, упорит поглед, искаше още от първите дни да се
освободи от него, ала пак поради моя страх и до днес
не се решаваше да прогони новия си калфа. От друга
страна, Кътърката проявяваше усърдие в работата.
Дълго търпя той мълчаливо и закачките на другите
двама калфи в дюкяна. Ала един ден в ръката му блес-
на нож и калфите трябваше да избягат чак на улица-
та. Намеси се Брашнарѳ, но и той по-отдалеко:

– Що, бре... ти с нож ли?

– С нож – отвърна мрачно Кътърката и в погледа
му светеше същата упоритост.

„Тоя ще заколи човека“ – помисли си Таки и рече
гласно:

– Ти немой така... Ще идеш в затвора.

– Да не ми се смеят. До гуша ми гоиде.

– Скрий, скрий ножа – побърза да приеме условия-
та му Таки. – Нема веке да ти се смеят.

Кътърката скри ножа си.

Споменът за тая случка наведе сега Брашнарѳ на
мисълта, че може и Кътърката да е комита. Тъкмо
такива трябва да са комитите – зли люде, с ножове в
пояса. И каквото беше разгневен, възбуден, Таки Браш-
нарѳ се нахвърли върху калфата си. Той забрави стра-
ха си от него, не забеляза моя път и острия блясък в
очите му – дигнал се срещу всички комити в Преспа,
Таки се виждаше на страната на по-силните, на стра-
ната на самия султан. От Кътърката ли ще се бои
той сега или пък от Лазара Глаушев?...

Панту Кътърката не отговори нищо на чорбад-
жията си. Той се отдръпна някъде навътре в голе-
мия житарски дюкян и оттам, отдалеко, час по час
попоглеждаше разгневения чорбаджия. Това запомни
Кътърката моя ден и от гнева на Таки, и от виковете
му: той, чорбаджията, не беше с комитите, беше
враг на всички комити.

IX

Това лято Борис Глаушев, вече петнайсетгодишен юноша, завърши пети клас в Солунската реална гимназия. Той учеше втора година там. Върна се и тоя път за дългата лятна ваканция заедно с всички преспански момчета и момичета, които се учеха в тамошните български гимназии. Той бе израснал още по-висок тая година, но изглеждаше по-слаб, стегнат в тъмносинята униформа на гимназията. Идваше си по няколко пъти в годината, и за Коледа, и за Великден, но Ния, майка му, го посрещна премоляла от копнеж по него. Дойдоха да го видят дедите му Нона и Манда, и двете вече остарели, гоиде и Неда Крайчева с всичките си деца, притича през двора и Костадинуца, и тя с няколко свои внучета. Поседяха гостите, поразпитаха Бориса за далечния голям град, похвалиха го, че е порасъл, покудиха го галено, че е все слабичок, а Борис раздаде на всички деца солунски шекерчета. Нямаше какво повече, станаха гостите и си отидоха. Нека се порадва Ния сама на синчето си – все в него са очите ѝ. Пък и се стъмваше вече...

Те тримата – Лазар, Ния и Борис, излязоха да вечерят вън, в малката градинка до каменната външна стълба. Тук Ния бе насадила розови храсти, разкопала бе и няколко лехи за цветя; по-нататък по двора растяха плодни дръвчета, очертани бяха по-близо до чешмата и няколко дълги лехи със зеленчук. Това бяха все грижи на Ния – цветя, дръвчета, зеленчук за хубост, но и за полза – да не се харчат пари в това трудно време за овощия и зеленило.

На едно клонче наблизко беше окачен фенер с газена лампа в него. Бледа и като че ли ненужна изглеждаше червеникавата светлина на лампата в светлата лятна нощ. Новата още месечина плаваше високо по небето като светнала сребърна лодчица, наврег около нея бяха се сипнали звезди, та небесният простор сияеше изгълбоко и от край до край. Листата на околните дървеса се полкушваха едга-едга – ту червеникави от светлината на лампата, ту сребристосинкави в

лунния зрач. Чудно избледнели изглеждаха познатите цветя по лехите наоколо, закъснелите, широко разтворили се рози. Оттатък звучно шуртеше чешмата в пълното догоре мраморно корито, долитаха гласове и звуци от всички страни – нощта беше будна в тоя ранен час. Наизлезли бяха людете и по съседните дворове, чуваха се час по час стъпки на закъснели минувачи по улицата вън, пред затворената порта. Светеха прозорци и при Костадиновци насреща, чуваха се детски глас, хлопваше врата. Най-сетне Ния бе престанала да шета, сложено беше вече всичко на малката масичка близо до фенера, седяха те там тримата и тихо се хранеха. Борис все току поизбързваше, посягаше някак нетърпеливо ту за едно, ту за друго на малката трапеза, а не беше никак по нрава му такова нетърпение. Ния погледна мъжа си със засмени очи. Лазар рече:

– Сладко е каквото сложи мама в паничката. Нема нищо по-сладко от него, каквото и да е, може и само постна чорбица, ето като нашата.

Момчето бързо се изправи със светнало лице, засмя се хитро, като да бе направило някаква малка, весела пакост:

– Наистина... много ми е вкусна чорбата. И хлебът ми е много сладък.

– Макар такъв... черничък...

– Ами да, татко...

– Ти сè тъй – намеси се Ния. – Първите няколко дни като се връщаш от Солун. После пак... като насила...

Момчето се загледа в майка си и продума:

– Всичко ми е хубаво, когато се връщам у дома.

После пак се наведе над паницата си. Ния се пресегна и сложи на масата голямо блюдо с едри, зрели кайсии; плодовете бяха сякаш от тежко злато, ала от тях полъхваше гъст, сладък мирис, едри капки вода блестяха по кагифената им люспя. Борис захвана една от кайсиите и се усмихваше на майка си с пълна уста.

Скромната вечеря бе скоро привършена. Ния разгута трапезата и влезе въщи. Бащата и синът останяха сами. Борис се приведе към баща си през ма-

сата и като се взираше в лицето му, тихо попита:

— Тамко... ти член ли си на революционната организация?

Лазар трепна и се гръпна на стола си. Лицето му едва-едва побледня. Момчето отвори широко очи, изненадано от тая неочаквана промяна по лицето на баща му; то никога не беше го виждало с такова уплашено лице. Мина един дълъг миг в мълчание, сетне Лазар облиза с върха на езика устните си и рече с глух, загубен глас:

— Откъде ти дойде това на ума да ме питаш... — Той се изкашля и продължи по-смело: — Това не е работа за деца, ти си още малък.

— Малък! — учуди се искрено Борис. — Аз навършвам петнайсет години, тамко.

— Аз пък навърших шеесет — се опита да отклони разговора Лазар.

Но Борис не се интересувахе от годините на баща си — знаеше, че са много. Друго искаше да знае той и попита нетърпеливо:

— И ти си в Организацията, нали, тамко?

Лазар още не можеше да се съвземе от изненадата си; по лицето му, в погледа му се виждаше тревожно напрежение, той се колебаеше да даде отговор и отеднаж каза някак твърде рязко:

— Не, не съм член на такава организация. А ти ... откъде знайш за тия неща?

Борис го гледеше, без да мигне — не можеше да повярва, да приеме неговия отговор. После момчето изеднаж наведе глава, клюмна главата му като отсечена. Лазар се разтревожи още повече, той виждаше, че малкият му син знае нещо повече и не пита от момчешко любопитство. Той посегна бързо, стисна с две ръце отпуснатата върху масата ръка на момчето, все още нежна и малка детска ръка, в своите длани:

— Кажу ... кажи какво знайш по тия работи, Борисе.

Момчето повдигна глава, изгърпа ръката си. То каза сухо, с прекалена, дори смешна за неговите години сериозност:

— За тия работи не бива да се говори много.

— Ти какво... немаш ли вера в мене?

Борис в миг се изчерви, засмя се смутено:

— Не, тамко, но... Така ни учат по-големите в гимназията и нели така трябва за такива тайни работи. Ние там постоянно говорим, но сме другари и пак не говорим пред всички, а само между най-верните. Който бърбори много и не знае да се държи, ние нищо не му казваме.

Лазар се приведе към него и попита тихо, с притаен гъх:

— А ти... обещава ли си нещо, клеел ли си се?

— Не съм се клеел. Те ... големите, но и те не са всички. Който се закълне еднаж, той вече не принадлежи на себе си.

— Гледай какви думи говориш! — не можеше да скрие изненадата си Лазар. — Ти, изглежда, сичко знайш.

— Как мога да знам всичко! Това е голяма тайна и който я издаде — смърт. Но ние си говорим, четем и се готвим. Те ни казват: малки сте още. Добре. Ние ще чакаме. В цела Македония и Одринско ще има революция. Но няма да стане то още утре. Ние и сега се готвим, макар да сме по-малки.

Сега Борис бързаше да каже всичко. Лазар го слушаше вече разсеяно. И само това му каза:

— Ти внимавай с тия си приказки. Нели сам казваш: не се говори много за тия тайни неща.

Момчето го гледеше едва-едва усмихнато: Лазар прочете в очите му съжаление. То рече:

— Ето ние с тебе, тамко, ти си вече много стар, пък аз... — И продължи през въздишка: — Още съм малък. — После се раздвижи бързо на стола си и живо догаде: — Но ти може би и не ми казваш истината. И аз не искам, ако... Попитах те само така, ти наистина не бива да ми казваш, ако...

Борис гледеше баща си с жаден, все тъй питащ поглед и чакаше отговор, но Лазар бе успял вече да скрие от лицето си, от погледа си всяка следа от своята тревога. Момчето наведе очи.

Ния въведе момчето си в неговата стая на горния кат. Това беше най-хубавата стая в цялата къща. Ния бе наредила тук най-хубавите си домашни вещи – най-новия килим, меко легло с копринен юрган, маса с бродирани покривка и на нея лампа с пъстър стъклен абажур. Така беше наредена стаята още когато Ния отдели момчето от общата спалня преди няколко години; така стоя стаята и докато Борис беше в Солун и никои не влизаше в нея, но той едва сега забеляза хубавата наредба. Погледът му се бе изострил. Ния бе сложила на масата няколко цветя в чаша с вода, в широката, чиста стая се долавяше приятен смесен мирис, а през отворените прозорци полъхваше свеж нощен въздух.

– Хубаво, майчице... – рече Борис.

Ния се зарадва, че той забеляза грижите ѝ за стаята, макар с такова закъснение; те, мъжете, са небрежни за такива неща, а ето и Борис бе израсъл с една глава по-висок от нея. Но тя долови, че той не се доизказа, и чакаше, като попоглеждаше замисленото му лице; като ясно огледало беше младото, детско още лице. Той застана край прозорците и продължи, загледан в светлата нощ вън:

– Много се радвам, че съм си пак въкъщи... Но за другарите ми е мъчно. Все така: за едно се радваш, а за друго скърбиш. Колкото и да се радваш, нещо ти тежи на сърцето.

Ния помръдна с вежди, загрижена от тия думи, чужди, несвойствени за възрастта на момчето. Но той винаги си е бил склонен към такива думи. Не беше ли време да се избистрят мислите му, да се изясни погледът му... Тя каза:

– Ами порадвай се, чедо... Нели ти е хубаво тука, ти сам казваш. Отвори сърцето си. Цела година си бил с другарите, а и днес година пак...

– С тех мога всичко да си говоря, майко. С тебе не мога, ти си жена. – И той изеднаж въздъхна: – И с татко не мога...

– Как? И с татко ти ли? С татко ти може за сичко да се говори.

– Не, не, майко... Той... Не, не ме питай повече.

Те и двамата млъкнаха, но момчето не можеше да се съдържа по-дълго, да крие съвсем мислите си, които го тревожеха и разтърсваха.

– Ще си легаш ли? – попита Ния и посегна да му помогне да се приготви за сън. – Уморен си... Пътувал си...

– Не, майчице, аз сам... Не съм вече малък – подръпна се Борис и събличайки се, продължи предпазливо: – Нашият народ е поробен народ. Черен живот живее. Ние всички трябва да работим за неговото освобождение. А има некои и не мислят за това, или пък се страхуват, не се решават...

– Гледай ти какви мисли... За това ли говорите с другарите си? Откъде знайш ти, Борко, как живеят народът? Къде си видял?

– Знам аз. Говорим ние за всичко. В пансиона има и по-големи. Има с мустаки и вече се бръснат. И учители има, които... и те ни говорят. – Момчето млъкна, но сетне промълви, като на себе си: – А татко... Какъв станал, особен...

Борис си легна. Ния го зави, после приседна до леглото му – да го погали, да си поприказват още, да се посмеят. Преди той, доскоро, когато си бе дошъл за великденската ваканция преди два-три месеца, сам я задържаше до леглото си, измисляше какви ли не хитрини, за да я задържа. Ала сега Ния виждаше, че момчето ѝ не правеше никакви опити да я задържи, а сякаш чакаше да си отиде тя по-скоро; на милувките ѝ, на галените ѝ думи отвърщаше сдържано, дори се опитваше да я прекъсне, да я отстрани някак, макар съвсем деликатно, внимателно. Ния и сама стана, тихо излезе от стаята. Борис я проследи с поглед, забеляза скръбната сянка по лицето ѝ, видя как то че ли едва сега гостите побелелите ѝ коси. Стана му тъжно за нея, понечи, дори помръдна в леглото си, да ѝ викне да се върне при него, да протегне той ръце, да я прегърне силно, ала гласът му се спря на гърлото. Вратата се затвори, Борис остана сам в стаята.

И отеднаж заплака. При първия внезапен пристъп на плача той бързо се огледа, уплашен да не би все пак да има някой в стаята и да види съзвизите му, но нали в стаята нямаше никого и момчето се отгаде цяло на своя горък, безутешен плач.

Когато влезе Ния в общата спалня на долния кат, Лазар още не беше се прибрал. Прозорците и тук бяха отворени. Тя се приближи и надзърна вън. Фенерът още светеше долу, а по-нататък, между дървесата, тя забеляза силуета на мъжа си. Защо се баби още вън? Тя взе да се готви за спане. А мисълта ѝ беше все горе, при Бориса. Колко много се е променил той за няколко месеца! Стесняваше се от милувките на майка си, чувстваше се голям мъж. Отделяше се от нея, опитваше се да изхвъркне от ръцете ѝ. Тежък камък, студен и твърд, притискаше сърцето на Ния – незадоволената майчинска обич, несподеляната майчинска нежност. Тя бе чакала детето си ден след ден, да усети в ръцете си слабичкото му тяло, да чуе гласа му, да го види наведено над паницата, която ще му поднесе. То се опитваше да се изтръгне от ръцете ѝ... Така беше с всички майки, така беше с всички деца. И все пак сърцето ѝ тежеше от майчинска горест. Но какви бяха тия неговии неясни думи за другарите му, за някаква негова мъка, и какви бяха тия думи за народа... И той ли като баща си? Сега сърцето на Ния потрепера цяло в гърдите ѝ. Тя се озърна, като да се видя в опасност, пристъпи бързо към отворените прозорци, навее се и тихо подвикна с разтуптяно сърце:

– Лазаре...

– Ида, ида...

Малко по-късно в стаята влезе и Лазар. Ния поне-чи да го срещне някак забързано, ала веднага се стъписа: защо ще го тревожи със своите майчински мисли и грижи? И лицето му какво беше побледняло...

– Треба да ти е станало хладно вън...

– Не.

Е, нищо, нищо... Ния бе забелязала, че от някое вре-

ме по челото на Лазара все по-често се показваше прозрачна бледност – по челото му, край орделите, където побелели коси, по бузите край ушите му, дето се набираха цели китчици тънки бръчици, пък и по цялото му лице се разливаше понякога тая бледност, прозрачна, чиста. Ех, старееше вече Лазар, старееше. Защо да го тревожи тя сега, но искаше да отмахне тоя студен камък от сърцето си, да го отмести малко поне и рече като на шега:

– Купре такова... Аз искам да го погая, я то се гърпа.

Лазар нищо не отговори: не беше той тука с мислите си. Ния също се умълча. Знаеше тя открай време какво му беше нужно в такива минути, когато си цепеше ума с какви ли не грижи и ядове. Остави го на мислите му, а лицето му само ще покаже кога са минали и преминали тежки мисли и грижи, ще се разведри, ще светне. Ето и лицето на малкия беше такова – всичко личи по него...

Лазар си легна пръв. Ния все очакваше да не му стане нужда за нещо, после духна лампата и легна до него, в широкото общо легло. В стаята беше тъмно, само прозорците светлееха едва-едва, но на отсрещната стена изеднаж засия промъкнал се лунен лъч, тъмнината се превърна в синкав зрач. Лазар лежеше по гръб с отворени очи, но нищо забеляза тия промени на светлините в стаята. Той мислеше сега за целия си живот, за най-важните неща в живота си, мислеше за детето си. Как бе вървял, как бе преминал досегашия му живот, как бе живял той досега, до тия свои може би последни години? Добре бе живял, разумно, честно. Връщаше се далеко назад, доколкото можеше да си спомни всичко и от най-ранното си детство. А човешката памет е такава, човешката съвест е такава, че задържа повече лошото, отколкото доброто; човек запомня по-добре грешките и криволиците си, съвестта му не ще го остави никога да ги забрави. Така беше поне с него, с Лазара; той и сега си спомняше всяка своя грешка, съвестта му и сега го пробждаше ка-

то жило. Ето сега, след толкова години, той се бореше с мисълта си, че тогава, на времето, не бе направил нищо, за да спаси от нея самата, от греха и клетата си сестра Катерина. Сега като че ли виждаше всичко по-ясно – в цялата прескърбна история той бе останал вън, като обикновен зрител. Имаше такива тъмни петна и в неговата съвест. Но той винаги, винаги бе обичал моя народ и тая земя. И винаги бе поставял, във всичко бе поставял народа си и земята си по-горе от себе си. Дали наистина винаги? Имаше дни, когато и той като брат си Кочо и като мнозина други бе мислил и решавал да бяга в България. Но това бяха дни на голяма мъка, на голямо и общо отчаяние, когато бе оставена Македония пак под робство. Тогава всеки мислеше да бяга и да се спасява. В ония черни дни и Лазар бе се поддал на слабост. Нали и той е жив човек... А иначе винаги по-горе, винаги над себе си той народ и тая земя! Имаше време, когато и живота си не бе жалил. И сега, и сега не би пожалил живота си! Но ето, дойде време да се иска от него още по-голяма жертва, сто пъти по-голяма жертва, Аврамова жертва, както е казано в светите писания. Дойде време да по-жертва и единственото си дете. Той трябва да го улови за ръка, да го заведе до жертвеника и да го сложи там. Да го сложи сам на жертвеника и да го гледа как ще гори, как ще изгори. Детето му само се обръщаше вече напатък – нима той трябва да го отстрани, да го отклони от пътя, по който и сам върви през целия си живот? Човек всичко прави според силата на вярата си. Ако вярата на Аврама беше с един костъм по-малка, той нямаше да сложи рожбата си на жертвеника и да извади нож, за да я заколи. А вярата на Лазара Глаушев беше много по-малка, много по-слаба. Заклел се бе в новата народна правда, а колко пъти бе се разколебавал в нея. Казано бе и той прие с ума си, че Македония ще се бори сама за себе си, а той колко пъти поглежда все още нагоре, към България, слуша се няма ли да дойде спасение оттам, надява се и чака. Такава колеблива е неговата вяра в новата народна

правда. Раздвоен е умът му, раздвоено е и сърцето му. Оттам иде и неговата слабост сега...

Не, не. Той ще служи на тая нова правда въпреки своите колебания. Той вижда тая правда и вярва в нея, а всичко друго е от човешка слабост. Той би дал сто пъти живота си за тая правда. Но ето дотам спира силата му. Ако въведе Бориса в народното дело, ако го насочи и насърчи, той трябва да го обрече на това дело. Не се реши тая вечер да му признае, че е член на народната организация; скри от него, за да не го насочи там, за да не го тласне там. Такава е светлата клетва: обрича се човек на живот и смърт, а Лазар няма сила да обрече и детето си. А Ния, Ния? Би ли преживяла тя смъртта на Бориса? Лазар трябва да пожертва и двамата – тия, които обича сто пъти повече от себе си и от всички блага на този свят. Решавай, Лазаре! Никога досега не си бил изправян пред такъв мост – ще го минеш ли?

Ния го чу как въздъхна, с голяма мъка въздъхна той, с голяма болка. Тя нищо не продума, чакаше го той да продума. А Лазар, макар да мислеше и за нея сега, забравил бе, че тя лежи до него, забравил бе и къде се намира. Малкото лунно петно на стената бе пропъзляло по-надолу и сега тихо светлееше право срещу него, в очите му. Той се взираше в него, без да го вижда. Той виждаше детето си. Виждаше го далече в миналото и през всички тия петнадесет години на неговия млад живот, и в ония мигове и часове, когато бе го обичал най-много, когато бе го жалил и бе се боял за него, за живота му най-много. Борис бе боледувал толкова често и толкова често бе се боял той за живота му. Ето и тая вечер вън, при светлината на фенера, той бе гледал с такава обич нежното му лице, мъха по бузите му, тъничкото му вратле и двете опънати жили по него, гледал ги бе с такава обич и жал. Мина погледът му и пак се върна през всичките тия години, през всичките тия трепетни часове до тая вечер, а сега се насочваше нанавпред, моя поглед на преколяма любов и грижа, който вижда и предвижда най-черни нещастия.

Лазар следи детето си наняколко, то е все така слабичко и болнаво, с тия опнати жили на тънкия врат, върви то и среща зли врагове, тъмници, мъчения, смърт... Ния усети как той цял потрепера. А Лазар вижда и нея, вижда я по следите на детето им, срещу неговите врагове, в същите тъмници, вижда я в мъките му, при самата му смърт. Сега Лазар потрепера още по-силно.

— Спиш ли, Лазаре? — попита Ния шепнешком, но и в шепота ѝ се долавя нейната тревога, пък и се бои тя да не би да го събуди, ако е заспал.

Лазар се поколеба един миг дали да ѝ се обади, той се страхуваше сега да заговори с нея. Не искаше да сподели сегашните си мисли, а лесно можеше да се разприказва, той бе свикнал да споделя с жена си всичко, което им беше общо или не беше във връзка с организационните тайни. После той също прошепна:

— Не, не спя.

— Студено ли ти е?

— Неее...

Лунното петно бе слязло долу на пода. Ния попита:

— Кое ли време е вече?

— Требва да е доста късно.

В преддверието бе окачен часовник с топузи. От голяма старост той не беше часовите, но през стената глухо се дочуваше туктакането на дългото му месингово махало. Ния се раздвижи в постелята:

— Ще уда да видя часовника.

Тя стана. Вратата тихо изскърца, Ния я остави отворена. Туктакането на часовника сега се чуваше ясно. Ния мина покрай него и безшумно се качи горе, в стаята на Бориса. Тук светлехе само прозорците, в ъгъла срещу вратата се белееше едва-едва леглото на момчето. Ния се приближи, леко поопипа — Борис не беше се открил. Избухнал бе само възглавницата. Тя опипа и нея — да я настани някак под главата му. Усети хладна мокрота. Дали се бе изпотил? Не — това са слъзи, той сигурно е плакал. Ния подигна предпазливо едрата момчешка глава, обърна с другата си ръка възглавницата и я притегли на мястото ѝ; Борис тихо

простена, но не се събуди. Сърцето на Ния натежа още повече — какво ли ставаше с нейните люде тая нощ? Дали не бяха си казали те двамата нещо, та Борис се опитваше и от нея да се отстрани? Тя се върна по-бързо в общата стая; забрави да драсне кибрит и да види часовника. Аягайки си наново, гласно рече:

— Възглавницата му цела мокра. Требва да е плакал.

Лазар нищо не отвърна. Той пак се понесе подир мислите си. Борис сигурно е плакал. Лазар и сега го виждаше как беше сегнал срещу него на масата вѐн и с какви очи чакаше отговора му, спомни си и всяка негова дума. То се виждаше — Борис остана много недоволен от отговора му. Ето сега е плакал. Той заради него е плакал, заради баща си. Борис не е вече малък, той вече по мъжки мисли и чувства за тия неща. За какво ли не говорят те там, събрани все млади момчета в гимназията и пансиона, денонощно заедно, а има между тях и по-големи, той и сам каза. Не се ли върна от гимназията Райко Кутрев заклеет член на Организацията? Лазар бе разочаровал момчето си, като бе скрил от него своето участие в народната организация; той бе го огорчил, наранил бе вярата му в него, засегнал бе болезнено и момчешкото му честолубие. Борис сигурно се срамуваше вече за баща си. И бе плакал от мъка.

Ния не можеше да се сдържа повече и пак тихо попита:

— Какво става с вас двамата тая нощ?

Лазар отеднаж се приподигна в тъмнината, подпря се срещу нея с лакът върху възглавницата. Тя също обърна лице към него, както беше легнала по гръб под своята покривка. Той не можеше да се бори повече сам с мислите си и започна направо:

— Нищо, жено... той тръгва вече, насочва се вече. Нашият Борис, нашето дете. Не можем да го спрем ние, ни ти, ни аз, баща му. Дори аз требва сам да го поведа, както ти некога го учи да прохожда. Сега аз, че той става мъж. Аз и досега го учих со сека своя дума, со секо свое дело. Сочих му моя път. И не помислях, че може да дойде време, когато и той ще по-

иска да тръгне по същия път. Какво ще стане сега, да се изпреча пред него и да му кажа: ти няма да тръгваш по този път. Ами ще ме послуша ли? Това не е път за прошетка некаква или за кярове¹ некакви. Нема да ме послуша, няма да се спре. Той... ще се срамува, че аз съм му баща, ако...

Той малъкна и цял се послуша – да чуе какво ще отговори Ния, да чуе дори и дъха ѝ. Дълго мълча тя и дори не се помръдна в леглото. Лазар не я виждаше в тъмното, но беше съвсем близо до нея и чу как тя пое издълбоко дъх и рече като на себе си:

– Не можем да го спрем... – Тя пак помълча, после продължи с по-закрепнал, по-изяснен глас: – Мъж. Расте и той мъж. Ние с тебе сме вече триесет и три години заедно. И повеке, повеке; още преди да се оженим, аз вървех по дирите ти. Искан да е като тебе. Чист човек да е и силен. Аз съм му майка. От сърцето ми се откъснал. Ти знайш как расте той и още е такъв, слабичък. Какви мъки по него, какви страхове и до ден-днешен. Така ще бъде до самия ми край. Такова е майчиното сърце. Сѐ в грижа, сѐ в страх. Пък аз и немам друга рожба. Но той сѐ за полата ми ли ще се държи? Като птичките: заякнат ли му крилицата, той ще изхвъркне. Аз съм майка. Сѐ по него ще вървя, но не ще мога да го стигна.

Укромти се сърцето и на Лазара. Сега той рече:

– За нас и сичко е по-тежко, понеже ние сме измъчен народ, народ сме в голема неволя. Ами ако моят син се отдели от своя народ, аз ще се срамувам, че ми е син. Но ето, тежко е да сложиш детето си на жертвеника и да извадиш нож над главата му. С това е най-тежък нашият живот и нема по-тежък от нашия живот.

Ния се откъсна от своите си мисли и каза бързо, сякаш изеднаж бе намерила изход:

– Но той е още малък, Лазе, той е още дете!

– Малък е още, но приближава и неговото време. И

¹ К я р – печалба, облага.

нели той сѐ некак по-бързо расте с мислите си, с душата си.

Те дълго мълчаха. Месечината вѐн бе залязла, в стаята беше съвсем тъмно. Стенният часовник в преддверието туктакаше неуморно в нощната тишина. Лазар опитом в тъмнината едва-едва докосна ръката на жена си, като че ли случайно, и се присви под покривката си в общото легло.

Лазар Глаушев излезе в двора още преди изгрев слънце. Напелуска лицето си на чешмата и после, докато Ния му свари кафе, поля цветните лехи. Ния изнесе две чашки кафе; седнаха двамата на масичката да ги изпият. Лазар сви и първата си утринна цигара, запали я и сръбна от горещото кафе. Свежа хладина милваше лицата им в ранния час, от цветята и влажната пръст наоколо полъхваше обогдряващ мирис. Високо горе небето беше цяло светнало, няколко алени облачета бързаха срещу изгряващото слънце. Чу се бърз говор на улицата вѐн, край все още затворената порта; отпатък, към Костадиновци, тропна врата.

– Спи ли още? – попита Лазар, но тъй без нужда, само за да спомене сина си.

– Спи.

Ния забеляза, че мъжът ѝ тая сутрин не бързаше много за чаршията. Той ѝ сам каза:

– Искан да го видя.

– Ами той кой го знай кога ще стане.

Лазар си сви втора цигара. Слънцето слизаше към града, гървесата наоколо и високите бели кумини алееха в светлината му. Насреща се загаде Костадин – отиваше, види се, на работа.

– Добро утро, бачо Лазаре...

– Добро утро, Костадине.

От години вече Костадин ходеше в градски дрехи. Той мина през двора, отвори портата и като подпря едната ѝ пола с постоянния там камък, излезе на улицата. Ния прибра двете празни чашки и стана. Стана и Лазар.

Той се изкачи бавно на горния кат на къщата си, поспря се пред вратата на Борисовата стая. После безшумно я откряна. Лицето му цяло засия:

— Аа... Ти си веќе буден!

Той влезе в стаята, а Борис скочи от леглото, още по-тънък и по-висок в дългата си нощна дреха. В едната си ръка държеше книга.

— Току-що се събудих. — И той приподигна книгата. — Рекох да прочета няколко страници.

— Много рано... Рано е още. Ти сега... разпус.

— Така съм свикнал. В пансиона рано ни будят.

Момчето отговаряше почтително, гледеше баща си кротко, но не трепваше ни следа от усмивка по лицето му. Лазар се загледа в това мило момчешко лице, засенено от кротка скръб, и през сърцето му премина една продължителна болезнена тръпка. Той не изпущаше от погледа си това лице и каза с дълбок, едва-едва напрегнат глас — изглежда, се страхуваше да не би гласът му да затрепери:

— Аз не ти казах снощи истината. Ти трябва да знаеш: това е тайна. Член съм на Организацията отпреди три години. Ти си ми син и затова ти казвам, но нищо повече няма да ти кажа. И не е нужно.

Борис като чи ли едва сега видя баща си. Той разтвори широко очи, пълни със светлина, книгата падна от ръката му. После момчето се хвърли към баща си, прегърна го с голям порив:

— Тамко...

Полюшна се Лазар, но още по-силно потрепера гласът му, задавен в радостни съзвиз:

— Полека... Ще ме събориш. Моите нозе не държат веќе много...

Ния нагости момчето си в готварницата на долния кат, после те излязоха заедно в градината. Слънцето огряваше вече цялата къща, преплиташе лъчи в цветята, в розовите храсти, в натежалите от плод гранки на дървесата; пъстрееха ярко цветя и китки, по дървесата се виждаха на цели купчини и нани-

зи зрели плодове. Макар и в такъв ранен час, слънцето вече прежуряше.

Когато Борис беше по-малък, Ния го учеше да се грижи за всяко цвете, за цялата градина. Сега той ходеше с нея, поспираше се тук-там с ръце извити назад като възрастен мъж и гледаше разсеяно как тя се навеждаше да оправи някой стрък, да отчупи някое изсъхнало клонче, да прибере с шепи пръстта около някой разголил се корен. Те бяха се споразумели безгласно — той е вече голямо момче и не бива да се занимава с такава женска или детска работа. Те се чувстваха щастливи, че бяха заедно. С майка си Борис винаги се чувстваше във всяко нещо сигурен и свободен. Сега тя му говореше за цветята си и предизвикваше в сърцето му някаква сладка лекота и радост. Може би всичко идеше от чувството му, че беше във ваканция, освободен от всякакви грижи, но то беше повече чувство на момче, което бе се върнало наново под крилото на майка си след дълга раздяла. Такова едно чувство на доволство и постоянна радост тлееше живо, топло и в сърцето на Ния. Детето ѝ беше до нея, тя го виждаше, чуваше гласа му така близо до ухото си. Но там, в същото майчино сърце, тлееше все тъй постоянна, жива и грижата за рождбата, постоянният майчински трепет; и тя час по час се обръщаше да го погледне, за да види младото му лице, тънката му гъвкава снага, но да види още еднаж и с очите си, че той е там, до нея. Като птица, която лежи върху малките си в гнездото и все току дига глава и се оглежда, като лъвица, която ближе малкото си в храсталака и час по час надига уши — не се ли чува наблизно подозрителен шум?

Ния с нищо не издаваше тревогата, която бе пробудил в сърцето ѝ нощният разговор с Лазара и която бе останала там, бе я държала будна едва ли не до зори. Нека детето ѝ бъде радостно и весело, а майчиното сърце е като кладенец, в него се събират всички тъги и грижи...

На дневната светлина тя вижда още по-добре, че

той е израснал и се е променил госта през последните месеци; острият ѝ майчински слух долавя някак-ви промени и в гласа му. Тя знае, че така той се отдалечава все повече от ръцете ѝ. Сякаш случайно тя го прихваща леко за лакътя, попришисва неусетно ръката му до себе си – да го почувства по-близо, по-плът-но, да го почувства в ръцете си и би искала да не се отдалечава никога, да не се откъсва никога от нея, от ръцете ѝ, а в същото време му казва:

– Ти излез, поразходи се низ града. Види се с другари, иди у тетките си, иди да видиш и Крайчеви...

Тя иска да му е приятно, весело и не пита собствено си сърце. Борис не бърза да се отдели от нея. Той по своему чувства радостта от тая близост с майка си и не бърза да се отдалечи. Върви по стъпките ѝ, както някога, когато беше малък; все гледа да се докосне до нея, слуша ненаситен гласа ѝ, всяка нейна дума, от нея чака все нещо добро и хубаво за себе си. От нея се излъчва някаква топлина, някаква сила, с която се храни душата му. Колко много я обича той и много иска да я зарадва с нещо, да направи нещо хубаво за нея. Тя застава срещу него за една минута и той пак вижда, сега и в блясъка на слънцето, колко много са побелели косите ѝ. Неясна тъга и някакъв страх обхваща сърцето му, но ето милата му майчица се усмихва и бързо преминава всичко. Тъмните ѝ очи блестят, зъбите ѝ са все тъй бели и здрави, той и не забелязва съгъстите се ситни бръчици по лицето ѝ, двете очертани вече бръчки около устата ѝ, не забелязва по лицето ѝ сянката на изминалите години, както не забелязва и скрихата в погледа ѝ тъга – неговата майка е все тъй хубава, мила и весела...

По пътеката край чешмата отпътък се показва една от внучките на Костадиница. Беше десетина-годишно момиче, дребничко, но напето, с опнато гръбче. То се бе запътило към отворената порта с бързи, закрепнали вече стъпки, живо обърна лице насам и гласецът му звънна:

– Добър ден, тетко Нийо.

– Добър ден, девойчето ми.

То отмина напътък, слънцето удари някак в гърба му и се виждаше отдалеко как блестяха косите му – златисторуси, на две необикновено дебели плитки чак до кръста. То беше спретнато и чисто – виждаше се отдалеко, но изпод крайчеца на рокличката при всяка стъпка се бялваше едното крачолче на гащичките му. Борис изпроводи с поглед малката девойка чак до портата, докато изчезна тя там, очите му се смееха, сияеше радостно лицето му. Той бе видял разкошните коси на девойчето, блеснали на слънцето, зърнал бе и крайчеца на гащичките му и му беше весело, смешно. А Ния гледаше него, проследи и погледа му. Тя забеляза това, което момчето сега не можеше и да съзнае. Майката наведе очи. Между нея и момчето ѝ бе преминала сянката на незнайната друга жена, която ще гоиде един ден и ще го вземе от ръцете ѝ.

X

Разчу се из чаршията още тая сутрин, че ще излязат хюкюматски люде да събират помощи за аскера, който се биеше по това време срещу Крит и Гърция. Смути се целият християнски народ в Преспа – как ще протегне ръка да помага на турския аскер срещу критяните, които бяха се дигнали тая пролет срещу султана, и Гърция им се притече на помощ... Критяните и всички гърци се бореа за своята народна правда, та преспанци на общия ли потисник ще помагат? Но как ще откажат, с какви думи ще откажат, когато спрат заптиите пред вратата им? Неколцина изтичаха до Лазара Глаушев, в дюкяна му. Лазар им рече:

– Грехота е и срамота да помагаме на турския аскер, макар и с един иглен връх. Та и ние като критяните за правдата държим. Нема да даваме нищо.

– Ама как, Лазаре... хюкюматът е насреща. Как ще му откажеш...

Позамисли се Лазар Глаушев – право беше, не ще се реши всеки да се противи на хюкюмата, макар и за най-дребна работа. Но му гоиде нова мисъл:

— Сам човек, секи от нас поотделно нема да може да откаже, но като рече да откаже целият народ, никой не ще може да го принуди. Сички ще отказваме — и аз, и ти също, сички ще бъдем заедно.

Излязоха си людето от дюкяна му и не бяха много насърчени. А Лазар веднага викна помощника си, Атанаса Кривио:

— Скоро, Атанасе... Скоро да ми доведеш гаскалчето! Требва да е въщи още, рано е още, но ти погледни и в училището.

Даскалчето, тяхното гаскалче — това беше Райко Кутрев, секретарят на преспанския революционен комитет. Атанас забърза с куцата си нога по улицата и каквото беше широк и едър, като че ли се люшкаташе от стена до стена.

Райко Кутрев влезе в дюкяна на Лазара, преди да успее да се върне Кривиот. Не беше нужно да се приказва много и Лазар с това и завърши:

— Ти нареди наши люде да кажат во секи дюкян: никой да не дава нищо. Какво ще ни правят, като откажем сички?

— Да, чичко Лазаре. Като не можем да помогнем на кривияните с друго нещо... Така и нашият народ ще се учи да се противи.

Райко Кутрев влезе най-напред в дърводелницата на Стефо Церски — сега вече пръв организационен стотник. Имаше още четирима стотници — младият учител намери и тях. Малко по-късно из чаршията на излязоха все по-млади люде и тръгнаха от дюкян на дюкян. Те бяха над стотина души — всеки стотник бе изпратил най-малко по двайсетмина от своите люде. И тръгнаха те като калесници¹ по дюкяните:

— Хюкюматът ще събира помощи за аскера. Никой нищо да не дава. Така е решено.

За по-малко от един час време цялата чаршия знаеше за това нареждане. И което вестителите не бяха доизказали, преспанци си го предаваха от ухо на ухо:

¹ Калесник — пратеник, който кани.

— Комитетът така решил.

— Комитетът така нарежда.

Цялата чаршия някак се спотаи, поутихна. За пръв път преспанската чаршия се видя така — между тая нова, тайнствена сила, която всички наричаха комитет, и срещу турската власт. Никой не знаеше кой ще надвие — дали страхът, или надеждата за спасение, никой и за себе си не знаеше в чий глас ще се вслуша, когато се спрат заптиите пред дюкяна му.

Турците и в тая работа не бързаха. Наближаваше време за обед, когато излязоха от двора на хюкюматския конак три коли и тръгнаха по три посоки към чаршията. Придружаваха ги по няколко заптии без оръжие и по двама ходжи. Първата от колите се спря пред най-близкия дюкян — тясното и дълго дюкянче на един дръндар, който веднага спря да удри по лъка с големия дървен чук. В настъпилата изеднаж тишина се чу глухият напевен глас на единия от ходжите, които придружаваха колата:

— Хайде, чорбаджи, стори хаир за аскера, дай я некая пара, я... Хюкюматът ни праца.

Дръндаринът седеше със свити нозе край цял куп неразчепкан памук, с лъка в едната си ръка, с дървения чук в другата, и мълчаливо гледаше с уплашени очи турците на вратата на дюкяна си. После той като че ли отеднаж се сети и се обърна встрани: там, на едно столче до стената, седеше Райко Кутрев, който му кимна насърчително, с весело лице. Дръндаринът пак се обърна към турците и пак не се реши да продума. А вън, на улицата, бяха се насъбрали едва ли не всичките му съседи, дотичали бяха някои и чак от другия край на улицата да видят какво ще стане. Дръндаринът като че ли още повече се уплаши. Тогава към ходжата се обърна Райко Кутрев със същото весело, засмяно лице:

— Той, ходжа ефенди, дръндаринът, сиромас човек е, по цел ден удри лъка за два-три гроша. С какво може да помогне той на царския аскер!

Сега проговори и сам дръндаринът:

— Ами, ами, ага... Аз по цел ден за два гроша...

Махна с ръка ходжата, присви лице презрително. И се отправиха двамата ходжи към съседния дюкян. Затрополя след тях и колата, повлякоха се и заптиците с отежчени лица. Същото се случи и с другите две коли. По дюкяните там бяха седнали стотниците Стефо Церски и Богдан Кочанов. Така започна с първите дюкяни, а нататък людеите по-лесно се решаваха да отказват и се насърчаваха един от друг. Спря една от колите и пред дюкяна на Лазар Глаушев. Излезе Лазар пред вратата на дюкяна си:

— Не мога да помогна с нищо, ходжа ефенди. Мене ми е чудно какво иска от нас хюкюматът. Нас, християните, падишахът и за аскер не ни събира. Не иска той нашата помощ, не му е нужна.

Ходжите поведоха колата по-нататък. Виждаше се, и те бяха тръгнали без сърце по тая унищителна за турския дъволет просия. В колата леко подскачаше само един чифт нови йемени — дал ги бе някой от папукчиите поради преголям страх от турците. Същата кола се спря и пред брашнарницата на Таки Брашнаров. Стана той от мястото си, разпорежи се важно и калфите му хвърлиха в колата две вреци от черното брашно. Видяха всички наоколо двете вреци и се пръсна из цялата чаршия мъва за гара на чорбаджията:

— Много, бре! Две вреци...

— Много... Той може и двайсет да даде.

Друга от колите се спря пред магазина на Георги Баболев. Той покани с теманета ходжите в стъклена сита чка, наброи им пет лири. Отидоха си ходжите. Късно следобед прибраха се една след друга и трите коли в двора на хюкюматския конак. Излезе да ги види каймакаминът. Видя той двете вреци, видя и йемениите, казаха му ходжите за петте лири. Поогледа той още еднаж трите коли, после обърна презрителен поглед към чаршията и рече през зъби:

— Писмилет¹...

¹ Писмилет — мръсен народ.

Същия ден навечер в дюкяна на Лазара влезе Георги Баболев. Отдавна не беше влизал търговецът в празния житарски дюкян, а и Лазар не се зарадва много на своя гост. Баболев почна отдалеко, но най-сетне каза:

— Дадох аз днеска пет лири. Ти знайш, бачо Лазаре: аз не мога да кажа немам.

Лазар не го и погледна. После, загледан някъде през вратата на дюкяна си, той промълви неохотно:

— Твоя си работа, Георги...

— Не искам да помагам на турците, но как да откажа?

Обърна лице към него Лазар, поприсви очи:

— Само вие с Таки Брашнаров в цялата чаршия... Видех там и едни йемени. Като откажеш — какво: насила ли ще ти вземат? Ама вие с Таки защо ще се карате с турците? Когато го боли, той ще търси лек за болката си. Вас нищо не ви боли, вам нищо не ви липсва.

— И аз съм патриот, бачо Лазаре — дигна вежди Баболев в скръбно недоумение.

Лазар мълчаливо присви рамена.

Гърците бяха бити в Тесалия, но на Турция бе наложено примирие, започнаха се и преговори за мир.

— Такава е работата на агаларите — присмиваха се людеите по преспанската чаршия: — Уж те бият, пък...

Аскерът започна да се връща от Тесалия. По пътищата пълзяха безкрайни обози. Турците спираха селяните, измъкваша от обозните коли гръцки пушки и патрони:

— Вземи, бре, продавам. Дај един лира, бре!

Отбиваха се аскери и по селата, надигали по няколко гръцки пушки. Спиряха людеите и по градските пазарища, влизаха да предлагат гръцки пушки и по дюкяните:

— Вземи, бре! Евтино... Дај тютюн за нея, шекер, обувки...

Всеки можеше да си купи гръцка пушка „Гра“ на евтина цена. Но селяните нямаха пари, нямаха много пари и градските люде. По една златна лира за пуш-

ка, а някои по-лакоми от аскера искаха и по две, по три лири. Явиха се и търговци – купуваха на по-евтина цена от аскера, а продаваха на по-скъпа цена. Но пушки имаше – добри пушки, пълнеха се с по един патрон. Имаше и мнозина жадни за оръжие.

Събраха се една нощ всички от преспанския комитет в стаичката на Райко Кутрев, дойдоха и петимата стотници. Лазар Глаушев, председателят, отвори заседание и още първите му думи бяха за гръцките пушки:

– Пушки се намират много, сега е време да понабавим оръжие за народа. Сметам аз да затворим сичките комитетски пари за пушки. Кажу, брате Катранов, колко пари имаме в комитетската каса?

Той знаеше колко са парите, но сега трябваше да чуят всички. И учителят Наум Катранов рече с тихия си глас:

– Сто двадесет и шест турски лири, осемдесет и два наполеона и по-дребни пари за хиляда и деветдесет и седем гроша.

Лазар Глаушев поклати глава:

– Толкова са, ама не ще можем да вземем много гръцки пушки с тях, колкото и да са евтини пушките.

Йоан Сърчар, който беше отскоро член на комитета, рече благоразумно:

– Като имаме толкова пари, за толкова и ще купим. – Той наближаваше петдесетте, беше спокоен човек и в погледа му като че ли все се таеше някаква грижа; беше търговец стъклар и виден човек в чаршията, макар търговията му да не беше голяма. Сам пожела да влезе в Организацията, от добра съвест, а после го избраха за член на комитета, като жив пример за ония по-средна ръка граждани, и по възраст, и по състояние, които бяха прекалено предпазливи и гледаха все с недоверие на комитетските работи. Сърчар имаше работа и с много селяни от околията, които се допитваха и съветваха с него за всяко нещо. Сега той добави: – Не се намират често толкова много пушки за купуване. А от някои наши люде ще си вземем пари-

те назад, като им дадем пушка, пък може и повече да им искаме и пак за в полза на народната каса.

Решу се той да вземе комитетските пари и да ръководи покупката на пушки. Лазар Глаушев се обърна към Катранов:

– Ще имаш добрината, учителю, да предадеш утре на Йоана сичките народни пари, а ти ще получиш от него разписка.

Наум Катранов мълчаливо кимна и без нужда попригладу редките си мустаки. От известие време той беше още по-тих, по-мълчалив – по-голямото му дете, Надежда, беше все болнаво, все слабееше, а не се знаеше каква болка имаше в него.

Като че ли бе чакал всичко да свърши докрай, всички да се изкажат. Райко Кутрев едва сега заговори. Всички се обърнаха към него, дори и Катранов, както беше умислен, се поизвърна, нагаде ухо – Райко Кутрев никога не говореше празни думи. Той каза:

– Парите ни са малко. А ето сега имаме удобен случай да се снабдим с повече пушки. Трѣбва да намерим и повече пари. Ние чакаме като епитропите на пангара: кой колкото пусне, кой колкото даде по своя воля. Сега пък ще поускаме, ще отидем и сами да вземем.

– Как я мислиш ти тая работа? – попита Лазар угрижен. – Нашите люде не обичат да им надзърташ в кесията. Досега винаги тъй: кой колкото даде по своя воля.

Младите очи на Кутрев светлееха остро и някак предизвикателно. Той продължи:

– Ще искаме от по-богатите. Ще почнем най-напред от Георги Баболев и от Таки Брашнаров. – Чува се изеднаж гласове на неодобрение и недоволство; някой махна отчаяно с ръка, дори и Катранов приподигна рамена в недоумение. Кутрев повиши тон, очите му заблестяха още по-силно: – Ще искаме и... ако не дават... ще се научим и сами да вземаме.

Обади се пак Йоан Сърчарот с равния си глас:

– Нашите по-богати люде по-харно за гушата да ги уловиш, нежели за кесията. Май и сички сме таки-

ва, като е за пари. Ако вземем да искаме и сами да... както велиш ти, Райко, мнозина ще дигнем срещу себе си. Ами Таки Брашнарков и в хюкюмата ще отиде.

— И наистина ще отиде — продължи след него Лазар Глаушев умислен, загледал пред себе. После той изеднаж сложи ръце на колената си с извити навън лакти, обхвана с поглед всички наоколо: — Но нам ни трябва пари. Повеке пари, много. Най-напред за оръжие и за какво ли не още. Ако искаме тоя наш народ да се дигне един ден со сила, секому трябва да дадем по една пушка. Колцина ще могат сами да си купят! Баболев, Брашнарков... Те сами могат да въоружат целия град. Ама да видим как ще ги накараме да ни дадат макар и по педесет лири, Брашнарков наистина може и в конака да отиде.

— С него аз ще се разправам — рече Кутрев и не сваляше очи от Лазара, като че ли очакваше възражения.

— Е, харно — кимна рязко Лазар и продължи с предупредителен тон, дори помръдна и с пръст: — Но с него добре ще внимаваеш, Райко. И за сички тия люде, от които ще искаме пари, добре ще трябва да помислим, за секиго според човека. Ти, Райко, иди, щом така си решил, иди при Брашнарков; аз при него не мога да ида. Аз ще ида при Георги Баболев. Бех еднаж при него, ще отида още еднаж.

— По сто лири ще им искаме.

— Много са по сто, Райко. Ще се уплашат. А тоя, Баболев, нели даде еднаж десет лири. По-нататък пак ще им поискаме и много пъти ще им искаме. Те друго нема да дадат за нашата работа: само пари могат да дадат. Но ти внимавай с Брашнарков.

— Ти каза, чичко Лазаре: с такива хора... според човека — попримигна с едното си око Райко Кутрев и цялото му лице засия весело, младежки, обаятелно едновременно от чиста, здрава руменина.

Младият човек се радваше за предстоящата си работа — трудна беше тя и може би опасна, но таква беше лицето му, че и Лазар му се усмихна насреща, та и Йоан Сърчар помръдна едновременно с мъдро стиснатите си устни.

Ваканция беше и учителят Наум Катранов нямаше защо да бърза, но тая сутрин той стана по-рано. Винаги беше нетърпелив, когато му предстоеше да върши някаква работа. Влезе още по риза в съседната стаичка, притвори внимателно вратата. Извади от скривалището под миндера комитетските пари и хартиите, на които бяха записани по особен негов таен начин, провери ги още еднаж грижливо: всичко беше записано, не липсваше ни една аспра. После той извади и взела със своите собствени пари; те сега бяха станали две лири и една половинка, все тъй събирани паря по паря, грош по грош. Развърза взела си Катранов, сложи и него до другите пари; неговите златни парички блестяха сякаш повече от другите. Гледаше учителят парите си, не можеше да откъсне очи от тях, поглади един път и два пъти госта разредените коси на темето си. Сега той още един път премисляше за тия свои три златни парички как ги бе събирал грош по грош и пак оживя в сърцето му чувство на сигурност, на доволство, че тия пари бяха собствени негови. Мислеше той за своите нужди, мислеше и за народните нужди. И току улови с двете си ръце за две крайчета късчето платно, в което бяха собствените му пари, и бързо ги обърна върху другите, комитетските пари. Паднаха трите монети на учителя с тих звън върху общата купчина, той ги потърси с алчен поглед да ги познае между другите пари, но сякаш се боеше от нещо, захвърли късчето платно и бързо, с някакво настървение развърка всичките пари. Без да чува собствения си глас, той промълви и повтори, развърквайки парите:

— Хайде за пушки... Всичките за пушки...

Той прибра всичко около скривалището, та нищо да не се познава, върза парите и хартиите в една кърпа. Взе вързопчето и бързо излезе от стаичката. Беше му леко на сърцето, дори весело. Толкова пъти се бе мъчил и колебал за тия свои лири, а сега всичко се свърши отеднаж. Хайде, всичко на едно място... за пушки! Където и да помръднеш сега — не забравяше

и малкия вързоп с парите. Излезе в трема да се умие, седна да позакуси набързо, а вързопчето – все до него, да го виждат очите му. Забеляза вързопчето и Надежда – умница беше тя и досетлива:

– Ами остави го, татко, някъде...

Погледна я учителят и усети как го парна направо по сърцето постоянната му грижа за това дете. Бледо беше лицето ѝ, с изострена брадичка, а бе успяло малкото работно девойче да се умие, да се срещне – подредени и чисти лъцяха косичките му, а побързано и сега да сложи закуската на баща си. Той накара девойчето да седне да закусва с него. Надежда донесе паничката си. Надробиха си залъчетата черен хляб, учителят взе шарената менекуена кутия, в която пазеха кълцана захар, посипа залъчетата на Надежда с една лъжичка от захарта, посипа и своите с една лъжичка. После се усмихна на девойчето и сипа още една лъжичка захар в паничката му. Девойчето също му се усмихна и посегна за топла вода, да полее с топла вода и двете панички...

След закуската Катранов се запъти към чаршията, стиснал вързоп здрав под мишницата си. Влезе в дюкяна на Йоана Сърчар – празен беше в тоя ранен час стъкларският дюкян. Покани го Йоан да седне на миндерчето до него. Прегледаха те тихо и предпазливо сметката, преброиха парите, а през цялото време Йоан беше готов да ги покрие с кърпата, ако влезе чужд човек в дюкяна му. Накрая той каза:

– Но тука са две лири и половина повеке.

– Повече са – отвърна учителят с наведени очи. – Аз тия две лири и половина не съм записал в сметката, но и те са общи пари, народни.

Лазар мина през целия магазин на Георги Баболев и влезе в стъклената конторка на стопанина. Като го видя, Георги Баболев тоя път видимо се зарадва, по лицето му пропъзая бледа руменина, поизчерви се и оголялото му теме. Отново бе започнало да расте името на Лазара по Преспа и по цялата околия. Това беше

поради участието му в Организацията – някои знаеха, че той е в комитета и дори че е председател на революционния комитет, а други пък не можеха и да допуснат каквато и да е народна работа без негово участие. Георги Баболев стана пръв да посрещне госта си:

– Повели, бачо Лазаре... Повели, седни.

Щом сегнаха един до друг на миндерчето, Лазар пристъпи направо:

– Ти, Георги, веке знайш, започнато е ново народно дело. Изпратен съм во името на това дело да те помоля пак да помогнеш и ти според твоите възможности.

От лицето на Баболев изчезна всяка радост и приветливост, но той потисна всички тревожни мисли, които изеднаж нахлуха в ума му. И попита предпазливо, стигено:

– Каква помощ се иска пак от мене? – После веднага сам взе думата: – Ти знайш, аз не вервам, че тукашният наш народ ще може да направи нещо. Нели го виждаш! Казвал съм ти и друг път, за тия работи е нужна войска, силна войска, нужно е държава да излезе насреща. Имаме си ние веке България, тя ще ни освободи.

– Най-напред, Гьорче, да гледа човек сам да си помогне и най-добре сам ще си помогне. Но аз не съм гошъл да споря с тебе...

– Нема да спорим, нема да спорим. – И търговецът си помисли: „Наистина, защо да споря? Тия неща могат и секак да се обърнат.“ Той гласно продължи: – Бачо Лазаре, и аз съм патриот, ти знайш. Кажу сега какво се иска от мене.

– Възложено ми е тоя път да поускам от тебе за народната каса педесет лири.

Баболев разпери ръце:

– Ама какво си мислите вие! Педесет лири... Аз не съм во состояние да отделя изеднаж толкова пари.

– Да не спорим и за това, Георги. Такъв налог ти е наложен и комитетът нема да прави пазарлък.

– Ти, бачо Лазаре... заплашваш ли ме? Аз сам ти дадох преди...

– Не те заплашвам – прекъсна го Лазар. – Преце-

нило се, че ти можеш да гадеш педесет лири за народното дело, а в тия работи пазарлъци не стават.

Позамисли се Баболев и после рече:

— Сега, бачо Лазаре, ще ти дам двайсет и пет лири, а другите — ще видим, по-нататък. Сега немам на ръка повече пари.

— Педесет лири ще ми гадеш, Георги. Комитетът и разписка ти е приготвил за такава сума.

— Не, не, не — подръпна се Баболев като уплашен. — Не искам никаква разписка, никаква разписка! И пак ще те помоля, бачо Лазаре: и тоя път само ние с тебе да знайме какво съм ти дал. Моля те, моето име да не се споменава.

— Работите на комитата, Гьорче, са тайни.

— Е, нема що — приподигна рамена Баболев. — Моят патриотизъм ми налага: ще дам педесет лири. Но пак ще те помоля, бачо Лазаре, моето име нигде да не се споменава, нигде да не се записва. Ще дам педесет лири. Само от патриотизъм го правя.

Преди известно време, в същия ден, в който се даде актът в класното училище и тъкмо се бе върнал Райко Кутрев от училището, застарялата вече Митра Кутрева влезе в стаичката му. Тя изглеждаше угрижена, но погледна сина си с весели очи. И не бърза-ше да заговори, та Райко я подкани:

— Що има, майчице?

Тя започна отдалеко и все избягваше погледа на сина си, но изеднаж се обърна към него и рече:

— Ами това е, сине: казаха ми люде, че съм си имала веке още една снаха.

— Каква снаха, майко... нели...

— Е-е... Ти още не си я довел, ама си я намерил веке. Сички ми говорят. Щерката на Вета Кузманица, вдовицата...

Райко се загледа в лицето на майка си, но нищо не отговори. Сетне каза:

— Мене, майчице, още не ми е време за женене.

— Как да не ти е време, синко! — възрази живо май-

ката. — От Малка Богородица влизаш в двайсет и три; на другия ден те даде господ. И хлебът ти е веке в ръцете — добави тя вразумително.

Младият учител обхвана майка си с една ръка през рамената и каза неопределено:

— Добре, майко... Има време, има време...

Те излязоха и двамата на малкия чардак. Старата Кутревица се отправи по работата си — беше тъкмо време за обед. Откъм двора полъхваше топлина, юнското слънце грееше право отгоре, сенките на дървесата бяха се събрали около самите им стъбла. Къщата на Аце Кутрев беше пълна с люде — отвсякъде се чуваха набързо речени думи, тропот, детска врява. Аце бе прилепил още две стаички към къщурката си, двамата му по-стари синове бяха женени, имаха и по няколко деца. Райко се спря край ниската ограда на чардака и като че ли сега за пръв път дочуваше тия шумове и гласове в бащината си къща. Вдаден в непрестанната си мисъл за народното дело, той се бе откъснал и отдалечил от всекидневния живот, небрежен беше към много неща дори и в собствения си живот. Марето... неговото девойче... През самото му сърце премина сякаш цяла струя от тая топла слънчева светлина вън, която го караше да присвища очи. Той и за Марето не беше премислил всичко.

Откъм градината се загаде по-младата му снаха, след нея и двамата му по-стари братя; работили бяха те и на днешния празничен ден, прибираха се за обед. Снаха му се засмя отдалеко:

— Що си застанал там самичък, бате Райко... Ами стига си ходил веке самичък.

Усмиваха се под мустак и братята му. Най-старият, Никола, беше с по-весел нрав, та не се сдържа и той:

— Море по-добре му е нему самичък. Що му трябва къпина в нозете... Ергенлък, бабам, пашалък!

Домашните му люде често го задяваха за ергенлъка му, но сега той си помисли: „Те днес всички са се наговорили...“

На обед се събраха цяла трапеза люде, стари и

млади, човек до човек, а и в скутовете на Ацевица и на по-старата снаха имаше по едно малко детенце. Аце Кутрев и Ацевица отдавна бяха напуснали родното си село, единият от синовете си бяха изучили за учител, но все още селски дух владееше в техния дом. Може би защото и те, и двамата им по-стари синове, и снахите им все още се бореха със земята, от нея бадеха хляба си. Те обработваха градината до къщата им, наели бяха още една градина от татък реката. Селският им произход личеше и по външността им, и по реда в къщата. Бяха все здрави, широки люде, с големи ръце; само по-младата снаха дойде слабичка, бледа гражданка, но след като роди първото си дете, залякна и тя, наегря, разхубави се.

Днес домашните на Райко сякаш наистина се бяха наговорили да го закачат за дружба му с Мария Кузманова. Подхвърляха му шегу и на трапезата, весело беше на всички, че бяха узнали любовната му тайна.

— Нема що, Райко... Рекли са да те оженят, да те вържат и тебе — обади се и Аце Кутрев със светнали очи изпод рунтавите му побелели вежди. Колкото повече старееше, той ставаше все по-сдържан и по-мълчалив, но ето и на него му беше весело, че и най-младият син ще му доведе снаха.

Като свършиха с обед, Кутревици се пръснаха из къщата и по двора — никой не отиде да спи и да се излежава, макар да беше празник и лятната горещина да омаломощаваше човека. Само старата Кутревица се затвори в една от стаите, да приспи там двете си най-малки внучета. Райко настигна по-младата си снаха, която се бе запътила пак към градината с малка мотичка в ръка, спря я там на пътеката:

— Кажи, Ленче, кажи какво си чула, какво се говори за мене и за Марето Кузманова.

Младата жена се засмя гласно, оправи без нужда кърпата на главата си:

— Женият ви, какво... — После тя присви вежди, проточи устни и добави някак тайнствено: — Видели са ви нощем заедно... там, в нивната градина.

Младият учител кимна мълчаливо и се отдалечи.

Малко по-късно той бутна вратника на вдовицата Вета Кузманова и влезе в двора. Едва бе направил няколко стъпки по пътеката за малката къщурка на вдовицата, когато оттам се загаде Марето, като че ли бе го чакала да се покаже на техния вратник. Те се спряха един срещу друг на тясната пътека, а високо над главите им пламтеше лятното слънце. Момчето стоеше облечено в светла лятна дреха, голямо и цялото беше светло, като да беше от слънчев блясък, със светлорусите си бухнали коси, със сините си очи и бялата чиста кожа на лицето, на тънката си стройна шия; то бе приподигнало малките си ръце, та и те като чи ли светеха на слънцето необикновено бели, нежни и чисти. Райко Кутрев влиза за пръв път тук посред бял ден. Ала девойката сякаш не бе изненадана от неочакваното му появяване, стоеше срещу него, радостна, че го вижда, и някак цяла разтворена — и с очите си, каквито бяха светли, прозрачночисти и дълбоки, и с едва отлепените устни, алени, изпръхнали, и с приподигнатите златисти вежди с необикновено широкото чело над тях, та и с ръцете си, дигнати сякаш да приемат прегръдка. В радостта си от неочакваната среща Марето не се усмихваше, а цяла светеше и най-вече ясните сини дълбини на очите ѝ. Не се усмихваше и Райко. Той гледеше девойката със съсредоточен поглед и решаваше в ума си своята и нейната съдба: „Ние няма да се крием вече от хората.“ Забеляза, че лявата ѝ буза беше много зачервена, но още по-зачервено беше лявото ѝ ухо, мъничко и нежно закръглено. Като че ли това беше най-важното сега, той посочи, едва-що не докосна с върха на пръстите си моминската буза:

— Защо ти е червено тук...

Марето се сепна и дори се попридърпна, но рече с ясният си глас:

— Мама ми удари плесница. Сега... като се затичах да те посрещна.

Райко я гледеше със същия съсредоточен поглед и

нищо не отговори. Девойката наведе глава и пред погледа на младия човек заблестяха светлорусите ѝ коси, белият пътец, който разделяше на две едрите златни къдри. Той каза:

– Да влезем вътре.

Марето се отдръпна от пътеката, после тръгна след него.

Когато влезе Райко в предната стая на малката къща, срещу него неочаквано се изправи Панту Кътърката. „Роднини – мина през ума на младия учител. – Приличат си, да...“ Но той гледаше Кътърката със студен, остър поглед, чакаше го да си отиде. Колкото беше Кътърката рус и бял дори и с клепачите си, сега по лицето му бе избила гъста червенина, погледът на избеляло-сивкавите му очи беше мътен и колеблив. „Какъв е противен... макар че...“ – помисли си Райко Кутрев. Кътърката промърмори нещо смутено и се измъкна вън. Кутрев премести погледа си върху Вета Кузманова, майката на Марето.

Вдовицата беше към петдесетгодишна, изпоз черната ѝ кърпа се виждаха пепеливоизбелели коси, които, очевидно, някога са били руси. Тя беше доста висока, суха, с хлътнали страни и без вежди, та зениците ѝ отдалеко се тъмнееха като две неподвижни точки, втрянчени в неочаквания гост.

– Добър ден – поздравя учителят.

– Добър ден – едва помръдна вдовицата в отговор тънките си възснкави устни.

Марето пристъпи към майка си и очите ѝ бяха пълни с молба, после изеднаж плувнаха във влага, но тя не се решаваше да продума. Вдовицата продължаваше да стои, неподвижна и строга, втрянчила в младия момък остър, враждебен поглед, но, види се, и тя не знаеше какви думи да му отпрати. Райко не я дочака и рече с равен, дори студен, глас:

– Требва да поговоря с тебе, стрино Вето.

– Повели, сегни – посочи му вдовицата един гърбен стол, без да промени израза на лицето си. После се обърна към щерка си и рече строго: – Ти върви оттамък.

– Не, не – протегна ръка учителят. – Нека остане и Мария тук.

Вета Кузманова седна с каменно лице на друг един стол край отсрещната стена. Райко Кутрев продължи:

– Аз искам да се оженя за Мария. Разбира се, ако и тя е съгласна.

По лицето на вдовицата се появи бледа руменина, но погледът ѝ остана строг и враждебен. Тя продума остро:

– Вие не сте ли се съгласили досега? Ами там, край оградата, нощно време? Целият град говори.

– Мамо... – тихо продума Мария и гласът ѝ препереш.

– Ние с нея никога не сме говорили за женитба – едва-едва повиши глас Райко. – Но аз винаги съм мислил. Как иначе! Искам да ѝ дам дума, ето и пред тебе, стрино Вето.

Настана мълчание. Вдовицата почака една минутка, сетне попита някак предизвикателно:

– Само това ли? – Тя отеднаж се съживи, размаха едната си ръка, после другата: – Ти мене, гаскале, ще ми пратиш стройници за моята щерка. Така, да влезнат во вратата ми, та сички да ги видят и чуят. Аз съм жена вдовица, секи е готов да се поругай с такива като мене.

– Добре, добре – отвърна Райко. – Вие с моята майка ще наредите тая работа, както е нужно.

Следващия неделен ден Марето и Райко Кутрев отпразнуваха своя годеж. И младият учител вече влизаше всеки ден и по два пъти на ден в къщата на Вета Кузманова. Запъти се той и днес там, едва-що бе започнала да се смрачава. Марето изтича да го посрещне още щом се показва на вратника. Очите ѝ по цял ден бяха обърнати все към вратника – да види годеника си още като се мерне там. Излезе да го посрещне и Кузманица. Седнаха и тримата вън, на двора, в прохладата на лятната вечер. Оттук се виждаше съседният двор и друга една малка къщурка, в която живееше по-млада сестра на Кузманица; там, при другата своя

тетка, живееше и Кътърката. Райко попита:

– Кога се връща от работа вашият Панту?

– Кои го знай – стисна устни Вета Кузманова. И добави: – Ами тъй като почне да се стъмва, а много пъти не го и виждаме кога си идва.

– Той веќе не идва у нас – рече Марето. – Преди идваше секи ден. Той...

Майка ѝ я погледна строго и побърза да я прекъсне:

– Той си е малко чуден. Още от дете си е такъв.

Нели аз съм го отгледала... После, като израсна, отиде да живеи у сестра ми. Майка му беше по-стара от нас двете. Като умря тя, Панту беше на девет години. Баща му на моите ръце го остави. Сега нека стои там, у другата си тетка, мене не ми е нужен.

– Искан да поговоря с него – каза Райко. – Все си мислех, че у вас ще го намеря.

Малко по-късно, вече се стъмваше, в съседния двор се показа Кътърката. Мария първа го видя и скочи:

– Да го извикам ли?

Майка ѝ също стана:

– Не, не! Ти стои тука. Аз ще ида. – Тя пристъпи към ниската порутена ограда, която разделяше двата двора, и викна: – Хей бре, Панту! Ела, ела насам.

Кътърката се приближи мълчаливо, прескочи оградата.

Кузманица махна с ръка на дъщеря си:

– Хайде ти, Марушке... Прибери се вътре.

В двора останаха сами Райко Кутрев и Кътърката. Учителят посочи стола срещу себе си:

– Седни.

Кътърката седна с наведени очи, устата му беше полуотворена. Той беше развълнуван и дишаше трудно, ала бързо се съвзе и дигна поглед срещу учителя. Райко и до тоя миг се колебаеше – Кътърката изглеждаше опак и предизвикваше всякакви подозрения, но той беше също член на Организацията и бе дошло време тъкмо на него да възложи една задача. Спомни си той в тоя миг думи на Даме Груев, както се предаваха те от човек на човек сред работниците на Организа-

цията: „В нашата работа не може без руск. Иначе, както сме в постоянна опасност, ние сами ще връзваме ръцете и нозете си...“ И Райко бързо рече:

– Требва да поговоря с твоия чорбаджия, с Браш-наров. Искан насаме. – Кътърката нищо не отговори и учителят продължи: – Не може ли в дюкяна му?

– Не може. Влизат, излизат разни люде.

– Не... Искан да сме съвсем сами с него. У дома му не може ли?

Кътърката изпръхтя, после изви глас като на присмех:

– Хе... Той може и да те изпъди! Ти не знаиш какъв човек е той...

– Какъв е? – попита строго Райко Кутрев.

– Какъв... Чорбаджия!

Райко помълча малко и пак попита:

– Има ли той много пари, като е такъв чорбаджия?

– Пари има много. Цела фабрика работи за него. Река тече в дюкяна му...

Очите на Кътърката блесяха хитро в съзвистия се мрак. Той си мислеше със злоба: „Седам се аз какво кроиш, даскале... Парици искаш да пипнеш от чорбаджията. Нема да измъкнеш лесно паря от него...“ Чу се отново гласът на учителя:

– Ти си негов вътрешен човек. Кажу как ще мога да го видя насаме. Имам много важен разговор с него.

Кътърката не отговори веднага. Райко чакаше търпеливо. Край тях трепна и се простря неподвижно светло петно: в къщата зад тях бяха запалили лампа.

– Аз мога да ти отворя портата му, когато искаш – започна Кътърката най-сетне с надебелял глас, а в същото време в ума му шумяха и други мисли. – Като затворим дюкяна вечер, отивам въкъщи у него да занеса тефтерите му и ключовете, а сутрин отивам да ги взема и аз отварям дюкяна. Чорбаджията още спи по това време. Понекога там оставам до късно вечер. Циганката му, мръсницата ниедна, сѐ гледа да ми намери некаква работа. – Той млъкна за миг и току обърна разговора: – Сега той събира пари и кой

го знай колко ги има. Събира, трупа, нели приближава вършитба, ще закупват жита с Баболев, както сека година, да има какво да меле мелницата им.

Той пак млъкна. Райко Кутрев се взираше в лицето му и си мислеше: „Досега се дяволът...“ Лицето на Кътърката едвам се белееше в мрака. Те дълго млъчаха и двамата. После Кутрев се приведе към Кътърката и каза с позатихнал глас:

– Утре вечер ще се забавиш повече у чорбаджията вкъщи. Ако циганката му не ти намери некаква работа, ти сам ще си намериш. Ще стоиш там, докато се стъмни добре и улиците позатихнат. Ще си отваряш ушите добре: като ти свирна три пъти едно след друго от улицата, ще ме пуснеш да влезе в двора му. Това искам от тебе. И ще си държиш езика, нели знаеш какво може да те сполети... Клетва си дал.

– Той понекога до късно не се прибира вкъщи. Скута по жени.

– Е, ще видим утре вечер. Ти само гледай да се позастоиш там.

Учителят стана. Стана и Кътърката; той се обърна и млъчаливо се отдалечи към съседния двор, Райко го проследи с поглед, докато изчезна в тъмнината. Нататък светлееха две прозорчета. Той се загледа в бледата червеникава светлина и някаква смътна, неспокойна мисъл помръдна в съзнанието му. Но махна с ръка – все пак работата започваше добре. Заг него се чува бързи, тихи стъпки. Той се обърна и в същия миг Марушка обви ръце около шията му. Райко свали ръцете ѝ, поотдръпна се и попита строго:

– Ти... Подслушваше ли? Как узна, че съм сам?

– Видех от прозореца... Ся поглеждах... – промълви Марето и търсеше с тревожен поглед да види в тъмнината лицето му, строгите му очи.

Сега той я притегли към себе си, приведе се и тихо рече близо до мъничкото ѝ ухо:

– Има работи, които ти не бива да знаеш, не бива и да питаш за тях. Мои работи, но ти не бива и да ме питаш за тях.

– Да, да... – И девойчето се сгуши в прегръдките му с разтреперано сърце.

Панту Кътърката се отдалечи в тъмнината на към съседния двор, но щом прекрачи ниската ограда там, дочу тихите гласове зад себе си и веднага се обърна. При бледата червеникава светлина, която бе паднала на двора от един от прозорците на леля му Кузманица, той съгледа сенките на братовчедка си и на учителя. Той в миг се присви зад оградата и се спотай там като звяр, който дебне. Видя как двамата годеници се прегръщаха...

Той не можа да заглуши съвсем един стон, който се откъсна с голяма болка от гърдите му, от самото му сърце и в усилията му да го спре, да го потисне се превърна в задавено хъркане, докато най-последно затихна сякаш ведно с дъха му. Кътърката се задушаваше от болка, от ярост и всичко идеше от това, което виждаше в едва доловимия зрач насреща, но не сваляше поглед – всичко да види, да не би да пропусне нещо, макар че болката му и яростта му нарастваха с всеки нов миг. Кътърката не виждаше нищо друго, не чувстваше нищо друго, изблешил безумни очи нататък, упоивайки се от собствената си мъка. В безсилната си ярост той захана пръстите на едната си ръка и стисна зъби с все сила. Когато тая нова болка го прониза, той захана ръкава на ризата си и започна да къса, да ръфа, като пъшкаше и стенеше глухо, сякаш се бореше за живота си с последни сили. Но колкото и да се бе загубил в своя бяс, той несъзнателно се пазеше да не се издаде и пак не откъсваше поглед от двете сенки, докато те сами изчезнаха в тъмнината. Кътърката ясно чу как тропна врата нататък – годениците бяха влезли вкъщи. Тогава той се просна ничком край оградата и се разтърси от плач. Болката му едва-едва стихваше, като че ли се изцеждаше канка по канка от очите му.

Панту Кътърката любеше Марето, своята братовчедка.

Когато най-сетне мъката му се поуталожу и не останаха повече съззи в очите му, той се приподигна и опря гръб на оградата. Огледа се – наоколо всичко бе се променило. Дървесата ширеха черни гранки към светналото небе, край тях по земята долу бяха се проточили черни сенки между начупени, назъбени, още бледи лунни петна – закъснялата месечина се подаваше цяла, блеснала иззад далечния хоризонт на изток. Кътърката сякаш се уплаши от тая изеднаж нахлула светлина в нощния мрак и скочи, да не би да го види някой как бе сгнал край оградата с мокро от съззи лице. Но той веднага се съвзе, извърна рязко глава към къщурката на тетка си Кузмануца, скръдна със здравите си вълчи зъби. После бързо, едва ли не тичешком се спусна към другата къщурка настреща, като се криеше в сенките на дървесата.

Кътърката мразеше чорбаджията си и не го жалеше. Но той още повече мразеше младия учител. Сега той искаше да ги изправи един срещу друг. Нека се ударят, нека се унищожат! Той ще погледа отстрани...

Когато на другия ден привечер Кътърката се бе запътил към къщата на Брашнарков, дигнал под мишница торбата с тежките му тефтери, подрънквайки с големите ключове на брашнарницата, неочаквано излезе иззад един ъгъл Райко Кутрев, мина край него и само това му каза, без да се спира:

– Да не би да си забравил...

– Не съм забравил – отвърна Кътърката.

Не беше трудно за него да си намери работа в чорбаджийския дом. Циганката на Таки Брашнарков беше винаги готова да остави и цялата си работа в ръцете му; караше го понякога дори и да ѝ надроби кромида за вечерята на чорбаджията, да побута главните в огнището, да сипе и сол в киплящата тенджерка. Тя му се отплащаше по своему за тая негова помощ, особено когато чорбаджията я позабравяше и не влизаше в стаята ѝ на долния кат. А за по-грубата къщ-

на работа той бе уговорил с чорбаджията – Таки му плащаше годишно две лири повече, отколкото на другите двама калфи в брашнарницата си.

Тая вечер Кътърката се зае да нацени повече дърва, сетне влезе в градината и се въртя там, докато се прибра и Брашнарков.

– Ти още ли си тука, бре? – викна му чорбаджията отдалеко, едва-що влязъл в двора.

Кътърката се приближи към него и каза със сподавен глас:

– Чакам те... Забравих да ти кажа: дочух, че лоши люде се тъкмят да ти влезат некоя нощ. За пари.

Брашнарков се попридърпна:

– Как си дочул... Кои са те... Комити ли?

– Знам ли ги! – приподигна съчувствено рамене Кътърката. – Не ще да са стока, щом искат насила да ти влезат.

Поизгледа го Брашнарков, какъвто беше висок, а Кътърката беше цял аршин по-нисък от него, поизгледа го и току измъкна изпод жилетката си един лъскав револвер, с къса, широка цев:

– Ще ми влезат, а? Виждаш ли тука!

Кътърката гледеше револвера, но Таки не можеше да забележи злорадите му очи, скрити изпод тежките отпуснати клепки. Слагайки револвера отново в пояса си, Таки изръмжа:

– Да не си и ти с них, а!

Без да дочака отговор, той се обърна и влезе вкъщи, стиснал презрително устни. Циганката се спусна да го посрещне, но Таки мина мълчаливо край нея и се качи в стаята си на горния кат, да чака там вечерята.

Вече се стъмваше и Кътърката едва сега се разтича да донесе вода за банята на чорбаджията; откакто бяха почнали летните горещини, всяка вечер преди лягане Брашнарков се поливаше с хладка вода в домашната си баня. После Кътърката влезе в готварницата и започна безкраен разговор с циганката; тя дори се учуди на необикновената му словоохотли-

вост тая вечер – той беше мълчалив, надменен човек, макар да беше прост слуга. Циганката му сложи и да вечеря от яденето на чорбаджията:

– Сегни да ядеш. Когато работа ми свърши тая вечер.

Кътърката се зарадва, но не толкова на вкусната вечеря: помагаше му и дяволът тая вечер. Седна да вечеря по-близо до вратата на готварницата и вече все се ослушваше накъм улицата. Вечерната врява вън бързо стихваше. Циганката рече:

– Ха яж по-скоро. Късно става. Портата стои отворена. Ако види, чорбаджията ще се кара.

Той не бързаше и все подхващаше нови разговори. Най-после се чука вън три последователни изсвирвания с уста. Кътърката се престори, че привършва с вечерята и стана. Циганката пак продума нещо, но Кътърката не я гочу.

– Аз ей сега... – отвърна той напосоки и бързо излезе от готварницата.

Той прекоси двора и се приближи към портата. Срецу него се изправи Райко Кутрев; Кътърката веднага го позна в тъмното. Учителят попита едвам чуто:

– Къде е?

– Горее. В стаята си... Там, до самата стълба – отговори също тъй тихо Кътърката.

Той сега беше угоднически услужлив, в очакване на предстоящата среща, но минутка след това току затисна с шепата си – да спре вика на уплаха, който се надигна в гърлото му: през отворената порта нахълтаха в двора още двама мъже. Кътърката позна и тях при светлинката, която се процеждаше насам откъм отворената входна врата на чорбаджийската къща; те бяха като него млади люде – Алексо Пачев и Ицо Наумов, и двамата работници на Организацията. „Свършено е с чорбаджията...“ – помисли си Кътърката. Долната му челюст трепереше неугържимо и той наново започна да обяснява угодливо, повишил непредазливо глас от преголямо старание:

– Горее... Вратата до самата стълба...

– Шшшшш... – прекъсна го Кутрев и продължи шеп-

нешком: – Затвори веднага портата. И нема да мърдаш оттук!

Учителят поведе другарите си. Изкачиха се те и тримата по извитите в широк полукръг каменни стъпала пред входната врата и тихо влязоха в широкия трем. Циганката беше все още залисана около вечерята на господаря си в готварницата и нищо не забелязваше. Както беше преди това още уговорено, Алексо Пачев се вмъкна бързо, с безшумни стъпки в готварницата, дигнал пръст към устата си, изблецил страшни очи – да изпревари циганката:

– Шт! Ни гък!

Тя се бе извърнала към него с тенджерата в ръце и го гледаше смаяна, после, като забеляза през отворената врата на готварницата сенките на другите двама непознати мъже, току се развика:

– Ама кои сте вие! Какво търсите! Панту! Кътърка, бре!...

Алексо Пачев измъкна от пояса си дълга кама, за да я сплаши, и пискливият глас на циганката веднага заседна в гърлото ѝ, но тя изпусна тенджерата, която падна с трясък на пода. В същото време Кутрев и Наумов се изкачиха по стълбата за горния кат. През вратата на готварницата проникваше бледа светлина, но Пачев затвори вратата и по стълбата стана тъмно. Изеднаж откъм горния край на стълбата се чу силен вик:

– Какво става там! Кои сте вие, бре! Назад! Назад!...

Викаше Брашнаров. В същия миг трепна синкава светлина и се чу оглушителен изстрел. Още един път и още един път. Райко Кутрев усети тъй удар в лявата си ръка. Край него се чука и други няколко изстрела – стреляше и Наумов. Откъм горния край на стълбата се чу глух стон:

– Ох... Изядох ме!...

Райко Кутрев разпери ръце в тъмнината, за да спре другаря си, чу се острият му шепот:

– Връщай се! Скоро вън!

Като слизаха двамата пипнешком по стълбата, Наумов продума не много предпазливо:

– Ами да бяхме му се качили горе... Нели затова...
 Райко го подръпна в тъмнината към изходната врата и подвикна със сподавен глас на към готварницата:
 – Остави циганката! Излизай! Излизай!

Портата беше отворена, Кътърката бе изчезнал. Тримата другари излязоха на улицата. Тихо беше наврежд, не се виждаше нигде и светлина. Само ведрото лятно небе светлееше високо горе. Откъм единия край на улицата се дочуха бързи, тежки стъпки – бързаше насам девриец. Купрев поведе другарите си по противоположна посока. Когато се отдалечиха в тъмнината и завиха по друга улица, Наумов повтори глухо:

– Да бяхме му се качили горе. Можехме да намерим нещо...

– Не – отвърна рязко учителят. Като отминаха още по-нататък, той продума: – Може да сме го убили... Не ща да каже кой, че сме го убили, за да го ограбим. Искан да му влезем. Да го накараме сам да даде...

Девриецът видя отворената врата на чорбаджийската къща и влезе в двора. Показа се и циганката. Качиха се горе със запалена лампа. Таки Брашнарков лежеше близо до стълбата; пренесоха го в стаята му, сложиха го в легло. Ранен беше в гърдите. Онбашията¹, който водеше девриецът, попита на турски:

– Какво е това, чорбаджи... Кой беше?

Таки пое с мъка въздух и рече с хриплив, отпаднал глас:

– Комити...

– Позна ли някого?

Таки затвори очи. Дишаше тежко и сякаш не беше чул въпроса на онбашията. Той не беше познал никого от нападателите си. Помисли да каже за Лазара Глаушев – не, никой няма да повярва! Той ще ги издирва. Кътърката сигурно ги е видял, той, разбойникът, сигурно ги познава. Таки Брашнарков няма да им прости!... Той попита:

¹ Онбашия – десетник, отделен началник.

– Къде е Кътърката...

– Нема го – отговори циганката. – Не знам къде се загуби. Уплашил се...

– Ами ти? – обърна се към нея онбашията. – Не ги ли позна кои бяха?

– Не! – разпери пръсти, ококори очи циганката. – Видех ги, ама откъде ще ги познавам! Трима видех...

Превързаха ранения, куршумът бе заседнал в гърдите му. Той дишаше все по-тежко, бузите му пламнаха. В слюнката му се показа кръв. Размъти се и полегът му. Започна да говори несвързани сърдити думи. Гореше в треска и скоро загуби съзнание. Онбашията изведе войниците си пак на улицата. Аллах да помага на чорбаджията...

На другата сутрин минувачите се заглеждаха в портата на Таки Брашнарков и дори се поспираха, но то беше само от любопитство. Разчуло се бе, че Таки е ранен. Късно дойде тая сутрин и Кътърката. Той бе решил да мълчи по нападението на чорбаджията и лицето му бе придобило обикновения си упорит и затворен израз. Циганката каза:

– Цел гори в огън. Загубва се често. Може и така да си умре...

Тя беше уплашена, но не изглеждаше много разтържена за чорбаджията. Когато през нощта девриецът си отиде, тя претърси най-напред дрехите му, после стаята му и навсякъде из къщата, дето можеше да има скрити пари. Намери две пълни кесии, но не ги развърза да види какви пари има вътре, а само ги скри на сигурно място: боеше се от Брашнарков, не се реши дори да погледне в кесии; ако умре той – тя ще си ги прибере; трябва да са много пари. Ако оживее – ще му ги върне непокътнати; може ли да се скрие нещо от него! Ще я пребие, в конака ще я предаде, а не искаше тя да си разваля достлук¹ с чорбаджията. Ако умре... И тя обмисляше какво още да прибере от бо-

¹ Достлук – приятелство.

гатата къща. Но кой знае дали ще умре – як е, пък и по-добре ще ѝ бъде с него, като чорбаджийка си е в къщата му.

– Ти не позна ли снощи харамите? – изблеци тя очи срещу Кътърката.

Кътърката плю в нозете си и каза това, което бе решил да казва на всички:

– Как ще ги позная! Тъмно – пръст пред очите не... Събориха ме ничком на земята, отгоре ми седнаха двама. После, като си отиваха, извлекоха ме на улицата. Аз побегнах... Къде с тях. Ще те заколят.

Дойдоха и другите двама калфи. Чакали пред дюкяна да дойде Кътърката с ключовете, после са им казали минувачи за чорбаджията. По-късно дойде да види съдружника си и Георги Баболев. Доведо го и Поликарпис – единствения лекар в града. Свършил бе Поликарпис пет семестъра в Атинския медицински факултет, но преспанци предпочитаха да се лекуват при баби и знахарки и рядко прибегваха до неговата помощ – за всяко идване при болния той искаше по една бяла меджидия. За Таки Брашнарков Поликарпис каза, че трябва да бъде изпратен веднага в Битоля, за да му извадят куришума там; той нямал алати² за вадене на куршум. Баболев се разтича да намери кола за ранения, после да намери и люде, които да го придружат до Битоля. Издири някакви роднини на Брашнарков, които преди не смееха да влязат в двора на чорбаджията. Докато да тръгне колата, дойде да види ранения и сам каймакаминът. Дойде той с двама заптии и ги остави да пазят пред входната врата. Разтича се циганката да посрещне големеца – нали бяха от една вяра, въведе го в стаята на ранения, поднесе му стол.

– Е, чорбаджи, как си? – попита някак отдалеко каймакаминът, присвил лице гнусливо, и виждаше се, не чакаше отговор. Раненият лежеше и сега в безсъзнание, дишаше шумно, с отворена уста; лицето му бе пожълтало, ярко личаха по бузите две алени пет-

² А л а т – инструмент.

на, тъмнееше се и брадата му, гъсто поникнала.

Циганката се въртеше около каймакамина, не знаеше как да му угоди, после отегнаж се сети:

– Комити, каймакам ефенди... Каза, че комити го ударили.

– Знам – отговори каймакаминът късо, без да я погледне.

Но тя продължи:

– Тук има един, който видял всичките.

– Тъй ли? – погсочи каймакаминът. – Къде е той?

– Ей сега, каймакам ефенди...

Из двора се навъртаха и тримата калфи; днес те нямаше да отварят брашнарницата, но трябваше да бъдат по-наблизо до ранения си господар. Циганката изтича и доведе Кътърката:

– Ето, каймакам ефенди, тоя ги видял. – И тя се обърна към Кътърката на преспански: – Ха кажи, бре, за комитите...

– Нели ти казах – загледа се в нея Кътърката навъсен. – Тъмно беше... в очите ти да бръкнат. Събориха ме ничком, седнаха върху мене двама. После ме извлекоха на улицата... Аз побегнах.

Циганката пребеждаше: съборили го в тъмнина, седнали отгоре му, после го измъкнали на улицата. Каймакаминът попита:

– Колко души са били? Познал ли е някого?

Кътърката отговори пак чрез циганката:

– Не познах никого. Може да беха пет-шест души, а може и повече.

Каймакаминът се загледа в него за минутка, присвил все тъй гнусливо, презрително лице, после току махна с чистата си бяла ръка:

– Гит!¹

Кътърката се обърна и излезе от стаята. Каймакаминът си мислеше: „Комити... Вече навсякъде комити. Може и тоя хаурсъз² да е с тях... Да ги вземат

¹ Г и т – върви.

² Х а и р с ъ з – негодник.

дяволите!..." Той погледна отново жълтото лице на ранения, алените петна по бузите му, ослуша се неволно и с някакъв смътен страх в хрипливото му дишане и току приподигна рамена безкрайно отегчен: „Какво да ти правя, чорбаджии... Ваши са те ударили, комити... Къде да ги дирия... Дошли са, отишли са си, в земята потънали..."

Той махна на циганката с ръка – да не му доядва, и излезе от стаята. Отиде си в конака, следван от заптиите.

Малко по-късно настаняха ранения в една кола и го откараха в Битоля. Тоя ден и много дни наред по Преспан се говореше само за тая случка с Таки Брашнаров. За чорбаджията никои не жалеше, но тайнствените комити бяха в мислите на всички.

Преспанският революционен комитет можа да купи от войници и башибозуци, които се връщаха от Тесалия, триста и петдесет и осем пушки „Гра“ с по двайсетина патрона за всяка пушка. Стана трудно да се крият толкова пушки и патрони – нужни бяха големи грижи; по зимници и тавани, по разни други скривалища или закопано в земята оръжието ръждясваше. Тогава комитетът побърза да раздаде част от пушките на тия, които бяха дали повече пари за народната каса, и на някои по-усърдни народни работници. Реши се също да се раздадат сто пушки с по двайсет патрона между най-добрите работници по селата в околията; тия сто пушки се раздадоха безплатно или кой колкото можа да даде – по половин лира или по стотина гроша. Къде у селяните повече пари! По скривалищата на комитета останаха още други стотина пушки. Йоан Сърчарот, който беше човек с търговски ум, отново предложи на комитета да разпродаде тия пушки на по-голяма цена и печалбата да се прибере в комитетската каса за нови нужди. Поемтехли бяха преспанци – от уста на уста, от ухо на ухо – в чии ръце бяха пушките, та идваха често ту при Лазара Глаушев, ту при Сърчаро, ту при Райко Кутрев да се мо-

лят за оръжие, мнозина бяха готови да дадат и повече пари за една гръцка пушка с няколко патрона. Идваха да молят и селяни, макар да не знаеха какво да обещаят за една пушка; пари и богатства те нямаха, та с тия молби изповядваха само голямата си мъка и неволя от турски насилия и злодейства. Отиваха да се молят селяните за по една „дълга“ най-вече при Атанаса Криво и при Аце Кутрев, търсеха старо приятелство и роднинство с тях, а те пък да се застъпват пред Лазара и пред младия Кутрев. Нямаше накъде – голяма беше селската мъка и нужда, комитетът раздаде още двайсет пушки по селата, а другите разпродаде в града по четири лири едната.

В комитетската каса пак се събраха докъм триста лири, но пък притока от гръцки пушки пресека. От последните войскове части и обози, които към края на лятото се изтегляха от Тесалия, Сърчарот чрез свои люде успя да купи още осемнадесет пушки и към хиляда патрона. Реши се тия пушки и патрони да не се дават никому, нито да се продават. Намазаха ги с газ – не знаеха, с какво друго да ги мажат, за да ги пазят от ръжда и, повреди, завиха ги в парцали, а патроните наслагаха в една газена тенекия и заедно с пушките скриваха на тавана у Кутреви. Райко Кутрев и Алекс Пачев с Ицо Наумов работиха цяла нощ около тия пушки в стаичката на Кутрев и преди още да се раздени, докато всички в къщата бяха унесени в прегрунния сладък сън, ги качиха и скриваха на тавана. За това оръжие в къщата си не узна дори и Аце Кутрев. Неговият син Райко това каза на двете момчета, с които скри оръжието в бащината си къща:

– Не е нужно да го знае даже и баща ми. Така трябва да се пазят тайните на Организацията. Никой не трябва да знае повече, отколкото е нужно и необходимо.

В своето скривалище под миндера в къщурката си учителят Наум Катранов сега криеше двеста и шестдесет и седем лири народни пари. Беше му олекнало, когато преди това предаде цялата каса на Сърчаро

за гръцки пушки. Тежък товар беше за него да държи толкова злато в ръцете си. Той беше в постоянен страх за тия пари – да не би да се случи нещо с тях, да не се загубят някак, да не изхвъркнат от ръцете му. Можеха да му влязат крадци, той и от това се боеше, макар да знаеха за парите само людето от комитета. Да бяха негови тия пари, Катранов нямаше да се бои толкова. Тия лири под миндера бяха по-особени, друга беше тяхната сила.

Мисълта на Наум Катранов беше все там – в парите под миндера. Той не можеше да се задържи по-дълго време вън от къщи; където и да беше, бързаше да се върне и най-напред ще погледне в стаичката с миндера. И сънят му не беше спокоен – събуждаше се често през нощта и все ще се ослуша накъм стаичката дали не се чува някакъв подозрителен шум оттам, дали не става нещо в тъмнината. Сънуваше и страшни сънища с пожари, с нападения на разбойници или че парите са изчезнали кой знай как и стенеше мъчително в съня си, или пък се събуждаше изеднаж, с разтуптяно сърце, плувнал в студена пот.

Като му натежа толкова много тая постоянна грижа за народните пари, Катранов намисли да се пооплаче на другарите си от комитета и да ги помоли да го освободят най-после от нея. Не се реши да се оплаче пред целия комитет, не се реши да се оплаче и пред Райко Купрев; твърд и рязък беше младият му другар в тия работи – няма да го разбере, няма да му помогне. Катранов реши да отиде при Лазара Глаушев.

– Аз, бачо Лазаре, вече толкова време държа народната каса – започна той. – Да бехте ме освободили от тая длъжност, нека я вземе друг некой.

– Защо, учителю – отвърна му Лазар. – От тебе по-добър касиер комитетът не може да намери.

– Аз се измъчих с тия пари, бачо Лазаре. Как да ти кажа... не съм навикнал с толкова пари. Живя в постоянна грижа.

Погледна го Лазар, въздъхна:

– Да, учителю... Голема грижа; народни пари са това. Но ето, такъв дел ти се падна, това е твоят дел в общата работа.

Наум Катранов не продума вече никому за грижите си, не се оплака никому. Стегна сърцето си, пое наново своя дял.

А дойдоха и свои, лични грижи. През летните месеци общинската каса се изпразни и за месеците юли и август общината не плати заплатите на учителите. Случвало се бе и друг път да закъснее общината с учителските заплати, но никога досега това не беше продължило толкова много. Народът ставаше все по-беден, стискаше парата, широките пиринчени блюда в черквите, дето преспанци слагаха своята лепта за училищата, стояха повече празни или с по някое медно петаче. Започна и новата учебна година, някои от учителите отидоха да се оплачат в общината, но кой можеше да помогне, щом народът нямаше своя сила? Общинарите дигаха рамена, обещаваха, молеха за повече търпение, а от време на време даваха по една меджидия или половин лира, колкото можеше да се изгребе от празната общинска каса. Учителите, и най-вече тия, които имаха по-тежки семейства, бяха обиколили по два, по три и по пет пъти всички свои роднини и приятели да ги молят за помощ и подкрепа; помагаша им людето, доколкото можеха, но сиромашията беше голяма и обща. Учителят Тодор Мирев продаде една нивица, останала от баща му, за да може да изхрани семейството си. А повечето от учителите бяха по-бедни от него.

Тъкмо в това трудно време Надежда, най-голямото дете на Катранов, отпадна съвсем и дори легна на легло. Не се оплакваше от нищо, само гланите ѝ пареха и много отслабна, та все гледаше да си полегне, докато се залежа по цели дни. Майката току погсмърчаше – добро и вече отгледано дете беше Надежда. Търпелива жена беше тя, но следеше непрестанно мъжа си с насъзани очи и в погледа ѝ тежеше укор. От него очакваше тя помощ и спасение, а и той тъм-

нееше все повече и дори гласът му заглъхна. Учител беше Наум Катранов, знаеше какво беше нужно на детето, но не можеше да му помогне. Какво се слагаше на сиромашката трапеза – едва по едно коматче черен хлебец и постна чорбица, но като се случваше да попадне на масата по нечия милост бучка сирене или яйце, или паничка мляко, той го отделяше за болното дете. И казваше с отпадналия си глас:

– На нея това ѝ е нужно. Всеки ден...

Той дигаше Надежда от леглото – колко тежеше тя сега? Излизаше на двора и сядаше на слънце край стената, слагаше детето на остриите си колена. Грех се те на септемврийското слънце и тихо си приказваха; умница беше Надежда и за какво ли не питаше, за какво ли не разказваше и сама. Тя се гушкеше в презръдките на баща си, лицето ѝ поруменяваше на топлото есенно слънце. Ето какво беше нужно на болното дете – учителят знаеше. Като станеше време, той го занасяше пак на ръце вкъщи, слагаше го на леглото му. Лицето на болното пак побеляваше като хартия в мрачната сянка под ниския таван на стаята. Той знаеше какво беше нужно на детето му. Наум Катранов държеше в ръцете си двеста и шестдесет и седем лири. После те станаха двеста и осемдесет. Той не посегна да вземе ни един грош от тия пари, дори и не помисли да посегне на народните пари, за да купи една паница мляко на болното си дете. В тия пари имаше и негов, но той вече ги бе дал и вече не бяха негови. Постърна Катранов, потъмня от мъка. Но това си беше негова мъка, негов дял...

Към средата на месец октомври общината изплати на учителите, което им дължеше: продаде две църковни ниви – иначе трябваше да затвори училището. Катранов донесе вкъщи шест жълтици и няколко меджидии. И това намери да каже на жена си, пак по даскалски, поучително:

– Търпение, жено, спасение...

Тя извърна лице от него – загубила бе вяра в просветения му ум през тия безкрайни черни дни.

Таки Брашнарков престоя в Битоля близо два месеца. През това време на няколко пъти се чу, че е умрял от раната си. Върна се той измършавял и състарен, та сега отдалеко личаха годините му. Циганката се уплаши, като го видя да влиза в двора, изгърбен, с хълтнали посивели бузи. Той поиска веднага да си легне и тя с големи усилия му помогна да се качи в стаята си, настаня го в леглото. Чорбаджията изпружи дългите си кокали, видя се, от раната гърдите му бяха хълтнали, косите му бяха посивели и орехали; само очите му все още светеха, черни и мрачни между пожълтелите, гъсто набръчкани клепки. Той кашляше често и се давеше в хракки, циганката изтича да донесе съд и го сложи до леглото му. Тя си мислеше: „Нема да може той вече без мене.“ Решила бе преди това да скрие двете кесии с пари, дори бе похарчила стотина гроша от тия пари, но сега, като го видя толкова грохнал, дойде ѝ в ума друга мисъл: няма да може той вече без нея и цялата къща ще бъде в ръцете ѝ. В кесиите имаше само пет златни лири и още две хиляди гроша сребърни и медни пари – тя ги бе броила много пъти. Няма да се раздели и да се кара с чорбаджията си заради тия пари, а за скривалището му в една от стениите на същата стая нищо не знаеше. Преди да го ранят, Брашнарков бе скрил там осемстотин лири; приближаваше тогава време да закупуват с Баболев жито, та бе задържал тия пари у себе си.

Завърналият се чорбаджия не попита най-напред за двете кесии, както си мислеше циганката, а рече с прогвания ги глас:

– Скоро да ми повикаш тука Кътърката.

Като че ли тъкмо за това бе се върнал от Битоля. А той, още като влезе в стаята си, огледа с внимателен поглед най-напред мястото на стената, дето беше скривалището с парите му, но циганката не можеше да забележи това. Когато малко по-късно Кътърката влезе в стаята му, Брашнарков се приподигна на лакът и махна с ръка на циганка-

та да ги остави сами. После рече нетърпеливо:

– Кажу кои беа. Ти знајш.

Панту Кътърката се подпрна на стената срещу него с ръце отзад, разкратен, фесът му беше накривен над лявата вежда. Той гледаше гръзко чорбаджијата със синкавите си очи и не бързаше да отговори. И каза, без да се помръдне:

– Не знам кои беа.

– Не може да не ги знајш – сонна му се Брашнаров, но се закашля и едва след като стихна кашлицата му, продолжи: – Ти беше тука, кога то влезоа. Чух те аз да говориш долу с циганката. Искаш да ги скриеш. Боиш ли се од нив? Или може да им си ортак, а?

Пак без да се помръдне, Кътърката повтори тоа, което бе разправял вече многу пати за нападението;

– Излезох на двора. Тъмно беше, в очите да ти брџкат. Нахвџриах се вџрху мене, сџбориха ме...

– Не, не! – размаха Таки Брашнаров гџлгата си рџка, още по-мџршава в широкиот рџкав на ношната му дреха. – Ти лџжеш. Искаш да ги скриеш.

Кътърката стисна устни, кривна гџлгия си врат пренебрежително. И току попита:

– Какво ще правим сега... Ще отворим ли дџокјана? Ние така седим и тримата, без работа, чакаме те, пџк сме сиромаси люде.

– Ти остави тоа. Не бџрзај за дџокјана. Ти кажи какво те пџтам аз!

– Нема какво повеке да казвам.

– Ще те предам в хџокјамата, бре!

– Ще ме предагеш, ама... комитите може пак да ти влезат.

– Ето, виждаш ли: ти си с нив!

На другиот ден Брашнаров пак прати циганката за Кътърката и пак се повтори сџщото. Кътърката пазеше упорито тајната околу нападението. Не беше то од вџрност кџм клетвата, която бе дал вџрху камата и евангелието – да пази до смџрт тајните на Организацијата. Той изпитваше едно сложно и гџлбоко чувство, понеже гџржеше клџча на тајната околу

тоа нападение. Тој единствен знаеше всички подробности и кој каква роля бе играл в него. Рајко Кутреџ не знаеше всичко, не знаеше, че Таки Брашнаров беше предупреден, а Брашнаров знаеше още по-малко. Нај-малко знаеше каймакаминџт. А Кътџрката можеше да разкџрие всичко с еџдин замах. Можеше да изнуди чорбаџијата си и да му земе пари, гџржеше в рџцете си сџдбата на Кутреџ, на Пачев и Наумов. Тој можеше да изнуди дори и каймакамина. Можеше да замеси в таја историја и Лазара Глаушев и... всички, коџто познаваше како членове на Организацијата. Можеше да замеси и коџто пожелает. Каџо посочи тримата, коџто наистина учаетваха в нападението, можеше да посочи още тридесет души. Каймакаминџт тоа и чака... Панту Кътџрката никога не се бе чувствал така силен, а бленувал бе тој през целиот си жџвот за такава сила. Да се страхуват другиот од него, да треперят, да разполага тој с тџх по своја воља. Да насити и пресити душата си с палешната сладост на отџмџщението, сџс замајващата сладост на надџошцието...

Кътџрката помнеше мајка си и баџа си, но и двамата все еднакво: разгнеџени и дигнали рџка да го ударят. Тој си мислеше, че баџа му и мајка му са били лоши люде и са го мразели, макар да си спомњаше сџшо как бџзаше од училище и как прескачаше в чџждите градини. Неговите пџрви радости бџаха в дните, кога то умџра мајка му, а баџа му го изостави. Почувства се слободен тогаџа и џлгата махала пропиџа од него, но скоро попадна в рџцете на тетка си Вета Кузманова – по-млада сестра на мајка му. Прегаде го в рџцете џ баџа му, не можеше да се гџржи за него, пџк скоро умџра и тој. Строга, сурова жена беше Кузманџца, биеше го с тоџага или с мокро вџџе, оставаше го по цели дни гладен. Каџто го набиваше до премалаџване, често му казваше, заџџхана од умора:

– Ти затџри мајка си, душманино, ама мене нема да ме затџриеш! Кокалите ќе ти сџробџа, жџв нема да си, ако не ме слушаш...

Каџо поизрасна, Кътџрката избџага од неџа, оти-

де да живее при другата си тетка, най-младата сестра на майка му. Но той и сега още се прибягваше от тетка си Вета Кузманица.

В непрестанна вражда беше Кътърката и с всички други люде. Беше слабичък, гребен и връстниците му от махалата изпитваха силата си върху него. Той се биеше с тях, бранеше се, но бяха малки силите му и огорчен, унижен, спотайваше се по разни скрити места, за да плаче сам от мъка и от безсилна, незадоволена ярост; или пък се промъкваше по дворовете и градините, дори и по къщите, и правеше пакости, за да си отмъщава. Той страдеше поради тая вражда с другите и когато порасна; остана гребен, мършав, та и девойчетата, в които се заглеждаше, бягаха от него, присмиваха му се. Само Марето Кузманова не странеше от него и той я залюби, макар майките им да бяха сестри. И това беше най-голямата жажда на душата му: да бъде силен, да има власт над другите, да им внушава страх и трепет. Дошъл бе най-сетне за него такъв ден. Ще ние той сега от тая сладост глътка по глътка, няма да бърза и ще се наслади докрай. Още на другия ден след нападението върху Брашнарв Райко Кутрев го извика в двора на тетка му Вета. Бяха сами. Кутрев втренчи в него пъстрите си бляскави очи – да го пониже с поглед. Той веднага забеляза, че в Кътърката бе настанала промяна – виждаше се по цялата му външност. Кутрев най-напред това му каза:

– Наежил си се нещо. Да не би от радост, че твоят чорбаджия излезе по юнак от нас и ни прогони. Нито в гласа на Кутрев, нито по лицето му се забелязваше никаква следа от другарска закачка. Той прогълти бързо, отсечено, каквото беше винаги говорът му: – Ние не бехме влезли, за да го убием. Стреляхме, защото и той стреля срещу нас. Сега, ако се чуе нещо, ще знаем, че от тебе е излезло.

– Защо от мене! – сонна се Кътърката. – Може кой от вас...

– Ти знаеш – прекъсна го Кутрев. – За предателство – смърт.

Кътърката изкриви като за усмивка полуотворените си устни, бянаха се между тях зраците му разкривени зъби:

– Може и ти... ако се видиш на зор, може и ти да предадеш.

– Тогава и за мене същото: смърт.

Кътърката нищо не отговори, но въртеше очи, оглеждаше Кутрев, види се, бе забелязал, че учителят държеше някак непривично лявата си ръка, мушната дълбоко в джеба на палтото му и неподвижна. Той пристъпи бързо, улови го за тая ръка и я подгръпна. Кутрев неволно изхлипа от болка, лицето му побеля и се покри с влага. Кътърката проточи лице от престолено съжаление:

– Не знаех... – После изеднаж се ухили и намизна: – Требва да те е чопнал чорбаджията с алтъпатлака¹ си... – И добави злобно: – На зор не се трай, а?

Разгневен на себе си, че показва слабост, Кутрев рече остро:

– Не ми харесва твоето любопитство; всичко искаш да знаеш. Но... не забравяй какво ти казах. От нас нема да остане нищо скрито.

Като не сваляше очи от Кътърката, той изкара с едно рязко движение ранената си ръка от джеба, обърна се и бързо излезе от двора. Кътърката го проследи с присвити очи, усмихна се презрително на неговата самонадеяност и прошепна през зъби:

– Ще видим, даскалче...

Откъм къщата на леля му се чува бързи стъпки. Мина Марушка, запътила се като унесена подир учителя. Кътърката се спусна след нея, улови я за плътката и силно я гръпна, та момичето изви глава назад и се спря. – Къде си се затичала! – изръмжа той и от устата му пръсна слюнка. – Като сенката му се влачиш подир него...

Момичето се извърна и кротко се опита да освободи плътката, но Кътърката я зави на ръката си и

¹ Алтъпатлак – револвер с шест патрона.

я стисна още по-силно; той усещаше в ръката си хладина на дебелия момински плът, до сърцето му стигна тая хладина като сладостен трепет, обръч стисна гърдите му. И повтори несвистно, с пресъхнало гърло, задавено:

— Като сенка... сѐ подир него...

Светлото лице на девойката засия още повече от радостна почуда, тя се зарадва на тия думи и на свой ред ги повтори с копнеж в тихия си глас, със себеотдайна покорство:

— Негова сенчица съм аз...

Кътърката стисна кривите си зъби, присвил очи, сякаш ослепен от светлината на лицето ѝ, замахна и я удари с юмрук по сляпото око. Марето се полюшна и отпусна клепки, подвиха се нозете ѝ като пречупени, тя се търкулна на земята и като че ли се боеше да не се изцапа. От вратата на къщата се чу силен вик:

— Що направи бре, никаквико!

Изтича вън Вета Кузманица, дигна от земята един камък, но и така остана, с камъка в ръката си. Кътърката прекрачи присвитите нозе на момичето и се спря пред нея, протегнал дългия си врат, с пребледняло, грозно лице. Тоя път Кузманица се уплаши от него — такова зло, мъртвешки бледо и студено беше лицето му. Тя се огледа — по дворовете и градините наоколо не се виждаше жива душа. Кузманица пушна камъка и проплака:

— Отглеждала съм те, проклетнико... Детето ми уби!

— Сички ще ви избия... — изрече Кътърката. После въздъхна, сякаш да отпусне гърдите си, и продължи: — А твоят зет... тука, в ръцете ми е той! Ще ви запала сички, живи да изгорите...

Погледа я той още един дълъг миг, обърна се и бавно се отдалечи. Кузманица се спусна към дъщеря си.

XI

Неусетно премина ранната есен с топлите си слънчеви дни, с тихата си сладостна мъга. Никой не се заглеждала в синьото, ведро небе след първите, бър-

зо преминали есенни дъждове, никой не забелязваше как дните ставаха все по-къси и нощите все по-дълги. Работно време беше, та и малките деца бързаха сутрин за училище, но и работата вървеше някак сама по себе, някак по навик, както всяка година по тия дни. За друго мислеха хората повече сега, за друго и повече приказваха. Дошло бе нещо ново и голямо в живота им. Променил се бе неусетно животът им, та дори и по селата хората ставаха все по-други.

Мнозина от по-младите мъже на Преспа влизаха в десетките на Организацията и мнозина от тях носеха каму и револвери в поясите си; клеи се бяха над евангелието и някои от по-старите. Нощем се събираха мъже скришом по къщите и говореха за бунт и свобода, тракаха с оръжие, четяха противни книги — така наричаха те книгите, в които пишеше за борба и непокорство; често, забравили всяка предпазливост, те подхващаха волни песни за герои и мъченици народни. Носеха се от ухо на ухо тревожни думи, споменаваха се имена, които внушаваха смели надежди, събираха се пари за оръжие, та и затова сега блудата по черквите стояха повече празни. Съживи се и селският народ, взе по-смело да се оглежда, надаваше ухо да чуе какви нови гласове се надигаха, какви нови песни се пееха. Вече и мнозина от селяните се бяха клеи над револвера и камата — най-малко по трима-четирима във всяко село, но и другите се събираха все около тях. Райко Кутрев ходеше всеки празник по селата ту сам, ту със Стефо Церски или с други някои свои другари, а нади беше от селски корен. Идваха селяните и сами да го търсят вкъщи, в училището — такива сладки думи им говореше той. Все повече селяни влизаха и в дюкяна на Лазара Глаушев, но не за да купуват или продават жито и царевича, а седяха на миндерчето до него и го слушаха, разпитваха го, сетне ставаха да си отиват с нови мисли в големите си селски глави. Влизаха селяни и при Йоана Сърчаро, който ги опиваше с медени думи, влизаха и в гърводелницата на Стефо Церски, а той пък им викаше направо:

– Бийте агаларите!

Те кривяха разголените си жилести вратове ту на една, ту на друга страна, опипваха без нужда някое ново корито, големите им груби ръце стържеха по капака на някой шарен сандък, бавно-бавно работеха селските им мозъци, а той викаше в ушите им – космати, пълни с жълта кал:

– Като нямате пушки, нямате ли тояги бре, нямате ли секири!...

Турците не бяха слепи, но не можеха да повярват на очите си, пък и не можеха да видят всичко. Те забелязваха надигащия се кипнеж сред раята, но не можеха да се доберат до някоя бримка на организационната мрежа. Раята пазеше добре своите тайни. Турските власти и агаларите бяха прекалено самонадеяни в своето господарско презрение към раята, а простият турски народ оставяше всичко на алаха.

Двамата противници се наблюдаваха изпод вежди, дебнеха се, докато дойде и първото сблъскване.

Към средата на месец ноември 1897 година късно след полунощ в кочанското село Винаца близо една разбойническа банда и напада дома на турчина Кязим ага, когото убива, след като му взема осемстотин лири. Пострадалият е богат турчин и още на другия ден в селото пристига кочанският каймакамин с цяла рота заптии и аскер. Каймакаминът подлага селяните на изтезания и разкрива съучастниците на бандата, всичко осем души, които задържа. Между задържаните е и жената на селския пазач, който след нападението на разбойниците е намерен убит. В страха си тая жена издава на турците, че в къщата ѝ са скрити комитетски пушки. Каймакаминът намира тия пушки, но обискира и другите български къщи в селото и намира още петдесет пушки, десет бомби, сандъци с патрони и барут. Това е началото на страшната Винашка афера.

Кочанският каймакамин донася с бърз куриер до скопския валия Хафъз паша за направените разкри-

тия. Пашата си поставя за цел да разкрие цялата организационна мрежа в Скопския санджак¹ и да я унищожи; полицията инквизитор Дервиш ефенди е натоварен направо от султанския дворец да води следствието. Разкрито е оръжие, разкрити са организационни архиви, задържани са стотици градски и селски организационни ръководители и дейни работници в Щипско, Кратовско, Кочанско, Паланечко, Кумановско, Радовишко, Малешевско и в самия град Скопие. Как се е стигнало до тия разкрития, се вижда от следните данни, които са изнесени в „Мемоара“ на Вътрешната македоно-одринска революционна организация:

„В с. Винаца, Кочанско, учителя Червен-Елеков биде жестоко изтезаван; главата на селския кмет Иван Петров биде стягана с мокри въжета; селянина Христо Крънчар 24 часа биде държан увиснал с глава надолу и бит по гърдите; младежът Ампо Захариев умря от жестоки изтезания; войници убиха в една оризова динка Атанас Петков, Григор Меглишин и двама работници от с. Галичник (Дебърско), обезчестени бидоха Катерина Митева (от чаушина на Дервиш ефенди и един войник), Мария Гюрушова и Гина Иванова.

Поп Никола от с. Зърновци (Кочанско) е обесван с главата надолу и държан в такова положение цели три часа; държан е няколко часа в замръзнала вода, горен е с желязо по тялото. Тасо Мишев от същото село е обесен с главата надолу и горен с желязо по тялото.

Учителят от с. Паничево (Кочанско) Алекс. Беличев е мъчен със забиване спици под ноктите и държан дълго време над огъня.

Коце Захариев от гр. Кочани е държан няколко часа с голи крака под силно огорещена печка.

Учителят от с. Дедино (Радовишко) Хр. Георгиев е бит пет вечери наред, обесван е с главата надолу и езикът му е хващан с нагорещена маша. Обезчестени са в същото село: Спасена Георгиева и момите: Кат-

¹ С а н д ж а к – окръг.

рина Янева и Зоя Илиева. И двете първи умряха от изнасилване.

Именуемите Кара Тасе, Пане Пицоло, Васил Азската, Гошо Икономски и Коце Бакалчето – всички родом от гр. Щип, след като получиха по 40 камшици и дупчици, през цели 24 часа бидоха държани по на един крак и бити, когато омаляваха. Васил Азската умря от жестоки изтезания.

Младият свещеник Ананий от с. Кокошине (Кумановско) биде бит по краката и горен по корема с огорещено желязо; учителят от същото село Арсений Николов е бит по краката и горен с огорещено желязо по седището и десния крак.

Учителят в гр. Кратово Йосиф Даскалов е жестоко изтезаван, горен с желязо в устата...“

Тая страшна афера продължи близо два месеца; задържани бяха над петстотин души селяни, учители, попове, еснафи, търговци, мъже и жени, 218 души от тях бяха убити, бити и жестоко изтезавани, други бяха осъдени и изпратени на заточение в Мала Азия. Издирванията и насилията на турските власти и комитети не се ограничиха само в Скопския санджак – обхванаха те, де повече, де по-малко, цяла Македония...

Таки Брашаров не можеше да се свърже от раната си; остана нещо в гърдите му и не можеше да изцелее напълно. Това беше може би и поради времето – дошла бе есен с гъжговете и с бурите си, започнали бяха и първите студове, които проникват до костите на човека. Той не излезе от къщи и още други два месеца, след като се върна от Битоля. Не можеше да се държи здраво на дългите си нозе, не можеше да заякне. Обхванал го бе и един постоянен страх за живота – страх и от болестта, която тлееше в него, и от людето. Тоя негов страх идеше, виду се, от голямата му телесна и душевна слабост. А колкото се виждаше слаб душевно и телесно, толкова по-неутолима беше и жаждата му за живот, жаждата му за всякаква сила. Той пращаше циганката си да вика доктора Поликарпис

през всеки пет-шест дни, а понякога и по-често; за него не жалеше парите си, макар да се опита на няколко пъти да го склони да му взема по-малко. Поликарпис му отвърна, че не продава сол или пипер, или халва, а си служи с висока наука. На края му отвърщаше все с едни и същи думи на своя изкривен език:

– Ас, кир Таки Враснар, воџ Атина сам учил две години и половин!

И не отстъпи ни пара: бяла меджидия за всяко посещение. Иначе, по отношение на своето скъпо време, лечителят беше много щедър: застояваше се по цели часове при болния (всъщност той нямаше и къде да върви). Недоученият хекимин не можеше да му помогне много с билки и лекове, та се мъчеше да му помогне повече с приказки. Почукваше го тайнствено по гърдите и гърба, лепеше ухото си по измършавелите му ребра и най-често повтаряше:

– Кувет¹ немас ти, кир Таки Враснар, кувет ти пребе.

Даваше му да пие ту презорчива хининова вода, ту локма-руху², ту някакъв балсам, който минаваше като огън през гърдите на болния и стопляше хълмнатия му корем. Таки долавяше неговата безпомощност и го псуваше в ума си, а когато лечителят си отиваше, той го псуваше и гласно, заричаше се да не го вика повече. Това продължаваше няколко дни, докато се набереше отново страх в сърцето му, и той пак пращаше циганката си да вика хекимина.

Таки Брашаров се боеше и от циганката си. Струваше му се, че тя постоянно го дебне, че му крои нещо лошо. А сега той съвсем не можеше без нея. За да я държи близо до себе си и да се запази някак от самата нея, той ѝ обеща, щом оздравее, да я вземе за жена.

– Но – добави Таки, за да бъде по-убедителен, – ще трябва да си промениш верата, да станеш християнка.

– Ша стана, чорбаджи – отвърна циганката и не

¹ К у в е т – сила.

² Л о к м а - р у х у – лекарство, смес от спирт и етер.

можеше да си затвори устата от радостно възне-
ние. — Само азите да не ми се сърдят, че ще изоставя
верата им.

— Е, ще видим тогава... като дойде време.

Старият женолюбец изпитваше особена и вече
забравена сладост, че успя и сега да измами една же-
на и да я накара да се възхищава от него.

Боеше се той и от своя съдружник в мелницата —
от Георги Баболев. Брашнарницата му стоеше зат-
ворена, но в мелницата сега пълен господар беше Ба-
болев. Наистина, Баболев спаси живота му, като го
изпрати да се лекува в Битоля, но оттогава всичко в
общата им работа беше в неговите ръце. Баболев на два
пъти му представи сметка, но Таки не вярваше на
сметките му. Баболев задържаше повече за себе си,
то се знае — и Таки въздишаше с тъжно примирение:
всеки би задържал повече за себе си, дори и той сами-
ят... Като не можеше да стори нищо повече, Браш-
наров успя в едно да надхитри съдружника си: той не
 внесе никакви свои пари при покупката на зърно то-
 ва лято за общата им работа:

— Немам на ръка, Георгия, никакви пари... В банка-
та са парите ми до грош. Е, ние после ще си уредим
сичко... сега не мога аз, нели виждаш...

Той се боеше да не умре и не искаше да влага свои
пари в общата работа. Те и двамата бяха добри тър-
говци във всяко нещо. Баболев и живота му спаси пак
повече с някаква сметка: да не помислят люде, че
го е изоставил без грижа, за да умре и после той да
присвои общата мелница.

Таки Брашнаров се страхуваше най-много от ко-
митите. И колкото ги мразеше преди, сега ги мразеше
два пъти повече. Боеше се от тях и ги мразеше. Коми-
тите — това беше на първо място Лазар Глаушев, то-
 ва беше Йоан Сърчарот, това бяха всички учители,
дори и учителките с тях и всички по-будни преспан-
ци; комити бяха и всички селяци, които го гледаха с
мрачни или натъжени очи, които следяха с недоверие
ръцете му, когато посягаше към кантара, и не се ос-

тавяха да ги мамат, когато купуваше житото им или
им продаваше брашно, смляно в мелницата му. Коми-
тите смущаваха целия му живот, те смущаваха це-
лия живот; всичко се променяше към по-лошо за него.
Преди Брашнаров бе сигурен във всяка своя работа,
знаеше как ще я почне и как ще я свърши. Сега всичко
живо бе дигнало глава, готово беше да ти препречи
пътя, да ти оспори всяко нещо, да дигне ръка срещу
тебе или пък да ти се присмее. И турците бяха ста-
нали по-лоши, дори и към такива люде като него. Но
селяните бяха най-омразни на Таки Брашнаров. Заб-
равили бяха те всяко смирение и покорство, ставаха
все по-упорити в своя прост селски ум.

За тия свои страхове, грижи и ядове мислеше Та-
ки Брашнаров, закован по цели дни и нощи на леглото
си, мислеше, гневеше се и се измъчваше, но не можеше
да приеме това безреגיע в живота, да се примири, да
се подчини. Пред Лазара Глаушев ли да се преклони,
пред гаскалите, пред селяните ли? Но ето, те бяха
дигнали ръка да вземат живота му и съсипаха здра-
вето му. Той нямаше сили да се бори с тях, но няма-
ше ли ум?... Като посъбра чорбаджията силите си,
пак повика един ден горе, в стаята си, Кътърката.
Той погодзираще, че и Кътърката беше в някаква връз-
ка с комитите, но ето с него трябваше да започне.
Кътърката влезе в претоплената му стая и, по оби-
чая си, спря се до вратата, подпря се с гръб на сте-
ната. И гледаше господаря си със своя упорит пог-
лед, разглеждаше, оглеждаше го като някаква вещ.
Брашнаров забеляза тая дързост в погледа му — та-
кива бяха комитите всички, по тяхната дързост и в
погледа, и в приказката ги познаваше чорбаджията.
Той потисна яда си към безсрамния слуга и каза:

— Тия дни ще отворим дюкяна. Ама ние с тебе...—
Той се изкашля и продължи: — Преди това ние с тебе
имаме друга работа. Ще ми кажеш ти, Пантуше, кои
ме удариха, та ми взеха здравето. Ти ги знайш, не ме
лъжи.

Кътърката го гледаше, без да мигне, с натежали-

те, едва притворени клепки, между тях се синееха зениците му неподвижни. Той повлече думите си небрежно, лениво – не се боеше от господаря си, не бързаше да му отговори:

– Може... да ги знам, но... няма да ти кажа.

Брашнаров се приподигна, подпря се на гвата си лакътя в леглото:

– Как тъй няма да ми кажеш! Ще те обадя в хюкюмата, бре! Там сичко ще си кажеш.

Кътърката извърна глава към прозорците на стаята и нищо не отговори: приказвай си ти, чорбаджи, няма да ме уплашиш. Брашнаров се изправи и седна в леглото:

– Слушай, Кътърка: ще ти дам пет лири, ако ми кажеш.

Кътърката го погледна бързо, полуотворените му устни помръднаха присмехулно: много бързо обеща чорбаджията пет лири; не мисли и да ги дава.

– Искаш да ме излъжеш – рече гласно той.

– Не, бога ми... – каза убедително Брашнаров. Той чакаше отговора на Кътърката и не сваляше очи от него. Струваше му се, че слугата се бореше със себе си, и го насърчи: – Десет лири ще ти дам, бре!

Но Кътърката сякаш не го и чу. Той оглеждаше стаята и си мислеше: „Тука той сигурно крие пари... Да може да претърся... Некой ден, като го няма тука...“ Той спря светналия си поглед върху господаря си, върху посивялото му лице със синкави торбички под очите, върху изтънелия му набръчкан врат с увиснали кожи по него, изгледа с някакво особено внимание извития му гръб, отпуснатите му рамена и дръга една мисъл отеднаж гоиде в ума му: „Да взема да му извия врата... Ще кажат... умрел...“ Сякаш уплашен от тая си мисъл, той с несвойствена за него бързина се обърна и излезе от стаята.

Следващия понеделник Таки Брашнаров отвори дюкяна си. Там бяха и тримата му калфи. Съседите му го попоглеждаха отсреща, поглеждаха го и минавачите, но нито един от тях не прекрачи прага на дюкяна

му. Макар още да не беше много студено, калфите бяха приготвили мангал с разгорени въглища и той зиморничаво се бе привел над него, грееше големите си измършавели ръце. Калфите чистеха изоставения от толкова време дюкян, влачеше се лениво след двамата си другари и Кътърката, записан привидно в работа. Час по час той святкаше с очи накъм омърлушения чорбаджия – мисълта да му извие някой ден врата и да го ограби дълбаеше вече непрестанно мозъка му.

Още преди плагне в брашнарницата влезе Георги Баболев. Той поздравил радостно гизналия се болник, че и очите на Брашнаров весело проблеснаха. Баболев умееше да се държи и редно беше да покаже радост, щом съдружникът му се бе съвзел. Седна на миндерчето до него, протегна и той ръце към огъня:

– Е, добре ли си веке, бачо Таки?

Брашнаров не отговори на въпроса му, а каза:

– Да видим днес-утре тефтерите. За мелницата де...

– Добре – отвърна бързо Баболев и не задръжва тук приказката си, като че ли тефтерите им не бяха толкова важни: – Ами знайш ли що става? Чудесии стават нагоре по Скопско, по Кумановско, Щипско! Задръжан е сума свет, намерени са пушки, бомби... Въркотия има и по други места, пък и тука по нас може да се разбърка. Наежили се турците, ще видиш, дума не може да им се продума. Неспокойно време, ами.

Брашнаров цял се извърна към него и слушаше, без да мигне. После той се скара, като че ли Баболев беше виновен за настаналото безреגיע:

– Ами сички са пощурели... тия, нашите! Комити. Бунт ще дигат. Нехранимайковци! Най-веке тия, даскалите... Царство искат да превземат. На них царство! Само бунат народа, бъркат ни на работата. Да вземат да обесят двамата-трима, ще видиш как ще мърсят сички.

– То май и бесилки ще има. Страшни работи разравят. С горещи железа, спици под ноктите... Майчиното си млеко ще повърнеш. Турците са решили да не се шегуват с тия работи. Тежко му, когото пипнат.

– Ти жалиш ли ги! – сонна се пак Брашнарлов и току изкриви към него своите големи черни очи: – Да не си и ти с нух!

Баболев попримица и отговори примирително:

– Аз не съм с нух, но се пак те са наши люде, християни. А турците...

– Наши – прекъсна го Брашнарлов. – Какви наши! Каква полза ще имам аз от нух? Гемии и кеврани ли ще ми докарат? Съсипията ни готвят те и нищо друго. Бесилки за нух – това знам аз!

Той изеднаж стана, та гостът му го загледа учуден:

– Не се тревожи толкова, бачо Таки... Здравето ти...

Те излязоха заедно от дюкяна, но се разделиха още на първия кръстопът. Брашнарлов мина през чаршията, висок, подгърбен, облечен преди време още с дълго зимно палто, подплатено с кожи. Людете подаваха глави от дюкяните си да го погледнат, някой промърмори подире му:

– Като от гроба да е излезъл... Вампирин.

Той зави по улицата за конака на каймакамина забързан, та дългите му нозе се поклащаха и се присвибаха на всяка стъпка. Каймакаминът стана прав да посрещне чорбаджията, който бе пострадал толкова много от комитите, пък и го виждаше за пръв път, след като бе чувал на няколко пъти, че е умрял. Седна Брашнарлов на широкия миндер и не дочака да го запrikaзва пръв големецът, а сам подзе разговора на доста хубав турски език, с голяма загръженост и с нескрита скръб:

– Какво чувам, каймакам ефенди! Аз нали за пръв път излизам от къщи... Ще се остави ли падишахът, да ни е жив хиляда години, ще се остави ли да му напакостят душманите на двоблота?

– Бъди рахат, чорбаджи – отговори спокойно младият каймакам и дори изглеждаше малко учуден от голямата тревога на Брашнарлов. – Падишахът ни няма да се остави в ръцете на душманите.

– Чувам, каймакам ефенди, горе, по Скопския санджак...

Каймакаминът дигна ръка и Брашнарлов почти телно замлъкна.

– Бъди рахат, нали ти казвам. Всички комити по Скопския санджак са заловени. И по други места ще бъдат изловени. Като се заловят един-двама, има един мурафет, те ще кажат и за другите. Мъчно ще устои жив човек на огън и желязо... – Каймакаминът многозначително намигна, а постоянният израз на гнусливост и студенина по лицето му не се промени. После той изеднаж се посъживи и попита със сладък глас, сякаш осенен от неочаквана и хубава мисъл: – Ами ние тук, чорбаджи, ще изловим ли и ние нашите комити? Тия, които те удариха? Да миряса и нашата касаба¹, чорбаджи.

– Ами да ги изловим, каймакам ефенди! – приподигна се Брашнарлов развълнуван повече от турчина, дори съзри заклокочиха в гърлото му; зарадва се той много, че ще бъдат уловени преспанските комити, а беше и трогнат, че каймакаминът му се доверяваше, смяташе го за близък на хюкюмата. И той повтори същото, което каза малко преди това на Баболев, но сега с още по-голямо въодушевление: – Да увиснат двама-трима на бесилката, всички ще мирясат!

– Да увиснат – приподигна тесните си рамена каймакаминът. – Но как, чорбаджи? Не можеш да хванеш някого от сокака и да го качиш на бесилката! – Той се приведе към Брашнарлов и продължи с тих, тайнствен глас: – Трябва да знаеш кого да хванеш... – Той втренчи големите си черни очи в него и рече бързо: – Ха кажи, чорбаджи! Кого да хванем? Не бой се, от мене няма да излезе и... падишахът ще ти бъде благодарен.

Брашнарлов притвори очи, като да го прониза внезапна болка; лицето му посивя още повече, той свали феса, обърса с длан студената влага по челото си и пак сложи феса. Мислеше за Лазара Глаушев, за Сърчаро, за даскалите и на гърлото му се спря вик: „Ето

¹ К а с а б а – град.

комитите в Преспа! Заловете ги, те сичко знаят!“ Но Таки Брашнарлов не се реши да проговори, да извика. Той преглътна с мъка, въздъхна и едва след това продума с пречупен глас:

— Аз не знам, каймакам ефенди, не знам кого да заловите... Но — съживи се той отново, — ако науча нещо, веднага ще ти пратя хабер, а може и сам да гойда. Каймакаминът начупи вежди тъжно, отпусна ръце: ето, виждаш ли... Не искаш да помогнеш. Съживи се още повече Брашнарлов, дори плесна въодушевено коляното си:

— За два-три дни, каймакам ефенди, аз може да ти донеса добри хабери. Имай вяра в мене, каймакам ефенди!

Той мислеше сега пак за Кътърката; мислеше да го постави между себе си и комитите, между себе си и каймакамина. Да не лови огъня със собствената си ръка. Каймакаминът го изпрати до вратата.

Вечерта, когато Кътърката донесе в къщи торбата с тефтерите и ключовете от дюкяна, Таки Брашнарлов го извика пак в стаята си. Циганката и тоягът бе наклала ламаринената печка догоре пълна с дърва и в стаята едва можеше да се диша от топлина. Брашнарлов бе се разхвърлил и час по час бършеше лицето и врата си с една голяма кърпа. Кътърката заста на пак до вратата и пак с ръце отзад, с упорито приведена глава, с поглед изпод; вежди и някак предизвикателно разкрачен. Но и Брашнарлов сега чувстваше друга сила в себе си. Той пристъпи към слугата си и се навдеси над него, сякаш да го притисне там, да го смаже на стената като насекомо. Преди да продума, той поклати заплашително глава и викна с продран глас:

— Свърши се с комитите! Чуваши ли? Ловят ги един по един, до един ще ги изтребят. Още ли ги криеш ти нашите? Казвай кой ме удари, бре, казвай!

Кътърката нито се помръдна — виду се, не се уплаши от господаря си. Брашнарлов не свалеше очи от него, станали още по-големи и зли. Но внезапно той се отдръпна заднишком и седна на леглото си, избър-

са наново лицето и врата с кърпата. И заговори с примирителен тон, без да гледа слугата си:

— Нагоре по Скопско са ги изловили до един. И на други места също. Турците нема да простят никому. Решили са — край! — Той млъкна за един миг и после сякаш отеднаж се реши и гласът му стана потвърд: — Ако не ми кажеш кои беха, ще те предам на каймакамина. Там сичко ще признаеш. Те знаят там разни мурафети, майчиното си млеко ще кажеш... Е — дигна той поглед към него: — Ще вземеш ли десет лири, да не си слагам грех на душата, или...

— Дај парите — прекъсна го неочаквано Кътърката. Той и сам бе узрял през последните дни да избърши предателство: ще предаде Райко Кутрев заради Марето, ще предаде Алексо Пачев и Ицо Наумов; някога, когато бяха още деца, те бяха го мъчили и преследвали и Кътърката ги мразеше. Той повтори настойчиво: — Дај парите!

Брашнарлов се изправи:

— Излез вѐн.

— Защо? — попита слугата обидено.

— Излез за малко. Аз ще те повикам.

Кътърката се обърна, без да бърза, и излезе. Брашнарлов затвори вратата след него. Кътърката се спря там, пред вратата, и в мислите си псуваше грозно тримата мъже, които бе решил да предаде, псуваше и господаря си, който го изпъди да чака вѐн. Купеше в сърцето му всичката ненавист, която изпитваше към тия люде, чувстваше той и сега надмощието си пред тях, ето — бяха в ръцете му и той се разпореждаше със съдбата им. Но и някакъв слабичък глас тихо нашепваше в ума му: „Никой нема да узнае... Ако не ги кажеш, чорбаджията тебе ще предаде на каймакамина... Нека по-добре те да изгорят...“ Той се послуша — искаше някак да избяга от мислите си, но и наистина иззад вратата се дочуваше тих звън, сладък, примамлив звън на пари. Кътърката се навде и спотаци гъх, надърна през ключалката. Той съгледа господаря си, който бе отворил едно долапче в стената до

леглото си и ровеше нещо там. Кътърката се учуди: той бе мислил, че това е някаква украса на стената, пък то било долап! Там крие мой, проклетникът, парите си. Брашнарков затвори долапчето, заключи го и сложи ключа в джеба на панталоните си. Погледна разтворената си шепа, обърна лице към вратата и се чу гласът му:

— Влизай.

Кътърката влезе и пак застана на същото място, но сега с наведени очи. Приблужи се към него Брашнарков, разклати едва ли не пред лицето му затворената си шепа, чу се пак тихият, примамлив звън.

— Е?

Кътърката наведе глава в последно, тъмно някакво колебание, помръдна с едната си нога и започна дрезгаво:

— Влезоха ти... гаскалът Райко Кутрев, Ицо Наумов и Алекс Пачев... Не знам кой те удари...

— Сички! — викна Брашнарков гневно. — Сички пукаха по мене, аз ги видех. А други, имаше ли други вън, или... Кои са другите комити в Преспа? А, кажи де!

Кътърката извърна глава:

— Други не знам.

— Лазар Глаушев не е ли, бре? Сърчарот Йоан? Ами други от гаскалите?

— Не знам други.

Брашнарков разтвори шепата си пред очите му, светнаха там златни пари, после пак я затвори и каза:

— Парите ти са тука. Но ти утре ще идеш при каймакамина и ще му кажеш за тия примата. Парите ти са готови, ето — и той наново звънна с лирите в шепата си.

Кътърката се обърна към него, опря в лицето му упорития си поглед:

— Там аз нема да отида. Ти ще отидеш там. Иначе ще отида и сичко ще кажа на гаскала, на Кутрев. Може да ми земат главата, ама и твоята ще отиде тоя път.

Той посегна към вратата, за да си излезе, но Брашнарков го подръпна за ръкава:

— Вземи бре... мускинино...

Извърна се наново към него Кътърката, взе бързо, сърдито парите, помълча един миг и рече ядно:

— Ти да не си... по-харен от мене!

Като не успя да прати Кътърката при каймакамина, Таки Брашнарков отиде сам. Отиде и най-напред започна да се оправдава:

— Аз, каймакам ефенди, не мога да крия тези, които искат да ме погубят, с оръжие влязоха в къщата ми. Узнах ги и няма да ги крия. Първият е гаскалът Райко Кутрев, а другите двама са Ицо Наумов и Алекс Пачев. Алекс е калфа при ковача Никола Стрезов, а Ицо е при Глигора Кършев, ахчията¹. Ето, каймакам ефенди, казах ти всичко, сега, останалото — твоя работа. Голяма молба имам само — никога да не знае, че тия хаирсѝзи ще ме погубят.

— Бъди рахат, чорбаджи. Ами... само тия ли, чорбаджи? За други някой не си ли чул? — подпита турчинът.

Брашнарков наведе смирено очи — ето, не искам да приема грях на душата си, но... И той каза с тъжен глас:

— За други... чувал съм да се говори едно-друго, каймакам ефенди, но нищо не мога да твърдя.

— Ами, чорбаджи — опита се да го улесни каймакаминът, — ти кажи за кого си чул, пък ако няма кабахат, аз пак ще го пусна. Ха де, ха де...

Брашнарков кимна сговорчиво и рече:

— За доброто на дъволета, каймакам ефенди... Аз ще ти кажа какво съм чул, пък ти по-добре знаеш. За Лазар Глаушев се говори, за Йоан Сърчар, за всичките гаскали, а и някой от селяните не седят мирно. За тия люде съм чувал, но, казах, с очите си не съм виждал...

— Аха-аха... — клатеше глава каймакаминът. — Лазар Глаушев... Може да знае някой нещо повече и за него...

Каймакаминът нареди още същия ден да бъдат задържани Лазар Глаушев, Йоан Сърчар, Райко Кутрев, Ицо Наумов и Алекс Пачев. Той изпрати за все-

¹ А х ч и я — гостилничар.

киго от тях по двама заптии. Когато влязоха заптиите в дюкяна на Лазара, там беше и Райко Кутрев. Те не познаваха учителя и подкараха само Лазара. В същото време други двама заптии потърсиха и учителя у дома му, сетне отидоха да го търсят и в училището, както им беше заповядано. Като излезе от дюкяна на Лазара и като се пазеше да не срещне пак заптии, Кутрев тръгна из чаршията, за да предупреди по-дейните народни работници да бъдат по-предпазливи, а узна той и за другите арести. Отби се и в дърводелницата на Стефо Церски.

— Научи ли, Стефо?

— Научих.

— Що мислиш?

— Ами и в Преспа ще стане, както по другите места. Ще искат да ни стъпят на врата. Нели виждаш кои са задържани... Чакам и аз да ми дойдат.

— Чакаш, а?

— Ами що... Ще ни подържат и ще ни пуснат. Стига да нема предателство между нас. Иначе, какво... къде ще се дегаме?

Кутрев рече замислен:

— Горят с железа, Стефо. Спици под ноктите и... Може някой от нашите да не издържи.

Дърводелецът обърса едната си ръка о машинената си престилка и каза, гледайки учителя право в очите:

— Аз ще издържа. И ако сме сички по-твърди, нищо нема да се случи. Какво друго ни остава, даскале?

Кутрев кимна мълчаливо, но после каза:

— Аз... ще се позакрия ден-два. Да видя какво ще стане. Даскал човек съм аз, нямам постоянно място като вас в чаршията. Ще ги залъжа некак, когато ме пипнат.

През следващите два дни не задържаха никого. Само двамата заптии, които бяха изпратени за Райко, ходеха всеки ден ту в бащината му къща, ту в училището, но не можеха да го заловят. Аче Кутрев се опита да ги излъже:

— Той, ага, даскал човек е, нас много и не ни пипа къде ходи. Понекога и на село отива, имам там аз рог-

нини, по лов отива той там. Щом си дойде, веднага ще ти кажа да се обади в хюкюмата...

Доидоха заптии да го търсят и нощем, но тия дни учителят не спеше въкъщи. Иначе той не се и криеше, ходеше из града, да го виждат людетте, избягваше само срещи със заптии и всякакви други турци. Най-сетне и той махна с ръка — да става каквото ще, и на третия или четвъртия ден сутринта отиде на работа в училището.

Едва-що бе започнал вторият час. Райко Кутрев предаваше нов урок по география в един от вторите класове. Внезапно в тишината, която владееше в класа, пък и в цялото училище, чука се няколко изстрела. После още няколко. Чуваха се ясно, макар да не бяха много близо. Кутрев прекъсна урока и каза на учениците:

— Пазете тишина.

Той излезе от класната стая. Учениците останаха до един по местата си. Те също бяха чули изстрелите. Мнозина от тях бяха дочули, че учителят им Кутрев е в революционния комитет, знаеха всички, че през последните дни ставаха арести, сега някъде вън се чуваха изстрели — нека погледне учителят какво става, и те всички седяха по местата си, тихо си приказваха.

Райко Кутрев излезе в училищния двор. Тук изстрелите се чуваха по-ясно — те продължаваха, но порядко един след друг. Вън беше тих, навъсен декемврийски ден. Училищният двор беше пуст, час по час в тишината се чуваше през затворените прозорци по класните стаи прегракналият глас на някого от учителите или гласчето на някой ученик. И пак се чува още два изстрела. Някой се мярна край училищната ограда, веднага след това в двора се втурна млад мъж. Кутрев го позна и избърза срещу него — беше един от комитетските десетници.

— Рекох да ти съобщя, учителю — започна той загъхан. — Церски... Нападнаха го неколцина турци, искат да го убият. Сражава се, залости се в дюкяна си.

— Заптии ли са?

— Не, не са заптии...

Кутрев опина несъзнателно кръста си – там беше револверът му. И се спусна през двора към широко разтворената училищна порта:

– Скоро съберете се неколцина с револвери! Да ги прогоним. Ето, още стрелят...

Днес беше последният пазарен ден преди Божик. Из чаршийските улици беше шумно – дошли бяха на пазар селяни от всички околни села. Тъкмо пред дърводелницата на Стефо Церски един навъсен, възстар турчин спря също тъй доста възрастен селянин от полските села, който носеше в ръцете си почерняло, мазно гърне, пълно с масло. Турчинът посегна и опита с пръст маслото, мясна, облуса се. Като че ли предусети нещо, Церски прекъсна работата си на тезгяха, следейки изпод вежди какво ще направи понататък турчинът.

– Колко искаш за маслото бре, свиньо? – посочи агата с брадата си гърнето в ръцете на селянина.

– Осем гроша оката, ага.

Турчинът извади няколко гроша от дълбокия джеб на потурите си, мушна ги в ръката на селянина и посегна с две ръце към гърнето. Селянинът погледна парите и стисна още по-здраво гърнето под мишницата си.

– Тука са само три гроша, ага... – проплака той. – Маслото е две оки... Не ми го вземай, ага...

Турчинът дръпна гърнето от ръцете му и викна:

– Махай се оттука, гяур, керата! Стигат три гроша. Ха!

– Аман, ага! – молеше се уплашеният селянин. – Събирал съм го ронка¹ по ронка... Една кравичка имам...

Агата изръмжа, удари го по лицето и си пръгна с гърнето в ръце. Стефо Церски не можа да изтрае повече – спусна се подир турчина, прегради му пътя и го улови за дрехата отпред с едната си ръка, а в другата ръка държеше острата си дърводелска тесла.

¹ Р о н к а – троха, мъничко късче, от глагола роня.

– Върни маслото на човека! – викна той. – И защо го биеш, защо?

Турчинът се дръпна слисан, опита се да се отскубне от ръката на дърводелеца:

– Я гледай ти! Как смейш!... Пусни! Пусни!

Церски мушна бързо теслата отстрани в пояса си, дръпна с две ръце гърнето и блъсна силно агата с лакът в гърдите. Турчинът залитна. Без да откъсва поглед от него, Церски подаде гърнето на селянина, който хвърли трите гроша в нозете на турчина и бързо се отдалечи. Но сега турчинът бръкна в пояса за оръжието си. Церски се хвърли върху него, взе му револвера и го изтласка наоулу по улицата. Наоколо се бе насъбрал народ, зачуха се присмехулни викове:

– Уа-а! Дръж се, ага... У!

Агата все се обръщаше и се заканваше гневно, докато изчезна по улицата нататък. Стефо Церски се прибра в малката си работилница задъхан, но не толкова от умора, колкото от гневна възбуда. Той прегледа револвера, видя, че е пълнен, и го сложи на една полчица над дърводелския си тезгях. После издърпа един голям сандък, препречи с него вратата на работилницата. Насъбраните вън на улицата се пръснаха. Церски се изправи отново до тезгяха да продължи работата си, но беше разсеян и все току поглеждаше към улицата.

Той очакваше, че турчинът ще се върне за револвера и за да си отмъсти. И, то се знае, няма да се върне сам. Но Церски не можеше да надвие лесно голямата си омраза към турците и своята гордост, та да дръпне вратата на работилницата и да си отиде поне за няколко часа; работилницата беше на края на чаршията, той бързо би изчезнал из християнските махали. И сега, в тия неспокойни дни, когато и без това чакаше да го задържат... Дъго не се решаваше той да напусне работилницата, струваше му се, че ще напусне позорно полесражението, но най-сетне посегна към горната си дреха, която беше окачена на стената до тезгяха. В същия миг на улицата пред работилницата се показаха трима турци, а след тях се показа и постра-

галият ага. Церски отпусна ръката си, както я бе протегнал за грехата. Лицето му бързо побеля...

Турчинът, който се опита да вземе маслото на селянина, след като се сблъска с Церски, отиде направо в едно от турските кафенета към горния край на чаршията, където се излежаваха по цял ден агаларите от турския комитет. Познаваха ги всички в кафенето и по цялата турска махала – това бяха най-големите кабадаи¹ между османлиите в Преспа. Пострагалият ага им се оплака и като спомена за гърводелеца, те всички наскочаха – мнозина от тях познаваха Церски и неговата омраза към правоверните. Тогава дигна ръка да ги спре Рюстем бей и рече изтежко, както прилягаше на възрастта и на богатството му:

– Какво наскочахте всички за един гяурин... Ще ви се смеят. Нека отидат двама-трима да се разправят с него. Каймакаминът лоби комитите, но най-лошите комити никога не закача; те и върху мюсюлманите вече посягат. Ха, Сабри, Али, и ти, Юсуф, вървете, чоджукларъм², да усмирите тоя пис комита, гърводелеца! Да видят всички как става тая работа, да види и каймакам ефенди.

Рюстем бей беше признатият баиш³ на агаларите от турския комитет. От кафенето излязоха трима по-млади турци и се отправиха бързо, нетърпеливо към работилницата на Церски, на другия край на чаршията. Повлече се след тях и пострадалият.

Сложили ръце върху револверите в поясите си, тримата агалари се спряха пред работилницата, а на няколко стъпки зад тях стоеше и четвъртият, дошъл да прибере оръжието си. Улицата бързо опустя, от съседните дюкяни надзъртаха мнозина преспанци с уплашени, любопитни очи. Единият от турците ритна сандъка, който препречваше вратата:

– Я махни това бре, керата!

¹ Кабадаи – който се мисли за юнак.

² Чоджукларъм – деца мои.

³ Баиш – глава, главатар.

Стефо Церски облиза засъхналите си устни, но каза със спокоен глас, като не изпушаше от погледа си ни едно движение на турците:

– Вървете си по пътя. Нямам работа с вас.

Тогава първият от турците се наведе сам да избута сандъка, а другите двама зад него извадиха револверите си. Церски също грабна револвера от поличката и прекрачи встрани, да се засъдне зад изправени на стената доста дебели дъски. В същия миг се чува два изстрела. Гръмна и Церски. Турчинът, който се бе навел да избута сандъка от вратата, се отпусна върху него, ръцете и главата му увиснаха на отсрамната страна; бързо се образува там широко, тъмно кърваво петно. Церски го бе улучил смъртоносно.

– Сабри! Сабри! Ставай, Сабри! – чу се уплашен глас на турски.

Дватама турци се отдръгнаха към средата на улицата, третият – изчезна. Церски се скри зад дъските. Сега той не мислеше за нищо, не чувстваше и никакъв страх, всичката сила на тялото и на душата му сякаш се бе събрала в дясната му ръка, с която стискаше револвера, събрала се бе и в очите му – той следеше с присвити очи, напрегнато турците, оръжието им. Те се поозърнаха колебливо, но, види се, агаларската им гордост не им позволяваше да се махнат по-скоро оттук, насочиха отново револверите си към работилницата – най-напред единият, после другият, и гръмнаха още по един, по два пъти. Церски не отговори на гърмежите им; той имаше само още четири патрона в бешпатлака¹ си. Но още колко време ще продължи тая неравна битка? Могат да довтасат и други турци, ще дойдат и заптии, щом чуят изстрелите. И Церски се опита да се измъкне от тая опасна клопка. Гръмна още един път срещу турците, които бързо отстъпиха към отсрещната страна на улицата. Стефо Церски ги дебнеше зорко, той забеляза някак несъзнателно, че по дюкяните насреща изчезнаха всички гру-

¹ Бешпатлак – револвер с пет патрона.

зи люде. Гръмна пак и излезе от прикритието си, пристъпи напред към вратата, но и турците започнаха отново да стрелят по него, дори единият също пристъпи напред. Церски се върна зад прикритието си. В револвера му имаше само още два патрона. Спряха да стрелят и турците. Застанали насреща с револвери в ръка, те все поглеждаха към горния край на улицата, види се, също очакваха да им дойде помощ. А глуринът беше в ръцете им – нямаше накъде да избяга.

Стихнала бе цялата чаршия. Тишината наоколо стана още по-дълбока след току-що престаналите изстрели. Едва сега, в тая тишина, Церски почувства голям страх. Остра студенина обхвана самото му сърце и се разля по цялото му тяло, проникна в мозъка му. Сандъкът на вратата и трупът на убития турчин върху него стояха там като непреодолимо препятствие, но той трябваше да го премине, да го премине, да го премине... Час по час остра игла го бодеше право в сърцето и той трепваше – да се втурне напред, срещу револверите на двамата турци вън, но краката му не се помръдваха. Единият от турците замахна към него с револвера си и викна:

– Излизай бре, керата! Къде ша са крийш, къде ша бегаш, бре!

Няколко изстрела откъм долния край на улицата заглушиха гласа му. Дватамата турци едновременно извърнаха глави наатък, поколебаха се за миг в изненадата си, после дигнаха револверите си и започнаха да стрелят, като отстъпваха стъпка по стъпка нагоре. Церски се хвърли към вратата на работилницата, а в същото време на улицата се показа Райко Кутрев и други двама младежи също с револвери в ръце. Кутрев махна с ръка на Церски:

– Излизай скоро...

И се спусна да му помогне да избутат сандъка и мървия турчин от вратата; другите младежи падеха улицата откъм горния ѝ край. Кутрев каза:

– Виж ти каква бипка отворихме...

Церски взе набързо грехата си и само гръбна осво-

бодената вече врата на работилницата си. Те и четиримата се отправиха по улицата надолу, накъм християнските махали; на тясното тротоарче пред дърводелницата остана да лежи само мървият турчин.

От една напречна уличка наблизко отеднаж се показаха двама заптии с пушки.

– Ха сега! – подвикна Кутрев неволно, със сподявен глас. После пошушна бързо на другарите си: – Не се спирайте, не се спирайте...

– Е, гаскал – викна единият от заптиите, насочил пушката си към четиримата млади мъже. – Тебе търсим ние, гаскал...

Заптиите познаха учителя; те бяха същите, които бяха изпратени още преди няколко дни да го задържат. От малката уличка се показаха и други двама заптии с пушки – всички бяха дотичали насам от конака, привлечени от изстрелите. Четиримата мъже вървяха срещу тях и никой не се опита да скрие револвера си. Първият заптия отново извика:

– Хвърли бешпатлака бре, гаскал, хвърли бешпатлака! Ша пукам, бре!

Кутрев махна с ръка към него:

– Дръпнете се да минем! Дръпнете се!

Тогава се чуа нови няколко изстрела откъм горния край на улицата – двамата турци там пък бяха започнали да стрелят, окуражени от появата на заптиите. Четиримата българи бяха обградени. Те продължаваха да вървят – наатък, към махалите имаше по-сигурни изгледи за спасение, пък и не биваше да се обръщат с гръб към пушките на заптиите. Стигнаха вече на десетина стъпки от тях и същият заптия, опъна пушката си срещу Кутрев, изкрещя сега на турски, разгневен и уплашен:

– Долу оръжието! Ще стрелям!

Той не дочака в страха си и гръмна, пушката подскочи в ръцете му. Гръмна срещу него и Кутрев, заптията изпусна пушката и се улови за корема, приклезна. Загърмяха и другарите на Кутрев, тичай-

ки с него — те четиримата трябваше да минат нататък. Изгърмяха и някои от заптиите, но се забъркаха и се втурнаха да бягат по напречната улица. Четиримата българи затичаха още по-бързо. Като минаха край ранения заптия, който бе седнал на земята, притискайки корема си с ръце, той дигна към Кутрев очи, пълни с молба, с ужас, и простена:

— Аман... гаскал ефенди... аман...

Кутрев го погледна за миг: да го убие ли? Не... не ще успее да заличи с това следите си. И го отмина. Четиримата мъже бързо изчезнаха накъм махалите. Някъде към чаршията се чу още един изстрел, далечен и глух.

След престрелката пред работилницата на Стефо Церски някак чудно затихна целият град. Убит беше един турчин и друг беше тежко ранен — не се помнеше такова нещо в Преспа още от времето, когато бе избита тайфата на Хайредин Арап ага и на Кючук Кагри. Но моя път преспанци не се криеха по дюкяните си, не бягаха да се крият по махалите. Там бяха двата противника — гяури и агалари, стояха един срещу друг и се дебнеха. По дюкяните се приказваше изтихо, нямаше по улиците шум и провиквания, още по-тихо беше по турските кафенета. Ала и двете страни чувстваха, че между тях бе започнала решителна разпра. Затова беше тая сдържаност и от двете страни, но тя беше само външна. Борбата бе започнала, борбата продължаваше...

Още на другия ден след престрелката започнаха нови арести. Раненият заптия каза, че го е ударил учителят Кутрев. Каймакаминът заповяда да бъдат задържани всички учители; не беше задържан само Никола Апостолов, който преподаваше краснописане и беше човек на седемдесет години. Задържани бяха и четирима свещеници — по-младите от преспанските свещеници. Два дни след раняването му заптията умря. Каймакаминът заповяда нови арести, но се виж-

даше, че властите действаха опипом, слепешката — задържани бяха над тридесет души и между тях имаше люде, които не взимаха никакво участие в революционното брожение. После започнаха да довеждат в градския затвор и селяни от околните села; тях пък заптиите ловяха по указания на селските пъдари турци, на кехаите¹ и агите чифликсайбиш.

Задържан бе и Панту Кътърката. Той беше все навъсен и се е видял подозрителен на заптиите, които ходеха из чаршията да ловят люде; турците и не подозираха, че тъкмо тоя дребен, белококс човек бе предизвикал най-напред настаналия смут в Преспа. Но той знаеше това и като се видя в мрачния кауш на стария преславски затвор, едва-що бе постоил един-два часа, току се нахвърли на вратата и започна да блъска с юмруци; хвана го и някакъв по-друг страх — уплаши се от людете, с които беше затворен и които именно той бе довел в тоя тъмен, влажен затвор. Дотича един от тъмничарите, отвори вратата:

— Що има? Защо блъскаш?

Кътърката го избута с лакът и излезе с него в ходника. Тъмничарят се стъписа от голямата гързост на затворника. Едва сега заговори Кътърката, нетърпелив, буен, но със сподавен глас — да не го чуват по каушите:

— Искам при каймакамина... Искам да уда при каймакамина! — И той изшушука в ухото на тъмничаря: — Искам да му кажа нещо важно. Заведи ме...

Тъмничарят се замисли, сетне побутна Кътърката към вратата на кауша:

— Харно, харно... Ти влез сега... Почакай.

Кътърката се върна в килията. Тя беше пълна с народ, но той не поглеждаше никого. Станало бе много тихо, при толкова люде, и Кътърката чувстваше, че погледите на всички бяха насочени към него. Той ставаше все по-нетърпелив в тая настръхнала тишина, растеше и страхът в сърцето му — виждаше се

¹ К е х а я — управител на чифлик, надзирател.

сам срещу всички тия люде, те ей сега ще наскочат да го удушат, да го разкъсат! Внезапно се чу тих глас:

— Кътърка... Ти що... да не те измъже нещо дяволът!...

Кътърката нищо не отговори, а се подпря на вратата с гръб към насядалите по цялата кулия неволници. След някое време вратата пак се отвори и той изхвъркна навън. Тъмничарят бе довел чаушина Етхем, който наскоро бе дошъл в Преспа и беше помощник на башполица в конака. Етхем чауш кимна мълчаливо на Кътърката и го заведе при каймакамина. Кътърката започна на преспански, а чаушинът превеждаше на своя началник:

— Защо сте задържали толкова люде? — говореше Панту Кътърката бързо, словоохотливо. — Те повечето са невинни, ето като мене, знаете ли вие, че аз казах сичко на чорбаджията, на Брашнаров, а вие и мене ме затворихте. Вие хванете гаскала Кутрев, хванете Стефо Церски, ама те ви избегаха. Сега са тук Ицо Наумов и Алексо Пачев, гръжте нух, те сичко знаят. Нух гръжте, Ицо и Алексо...

Етхем чауш върна Кътърката в кауша. През следващата нощ Ицо Наумов и Алексо Пачев бяха отведени в зимника на конака и бяха измъчвани до зори с нагорещени железа, с клеци, горещи яйца, със спици под ноктите. Палачите бяха се уморили вече и се готвеха да престанат с мъките, когато Ицо Наумов неочаквано каза:

— Има скрити пушки на тавана у Кутреви. Друго нищо не знам.

Той друго вече и не каза. Един от палачите изтича вън, а другите отново се нахвърлиха върху двамата мъченици. Не издаде нищо повече Ицо Наумов, той може би и сам не знаеше как изрече тия думи за скритите пушки. По едно време Алексо Пачев увисна като грипа в ръцете на мъчителите. Разбраха те веднага какво бе станало, но се престориха, че нищо не забелязват, престанаха с мъченията и излязоха от тъмния зимник. Там лежаха още два дни Ицо Наумов и, вече мъртъв до него, Алексо Пачев...

Пушките и патроните, скрити на тавана у Кутреви, бяха намерени от турците; откарани бяха в затвора Аце Кутрев и двамата му по-стари снове. А Панту Кътърката бе пуснат на свобода.

Като излезе от затвора, Кътърката се прибра направо у дома си. Преоблече се с чисти грехи — беше цял въшлясал, нахрани се набързо и легна да спи. Не спа ни половин час и отеднаж отвори очи, размътени от тежки, мъчителни мисли. Той не мислеше за предателството, което бе извършил, не мислеше и за Марето, нито за своя тъмен живот, макар всъщност тия мисли да тежаха най-много в мрачната дълбина на неговото съзнание.

Той лежа в леглото, докато се стъмни добре. Стана, взе лампата от стрехичката на огнището в другата стая и излезе вън в трема; леля му и децата ѝ — все гребни, като пънчета край огнището, го следяха с учудени очи, но такова беше лицето му, че никой не посмее да го попита какво прави. В трема той сложи лампата на пръстения под, извади от една дупка в стената ножа си, опита го с палец — остър беше като бръснач. Кътърката знаеше, че ножът е добре наострен — сам бе го острил и бе го опитвал с палеца си толкова пъти, но сега беше цял погълнат от мисълта за това, което бе решил да извърши, и опита ножа още еднаж. Скри го в пояса си. Върна се в стаята, сложи лампата на постоянното ѝ място и пак излезе. И сега никой не го попита къде ще ходи по тъмно и какво мисли да прави. Така бяха свикнали с него домашните му люде, никой не смееше да го пита къде ходи и какво прави, а сега лицето му беше затворено и зло, та беше страшно да го погледне човек.

Кътърката бързаше в тъмнината, но все криволичеше по глухи улички. Беше много студено, рядко се мяркаше по някой закъснял минувач. Кътърката бързаше някъде и потичваше. Едва като стигна пред портата на Таки Брашнаров, въздъхна шумно, с облекчение — портата още не беше затворена; чорбаджията

беше пак болнав, по цели дни лежеше в стаята си горе, а циганката беше винаги небрежна към неговите стракове, към грижата му портата да се затваря още на стъмване. Кътърката се озърна да не би да го следи някой и влезе тихо в двора. Свой човек беше тук, но пак се ослушваше на всяка стъпка в най-малкия шум. Така той се промъкна незабелязано в трема, зърна дългата сянка на циганката в готварницата, изкачи се по стълбата за горния кат. Спря се пред вратата на първата стая. Чу се покашляване – чорбаджията беше вътре и беше буден. Кътърката влезе и тихо затвори вратата след себе си.

Тук беше пак претоплено и миришеше на застоял спарен въздух. Таки Брашнарков беше се излегнал по риза върху широкото си легло и не се помръдна, когато съгледа неочаквания си гост, но по лицето му премина тревожна сянка, която се събра и остана да тъмнее в големите му, учудено разтворени очи. Той попита с отпаднал глас, а очите му следяха неспокойно ръцете на Кътърката:

– Ти... кога излезе от хапсаната?

Брашнарков едвам се въздържахше – искаше да скочи, да извика, да изгони слугата си вън, но се боеше в същото време да не го предизвика, да не го привлече по-близо до себе си. Кътърката изеднаж се засмя с цялото си лице, искаше усмивката му да бъде весела, приветлива, но лицето му беше много бледо и се разкриви страшно. Сега Брашнарков още повече искаше да скочи, но тялото му лежеше като чуждо на широкото легло, и току излъга той с подмилкващ се глас:

– Аз накарах каймакамина да те пусне. Ходих в конака...

Със същата разкривена усмивка на пребледнялото си лице Кътърката започна да се приближава към леглото му с тихи, меки стъпки, бавно, с подчертано, угодливо внимание и се опита да се ухили още по-весело, още по-приятливо:

– Хе... ти ли го накара... Ходи при него, а?...

Той се спря до самото легло. Брашнарков пак не сме-

еше да скочи, да се помръдне дори от непреодолим, сковаващ страх, а сега бяха го уловили и сивкавите, студени като лег очи на слугата. Той виждаше, че слугата му бе дошъл с недобри намерения, дошъл бе може би да го ограби, да го убие. Помисли и за револвера си, но револверът беше скрит в долапчето в стената, там имаше и много пари. Как ще стане сега да отваря долапчето, а Кътърката ще види и парите... В същото време в съзнанието му, помътено от преголям страх, мъждукаше и надежда, че може би нищо няма да се случи, стига той да не предизвика с нещо злодееца или да се опита дори да го омилости. И каза нещо, което никому досега не беше казал:

– Знайш ли, аз... – продума той със загаснал, потперващ глас. – Аз имам щерка в София. Тая кучка, майка ѝ, я крие от мене... Нели аз ѝ съм баща... Научих се аз, ще отида да си я взема. Баща съм... ето болен...

Гласът му съвсем угасна. Кътърката не разбира думите му, може би не го и чу. Кривата усмивка по лицето на Кътърката отеднаж изчезна, блеснаха свирепи белите му зъби. Таки Брашнарков затвори очи с жалко примирение и пак с тая надежда, че може би нищо няма да се случи. В същото време Кътърката извади ножа си и с бърз замах го заби в гърдите му, тъкмо там, където смяташе, че бие сърцето. Едва сега скочи Брашнарков с всичката си сила, сякаш го подхвърли някой, но само отвори ужасени очи и огромна уста, а страшният му вик заглъхна в гърлото му като глухо, задавено хъркане. Отново се отпусна тялото му на леглото, вече без сили. Кътърката проследи с хищен поглед всяко негово движение и последния трепет на дългата му мършава тяло.

Убиецът се нахвърли на долапчето в стената до леглото на Брашнарков. То беше обковано с желязо и здраво заключено. Кътърката се опита да го отвори с пръсти. Дългите му почернели нокти се изпочупиха. Той не се сещаше да потърси ключа на долапчето по джебове на мъртвия поради някакво помрачение в разпокъсаните му безредни мисли. Посегна за ножа си,

който стърчеше забит до гръжката в гърдите на Брашнаров, погледът му се плъзна по неподвижното тяло – искаше да го види, макар да се боеше много от това мъртво тяло, и отново се нахвърли на долапчето, сега с окървавения нож в ръка. Изеднаж той трепна и се ослуша; стори му се, че някой бе застанал вън, пред вратата, изпукали бяха негли там гръските на пода. Циганката! Той стисна още по-здраво ножа в ръката си и се приближи с дебнещи стъпки към вратата, бързо я отвори. Пред вратата нямаше никого. Тъмнееше се празна разтворената врата, едва се белееше стената насреща при светлината на лампата в стаята. Не се чуваше никакъв шум. Тая тишина и тъмният двор пред него го притегляха с неотразима сила. Той не можеше вече да се върне в стаята на мъртвия, да го погледне още еднаж, легнал на широкото легло с полуотворени очи, и като че ли едва сега виждаше пред погледа си застиналия блясък между полузатворените клепачи на Брашнаров. И убиецът прекрачи, бързо прага, спусна се безшумно по стълбата, при бледия зрак, който идваше от разтворената врата горе и отдолу, откъм готварницата. Той бягаше, но цял беше вдаден в това – да не шуми, да се изплъзне неусетно. Циганката някъде навътре в готварницата тихо, едвам чуто тананикаше безкрайно турско маане¹. Кътърката мина с котешки стъпки през трема и излезе на двора. Портата и сега не беше затворена. Улицата вън тънеше в черен мрак, не се чуваше ни звук, ни глас в студената зимна нощ.

След престрелката Райко Кутрев остана да се крие в града, а Стефо Церски забягна по селата. Позакриха се за няколко дни и другите двама младежи, но се видя, че за тях нямаше опасност, и те отново се върнаха по дюкяните си; видели ги бяха мнозина през време на престрелката, но не се намери преспаинец, който да ги предаде на турците.

¹ М а а н е – турска песен или мелодия с извивки.

Райко Кутрев излизаше само нощно време, и то колкото да премине от една къща в друга. Прекарваше по къщите на разни комитетски работници, които го приемаха и пазеха с най-голяма готовност, като знаеха, че го застрашаваше смъртна опасност: той беше най-дейният човек на комитета в Преспа, в къщата му бе се намерило оръжие, а знаеха и турците, че той бе ранил заптията, който умря два дни след раняването му. Нямаше спасение за Кутрев, ако попаднеше в ръцете на турците, но той понасяше трудно своя нов живот – да стои по цели дни затворен по чужди къщи, да се крие, да дебне. Той искаше да блести ясно пред погледа му пътеката на неговия живот, да не се губи тя в тъмнини и криволици. Познал бе робската неволя още в най-ранно детство и влезе в народната борба без колебание, прие нейния суров закон открито и просто. Не се колебаеше в нищо, защото виждаше ясно всяко нещо в човешкия живот, както го схващаше със своя ум. Когато сложи за пръв път револвер в пазвата си, той знаеше, че ще стреля с него винаги, когато стане нужда. Такава проста и ясна беше мисълта му във всяко негово дело.

Кутрев знаеше, че новият му живот не може да продължи безкрайно, нито пък беше нужно да води все такъв живот. Постъпваша го някои да замине за България, но той попита, без да се замисли:

– Какво ще правя там? – И сам си отговори: – Там ще бъда спокоен, ще стана и там учител, ще живея. Но аз трябва да избегам от Македония, да я изоставя. А всички ние трябва тук да стоим, тук. За нас това е най-важното: тук да стоим и да вършим народната работа. Два дни и две нощи прекара и в къшурката на Атанаса Криво. Сега Атанас пазеше дюкяна на Лазар Глаушев и въздишаше по затворника; стар беше Атанас, с нищо не можеше да помогне. Той се застояваше нощем до късно в стаичката, дето се криеше Райко Кутрев, за да минава по-лесно времето на младия човек, който беше принуден да прекарва на едно и също място по цели дни и нощи, и той като Лазара, макар

да не беше в турски затвор. Седеше с него Атанас, мъчеше се да го поразговори. И ето какво му каза еднаж, докато седяха край загасналата ламаринена печка:

— Сѐ воздишаш... Не ти е лесно. Ама да съм на твое место, и аз ще тръгна по селата. Като Стефо. Послободно ще ти бъде там, по-широко. Имаш роднини бащини, майчини и комитетски люде има во секо село. И по-добра работа ще вършиш между селския народ. Нема да им ядеш харам¹ хлеба. Вземете со Стефо Церски по една пушка... Неде некогаш са ходили такива дружини, пазили народа. И вие со Стефо нема да останете сами. По селата колкото искаш неволници...

Кривиот маъкна. Той пухтеше с разлепената си, прекомерно дебела цигара и шумно подсмърчаше; както стана гражданин, научи се да пуши. Посегна младият човек и го улови за ръката:

— Стрико Атанасе... Щом се освободи Македония, ще те направим валия в Витоля. Такъв ум имаш ти.

— Хм... — усмихна се Атанас в мустаците си, побеледи вече и шръкнали по всички посоки.

Мълчаха те дълго и двамата. Атанас Кривиот не беше много сигурен, че бе научил младия човек на най-добър ум; толкова сечеше неговата секира. Но Райко Кутрев веднага схвана здравия смисъл в думите на стария си приятел. Ами какво друго оставаше за люде като него, като Райко, излезли вече така открито срещу народните душмани? Там е тяхното място, сред народа, и с пушка в ръка... Той вече обмисляше как ще тръгне по селата и каза гласно:

— Ще ти дам пари, стрико Атанасе, и тия дни ще ми приготвиш каквото е нужно за това мое пътуване по селата. Ти знајш: дебел и вълнени дрехи, навуца, опинци...

— А пушка? — попита Кривиот нетърпеливо.

— Пушка сам ще си намеря.

И това решение се изисни бързо в ума на Райко Кутрев. С него той започваше нова дейност и чувств-

¹ Харам — незаслужено.

ваше как напирала отново в младите гърди всичките му сили. Така чувстваше той всяка своя радост. Още на другата сутрин изпрати с Атанаса Кривио писмо до училищните настоятели, с което си подаваше оставката като учител и молеше да му изплатят заплатата до деня, в който бе напуснал своята служба. Вечерта Атанас му донесе три и половина лири. Той изпрати по Атанасица две лири на майка си, а останалите пари даде на Кривио:

— Ето, стрико Атанасе. Ще ми купиш каквото може с тех за хайдушко рухо. Гледай да има здрави опинци, пѣк другото... колкото може.

Същата вечер, като се стъмни добре, Кутрев излезе от сиромашката къщурка на Атанаса Кривио и отиде у годеницата си. Откакто се криеше по къщите, той не беше отивал там, не беше отивал и в бащината си къща — боеше се, че турците можеха да го прицелват около тия две къщи. Но сега трябваше да види Марушка, трябваше да се сбогува с нея. Преди да влезе в двора на Вета Кузманова, той огледа всичко наоколо — тихо и пусто беше по няколкото други къщурки, спотаили се надалеко една от друга по разградените дворове и градини. Светлееха едва-едва няколко прозорчета, лениво полайваше куче някъде наблизо. Кутрев бързо прекоси пустата уличка, двора на Кузманица и влезе в къщата ѝ, без да потропа. В предната стаичка той завари Марето, Вета Кузманова и Кътърката.

Както винаги, на стената срещу вратата бе закачена малката газена лампа с едва приподигнат фитил. Вета Кузманова спря за миг поглед върху нощния гост, изненадана и уплашена, после се спусна и притисна с гръб вратата, сякаш се боеше, че ще влезе и друг някой след Кутрев. Марето се бе изправила до лампата — вдяваше конец в една проблясваща между пръстите ѝ игла. И така си остана, заглеждана в младия учител. Лицето ѝ радостно засия, сетне тя отпусна ръце и въздъхна дълбоко.

— Райко... — чу се шепотът ѝ по цялата стая.

Той виждаше само нея. Не беше я виждал редица дни и му беше сто пъти по-мила, сто пъти по-нужна сега, когато живееше той в непрекъсната опасност. Какъвто беше по природа — всяко нещо да подчини на разума си, сега той сякаш сам себе си наблюдаваше и се учудваше на своето голямо възмущение, на голямата си радост, че виждаше отново своето момиче, толкова близо там, в светлината на лампата.

Някак настрани от него стоеше Кътърката и Кутрев сякаш не го и забелязваше. Когато влезе учителят, Кътърката седеше на ниско столче и разправяше нещо с надебелял глас, хвалеше се нещо нацупен и горделив. Минали бяха няколко дни от убийството на Брашнарков и убиецът бе се поуспокоил. Сега той изеднаж скочи, думите заседнаха в гърлото му. Гледаше учителя с видим страх, започна да се присвижда, да се събира в себе си, като че ли искаше да изчезне, само очите му дебнеха потъмнели, мътни между тежките клепки. Райко Кутрев изви глава към него и в погледа му угасна радостният блясък от срещата му с Марето. Кътърката още повече се присви, но не сваляше от него дебнещия си поглед. Райко попита бързо:

— Кой закла чорбаджията ти, бре? Ти ли? — Лицето на Кътърката, колкото беше бяло, побеля още повече; останаха да се тъмнеят само очите му. Кутрев приподигна едва вежди, учуден от своето откритие: той виждаше сега, че Кътърката бе убил Таки Брашнарков. И рече: — Хм... За пари ли, бре? За какво друго...

Кътърката се сепна, подигна глава и изломоти прегракнало:

— Не съм аз. Не знам кой го убил.

— Е... Мене ми е все едно.

Кътърката се съвзе още повече, дори пулеше очи вече гръзко:

— Нели и ти го... — Но той прекъсна тая си мисъл и продължи в друга посока бързо, натъртено, надменно: — Ако искаш да знайш, той, Брашнарков, предаде сички.

Кутрев не сваляше очи от лицето му и си мисле-

ше: „Той... Но сигурно ти си му казал кого да предаде.“ Сетне Кутрев каза с бързия си говор:

— Мене ми е все едно кой го убил. Но ако ти имаш некакво щастие в това предателство, ще си получиш каквото ти се пада. Така е в нашата работа.

— Не... Защо... Кой ти каза... — замънка Кътърката.

Кутрев го погледа още един миг и нищо не му отговори. Обърна се наново към Марето, към майка ѝ:

— Нема ли да ме поканите да седна?

Марето припна, поднесе му столче, отпусна се на колена пред малката печка, да я постъкне. Заговори и Кузмануца:

— Не те чакахме... Пусни душмани... подгонили те... Ами какво ще става, Райко... Така ли ще живееш? Гладен ли си?

— Не съм гладен — отговори учителят. — Той седна край печката, подпря лакти на колената си и чакаше мълчаливо. Чакаха и двете жени. Кътърката промърмори:

— Аз... да си вървя...

Райко се изправи с длани на колената и се загледа в него строго, повтори дума по дума:

— Така е в нашата работа, Пантуше.

Кътърката се обърна и се отправил към вратата приведен, сякаш се боеше да не го удари някой.

Щом излезе вън, в безлунната зимна нощ, Кътърката изеднаж се изправи, дигна глава и току се поизвърна към вратата, която се блъсна зад гърба му. Той поклати глава със стиснати зъби, после натисна феса си с две ръце и се запъти бързо през двора накъм улицата.

Студената ведра нощ сияеше с всичките си звезди. Кътърката нищо не виждаше, нищо не чуваше. Той бързаше към конака на каймакамина. Тъкмо бе навлязъл в чаршията, отвори се и светна вратата на една фурна, изсипаха се оттам седем-осем аскера и двама заптии: две девриета бяха се крили на топло във фурната и сега излизаха да обикалят по пустите

улици. Кътърката позабави стъпки. Пред него в тъмнината се изпречи едър заптия с пушка в ръце; това беше чаушинът Етхем, помощникът на преспанския башполиц, който бе излязъл в ранните часове на нощта да понагледа девриетата, но и той се бе скрил на топло във фурната. Приведе се едрият чауш да види по-добре в тъмното нисичкия каурин¹ и попита на преспански с желание да бъде строг:

— Къде, бре, по това време без фенер?

Кътърката познаваше чаушина и посегна нетърпелив, възбуден, улови го с разтреперани пръсти за шинела, погръбна го встрани.

— Чауш... — гърна той отблизо в лицето му. — Даскалът, който уби вашия човек, заптията... Ела да го уловиш, знам къде е.

— Кой, бре... Райко Кутрев ли?

— Той.

Етхем чауш се изправи, подпря се на пушката си. „Ето ти късмет — мислеше си той. — Ако уловя даскала, валията може изеднаж да ме направи башполиц... Ама и опасна е тая работа, трябва с голямо внимание...“ Сега пък той придръбна Кътърката още по-встрани и пак се приведе над него, тихо попита:

— Къде е... в некой къща ли?

— Малка къщурка е... Наоколо е празно... Ще я обградите и той нема къде да мърда. Аз ще ви заведа, чауш ефенди. Само... съберете се повеќе...

Долната челюст на предателя трепереше и потракваше, той гърчеше и късаше гумите си от нощния студ, ала още по-лют беше студът в самото му сърце.

Тая нощ бяха пуснати из града пет девриета с около тридесет души аскери и заптии. Те обикаляха само християнските махали и Етхем чауш скоро ги събра. Малко преди полунощ турците обсадиха здраво къщичката на Вета Кузманова.

Райко Кутрев усети пръв, че около къщата става-

¹ Каурин, гяурин — неверник.

ше нещо. Дългата зимна нощ превалеше. Той бе спал доста — сладък беше сънят под топлата завивка в изстиналата вече предна стаичка. И като че ли някой изеднаж го дръпна, събуди го. Беше тъмно, само през двете прозорчета на стаичката едвам се процеждаше модрият зрак на нощта. Някъде наблизко лаеха кучета непрекъснато, тревожно. Кутрев се приподигна на лакът — събудил го бе тъкмо моя кучешки лай, който настойчиво отекваше в глухата нощ и пронизваше слуха. Кутрев скочи от леглото, законча бързо, с потреперващи пръсти ризата си, облече горната си греха — той спеше полусъблечен. Обу, завърза здраво и обувката си. Изкара изпод възглавницата револвера си, сложи го по-наблизко в леглото, мина с ръка по студено гладко желязо, сякаш да се увери в тъмнината, че оръжието беше там, до него. А пронизителният кучешки лай вън не преставаше, все тъй настойчив и тревожен. Някъде вън имаше люде. И Кутрев грабна револвера, скочи от леглото. В съседната стаичка, дето спяха Вета Кузманова и Марето, не се чуваше никакъв шум. Кутрев пристъпи предпазливо в тъмнината към външната врата и се ослуша; после безшумно отключи вратата, бавно я откряна с лявата си ръка, стиснал в дясната револвера. Грейна срещу него, изпод ниската стряха, ведрото звездно небе. Наоколо всичко тънеше в тъмнина, само по небето изпод самата стряха на къщурката трептяха нагъсто звезди с бял, сух блясък. Кутрев тихо излезе вън, вратата зад него остана отворена и току изскърца остро, проточено. Той се спря, спотаил гърб, оглушително беше това продължително скърцане. Но то скоро спря и остана да ечи в нощта само кучешкият лай, още по-рязък. Прилепен към стената, Кутрев пристъпи до тъля на къщата — да огледа по-нашироко. В същия миг светнаха срещу него, изтрецяха два изстрела. След това още два-три. Той не усети как се намери отново в предната стаичка, бързо заключи входната врата. Зад него се чува уплашените гласове на двете жени:

— Райко... Що става? Кой гърми?...

— Не стойте срещу прозорците — каза той с тих, ясен глас.

Жените прошумоляха с дрехите си наблизко и стихнаха. Райко не ги виждаше в тъмнината. Мисълта му работеше с трескава бързина — той трябваше да реши в същия миг какво да предприеме, какво да направи. За себе си, за Марето, за майка ѝ. Той ще излезе вън, ще се опита да се изскубне — вън бяха турци, то се знае. Много ли са? Колкото и да са... Той ще излезе... Но после турците ще се втурнат насам, Марето и майка ѝ ще бъдат сами тук, ще останат в ръцете им. Марето... Той трябва да реши ето в същия този миг! Железен обръч стискаше го болка черепа му. Той ще излезе — това беше ясно. И не мислеше понататък — дали ще успее да избяга, дали ще остане жив. Това не зависеше от него, в това той нямаше какво да решава. Марето... Марушка! Тя ще остане тук с майка си сама и турците ще се нахвърлят като настървени ловци. Вън е нощ, никой няма да дойде на помощ на двете жени. Кътърката ли? Той, Кътърката, е довел турците. За пръв път Райко Кутрев се виждаше така заплетен. Не за себе си — за Марето. За себе си той бе решил, но нея — ще я остави ли в ръцете на турците? Може би вън не са турци или може би не са мнозина... Глупости! Ами всичко е ясно. Минаваха мигове един след друг, като тежки удари в самия му мозък, в самото му сърце. Райко се почувства слаб и безпомощен. От гърлото му неволно се изтръгна колеблив, глух глас:

— Аз ще излеза... Ще се опитам да избегам...

Тогава той усети близо до себе си Марето. Тя го обхвана едва-едва опипом в тъмнината, сякаш се боеше да не го уплаши, да не помисли той, че иска да го спре. И Райко усети по лицето си горещия ѝ дъх:

— И аз... с тебе.

Той я сграбчи с две ръце, като да се улавяше за някаква опора, но в същото време несъзнателно се пазеше да не я докосне с револвера в дясната си ръка. И отеднаж се върна към себе си, отеднаж се изясни

мисълта му, изясни се и гласът му:

— Вън сигурно са турци. Ще стрелят срещу нас.

— Аз... с тебе.

Девојката не мислеше дали вън имаше турци, дали ще е по-добре да остане с майка си и къде ще бъде по-опасно за нея. Тя чувстваше, че го застрашава опасност, а той искаше да тръгне срещу тая опасност. Марето ще върви с него — това се знаеше само по себе, тя нямаше какво да мисли, какво да пита. В тъмнината се чу гласът на майка ѝ:

— Ти тука ще си стоиш. Той...

Вета Кузманова не се реши да доизрече своята мисъл. Младият мъж сега ѝ беше чужд, тя го мразеше, той ѝ носеше нещастие, нека си върви чуждият човек по своя път. Райко усети враждата ѝ. Той каза на момичето, за да го върне на майка му или пък да го задържи до себе си, в ръцете си:

— Може да ни убият вън.

Марето повтори:

— Аз с тебе...

Тя нямаше други думи, нямаше и какво друго да каже. Сега беше всичко по-лесно. Райко каза:

— Може пък да не е толкова опасно.

Посъвзе се и Вета Кузманова, помръдна някъде в тъмнината:

— Ами чакайте да видя аз...

Тя тръгна от прозорец на прозорец — първо в тази стая, после и в съседната. Не можеше да се види нищо в гъстия нощен мрак. Вдовицата се върна в предната стая — чу се пак гласът ѝ:

— Нема нищо. Ти излез, излез. По-лесно ще се измъкнеш в тъмнината. Ние, двете, тука ще си останем. Ще си затворим вратата.

— Не, майко — чу се веднага и гласът на момичето. — Нема да го пусна сам. — Сетне то повтори думите на годеника си: — Може пък да не е толкова опасно. — И добави по-живо: — Аз веднага ще се върна, майко. Само до вратника.

То се улови с две ръце за Кутрев, притисна се до

него, прилепи се. Той търсеше с поглед в тъмнината Вета Кузманова и само това каза:

— Какво ще правите, като ви влезат? Ще разбият вратата.

Пристъпи към изходната врата. Отвори я безшумно. Ослуша се. Чувахе се пак само кучешкият лай. Той ще се отпрати към съседния двор, през ниската ограда и ще излезе на улицата през съседния вратник; те сигурно повече чакат пред вратника на Кузманица. На гърба си усещаше едва-едва ръцете на Марето. Не, той не можеше да я върне. Нека тя сама се върне, ако иска...

Кутрев се поприведе с насочен револвер и се запъти направо срещу ниската ограда между къщите на двете сестри. Девойката вървеше на две-три стъпки след него с приподигнати ръце, сякаш да не го изгуби в тъмнината: грехата ѝ едва се белееше в звездния зрак. Ниската порутена ограда беше вече близо. Най-напред светнаха три-четири изстрела тъкмо откъм оградата — там бяха залегнали трима аскери. Нататък гръмна два пъти едно след друго и Кутрев. После засвяткаха изстрели нагъсто и от всички страни.

Двамата млади люде паднаха мъртви, но турците още дълго не преставаха да стрелят. Вояха се да се приближат. По-късно стрелбата се разреде — турците сякаш се ослушваха. Като видяха, че никой не отвръщаше на огъня им, те предпазливо, по един, по двама излязоха иззад скривалищата си наоколо, приближиха се от всички страни и Кузманица, в страха си, сама им отвори вратата на къщурката. Нахълтаха турци и вътре. Вдовицата запали лампата, турците запалиха един фенер. Някакъв аскерин дръпна от главата на Кузманица черната ѝ кърпа. Един заптия подигна фенера към лицето ѝ. Аскеринът я блъсна с лакът в гърдите, глухо изръмжа на езика си:

— Стара мърша...

Друг някой аскер или заптия силно-силно се изкукоми.

Щом се раздени на другата сутрин, каймакаминът

и башполицът дойдоха да видят убитите; дойде и бинбашията¹ — началник на преспанския гарнизон, заедно с други двама офицери. Етихем чауш продължаваше да се разпорежда, важно даваше обяснения. Отидоха си най-сетне всички турци, а труповете на двамата млади люде великодушно оставиха на близките им.

Струпал се бе много народ в двора на вдовицата Кузманова, още докато бяха турците там, и повечето от събралите се бяха жени, деца; мъжете прябваше и тая сутрин да отворят чаршията, пък някои се страхуваха да се събират около убитите. Двете училища в града до късно бяха празни. Всички ученици бяха тук и гледаха мъртвите как бяха легнали и двамата върху твърдата замръзнала земя. Старият Никола Апостолов, който единствен от учителите не беше задържан, също и учителките от девическото училище, които сега ръководеха и мъжкото училище, едва успяха да приберат децата по училищата.

Щом си отидоха турците, събраните там люде дигнаха мъртвите и ги пренесоха по домовете им. През цялото време, още като се раздени и всички видяха какво бе станало, наоколо се чуваха плачове и стенания — плачеха непрекъснато майките на убитите, плачеха и нареждаха и други жени там. А като дигнаха мъртвите и ги понесоха в черги към домовете им, зачуха се от всички страни писъци и ридания, виковете и проклетията против убийците. Започнаха да бият и камбани — по една в двете черкви. Най-напред се чу в студеното ведро утро голямата камбана на новата черква:

„Вамммм... — Сетне пак: — Вамммм...“

После се обади и камбаната на старата черква:

„Даннн...“

Двете камбани вече не спряха и все тъй — едната и сетне другата, като тъжен, самотен стон, който се разнасяше над целия град.

През отворените врати на двата скръбни дома

¹ Бинбашия — хилядник, дружинен командир.

непрекъснато се точеха върволици и пак почти все от жени, които идваха със свещи, и като нямаше още цветя, носеха за мъртвите китчици от сух босилек и клончета от зеленика.

Заговори се между хората да погребат убитите в един гроб — нали бяха годеници и бяха загинали заедно. Тая дума излезе от жените, които се трупаха около мъртвите, но мина и в чаршията. Не бяха я чули и разбрали още всички, когато се надигнаха по дюкяните и груги гласове:

— Заедно... Добре. Те не са като гругите мъртви. Той, учителят, умре с оръжие... За народа умре той... И тя, годеницата му, с него загина.

— Нели знайте какъв човек беше той... Като орел беше между нас! За народна правда умре момчето! И баща му, и братята му в зандана...

Раздвижи се по дюкяните преспанци, зашумяха. Тръгнаха тогава по чаршията неколцина по-млади хора, скоро станаха те и повече, излязоха и по-стари мъже — от улица в улица, от дюкян на дюкян:

— Скръб е днеска за всички ни, скръб е за целия народ. Затваряйте дюкяните! Не е време за работа и за кярове. Хайде сички на погребение! Да се знай, че скърби целият народ. Да видят и убийците. Тръгвай, народе!...

Такива и още по-тъжни и по-силни думи се чуваха по цялата чаршия. Но повечето хора се колебаеха, споглеждаха се с уплашени очи. Ами това ще бъде бунт! Убитите тая нощ не бяха като всички мъртви. Битка се води, учителят падна с оръжие срещу турците, срещу хюкюмата, а преди това уби заптия. Сега цялата ли чаршия да тръгне с него, целият град, с него и срещу хюкюмата? А тия, които бяха излезли вече по улиците, говореха и викаха все по-смело:

— Напълниха затвора с най-добри хора! Тръгнаха и да убиват! Убиха и жена... девойче убиха, дете още... Не може да се търпи това нещо! Нека види хюкюмата, че целият народ е с нас. Убитите са наши хора, наши деца, ще отидем да си ги погребем по християнски. Затваряйте дюкяните!

Страхът у хората и колебанието им продължи, докато се затвориха първите няколко дюкяна. После се надпреварваха кой по-скоро да спусне кепенците си. Затвори магазина си и Георги Баболев, макар и с последните в чаршията. И целият народ потече на гъсти върволици към домовете на двамата убити. Които бяха по-плахи, забиваха към двора на Вета Кузманица, но повечето народ изпълни двора и улицата пред дома на Аце Кутрев. Замлъкнаха плачове и писъци около умрелите, друго някакво по-силно чувство потисна, загаси скръбта дори в сърцата на двете изгорели майки. Целият народ се бе събрал около тях, а по едно време се зададоха в дълги редици и учениците от двете училища; водеше ги старият учител, вървяха там, край редиците, и всички учителки. Момчетата се подредиха по улицата пред къщичката на Вета Кузманица, а момчетата отидоха при мъртвия си учител. Не се чуваха повече стенания и въздишки, рядко ще проплаче някоя жена, около къщите на мъртвите едва се дочуваше глуга врява. Над града, цял стихнал в тия часове, непрестанно трептяха тъжните самотни звуци на двете камбани:

„Баммм... — После другата, по-глуха и някак по-далеч: — Данннн...“

Погребението започна скоро след пладне; къс беше зимният ден, трябваше да се побърза. Двете многолюдни шествия тръгнаха едновременно и се събраха в новата черква. Не можеше да се побере целият народ в черквата, изпълни се и черковният двор, та и улицата пред черковната порта. Сетне, след опелото, което продължи като на Велики петък, целият този народ, човек до човек, тръгна подир двата ковчега. Далеко напред се поклащаха църковните хоругви и знаци, които проблясваха на бледото зимно слънце, надвесено вече на запад. Бавно стъпваха след хоругвите всички преспански свещеници, които не бяха задържани в градската тъмница: те бяха облечени в църковните си одежди и нееха изтихо тъжни погребални песни, ту всички заедно, ту един през друг.

Веднага след тях вървеше в гъста тъмна народът, обградил от всички страни двата открити ковчега — първо тоя, в който беше тялото на Райко Кутрев, и след него тоя, в който лежеше с пребледняло, почти прозрачно лице Мария Кузманова. Но множеството бе се проточило и далеко назад, все тъй — човек до човек, от стена до стена по кривите улици. Около мъртвешките ковчези бяха се събрали все повече млади мъже, които носеха двата ковчега на ръце, предаваха си ги един на друг, гологлави в студения зимен ден, със строги лица.

На един кръстопът, дето се отделяше улицата за градските гробища, бе застанал Епхем чауш с други петима заптии и всички бяха с пушките си. Като наближи шествието и високо дигнатите хоругви блещукаха вече близо срещу тях, шестимата турци се отдръпнаха и се наредиха един до друг край стената в самото начало на улицата за гробищата. Скоро след това множеството нахлу и изпълни цялата улица. Турците трябваше да се долеят до самата стена, людете минаваха досам тях и никои не се обръщаше да ги погледне. Глухо кънтеше между стените гъстият тропот на хиляди стъпки и в тая тъпнеща тишина се чуваха само тъжните песнопения на свещениците.

Неочаквано, едва-що бяха отминали двата ковчега началото на улицата и още тук, пред шестимата въоръжени заптии, се надигна млад и силен глас:

— Жив е той, жив е...

Веднага се присъединиха към него и други няколко гласа:

— ... там на Балкана...

После се надигна стройно и гръмко цял хор:

— Потънал в кърви, лежи и пшка, юнак с дълбока на гърди рана...

Запя и забуча едва ли не цялото множество, гръмко ехтеше юнашката песен между стените на тъмната улица.

ВТОРА ЧАСТ

Апостолът

Развивай, горо зелена,
развивай шума зелена,
направи сенки дебели.
Ето го Делчев кай иди
сос петстотини дружина...

Народна песен

Не шетай нокюм по планината,
де гиди, чауш де, де гиди, куче де,
съга настана лоша година,
де гиди, чауш де...
Що е каурин, сѐ е комита...

Народна песен

I

Пролетният ден вече изгряваше, но солунската покрита чаршия все още тънеше в мрак. Далече нататък, към голния край на покритата улица, се синееше мътно и неподвижно морето. В тоя ранен утринен час не се мяркаше ни жива душа по дългата търговска улица. Откъм горния ѝ край бе заприпкало едро куче с червеникава козина; то бързаше изгладняло към залива, но скоро изчезна по някоя от страничните улици. Ведрото небе над града ставаше все по-светло.

Загаде се отнякъде престарелият сарафин Шаул Шахи. Той вървеше бавно, с тихи стъпки в здрача под високия покрив на улицата, като закъсняла нощна сянка; приведен, с извити назад дълги ръце, той изглеждаше много дребен в дългата си памучна роба, но главата му беше необикновено едра, цяла замотана в гъсти валма от бели коси. Скрити бяха сякаш и очите му под рошави бели вежди, челото му се подаваше изгудто и широко изпод плиткия тъмноморав фес, бутнат небрежно на хълмнатия тил.

Шаул Шахи и тая сутрин отвори пръв сарафското си дюкянче към края на покритата част на голямата търговска улица; нататък, към кея, улицата беше открита и по-широка. Престарелият сарафин влезе в тясното си дюкянче, побутна навън, до определеното ѝ място, малката витринка, в която бяха

наредени няколко редици гребни пари и фалшиви златни пендари, и се отпусна на ниския стол зад нея, сплел дълги криви пръсти върху хлътналия си корем. Той дълго не се помръдна, висеше до скута му чак широката бяла брада, косите му се допираха до тесните отпуснати рамене, неподвижно се бедееше широкото издуто чело. Тихо и пусто беше по цялата улица, бавно се разредяваше прохладният здрач под високия покрив. Стариият евреин не се помръдваше. Далече надолу към пристанището глухо изтрака кола и пак всичко утихна.

Някъде пак в здрача на покривата чаршия изникнаха други две закъснели нощни сенки – двама моряци в тъмносини униформи. Те вървяха с равномерни тежки стъпки, провесили уморено ръце, с пребледнели отпуснати лица. Когато се изравниха с дюкянчето на сарафина, единият от тях се спря и се загледа с разсеян поглед в отвореното дюкянче, той се полюшваше едва-едва на разкратените си нозе и упорито обмисляше нещо. Другарят му отмина надолу със същия бавен, тежък вървеж. Спрелият се моряк бръкна с несигурно движение в джеба на панталона си и хвърли непохватно върху сарафската витрина една английска лира. Тежката златна монета тропна и се завъртя върху черната протъркана мушама, с която беше покрита витринката. Морякът помръдна с бръснатите си устни и каза на английски:

– Дайте гребни.

Сарафинът се раздвижи, като че ли тъкмо за тоя моряк бе отворил толкова рано дюкянчето си. Той прибра, без да бърза, лирата, извади отнякъде пълна кесия и с бавни, но ловки, привычни движения отброи върху витринката купчинка сребърни грошчета за златната лира, отдели с пръст едно грошче, а другите побутна към моряка. Сделката стана мълчаливо и честно. Стариият сарафин забеляза моряците още като се показаха на голямата улица. Те бяха прекарвали нощта в някой публичен дом и бяха още пияни. Връщаха се в кораба си, който вчера бе влязъл в пристанището. Единият от моряците се спря пред дю-

кяна на Шаул Шахи – трябваше му гребни пари, за лодка, нямаше да му пратят лодка от кораба по това време. Морякът беше пиянски небрежен към парите си, но Шаул Шахи не злоупотреби с неговата пиянска слепота. Все пак той му взе два пъти повече за услугата – кой друг ще седне да му разбива пари толкова рано? Сарафинът беше готов да си върне грошовете в кесията. Но морякът взе с цяла шепа сребърните парички и ги мушна в широкия джеб на панталона си. И отмина. Всичко беше ясно и просто. Шаул Шахи всичко вижда, всичко разбира.

Престарелият евреин седеше неподвижен до своята витринка; не бе излязъл той напразно и тая сутрин. Не се случваше винаги така, но ти стои на мястото си и ще дочакаш своето. И бъди благодарен, когато го дочакаш. Днес Шаул Шахи изкара хляба си още преди да изгрее слънцето. А то наближаваше да изгрее.

„Ууууу...“ – надигна се като изпод земята глух рев в утринната тишина. Това е сирената на парната мелница отвъд квартала Пиргите; денят вече започва. По дългата търговска улица се показват и първите минувачи, после се сивват и други от всички страни. Бързо кипва всекидневната врява и тропот. Един по един и по няколко наеднаж се отварят дюкяните и каменните магазини по двете страни на улицата. Далече на долния ѝ край блясва, затрептява и морето, огреяно вече от слънцето. Дневната светлина прониква и под високия покрив над оживената търговска улица. В сарафското дюкянче влиза и Йозеф Шахи – синът на Шаул Шахи.

Стар човек беше и синът Шахи. Той се изправи мълчаливо до баща си – и той като него с дълга брада, с дълги побелели коси, с дълга памучна роба, но върху нея синът бе облякъл и дълга до над колената горна греха. Йозеф Шахи беше болав човек, много висок и мършав, с бледи хлътнали бузи. Дълго мълчаха двамата мъже – няма нищо по-излишно от празната дума. Те мълчат и чакат да се спре някой пред дюкянчето им. Чакат неподвижни, с наведени очи –

такава е тяхната работа. То не личи, но те и двамата следят зорко изпод отпуснатите си кленки шумната върволица пред дюкянчето им. Те и двамата са стари люде, но Шаул Шахи е баща на Йозеф Шахи. Престарелият баща каза, без да се помръдне:

— Денят започва още щом се пукне зора. Развалих английска лира срещу един грош. Още по тъмно, ще кажеш ти.

Не се помръдна и синът. Бащата го поучава да не губи времето си; такава е бащиното право, такъв е и бащиният дълг докрай. Йозеф Шахи слуша мъчаливо, с наведени очи; той дължи послушание докрай.

Многолюдната търговска улица е все същата, както че ли от сто години тече, шуми, клокочи като река между два високи бряга. Но това е тъй само за повърхностния поглед. Улицата се мени непрестанно и всяко нещо в нея се променя с всеки нов миг. Това е тъй за очите, които всичко виждат и забелязват. Шаул Шахи гледа тая улица от седемдесет и пет години, още като дете, гледа я от същото сарафско дюкянче. Много люде са минали по нея, много събития, по нея минава целият Солун. И работата е такава на Шаул Шахи — седи в дюкянчето си, гледа и чака.

Шаул Шахи забелязва, че от години вече по улиците все по-често минават и някакви нови люде. Той вече и ги знае — питал е за тях, а се е случвало да се спира по някой и пред дюкянчето му. Те говорят езика на селяните от селата из полето отвъд градските стени, сдържаните и плахи селяни, които донесят по солунските тържища всякакви зърна и плодове, мляко и мед, вълна и кожи. Старият Шаул Шахи наблюдаваше с голямо любопитство новите люде, когато и да се появяха някои от тях по шумната улица. Те също са сдържани, говорят малко и само на своя си език — не знаят дори турски. Преди двадесет години по улицата мина цяла дружина от тях с дълги рошави коси и бради, с изпокъсани дрехи, обградени бяха те от сеймени с голи ножове. По улицата тогава мнозина и не ги забелязваха, а които се извър-

щаха към тях, сочеха ги и повтаряха сърдито:

— Размирници! Разбойници!

Някои викаха подире им с тяхното народно име, като да беше то някаква ругателна дума:

— Слави! Булгари!

Шаул Шахи не пропускаше от погледа си нито един от тия люде, когато и да мине по голямата улица. През последните двадесет години той бе виждал и други такива групи, обградени от сеймени и заптии; водеха ги към пристанището и ги пазеха от нарастващия гняв на солунци, които бяха пъстра смесица от турци, гърци, власи, цигани и повечето евреи като него, но турският език беше техен общ език.

Такава една дружина неволници се заведе и днес по шумната улица. Те бяха може би над петдесет души и никога досега не бяха минавали толкова много от тях през Солун. Бяха окъсани, рошави, нечисти. На разголените им шици, на ръцете и на нозете им тежаха дебели железни вериги. Един до друг около тях вървяха аскери и заптии с дълги ножове на пушките си. Между окованите тоя път имаше и селяни, на последните редици, с пъстри носии и червени пояси. Неволниците и сега вървяха мъчаливо, бавно — тежаха веригите им и негли бяха отвикнали да вървят. Идеха от мрачните кули и подземия на седмоглавата крепост, която се издигаше по височините на града. Вървяха мъчаливо, но тихо беше и около тях, сега минавачите се отдръпваха да им сторят път, гледаха ги с учудване и дори със страх. В тишината около тях се чуваше глухият звън на веригите им. Излизаха и по магазините люде да погледат, рядко ще се дигне враждебен глас против неволниците и който изрече зла дума срещу тях — ще се изърне уплашен или ще побърза да отмине.

На десетина стъпки след окованите и стражарите край тях вървеше Борис Глаушев, извишил тънка, все още момчешка снага в тъмносиня ученическа униформа, с ален фес на изправената си млада глава. Лицето му беше строго и бледо, побелели бяха и устните му. Далече напред, в първата редица на оковани-

те неволници, вървеше баща му Лазар Глаушев, гологлав, с дълги побелели коси, притиснал в окованите си ръце разръфано вързопче. Борис не можеше да се доближи до него и вървеше подир тъжната дружина към пристанището.

Престарелият Шаул Шахи не изпусна и сега нищо от погледа си. Потрепвайки едва с отпуснатите си възпалени клепки, той проследи дружината на окованите, докато отмина тя по улицата наголу и се загуби от погледа му. И улицата отново потече като буйна река. До престарелия евреин продължаваше да стои неговият син Йозеф с ръце на хълтнали си, корем, прихванал ги една друга за лактите. Бащата потрепна с клепки към него и заговори тихо, едновременно и напевно на испаньолския си език:

— Не съм виждал досега толкова много от тях. Аз ги познавам, аз ги познавам, аз ги знам. Следя ги от много и много години. Идват, минават оттук все повече. Те са до стените на града. Те са и далече, далече напътък, отвъд стените на града. Те са по цялата македонска земя и са многобройни. Те са повече от нас, повече са и от турците, и от гърците, и от всички народи в тая македонска земя. Езикът им не прилича на нито един от езиците на тая страна. И облеклото им е по-друго, макар някои от тях да се обличат вече като гърците. Чуваш, ли, Йозефе?

— Чувам, татко.

— Тук малцина ги познават. Кои ще иска да знае за продавача на яйца и вълна? Ти дори не му говориш, а му правиш знак да те последва, да донесе до прага ти млякото, зеленчука или младите кочани. Те ни хранят,, а ние не ги и поглеждаме. Турчинът ги нарича гяури и свои роби, презираме ги и ние като чужди роби. Но аз ги виждам: те не са вече роби. Чуваш ли, Йозефе?

— Чувам, татко.

— Те не са роби и са най-добрите стопани на тая земя. Те я държат в ръцете си. Те са здрави телом и духом, многобройни са и са силни. Идват отгоре, идат, идат, стигнали са до стените на града, натискат

стените на града отгоре, като морето отдолу, което бие и разяжда брега. Те вече влизат в града и все повече. Аз ги следя, аз ги виждам как влизат в града все повече. Млъчаливи, плахи продавачи на мляко и кожи, на всичко, що се ражда от земята; или друнави, мръсни затворници с вериги на шията, но с гръзки очи. Чуваш ли ме, Йозефе?

След убийството на учителя Райко Кутрев загържаните в Преспа бяха откарани в битолския затвор. Тук, в Битоля, те бяха съдени, но бяха осъдени само Лазар Глаушев и други двама невинни мъже. Турският съд действаше по подозрение и от желание да сплши и усмири непокорната рая. Турският съд беше добре осведомен за Лазара Глаушев и го осъди за неговата бунтовническа дейност на сто и една година затвор, а другите двама преспанци осъди съвсем невинно по на десет години.

От няколко месеца Лазар Глаушев и двамата му осъдени другари бяха в солунския затвор „Йеди куле“ (Седем кули). От няколко месеца турците събираха в старата солунска крепост осъдените с тежки пристъди от цяла Македония и ги пращаха на заточение по Мала Азия и Северна Африка. Тая сутрин и Лазар Глаушев бе подкаран на далечен неволнишки път през морето, с тежки вериги на шията, на ръцете и нозете, заедно с други петдесетина заточеници.

Докато вървяха по солунските улици на към пристанището, Лазар не можеше да забележи, че по следите на печалната дружина вървеше син му Борис. Люте на Организацията винаги успяваха да узнаят кога ще се изпращат нови заточеници и така Борис узна за баща си. Той напусна рано тая сутрин пансиона на българската реална гимназия и пресрещна заточениците на една от стръмните улички, които се спущаха откъм крепостта затвор. Последва ги той незабелязано заедно с други няколко техни близки люде, случайно попаднали в големия град, а също и с неколцина, които местният комитет бе изпратил да

наблюдават изпращането на заточениците.

Щом излязоха на пристанището, заптиите събраха заточениците накуп на няколко стълпки от морския бряг и ги обградиха плътно от всички страни. Опитаха се да се приблизят към тях някои от тях, които ги следяха отдалеко, опита се и Борис, но други заптии им препречиха пътя. Борис остана да гледа отдалеко баща си сред дружината на заточениците. На кея близо до тях бе спрял стар товарен кораб с един комин и едва-едва потъркваше тежкото си корито о дебелината каменна стена на морския бряг. Борис не сваляше поглед от баща си. Той виждаше, че през последните няколко месеца бе побеляла цялата коса на Лазара, лицето му бе посивяло, бе се попривел и се виждаше отдалеко как бяха шръкнали изострилите се рамена. Тогава Борис изеднаж забеляза, че и баща му го съглежда.

Момчето видя как се обърна случайно към него баща му, вътрени поглед за миг и посивялото му лице изеднаж засия. После Лазар дълго кима към детето си, сякаш се боеше да не би то да не го забележи или искаше да му каже, да му повтори и потрети, че го е виждал, че го вижда, сякаш искаше да му продума отдалеко, през дългите ножове на заптиите. Кимна му отдалеко и Борис — да, те се виждаха и погледите им вече не се откъсваха един от друг. Не след дълго започна и натоварването на заточениците на кораба; едва горе, на палубата, взеха да свалят веригите им. Борис чуваше ударите на няколко чука. Лазар нищо друго не забелязваше и все обръщаше погледа си към момчето. После той изчезна в дълбокия хамбар на кораба.

Ния получи първото писмо от Лазара осем месеца след неговото започаване. Малкият син плик беше надписван на турски от чужда ръка и носеше пощенски печат от Цариград — оттам бе минало писмото по своя дълъг път. Лазар пишеше:

*„Мила Нийо и мили сине Борисе,
Почвам това писмо до вас, но не знам кога ще ус-*

нея да ви го изпратя и кога ще го получите вие там, в родния край, и дано само да го получите, пък нека е и по-късно. Когато ни вкараха в хамбара на кораба и ти, синко, се загуби от моя поглед, за мене веќе сичко се загуби. Тъмнина беше вътре и голема горещина, но още по-голема беше тъмнината в мене и огънят, който изгаряше сърцето ми. Корабът тръгна, бумтеше машината и като че ли всеки неин удар падаше по главата ми. А нямаше и вода, голема жажда за вода беше и задух. Започна и утробата ми да се надига, започна да ме носи и занася, като завиване на свет, лошо ми беше сичко и обратно. Когато ни хвърлиха отгоре по едно парче хлеб и по нещо маслини, едва ли посегна по който да ги вземе, а като спуснаха трите стомни с вода за петдесет и повеќе души, сички се струпаха и започна сбиване. Аз и не станах, срамно ми беше и позорно да се блъскам и бия, па макар при такава жажда. После и аз не можах да изтрая повеќе, но добре, че се погрижи за мене Лев Койчев, тоя непознат за мене досега мой согражданин, който невинно страда и пати. Не знам колко дни минаха така в голема мъка и секакви нужди. А най-много страдахме от човешките нечистотии. Какво повеќе да ви пиша и разправам, ние там не бехме веќе люде, само мъката ни беше човешка, и нищо друго живо на тоя свет не се мъчи така, както човек мъчи човека.

Не помня и не знам колко дни и ноци пътувахме по море. Спирахме се на няколко места дали и посред морето, или на некое пристанище, понекога чувяхме отвън викове и тропот, но нас не ни изваждаха от тъмните хамбари. Най-после параходът пак спре и ние излезохме горе. Сички бехме като пияни и отровени, аз не можех да се държа на нозете си от слабост поради разбунената ми утроба. Беше нощно време, тъмнина, звезди много по небето, светлят над главите ни, с ръка да ги уловиш. Светлини некакви и по водата се виждаха и по-далеко, а там се тъмней брег. С нас беше и един учител от Емборе, това е, вели, Мала Азия — Анадол, дочул нещо той от заптиите.

Нахвърлиха се пак да ни слагат синджири и прангии, ние тримата преспанци се случихме тоя път един до друг, те двамата не се отделяха от мене, а и аз до тях се държа, такъв студ влезе в сърцето ми сега, пред това чуждо и непознато място, сѐ за своите си гледаш да се държиш. Като ни свалиха на суша, разделиха ни на две групи и не можахме да узнаем накъде откараха другите. Не знаехме накъде вървим и ние, но пристигнахме най-после в Акия.

Тука сме и тримата преспанци, поздравете домашните люде и на моите другари. Най-напред бежме затворени сички в калето Акия и прекарахме близо пет месеца, може да се каже, както в хамбара на парахода през морето. Защо да ви пиша повече за човешки мъки и болки, от няколко дни ни пушат низ града и това е веке големо облекчение за нас. Нощно време пак се прибираме в калето, а през деня ходим низ града и търсим работа, за да можем да се прехранваме, че сега трябва сами да се грижим за прехраната си, но пак ни е забранено да излизаме вън от града, пък то е малък град и не се намира лесно работа, като сме тука над двеста души затворници от разни вери и езици и секи търси залък хлеб.

Мила Нийо и мили синко Борисе, за мене да не се тревожите много, аз живея с голема надежда, че пак ще се видим един ден живи и здрави. Сичко ще прекарам аз, от нищо не се плаша, само мъката ми е голема за вас и за родния край. Не знам нищо що става там и вие как сте, да мога да палуча вест от вас и от милото родно място за мене нема да има по-голема радост и подкрепа. За друго и не мисля, сичко ще понеса, още като тръгнах по тоя път, знаех и докъде мога да стигна...

Писмото завършваше с още няколко думи на потискана мъка и копнеж, а на края Лазар на две места бе написал адреса си в далечния малоазиятски град. Ния веднага му отговори и веднага препрати писмото му на Бориса в Солун. Те и двамата с Бориса пишеха на заточеника през всеки десет или петнаде-

сет дни. Ния му изпрати на няколко пъти и по една или две лири, колкото можеше да отдели от сиромашкия си залък по това време, но едва след една почти пълна година след първото писмо получи второ писмо от Лазар. Сега той пишеше:

„...Немам никакво известие от вас, но аз ви пиша най-малко по един път в месеца и с тая надежда живея поне вие да получавате моите писма. Най-важното е да не падаме духом ни вие, ни аз в нашето сегашно тежко изпитание, защото со здрав и бодър дух човек може сичко да посрещне и да изпрати. Трябва сега да ви съобщя една прескръбна вест, а вие от своя страна ще я предадете и където е нужно. Ние вчера тук погребяхме нашия мил другар и согражданин Лев Койчев и сички си поплакахме за него. Добър човек беше той и кротък, такова беше сърцето му и не можа да изтрае на големата скръб за децата си, три деца имал в Преспа, и за домакинката си не знаеше какви най-хубави думи да каже. Откакто влезе в затвора още там, в Преспа, аз не го видех веке да се засмей, сѐ току се замисли и се загуби в мисли. А такова беше сърцето му, сѐ търси некому добро да стори, да помогне и не изтрая на големата скръб. Слава богу, че никак не боледува, макар да беше много слаб и изтощен. Тук с болест е много тежко, нема ни лекар, ни лекарство в целия град, а кой ще седне да те лекува и преглежда. Лев умре за по-малко от половин час време, само на два пъти каза лошо ми е и не разбрахме от какво си умре тихо и кротко, какъвто беше и в живота си. Нийо, ти иди при неговите люде и нека бог да ги утеши...“

Това беше последното писмо, което получи Ния от Лазара. Друго писмо от него тя не получи, но през лятото на 1901 година сам Лазар се завърна в Преспа. Хванала го бе някаква султанска амнистия заедно с други затворници по разни затвори из империята.

Беше късно след пладне, когато Лазар Глаушев от-

ново прекрачи прага на своя дом. Той беше толкова променен, че старата Траяна Костагиница, която първа го видя в двора, не го и позна; помисли, че е някакъв стар просяк. Но в двора по същото време бяха и Ния, и Борис, който преди две седмици бе завършил гимназията в Солун и бе се върнал в Преспа. Те и двамата погледнаха едновременно стария човек, и двамата го познаха в същия миг. Променил се бе много Лазар на далечното заточение, всичко се бе променило в него, не бяха се променили само очите му. Дори бяха се подмладили сега очите му, разчистили се бяха всякакви сенки и тъмнини в погледа от преголяма радост. Поведоха те двамата госта си към къщи, а Костагиница вървя след тях чак до каменната стълба пред входната врата и нареждаше с пълен глас като за умряло, макар да се радваше сърцето ѝ. Ния се извърна към нея, та ѝ се скара:

— Ами дочакахме го най-сетне, Траяно... Ти защо тъй...

Ния с нищо не издаваше своето вънание, само лицето ѝ бе побеляло като косите ѝ, както се виждаха изпод черната кърпа.

Вкъщи тя веднага се зае да умие и изчисти заточенику, той се остави в ръцете ѝ като дете, пък и беше много немошен. Когато уми Ния нозете му и видя в ръцете си двете стъпала и пицялите по-нагоре само кожа и твърди кости, наведе се, притисна ги към лицето си и ги обля с горещи сълзи, които едва сега бяха бликнали от очите ѝ.

II

Лятото вече прегаряше. Тихо тлееха под сивкава пепел летните цветове и шарки. Навред из полето бяха се оголили бодливи стърнища, зеленееха се още царевичите, бостаните и лъките край премалелите рекички и кладенци. Снопите бяха отдавна превозени по харманите и работният народ сега се трупа там, в прахоляците, които се дигаха от сухата слама, изпод копитата на препускащи коне. Вършитбата беше в разгара си.

Двамата бейове се срещнаха на синора между мерите на Сърпец и Койнево. Там се бе спрял с ата си Рашид бей, господарят на Сърпец, и оттам бе изпратил свой човек да извика Селим бей, господаря на Койнево. После, като видя, че се задава Селим бей, и той яхнал наперен ат, Рашид бей махна с ръка на пазача си да се отстрани. Двамата бейове се изправиха сами един срещу друг на конете си, които ровеха с копитата неспокойно.

— Добре дошъл, брате — поздравя сгържано Селим бей, но бързо догаде с по-топъл глас: — Не знаех, че си в Сърпец...

— Вчера пристигнах. И утре пак се връщам в Битоля — отвърна Рашид бей, но се виждаше, че мислите му бяха другде.

Те бяха далечни братовчеди и се наричаха братя помежду си, види се, по някогашен обичай в рода им. Сега се виждаше колко чужди бяха те всъщност един на друг и думата брат звучеше в разговора им студено и не на мястото си. Разделяше ги нещо непреодолимо и враждебно. Рашид бей продължи и гледаше братовчедата си с твърд, упорит поглед:

— Дойдох да ти се обадя. Време е, нали?

— Знам.

По сухото лице на Селим бей се дигна руменина, после хлътналите му бузи пак побледняха. Рашид бей като че ли наблюдаваше с любопитство тия промени по лицето на братовчедата си. И чакаше. Той беше госта по-стар от Селим бей, беше дребен и почти гърбав, с хлътнала между рамената едра глава, седеше отпуснат и някак уморен на широкото кожено седло и леко се поклащаше при всяко движение на коня си. Очите му бяха изпъкнали, а много по-изпъкнала беше долната част на лицето му, с полуотворена уста и широка, тежка долна челюст Селим бей сега беше към тридесет и пет годишен мъж, тънък и дълъг, та седеше на коня си с извити нагоре остри колена, с шръкнали назад остри лакти и цял изглеждаше извит и начупен, с дълъг врат и тясно лице. Той

избягваше погледа на Рашид бей, неспокоен, смутен, но после изеднаж се наежи и гръпна ядно юздата на коня си, животното трепна и приклепна на задните си нозе, а гълагата му опашка опря до земята.

— Време е, знам — повтори Селим бей остро. — Ти се боиш за парите си...

Рашид бей продължаваше да го гледа и каза:

— Боя се. Такъв борч, от комар, мъчно се плаща. Двеста лири.

— Да не ги забравя, а? Не съм ги забравил.

— Обеща за вършитба. Ето.

— Още не съм прибрал всичко. И на пазара ще трябва да изляза. Не мога да ти нарина от хармана двеста лири.

Рашид бей не сваляше очи от лицето му и сякаш не чуваше приказките му. В лявата си ръка той гържеше тънка върбова пръчица с няколко продълговати листенца на края, погледна я изеднаж, сякаш сега я виждаше, и посочи с нея далеко напред:

— До ония гвете гървета... хе там, погледни. Може там да преместим моята межда, ако искаш, за борча ти.

Селим бей цял се изви назад и после размахна гълагата си ръка:

— Ами това е половината ми земя... готам! За двеста лири.

— Докога ще те чакам още, Селим бей?

Наново пропъзля алена кръв по лицето на Селим бей и дори очите му се наляха с кръв, той измляска няколко пъти със сухи устни и каза бързо, едвам сдържайки гнева си:

— След петнайсет дни... след петнайсет дни ще гойда в Витоля и ще ти донеса парите. Двеста лири.

— Не се сърди, Селим бей. Дадох ти ги на вяра. И ти каза: го вършитба. Сърди се на себе си, кардашъм.

Селим бей обърна лице встрани с наведени очи. Дългият копринен пускюл на феса му висеше някак смешно и целият той изглеждаше жалък в своето разкошно облекло, с множество златни и сребърни верижки и

висулки по тесните му гърди, с два револвера и огромна кама в широкия му сияхлък от тънка жълта кожа. Рашид бей срещу него изглеждаше като пъдар с вехтото си облекло, просто и без никакви украшения. А беше може би най-богатият човек в целия Витолски вилает¹. Нямаше какво да говорят повече. Рашид бей посегна и плесна леко ата си по шията, да го обърне назад, и докато конят се обръщаше, каза с лице към Селим бей:

— Ще те чакам след петнайсет дни в Витоля. Ала да те закрия, кардашъм.

Селим бей остана сам на междата и като че ли нищо не чу. Рашид бей не го покани в кулата си, както друг път, и глухият тропот от копитата на коня му бавно се отдалечаваше по една тясна пътека между засъхнали треви и трънаци. Колкото и да беше потиснат в унижението си, Селим бей забеляза как пазачът на Рашид бей оттамък подкара коня си да настигне своя господар. Селим бей ритна гневно ата си с железните стремени, гръпна юздата.

— Чакай ме... след петнайсет дни! — изръмжа той глухо и сам не знаеше в озлоблението си дали това беше обещание, или закана, или пък подигравка.

Конят се завъртя уплашен, с широко разтворена уста и изблещени очи, завъртя се на другата страна, изправи се на задните си нозе, а беят гърнаше юздата, блъскаше корема му и животното, като не знаеше накъде да тръгне, започна да се връща назад. Там, на един-два разтега, край невисок бряг се синееха дълга редица шипки, къпини, трънки и бурени на бодливи валма, конят навлезе в тях със задните си нозе, но веднага се втурна пак напред, извъртял встрани задницата си. Откъм брега неочаквано се чу изплашен глас и се показа иззад трънаците млад групав циганин, над очите му беше натиснат ален курлив фес без пускюл и под него се показваха дълги прави коси.

— Ще ме сгазиш, беим... Аман, беим! — проплака той на турски, но съвсем по цигански беше разчленена вся-

¹ В и л а е т — област.

ка дума и цялото му смугло косматото лице се смееше.
– Полегнал бях да погремна малко...

Селим бей се обърна и беше готов върху него да излее всичкия си яд, но нямаше с какво да го удари, не можеше да скочи и с ата си отгоре му. И докато го гледаше в гнева си, през ума му изеднаж мина бърза мисъл, че тоя не изглеждаше като истински циганин, ала ѝ следващия миг атът му, усетил ослабналата ръка, го понесе с бясна бързина по междата нагоре. Циганинът го проследи с поглед, угодливата усмивка бързо изчезна от лицето му и той тихо промърмори в рошавите си мустаки, но не на турски или цигански, а на серски говор:

– По-големите риби изяждат по-малките, бей. Тебе – Рашид бей, ти пък... Ама де да видим...

Той се огледа бързо и пак изчезна зад богливите храсти.

На отсамния край на Коинево имаше едно гумно, струпани бяха там няколко стогове със снопи, високи купи слама, четири коня непрестанно препускаха около стожера. Близо половината от селските люде работеха на това гумно, безспирно, мълчаливо, невесело, дори и по-малки деца бяха доведени да помагат. Рядко ще се чуе човешки глас, едва-едва ще промълви някой по две-три думи, ще се чуе детски вик, но навсякъде по гумното час по час се чуваше гласът на Ибраим ага, кехаята – дребен късав турчин със зеленикави, котешки очи, с дълга жилава пръчка в ръцете си:

– Какво, какво, Миладине! Обърни насам колата, оре, насам! Хайде не се май! – Или по-нататък: – Дигай вилата по-високо бре, кьонек!¹ Схванати ли са ръцете ти! – И още по-нататък, между купите слама: – Ти, Неданице, какво сѐ зад купите се крийш?

Млада селянка, приседнала на колене до една от кулите, държи на гърдите си детенце и го кърми. Турчинът е втренчил в нея алчни очи, а тя цяла се свида,

¹ Кьонек – куче.

крпе се под широката си бяла кърпа и тихо мълви:

– Не мога да го оставя, ага... гладно е...

Ритмично съска, шуми сламата под копитата на четирите коня, хрупти там, върху твърдата, набита земя изроненото зърно, плющи дългият камшик високо в прашния въздух, след конете тича десетинагодишно момче босо през сламата, с къса нечиста ризка, цяла в кръпки и разтворена до издутото му коремче:

– А-а! Дий ... яго, яго!...

По краищата на гумното няколко жени прибират, подхвърлят, подреждат измачканата разбъркана слама току под копитата на конете с дълги дървени вили. Когато дългото въже се навива около стожера, момченцето премества дървената кука, която е на края на въжето, и я закачва на оглавника на коня откъм другия край и отново подкарва обърналите се коне, дигнало високо камшика. То изглежда още по-мъничко между главите и нозете на четирите коня, затънало до колене в сламата, и някак много силно и звънко прозвучава детският му глас:

– Отвърши, яго, яго! А... а!

Рошавите му коси пламтят на августовското слънце, то все по-често се спира край стожера, замаяно от умора и от слънчевия нек, отпуща камшика в сламата, конете намаляват ход. Но тогава пак се чува гласът на Ибраим ага:

– Ти спиш ли, бре, там! Като ти дойда с пръчката! Гони конете, бре, гони, бре!

Край една кирпичена стена наблизко неколцина от селските люде, мъже и жени, правят нова купа от току-що изтеглена слама от гумното – суха, лъскава, полъхва на препечен пшеничен хляб. Размахват се непрестанно ръце и дълги дървени вили, сламата тихо шуми, по зачервените лица на людето лепнат сламчици и прах, стича се на едри капки обилна пот и сари причудливи маски на умора и покорство. Отгоре на недовършената купа е застанал бащата на момченцето, което кара конете на гумното, и поема с вилата си сламата, що му подхвърлят, подреждат

да я горе пласт върху пласт. При вика на кехаята той поглежда отгоре детето си тревожен, но очите му се бялват сякаш безучастни.

Селим бей се спря с коня си най-напред тук. Атът му клатеше глава нагоре-надолу и ширеше ноздри срещу топлия дъх на разбитите снопи. Приближи се Ибраим ага, изви очи наоколо, като че ли искаше да покаже с поглед на господаря си цялото гумно и всичко там. Виждаха се около петдесет-шестдесет мъже, жени, деца, които работеха като мрави, ходеха насам-натам в шарените си, ала отдавна похабени, раздърпани руби, размахваха работливи ръце, превиваха плещи под тежки товари, горяха в слънчевия пек, задъхваха се в тежкия пращен въздух. Редица коли, претоварени със снопи, теглени от дребни жилави волове, извиваха край гумното, виждаха се там и други стогове снопи, купу слама, цели купуща неотвеяно зърно – изтеглено беше от гумното и чакаше да подухне вечерникът; виждаха се по-нагоре и купуща вече отвеяно зърно, млади мъже пълнеха вреци с него и ги товареха в току-що изпразнени коли, воловете наново протягаха шии и подкарваха тежките товари към хамбарите на Селим бей.

– Днес и утре свършвам, беим – рече Ибраим ага самодоволно, сякаш тия купуща зърно и претоварените коли бяха негово лично дело. Той сочи с пръчката: – Туй са последните снопи, дето сега ги докарват. Утре...

– Всичко ще приберете – прекъсна го нетърпеливо Селим бей. – Всичко, до зърно.

– Ами за людето, беим... трябва да отделим и за тях.

– После, после. От хамбарите ще им наточим.

После.

– То по-добре тук, на хармана... Но може и после.

– А колко са откраднали, не знаеш...

– Крадат, беим, знам. От моето око не ще избегне, но крадат, крадат, беим, знам. Писмиллет!

Приближи се дядо Марко Митрев – най-старият тук, баща, дядо и прадядо на половината люде, които работеха на това гумно, приближи се на кривите

си нозе, с бяла разрошена брада и бели вежди, но и той разгърден, потен, цял зацапан с прах и сламчици. Работеше и той със синовете си, дъщерите и внуците си. Спря се старецът пред двамата турци покорен, с ръка на гърдите, и колкото се боеше от бея, толкова се боеше и от слугата му – кехаята, но каза:

– Селим бей, да ти са много години, днеска трябва да отделим и нашия хлеб, колкото ни се пада. Ето свършваме с гумното, а има и пшеница, и ръж: кажи да ни отдели нашето Ибраим ага. Гладни сме, Селим бей, не се трай без хлеб, а работа много.

Селим бей искаше да се покаже спокоен, грижлив господар, който всичко е премислил за людето си. Той каза отгоре, от ама си, на развален преспански говор:

– Нема да ви оставя гладни и той година, бре. Първо ще приберем сичко в хамбарите, да видя що имам аз. Вие не плащате ашар¹, бре! Аз плащам.

– Селим бей, да ти са много години – притисна и двете ръце дядо Марко на гърдите си. – Сека година, откакто помня, и баща ти, и дедо ти тъй... Тука, на гумното, се отделя нашето. Да си го приберем и ние, да не идваме в кулата да просим за сека фурна хлеб. И хайванинът, що е хайванин, нема да ти работи гладен. А и ние, само за единия залък...

– Е-ее! Стига, бре! Стига! – размахна сърдито ръка бейт. – Казвам ти, не чуйш ли? После. Хайде, гит!

Дядо Марко не си отиваше. Всяка година по вършитба изпозичарите на бея получаваха уж половината от рогитбата, а всъщност – колкото да не умрат гладни. Когато годината биваше по-плодородна, селяните получаваха повече и можеха да дочакат до нова рогитба, но се случваха години, когато те започваха да гладуват още от зимата. Тогава кехаите на бея им даваха вреца по вреца, шена по шена от бейските хамбари и ги биеха с тояги и камшици, за да ги усмиряват в молбите и плаحوвете им. Така беше и в Коиново, и в Сърпец, и по всички турски чифлици из полетата на

¹ Ашар – десетък.

Македония. Земята беше на агите и бейовете, бяха я завладели и присвоили, техен беше и добитъкът, тех- ни бяха и колите, и ралата, дори и дървените вили и лопати, техни бяха и селските колиби, с ниски сламе- ни покриви. Не си отиваше дядо Марко – бореше се той за хляба на синовете и внуците си. Ако Селим бей прибере всичкото зърно в хамбарите си, както ста- ваше понякога, особено когато годината биваше по- гладна – те ще трябва през цялата година да плачат и да се молят за всяка вреца, за всяка шепя зърно. Дядо Марко цял се превеи пред наперения ат на бея:

– Дай ни сега нашето, Селим бей, пък и на тебе да ти е мирна главата. Работихме, пък и господ даде тая година. Отдели ни тука нашето, да си го приберем.

Като че ли търпението на бея нямаше край и той изрече цял надут от великодушие към моя презрян роб:

– Има и царевка хе, из полето. От нея ще ви дам повеке.

– Колко е царевката, Селим бей... Педесет дюлюма¹.

Тогава Селим бей цял се изпъна на стрепената си, разшири лакти и проточи глас:

– Ами не знам ли аз, че вие крадете нощем от ни- вите и от тука, от хармана, бре, крийте го и пак пла- чете за хляб, а!

– Не, Селим бей, да ти са много години – местеше ръце върху гърдите си дядо Марко, клатеше побеля- лата си глава. – Не крадем, Селим бей, от твоята милост живейме, да ти са много години...

Селяните крадяха от храните, които произвеж- даха – не биха могли да преживяват от господарска- та милост. Не беше само залькът хляб, дори и когато им стигаше, за да не умрат гладни, но те трябваше и да се обуют, да се облекат, макар в групи, а готам никога не стигаше господарската милост. Селяните крадяха, за да се доизхранват, продаваха и в града от краденото, за да си купуват опинци, памучна прежда или по стотина грама газ. Селяните крадяха от хля-

¹ Д ю л ю м – мярка за земя = 920 кв. м.

ба, който се раждаше от собствената им пом.

– Не крадем, Селим бей – повтаряше дядо Марко със спокойна съвест.

– Ах, мръсен гяур! – кресна изеднаж беят на тур- ски, обели ситни зъби, наведе се, дръпна пръчката от ръцете на кехаята и започна да шиба с нея ста- реца по главата, по лицето, по ръцете. – Не крадете, а! И още искате, още, още, още...

Пръчката се счупи. Тогава бегът срита коня си да сгази с него стария селянин. Нахвърли се върху ста- реца и кехаята с юмруци, с ритници. А в същото вре- ме работата по хармана не спираше. Шумеше зряла- та слама, четирите коня припкаха, размахваха се дървени лопати и вили, рядко ще се реши да погледне някой набързо към стария човек, който се връщаше с разкървавено лице.

Селим бей препусна към другото гумно, което беше на мездана под бейската кула. Избърза да го посрещне Али ага – вторият от кехаите му, шишкав, вече гос- та възрастен турчин, с голяма, шарена кърпа в ръце- те; той все току бършеше с нея лицето, врата си, сло- жил бе и друга кърпа под феса си, за да му пази сянка – не можеше да понася горещината на летния ден.

– Всичко ще приберете в хамбарите – викна му боят и спря задъхания си ат. – Всичко, го зърно! – повтори той и отново срита коня, отправи го към високата порта на кулата.

– Добре, беим – повлече след коня нозе кехаята, но веднага се спря и пак започна да бърше лицето си.

Тук бяха струпани повече снопи и работеха повече люде, но Селим бей едва се спря за няколко мига, колко- то да даде своята заповед. Портата на кулата беше отворена и той влезе с коня си в предния двор. Пос- рецна го гръмкият радостен лай на няколко ловджийс- ки кучета. Боят праметна нога и скочи от коня, по- даде юздата в ръцете на притеклия се ратай, пак мес- тен селянин. Тук, в предния двор на бейската кула, бяха хамбарите, сглобени от дебели дъбови талпи, с

широки керемидени покриви, имаше и други няколко малки постройки и навеси, един обор за бейските коне и една плевня, виждаше се и друга една ниска постройка – това беше някогашната готварница на чифлика, с дълбок зимник. Преди тук се готвеше храна за целия чифлик, за цялото Койнево, през дните на усилената работа. Кемал бей, бащата на Селим бей, беше щедър човек и хранеше добре работниците си. По-старите селски люде си спомняха с робска благодарност за господарската щедрост на бащата, който се грижеше по-добре и за земята, и за людето си, та и земята раждаше тогава по-изобилно. Старият господар бе знаел по-добре хесапа¹ си. Но той бе остарял и беше болнав, та бе оставил всичко в ръцете на сина си Селим бей. Сега голямата готварница беше изоставена и коминът ѝ пушеше само когато идваха гости на Селим бей или когато събираше той ловджийски тайфи. През една по-малка порта се влизаше във втория двор, дето се издигаше и самата бейска кула, заградена от всички страни с високи стени. Кулата беше двукатна каменна сграда, на долния ѝ кат се виждаха само тесни мазгали² в дебелите стени и една тясна врата, също от дебели дълбови талпи, обкована с желяза. Редица прозорци имаше от четирите страни на горния кат, който беше измазан с вар, та се белееше отдалеко. Това беше една малка крепост и се издигаше на височинка, от която започваха ридищата, все по-високи и по-стръмни накъм Железник – един планински лабиринт, в чиито дупли се гушеха над четиридесет села. От високите прозорци на бейската кула се виждаше цялото Койнево – струпани там, в подножието ѝ, двайсетина колиби, виждаше се и цялото Преспанско поле, завоите на пътя, който свързваше град Преспа с Битоля, виждаха се и планините наоколо, които заграждаха полето почти от всички страни.

Селим бей почука припряно на вътрешната порта

¹ Х е с а п – сметка.

² М а з г а л – бойница.

с едно малко чукче, окачено там, и една ратайкиня селянка веднага му отвори – усетила бе тя отдалеко приближаването на господаря. Той мина през вътрешния двор и бутна тясната, но тежка врата на кулата. На долния кат на кулата също имаше хамбари и килери, които се осветяваха през тесните мазгали. Бейт се изкачи по една стълба от дялани камъни на горния кат и влезе в своята стая – най-просторната от четирите стаи в кулата, с широки миндери край стените ѝ. Той свали тежкия силяхлък, разкърши дългото си тяло и се просна на миндера с дълбока въздишка към всемогъщия и всемилостивия аллах!...

– Айхах, аллах!...

Той не бе забравил борча си към Рашид бей, но досега мисълта за тоя борч като че ли бе прехвърляла някак покрай него. Селим бей отиваше всяка зима в Битоля, както мнозина преспански бейове и агалари, събираха се там богати турци и арнаути от целия вилает за кеф – да пият скришом ракия и хашиш, да погледат изкусни ченгии с голи кореми, да поиграят и на комар. Такъв кеф не можеше да се кара в Преспа, дето старите нрави, особено за ракията и комара, бяха още на почит, макар и привидно, а в Преспа няма да гоїде никога стамбулска, одринска или измирска ченгия. Голям град беше Битоля, със свободен живот. Тая зима Селим бей отиде там със сто и двайсет лири. Загуби ги на комар за една нощ. Взе от братовчедата си други двеста лири и ги загуби пак на комар на другата нощ. Всичко стана като настъп – така бързо изчезнаха от ръцете му над триста алтъна и Рашид бей така лесно се бе съгласил да му даде тия двеста лири! После, като го видяха да ходи и да моли за една, за две или за пет лири, за да продължи да играе и да си върне загубените пари, преспанските му другари едва ли не насила го накараха да се върне в Преспа. Можеше да проиграе целия си имот за няколко нощи – и сега още пробягваха по тялото му ония опасни тръпки от жажда за комар, която замъглява, тогава ума му. Напиха го другарите му с ракия,

качиха го на едно ланго¹ и го изпратиха назад в Преспа.

Той бе казал тогава на Рашид бей, че ще му върне борча си по вършитба следващото лято. Много бързо бе изтекло и това време. Е-е – ще плати Селим бей! Той няма да даде ни зърно на изполичарите си, стига им на тях това, което ще откраднат или вече са откраднали. Ще вземе той пари и от гората в Рожден. Старият му баща имаше голяма гора навътре в Железник, край село Рожден, ще вземе Селим бей алтъни от нея и тая година; рожденци сечаха дърва и правеха въглища от тяхната гора. Ще плати той борча си... Стига им на изполичарите краденото. Ще плати Селим борча си, а ще отиде и тая зима в Витоля и пак с пълна кесия алтъни. Той се протегна с облекчено сърце върху широкия миндер и стана. Ще запуши той голямата уста на Рашид бей, който бе дошъл чак на междата му и го повика при себе си, та и към земята му посегна. Малко ли му е неговата земя? Рашид бей имаше още три чифлика, по Витолско нататък и чак в Леринско. Но ще запуши Селим бей устата му: миналата година изкара от двата хармана над шестстотин кила² зърно, даде също и на изполичарите, а и тая година беше добра. Ще вземе той пари и от Рожден. Бързо се успокои сърцето му. Той запали цигара, попригладил с пръсти тънките си мустаки, приближи се към един от шестте прозореца на стаята. Оттук се виждаше и селото Сърпец, белееше се там и кулата на Рашид бей. Присви очи Селим бей и отправи нататък поглед, пълен с високомерие.

От прозорците му се виждаха и двете гумна. Работеха селските люде там безспирно, припкаха конете, повлекли опашки из сламата. Белееха се големи купища овършано жито, зърно и ситна плява и чакаха за отвяване. Изпуши тук Селим бей още няколко цигари, донесе му ратайкинята и кафе, а като се позахлади, препаса той наново сияхлъка си и слезе долу. Ми-

¹ Л а н г о – затворена кола с няколко коня.

² К и л о – мярка, 100-110 оки.

на в предния двор и викна да му доведат коня. Изтича през двора ратаят, влезе в конюшната и не след дълго изведе коня пак оседлан. Бейт се метна ловко върху седлото и силното животно изтопурка през двора, през широката порта, която стоеше отворена. Слънцето клонеше вече на запад, над синята стена на Железник, тих полъх се бе понесъл над полето. Селим бей се отправи към първото гумно, срещу кулата. Нататък, към пращия селски мегдан, се дигна вихрушка, завъртя опашка от сухи листа и сламки и се понесе по-далеко. На гумното бяха почнали вече да отвяват.

Селим бей спря коня си там и гледаше с доволство. Приближи се към него шишкавият Али ага и попоглеждаше господаря си, чакаше похвала. Неколцина от селяните хвърляха овършаното жито високо във въздуха с широки дървени лопати. Засилилият се вечерник духваше встрани ситната плява, отгоре се изсипваше златен дъжд, сипеха се накуп с тих тропот тежките твърди зърна, няколко жени прибираха с метлички стелещата се плява като жълта пяна по краищата на купа. Току-що бе привършено и друго гумно и людете започваха да събират ново купище с неотвеяно жито, а други люде там бързо пренасяха снопи и ги насаждаха около стожера, да овършеят още едно гумно, докато се стъмни. Селските люде попоглеждаха крадливо към бей – минал бе ядът му, изглежда. Но той и сега каза на кехаята си:

– Всичко ще приберете. До зърно.

И отмина нататък, към другото гумно. И там каза на кехаята си:

– До зърно.

Той смушка коня леко, дръпна юздата му и го насочи към града. Атът припна по познатия път. С такъв бърз кон го града нямаше повече от един час ход. Селим бей отиваше да доведе в Койнево харема си, както всяка година по това време.

Не успяха двамата кехай да приберат в бейските

хамбари всичкото зърно, което бе овършано и отвеяно тая вечер. Викаха по изпolicарите да вършеят по-бързо, да отвиват, да пренасят пълните чували, сами влизаха в гумното да подкарват конете, крещяха, биеха с пръчки, с юмруци, тичаха между люде-те като побеснели от ярост, а те, селяните, все се бавеха, докато се стъмни. Ибраим ага ги гонеше с огромния си карадашк¹ револвер в ръка, риташе ги, блъскаше ги, а те все се бавеха. Нищо не може да накара селския човек да побърза, щом рече да се бави. Дядо Марко не отиде пак да се моли и никои от селяните не продума вече за своя дял от хляба, но всички се връткаха и бавеха, докато се стъмни съвсем. По харманите остана още много жито – цели купища неотвеяно. Имаше и много снопи.

– Утре, Ибраим ага, утре ще довършиме... – обади се някой от жените в тъмното.

На кехаята се спори, че тя му се присмиваше, но не се реши да я търси и гони в тъмнината.

– Ха сега – развика се той, – ха си вървете по къщите, вървете да спите, никои да не остава тука!

– Ами що, ага – обадиха се гласове от разни страни. – Тука ще спиме, по сламата. Кой ще ти влезе вкъщи да спи, задушно е вътре...

Ибраим ага грабна една дървена вила и прогони всички от гумното. Прогониха селяните и от другото гумно. Довтасаха и поляците – и те турци, доведоха и ратаите от кулата и всички застанаха на стража, да пазят двете гумна тая нощ. Селските люде се прибраха по къщите си. Селото скоро утихна. Рядко ще излае куче, ще изпръхти кон някъде към гумната. На няколко пъти се чу кресливият глас на Ибраим ага, но и той млъкна най-сетне. Тъмна беше нощта – късно изгряваше нащърбената месечина. Безшумно течеше от единия до другия край на небото светлият звезден поток на Кумова слама²...

¹ Карадаш – Черна гора.

² Кумова слама – Млечният път.

Но село Койнево не спеше тая нощ. Като утихна всичко, край стените на селските къщи, през прогнелите плетища се раздвижиха бързи сенки в тъмнината. Някъде по градините и дворищата купчини селски люде ровеха и разчистваха трапища, а други двайсетина, все по-млади мъже и жени, се събраха под широката стряха пред къщата на дядо Марко Митрев. Шушнеха си те тихо, с ръце в широките пояси или под шарените престилки и чакаха търпеливо. Дядо Марко ще даде знак що трябва да се върши, като дойде време. А той чакаше да пропее първи петли, докато се успи дълбоко всичко живо.

Навътре в къщата на дядо Марко, чак в пондилото, люлееше мижаво пламъче малко тенекуено газениче. В гумната светлина се виждаха петима мъже, насядали и полегнали върху прясна бодлива слама. Те бяха рошави и брадати, облечени с дебърски джамадани и бечви. Край стената и около тях се виждаха пушки, патрондаши и други оръжия. Това беше преспанската полска чета с войводата ѝ Стефо Церски. Едва това лято за пръв път тръгна чета из полския район на Преспа. Тук, из полските села, върлуваха най-много турски насилници, но беше трудно и опасно да се движи из полето революционна чета. Нямаше сгодни скривалища освен селските къщи, а повечето от селата бяха турски чифлици с кехаи и поляци все турци. Те бяха надушили малката комитска чета, но не се уплашиха много от нея и я дебнеха да я ударят. Стефо Церски беше смел войвода и тъкмо него бе избрал за полския район преспанският околийски революционен комитет. Срещу Церски на сламата в пондилото бе свил старчески колена дядо Марко Митрев. Той се бе загледал във войводата с гуреливите си очи, по набръчканото му лице се виждаха кървави граскотини от пръчката на Селим бей.

– Какво ще кажеш, войводо, а? – попита дядо Марко.

– Харно, дего Марко, харно – дигна живо глава войводата. – Задигнете сичкото жито тая нощ, да не оставите ни едно зърно на бей, ако можете. Ваш труд

е то и мъка, ваша си е и земята, вие се потите над нея. Дигнете житото, не ви е за пръв път тая работа. А някои ден трябва да запалиме и кулата на Селим бей. Така ще се разправим с бейовете. Вървете сега вие сами, да не излиза четата налице без нужда.

— Друга работа си имаме днеска ние, гедо — чу се друг глас.

Това беше циганинът, когото днеска щеше да сгази с ата си Селим бей. Сега той седеше между четниците и той четник като тях. Войводата го погледна сърдито:

— Какво гърдориш, Димко... Манго такъв!

— Все го сърби него да се изприкаже — бухна с юмрук в гърба Димка седналият до него четник и прихна: — Циганин вражалец!

Войводата им махна с ръка да млъкнат и пак се обърна към стария селянин:

— Така, гедо Марко. Вървете сега сами. Пък ако видите голем зор, ние сме тука. Не бойте се.

— Не се боим, войводо, не се боим. Без хлеб ще останеме, ако не...

— Ами хайде, докато не е изгела месечината — подвикна му войводата.

Дядо Марко не бързаше да стане. Щом той сам ще си върши работата — нека го оставят да я свърши, както си знае. Но скоро се обади първото петле някъде из селото. Когато утихна отново малкото село и нощната тишина стана още по-глуха след звънките песни на петлите, дядо Марко излезе вън, пред къщата си, и каза на събралите се там люде:

— Хайде, деца...

Пръснаха се всички мълчаливо, всеки знаеше работата си. Мярваха се и бързо изчезваха белите поли и ръкави на селските ризи. Не се чуваше ни глас, ни шепот, безшумно стъпваха в топлия прах босите мазолести нозе. Робите отиваха да отнемат от грабителя своя хляб. Двайсетината нощни сенки се пръснаха в две редици. Едната се насочи към гумното пред бейската кула, а другата — към края на селото. Наближа-

вайки двете гумна, те забавяха своя ход. И когато бяха вече на двайсетина стъпки от купищата жито и стоговете снопи, стисваха, един по един, празните вреци под мишка и се отпущаха на ръце да пълзят безшумно. Чуваше се как някой, забравил се от напрежение и страх, започна хрипливо да диша с отворена уста, но скоро пресекна и тоя предателски шум. Допълзели вече до самото гумно, първите неколцина се спряха. Спряха се скоро и другите, зад тях се ослушаваше всички, надигнали глави. Наблизо тихо хъркаше някой, заспал дълбоко в топлата нощ. Силните селски очи бързо забелязаха легнал човек край купището чисто зърно. Тогава трима или четирима пропъзяха на другата страна на купището, а другите изчезнаха по-нататък, към още по-голямото купище неотвечно зърно. Разтвориха всички празните вреци и започнаха да пълнят, някои и с две ръце, захапали края на врещата. Предпазливо и ловко пипаха тия груби ръце, заравяха се дълбоко, прохладното жито пълнеше разгорещените шепи и се преливаше в празните вреци. Час по час някой пак ще надигне глава и ще се ослуша: блажено хъркаше заспалият пазач, а кой би чул неуловимия шум на житните зърна, които се стичаха във врещите? Някои вече пълзяха заднишком и щом се отдалечаваха на десетина-петнайсет стъпки, изправяха се и преметваха на гръб тежката вреща. И изчезваха бързо в тъмнината на към селото. Сетне пак се показваха и пак пълзяха на към купищата с жито.

Коемо ставаше на едното гумно, ставаше досъщ и на другото. Там дори нямаше и пазач наблизо. Не за пръв път селяните отнемаха своя хляб от алчните ръце на господаря. Задигнатото жито криеяха в разчистените трапища по дворищата и градините.

Китан Щъркот пълнеше вече третата вреща. И какъвто беше дълъг, с ръце и нозе едва ли не по един разтег, стигнал бе почти до главата на заспалия пазач. Дързък и любопитен, той дори се понадигна да познае заспалия. Позна го: беше Али ага, шишкавият кехая; не бе устоял той на съня в нощната прохлада.

Но изеднаж нещо захриптя в широките гърди на заспалия, наду го внезапна кашлица. Размърда се той, избухна:

— А-ху! А-ху!

Изправи се на колена и видя току до себе си човек.

— Ху-ху! — задави се турчинът. — Кой... кой си ти, бре!

Вече и третата вреца тежеше пълна в ръцете на Китан Щърко. Той усети нейната тежина и в тоя опасен миг. Пълна вреца с жито — как ще я остави? И рипна, изви бързо шията на врещата и я преметна с голяма сила на младите си плещи. А кехаята, колкото и да беше трмав, успя да се вкопче за врещата отзад. Китан повлече и него, но къде би го влачил тъй? Тогава той се изви, отпусна пълната вреца на земята и улови с две ръце турчина.

Борбата беше къса. Али ага посягаше към лицето му, гращеше с нокти и викаше оглушително в тихата нощ. Китан го сграбчи да го събори и напипа в пояса му отзад кама. Дръпна я и я натисна отблизо в корема му. Камата веднага хлътна. Китан пусна ръчката уплашен. Шишкатавият кехая се строполи с всичката си тежест и виковете му заглъхнаха в проточен хриплив стон. Китан го видя как легна превит на две на земята. Но той не забрави пълната вреца: изви наново шията ѝ, метна я на гърба си и се спусна към селото на дългите си нозе. Заг него се чуваха и други гласове, но той и сега чуваше между тях хрипливия сподавен стон на Али ага.

Веднага след Китан Щърко готичаха в селото и ония от другото гумно — и те всички с пълни вреци. Откъм бейската кула се дочуваха тревожни и сърдити гласове, запалиха там и светлини. Селските люде бързо изпокриха без следа задигнатото жито и се прибраха по къщите си. Викаха оттамък, ругаеха и се заканваха, разнасяха няколко запалени фенера, виеха там тревожно бейските хрътове, а селските колиби мълчаха, прихлупени в тъмнината.

Дядо Марко Митрев въведе Китана Щърко при войводата и му разказа набързо какво се бе случило.

И петимата комити бяха наскочали, пристягаха опинците си, препасваха ремени и патрондаши, стягаха се за път.

Китан Щъркот се изправи срещу войводата, висок чак до почернелите греди на пондилото, а едващо бяха наболи тъмни мустачки под носа му. Широкото му лице беше бледо и очите му гледаха уплашено, беше още задъхан, но не от умора, а от страх. Войводата още повече го уплаши:

— Ами сега, бре?

Дългият Китан не знаеше какво да отговори. Войводата продължи с по-мек глас и дори очите му се засмяха:

— Ха разкажи, разкажи как стана тая работа.

— Ами... — заекна Китан, — той се хвърли върху мене... отзад. Аз изпуснах врещата, хванах го. Гледам — нож. Мушнах го в корема.

— Умре ли, бре? А ножа?

— Викаше... викаше и след мене. Ножът остана там, в корема му.

— Тях! — тръсна ръка пред очите му Димко. — Като си започнал, довърши го! В корема не ще умре веднага. Ще те обади на бея.

Очите на Щърко се разтвориха още по-широко. А войводата като че ли го забрави:

— Ранко е още за нас, дедо Марко — каза той, — но сега може да довтасат тука некои от агите. Нема какво да ни сторят те, но може да ни попречат. — Сетне той изеднаж се обърна към Щърка: — Ами ти? Искаш ли да дойдеш с нас, бре?

— Искам.

— Искаш я! Къде ще се деваш другаде, щом си убил турчин...

Когато не след дълго четата излезе от къщата на дядо Марко Митрев, месечината бе изгряла, прежълтяла и с хлътнало лице като стара баба. Комитите се проточиха в редица край стениите на къщите и плетущата и бързо напуснаха селото, сподирени от кучешки лай. Напусна с тях родното си село и Китан Щъркот.

III

Четата бе научила веднага, че бе пристигнал в кулата си господарят на Сърпец, тежкият битолски богаташ Рашид бей. Види се, поради голямото богатство на Рашид бей породи се у войводата мисъл да плени богаташа с четата си, да го прехвърлят в планинския район и да поискат откуп за него в полза на народната революционна организация. Постоянно и на всички събрания и срещи с люде на Вътрешната организация се говореше за липса на средства, за липса на оръжие и на всичко, що бе нужно за народната борба. Стефо Церски сподели тая своя мисъл с другарите си и пъргавият ум на Димко веднага скрои плана за действие. Планът беше прост.

Преоблечен като циганин, Димко предния ден през цялото време ходи по Сърпец и по дриците на Рашид бей. Не го познаха дори и някои от люде на Организацията, които бяха го виждали и преди, като четник. Той видя, че Рашид бей водеше навсякъде със себе си един арнаутин, негов постоянен пазач, усня да научи и кога ще се върне бейът в Битоля. Той бе пропъзлял пред очите на пазача и бе подслушал дори заговора между Рашид бей и Селим бей. По здрач Димко се прибра при другарите си в къщата на дядо Марко в Койнево и захвърли циганските групи, крливия фес. Рашид бей бе казал, че на другия ден се връща в Битоля. Четниците решиха да го причакат с пазача му на пътя. Шосето от Преспа за Битоля минаваше близо до Сърпец, а пътят, който свързваше селото с шосето, извиваше през един дълбок дол, цял обрасъл с бурени и храсталак. Тук минаваше малка рекичка, пресъхнала през лятото, и над нея бе прехвърлен гърбен мост. Скрити в храстите край пътя, комитите ще нападна бейа и пазача му веднага щом понечат да минават моста. Рашид бей пътуваше с двуколка на лйове и с два коня. И дано да тръгне рано сутрин да пътува, докато е още прохладно и докато не са се раздвижили много люде из полето!

— Да имаме и малко късмет — рече Димко. — То в

такава работа човек не може сичко да скрои и да премери с аршин.

Далеко преди да се раздени, четата беше вече при моста в дълбокия дол. При зрака на месечината войводата разгледа отново мястото около моста и тогава му дойде нова мисъл. Той хвана за полата на рясчката Щърка, който стърчеше там и следеше всяко негово движение с любопитството на новак, и му рече, но да чуят и другите комити:

— Слушай сега: и ти ще се спотайваш тука, в храстите. Щом наближи Рашид бей с пазача си, нели го знайш Рашид бей от Сърпец ...

— Знам го, как да го не знам...

— Тъй... Щом наближи, ти ще излезеш тука, на моста. И като забави ход колата на бейа, преди да мине моста, нели е нанагорно малко, ти ще застанеш пред конете му, ще ги спреш и ще започнеш като улав да викаш, да молиш бейа да спре за малко колата си. Но и ти сам ще спреш конете му и ще гледаш да го позабавиш. Това е. Разбра ли? Другото е наша работа. Ти само да го поспреш, ама тъй, с молба.

— Ще го спра, войводо.

Не след дълго цялата комитска гружина изчезна от пътя. Войводата и още един от четниците хлътнаха в шубраците вдясно от пътя, а Димко и другите двама четници се скриха вляво от пътя. Скри се там, при войводата, и Щъркот. Дълго шумя той в храсталака, докато намести нозете си.

— Ех, какъв си — смъмра го войводата. — Цел дол не може да те побере.

Шумолиха и дълго бърбиха и тримата четници на другата страна на пътя; не можеше да бъде тихо и мирно там, дето беше Димко.

Небето започна да светлее. Високите брегове на долището и редките гървеса по тях започнаха ясно да се очертават върху светналото небе. Изеднаж на пътя се показа волска кола, чу се и глас:

— Дее... Я го гледай ти! Дее...

Колата слузаше накъм моста, показва се край нея

и селянин в бяла риза. Бавно се приближи тя, изтropicи по моста и отмина нататък; по следата ѝ се носеше в утринния въздух остра миризма на тор. По-късно минаха и няколко говеда; говедарчето след тях шумно подсмърчаше или може би плачеше без глас, че бяха го събудили толкова рано.

— Ако вземе сега да се точи целото село... — гочу се от другата страна на пътя гласът на Димко.

— Шшшт... — изшитка войводата сърдито.

Стана съвсем светло. Върховете на дървесата по бреговете на дола блеснаха, огрени от слънцето. Ниско в дола беше тихо и все още лежеше мук прозрачна влажна слянка. Над пътя прелетяха няколко птички с радостен писък.

— Аха... уге! — прошепна като на себе си войводата. — Той е... ето.

— Той е... — духна в ухото му Китан Щъркот. — Познавам го аз...

По пътя отсреща бавно слизаше двуколка с два коня. Караше я сам Рашид бей и се виждаше как дърпа юздите, за да възпира силните коне. До него седеше пазачът му с пушка между колената. Войводата гледаше нататък през гъсто сплетените клонки и когато колата на бея се потули зад един храст, той смуща Китан и прошепна:

— Излизай бързо!

Колата на бея се показа отново и пак се скри, но после излезе съвсем близо насреща и двамата пътници ясно се виждаха. Те си продумаха нещо, изглежда, бяха забелязали застаналия на моста селянин. Конете изтropicиха с подкованите си копита едва ли не до главите на залегналите там комити. Сетне се чува сърдити гласове на турски и плачливият глас на Щърка:

— Аман, Рашид бей, моля ти се... Колата позабави ход за един миг, сетне бързо се дръпна и сред тропота на конските копита се чу гласът на бея:

— Гяур... керата...

Когато наскочаха петимата комити с пушките си, колата на бея препускаше отнатък моста и бър-

зо се отдалечавахе. На моста бе се изправил Китан Щъркот, опулил насам уплашени очи, и стискаше с две ръце бузата си.

— Изпуснахме го! — изкрещя през зъби Димко и бързо насочи пушката си да стреля,

Войводата протегна ръка да го спре, но се чу изстрел. Рашид бей в миг се присви в колата, но веднага дигна ръка и шибна конете с камшика, сетне се изви и погледна назад през присвитото си рамо. Понадигна се и пазачът с пушката си, но в следващия миг препускащата кола се скри зад близкия завои.

— Защо стреляш? — скара се войводата. — Открихме се. Да не бехме се открили барем... Ами ти, бре? — И той дигна ръка да удари селянина, но се спря.

Щъркот не сваляше ръце от бузата си.

— Удари ме бейт с камшика... — завъртя напечал език той и гледаше войводата като бито куче.

— У... какъв си... торлак — блъсна го с приклада на пушката си Димко.

IV

И тая сутрин Борис Глаушев излезе да се разхожда из полето, да се порадва на свободата си. Наскоро бе получил назначение за учител в родния си град, а лятната ваканция беше вече към края си. Мечтал бе той в Солун, щом свърши гимназията, да замине за София и още повече бе мечтал да замине за Русия, за да се учи там, но като се върна баща му в Преспа и Борис му показа диплома си, Лазар Глаушев каза:

— Говорили сме, сега ти мислиш за София или за Русия, но, сине, аз не мога да ти отделя четирийсет или педесет наполеона, а може да са нужни и повече. Нели виждаш как вървят моите работи. Ще започна аз пак со житарство, но не ще мога да се свързва лесно.

По лицето на Лазара се виждаше скръб и дори виновност, той не подигна очи да погледне сина си. Младият момък буйно го прегърна. Гледай ти: като бе получил такъв диплом — свидетелство за зрелост, както пишеше там, толкова ли важен бе станал той, синът,

та Лазар Глаушев се чувстваше виновен пред него!

— Тамко, тамко! — рече Борис. — Ти нищо не ми дължиш, нищо! Аз съм, който ти дължа целия си живот! Нема да замина, тамко, никъде.

Но Лазар остана загрижен. Той каза:

— Не, сине, аз искам да замине. Требва да замине. Ти ще станеш учен човек, ще станеш това, което аз не можах да стана. Как съм копнеял... Но ти ще станеш. И ще замине. Само че тая година никак не ще мога...

Борис го пусна от презгърдите си, но продължаваше да държи ръката му. И стисна топло тая твърда вече, старческа ръка:

— Не се тревожи за това, тамко.

— Ще почакаш, Борисе. Нека мине поне една година. Ако не се поствзема аз, ще търсим друг такаъв колай.

— Ще почакаме, тамко. И повече, ако е нужно.

Сега го обхвана с ръка застарелият вече Лазар и приподигна към него лице — Борис бе израснал по-висок от него, а той, Лазар Глаушев, се бе попривел и сякаш се бе смалил през последните няколко най-тежки години. Той каза:

— Има време човек на деветнайсет години, синко. А ти немаш още деветнайсет.

— Навършвам ги след по-малко от два месеца, тамко. На втори септември.

— Да. На втори септември. Помня. 1882-а. Как ще забравя аз?

Синът гледеше замечтаното лице на баща си, който си спомняше най-радостния ден в своя живот, когато Ния, неговата жена, роди тяхното единствено дете след осемнайсет години съпружески живот. А синът си мислеше: „О, тамко! Времето тече и на деветнайсет години...“

Но той не искаше да оскърбява стария човек и каза гласно:

— Значи, решено е. Тая година оставам тук.

— За съжаление, сине...

— Нема да съжаляваме за нищо, тамко. Нека е ви-

наги весело сърцето ни, винаги!

Лазар Глаушев го гледеше с неизразима обич: какъв син му бе родила Ния! Какъв светъл човек...

Борис написа молба до преспанската църковна община да го условят за учител и го условиха за класното училище. Той бе мечтал дълго да замине за София или за Русия, но сега бързо се примири с мисълта, че трябваше да остане в Преспа. Сега той не можеше да иска нищо от баща си, а тъкмо баща му се нуждаеше от неговата подкрепа. Борис Глаушев беше винаги склонен към жертва и себеотречение — така беше устроен и умът му, и волята му, такова беше и сърцето му. Той обичаше човека, другия човек, разбираше го, виждаше го ясно и го жалеше. Един от съучениците му в Солун го нарече на присмех Милостивия. И всички, които го познаваха, приеха веднага това име за него — наричаха го Милостивия. Той обичаше това име и му се радваше, макар да чувстваше и да виждаше често пъти, че другите влагаха в него и присмех.

Обичаше той много и утринните разходки из полето. Дишаше жадно свежия въздух, който изпълваше с бодрост неговите още слаби и уморени гърди, след като бе седял цяла година превит над дебели учебници и книги, а и сега четеше дълги часове. Той беше доста висок, имаше сега здраво, позаякнало тяло, но все още недостатъчно развито, та чувстваше като бремене своята слабост, теснотата на гърдите си, сякаш беше препасан с железен обръч. По време на разходките си ходеше бързо и продължително, махаше широко ръце и чувстваше как закрепваше тялото му. По бледото му лице се появи лек загар, полепна като златен пращец. Но Борис обичаше и хубостта на това родно поле. Като по някакво чудо се отваряха сега очите му за много неща, които преди не бе и забелязвал. Той виждаше ясно изгревите на слънцето и не като една повтаряща се всяка сутрин игра и бърза промяна на светлини, а с всичкото разнообразие в тая промяна и още повече как тя се отразяваше във всеки предмет — от облака по синьото небе до мъничката капчица роса по

някое пресъхнало вече стръкче трева. Младият момък виждаше всички тия безбройни промени по склоновете на околните планини или пък върху клатушкащото се твърдо гръбче на някое погранично бръмбарче, в ярките листенца на някое потулено цвете. Навсякъде имаше хубост и той я виждаше, умееше да я открива. Когато се върна в родното си място, беше лято. Узрялата вече и зреещата благодат навред из обработеното поле, усърдните работници по нивите и лозята, усърдието на всяка жива твар да намери храната си — всичко това изпълваше и неговото сърце с творческа сила, която чувстваше понякога дори и в своите бледи ръце, обладан от желание да направи нещо, да отиде и той между тия трудолюбиви люде, да се наведе с потно чело над земята. Младият човек растеше и заякваше, радваха се на растежа си и тялото му, и душата му.

На връщане към къщи тая сутрин Борис се спря с феса си в ръка на една малка височинка близо до града, да погледне още еднаж полето, планините, които го обграждаха, грейнали сега на ранното слънце. Той усети как мина през сърцето му лек трепет от внезапна скръб: беше вече към края на август и над цялото поле беше легнала, все още бледа и прозрачна, сянката на приближаващата се есен. Ала младият момък се усмихна: за това ли ще скърби той? И тъкмо в тоя миг до ушите му долетях тих далечен звън. Той погледна накъм града. Задали се бяха оттам две ланда едно след друго и весело звънтяха в далечината многобройните пиринчени звънчета по шипите на конете. Колите се приближаваха по широкия път, който се изкачваше насам, по височината, и се губеше напътък из полето, по посока към Битоля. Борис се учуди, че и двете ланда бяха затворени в това топло лятно утро, ала край тях яздеше конник и той скоро позна в него Селим бей. На каприте до кочияшите също седеше по един турчин с пушка. Виждаше се гълга пушка и върху колената на бей.

Борис Глаушев сложи аления си фес и излезе на пътя. Той се отпрати към града, а двете коли започнаха

да се изкачват срещу него по височината и намалиха ход. Селим бей яздеше редом с първата кола и се виждаше как задържаше ата си, за да не избързва. В двете затворени ланда бяха трите жени на бей, децата му, а също и сестра му. Борис мина край бей и мълчаливо го поздрави, горделиво кимна на поздрава му Селим бей. Колите се движеха бавно по височината. Борис забеляза, че прозорчетата на първата кола бяха отворени, но бяха спуснати там завески. В колата не се чуваше никакъв човешки глас — вътре бяха, види се, жените на бей и вече се отегчаваха в затворената кола; до тях не биваше да стигне чуждо око, не се отделяше от тая кола и бейт, пазеше зорко жените си. Ала още отдалеко се чуваше многогласа врява във втората кола. Затворена беше и тя, спуснати бяха завесите и на нейните прозорци, но в нея весело кънтяха детски гласове. Борис Глаушев вече се размисляше с втората кола и се бе загледал в нея, привлечен от веселата детска глъчка. Когато беше точно срещу прозореца на колата, една малка бяла ръка отеднаж гръпна спуснатата завеса и се показа там лицето на млада девойка. Борис трепна изненадан. Какво видя той за няколко мига, докато колата отмина по пътя нагоре? Главата на младата туркиня и сега, в колата, беше покрита с тъмно фередже, но се виждаха още по-тъмни коси и в тая рамка грееше много бяло лице, блестяха две големи жадни очи, дебели черни вежди бяха извити над тях, тъмнееха се червени, едва притворени устни; върху тъмното фередже, което се спущаше и върху гърдите на туркинята, се очертаваше закръглена брадичка, малко по-долу на гърдите ясно се белееше ръка, сложена там и приписната в изненада, а с другата си ръка девойката гържеше завесата.

Колата отмина. Борис се извърна след нея, той дори и не помисли на каква опасност се излагаше, като се заглеждаше тъй в коли, в които се возеше харемът на един бей. Той свали пак феса си и въздъхна:

— Хубаво кагънче... Не ще да ѝ е много весело в златната ѝ клетка.

Той бе видял Лейла, по-младата сестра на Селим бей. Видя го и тя. Те се виждаха сега за втори път, но не помнеха първата си среща отпреди близо петнадесет години. Сама с децата на брат си в колата, младата девойка бе дръпнала завесата, за да го види. Зърнала го бе през полюляващата се завеса на малкия прозорец на ландото, на няколко стъпки срещу нея, цял огрян от ранното слънце – доста висок, строен и толкова млад. Изпод яркостта му фес проблясваха златисторусите му коси, златисти се очертаваха и тънките мустачки над леко издутите му устни, ала неговата хубост беше в очите му: големи и сини, с много светлина в тях и тя озаряваше цялото му лице, което беше с доста широка, здрава долна челюст, с леко изпъкнали скули и необикновено чиста кожа. Сега, когато Борис бе възмъжал, ясно личеше, че бе наследил някои от чертите на майка си, но също и светлия цвят на дядо си Стоян Глаушев, неговата широка селска брада, а също и голямото изпъкнало чело на Глаушеви, което се очертаваше гори и под мекия ален фес.

Двете коли се отдалечиха бързо по шосето за Битоля. Когато стигнаха до междуселския път, който се отклоняваше по посока към Сърпец и Койново, те свиха по него. И минаха по същия мост, дето няколко часа преди това четата на Стефо Церски бе нападнала Рашид бей. Сега четата бе се отдалечила оттук, макар да бе принудена да се движи генем из полето.

Едва когато пристигна в кулата си, Селим бей узна за станалото предната нощ. В едно от помещенията в предния двор на кулата умираше раненият кехая. Узна той и за нападението върху Рашид бей, казаха му и за четата, която бяха видели мнозина тоя ден. Уплаши се много Селим бей и даде на своите изпосланици по няколко шиника зърно. За пръв път се случваше, кой знае от кое време, селянин да дигне ръка срещу турчин.

V

През есента на 1901 година в Преспа пристигна Гоце Делчев. От месец август той ходеше да ревизира четите и организационните райони оттатък Вардар. Когато се присъединяваше към някоя от четите, войводата ѝ заставаха зад него. Така Делчев води и четите на своите стари другари Михаил Понето, Чернопеев, Ангон Кьосето, облечен и той като тях в хайдушко рухо, с манлихера в ръка. През септември Делчев премина нощем десния бряг на Вардар и продължи своя път ту с четите по гори и планини, ту от село на село, от град на град и в непрестанна опасност – султанът бе обещал хиляда лири – пет оки злато – за главата му.

Когато влезе Делчев в Преспа, беше вече тъмно и минавачите по улиците ставаха все по-редки, но деветиетата още не бяха излезли из града. Водеше го верен човек, на десетина стъпки пред него, а по-далеко зад него вървяха други двама мъже на народното дело. Те тримата бяха местни люде и не знаеха кого водят и пазят. А и Гоце беше облечен в обикновени градски грехи от кафяв шаяк, с фес на глава. Като стигна вогачът до портата на Лазар Глаушев, навее се пред самата порта да върже уж обувката си, както бе уговорено, и преди още да го настигне Делчев, върза я и отмина. А Делчев влезе в портата на Глаушеви. Отминаха и другите двама мъже. Улицата опустя.

Сам Лазар Глаушев порещна нощния гост, тихо заключи портата и мълчаливо го поведе към къщата си. Качиха се на втория кат, в най-отдалечената стая, която беше обърната към двора. На една маса в ъгъла светеше газена лампа с бял стъклен глобус. Прозорците бяха закрити с плътни шарени черги. Лазар Глаушев каза:

– Тука сме сами, с жена ми и нашия син. Нема кой да ви безпокои, господин Делчев.

Гоце се усмихна, свали феса си, който, виждаше се, отдавна не бе „удрян“ на калъп. Кичур коси паднаха на широкото му чело и Гоце бавно ги приподигна с

ръка. И гологлав той изглеждаше по-възрастен, а нямаше още ни тридесет години.

— Вие нема да ме безпокоите никак, господин Глаушев — отвърна той. — Ами аз ще ви безпокоя... Прощавайте... такава е моята работа.

— Можем да вечеряме долу — каза Глаушев. — Пък можем да ви донесем и тука... Моят син още не се е прибрал, но нема да го чакаме.

— Не съм много гладен, господин Глаушев. Похапнах, преди да тръгнем, и не идвам отдалеко.

Седнаха и двамата. Лазар Глаушев гледаше своя гост и не се учудваше, че тоя млад мъж в тия простички, шаячни грехи беше самият Гоце Делчев; не беше му чужд нему животът на народните люде. Те се гледаха един дълъг миг и като че ли не се срещаха за пръв път. Делчев се поприведе към стария човек и рече тихо:

— Това лето вие се върнахте от заточение... Как сте със здравето, господин Глаушев?

Лазар пак не се учуди, че Делчев знаеше за неговото заточение и отговори нетолкова за здравето си, а за неща по-важни:

— Постъпех се веќе, и дюкян пак отворих, но... Аз требва да знам местото си. За народните работи ми е думата. Не да спъвам, каквѣто съм сега и стар, и болнав, а да помагам само колкото мога. Тук, в Преспа, има веќе нови, млади люде. Ето Никола Нешев, учителият, и не само той.

Делчев попита:

— Борис Глаушев ваш син ли е?

Старият човек мълчаливо кимна, по лицето му се разля едвам головима бледност. Делчев не сваляше очи от него и каза:

— Аз не съм го виждал, но вече чувах за него добри думи. Работил за народа от сърце.

Под белите мустаки на Лазар Глаушев потрепна бледа усмивка — горда, но и скръбна. Делчев посегна и улови ръката му, както бе я сложил той на коляното си.

— Дего Глаушев — рече Гоце и в кафявите му очи

плееше тъга, — съдбата на Македония е наша обща съдба. — Той отдръпна ръката си и догаде, сякаш за да зарадва стария човек: — Чух, че го наричат Милостивия.

Лицето на Лазар Глаушев се проясни:

— Да. Така го наричат: Милостивия. — Но той не искаше нищо да скрие от апостола и рече: — Аз се боя повеќе заради майка му... Друго дете ние немаме.

Делчев се загледа в светлия глобус на лампата:

— Майка му... нашите майки... Техният товар е най-тежък.

Лазар сякаш не го чу и продължи своята мисъл със закрепнал глас:

— Но аз нема да го спра, господин Делчев, нема да излеза на пътя му.

Вратата се отвори и влезе Ния Глаушева. Делчев скочи и бързо пристъпи към нея. Стана след него и Лазар Глаушев; той наблюдаваше с любопитство как жена му ще се срещне с Делчева — очакваше пак да се наслади в своето постоянно възхищение от нея. Тя се спря до вратата, с изправен гръб, здраво застанала на нозете си въпреки своите почти шестдесет години, приветлива усмивка озаряваше лицето ѝ. Очите ѝ, които едва-едва се бяха открили, гледаха спокойно, мъдро, венец от сребърни коси изпод черна копринена кърна обграждаше челото ѝ, а лицето ѝ, вече повехнало, с леки бръчки, беше необикновено чисто в своята старческа бледност. В тая чистота и яснота на това лице, със същите леко изпъкнали скули и същото благородно очертание на брадичката, личаха следи от някогашната му хубост. Делчев я гледаше с видима радост и когато му погаде тя ръката си, той я взе с ъвете си ръце. Той търсеше да ѝ каже хубави думи, да я зарадва, да ѝ покаже и своята радост.

— Добре сте дошли, господин Делчев — прозвуча гласът на старата жена, все същият глас на Ния Глаушева, но още по-омекнал и по-топъл.

— Благодаря ви, майко, че ме прибрахте във вашия дом — каза Делчев и не изпушаше от ръцете си ръката на старата жена. После той пусна ръката ѝ, ши-

рока усмивка озари мургавото му лице: – Току-що приказвахме с дедо Глаушев за вас; аз очаквах да видя некоя плачлива бабичка.

– Ами и аз си поплаквам често, господин Делчев.

Лека сянка мина по лицето на Делчев и се събра в очите му. Той каза:

– Отдавна вече не съм виждал аз своята стара майка...

Старата жена протегна ръка и погали тъмния кичур над челото му, очите ѝ се напълниха със сълзи. Лазар Глаушев заг тях тихо изхлуна.

– Господ да те пази, синко... – продума Ния Глаушева. И продължи: – Ами да бехме слезли долу да вечеряме. Може и наш Борис да си дойде дотовава. Пък и нема да го чакаме толкова късно. Но той като че ли иде веќе...

По дървената стълба вън се чува бързи стъпки – някой вземаше стъпалата по две, по три наеднаж. Вратата широко се отвори. Влезе Борис Глаушев. Той беше загъхан, руменина се бе дигнала по бледите му едва загорели бузи. Сините му очи, два дълбоки избора, обливаха със светлина Делчева – лицето му, цялата му фигура. Още в първия миг той искаше да се хвърли към апостола, да го прегърне, да го стисне на гърдите си и колкото по-дълго го гледаше, толкова по-силно ставаше желанието му да го стисне в прегръдките си, но в същото време друго едно чувство – чувство на страх или на преголяма почит, го спираше там, до вратата, и само от очите му бликаше радостна светлина, озаряваше цялото му лице. Делчев се загледа в него само за миг, после засия радост и в неговия поглед, блеснаха и зъбите му под тъмните, леко извити нагоре мустаки, потрепна едва-едва гушката му, като да се готвеше той да избухне в радостен смях, подаде ръка, широко разтворена, а другата си ръка сложи върху рамото на младия момък:

– Борис, нали?

Борис Глаушев мълчаливо кимна. Делчев продължи:

– Аз вече те познавам. Говориха ми за тебе другари... ето и татко ти, но и сам виждам...

Борис веднага отговори и може би прекъсна Делчева: – Същото е и с мене... За пръв път ви виждам, но вие сте същият. Както си мислех. Това се случва рядко с човека.

Делчев се обърна към Ния Глаушева с престолено сериозно лице:

– Виждате ли го, майко, стария мъдрец: за човека разсъждава. А мустаките му – пух още, не се и виждат под носа.

– Той все така – усмихна се едва-едва Ния Глаушева. – Като старец. Пък нема и двайсет години. Слабушко.

Гоце отново обърна с поглед младия момък. Имаше в него и нещо, което не се виждаше отеднаж, но личеше в чистото му лице, в усмивката му, в погледа му, дори в движенията на бледите му ръце, в цялата му външност. Забеляза го и Делчев, макар че и той не би знаел как да го нарече – дали доброта, или чистота, бедрина, душевна сила. И той продума замислен:

– Милостивият...

– Чухте ли вече за моя прекор?

Апостолът кимна и рече:

– Забелязал съм, че когато нашите хора нарекат некого с некакво име, рядко сбъркват. Като че ли капак слагат на гърнето. Така ли е, дедо Глаушев?

– Така е, да. Но нашите люде... повеќе за присмех измислят имена.

Делчев пак погледна младия момък:

– Не. Тук нема присмех.

Ния Глаушева го гледаше със спокойната си усмивка, но се виждаше как чакаше, как се вслушваше във всяка негова дума за сина ѝ.

– Майчице – побърза да прекъсне тоя разговор Борис Глаушев, – нема ли да вечеряме? Аз позакъсних тая вечер, а след вечеря ще ни дойдат гости.

– Сичко е готово, чедо. Хайде, повелете долу.

Слязоха всички долу и тримата мъже влязоха в една от стаите. Сложена беше там маса с домашна покривка с бледи шарки на широки черти. Четири вилници блесяха на четирите страни на масата и по една кърпа

стоеше там със същите шарки. Делчев отново каза:

— Аз не съм много гладен. Но ще хапна няколко залъка, пък и да посея малко с вас на трапезата.

— Не ви се случва често тъй, нали... по домашно му? — рече Борис и не сваляше очи от него.

Седнаха и тримата на масата. Влезе откъм готварницата Ния Глаушева с четири пията в широк поднос. Тя сложи първото пиято пред госта. После отиде и донесе пълна кана и четири чаши. Старият Глаушев каза:

— Туквешко е виното ни.

— Ще изпием по една чаша — отвърна Гоце. — За обичая. Но аз не го обичам много. Не го понася стомахът ми.

Седна и Ния Глаушева. Домакинът се прекръсти:

— Повелете.

Гостите започнаха да идват, по един, по двама, преди още Глаушеви да привършат с вечерята. Борис ставаше да ги посреща и ги отпращаше горе, а те, виждаше се, не идваха за пръв път в този дом.

Събраха се горе, в същата стая със закритите прозорци, петнайсет души — всички членове на преспанския революционен комитет и някои от най-преданите люде на Организацията в града. Когато влезе апостолът в стаята, следван от двамата Глаушеви, станаха всички сбрани тук да го посрещнат. Настана голяма тишина, та се чу как остро изскърца случайно побутнат стол. Всички гледаха Гоце с припаен гръх, любопитни, нетърпеливи. Преди да влезе в града, той бе престоял два дни в едно близко село и вече се бе срещал с неколцина от тия люде. Стаята беше пълна с тютюнев пушък — мнозина тук държаха запалени цигари. Като се спираше за малко ту при един, ту при друг, Делчев влезе сред тях, подадоха му стол и той седна. При такава среща той винаги чувстваше в сърцето си някакво смущение, но с нищо не го издаваше, само по лицето му се появяваше едвам доловима бледност за някое време. Гоце веднага подхващаше разговор, който бързо довеждаше до целта на срещата. И тук людете

бяха едва ли не същите, както при всички подобни срещи из разните македонски градове, където бе ходил: учители, занаятчии, двама-трима търговци, един свещеник; и повечето бяха млади, но имаше и по-стари.

Като тласна разговора в нужната посока, Делчев остави да се изказват тукашните люде и те бързо се увлякоха в своите местни болки и грижи, а и те бяха същите, както и по другите места из Македония: липса на средства, липса на оръжие, понякога разногласия между отделни лица и групи, макар всяка от тия общи болки да носеше и по някакъв по-особен, местен белег.

— Преспа е голем и богат наш град — каза Делчев, — и аз не очаквах, че и вие ще се оплачете от такава липса на пари, на оръжие.

Скочи пак учителят Никола Нешев, който сега беше секретар на околийския комитет и вече бе говорил няколко пъти. Той беше самотен ерген, сух и бледен, с тясно лице, с гъсти тъмни вежди и провиснати татарски мустаки над въздебели устни. Започваше все тъй, с тих, малко напевен глас, с видимо желание да говори спокойно, ала в същото време цял трепереше от възбуждени нерви и след първите десетина думи гласът му се извишаваше и изтъняваше до скъсване. Така започна и сега:

— Да не ви е чудно, господин Делчев, че тук, в град Преспа, нямаме пари, нямаме оръжие. Преспанци — тук вече гласът му отскочи високо нагоре, — преспанци, господин Делчев, са безподобни скъперници. Само да видите как се хранят, как се обличат, а мнозина от тях са богати и госта богати. Не си плащат вноските, не си плащат налозите. Отлагат. Молят се. Готови са да се обесят за един грош. На дават пари, не си купуват и пушки.

Ето, всички тук са преспанци. Да кажат честно: не е ли така? А градът, градът трябва да помогне и на селата. Той седна бързо, като да подкоси някой нозете му, и обърса с длан челото си. Чу се предупредителна кашлица. Точно срещу Делчев седеше с феса си на глава Илия Розлев и тъкмо той сега даваше знак

с кашлицата си, че иска да говори. И започна:

— Прав е господин Нешев: ние, преспанци, стискаме здраво кесията, но, даскале — обърна се той неочаквано към Никола Нешев, — не от сребролюбие, както казваш ти. Преди близо година, господин Делчев, тука, в Преспа, имаше един касиер на комитета, да не му споменавам името, сички го знаят. Загизна той триста лири народни пари, а може да беа и повеке, сметка отдавна не беше дал, и избега в Солун, а оттам дявол го знай накъде отиде. Ето затова преспанци не дават сега пари, не за друго. Воят се, това е. Ама той, господин Нешев, като не е преспанец, не обича преспанци. Дойде тук за учител преди три или четири години и всека година се заканва, че ще напусне Преспа, и, току-виж, пак останал, пак се услови и за другата година. Хе-хе-хе...

Чу се тих смях и другаде из стаята.

Изправи се насреща, близо до вратата, Любен Расков, цял пламнал от смущение, та извъртя глава, не се решаваха да погледне събраните в стаята. Той беше млад мъж, с тъмни къдрави коси и много смело подстригани мустаки, та се очертаваха ясно устните му, твърди и алени. Върнал се бе преди години от София, намери между обучарските калфи неколцина по-работливи, по-отворени люде и заедно отвориха обучарски дюкян. Те работеха добре, водеха тефтер и всеки месец деляха дружески печалбите си. И така потръгна всичко в общата работилница, че се изредиха всички калфи от еснафа да търсят работа и те там.

— Е — гизаше рамена Любен Расков, — тук нема работа за всички. Но слушайте, момчета: организирайте се! И поискайте от майсторите си да ви плащат по-добре.

Работилницата се отваряше сутрин в определен час и се затваряше пак в определено време: в нея се работеше осем часа. През есента и зимата срещу големите празници това време не стигаше. И сами другарите на Расков отвориха дума:

— Не може така, Любене. Не успеваме. Нека сега

да работим повеке, а летно време, като тръгнат людетe боси, и ние ще си поспиваме повеке.

Тогавя започнаха да водят тефтер и за работните часове. Те правеха обуца по някакъв нов, софийски калъп и младите люде в техния дюкян се трупаха; викаха Любен Расков и по къщите, да взема мярка за обуца на млади невести и моми. Против тая млада обучарска дружина ръмжаха всички майстори обучари, но имаше хляб и за тях: всички преспанци, които не можеха да се откажат от старите калеври и йеменици, от обуцата с ластиици, пак при тях се обуваха.

— Само да не ни бунт Расков калфите, дявол да го вземе! — викаха обучарите. — Пуцулист е той, безбожник!

Любен Расков не стъпваше в черква и ядеше блажено през всяко време на годината. Той четеше книжки и вестници ноцно време и в говора си извърташе на книжовен език. Тия вестници и книжки Расков получаваше от София — пращаха му ги оттам работници като него и скришом му ги донасяха в Преспа някои по-смели пътници. Той ги четеше жадно, четеше ги и ги тълкуваше и на другарите си в работилницата, когато бяха по-свободни, а викаха те често и други люде, повече от по-младите, да слушат и те какво четеше и говореше Расков за един нов живот, за партията на Димитър Благоев в България, за всички социалисти по света. Четеше Расков, говореше, а думите му падаха право в сърцето на людетe около него. Той говореше за всички бедни като тях, говореше още за тяхната правда, за тяхната сила и те се споглеждаха със светнали очи — чувстваха се по-силни тъй, събрани заедно, виждаха по-ясно потъпканата сиромашка правда. Една дружина от седем-осем човека, повечето калфи из чаршията, все се събираха около Расков, слушаха захласнати какво им четеше и говореше той, а започнаха и сами да четат книжките му, да говорят и те за това, което бяха прочели, разбрали и премислили. Работилницата на Любен Расков и на другарите му беше първото огнище на социализма в Преспа и ден след ден все по-нашироко се чувстваше топлината и

светлината му. Бедните в града – а колцина ли бяха по-богатите? – се вслушваха все повече в смелите думи на тия нови люде около Любен Расков.

Като се изправи сега младият обучац, Делчев забеляза много смелост по лицето му, макар обучаият да гледаше встрани от смущение. Най-сетне Расков се обърна право към него и започна:

– Аз съм от един месец в комитета. Младите ме искат повече, но старите никак не ме искат. Говори се из града, че съм влязъл в комитета, понеже всички учители си правят обуча в нашата работилница. Аз казах: ако е само за това, веднага ще се откажа. Борис Глаушев ме убеди, че не е за това. Сега и когото не искат да ме слушат, ще трябва да чуят и моето мнение. И аз отговарям пред народа.

– Ти сè за народа... – подхвърли му Илия Роглев.

– Да, за народа – не го и погледна Расков и продължи: – Това никога от нас да не забравя: за народа! А сега ще кажа аз какво мисля. Е добре, пари са нужни, а пари нямаме. Народът ни е беден, затова нямаме и ние пари в касата. А богатите пък, колкото са, те пък не дават пари. Ако е въпрос, кой е скъперник, кой стиска кесията си да не му я вземе кой, това са богатите в Преспа. Не бедните. Кесията на бедните е празна. Пари трябва да се търсят от по-богатите и ако не дават, да се намери начин да им се вземат за общото благо, за нуждите на народното дело. Това е.

Той седна и пак изви глава някъде встрани. Роглев разкърши сърдито рамена и се заозърта с големите си очи да търси съчувствие:

– Нему сè богатите му са трън в очите!

Любен Расков скочи отново:

– Аз имам един братовчед, изкарва по три-четири гроша на ден, а има четири гребни деца. Слушайте сега: преди една седмица идва вкъщи и ми шепне: „Ето половин лира от мене, дай я в народната каса.“ Направи си ти сметка сега, Илия Роглев, колко трябва да дадеш, щом тоя сиромаш дава половин лира. А влиза и в градската чета. Такива мъже правят народното де-

ло. А ти, Роглев, кажи нещо за твоите върховисти.

Той пак седна, а Роглев промърмори нещо под носа си, не посмя да дигне глас. Обади се от мястото си и свещеникът с примирителен тон и с видимо желание да изпълни и той своята длъжност:

– Ние, братя, сме един народ и не бива да се делим на бедни и богати в народното ни дело. Враговете ни ще се радват и ще ни държат во вечно подчинение. Силни и победоносни ще бъдем, като сме в братска дружба...

Всички изслушаха мълчаливо късото слово на отеца. Които станаха да говорят след това или се обаждаха от местата си, повтаряха все същото, което вече се каза и спомена, но всеки го повтори по свой начин и със свои думи. Да бяха тук сами тия люде, би избухнала може би безкрайна разпра, както и при други техни общи срещи. Но сега те бяха по-въздржани. А Гоце Делчев не чу нищо ново и тук, в Преспа, както и по всички други многобройни села и градове, в които бе ходил по един път, по два пъти и по много пъти, по цяла Македония и Одринско. Той слушаше мълчаливо някое време, но нямаше какво да слуша повече и навлезе бързо в общия разговор. Всички замлъчаха един след друг и се ослушаха в неговия глас, а някои и се поразместиха, за да бъдат по-близо до него. Започна той, като подхвърли тук и там по някоя шега, и сетне отеднаж каза:

– Ние ще извоюваме свободата си само ако сме достойни за нея.

Той продължи да говори и разясни тия свои думи. Посочи примера с бедния Расков братовчед, който жертвал заляка на децата си и своя живот за народната свобода. „Той не е вече роб – каза Делчев, – а е човек със свободен дух. Не е достоен за свобода, който не е готов да се жертва за нея.“

После апостолът рече:

– В нашата борба ние трябва да разчитаме преди всичко на себе си, на своите собствени сили.

И разясни, че който оре сам нивата си, ще я изоре най-добре и сам ще прибере плода ѝ. Апостолът продължи:

— Но не сме ли ние прекалено самонадеяни, като разчитаме толкова на своите сили? Не сме прекалено самонадеяни. Турция е голяма държава, цела империя, но тя е прогнила държава, няма ред и закон в нея, многобройните народи, които я населяват, се надигат един след друг срещу насилията и грабежите на паши и бейове. Даже и сам турският народ страда и тегли от всекакви свои големци и грабителци, та и той ще се дигне срещу тях. Ние можем да разчитаме на съчувствието и помощта и на всички други народи по света, които също страдат и също се борят за свобода и правда. А каква помощ можем да очакваме от християнските държави около нас? Не можем да очакваме от тях никаква помощ и подкрепа. Не мислят за доброто на Македония князете и кралете около нас, техните генерали и министри, а се дебнат помежду си и острят зъби за плячка. Те мечтаят за велика България, за велика Сърбия, за велика Гърция и попоглеждат ласково към Македония, всеки гледа да надхитри другия, всеки се готви да заграби по-голям дял от нашата земя. Но какво ще правим ние сами срещу тях, как ще се спасим от техната алчност? Като разчитаме най-напред на своите собствени сили, за да не вкараме въци в своята кошара; ние разчитаме също и на братската помощ на другите народи. Утрешният свет ще бъде свет на свободните народи, а между тях ще бъде и нашият народ, свободен и той като тях.

Когато говореше по-нататък, Делчев слагаше смело пръст върху всички отворени рани:

— Македония има вече своя собствена съдба.

И разясни:

— Македония има свои интереси и своя политика, тя принадлежи на всички македонци; който копнее, който работи да я присъедини към България или към Гърция, той може да се мисли за добър българин или добър грък, но не е добър македонец. Такъв българин или грък поддържа и вечния раздор между балканските народи, които трябва да живеят в братска дружба, за да бъдат по-щастливи. Македония принадлежи

на всички македонци, без разлика на религии, нации и езици, в утрешна свободна Македония и чрез нея ще се сдружат всички балкански народи. Бедният македонски народ не се бори, за да смени едни господари с други, едни изедници с други, а се бори за свободата на Македония, за своя народна република.

Делчев се бе изправил над главите на всички събрани тук и те виждаха с очите си апостола, за когото само бяха чували. За пръв път идваше той по тия места. Те го слушаха със замрели сърца и не се насищаха да го гледат. Сега той нямаше крила на рамената си, както се говореше в легендите за него, нито беше изпълнен със свръхчовешка сила, но неговият поглед, гласът му, всяко негово слово проникваше до сърцата им, просветляваше умовете им; в светлината на неговия поглед, във всяка негова дума те виждаха истината за своята поробена земя, която те всички обичаха, но не умееха да обичат. Сърцата им туптяха свободно и в тия незабравими за тях мигове той им даваше да вкусят от сладостите на свободата, за която бленуваха и в името на която трябваше да се жертват. Ето Гоце Делчев, ето народния апостол — те няма да забравят вече никога озареното му лице, така близко и свое, очите му, пълни с обич и гняв, и мъдрост, тоя кичур коси на влажното му чело, дори и тоя тих шум, който се чуваше, когато вдъшваше той жадно въздух с доста широките си ноздри.

Делчев седна и извади от джеба на шаячното си палто шарена селска кърпа да обърше потта от челото си. В стаята беше все още тихо. Някои бяха навели глави, като че ли да запазят в себе си звука на неговия глас, а други не можеха да откъснат очи от него и се чудеха на селската му кърпа. А с нея и със своето грубо облекло апостолът им ставаше по-близък, свой, както истината, която звучеше във всяко негово слово. Ето Гоце!

Като слушаха апостола, пред очите на тия люде се разтваряше широк простор и те виждаха не само своята Преспа, а виждаха цяла Македония, целия

свят – не бяха те сами в своята мъка, не бяха сами в своята борба. Неясна, но голяма радост се вливаше в сърцата им, нова, голяма сила. Народите по света, всички народи, дори и турците – и нали виждаха те всеки ден как живеяха в Преспа бедните турци, и те във всекидневна неволя? Сърцата тупяха по-свободно – освободени от ненужна, сялна омраза, преливащи от една нова, здрава сила.

Пръв след апостола заговори Йоан Сърчарот – сегашният председател на преспанския комитет. Той заговори тихо, загледан пред себе си, унесен в мислите си:

– Право е... Имам аз и турци добри приятели, идват в дюкяна ми. Добри, честни люде, знам ги аз. Си ромаси, борят се за залъка си. Не мислят зло никому, а лошите между тяхните са лоши и за тях...

Стана учителят Наум Катранов и мнозина го погледнаха изненадани – знаеха го мълчалив, тих човек, а тъкмо той ставаше да говори и очите му светеха широко отворени:

– Дойде за нас, братя, ново, чудно време. Не ще приспиш ти вече нашия народ, не ще го потиснеш, събуди се той от вековен сън. Намери си той пътя. При нас идва народът, пита, разпитва за народното дело, в четите влиза, пушки търси да купува. Не влиза вече в хюкюмата да се моли за милост и защита, не ходи да се съди при каймаками и кади, за него сега всичко е Комитетът, народният Комитет. Надолу, хе там – по южните наши околии, и патриаршеските села влизат в Организацията, идват да помагат и мнозина от власите тук, при нас и по други места, сдружават се всички. Господин Делчев – обърна се той към апостола, но махна за миг в голямото си смущение и после от еднаж каза: – Прави са твоите думи и спасителни за целия народ.

Катранов седна пак на мястото си, но личеше колко развълнуван беше сега тоя смирен, сдържан човек.

През останалата част на нощта бяха разрешени просто и ясно най-заплетените въпроси около местната революционна организация, за които тия люде

бяха губили много време. Чудеха се на успеха си и се радваха. Тогава Делчев каза:

– Ето и у вас е същото, както по всички наши градове: малко са грижите ви за селата във вашата околия. А там е нашият народ, по селата. Срещайте се със селяни, отивайте по селата. Не пропускайте случай да им кажете две думи и когато влезат в дюкяна ви. Поучавайте ги, напътвайте ги братски, помагайте им да се изтръгват от ноктите на чифликчиите, на лихварите, на всекакви други изедници, помагайте им да се въоръжават.

– Господин Гоце – обади се пак Йоан Сърчар, – в дюкяна си аз имам работа и со селяни. Нашите полски села са по-векето чифлигарски. Земята е на аги и бейове, селяните я работят на изпoлица, но агамата им дава колкото намери за добре. Малцина от тях имат своя земя. Много са бедни и планинските ни села. Бедни са горките сички и много са прости, уплашени...

– Да – отвърна веднага Делчев, – бедни са и прости. Бедни са, а земята е тяхна. Те, селяните, са истинските стопани на земята и в утрешна свободна Македония тя ще им бъде върната, за да се трудят над нея като свободни хора. Бедни са те сега и прости, но ето какви са още вашите селяни, а такива са и всички наши селяни: обиколих няколко от селата във вашата околия и от всички тия села ми се предадоха пари за пушки – по две, по три, по пет пушки за всеко село. Аз ще им изпратя, ако мога, и повече. Те са села от по двайсетина или триесет къщи. Хранят се не с хлеб, а с черна кал. Прости са и бедни нашите селяни, но и те могат да ни поучат. Имате ли вие тук, в Преспа, по две или три пушки на всеки двайсет или триесет къщи? Нямате. Поучете се от простите селяни...

Ето на какви прости и ясни, но големи, важни истини учеше тия люде апостолът и трябваше да гоиде той да отвори очите им, за да ги видят. И в това те чувстваха силата на неговото слово – разкриваше той пред тях един нов свят, широк и светъл, разрушаваше прегради, разпръсваше тъмнини и заблу-

ги. И вдъхваше вяра и сила в сърцата – от своята вяра и от своята голяма сила.

Малко преди да се раздени, гостите в дома на Лазар Глаушев, пак по един или двама, се разотидоха. Сега беше най-сгодно време за такива нощни гости – щом приближаваше да се раздени, девриетата се прибираха в казармата. Прибра се в стаята си долу и Лазар Глаушев.

Делчев и Борис Глаушев останаха сами.

– Сега – каза Делчев, – и мене ще ме заведеш в друга някоя къща. Преди да се раздени. В някоя по-затуплена къща.

– Защо? – попита Борис учуден.

Лицето на Делчев беше много бледо, посърнало и младият човек добави:

– Не сте спали цела нощ. Тук ще можете да си починаете спокойно.

Делчев се усмихна, но само с устните си, а лицето му остана все тъй бледо.

– Нали съм комита – каза той. – Избягвам да нощувам два пъти на едно и също място. Особено по градовете и след такива многолюдни събрания.

– Тамко ще съжалява – промълви младият човек и не сваляше очи от лицето на апостола. После добави: – Вие не ми казвате всичко. Нещо ви мъчи. Боите ли се от нещо в нашата къща?

Сега Делчев наистина се засмя:

– Искам да бъда майстор в работата си. Това е. Нема ли да се намери друга някоя къща за мене в Преспа? Дали ме мъчи нещо, казваш? Стомахът пак ме гризе. Но това е стара история – махна с ръка апостолът.

Тъмно беше още, когато Делчев и Борис Глаушев прескочиха ниската ограда и влязоха в двора на Крайчеви. Борис реши да прескочат оградата, за да не чукаят по портата им по това време. В двора на двора се виждаше ниска къща и два от прозорците ѝ светеха.

– Моят тетин е шивач – прошепна Борис. – Вече е станал да работи.

Те влязоха в трема пред къщата и Борис тихо почука на един от осветените прозорци. Излезе да отвори Дона Крайчева, около седемнайсетгодишно мо-

миче, най-голямото дете на шивача. Тя отвори уста от изненада, като видя двамата ранни гости.

– Ха, Доне – зарадва се Борис Глаушев и тихо прогължи: – Ето, Доне, господинът е мой приятел, ще може ли да прекара един или два дни у вас? Но да не го безпокоят децата и никој да не го безпокои... ти кажи само на тетка Нега, друг никој да не знае.

Дали се досещаше девойката какъв беше тоя приятел на Борис Глаушев? Тя отговори:

– Разбирам, бате Борисе. Може, може. В моята стая никој нема да го безпокои, аз отдавна съм станала и помагам на татко. Ето и мама...

Излезе и Нега Крайчева, братовчедката на Лазар Глаушев.

– Що има, Борисе? – попита тя уплашена, но бързо добави: – Ами влезте де...

Влязоха и четиримата през едно тясно ходниче в малката стаичка на момичето.

– Ти разбираш, тетко Него – започна Борис и препоръча по същия начин Делчев и на своята тетка.

– Разбирам, Борисе, разбирам – поклати тя глава усърдно. – Ти бъди спокоен.

В това време момичето раздига своето легло и донесе други покривки и завивки – най-новите в тоя беден дом, които се пазеха само за гости.

– Но ти, Доне, още ли си в Преспа? – попита Борис. – Не си ли заминала за Витоля?

– Аз вече свърших в Витоля четвърти клас. Повече там нема за момичета.

– И сега? Какво мислиш да правиш?

– Искам да стана учителка. Некъде по селата, то се знае.

– Вие сте храбро момиче – каза Делчев. – Къде искате да станете учителка? В кое село?

– Не знам. Където и да е най-сетне.

– Аз ще се опитам да ви помогна.

– Е, хайде, господине, и ти, Борисе, помогнете – завайка се Нега Крайчева. – Искан да гойда при баща ти, Борисе, да го помоля... Нели пуста сиромашия...

— Хайде, мамо, да излезем ние — подръпна я леко Дона. Дватамата мъже останаха сами.

— Тук ще ви е най-добре — каза Борис. — Бедни люде, тихи. Бащата като че ли не знае и да говори, по цел ден шие. Не исках да чукаме по други порти по това време. Но да вървя и аз, докато е още тъмно...

Щом остана сам, Делчев побърза да си легне. Той мушна под възглавницата двата си револвера и се сви в леглото с колена чак до брадата, за да поуспокои болките в стомаха си, но и сънят бързо го нагви.

В малката къща на шивача беше тихо.

— Знайш ли? — изшушка в ухото на щерка си Нега Крайчева. — Това е некой от ония... комушите.

— Щом го доведе бате Борис, който и да е...

— Ето, ще те условят за учистелка.

Дона мълчаливо подигна рамена.

Раздени се и по-малките деца на шивача наскочаха от общото си легло. Дона и тетка Нега ги усмиряваха, да не дигат врява. Но техният необикновен гост спеше дълбоко — не бе спал цели две нощи. За него знаеха само те, майката и дъщерята. Спирко Крайчев, шивачът, нищо не попита.

Доста късно следващата нощ в малката къща на шивача Крайчев влязоха трима мъже. Те бяха Борис Глаушев, Никола Нешев и Йоан Сърчарот — двамата секретари и председателят на местния комитет. Въведе ги през тънното ходниче пак Дона Крайчева. Апостолът ги посрещна богър — беше си починал добре, болките му бяха минали. Седнаха и четиримата, а в малката стаичка като че ли нямаше вече място за други люде.

Окачена беше и тук черга на прозореца, за да не прониква във светлината на лампата. Йоан Сърчарот извади голяма мукавена табакера да си свие цигара и Нешев го побутна с коляно:

— Много често... Нали пуши във... Ще се задушим тук — огледа той стаичката. Делчев посегна към табакерата:

— Дай, бай Йоане, да си свием и ние по една, та да ни е по-леко.

Сви си цигара най-сетне и Нешев.

Тая среща беше уговорена още предната вечер.

— Казвайте сега — подкани Делчев.

Йоан Сърчарот погледна Нешева, който дигна ръка да обърше очите си — от пушека на цигарата си или от смущение пред апостола. Сърчарот тихо рече:

— Само не викай, моля ти се. Оттатък има други люде, а и улицата е близо. Прощавай, даскале, но...

Нешев го прекъсна със сърдит поглед. И започна:

— Снощи не беше удобно... бехме много хора... и такава е работата... — Той се изкашля, но се виждаше как задържа гласа си: — В нашия град, господин Делчев, имаме едно големо зло, един много опасен човек. Кътърката му казват. Панту Кътърката. Бил е неколко години в Сърбия и се върна посърбен. Не работи нищо, но се вижда, че има пари. Опасен е и с парите си, не ги жали, и е много смел. Проповедва, че ние сме сърби, ходи между хората, има и роднини, успел е да привлече неколцина и се готви да отваря сръбско училище в Преспа. Това не е най-страшното, нема да отиде далече. Но той е и много опасен шпионин. Турците го пазят, а той прониква навсякъде и донася в хюкюмата каквото научи за Организацията или за отделни нейни хора. Не му липсва смелост, а има и свои хора, подкупва ги, некои от тях знаем, а други може и да не знаем. Опасен човек, много опасен!

— Всичко това е доказано, разбира се — каза Делчев.

— О — махна с ръка Сърчарот. — Доказано е.

— Без никакво съмнение, целият град знае — намръщи чело Нешев. — Ние направихме пълно разследване. Но има и нещо друго: говори се из града, че той, още преди да замине за Сърбия, извършил големо предателство. Говори се, че той предал Райко Кутрев, който...

— Знам за Кутрев — кимна живо Делчев.

— Да — продължи Нешев. — Убиха го турците. Говори се, че Кътърката го предал. Той предал и други две наши момчета. Едното умряло в затвора от изтеза-

ния. Говори се също, че Кътърката убил един тукашен тежък чорбаджия. По това време изчезнал от града, забегнал в Сърбия.

Настана късо мълчание. Делчев погледна Нешева, сетне Сърчарот и рече:

– Изглежда, много грехове тежат на душата на този човек. Ще го убиеме.

Едва сега погледна той Бориса. Лицето на младия човек побледня още повече, колкото и да беше бледо. Той гледаше апостола вътренично и не беше уплашен или изненадан, но чакаше, търсеше с погледа си някакъв отговор. Делчев продължи:

– Човешкият живот е най-големо благо, но още по-големо благо, неоценимо благо е свободата на един народ. Ето, ценностите все пак трябва да се степенуват.

– Да – кимна едва-едва Борис. – Жестока логика. А не може човек да не я приеме. Да: за свободата. Само за нея, за нищо друго.

Апостолът се обърна пак към другите двамата мъже:

– Но когато човек дига секира, за да удари, ударът му трябва да бъде точен и правилен. Ударът със секира е опасен и следата му остава незаличима. Искам да кажа, че когато се отнема животът на един човек, то трябва да бъде заслужено и оправдано.

Йоан Сърчарот продума колебливо:

– Това ще е първото убийство в Преспа... първото на тукашен човек, извършено от нас...

– И дано бъде последно – рече Гоце. – Това е наказанието за един доказан, неправилен шпионин и враг на народното дело: смърт. Но вие проучете добре за този човек. И дали не сте се опитали да го вразумите така?

– Това казвам и аз – обади се веднага Сърчарот. – Да опитаме, да се срещне който с него, да му се поговори. Поне да се махне от Преспа, да си иде пак в Сърбия или където ще.

– Ние го предупреждаваме няколко пъти – подигна бързо рамена Нешев, – а той ни псува и се заканва. И за Кутрев ето...

Борис Глаушев гледаше пред себе си умислен, с посърнало лице. И каза:

– За Кутрев само се говори. Това не е достатъчно. Аз искам да отида при него... при Кътърката.

– Ха! – тръсна глава Нешев. – За да научи мерзавецът, че и ти си в Комитета... И каква полза, че ще отидеш? Да се подиграва с тебе.

Борис отвърна:

– Аз нема да дам съгласието си за убийството му, докато не отида да поговоря с него. Да чуя от него...

– Ти... – наежи се цял Нешев, но Делчев го прекъсна:

– Добре, Глаушев. Иди при този човек. Кажу, че са те изпратили некакви хора, заповедали са ти да отидеш при него. Но не забравяй: македонският народ заслужава по-голема милост, отколкото един предател. – После той попита: – Вие сами ли ги решавате тия неща?

Никола Нешев се изчерви – той често се изчервяваше, отде се намираше толкова кръв в него? – и все избягваше погледа на апостола:

– Сега... докато още не сме решили окончателно... знаем само ние и още един-двама от комитета.

Делчев рязко дигна ръка:

– Трябва да знае целият комитет, да решава целият комитет и да носи отговорност, щом един път хората му са избрани. Нешев, своеволията са опасни, даже и когато изглеждат полезни.

Борис го гледаше с любопитство, погледна го и Йоан Сърчарот: апостолът бе познал – Нешев беше винаги склонен към своеволия. Сега Нешев се изчерви още повече и побърза да насочи разговора в друга посока. Той каза:

– Имаме ние в Преспа и друг един пакостник.

Борис го погледна учуден, а Сърчарот намръщи вежди.

– Кой е той... какъв е? – попита Делчев.

– Милан Трайков. Директор е на тукашните училища – отговори Нешев и като че ли все беше готов да се скара с някого.

– Какво прави той? – попита пак Делчев.

– Той е върховист.

Делчев каза:

— Ако той работи срещу Вътрешната организация, ако предателства, ще обезвредите и него. Яне Сандански води сражения с върховистките чети по Пирина.

— Не, не, господин Делчев — поклати глава Йоан Сърчарот. — Той, директорът, не е толкова опасен. В Преспа върховизмът не вирей, имаме го само колкото за чешит. Те с Илия Роглев си гукат понекога за Фердинанда, но Илия си е по-вече наш човек.

Нешев пак се сопна:

— Директорът е и училищен инспектор, ходи по селата и говори на селяните за България.

— Върховистите — каза Делчев, — са послушници и слуги на българския княз и българските генерали, които искат да правят велика България. Върховистите са опасни за нашето народно дело наравно с всички други негови врагове. Те се опитват да разрушат народната ни организация, привличат над Македония съперниците си от другите балкански държави и подготвят за участ за нашия народ. Ние се борим срещу тях с всички сили. Наистина, има и честни хора, заблудени хора между тях, а те пък страдат от повишена националистическа температура. Такъв е, изглежда, и вашият директор. На вашия директор ще трябва да му се разхлади малко главата. И ако не поумнее... Инспектор ли е казахте?

— Да. Възложено му е от Екзархията да инспектира училищата по селата.

Гоце се замисли. После се обърна към Борис Глаушев:

— С него пък, Борисе, аз ще се позанимая.

На другия ден, малко преди обед, в двора на шивача Крайчев влезе един млад момък с късичка кожена престилка — изглежда, беше калфа в някой обушарски дюкян. На ръката си бе преметнал един тъмен мъжки костюм — носеше го за някаква поправка при шивача. Малко по-късно той излезе от ниската къща на Крайчев с празни ръце и се запъти към чаршията.

А скоро след пладне в двора на тетка си Нега влезе Борис Глаушев. Посрещна го пак Дона. Той мина през

тъмното ходниче и в стаичката го посрещна сам Делчев, но сега апостолът беше облечен в госта приличен тъмен костюм, с чупната яка и широка връзка, с тесни, госта късички панталони, според тогавашната мода. Гоце стоеше срещу младия момък и присмехулна усмивка изграеше на издутите му устни:

— Бива ли ме?

— Много добре. Да, един обикновен гаскал...

— Чакай, ти още не си видел всичко. — Гоце сложи на главата си един по-приличен фес, посегна в ъгъла и взе оттам един голям чадър с крива дървена ръчка. Подпря се на него, позасука мустак: — Ето. Един скромнен гаскал, но който уважава себе си...

Борис се смееше от сърце:

— Чудесно!

— Тръгваме ли?

— Да. Всичко е готово.

— Заповедай тогава...

Борис Глаушев излезе, а Делчев се обърна, бръкна в джеба на жилетката си, извади оттам една лира, сложи я на една малка ниска масичка до стената. В малкото ходниче той се сбогува с тетка Нега и Дона, влезе в стаята, дето работеше шивачът, подаде му ръка; там бяха и две от по-малките деца на тетка Нега, погали ги по бледичките бузки.

Всички наизлязоха да го изпратят, дори и шивачът, който не се решаваеше лесно да стане от мястото си край ниската шивашка маса.

Вече на улицата, като почукваше с грамадия си чадър по неравния калдъръм, Делчев каза на своя млад другар:

— Сиромашията ги е смазала... Беген народ сме ние.

— И апостолът добави със сподавена въздишка: — Борисе, в свободна Македония не бива да има сиромашия.

Те вървяха по крайни, затулени улици и излязоха на края на града, тъкмо на пътя за селата по Железник. Тук имаше хан с механа и двамата гаскали влязоха вътре. Механата беше празна. Показа се от една странична врата ханджията.

— Готово ли е кончето, стрико Петре? — попита Глаушев.

— Готово е, Глаушевче. — И ханджията се обърна към Делчев: — Ти ли ще пътуваш, ваша милост?

— Аз, стрико Петре — отговори Делчев. — Да беше ни дал по едно винце, а?

Не след дълго по улицата откъм града се зададе на ниско червеникаво конче с голям корем директорът Милан Трайков. Върху самара на коня бе праметнато пъстро веленце¹, сложена бе също възглавничка и директорът седеше на коня си госта сигурно. Той беше гребен човек с големи, рошави, вече прошарени мустаци, лицето му беше навъсено под ниско нахлупен ален фес. Заг него на самар бяха праметнати кожени гисаги и беше вързана там горна греха. На десетина стъпки след него яздеше също на кон едно заптие с пушка. Директорът спря коня си точно пред хана; спря коня си и заптието зад него. Излязоха вън Делчев, с чадъра си, и Глаушев. Директорът втренчи поглед някак стреснат в Делчева, после се раздвижи, понечи да слезе от коня. Делчев бързо се приближи, подаде му ръка:

— Но защо слизате, господин Трайков? Добър ден! Веднага тръгваме... Ето и моят кон е готов.

Директорът пое ръката му, промърмори нещо смутен. Делчев дочу дори името си, но Трайков бързо се съвзе и влезе в ролята си:

— Да, господин Георгиев, тръгваме, време е, далече е Дебрища. — Ето — извърна се той към заптието. — Меемед ага ще ни пази...

Делчев кимна към турчина и махна с ръка към феса си за поздрав:

— Добър път, Меемед ага... Тръгваме, а?

— Евала, даскал... Тръгваме.

Ханджията бе извел коня на Делчев, също с веленце и възглавничка, с гисаги на самара. Делчев сложи нога на стремето и възседна пъргаво коня, сложи чадъра на колелата си. После протегна ръка на Бориса и каза високо:

¹ Веленце — черга, малко килимче.

— Благодаря за гостоприемството, господин Глаушев! Ще ви чакам да ми дойдете на гости некога в моето село.

Какъв чуден човек беше апостолът! Борис Глаушев го гледеше с жадни, широко разтворени очи, да запомни завинаги неговия образ. Делчев го побутна с коляно: съвземи се! И викна на ханджията, подгръпвайки юздата на коня си:

— Седи си со здраве, стрико Петре!... Хайде, конче, гуи!

Тримата пътници се отправиха към Железник.

Тая сутрин младият учител Борис Глаушев бе влязъл много рано в учителската стая на училището. И все пак директорът Трайков беше вече там, на масата си. Глаушев започна направо, пък и нямаше време за губене — всеки миг можеше да влезе и друг някой от учителите:

— Господин Трайков, възложено ми е да ви съобща, че Вътрешната революционна организация иска от вас една услуга и разчита на вашия патриотизъм. — Директорът бавно се изправи с писалка в ръка. Глаушев продължи: — Един важен човек на Организацията днес трябва да замине за Железник и вие трябва да го улесните. Ще заминете по инспекторска обиколка и ще ви придружава новоназначеният учител Георгиев от Тетово. Ще уговорим, разбира се, всичко, което е нужно, до най-малката подробност, за да не се предизвика никакво подозрение.

Сега директорът кресна сърдито, но със сподавен глас:

— Кои е моя Георгиев от Тетово?

— Гоце Делчев.

Още същата сутрин директорът Трайков влезе при каймакамина в конака. Посрещна го турският голедец любезно — директорът се ползваше с уважението му. Трайков направи дълбоко темане:

— Заповядано ми е, каймакам ефенди, да обиколя училищата в няколко села по Железник. Моля да ми разрешите това пътуване. Нема да се бавя повече от два или три дни.

– Добре, Трайко ефенди. Вървете по работата си. Аз имам емниет¹ във вас. Кога ще тръгнете?

– Днес. Веднага след обед, ако позволите.

– Ще ви дам и сега едно заптие, Трайко ефенди, да ви придружава. По-добре е за вас. Всякакви хора има по пътищата.

– О, елбете, каймакам ефенди! – не знаеше как да благодари за добрината на каймакамина директорът. – То се знае, че ще ми бъде много по-добре, като има такъв, царски човек с мене.

Той не можеше да избегне нежеланата компания на заптието. Каймакаминът при всяко негово пътуване из околията изпращаше по едно заптие – да го пази от лоши люде и да го следи.

Тримата конници бяха навлезли вече далечно в полето. Планините на Железник се изправяха все по-високо пред тях и разкриваха своите долици и стръмнини. Октомврийското слънце беше все още доста високо на югозапад. Тихи, слънчеви бяха тия последни може би дни на сиромашкото лято.

Трайков и Делчев яздеха един до друг. Меемег ага бе изостанал далечко и се клатушкаташе отегчен върху твърдото седло на своята кранта. Той дочуваше едва-едва гласовете на двамата гяури и се мръщеше презрително, цъкаше с език: как не им омръзва да приказват!

– ... Да работиш за присъединяването на Македония към Княжество България – говореше апостолът, – това значи да си враг и на България, и на Македония. Против такова присъединяване ще се дигнат всички други балкански държави. Ами Австро-Унгария, която ламти за Солун, ами... Но не е само това. Никой от нас да не забравя, че Македония принадлежи на всички македонци.

– Но аз съм българин, господин Делчев! И вие също.

– Да, българи сме, но днес в София ще ви кажат, при много случаи, и то уж разпалени националисти и

¹ Емниет – доверие.

от управниците: ние не можем да жертваме интересите на Княжество България заради Македония. Има, значи, отделни интереси, интересите, значи, не са вече общи.

Трайков изеднаж нервно кимна с глава нанаяд, видя се, във връзка с друга някаква мисъл в техния разговор:

– А тоя след нас, с него какво ще правите?

Апостолът отговори:

– Ние призоваваме на борба за свободата на Македония всички македонци, каквито и да са те по вера и народност. Ако един ден аз дигна оръжие срещу тоя Меемег ага, то ще бъде, защото е турско заптие, а не защото е турчин...

Делчев разхлаждаше горещата глава на един върховист. И когато след два дни директорът Милан Трайков се върна в Преспа, той каза на Борис Глаушев:

– В сърцето ми влезе той... Делчев. И умът ми се проясни.

В Железник Гоце Делчев се присъедини към четата на Марко Ченгов и с нея обиколи много от железничките села. От Преспа и Железник той замина за Битоля, където престоя двадесет дни в непрестанна работа с ръководителите на Втория революционен окръг. Тук Делчев се срещаше с толкова много люде от целия окръг, че дори и полицията забеляза необикновеното оживение сред съмнителните граждани на големия град, но не можа да попадне на никакви дири. Всеки от народните работници искаше да види апостола и срещите ставаха по къщите на верни люде, по стаите на българските училища, в двора на черквата „Света Богородица“, та дори и по улиците уж на минаване и разминаване. През тия дни в Битоля апостолът се преобрази много пъти – като гражданин и селянин едва ли не от всички съсловия и категории. Постоянен, непроменен оставаше Гоце само в своята неморимост – сред толкова люде, в непрекъснати денонощни срещи и разговори: да разяснява, да убежда-

ва, да въодушевява, да насърчава или възпира, и винаги бодър, самият той въодушевен, кротък или гневен, или готов да се пошегува, да се посмее от сърце...

Беше петък – молитвен ден на мюсюлманите. На този ден те се трупат по джамиите и мислите им са обърнати към аллаха и неговия пророк. Доста рано предиобед по широката улица край Драгоар се показа двама добре облечени мъже, на вид тежки търговци. Те пристъпваха бавно край високия зидан бряг на реката и разговаряха дълбокомислено по важни търговски работи. Единият от тях – тънък и висок, с гребно лице и не много голям, но закривен нос като клюн, заваляше говора си по влашки; той беше влах и познат битолски търговец. Другият беше по-нисък, широк и във всичко беше по-бавен, по-тежък, дори и с доста закръглената си гушка. На няколко стъпки след тях вървеше млад калфа с кошница в ръка. Те тримата минаха край пашовите конаци и се отправиха накъм градския затвор.

Още отдалеко се виждаше през високата желязна решетка, че затворниците бяха вече пуснати за всекидневната разходка по двора на стария мрачен затвор. Двамата търговци се спряха до обтегнатото въже, на три-четири аршина от решетката; зад тях се спря и калфата, сложи тежката кошница на земята. По дължината на въжето бяха се струпали и други люде – мъже, жени, деца, и разговаряха със затворници, които стояха зад решетката насреща, подаваха лица, ръце между дебелите желязни прътове. Чуваха се тихи разговори, час по час някой ще повиши глас, ще се чуе и плач, пък и смях; иззад решетката долу-таше насам глуха врява – дворот на затвора беше пълен с други затворници, които ходеха нагоре-надолу. По празното място между въжето и решетката се движеха двама заптии с пушки и един чаушич, който припикаше пъргаво ту към затворниците отвъд решетката, ту към гостите им, предаваше ту на едните, ту на другите вързопи, съдове, торби, кошници и непрекъснато мърмореше нещо, предупреждаваше, до-

ри се караше и в същото време ловко прибираше бакшиши – пари, разни неща за ядене и други някакви вещи. Щом съгледа двамата търговци до въжето, чаушичът се приближи, огледа ги с бърз поглед:

– Кого търсите, чорбаджиляр?

Влахът посегна към кошницата, която носеше калфата, извади оттам един пакет и го подаде на чаушина.

– Това за тебе, чауш – каза той тихо на турски и отново посегна към кошницата, подаде и нея: – А това на Даме ефенди, даскала... Дошъл е тук чорбаджи-ята, негов роднина, да го види за малко...

– Да, чауш... – обади се и другият търговец и мушна в ръката на турчина две бели меджидии.

Промърмори нещо чаушичът, но се разбърза още повече и скоро между прътовете на решетката се показа бледото лице на Даме Груев. Още по-бледо изглеждаше това лице поради тъмните, доста дълги коси над високо гладко чело и дългата едва раздвоена брада. Очите на Груев сияеха отдалеко, радостна усмивка потрпена по устните му, изпод гъстите мустаци. Зад Груев се мярнаха и други двама затворници и току се чу оттам несдържано подвикване на изненада, пък и на уплаха. Видя се отдалеко как премина сянка по лицето на Груев, той се извърна и даде на единия от затворниците кошницата, която бе му подал чаушичът, чу се и звънкят му глас:

– Върви, Тогоре, занеси това в кауша... Меко сърце имаш ти, нетърпеливо.

Груев отново се обърна към гостите си, улови се с две ръце за прътовете на решетката и тия две ръце бяха също бледи, като лицето му. Влахът и калфата веднага се отстраниха, смесиха се с другите посетители на затворниците, отдалечил се бе и чаушичът. Роднината на Груев стоеше сам до въжето срещу него. Те двамата се гледаха мълчаливо един дълъг миг, после Груев промълви едва чуто:

– Гоце... братко...

А големите кафяви очи на Гоце Делчев се напълниха със сълзи.

Това продължи само още един миг. Те и двамата бързо надвиха въннението си от тая среща през затворническата решетка и започнаха дълъг разговор. Говориха по работа със строги лица, говориха и с погледи, с движения на ръцете и с всякакви знаци – да не се изпусне напразно ни една минута от това скъпо време. Когато се приближаваше чаушинът или друг от заптиите или някой от посетителите надаваше ухо – те обръщаха разговора си за най-невинни неща, за които могат да си говорят двамата роднини, а после пак започваха за комитети, за чети, за оръжие, за мъчителната разпра с върховистите, за мъки и радости в народната работа...

Една неделя по-късно Гоце Делчев устрои и втора среща с най-първия си другар, който бе хвърлен в затвора преди повече от година. Втория път Делчев се яви пред затворническата решетка преоблечен като беден селски гаскал.

От Битоля Гоце Делчев премина в Леринско, придружен от своя четник Иван. Тук го посрещна с четата си някогашният подофицер Георги Иванов, а сега лерински войвода с ново име Марко. Те обикалят заедно леринския район и после се отправят към Костурско.

На границата на Костурско към тях се присъединяват с четите си Васил Чекаларов, Панго Кляшев, Лазар поп Трайков, Лазар Москов, Кузо Стефов... Апостолът е също във войводско облекло – бял фес с черен, завит наоколо шал, сива шаячна куртка, сиви шаячни панталони, опнати до колената орехови навуца, добре стегнати, подковани опинци, облечена само в левия ръкав тъмносива гуна, полунаметната и с увиснала пола, с кама, револвер и патрондаш на кръста, с предметната зад рамо манлихера. Той стои, докато дружината му се построи в дълга походна колона. Тъмна нощ е, към изток светлее отблясък на закъснялата месечина, която наближава да изгрее иззад планинските върхове. Тихо се предава от човек на човек, далеко назад:

– Готово... – После по-наблизо: – Готово... – И още по-наблизо: – Готово!

Делчев махва с дясната си ръка и тръгва пръв. На един разтег след него пристъпва Марко Лерински.

VI

Близо два месеца след нападението върху господаря на Сърпец преспанският каймакамин получи от битолския валия следното поверително писмо: „...И тъй, явно е, че във вашата околия е излязла нова разбойническа чета. Видял я с очите си нашият почтен мюсюлманин Рашид бей от град Битоля, който е ранен с куршум в рамото от същата чета близо до неговото село Сърпец в околията на град Преспа. Вие трябва да знаете за нея, преди аз да ви съобщя. Досега разбойниците върлуваха повече из балкана, но сега са тръгнали вече и по полето и дръзко нападат мирните наши люде по пътищата. Това не може да се търпи и ви заповядвам да вземете всички необходими мерки за унищожението на въпросната разбойническа чета и на всякакви подобни чети, които се движат из вашата околия. Изпращам ви в помощ жан-дармерийския юзбаша Юмер Али ефенди, който е опитен човек в подобни работи. Писано е писмо на миралай¹ на преспанския гарнизон да остави на ваше разположение колкото е нужно аскер, а при нужда свикайте и башибозука. Ако ви е нужна и друга помощ, съобщете във вилаетското управление, за да се направи необходимото... За всичко ще държа вас отговорен...“

От близо една година Преспа имаше нов каймакамин. Той бе дочул преди това още за появилата се комитска чета в полския район на неговата околия; из полските села имаше много турци – собствениците на чифлиците и разните техни кехаи и поляци, които бяха подушили четата. Веднага узна той и за нараняването на кехаята в Койнево. Но се спотайваше новият преспански каймакамин, за да не си разваля рахатлъка и още повече от страх да не го обвинят за безрекуето в околията му. Той ненавиждаше всяко усилие и

¹ Миралай – полковник.

всичко, което можеше да наруши блажения покой на душата му, постигнат чрез едно фаталистично примирение и безразличие и към добрите, и към лошите страни на живота. Той изпитваше сякаш болка, когато искаха нещо от него, да направи нещо, и първият му отговор биваше винаги отрицателен.

— Е-е-е... остави сега! — набръчкваше той цялото си лице от досада. — После ще видим... утре...

Запазил бе той още жив усет и вкус само към тлъстото овнешко месо, към реването с мляко и към рушветата. Сутрин той се въвираше най-напред в готварницата и даваше подробни упътвания на готвачката си — една стара преспанка, дори посягаше да ѝ помага от нетърпение, едвам загържайки с шумно съскане бликналата в устата му слюнка. Рушвет той вземаше не само от презрените гяури, но и от някои османлии, като си затваряше очите пред техните зулуми над раята. Пращаше да повикат провинилия се ага и свиваше лице страдалчески:

— Е-е-е... какво да ти правя сега? Ти пак си набил вчера на пазара двама гяури. Е-е-е... аман! Сега трябва да те затворя.

Агата слагаше на миндера пред каймакамина две лири:

— Ето джезата¹, каймакам ефенди, и те моля да не ме правиш за резил, да ме затваряш заради двама гяури.

Каймакаминът посрещаше в кабинета си, седнал на широкия миндер по стар турски обичай. Имаше в кабинета му и маса със зелено сукно, няколко стола, но те бяха бутнати в един ъгъл като непотребни вещи. Гяурски хитрини и потреби бяха масата и столовете, а какво удобство е човек да се разположи на един мек широк миндер!

Той се уплаши от строгото писмо на валията:

— Е-е-е... аман! Иди да гониш сега комитите...

Но посрещна с несвойствено за него оживение изпратения му жангармерийски юзбашия, дори накара да

¹ Д ж е з а — глоба.

преместят масата и столовете в средата на кабинета. Мнозина от младите офицери бяха придобили скверни гяурски вкусове, а каймакаминът искаше да се хареса на юзбашията. Той беше сигурен, че юзбашията е шпионин на валията, и, от друга страна, вече кроеше как да остави върху него цялата работа около преследването на комитите. Но и юзбашията Юмер Али ефенди сам поиска да вземе всичко в ръцете си. За да запази авторитета си, каймакаминът му каза:

— Валията ми пише да ти дам изин¹ да вършиш каквото е нужно, за да сангардисаме комитите в моята околия. Аз ти давам изин, но без мое съгласие и одобрение нищо няма да вършиш.

— Елбете, каймакам ефенди — отговори съвсем убедително юзбашията.

С това Юмер Али ефенди отгаде нужната чест и почит към първия представител на падишаха в Преспа и като виждаше какъв бездеен човек е каймакаминът, почувства се с развързани ръце. Доволни бяха и двамата. Юзбашията беше млад човек, свършил бе полицейско-жангармерийска школа в Цариград, от няколко години учеше усърдно френски език и мечтаеше да стане прочут валия, но в една Турция, която да бъде уредена по европейски образец. Той не знаеше точно какъв е тоя образец, но винаги се бе удивявал в Цариград на живота на тамошните чужденци, особено на чуждите консули, които дори и сам султанът посрещал в сараите си на нозе. Юзбашията пушеше папирози, подстригваше мустаките си, бръснеше се всеки ден и се пудреше по примера на французкия консул в Цариград, когото бе виждал много пъти по улиците на Пера. Имаше турци, които мразеха Европа, както те я виждаха, и се бояха от нея поради ролята, която бе играла тя, или отделни европейски държави, в новата история на Турция; имаше турци, начело със султан Абдул Хамид, които ловко използваша съперничеството между европейските държави, и то в домогва-

¹ И з и н — позволение.

нията им спрямо Турция, но те бяха малцина; имаше турци, които се възхищаваха от една въображаема Европа – малцина от тях бяха виждали и познаваха истинската, които смятаха Европа за възплащение на мощ, богатство и хитрост. Между такива турци бе попаднал в Цариград и Юмер Али. Но всички тия турци бяха от управляващата и от заможната класа, те заничаха накъм Европа, но и не поглеждаха своя народ, който тънеше в сиромашия и невежество, отравян от религиозен фанатизъм. Малко бяха турците, които познаваха напредничава и борческа Европа, които познаваха културата ѝ, чиито умове бяха озарени от чистия блясък на напредничащите идеи.

Юзбашията Юмер Али ефенди смяташе хитростта за най-ценно качество на човешкия ум, което довежда човека и до богатство, и до големство, и до всички блага. Още първия ден след пристигането си в Преспа той се представи на миралая на местния гарнизон и му се препоръча като пълномощник на валията. Миралаят също бе получил писмо от валията за помощта, която трябваше да оказва при преследването на комитите, и обеща да съдейства при нужда с целия преспански гарнизон. Юмер Али ефенди ставаше все по-смел, той се чувстваше вече наистина за особен пратеник и пълномощник на битолския валия. Следван от началника на местната жандармерия, който беше също юзбашия, но се уплаши от битолския пратеник, Юмер Али прегледа помещенията на жандармите и накара да се варосат, прегледа и конюшните на конните жандарми и накара да се изхвърли натрупаният там тор. Влезе да прегледа той и затвора – стара, ниска сграда с дебели каменни стени, пропити с влага. По всички градски учреждения започна да се шушука, че е дошъл в Преспа важен големец, и заптиетата не смееха вече да излизат в двора и да се поцвят на слънце, както правеха винаги преди пристигането на Юмер Али ефенди. Те варосаха набързо помещенията си, изкараха от конюшните и няколко коли тор.

Сега юзбаша Юмер Али ефенди пристъпи към своя-

та истинска задача. В стаята, която бе определена за него в конака на каймакамина, той повика прекия шеф на местната полиция – башполиц Етхем ефенди, предишния чауш Етхем. Юзбашията го помоли да седне, почерпи го с папираса. Башполиц Етхем ефенди беше около четиридесет и пет годишен, едър мъж, с не-обикновено изтъкнало широко чело, с дебели тъмни вежди и дълбоко под тях бяха скрити малките му очички, които изглеждаха съвсем черни, а мустаките му, буйни и рошава, покриваха цялата му уста. Какъвто беше едър, овехтялата му униформа беше тясна за него и той ходеше винаги с разкопчана яка, а ръкавите под мишките му бяха винаги разпрани; смешно малка за него изглеждаше и сабията му в лъскава, но доста очукана тенекиена ножница, а изпод късата му куртка стърчеше цевта на огромен револвер. Той повъртя от скромност и предпазливост пред юзбашията папирасата между деделите си пръсти и най-сетне я запали. Етхем ефенди не беше глупав човек, дори беше хитър, но плах и смяташе за свое най-голямо нещастие това, че бе останал почти неук. Той често казваше и пред двете си жени, и пред приятелите си в кафенето:

– Знам аз кое какво е. Ама ха де! Да бях учил аз китаб¹, и каймакамин можех да стана.

Най-вече го бе наплашила сиромашията. Той бе ходил от град на град петнайсет години като заптие и чаушин и едва от няколко години, след убийството на Райко Кутрев, бе назначен за башполиц в Преспа. Заплатата си получаваше с по два, три и повече месеци закъснение, имаше две жени и девет деца, а по-ялшиите² рушвети прибираше каймакаминът. Етхем ефенди притискаше селяните, но те бяха дребна риба; ще му донесат кокошка или масло, или няколко яйца – възшките у тях са повече от парите. От сиромашията той живееше в постоянен страх – боеше се от големците, от агите и чорбаджиите, да не загуби благоволенieto

¹ К и т а б – книга.

² Я л а и я – тлъст, блажен.

им, боеше се да не загуби службата си, боеше се да не докундиса някого и да загуби някой бакушиш, боеше се дори и от селяните – мръсна нищо и никаква рая, да не би да се научат да носят кокошките и маслото си на каймакамина. Той срещна един ген Лазара Глаушев в чаршията и направо му каза с изтънчал глас:

– Чорбаджи, знам те, харен човек си... Дај ми две бели меджидии, че от две недели ям само сурови пиперки, червата ми позеленяха.

Колко ли имаше и Лазар Глаушев, но му даде две бели меджидии, а в малките скрити очички на турчина светнаха сълзи – вкъщи го чакаха девет гладни деца.

Сега Етхем ефенди седеше настрек срещу битолския юзбашия; малките му очички се скриха още по-дълбоко, но оттам, от дупките си, следяха зорко всяко движение на юзбашията.

– Отдавна ли сте на служба тук, Етхем ефенди? – попита юзбашията.

– Ами... госта отдавна – отговори предпазливо башполицът, но веднага пак се опита да върне приказката си: – Санким...

– Познавате всички преспанци, нали... Искам да кажа тия, гяурите.

– Познавам ги, ефенди. И османлиите, и гяурите.

– Етхем ефенди – започна като чи ли едва сега да пита Юмер Али, – кои от гяурите в тоя град правят комитаджилък, ровят против дъвлета ни?

– Аха! – сопна се башполицът, но гледаше спокойно как гори папиросата в ръката му; той потърси подходящ отговор, премисли го два пъти и каза: – Даскалите, юзбаши ефенди.

– Даскалите... За даскалите и аз знам. Всички ли даскали?

– Кажу-речи, всички. Санким...

– Не, не. Ти ми кажи точно кои. По име. Ето аз ще запиша.

Етхем ефенди трябваше да пази преди всичко службата си, хляба си, а юзбашията беше изпратен направо от валията. Внимание, Етхем! Той няма да жали

гяурите повече от себе си, но пак няма да каже всичко на юзбашията. Етхем може случайно да забрави нещо, а юзбашията беше ябанджия човек – откъде ще знае какво му е казал и какво е премълчал. Понякога Етхем имаше по-голям хаир от гяурите, отколкото от падишаха, който забравяше да му даде платата.

– Юзбаши ефенди – понапери се башполицът, – аз служа честно и вярно на нашия милостив баща султана...

– Елбете, Етхем ефенди – учуди се Юмер Али на излишните му думи. – Лаф да не става.

– Пишете, юзбаши ефенди.

Башполицът продикува едно след друго осемнайсет имена – имената на шестима учители, двама свещеници, двама търговци и осем души занаятчии. Сетне той духна важно и шумно въздух през провисналите си мустаки и рече:

– Това са башкомитите в Преспа.

Той премълча много други имена – та кой ли гяур не е комита? Но тия осемнайсет имена не можеше да премълчи.

– Какво вършат тия люде – попита юзбашията, – какво знаеш за тях?

– Знам ги аз... а-а, знам ги! Всички ходят облечени във френски грехи. Ходят нагоре-надолу, срещат се, събират се, приказват, четат газети.

– Това ли е всичко?

– Ами... това. То се вижда, юзбаши ефенди. От моето око няма да избегне. И разни селяни все около тях се навъртат.

Юмер Али се замисли. Башполицът беше по своему прав. Той не можеше да знае какво вършат комитите в Преспа, щом не са направени никакви разкрития. Но можеше тъй, с носа си да подуши човек и което не може, да види с очите си. Нему впрочем му беше нужно само да подхване нишката. Той каза:

– Веднага ще арестуваме тия осемнайсет души.

– Добре, юзбаши ефенди. Добре, но...

– Какво има?

— За тия в чаршията — лесно; от дюкян на дюкян, един по един. И за поповете лесно. С даскалите ще бъде по-трудно.

— Ще се съпротивяват ли?

— С тях всичко е възможно, юзбаши ефенди.

Юмер Али запали папираса и стана. Той дълго се разхожда из стаята, а башполицът чакаше търпеливо и разглеждаше ръцете си. По едно време се замисли и Етхем ефенди, унесе се и по лицето му се появи нещо като усмивка; щом приберат тия осемнайсет души в хапуса, ще излезе той в чаршията и ще каже тук и там, дето трябва, кои имена е премълчал... Ще има бакшиш...

Стигат му на юзбашията тия осемнайсет души. Е, ще видим и той какво ще направи...

— Най-напред даскалите — рече отеднаж юзбашията и Етхем ефенди трепна от гласа му. — Аз ще ти кажа как. Ще ги уловим всички наеднаж. А другите ще ги съберем в чаршията. Един по един. Докато се усетят — всички вътре.

— Кога ще заповядате?... — изправи се с целия си ръст башполицът.

— Утре. Ще ти пратя навреме хабер, Етхем ефенди.

Разчу се из Преспа още на времето за раняването на кехаята в Койнево. Чу се и за несполучливия опит на Стефо Церски да залови Рашид бей. Околийският революционен комитет, или Началството, както го наричаха в Преспа, изпрати с нарочен куриер строго писмо до войводата на полската чета — мъмреше го за неуспеха му и го обвиняваше в своеволие. После пристигна а Преспа юзбаши Юмер Али. Понесе се из града мълва, че е важен човек и че е изпратен с особена задача. Очакваше се властта да предприеме нещо, но по селата, дето бяха станали тия произшествия. Околийският комитет изпрати втори куриер до Стефо Церски с нареждане да се изтегли временно с четата си към Железник. Нареди се и на по-дейните люде на на-

родната организация в града да бъдат по-предпазливи.

И тъкмо когато никой не го очакваше, в града влезе нощем, преоблечен като селянин, войводата Стефо Церски. Той се настани у свои роднини, в една малка къщурка на края на града. Още рано на другата сутрин той изпрати домакията — своя братовчедка, да занесе на учителя Никола Нешев следната бележка: „Не приемам да ми се сърдите, като не съм толкова виновен. Искам да се разбера. Чакам тука да дойде който от вас. Който ви донесе това писмо, ще ви каже къде съм.“

Никола Нешев веднага съблещи на другарите си от комитета за неочакваното пристигане на войводата и за сърдитата бележка. Сега людете от ръководството на революционното дело в околията изпаднаха в тревога. Щом се стъмни, трима от тях — Никола Нешев, Наум Катранов и Борис Глаушев, влязоха предпазливо в квартирата на нечакания и опасен гост. Войводата ги чакаше нетърпелив и гнебен. Той се нахвърли веднага върху тях, още от вратата:

— Да бех успел да спипам Рашид бей, вие първи щехте да ме хвалите, да ме дигнете до небесата. Сега, разбира се, като не сполучих... Какъв съм аз — да не съм ви измекярин! Лошо ли съм мислил? Да бех спипал бей, до пет хиляди лири можехме да вземем за него.

Той и сега имаше мъжествен изглед, макар в простата селска рубя, с големите си тъмни очи със сключени черни вежди, с госта покарала черна брада. Гласът му кълтеше под ниския тапан на малката стая и вероятно се чуваше далече наоколо. Срещу него се изправи зачервен Никола Нешев и цял трепереше от нервите си. Дръпна сърдито феса от главата си и го захвърли на едно миндерче в ъгъла, извъртя назад дългите си ръце, като да се готвеше за борба. Челото му лъщеше на бледата светлина на газената лампа в стаята, той гледаше упорито войводата и от очите му, също тъмни, дори черни, изскачаха сякаш искри. Стиснал презрително въздебелите си устни, той мълча някое време и сетне започна, както винаги, из-

тихо, с явно желание да бъде благоразумен, колкото войводата беше нетърпелив и непрегизлив:

– Ние не сме дошли да ни се караш, Стефо Церски... Не знам кой кому трябва да се кара. Къде ти е четата, войводо? Мислиш ли какво правиш? – И отеднаж повиши глас: – Сега ти ще мълча и ще слуша!

Хвърли се между тях Борис Глаушев. Тънък и рус, той беше съвсем различен от тях двамата и като че ли изеднаж ги раздалечи един от друг. Погледна със светлия си поглед единия, после другия и попита със скръбно недоумение:

– Какво правите вие? Ами ще ви чуят чак от улицата! Седнете. Да седнем всички.

Седнаха и четиримата, а войводата и Нешев пак един срещу друг, задъхани и не щат да се погледнат. Борис продължи:

– Разкажи, Церски, да видиме как е станала тая работа с бея. Да чуем от тебе най-добре.

– Аз сбърках – отвърна бързо войводата, – сбърках, че оставих оня, Щърка, да посрещне колата на бея на мостчето. Прост човек, наплашен...

Той млъкна изеднаж, а Глаушев сложи ръка на коляното му:

– Рагвам се, че започваш с грешките си. Сега ще се разберем по-добре.

Церски го погледна някак поучуден, блясъкът в очите му поомекна, но като погледна след това Нешева и видя намръщеното му лице, стиснатите презрително устни, той пак се наежи и размахна ръка:

– Но аз всичко друго харно бех премислил! Проучих всичко за бея и застанах да го причакам на най-сгодно място. Немаше да гръмне ни пушка. Щех да ги задържа двамата с пазача му в дола там до вечерта и после – хайде към Железник. Щех навреме да ви съобща и вие после да наредите работата. До пет хиляди лири можеха да се вземат.

– Какво си мислил ти – изви глас Нешев, – какво си кроил, не е важно сега. Бея не може да заловиш, а откри четата без нужда. И сега си я оставил сама не-

къде и си дошъл да ни съдиш. Как смееш ти всичко това без съгласието, без одобрението на комитета?

– За четата аз отговарям...

– Излизаш в града в най-лошо време – продължи Нешев. – Турците са се размърдали и готвят нещо, от Битоля е дошъл важен човек. Пак поради твоите глупости е тая работа.

– Глупости, а! – викна Церски. – Защо глупости, бре! Това е само... аз случайно изтървах...

Войводата млъкна, но вече не погледна Нешева; осушваше се в свои някакви скрити мисли. Даскалите умеят да говорят, но правото беше на негова страна – така си мислеше Церски. Нека си говорят те – той няма да спори повече с тях. Но ако му попадне още еднаж Рашид бей – вече няма да го изпусне. Нека му трият сол на главата сега даскалите, прост човек е той, Стефо, няма да ги наддума. Борис Глаушев виждаше огорчението по лицето му и се опитваше да надникне в скритите му мисли. Войводата не биваше да се връща при другарите си в четата огорчен и със скрити мисли.

– Ти може би си дошъл и по друга работа, войводо? – попита Борис.

– Не – отговори късо Церски. Но после, като че ли нарочно да подчертае своето покорство, той каза: – Убиецът на кехаята от Койнево е с мене. Той е оня същият, който изпусна бея – посмути се пак войводата и попита бързо: – Какво да правя с него? Не можем да го изоставим. Да го задържим ли в четата или да го изпратим по канала в България...

– Защо ти е в четата такъв глупак? – изръмжа Нешев. – Твоята чета из полето трябва да бъде малка.

– Ти знаеш по-добре, войводо – намеси се бързо Борис. – Ти знаеш по-добре, щом се касае до четата ти. Церски го погледна и каза:

– Нема пушка. Дадохме му само един револвер.

– Немаме ние пушки – тръсна глава Никола Нешев.

– Аз ще му намеря пушка – тръсна на свой ред глава войводата. – Тука, в града, ще му намеря. И да

знайте: това момче ще стане добър четник.

Обади се с тихия си глас Наум Катранов:

— Ами ти, Стефо, кога мислиш да се върнеш в четата... Влезъл си как да е, но...

— Утре съм тука. Заради пушката. А може и в други ден да остана. Без пушка нема да се върна.

Никола Нешев стана, взе феса си, тупна го нервно един-два пъти с ръка и го сложи на главата си. Виждаше се — ще претърпи той, за да не почне разпрамата с войводата наново. И все пак не се сдържа.

— Ами къде ти е четата... — попита той с лежен глас.

— Наблизо. В Криводол.

— Хе! Добре, че не си я довел и нея в града — стисна зъби Нешев и се отправи бързо към вратата.

Тримата учители напуснаха пак заедно къщурката и като избягваха да се срещат с нощните девриета, прибраха се по домовете си.

На другата сутрин в учителската стая на местното мъжко училище влезе, без да почука и само като се изкашля многозначително пред вратата, башполицът Етхем ефенди. Милан Трайков, директорът на училището, беше сам в стаята. Той погледна смяхли гост иззад мъничките си очила, кошто бяха паднали на самия връх на носа му, после пристъпи към вратата и изрече с подчертана, но сдържана тържественост:

— Буюрунуз¹, баш полиц ефенди!

Те седнаха и двамата край писалищната маса на директора и запалиха цигари. Трайков току дигаше на челото и свалише на носа очилата си с позлатени някога рамки, а сега на няколко места лепени с потъмнял калай. Той беше видимо разтревожен, но се мъчеше да се владее. Ами ако са узнали турците за пътуването му с Делчев по Железник! Турчинът пак се изкашля.

— Баш гаскал ефенди — започна той и продължи на завален местен говор, като си служеше и с турски ду-

¹ Буюрун — заповядай.

ми, дето не му стигаха преспанските: — Дошъл е в нашата касаба един млад юзбашия, ама и каймакаминът му прави икрам². Окумуш³ човек е юзбашията, голем мектеб⁴ учил в Стамбул. Много иска той да прави конушмак⁵ с даскалите. Сам е тука, съклет го хваща, демек⁶, хайде, казва, да ме заведеши при даскалите. Харно, рекох, ще те заведа, ти ще се разбереш с тях, но чакай първо аз да отида. Затова съм дошъл, баш гаскал ефенди.

Директорът не можеше да задържи една облекчителна въздишка, но отвърна предпазливо:

— Но, Етхем, ефенди, рано е още. Учителите още не са дошли.

— Ами ще дойдат, ще дойдат, баш гаскал ефенди. И юзбашията ще дойде след един саат. Да го почакаш даскалите. И слушай, баш гаскал ефенди: мене, да речеш, ни ми требват. Хич не ми требват. Но да не кършат хатъра на юзбашията. Да го почакаш. Да не го разлютим. Нему и каймакаминът икрам му прави, и миралаят. Ами! Такъв човек е юзбашията. Аз ето заради него съм дошъл. И ще си отида. Немам работа аз тука.

Етхем ефенди направи темане и си отиде.

Наближаваше време за работа и учителите скоро се събраха в широката учителска стая. Трайков им съобщи за ранното посещение на башполицата.

— Не можех да му откажа, господа — повтаряше час по час той и местеше очилата си. Сетне като че ли се опитваше и себе си да успокои: — Нема нищо. Един каприз на тоя важен юзбашия. Моля ви, господа, бъдете внимателни към него. Ще го видим що за птица е.

Малко след това вратата широко се отвори, чак до стената, и в стаята влязоха юзбашията Юмер Али ефенди и след него башполицът, направиха мълчаливо учтиви теманета. Директорът го погледна учуден,

² Икрам — почит, уважение.

³ Окумуш — учен.

⁴ Мектеб — училище.

⁵ Конушмак — общуване, дружба.

⁶ Демек — значи.

че бяха дошли и двамата, но башполицът каза:

– Срамежлив човек е Юмер Али ефенди. Аз му казвам, че немам работа с даскалите, а той: заведи ме при тях, заведи ме...

Юмер Али ефенди не изглеждаше много срамежлив. Той изгледа всички в стаята и спря погледа си върху башполиця, който леко му кимна, повече с очите си. Както бе уговорено между тях двамата, това значеше: всички са тук. Тогава юзбашията започна важно да криви устни и говореше на „цариградски“ турски език:

– Вярвам, че всички разбирате турски, ефендилер. Или може би френски? – догаде изеднаж той, но не дочака отговор и продължи: – Аз съм ябанджия тук и за мене ще бъде приятна вашата компания, ако нямате нищо против.

Директорът започна да се покланя, да шири ръце в изблик на най-гостоприемни чувства, помоли гостите да заповядат да седнат и сам сложи на почетно място сред стаята два от новите виенски столове. Юзбашията пак направи учтиво темане и седна. Башполицът застана почтително край него. Тогава Юмер Али ефенди на свой ред започна да кани и директора, и учителите:

– Моля, ефендилер, заповядайте, седнете...

Насядаха всички, седна и Етхем ефенди най-сетне. Един от учителите се приведе към ухото на Глаушев и тихо му пошушна:

– Що за комедия...

– Ами ще видим – отвърна тихо Глаушев. – Нека всички я играем с нужното усърдие. – И както беше седнал в най-отдалечения край на стаята, той каза на френски, отправил към юзбашията хитро засмени очи: – За голямо съжаление, аз не говоря добре турски, но ще бъде истинско удоволствие за мене да поприказвам с вас, мосьо юзбаша, на френски.

Юзбашията втренчи в него поглед, по бузите му се появи червенина.

– Вуй, вуй, мосьо... – заекна той и продължи на турски: – Аз уча сега френски и... и още не мога да говоря добре.

Съседът на Бориса пак се приведе към ухото му:

– Не предизвиквай върху себе си гнева на Зевса.

Пред вратата отвън се чуха тежки стъпки, някой шумно се изкашля. Седналият наблизко учител понечи да стане, но башполицът го спря с едно движение на ръката и самият той се отправи към вратата. Тихо беше в широката стая и очите на всички бяха насочени към вратата. Етхем ефенди я отвори. Всички видяха там един от конашките чауши и струпани зад него цяло едно отделение аскери с голи ножове на пушките си. Юзбашията стана и лицето му отеднаж придоби друг израз – маската на изтънчена учтивост изчезна и се показва там нагменната физиономия на заповедник. Чу се тропот на столове, стана и директорът. Юзбашията извади от вътрешния джоб на куртката си лист хартия, бавно я разгъна и каза:

– Които чуят имената си, ще останат тук, а другите веднага да напуснат стаята. – И той прочете с турски акцент следните имена: – Никола Нешев, Тодор Миров, Наум Катранов, Тодор Перев, Христо Георгиев, Стоян Самарджиев.

В стаята никои не се помръдна; сега за всички беше ясно какво бе наумил юзбашията. Той повтори с твърд, отсечен глас:

– Всички други веднага да напуснат стаята.

Директорът намести очилата си и пристъпи с бледо лице:

– Юзбаша ефенди, аз не разбирам какво искате от тия люде. Макар неволно, аз ви съдействах и се чувствам...

– Казах другите да излязат, директор ефенди – прекъсна го юзбашията. – Кажете им и вие; някои, изглежда, не разбират турски.

По лицето на директора се виждаше голямото му възмущение, но той мълчаливо се отправи към вратата.

Последваха го сред тиха врява и останалите десетина учители, които не си бяха чули имената. Докато те излизаха, Етхем ефенди, башполицът, не можа да устои, надут от националистическа гордост, и изломоти на своя завален преспански говор:

– Е, гаскали, гаскали... Хитро турчин, а? С кола зайци лови!

Гласът му заклокочи в глух, гърлен смях. Борис Глаушев се поспря и понечи да му отговори нещо, но башполицът го побутна, изблъска го навън с доброжелателска грубост:

– Хайде и ти, хайде и ти... Излизай...

Предния ден, когато съставяха списъка с юзбашията, Етхем ефенди бе премълчал и неговото име; спомнил си бе той за двете бели меджидии, които бе му дал преди известно време Лазар Глаушев.

От шестимата задържани в стаята учители само четирима бяха наистина замесени в революционното дело: Нешеф, Тогор Мирев, Стоян Самарджиев и Катранов. Другите двама бяха смирени люде, но бяха повече уплашени, та Юмер Али ефенди реши, че това са най-опасните комити, които бе успял да залови. И той продължи играта си.

– Ефендиер – обърна се към задържаните отново с престорена любезност, – с вас искам да се запозная по-отблизо. Ще бъдете така добри да ме посетите в хюкюмата.

Той се отправи тържествуващ към вратата. Последва го и Етхем ефенди. В същия миг Нешеф, скрит зад гърба на Стоян Самарджиев, гласна кибрит да запали цигара и в ръката му пламна един лист хартия, който бързо се превърна на пепел. В стаята бе влязъл чаушинът и неколцина от аскера. Чаушинът претърси задържаните и ги изведе вън. Войниците веднага ги обградиха от всички страни и ги подкараха. Училищният двор беше пълен с ученици, пред училището бе се насъбрал доста народ и повечето бяха жени.

– Какво ви правят учителите, бре турци... – викна една от тях и после всички започнаха да викат: – Да не са обрнали некого! Кой ще ни учи децата, бре! Пусни да останете, нема ли да ви се свърши силата ви!

Чаушинът отвори път с приклада на пушката си:

– Дръпнете се от пътя ми, че ей сега ще кажа на аскера да ви нагупчи с касатурите! Назаг! Вие

срещу царския аскер ли, бре!

На път към хюкюмата невеселото шествие трябваше да мине през чаршията. Наизлязоха люде от дюкяните и мълчаливо наблюдаваха задържаните и аскера с дълги лъскави ножове на пушките. Тичаха насам люде и от съседните улици. Насъбра се много народ, но тихо беше навред и се чуваха само стъпките на арестуваните и войниците, подгрякването на оръжието.

Чаушинът отведе шестимата учители направо в затвора. Скоро след това из чаршията се разсетаха няколко двойки заптиета и подкараха към затвора още дванайсетина граждани. Всички от списъка, който бяха съставили юзбашията и башполицът, бяха задържани. Не закъсня да се покаже в чаршията и Етхем ефенди. Той влезе най-напред в новия дюкян на Лазар Глаушев. Посрещна го Глаушев, покани го да седне, но го остави той да говори. И Етхем ефенди започна отдалеко:

– Човек не знай, чорбаджи, какво може да му се случи. Аха... Дошъл един юзбашия от Битоля... па-па-па! Ще хвана всички комити в Преспа, казва. Кажу ги, башполиц, ти ги знайш. Аз ги знам, чорбаджи, мене Панту Кътърка сичко ми казва, а и сам виждам. Хвани ги ти, юзбаши ефенди. Но като каже юзбашията за некой харен човек – аз веднага: сакън, юзбаши ефенди! Той не е душманин на дъвлетта. – Етхем ефенди се огледа и се приведе към стария човек: – И за твоя син каза юзбашията, чорбаджи. Ама аз: сакън! Послуша ме юзбашията. За твой хатър го запази, чорбаджи. Харен човек си, инсафлия¹ си, джомер²...

Лазар Глаушев намери сгода да му пусне в шепата две лири. Етхем ефенди влезе и в други дюкяни – навсякъде, където мислеше, че има застрашени или уплашени люде. И събираше бакшиша си.

Веднага щом напусна училището, Борис Глаушев се запъти към края на града. Той ходеше с ведро лице

¹ И н с а ф л и я – милостив.

² Д ж о м е р – щедър.

по тесните улички на града, макар сърцето му да тежеше от тревога. Той отвръщаше със светлата си усмивка на поздравите на минавачите – поздравяваха го всички, мъже, жени, деца, и не само защото бе син на един преспански първенец и беше такъв хубав, приветлив, но много повече, защото беше учител и народен човек, като баща си.

Той влезе пак у роднините си Крайчеви. Не беше весело в тая къща. Народили се бяха много деца на Крайчеви, а занаятът на Спирко Крайчев пропадеше, откакто започнаха да излизат готови европейски грехи и моги. Той беше плах, затворен човек и не се реши да се понаучи да шие новите моги, а остави дюкяна си в чаршията и се прибра да шие вкъщи по някоя нова греха, пак по стария начин, или да преправи, да поизкърпи някоя вече износена. Още повече се затвори той в себе си година след година, клюмна в непрекъснат труд с игла в ръка за залъка на пълна къща с гребни деца. Не беше весело в тоя дом, но Борис Глаушев идваше понякога у Крайчеви и тъкмо защото тия му роднини бяха най-бедни.

Изтича да го посрещне още в двора пак Дона, каквато си беше гребничка, тъничка и беше облечена в госта износена форма на битолската девическа гимназия. Борис ѝ каза:

– Ще те моля, Доне, да ми направиш още една услуга. Тук, по-горе от вас, живеят Секуловци. Познаваш ли ги?

– Да, познавам ги. Нели сме в една махала...

– Можеш ли да отидеш у тях по една работа?

– Да, мога, защо не.

– Там, у тях, има един гост. Селянин. Ще кажеш на Секулица, че искаш да го видиш и че аз те пращам. Кажу на тоя човек веднага да напусне града, щом се стъмни. Некой от Секуловците да го изведе. Само това ще му кажеш. И никому нито дума, Доне.

– Да, бате Борисе.

– Не бързай. Аз ще влезе у вас и ти тогава ще отидеш. Че може да ни наблюдава некой. Така ще го направиш, като че ли те наблюдава некой.

Той влезе в къщата на шивача, а девойката остана някъде из двора. Върна се тя след доста време и Глаушев стана да си върви. Излезе да го изпрати пак тя, Дона.

– Казах му, бате Борисе.

– Добре, Доне. Ами ти чакаш ли да те назначат за учителка?

– Чакам.

– Готви се, Доне. Човекът, който обеща да ти помогне, нема да те излъже никога.

Дошъл бе един тревожен ден за Преспа. Раздвижи-ха се по тесните улички на чаршията смутени люде – или уплашени, или гневни – всеки според нрава си, влизаха в дюкяните, питаха, разпитваха, махаха ръце. Загържани бяха в затвора осемнадесет души и все познати люде, а някои предвиждаха и други да бъдат загържани. Но и в страха, и в гнева на преспанци имаше и друго едно чувство, общо може би за всички – силно и дълбоко, макар и неясно, караше сърцата да туптят по-бързо, беше като опиянение, та людете ставаха бърбиви, лекомислени, махаха ръце и не ги съдържаше на едно място. Единият съсед ще влезе в дюкяна на другия, после пък тоя, последният, ще побърза да му върне посещението и да повтори това, което вече са говорили.

– Затова дошъл тоя големец от Витоля. Сички евалла му правят – и каймакаминът, и миралаят, а башполицът като хрът кливка подир него. Бесилки ще дигат. И нашите, тукашните агалари, са се наежили.

– Ще дигат бесилки... Народът сега не е прост. Аз се чудя защо се дадоха така лесно нашите люде, даскалите, и... ето Нешев, какъв сербез човек е и лют.

– Какво искаш ти? Оружие да изтегли? Нешев знай по-добре какво да прави. Не му е дошло времето.

– То е дошло, ами... Не ще да трай народът повеќе.

Такива разговори се водеха из чаршията. Възбуда-та сред мъжете преливаше и по махалите – събираха се и жените там на купчини по портите и кръстопътищата да разправят какво са видели и чули,

да къннат турската управа.

По едно време по улиците се загадоха близки на задържаните, по двама, по трима – бащи, братя, роднини, надигали постилки и завивки, сахани, пията, менджерки, котлета с ядене, и всички бързат към затвора. Навред, където минаваха, надигаше се викот, разтичваха се жените и всяка ще изнесе хляб или плодове, или кравайчета, или друго нещо за ядене, каквото се е намерило вкъщи, или ще изнесе поне китка цветя. И ще извика развълнувана, с писклив глас ще заплаче:

– Ето, много здраве на Георгия! Чума да изтребят душманите! За утре ще му източа баница, да дойде те да я вземете.

Една женичка току се досети:

– Ами Нешев мори, сестри! Нели не е тукашен, нели е самичък! Кои ще му занесе завивки, ядене...

Ала преди нея още бяха се сетили за Нешев хазаите му. Загадоха се и те, баща и син, с цял денк постилки и завивки, със сахани и котлета и от всичко повече, отколкото ако бяха го правили за свой човек.

– Как ще го забравиме, мори! – викаше старият хазаин на махленките, които се бяха разтичали за Нешева. А те се напреварваха:

– На и това да му занесете! На и от нас! И много здраве, много здраве на учителя! Нема да го оставиме, като си е самичък...

Кое то започна по махалите, продължи и в чаршията. Тук се даваше тютюн, захар, кафе, бутилки с ром и коняк. И приказките бяха по-други:

– Много здраве! Да не се плашат! Сички сме с них, целият народ!

Турчин не минаваше вече по улиците на чаршията – толкова голямо беше раздвижването и възбуждането сред раята. По няколкото турски дюкяна към горния край на чаршията бяха останали само чирачетата и неколцина старци, които смучеха дългите си чибуци и гледаха изпод вежди.

Стъмнило се бе вече, по улиците не се мяркаше жива душа, портите бяха здраво заключени и залостени, но по дворищата все още се чуваше людска врява, виждаха се светлини. Замлъкваха гласове и врява само когато се дочуеше пред портата тропотът на подкованите обувки на минаващо там деврие. А тая нощ бяха излезли повече девриета из гяурските махали. Едно или две запутиета или някой онбашия водеше по петима-шестима аскери и така сновяха те с пушки в ръце в тъмнината по пустите улици. По искане на юзбашу Юмер Али миралаят бе изпратил тая нощ цяла рота аскер да ходи из града.

Младият мюлязим¹ Шефкет Гюкаслан водеше дванайсет аскери и цялото деврие тая нощ беше под негово командо. Той беше напет офицер, спретнат и строг в службата си, та аскерите вървяха мълчаливо след него, подредени в две нестройни редици. Мюлязимът вървеше на десетина стъпки пред тях – беше пъргав и силен млад човек. Той обходи всички по-вътрешни улици на града, настигна и посрещна други от девриетата – да бъдат всички под окомото му, да не би някой да налягат в някоя градина или по широките кепенци из чаршията. Сетне Шефкет Гюкаслан се отправи към покрайнините на града, следван от аскера си.

Тъкмо наближаваше мюлязимът да свие покрай един ъгъл, когато дочу бързи леки стъпки и сетне уплашен детски глас. Втурна се той изеднаж и излезе на другата улица. Нощта беше безлунна, но ясна, небето светлеше от звезди. Мюлязимът видя наблизо един мъж в селски грехи – виждаше се бялата му риза в тъмнината, а още по-нататък вече изчезваше силуетът на някакво момче.

– Дур² – викна мюлязимът с ръка на револвера си и се спусна към селянина, а отдире се чуваха ускорените стъпки на аскера.

¹ Мюлязим – подпоручик.

² Дур – стой.

Светна се и се чу силен гърмеж. Офицерът неволно примига с очи, а селянинът вече бягаше нагоре по улицата. Гръмна два пъти с револвера си и Гьокаслан, тичайки подир селянина, който бързо се отдалечаваеше.

— Бързо след мене! — викаше Шефкет Гьокаслан на войниците си. — Хванете улиците, хванете улиците!

И отново гръмна. Чува се няколко изстрела и от съседните улици — обаждаше се друго деврие наблизо. Мюлязимът тичаше бързо с пръгавите си нозе и селянинът все още се мяркаше пред очите му, край някой ъгъл, по дължината на някоя улица. Тичаха след тях и войниците, но бързо изоставаха с тежките си обуца; сега те бяха станали до двайсетина души, към групата на мюлязима бяха се присъединили още две девриета. Той гръмна още еднаж, за да ги насочва по следите си. Бялата риза на селянина се мярна към изхода на една улица, а оттам започваше полето.

Сега се виждаше по-ясно как бяга подгоненият селянин из откритото поле. Виждаха го и войниците, изсипали се от крайната улица. Шефкет Гьокаслан ги пръсна във верига и гонитбата продължи.

— Ние трябва да го заловим, жив трябва да го заловим! — викаше той. — Комита е, не виждате ли... с оръжие... стреля...

Той пак изпревари аскера далеко напред и не изпуцаше от очи селянина. Те тичаха дълго на еднакво разстояние, виждаше турчинът как селянинът прескачаше трапища и долчинки, понякога му се струваше за миг, че той изчезва, боеше се да не би да хване по някой по-дълъг дол и да се скрие. Изеднаж турчинът забеляза, че беглецът видимо изоставаеше. Той гори се спря зад един нисък бряг, светна се там и се чу изстрел. Спрях се бе той, изглежда, за да си поеме дъх, искаше да спре и преследвача си. Ала турчинът не се спря и съкрати разстоянието, което ги разделяше, с още няколко стъпки. Той извика на турски:

— Стой, бре! Няма да избягаш!

Уморили се бяха вече и двамата и неусетно забавяха стъпките си, та мюлязимът дочу как неколци-

на от аскера го настигаха. Тъкмо в това време селянинът отеднаж изчезна. Мюлязимът се втурна с последни сили. И малко остана да полети от един почти отвесен бряг. Спря се, струпах се там и неколцина войници, тичаха далеко зад тях и други войници. Напразно се озърташе в тъмнината Шефкет Гьокаслан — селянинът бе изчезнал без следа. Довтасаха и другите войници. В тишината се чуваше само бързо хрипливо дишане. Някой от аскера тихо продума:

— Това там-е, трябва да е село, а?

Нещо се чернееше нататък в тъмнината като гъста сянка, легнала сред полето. Шефкет Гьокаслан знаеше, че нататък има някакво глурско село, и премисляше: беглецът там ще се скрие; няма да тича все из полето и докога ще тича, ще капне от умора; най-сигурно е за него в селото и там ще побърза да се скрие, ще изчезне като игла в купа сено. Мюлязимът въздъхна разочарован — изплъзна му се гяуринът комита. Войниците зад него помръдваха нетърпеливо, шушнеха нещо помежду си — искат да се връщат калпазаните. А мюлязимът не можеше да откъсне очи от селото. Сърцето му туптеше все още бързо, ноздрите му потрепваха от ловджийска страст. Селото не беше далеко, а не бяха се отдалечили и от града. Внезапно нататък се показа някаква светлина — светна за минута прозорец или врата и пак угасна. Тая светлина като че ли гръмна нататък младия офицер: я да видим какво става там! И той гласно рече: — Вървете след мене!

Спусна се по пети по стръмния бряг. Чу се шум от сринала се пръст, от ронещи се камъчета, замуриса на прах. Долу се оказа доста широка пътека и мюлязимът тръгна по нея насърчен, следван от аскера. Пътеката се насочи към селото, но по едно време изчезна, или пък турците неусетно се бяха отклонили от нея. Минаха през една поляна, през някакви храсталаци, навлязоха в изорана нива. Войниците се бяха проточили в безреגיע и някои роптаеха глухо. Къде ги водеше тоя полудял мюлязим!

А селото се оказа по-близо, отколкото изглежда-

ше в тъмнината. Отеднаж се показаха в здрача ниски къщи, белееше се там, изглежда, селската черква — и тя ниска, притисната към земята, а на отсамния край на селото и доста настрана от селските къщи се издигаше друга една сграда на два ката, с бели стени на горния кат. Не беше и тя голяма сграда, но тъкмо тя привлече вниманието на младия мюлязим и той се насочи нататък. Мина през една порутена ограда, минаха след него и войниците му. Дворът на сградата изглеждаше пуст и оставен; няколко дръвчета се чернееха на единия му край. Но Шефкет Гьокаслан ясно дочу човешки глас навътре в сградата, бърз говор и после всичко утихна. Той се спря, струпаха се зад него и войниците му. Издигаха се насреща голи стени, а на горния кат зееха редица прозорци — черни, празни, без рамки и стъкла. Лек, хладен трепет премина през тялото на младия мюлязим. Какво се криеше зад тия стени? Шефкет Гьокаслан пристъпи нататък и се спря пред вратата на сградата, побутна я; беше здраво затворена, не помръдна. Той се обърна към един от войниците зад него:

— Чукай!

Войникът заблъска с приклада на пушката си. После пак. Глухо кънтяха силните удари; вратата беше от здрави, дебели дъски, но беше тясна и ниска, вградена в дебела каменна стена.

Никой не се обаждаше.

Неочаквано отдире се чу глас и някой попита на турски:

— Какво има, кардашлар, какво търсите тук?

Приблужи се турчин, облечен в гънест бечви и чепкен, с пушка в ръце. Беше селският поляк. Войниците му направиха път и той се изправи срещу мюлязима, прикладът на пушката му тупна на земята.

— Каква е тая къща, кой живее тук? — попита Шефкет Гьокаслан.

— Никой не живее в нея. Пуста е. Това е кула на Расум бей, но той умря отдавна и се затри целият му род. Отдавна никой не е влизал тук; боят се люде-

те да влизат, вампир имало вътре. — Той пристъпи, побутна вратата с ръка и викна учуден: — Я! Ами тя, вратата, стои все отворена. Кой ли я е затворил?

Мюлязимът пак заповяда:

— Чукайте! Чукайте силно! И пак никой не се обаждаше.

— Трябва да видим какво има вътре — каза Шефкет Гьокаслан. — Я скоро една или две секири!

Полякът отиде някъде и се върна с една секира. Един от войниците предаде пушката на другаря си, плю шумно в дланите си и дигна секирата; всички се поотдръпнаха, а той заби с трясък секирата в дървената врата. Удари още един път и още един път.

Тогава се чу изстрел и мюлязимът падна на земята, без да охне. Веднага се чуа и други два изстрела, паднаха двама от войниците, а другите бързо се разбягаха наоколо. Някой стреляше иззад стените на запустялата кула и продължаваше да стреля. Един онбашия от аскера пръв се окопоти и нагаде вик:

— Аягай!

Войниците се пръснаха наоколо, налягах на кой де свари на по-скрито място и повечето зад порутената ограда. Оттамък, пред затворената врата на кулата, лежаха трите трупа на убитите турци, чернееше се там захвърлена и секирата. Развика се пак същият онбашия:

— Стреляйте, бре! Какво чакате! Комити има вътре...

Започна се сражение. Аскерът обгради кулата от всички страни. Онбашията изпрати един от войниците да съобщи в града. Залегна там, зад един голям камък, и полякът. След първото избухване стрелбата и от двете страни започна да стихва, разреци се, та кучешкият лай, който бе се надигнал из цялото село, сякаш я заглушаваше. Войниците не виждаха врага и стреляха напосоки или по прозорците на горния кат, а тия отвътре пестяха, изглежда, всеки куршум.

Скрити зад порутената стена около бейската кула, двама аскери надзъртаха предпазливо оттам, пуцаха по един куршум срещу невидимия враг и час по час подхващаха разговор тихо зад стената:

- Вижд каква излезе тая работа...
- Като се затича насам, молязимът... Инат човек
- Смъртта го теглеше насам. Смъртта си търсеше той.
- Писано му било.
- Мераклия беше в службата.
- Те всички са мераклии за нишани¹, за чинове.

В кулата беше цялата чета на Стефо Церски; там беше и Китан Щъркот.

Церски не бе намерил пушка за своя нов четник, но реши веднага да напусне града, както го бе предупредил и Борис Глаушев чрез Дона Крайчева. Той бе дошъл всъщност да се кара с началството, а и сам виждаше, че ставаше опасно в града за люде като него; очакваха се и други арести, обиски по къщите. Щом се стъмни и улиците затихнаха, той напусна къщата на своите роднини, пак облечен като селянин; водеше го едно от роднинските му деца – дванайсетгодишно момче, което и само изненадано, не можеше навреме да го предупреди за деврието. Къщата на роднините му беше на края на града и Церски си мислеше, че лесно ще се измъкне. Забави се той и стреля, за да позагържи деврието една минутка, докато се поотдалечи детето, което го придружаваше.

Той беше силен мъж и бягаше бързо, но не по-малко беше бърз и Шефкет Гьокаслан. Случи се после и друга несполука с войводата: когато се спусна той от стръмния бряг, навехна си дясната нога и стотина стъпки по-нататък вече едвам се влачеше от силни болки. Той се спотаи в един трап и беше щастие за него, че молязимът го загуби от погледа си и турците се бяха спрели на високия бряг. Той не ги виждаше и си помисли, че бяха се отказали да го преследват. Едва сега реши да се отпрати към кулата – иначе бе намислил да се скрие някъде из полето, за да не заведе турците при четата си в изоставената кула. Влачей-

¹ Нишан – орден.

ки дясната си нога, вече приближаваше кулата, когато видя и той светлинката някъде из селото и се уплаши да не би тя да привлече отново преследвачите му, както и стана. Току-що успя той да влезе в кулата и Щъркот, който му отвори, наново залости вратата – турците догласаха. Двама от четниците, Нобе и Фиган, бяха заспали и когато ги събудиха поради турците, Нобе изломоти нещо и тъкмо неговият глас бе дочул молязимът. После бе дошъл вън и полякът, започнаха турците да разбиват вратата.

Безшумно в тъмнината войводата подгреди людето си: от всички страни на долния кат на кулата имаше тесни бойници и той постави по един човек на всяка страна, а те двамата с Димко застанаха при вратата. Той остави Китана Щърко още преди това горе, на горния кат – да пази Китан с револвера си да не би да се покатери някой ага там или да не би турците да хвърлят огън през изпочупените прозорци. Не можеше да се съгържи Китан и прошепна не съвсем предпазливо в ухото на войводата:

– Ами сега аз... без пушка...

Церски мъчаливо го блазна с лакът и Щъркот останал сам горе.

Сражението започна.

Когато се разбяха турците наоколо след първите изстрели, четниците почти прекъснаха стрелбата си. Тъмно беше вън, рядко ще се размърда иззад скривалището си някой аскерин непредпазливо, виждаше се и как святкат пушките на аскера, но не се виждаше сгоден прицел.

– Ние сме в капан – тихо промърмори Димко. Войводата мълчеше, излишно беше да се говори. Димко пак се обади:

– Да бехме се опитали некак... да се измъкнем. Докато е тъмно. Малцина са вън мръсните. Ще догласат и други. Ей го къде е градът.

Нямаше какво да се приказва – същото мислеше и войводата. Но как биха могли да разбият каменната стена на бейската кула? През вратата, толкова тяс-

на, биха излизали по един или двама и точно срещу изстрелите на аскера; ето и сега се забиваха куршуми най-често в нея, пробиваха я, та те двамата трябваше да стоят все настрана. Да наскочат от прозорците ли на горния кат? Още по-лошо. Да имаха няколко бомби...

Войводата каза:

— Тука ще мрем.

Чуха и четиримата му другари. Отеднаж Арсо кумановчето изви откъм своята бойница хубавия си, малко тъжен глас:

Е-е-ей, Македонийооо!...

Това беше една проточена въздишка — Арсо не беше научил цялата песен и млъкна. Във вътрешността на кулата изстреляха един след друг пет изстрела, запука по-живо отвън и аскерът.

Четниците изоставиха всяка предпазливост — излишно беше да се спотайват. Те се пазеха само от куршумите, които пробиваха вратата и често рикосираха по стъпалата на тясната каменна стълба за горния кат. Там горе беше Кутан Щърком с безполезния си револвер и следеше как съскаха турските куршуми, които проникваха през прозорците и се забиваха в тавана или пък тупкаха по стените отвън.

Застанал пред бойницата си с пушка, опряна в самия процеп в дебелата каменна стена, Нове плачеше без глас в тъмнината. Той оставяше сълзите да се търкалят по брадясалото му лице и те падаха по патрондашите на гърдите, на пояса или долу в праха, едри, тежки. Разплакало се бе сърцето му и не можеше да се устои на такъв плач, не можеш да го скриеш, да преглътнеш пороя от сълзи, но в същото време и като че ли с друго някое внимание той следеше през тясната бойница няма ли да се мерне вън някой от аскера. Нове имаше четири деца на село и сърцето му плачеше за тях. И най-много за Петко, най-голямото му дете — тъкмо сега на Димитровден ще навърши петнайсет години. И четирите бяха сега пред очите му, но ясно стоеше там Петко с русия си

перчем и малкото носле, цяло червено от слънцето и посипано с дребни жълти бенки. Много му беше мило това дете, той и не се питаше защо — родно дете му беше. Откакто се откъсна Нове от дома си, все за него мислеше и винаги, когато му се угадеше случай да се отбие в родното си село, бързаше най-напред да види него — Петко. А Петко все му се смееше насреща с редки големи зъби. Такова беше детето — все ти се смее насреща и все добра дума ще ти каже. Посягаше и към пушката му, въртеше я в ръцете си с мерак — пуста да остане тая пушка! Току до Петко стояха едно до друго останалите му деца и най-малкото там, с разкъсана антерийка, вижда му се голото коремче. Родни се то два месеца преди да забегне Нове, преди близо две години. Пуста да остане тая пушка, и това желязо по него, куршум до куршум по тежките колани! Родното му село беше близо — на половин ден път отпук. Ще отлети Нове и за три-четири часа, но няма да мине вече той през тия каменни стени...

Преди две години му бяха възложили да пренесе от града четири пушки в четири снопа ръженица — нали бе дал клетва да служи на народното дело. Натовари той магаренцето си със сноповете и тръгна. Още в града заптии откриха какво носи в ръженицата, ала Нове успя да избяга. Магаренцето остана в ръцете на заптиите. Освободили са го те от товара и са го пуснали да върви. От малко още бе го отгледал Нове, вървяло то, стигнало до селото и влиза право в двора му. Турците пък — след него. Тогава забягна Нове с четата. Къде другаде ще иде — или в затвора за дълги години, или в България, или в четата. Нове влезе в четата — да бъде по-близо до своите, до децата. А който дигне оръжие, то се знай, може и от оръжие да загине. В седем сражения бе влизал досега той и бе убивал турци. Ето сега дойде и неговият час. Е, нищо, нищо... Жално му беше само за децата, за Петко. Човешкото сърце понякога почва само да плаче. Той дръпна пушката си, надзърна през бойницата. Нищо не се виждаше вън — само разрушената ограда в тъм-

нината и няколко звезди горе. Той провря пушката си през бойницата и гръмна. Да знаят душманите, че е тук, на мястото си стои. Пред бойницата се светна два пъти – отговориха му с два изстрела.

А на съседната бойница, отляво, стоеше с пушката си Фиган. Той беше само на осемнайсет години, тъмен пух бе покарал под носа му и по краищата на брадата му, а тежаха гъсти, възкървави тъмни коси до рамената му, разделени на път. Ще разтърси лъскавата си тъмна грива и сам си прави смях:

– Не ми трябва мене капела!

Дете. В четата беше отпреди шест месеца. Избяга от кехаите и поляците в родното си село – мира му не даваха, хубав беше като момиче. Уби един от тях – най-дръзки, и забягна в четата.

И сега му беше весело. А и той виждаше, че бе дошло време да мре. Попаднала бе цялата чета в каменен капан. В детинския си гняв, че не можеше да види някого от турците, особено като виждаше как святкаха пушките им при всеки изстрел, той гращеше с нокти влажната каменна стена, идеше му със зъби да загризе студения камък и крещеше с незакрепналия си глас:

– Един да ми се покаже! Пискюла му само да видя!

Когато все пак студена тръпка пронизваше младото му весело сърце – нямаше да излязат те живи от тук, – нему като че ли му беше повече жал за войводата, отколкото за себе си. Фиган обичаше войводата и мечтаеше да стане като него храбър и мот. Той си мислеше, войводата не се бои ни от глад, ни от жажда, ни от куршум, ни от турци, ни от смърт. Преди около три месеца войводата закла с щика си двама селяни – турски шпиони. И докато прободеше единия, другият плачеше и виеше с грозен глас. Войводата намушка и него. Тогава Фиган цял се бе разтреперал, а войводата спокойно избърса ножа си с хватка сено.

Такъв беше войводата. Учил бе Стефо Церски в Преспа шест години дърводелски занаят. После отвори и свой дюкян и беше добър майстор – търсеха го да прави врати, прозорци, корита, сандъци, но най-изкус-

но можеше да нашари касела¹ за чеиз с кубелия капак и цялата с цветни тенекии и пирончета. Но не можеше да потуши той един силен огън в сърцето си – голямата си омраза към турците. Не можеше да гледа спокойно и най-невинния турчин. Някога турци са убили негов чичо, по-малък брат на баща му. Стефо Церски не познаваше убията си чичо, не бе го виждал, но баща му и целият му род не можеше да прекаля убията. Такъв човек бил той – непрежален и загинал невинно. С майчиното си мляко сякаш бе всмукал в сърцето си Стефо Церски омразата към турците. Докато беше по-малък, ходеше накъм турските махали да дебне там да бие турчетата, но се връщаше и той често с разкървавена глава. Сетне започна да препасва ножове и пищови и ходеше пазарен ден из чаршията да следи дали някой от лошите турци не ограбва, или не бие изплашените селяни. За сбивания с турци той бе на два пъти затварян в тъмница. Стефо беше между първите в Преспа, които влязоха в народната организация. После той уби турчина на вратата на дюкяна си и вече нямаше живот за него в Преспа. Забягна и се скри по селата, ходи две години и четник. Като се реши да се събере една малка чета за полските села в преспанската революционна околия избраха за войвода Церски. Не беше лесно да ходи комитска чета из полските села. Голо равно поле, няма сгодни скривалища, ни гори, ни скали и пещери, а нали селата бяха повечето турски чифлици – във всяко село по трима-четирима кехаи, поляци и бейове, все изедници. Но тъкмо затова прие с готовност Церски да стане войвода на полската чета, че из полето върлуваха повече турци, и то най-лоши насилници. Като поведе чета, той стана по-сдържан, не налиташе на всеки срещнат ага, пък и такава заповед бе получил от началството си. Наредено беше да се пазят четите от ненужни откривания и сблъсквания с турци и Стефо Церски пазеше своята малка чета, но така се случваше, че все

¹ Касела – сандък.

той ще се открие и сблъска, та беше в постоянни разпри с началството в града. Такъв опасен беше и районът му, а той самият беше такъв човек – стремееше се да бъде ловък, изкусен войвода, но не можеше да укроти съвсем сърцето си.

А сега ето какво се случи! Дошъл бе краят. Затворил се бе още жив в гроба си. Той стоеше на тясната каменна стълба пред бойницата вдясно до самата врата и дебнеше през тесния процеп в стената, а мисълта му – и тя се блъскаше като уловена птица. Стефо Церски дебнеше врага и сам се съдеше. Той доведе другарите си до тоя гроб и ги затвори в него! Четата се бе крила в тая запуснала кула няколко пъти, но защо трябваше да отива той в града? Само за да се кара с началството! И всичко оттам започна. Още преди три месеца той щеше да загуби четата си заради двама шпиони. Влезе посред бял ден в такова голямо село, с три турски чифлика в него, с три кули, а кехаите гледат от прозорците. Не можеше той сам да се нагвие – колкото мразеше турците, сто пъти повече мразеше шпионите им и най-вече когато са от нашите люде, та отиде и сам закла тия двамата, измъкна ги от къщите им и ги закла пред цялото село. И турците гледаха, а той беше едва с четирима другари. Така човек сам върви към своята гибел. Нека върви сам, къде то си ще, но когато е войвода, той трябва да знае къде води другарите си. Отиде в града само за една кавга; на връщане взе за куриер едно невръстно дете. И все от тоя трън в нетърпеливото му сърце! После дойде и всичко друго: навехна си нога, довтаса отнякъде и полякът да каже, че вратата на кулата стои винаги отворена... Като направил една грешка, другите сами ще дойдат. Обмислил ли бе той здраво и нападението срещу Рашид бей? Все тоя трън в сърцето – богне те и те тласне, а ти, като спял и безумен...

Стефо Церски не жалеше, че ще умре. Сега друг трън се бе забил в сърцето му, по-остър: той се бе показал като недостоеен войвода. Тая мисъл го мъчеше сега и голяма беше мъката му – по-голяма сякаш

от страха пред смъртта. Нека поне сега да се покаже... Да се покаже! А нямаше кураж да се обърне към другарите си да каже: – Прощавайте, братя...

Димко стоеше на другата страна на вратата. Той се обърна към войводата и уж искаше тихо да продума, пък гласът му се чу из цялата кула:

– Що се угрема бре, войводо? Спиш ли, а! Кажи що да правим, бре! Тука ли ще чакаме да ни избият?

Войводата не отговори веднага. Сетне каза:

– Нам само едно ни остава, Димко: да избием от тях колкото можем повеќе, докато се свърши и с нас. Какво друго можем да направим оттука? Сè това е дали насреща имаш десет пушки, или сто. Покажеш ли се на вратата тука...

Димко се взираше към него в тъмнината и се чудеше на мекия му глух глас. Уплашен ли беше войводата? Никога не е бивал така кротък.

– Барем да се показва по некой от мръсните, да дойдат пак да разбиват вратата. Скриха се вдън земя. Стоим без работа, ще изпозасним – мърмореше бързо-бързо Димко и надзърташе през бойницата ту с едното, ту с другото си око.

Безгрижен човек! Нему всичко му е ясно и просто. Беше черен като циганин, целият опърлен като главня, брадата му, черна и твърда, чак до очите. И кожата му беше дори синкава, а устните съвсем модри. Все за това му се смееха всичките, а той се блещи с белите си зъби – пълна уста:

– Сбъркала е некая от бабите ми с циганин, това е.

И все обичаше да се преправя на циганин, да разсмива другарите си. Когато беше гладен, търсеше по-скоро да се нахрани; когато му се спеше, лягаше къде да е и веднага заспиваше сладко. Лесен беше животът му и прост. Прости и ясни бяха мислите му за всяко нещо. Така стана той и комита – някак съвсем просто. И той беше селски човек, от Серско. Цял живот бе гледал как патият селските люде от зли ази и бейове, от чорбаджии изедници. После дойде чета в тяхното село, за пръв път. Събра се цялото село, там беше и Димко.

— Ами какво гледате, братя селяни — каза войводата. — Докога ще ви ограбват и убиват аги, кехаи и бейове? Немате ли ръце? Дигнете и вие оръжие.

Димко погледна ръцете си. Наистина, защо така? Дойдат ли турци, задигнат каквото искат от селото, пък и убият някого. Селяните в земята да се скрият или плачат и молят за милост. Защо така? Няма ли те ръце?

Още тогава тръгна Димко с четата. Беше жив, любознателен човек и ходи с мнозина войводи. Ходил бе по Драмско, по Скопско, по Костурско и Воденско, ходил бе по Пирина с Яне. Така дойде той и в Преспанското поле. Не търсеше по-лесното, а по-трудното. И като го присърбеше да смени дружината, той казваше:

— Свет да видя. Нели съм си циганин... — И бързаше да добави: — Ама то насекъде сиромашия и мъка, и неправда по народа.

Не му пречеха много да се мести от чета на чета. Навсякъде беше добър четник, добър другар — весел, разговорлив. И трудно беше да се откаже на такъв човек. Познаваше цяла Македония и много люде от всички краища.

Не се лъжеше и Димко за клонката, в която бе попаднала четата. Но той не можеше да седи и да чака със скръстени ръце. Ето, смъртта беше вече неизбежна — нима ще излезе той да се предаде на турците? — но докато дойде тя, проклетата, да те улови за гушата, все си още жив и пушката е в ръцете ти. После, човек не бива никога да губи дух. Поне така само, колкото да не се срамува от себе си, да не се засрами и пред другарите си, като вземат да му тракат зъбите. То се знай, не е лесно да се изправи насреща ти архангел Михаил. Всеки си мисли, че за него няма да дойде такъв ред. О-хо! Никого няма да отминее, никого... А ние, като сме надигали пушки и с архангела се надпреварваме, души вземаме — не може той и до нас да не спре...

Отматък, между изпочупените някогашни хамбари, Арсо кумановчето все си пееше. И от време на време като че ли от досада ще пусне по един куршум през

бойницата си. Той имаше тих, но хубав глас и пееше от сърце. Като започне някоя тъжна песен, като че ли плаче, а и тия, които го слушат, започват да преглъщат. Пееше и весели песни, но не знаеше нито една песен докрай. Нему повече гласът на песните му харесваше и дето чуе по селата непозната песен, веднага я запомни. Отдалеко още може да се познае какво му е на сърцето — весел ли е, тъжен ли е или пък за нищо не мисли. Но като иска, с песните си ще промени настроението на цялата чета, на всички, които са около него. Такъв беше гласът му — сила някаква имаше в него. Нямаше и сега за какво да го питат какво му беше на сърцето. Той започна с жални песни, плачливи — не пее, ами въздиша и оплаква. Себе си оплаква, живота си, младостта си, майка си, народа поробен, оплаква и черната земя македонска. После бликна друга сила в сърцето му. Започна бойни, юнашки песни;

*Вятър ечи, Балкан стене,
сам юнак на коня
с тръба зове своите братя —
сички на оръжие!
Дойде време, ставайте,
от сън се събуждайте,
доста робство и тиранство,
сички на оръжие!*

Пее и тупа с нога. Започна и по-често да стреля. А отвън турците чуваха песните му и все повече куршуми тупкаха по стената около неговата бойница. Като започна да пее „Жив е той, жив е...“, започна да бръмчи под носа си и Димко. Те двамата често биваха на един ум.

— Е-ха, момче Арсо! — се провикна по едно време на песните му Димко. — Еднаж човек се ражда, еднаж ще мре!

Престана да плаче и Нове, заслуша се и той; усмихваше се под пухкавите си мустачки и Фиган.

Над главите на войводата и на Димко се чу спогаденият глас на Китан Щърко; той, изглежда, бе легнал по корем на пода и се бе надвесил над откритата стълаба.

– Войводо... ела да видиш двамата турци – хе така са си легнали, цели се виждат отгоре, ама немам пушка...

– А бре ти, Щърко, жив ли си още? Забравихме те горе, мама му стара – дигна към него лице в тъмнината Димко. – Какво се вижда, казваш?

– Полечка се приближих до един прозорец, понадигнах се... гледам – цели се виждат. Дватама един до друг. Ама немам пушка...

– Иди виж – рече тихо войводата, без да се обърне, и догаде: – Умната.

Димко това и чакаше. Той се изкачи горе и скоро след това се чува гва изстрела един след друг – грезгави и тежки, от гълагата му манлихера; само той и войводата имаха манлихери, та се познаваха изстрелите им. Зачестиха отеднаж изстрели и отвън – чуваше се как падаше горе мазилка от тавана и от стениите. Димко каза нещо горе, но не можеше да се разбере. После, в едно късо затишие, чу се гласът на Щърко:

– Дай бре, моля ти се, един път барем да пукна с пушката...

– Пушка не се дава, момче – отвърна поучително Димко. – Като умра, вземи я, харизвам ти я. И къде ще се показваш сега на прозорците – веднага ще ти скъсат сенката. Лежи тука и си ги отваряй четири... Чу се тежка въздишка и сетне пак гласът на Димко:

– Страх ли те е, а?

– Е, па, страх ме е... Да имах барем една пушка...

Димко слезе пак на мястото си при вратата. Познаваше се по гласа му, че се бе засмлял с всичките си зъби:

– Отголу не се виждат, зад стената, ама отгоре... Черният се в тъмнината като сомовете в тиня. Един до друг, само главите и рамената скрити зад стената. Единият, с първия куршум, не мръдна. Другият цял се сви зад стената, скри се, за него не знам: може и да не съм го ударил добре. Нема да отидем сами при свети Петър. Ама тия, турците, по друга пътечка ще хванат, те при Мохамеда...

Войводата нищо не отговори. След малко Димко изшушука:

– Чуваш ли?

– Чувам – отвърна Церски.

– Какво е това? – И сам си отговори: – Това са коне. Много. Кавалерия пренуска. За нас ли?

– Ще видим що е... за кого е...

Над главите им се чу пак загъханият шепот на Щърко:

– Като облак... Аскер на коне. Ей ги сега дотърчаха, но се скриха там, зад къщите... Да имах барем една пушка...

– Защо им е кавалерия? – подигна рамена в тъмнината Димко.

Войводата, изглежда, се бе послушал навън, залепил око на бойницата си. После каза:

– За да дойдат по-скоро. С коне.

Вън стрелбата се засили, съгъстваше се от всички страни. Дочуваха се гласове. Стефо бързо притисна приклада на пушката, както беше пробврял през бойницата; също и Димко. Изгърмяха и двамата с манлихерите си. Стреляха и другарите им. Вън се мяркаха сенки, прибягваха, залягаха около кулата. Току-що пристигналите аскери бяха оставили конете си негде зад селските къщи и сега тичаха да засият обсадата. На няколко места около кулата, на откритото, както беше осветено едва-едва от зрака на ведрото звездно небе, тръшнаха се черни сенки – улучени аскери. Миг по-късно един от тях, пред бойницата на Фигана, се надигна и започна да пълзи назад – да избяга. Младият четник се прицели със стиснати зъби, гръмна. Раздвижилата се сянка легна пак на земята и вече не мръдна.

Някое време куршумите на турците чукаха по стениите на кулата отвън като градушка. Четниците рядко отговаряха. Скоро започна да стихва и стрелбата на турците. Някой от четниците тихо попита, като че ли питаше самия себе си:

– Кое ли време сме?... Не се чу и петел да пропей. ..

Никой не му отговори.

Някой в тъмнината надигна стомна; чу се как се разплюска водата в нея. Тая вечер, щом се стъмни,

един верен човек от селото бе им донесъл две стомни с вода и няколко черни селски хляба с паничка извара. Яли бяха комитите сладко и бяха се смели да не би някой да тукне в носа си изварата в тъмното.

Войводата се обърна сега навътре и попита:

– Има ли още вода?

– Има – отвърна Фиган задъхан; току-що бе пил. – Тая стомна до половината е пълна.

– И тука има... доста – обади се и Арсо. – Искаш ли?

– Не. Но да не останем без вода. И водата трябва да се пести.

– Ех, дали ще успеем да я изпием сичката... – промърмори Нове.

Никой не отговори.

Войводата беше жаген не за вода, а за една цигара. Само той беше пушач в четата си – другите бяха селски люде, а малцина селяни пушеха тютюн. Само по-старите с пръстени лулички от време на време. И пушенето беше право сякаш само на агаларите. Не пушеше и Димко, макар да беше от тютюнджийски край. Стефо Церски бе изтървал табакерата си, когато бе тичал насам тая вечер. И сега стискаше зъби, хапеше устни за една цигара. Навехнатата му нога не го измъчваше толкова – той само избягваше да я движи, но цялата му уста гореше за тютюнев дим. И това трябваше да се изтърпи.

Като се чува изстрелите при преследването на Стефо Церски, целият град се спотаи. Тая махала беше на височко място, та няколкото изстрела екнаха надалеко. Загълхна врявата по дворовете, послушаха се музика в тревога, а по някои дворове дори угасиха лампите и фенерите. Какво ли ставаше? Загива може би някоя християнска душа... Агаларите по турските махали отплатък, които също бяха дочули далечните гърмежи, наостриха уши: какво ли става пак? Не мирува вече раята, разбуну се, навсякъде шета комити...

Юзбашията Юмер Али ефенди седеше сам в квар-

тирата си, при чашка люта гроздова ракия, пушеше папирота след папирота и обмисляше следващите ходове в играта, която бе започнал, както си мислеше, така щастливо. Башкомитите в Преспа бяха в ръцете му; оставаше още да ги накара да проговорят. Предстоеше му още да се справи с новата комитска чета в околията. За нея той още нищо не знаеше – освен за нападението ѝ срещу Рашид бея. Загържаните комитаджии ще му кажат и за нея. Ще ги накара той да проговорят, ще ги накара. Юмер Али ефенди посрбваше с наслада от чашката си. Той предвкушаваше и своите предстоящи успехи. Мисията му в Преспа се оказваше събоносна за неговата кариера като жандармерийски офицер и администратор. Каймакамният се отнасяше към него с голяма почителност, слушаше го внимателно и миралаят. Тая вечер миралаят веднага се съгласи да засили деврието из града. Забеляза се някакво раздвижване сред гяурите – толкова по-зле за тях! Нека изплюят отровата си, нека си покажат зъбите. Скоро ще мирясат те. Юмер Али пак сръбна от чашката си. В тоя миг той чу изстрелите откъм горния край на града. Стреля някое от девриетата. Нека – така гяурите ще почувстват натиска по-добре.

След някое време се чува из града и други гърмежи, сега далече някъде из полето, носеха се като че ли из въздуха, тихи, но ясни. Ослуша се пак целият град. Които бяха чули гърмежите, викаха през стени и огради, през прозорчета и вратички съседите си, за да им кажат, и шепнеха в тревога. Какво ли става тая нощ? Дочуха ги някои от агаларите, поклащаха глава и ръмжаха сърдито. Далечните гърмежи ту затихваха съвсем, ту пак започваха да се чуват, тихи и ясни, както ги донасяше отдалече ветрецът в тихата нощ. Дочуваше ги и Юмер Али ефенди и неволно напругаше слух с досада при своето тъй приятно настроение. В това време Шефкет Гьокаслан лежеше вече мъртъв пред затворената врата на изоставената бейска кула.

Мина още доста време, когато Юмер Али чу изнедадан, че по една от близките улици препускаше каба-

лерия. Бързият тропот на конете по калдъръма се чуваше ясно в тихата нощ. Нима миралаят бе пуснал и кавалерийско деврие? Юмер Али помръдна устни присмехулно: поуплашил се е старият миралай... Кавалерията отмина; едва ли имаше повече от две отделения. Неясна тревога пропъзля и в мислите на Юмер Али. Скоро след това той чу, че по същата улица минаваше и пехота – ясно се чуваше глухият тропот на подкованите обувки на аскера, чуваха се подрънквания на оръжие, час по час и сърдити, остри гласове. Нямаше съмнение – по улицата бързо се движеше аскер. Юмер Али захвърли чехлите си и викна по вестовой. Войникът, види се, бе заспал във и юзбашията отиде сам да си вземе ботушите. След няколко минути, следван от сънливия си вестовой, той се отправи към казармата край града отвъд турската махала. Миралаят го посрещна хладно и като че ли беше учуден от нощното му посещение. Той каза на юзбашията намръщен:

– Открити са комити. Води се сражение. – И добави с изрезгавял глас: – Убит е най-добрият ми офицер.

– Къде са открити комитите, миралай ефенди?

– Вие нищо ли не знаете? Близо до града. Има там едно малко село.

– Мнозина ли са, миралай ефенди?

– Мнозина били. Така ми донесоха. В някаква кула.

– Може би са същите, които аз търся – не се сдържа и намекна Юмер Али за своята важна мисия.

– Аха... – погледна го миралаят, като че ли за пръв път го виждаше. – Ами вървете да видите дали са те, юзбаши ефенди!

– Ще ида, миралай ефенди – поизпъчи гърди Юмер Али.

Той отиде в конака и завари там бъркотия. Каймакаминът беше у дома си и бе обещал да дойде. В широкото преддверие на конака бахполицът Етхем ефенди се караше с началника на стражата. Около тях се бяха струпали пеша и конна заптии и чакаха.

– Не можем да оставим града без стража! – викаше Етхем ефенди.

– Аз трябва да вървя там с людето си! – надвик-

ваше го началникът на заптиетата. – Това там, с комитите е моя работа.

Юмер Али сърдито прекъсна разпратата им:

– Защо не ми съобщихте, че са открити комити? – И не дочака отговор: – Едно отделение заптиета ще остане тук. Другите – с мене.

Влязоха в преддверието неколцина цивилни турци – всички въоръжени до зъби; между тях беше и Селим бей. Това бяха водачите на градския башибозук. Най-старият от тях рече, като не знаеше към кого от тия трима началници да се обърне:

– Кардашлар, ние сме готови.

И той кимна с глава по посока на вратата; гочуваше се отвън глуха врява – там чакаха събрани до петдесетина души от башибозука.

– Тръгвайте и вие – отсече Юмер Али и после се обърна към началника на заптиетата: – Да вървим, юзбаши ефенди.

Сега през града мина една проточила се пъстра тълпа от заптиета, които уж се бяха подредили по двама, и цивилни турци, надигали пушки, препасали силыхлъци. Водеха ги двамата юзбашии. Изстрелите откъм полето се чуваха по-ясно и се сипеха все по-гъсто.

Когато Юмер Али и оргата му излязоха от града, гърмежите се чуваха вече съвсем ясно, а по-нататък се откри и самото полесражение. Белееше се не много далеч обсадената кула и на едно госта широко пространство около нея трептяха една през друга едри искри, глухо клокочеха непрестанни пушечни гърмежи. Неколцина от башибозука, наперени кабадаи, избързаха напред с тежки стъпки, размахвайки пушките си.

– Яллаа! – викаха те издебело и се спуснаха още по-бързо напред.

Втурна се след тях цялата тълпа на башибозука с излишно въодушевление и от агаларска, бабаутска солидарност. Заптите останяха по-надире, те не разтуриха разкривените си редици и вървяха неохотно след двамата юзбашии – дотегнало им бе да се разправят с комити и разбунени каури.

Като наближиха обсадената кула, башибозукът и заптиите бързо и предпазливо се вляха в широкия пояс на обсадата, налягаха, изпокриха се кой където свари — ту зад някой камък, ту в някой трап, разбъркаха се с аскера, който преди това бе обсадил кулата. Един от башибозука, докато тичаше насам-натам и търсеше в тъмнината сгодно място, за да хване пусия срещу комитите, отеднаж като че ли се спъна, залитна напред и се просна цял на съвсем открито място, а пушката му отскочи встрани. Пресрещнал го бе един от комитските куршуми, които час по час прелетяваха с бръмчене над налягалите турци около кулата и предизвикваха тяхната ярост. Началникът на заптиетата залегна заедно с тях, а Юмер Али пребяга по една долчинка и се потули зад най-близката селска къща. Там се бяха скрили и други от офицерите, които бяха довели аскера, а още по-нататък, в една впадина, бяха събрани и конете на кавалеристите и край тях се мяркаха сенките на войниците, които ги пазеха.

Около двеста души аскер, заптиета и башибозук бяха обсадили кулата сега от всички страни, пръснати наоколо, по един, по двама и трима, на цели редици, особено зад порутената стена, която ограждаше двора на изоставената кула. С прииждането на всяка нова вълна турци стрелбата се засилваше и от двете страни, но сетне бързо се разреждаше. При всяко прииждане на турци четниците успяваха да улучат през бойниците си по неколцина от тях или когато някой от турците се надигаше непредпазливо от пусията си; тук-там наоколо лежаха неподвижни тела, неколцина ранени охкаха тихо в един дол, а други се измъкваха накъм града. Времето минаваше бавно. Мнозина от аскера отдавна лежаха върху пушките си, унесени в мислите си, или пък въздишаха и поглеждаха звездите — няма ли да мине най-сетне тая нощ! Или пък тихо, с продължителни паузи разговаряха със съседите си, а на няколко места се дочуваше, между два изстрела, и похръкване. По-усърден в стрелбата беше башибозукът.

Офицерите зад близката къща бяха насядали и нак-

лякали край стената кой където сварил, само бинбашията им седеше встрани на триножко столче; цигарите им непрекъснато святкаха в тъмнината. Те разменяха час по час по няколко думи и чакаха да мине най-сетне тая проклета безсънна нощ. Жандармерийският юзбашия Юмер Али бе посрещнат от колегите си пехотиници и кавалеристи като пребягала коза от чуждо стадо. Но той като че ли не забелязваше пренебрежението им. Едва-що дошъл, попита:

— Бинбаши ефенди, какво смятате да предприемете?

Бинбашията се извърна към него в тъмнината и рече:

— Нищо.

— Извинете, бинбаши ефенди, аз неслучайно... Както знаете, аз съм изпратен от валията тъкмо заради тия комити. Те трябва да бъдат унищожени.

— Трябва — отвърна късо бинбашията.

— Да. Тогава... как мислите?

— Ех, утре ще видим. На светло.

Отговорът бе даден с такъв тон, че Юмер Али загуби охота да пита и разпитва по-нататък.

Борис Глаушев се разхождаше в стаята си на горния кат с везаните си чехли по килима на тъмно. Още като се чу как премина в карьер кавалерията по близката улица и зачестилите изстрели не преставаха, майка му се качи горе и го помоли да угаси лампата.

Сетне той чу как премина по същата улица и пехотата. А горе, в неговата стая, изстрелите се чуваха ясно. Не можеше да има никакво съмнение: някъде наблизо до града се водеше сражение. Изтича кавалерия, отиде и пехота. Това беше четата на Стефо Церски. Той каза, че я оставил в село Кривогол. Тъкмо от тая страна идваха и гърмежите. Дали е напуснал града войводата? Четата му е открита и води сражение. Далечните гърмежи, тихи, но ясни, падаха като възбуждащи удари върху мозъка на Борис Глаушев.

Той си мислеше: в града има много люде, които са се клели в народното дело. Повечето са млади, силни

мъже и мнозина от тях имат оръжие. Мнозина от тях сега чуват същите тия изстрели. Там, близо до града, техни другари, също люде на народното дело, водят сражение с врага. Неколцина мъже срещу стотици аскер – какъв пропот се бе дигнал по улицата!

– Ние трябва да им помогнем! – шепнеше Борис Глаушев и се мятеше безспир от ъгъл в ъгъл. – Нема ли да се намерят поне двайсет души в целия град да се притекат на помощ на другарите си? Двайсет души с пушки да се явят в гърба на аскера, да го смутят, да го забъркат и може би четата на Церски ще успее да се изтръгне по някакъв начин, да се отдалечи.

Той всичко премисли, стъпка по стъпка. Облече се, обу се.

Долу, под неговата стая, се дочуваше сподавен говор: старите бяха още будни. Борис слезе на долния кат. Почука на вратата на старите и влезе. Той не ги виждаше в тъмнината, но знаеше общото им легло в ъгъла и как те двамата лежаха там, както винаги отпреди близо четиридесет години.

– Ти ли си, Борко? – попита майка му.

– Да, мамо. – И после той каза: – Аз трябва да излеза.

Той усети как майка му скочи в леглото. И продължи задъхана, с разтреперан, пресекнал глас:

– Що говориш, Борко... Как тъй ще излезеш по това време...

Лазар Глаушев мълчеше. После попита с привидно спокойствие, но и неговият глас беше поизтънял:

– Защо искаш да излезеш, синко? Нужно ли е сега?

– Да, татко. Трябва да излеза. Вън, близо някъде, се води сражение.

Лазар го разбра и рече:

– Безполезно е, синко.

Сега гласът му беше още по-напрегнат; старият човек се бореше със себе си.

– Не, татко. Трябва. Ще събера неколцина другари. Трябва да помогнем.

– Но ти не знаеш какво става там. Кои се бият.

– Ние ще проверим, ще научим. Аз знам, че

наблизо имаше наша чета.

– Ще се хвърлите в огъня, за да изгорите и вие.

Ния Глаушева тихо проплака.

– Мамо, не ме спирай.

Старата жена нищо не каза. Тя чакаше да говори бащата – той ще каже каквото трябва, той ще запази детето им, ще го върне.

– Господ ни е дал разум, сине – започна отново Лазар Глаушев. – Ти помисли: ще излезете вън и ще ви нападнат, ще ви избият. Кому ще помогнете? Вън е аскер – нели чух, като мина, а вие ще излезете неколцина. Иди си горе, в стаята, чедо, и нека бог помага на тия, които са сега в беда. Кой друг може да им помогне?

– Ние можем да им помогнем, пък да сме макар само двайсет души. Като знам това, аз не мога да стоя горе по чехли и да изричам молитви. Ами това е всичко: наши другари може би са в смъртна опасност и ние трябва да им се припомним на помощ. – Той пристъпи в тъмнината: – Майко, аз ще се пазя... – И се опита да се пошегува: – Нели знаеш, аз съм хитър.

Двамата стари люде мълчаха. Борис тихо излезе от стаята им. Те се заслушаха: синът им едва чуто отвори портата вън и я затвори след себе си. Ния Глаушева мъчително плачеше. След дълго мълчание Лазар Глаушев рече:

– Не можех да го спра.

Като излезе на улицата, Борис Глаушев внимателно се огледа в тъмнината и продължи нагоре, все покрай стените, с тихи стъпки. По близките улици наоколо лаеха кучета проточено и тревожно. Той не чуваше вече далечните гърмежи – може би ги заглушаваше тихият шум на стъпките му, ала като стигна до една напречна уличка, далечо откъм гъното ѝ се гочу глуха врява и пропот на много стъпки; това беше башибозукът и заптиетата, които минаваха тъкмо по това време по главната улица. Борис усети как изстина сърцето му и цял потрепера – той долови отдални турски думи в далечната врява и неволно ускори стъпки. Турци – цяла тълпа. Страшно е да попад-

не човек в ръцете им... Той нямаше и оръжие.

Младият момък криволичеше бързо от улица в улица, но се спираше тук-там за минутка, да се ослуша, да не би да се натъкне на някое от девриетата или на друга някаква нежелана среща. Свали феса си — влага хладнееше по челото му. Мина край разкривената ограда на Крайчеви, малкият двор тънееше в мрак и тишина. Нагоре улицата ставаше по-стръмна, той се задъхваше от бързия ход, а като се изкачваше все по-високо, гърмежите се чуваха по-ясно. Сега те се чуваха точно откъм Криводол.

Вратнята у роднините на Стефо Церски беше затворена. Борис погледна през ниската ограда в двора и не се решаваше да прескочи. Ами ако дебне отвътре войводата? Той се наведе и напипа по земята няколко камъчета. Хвърли едно във вратата отсреща. Още едно. Не чака дълго. Вратата тихо се откряна.

— Ела, ела за малко... — прошепна Борис и махна с ръка, по-скоро да го видят, отколкото да го чуят.

Вратата се отвори по-широко. Беше домакинът. Приблужи се, но се виждаше, че още не може да познае нощния гост.

— Отиде ли си? — тихо попита Борис.

— Кой... кой да си отиде?... А, ти ли си Глаушев? Влез де — и той посегна да отвори вратнята.

— Не, нема да влизам. Отиде ли си човекът? Кога?

— Излезе с нашето момче. И тука, малко по-нагоре — деврие. Стрелял, а те по него. Не знам дали се отървал. Момчето ми лежи в огън. Ами какво става... Какви са тия гърмежи? Да не е той... Ами това — много нещо.

— Не знам, не знам — отвърна Борис. — Аз само за него... Лека нощ.

Той се върна по същата улица и кривна по друга. Сега всичко му беше ясно: турците са проследили войводата и са открили четата. Това беше и самата истина. Той дълго ходи и на два пъти щастливо избягна срещи с девриета. Спираше се пред портите и вратниците на най-преданите люде на Организацията, прескачаше огради, чукаше по врати и прозор-

ци. Ходи да търси неарестуваните членове на околийския комитет, влезе в дворовете на неколцина от първите помощници на ръководното тяло, потърси най-възторжените, най-изпълнителните люде на народното дело. Чукаше, дето беше нужно, даваше знаци отвън, дето беше възможно, ходи дълго из целия град, като бродник. Не тръгна с него нито един от всички тия люде, пред чиито врати се спря, и отговорът на всички беше един и същ:

— Невъзможно. Що говориш ти?

— Безполезно. Само ще се изложим и ние на смъртна опасност.

Само един или двама промърмориха нещо като да бяха съгласни, а някои се опитваха да се оправдават, да успокояват и него, и себе си:

— Нещо не съм добре тая вечер, Глаушев... Пък те, четата де, може и сами да се изплъзнат некак...

А две от вратите, пред които се спря, не се отвориха, пресструваха се людете там на дълбоко заспали или дори на умрели.

Борис Глаушев се върна в бащиния си дом малко преди зори.

През тесните бойници и отгоре, през отвора за горния кат на обсадената бейска кула, бавно се процеждаше утринен зрач. Стрелбата отвън престана. Търпеливо чакаха турците да се раздени съвсем. Не стреляха и четниците — не спали цяла нощ в източително напрежение и като че ли искаха да използват настъпилото затишие, за да си отгъхнат. Само Димко пулеше черни очи през бойницата си и дебнеше възбуден — няма ли зората да разкрие някой недостатъчно предпазлив ага пред дулото на пушката му. Някакъв дрезгав, прехрипнал глас изрече вън неразбрани, отсечени думи и пак всичко утихна. Нигде наоколо не се мяркаше човек, само тук-там помръдваше насам насочена пушка и едва-едва проблясваше дългата ѝ цев в светлеещата дрезгавина; виждаха се неколцина от

убитите, легнали сякаш нехайно и предизвикателно; лежаха пред вратата на кулата убитият мюлязъм Гьокаслан и убитите с него войници, а малко встрани от тях стоеше все тъй захвърлена секирата. Четниците мълчаха. Отдавна бе престанал с песните си Арсо, отдавна бяха престъхнали съзвистите на Нобе. Бледа бяха брадясалите лица пред бойниците, очите искряха с трескав блясък. А вълн ставаеше светло. Разсейваше се и хладният зрач; в затворения от всички страни долен кат на кулата. Виждаха се сега от двете страни разбитите, прогнани и разкъртени хамбари, широките проходи между тях. Фидан се огледа на няколко пъти сякаш учуден – съвсем по-иначе му изглеждаше сега вътрешността на кулата, тия разкъртени хамбари и като че ли едва сега усети влажната остра миризма на плъхове. Прилошаваше му.

Отвълн пак се чу презракналият глас и пак изрече няколко неразбрани думи. Стрелбата пак започна – издалеко, разпокъсано, после се надигна като вихрушка, кулата сякаш цяла се разтърси – куршумите безпир чукаха по стените ѝ, а горе, между отворените прозорци от всички страни, свиреха късо и пронизително, ронеха, събаряха цели късове мазилка. В тоя изеднаж сигнал се вой и трясък четниците не усетиха как падна Арсо, улучен от един куршум в дясното око. Куршумът бе проникнал през бойницата му. Той падна, без да издаде никакъв звук, и пушката му тупна глухо на пръстения прах под пък и беше някак закрит зад ъгъла на един от хамбарите. Пръв го видя Фидан. Той отвори уста да извика, но гърлото му бе престъхнало. Изкашля се сърдито, с всички сили и викна:

– Ама вижте там... Арсо, Арсо паднал!

Гласът му прозвуча глухо, като в някоя воденица с четири камъка, които се въртят шумно и водата бие по тях – такъв беше шумът и трясъкът в кулата под вихрената стрелба отвълн. Войводата погледна младия четник с чужд някакъв поглед и като че ли едва сега разбра що викаше той. Погледна бързо през бойниците си и после се спусна, понакуцвайки по широкия

ходник между хамбарите, приведе се за минутка към падналия четник. Арсо беше мъртъв. И Церски веднага се върна на мястото си до вратата. Гръмна два пъти едно след друго. Гърмяха непрекъснато и Димко, и Нобе, и Фидан. Турците се бяха раздвижили вълн, за да стрелят, или се готвеха за нападение към кулата, ту тук, ту по-нататък се мярваше ръка, рамо, глава и дори някои в по-далечните редици пропъзляваха или прибягваха от една на друга позиция. Тъкмо сред тая засилен стрелба войводата се сети, че едната страна на кулата беше без защита след падането на Арсо. И той викна, дигнал глава нагоре:

– Слизай, Щърко, слизай! Има пушка и за тебе.

Младият селянин се втурна отгоре с всичката си сила.

– Полека, бре, ще ни сгазиш! – викна му Димко, без да се обръща.

Церски посочи с глава освободената позиция:

– Заставай там. Поотмести Арсо. Добре да се целиш. Можеш ли с пушка? Нели те учи Фидан с пушка...

Щъркот мина бързо зад него и се спря до убития, Издърпа го за нозете край един от хамбарите, грабна пушката му, както бе паднала край стената. Едрите му космати ръце трепереха, той стисна пушката, като да искаше някой да му я отнеме, не можеше да ѝ се нагледа. Беше „Гра“, той я отвори, вътре имаше патрон, погледна отблизо – да види по-добре, и пак я затвори. Погледна през бойницата пред него, после отиде и погледна през другата бойница по-нататък. Чуден му се видя отпук дворот на кулата, порутената ограда и полето нататък, доколкото се виждаше. По кого да стреля? Бяха го учили четниците да борава с пушка, особено Фидан всичко му показваше, но Китан не беше стрелял ни с пушка, ни с револвер. И беше още по-нетърпелив да гръмне сега, и то по живи турци, но де са те! Дори се обърна да погледне убития негли той да му каже. Тогава видя по него патрондашите му, ножа му, цялото му снаряжение. Подпря пушката на стената, погледна я да не би да падне. Свали от убития снаряжението му – обръщаше го ту на една, ту на друга

страна, и започна да се препасва, нетърпелив, но и непохватен. После се огледа и пак грабна пушката.

Наведе се към една от бойниците и зяпна, ококорил очи. Точно срещу него двама аскери с пушки в ръка, приведени и проточили вратове, в тоя миг прекриваха оградата, а и други неколцина се надигаха вече иззад ниската порутена ограда; турците бяха усетили, че отсамната страна на кулата бе останала без защита, и бързаха да прекосят опасното поле пред отсамните бойници. На един разтег до стениите вече не беше опасно и можеше да се стреля през самите бойници срещу стрелящите отвътре. Китан Щъркот изви тъничък гласец и изруга грубо, по селски майчицката на гръзките турци. Провря цевта на пушката през бойницата, прицели се, както го бяха учили, и току го блъсна тя като жива в рамото, ушите му писнаха, а самия изстрел той като че ли не чу. Ама това ли било? Няма да го ритне тя, пущината, втори път. И той стисна здраво пушката. Сетне погледна пак през бойницата си и се ухили с цялото си лице: пред самата ограда насреща лежеше неподвижен единият от турците, а другите бяха изчезнали. Случайно той бе улучил още с първия си изстрел. Тё така! Сега той знаеше кое как трябва...

Турците бяха съсредоточили огъня на бойниците. При утринната светлина се виждаха отдалеко тесните прорези в каменните стени на кулата и турците се мъчеха да улучат в тях. Четниците усещаха отвътре как се сипеха и чукаха около бойниците им цели рояци куршуми. Те се местеха от една на друга бойница – на всяка страна имаше по няколко, – макар това местене да беше безполезно. Заовещо, страшно беше тъпото почукване по стениите отвън, бързо и непрекъснато, стотици куршуми се сплескваха по камъните, гъсто около бойниците, но трябваха да се стои там, срещу тая грозна градушка.

Дрезгавият глас отвън се чуваше все по-често през стрелбата, гочуваха се и други някакви гласове. Турците проявяваха нетърпение или тия гласове бяха команди на офицерите им, които ги подканяха към по-

смели действия. И тук или там все по-често се надигаха аскери, готови да се хвърлят напред, но пистъкът на комитските куршуми все още ги караше бързо да се скриват зад своите пуси; тук или там, доста често, някои от тия по-смели турци се отпущаха улучени, преди да направят една стъпка напред, и оставаха да лежат там или другарите им ги издърпваха назад. Сега четниците стреляха непрекъснато, цевите на пушките им бързо се нагорещяваха. Все по-често ръката, която машинално послагаше към патрондашите за нови патрони, попадеше на празни места по кожените колани и бараше с трескаво бързи пръсти по кръста, по гърдите, докато попадне на останали там патрони. И през тялото на четника минаваше бърз трепет: свършат ли се вече патроните!...

Но всичко се свърши по-бързо, отколкото всеки един от обсадените комити очакваше.

Слънцето се показва на изток и Фиган присви очи от първите му огнени стрели – той пазеше откъм източната страна на кулата. Отдръпна се, свали пушката от рамото си да си поеме дъх издълбоко; при появяването на слънцето, след тая страшна нощ, сякаш обръч стегна гърдите му. Нека стрелят мръсните презглава! Няма да мисли за тях поне една минута. Младият момък се изви назад да погледне другарите си, доколкото се виждаха иззад хамбарите. Ето Щърко – как се е вдал в стрелбата и цял се е облегал на пушката си, протегнал врат от широката яка на селската си риза, като да беше готов да подаде и главата си през бойницата. Мераклия човек – нали сега почва! И младият момък едва-едва се усмихна, горд със своята опитност. Там, зад стълбата, бяха Войбогата и Димко; той вижда циганското лице на Димко. Само той, Димко, не се уморява... Фиган сведе очи към пода. Две малки, тесни слънчеви петна бяха грейнали в праха, около тях трептеше едвам доловимо сияние. Той се помръдна и друго едно, също такова тъсно, мъничко слънчево прозорче се отвори в миг на отсрещната стена, в протегналия се слънчев лъч трептяха

и блестяха безброй прашинки. Но какво се е заяпнал Фидан, време ли е сега?... И тъкмо се обърна към бойницата и понече да притисне отново приклада на пушката към рамото си, един куршум го шибна ниско в основата на голата му шия. От гърдите му се изтръгна вик, но се спря в гърлото му, заклокочи. Кръв бликаше обилно от шията му, от устата му, той залитна назад и не изпусна пушката си, сетне падна заедно с нея. До рамото му на пръстения под бързо се образува голяма локва кръв. Усетиша падането му едновременно и войводата, и Димко. Войводата дръпна веднага пушката си от бойницата, обърса с ръкав обилната пот по челото си, по цялото си лице. И тъй през дигнатия си лакът гледаше един миг падналия четник. Димко едва се поузви нататък, сякаш колкото да установи станалото, и отново се приведе над пушката си, съсредоточен в стрелбата си, усърден.

Церски пристъпи към падналия си другар, отпусна се на колена, остави пушката си на пода, Фидан още не беше мъртъв. Войводата провря ръка под главата му, наведе се към него и срещна очите му. Той подигна младата глава и дългите коси, зацапани с кръв, увиснаха до земята. Войводата виждаше ясно лицето на ранения, виждаше как гасне по него светлината на живота; по ръката му под натежалата глава плъзеше гъста, лепкава струя кръв. Очите на ранения бяха втренчени в неговите очи и само в тях още гореше жив сляй. Те го гледаха живи, млади и хубави, жадни, уплашени, докато плувнаха в съзвиз. Той се приведе и притисна нежно към гърдите си тая отпуснала се глава – та Фидан беше още дете... Когато войводата отново погледна лицето му, очите бяха вече угаснали, но все тъй плувнали в съзвиз. Той сложи главата му на пода, изправи се. Пушката на младия четник лежеше там, до отпуснатата му ръка. Церски плъзна по нея поглед – сега тя не беше нужна никому. Наведе се бързо, взе своята пушка и се върна при вратата. Димко каза, без да го погледне: – Готвят се да ни притиснат...

Церски въздъхна мълчаливо, издълбоко и наново

провря манлихерата си в бойницата.

Стрелбата отвън клокочеше непрекъснато, засилваше се и се усещаше повече по глухия тропот на куршумите, които се изсипваха върху стените на кулата на гъсти рояци. Четиримата мъже отвътре виждаха през процепите на бойниците как все по-често и от всички страни наоколо се надигаха гърбове, лакти, задници, надничаха глави и те се бавеха за миг или два къде по-скоро да насочат пушките си. Ала техните смъртоносни куршуми, които държаха приковани към земята тия раздвижени се тела, губеха власт над тях. Срещу каменните стени на кулата се надигаше все по-дръзко струпалото се наоколо човешко множество, докато изеднаж, като по даден знак, наскочаха от всички страни по двайсетина или тридесет турци и се втурнаха с диви крясъци към кулата, приведени, с насочени пушки. Веднага скочиха и други след първите, сега като че ли всички се надпреварваха. В нозете им се търкулнаха неколцина улучени от комшутите, но вече мнозина се бяха прилепили към стените на кулата, където четнишките куршуми не можеха да стигнат. Един едър турчин от башибозука бе грабнал секирата и я заби във вратата. Димко го уби с един куршум в главата почти от упор през бойницата си. Ала сега турците провираха своите пушки през бойниците и стреляха навътре в кулата. Щъркот бе уловил една турска пушка, но не можеше да я спре да стреля и я изпусна още след първия изстрел. Той, Щъркот, сякаш пръв усети колко опасно беше сега за четниците да стоят на долния кат и пръв се втурна към стълбата. Сетне се чу и гласът на войводата:

– Качвайте се горе... горе!

Щъркот едва ли не ги прескочи тях двамата с Димко с дългите си нозе и хукна по две стълпала нагоре. Изкачиха се след него и те двамата, зададе се и Нове. Горе, на втория кат, сякаш беше по-тихо, тък и наистина стрелбата вън бе оредяла. Две стаи с широк чардак зееха тук голи и празни, без врати, с разкъртени прозорци, тук-там по очуканите стени, по разкрие-

ния прогнил под блестяха някак не на мястото си широки слънчеви петна. Долу се чуваше възбудена врява, някой от турците наново бе взел секирата и блъскаше вратата. Войводата и Димко се спогледаха и Церски мълчаливо посочи в шепата си една пачка патрони – последната; сетне гръпна затвора и сложи пачката в манлихерата си. А Димко каза:

– Имам още два вътре.

И приподигна пушката си. Китан Щъркот стоеше срещу тях и ги гледаше с очи като на бухал, разкрячен, приподигнал ръце, с пушката в едната си ръка, а на пояса два патрондаша, на гърдите му кръс-тосани още два и по тях лъчиха госта патрони. Димко показва белите си зъби:

– Виж го Щърко как се накутил цел с патрони... Може да се бие още два дни с турците.

– Взех ги от Арсо, после и от Фидан. Еднакви са. Защо да ги оставиме...

Войводата го погледна замислен, сетне погледна Димко:

– Що да му правим?

А Димко се обърна направо към младия селянин:

– Хай, да те вземе мътната! Ще дойдеш ли с нас, бре?

– Ами с вас, знае се... Нели с вас съм тръгнал... – отвърна Щъркот.

Долу вратата кънтеше и се цепеше; турците сега работеха с две секири. Войводата погледна надолу, през отвора за стълбата:

– Какво стана Нове?!... Я! Ударил го.

Надникна бързо и Димко. На две стъпки пред вратата се бе тръснал Нове с гръб в първото стъпало на каменната стълба и главата му като че ли бе сложена нарочно върху стъпалото, та се виждаше лицето му восъчножълто, с притворени очи. Димко каза:

– Той пръв ще ги посрещне. – Сетне извика: – Нове... Нове!

Вратата долу трещеше цяла и потрепваше под бързите удари на двете секири. Войводата се загледа пак в Щърко:

– Ние... Чуваш ли... нема да се дадем живи на турците. И сме се клеели ние с Димко. Ти какво? Ще им се дадеш ли да те уловят жив?

– Не искам... – ширеше още по-големи уплашени очи Щъркот и после викна, сякаш отеднаж се сети: – Ще се бия!

– Разбиват вратата, бре! – викна му по същия начин Димко. – Ние с войводата имаме още по два-три патрона. И после – това е, къде ще мърдаш. Куршумът в устата и хайде. Да би мирно седело... Е, ти ще видиш, пък ако ти хареса, направи го и ти... – Сетне се обърна към войводата: – Остави го. Да прави каквото ще. Или пък азите ще го оправят.

От вратата долу отскочиха трески. Среда шумната врява вън се надигаха тържествуващи викове; по-вечето от турците, изглежда, се бяха струпали пред вратата и чакаха да нахлуят в кулата. Секирите спряха да блъскаят. През една гола цепнатина на вратата се провря гола мургава ръка и търсеше лоста, с който бе подпряна. Димко дигна пушката си и гръмна във вратата. Ръката трепна и бавно се измъкна вън. Надигна се там още по-силен викот. Димко гръмна още еднаж във вратата и пак се надигнаха викове.

– Какво ще чакаме да влезат... – каза той.

Обърна се към войводата и протегна ръка:

– Дай... Може да ни изпреварят.

Церски го погледна мълчаливо. Сетне бръкна в пояса си и извади един лебелов револвер. Погаде му го. И се обърна рязко към вратата, насочи бързо пушката си и започна да стреля – пет пъти едно след друго. Глъчката пред вратата вън избухна още по-силна. Чува се и няколко изстрела. Чу се и същият хриплив, прегракнал глас, който пак викаше нещо на турски.

Войводата пак се обърна. Край стената в отсрещния край на чардака се бе изпрудил Димко, дясната му ръка бе паднала на гърдите му, подпряна с лакът на пода, а долу бе се търкулнал револверът. Церски все бързаше, сякаш беше ядосан за нещо: улови манлихерата си откъм цевта и я удари с все сила в рамката

на близката врата. Удари я още един път. Прикладът на пушката отскочи, а Церски ядно захвърли на пода останалата ѝ част. После той пристъпи бързо-бързо, взе револвера, както бе паднал на пода до Димко, и като че ли едва сега забеляза Щърко, който се въртеше след него и следеше като омагьосан всяко негово движение. Войводата му посочи револвера в ръката си:

— Ще остане вътре още един патрон. Три беха.

Все тъй, като че ли вършеше някаква много бърза, много важна, но досадна работа, и пак забравил младия селянин, който го гледеше отсреща, той се подпря с гръб на стената и се застреля в същото око. Най-напред падна на пода револверът му, падна и той.

Долната челюст на Китан Щърко тракаше, трепереха силно и двете му бузи. Той се огледа безпомощен, послуша се: долу турците пак бяха почнали да разбиват вратата, която се цепеше на трески, чуваха се редки гърмежи и все същата шумна страшна врява, отделни гласове. Щъркот се втурна към отвора на стълбата, навеси се, по вратата светеха вече много цепнатини, а на първото стъпало там се виждаше пожълтало лице на Нобе. Младият селянин отскочи назад, мина в съседната стая и отеднаж забави ход, пристъпи предпазливо, надзърна отдалеко през един от прозорците — долу, в двора на кулата, се бяха струпали турци един до друг, всички зяпнали на матък, чакаха, видяха се, да се отвори вратата. Щъркот пак отскочи назад — гали не го забеляза някой! Сетне излезе на чардака и бързо пристъпи към един прозорец насреща, прескочи нозете на войводата, приподигна се предпазливо. Отсам, на противоположната страна на вратата, дворот беше празен. Щъркот се приближи още повече към прозореца и пак надзърна — тук дворот на кулата наистина беше празен. Турците се бяха струпали на към вратата, вече сигурни в победата си. Щъркот стисна по-здраво пушката си, сложи гълата си нога на разкъртения, широко зейнал прозорец. Все още в колебание, той чу как се блъсна долу вратата в стената и тържествуващите виковете на турците, които нахлу-

ваха. В следващия миг Щъркот скочи от прозореца.

Усети как спря гъхът му, усети удар, после се стъмни пред очите му, а струваше му се, че вижда, и който знае след колко време се видя потънал до над колелата във вода и тиня.

Той беше попаднал в един не много дълбок изоставен кладенец. Един малък начупен кръг синьо небе светлееше високо над главата му и се виждаха разкъртените камъни по стените нагоре. Щъркот стоя тук, в тинята, докато светлият небесен кръг горе потъмня и се запалиха там две ярки звездици. Турците не се бяха и досетили да надникнат в изоставения кладенец в задния двор на бейската кула.

Още през нощта се бяха върнали в града ранени турци и който знай по какви пътища, като се раздени, вече цяла Преспа знаеше какво ставаше в Криводол. Тая нощ мнозина преспанци не бяха спали от страховете и тревоги, а някои и от едно особено възбуждение, в което имаше и радост, и гордост, и бунтарска гордост. Срецу една малка чета се бяха дигнали стотици турци — аскер, башибозук, та и кавалерия бе отишла, и цяла нощ, до изгрев слънце, битката не престана. Голяма сила бяха показали комитите и мнозина преспанци, нетолкова от суета, колкото от патриотично въодушевление, се чувстваха като участници в техния подвиг. Градът още не знаеше как бе завършило сражението, но стигаха и гърмежите през тая дълга нощ. Още в тъмни зори се замъркаха люде по градините и дворовете, срещаха се през зигове и плетища, провираха се през вратички, шушукаха, разказваха и преразказваха ненаситно, събираха и предаваха вестите около сражението, желанията, предположенията в единия двор ставаха истинска случка в съседния.

И докато се виждаше таква оживение по дворовете и градините, улиците бяха тихи, безлюдни, рядко ще премине от една до друга порта някоя забързана жена или ще изтича дете. Като да беше голям някой празник, а беше работен, есенен ден и слънце-

то вече изгряваше. Време беше вече, а мъжете не бързаха да отворят дюкяните си, надничаха от портите — кои ли ще отидат първи в чаршията, изчакваха, бояха се. Какво ли ще става днес? Но чаршията не можеше да стои днес затворена — това би било същински бунт и явно съгласие с комитите. Започнаха да се отправят към дюкяните си по-смелите, все по-стари люде, препасани с престилки, със запрети на ръкави още от дома, със загрижени лица — за работата си мислеха те и уж за нищо друго. Които, малко преди това, бяха махали ръце възбудено и бяха разказвали за сражението в Криводол едва ли не като очевидци, сега пристъпваха смирено, с наведени очи, тихо дигаха кепенците на дюкяните си и все се маеха вътре, бояха се да ударят с чук, да застържат с трион. Ала чаршията пак се изпълни с всекидневния многоглас шум. Не се чуваха само виковете и смях, не се подхвърляха закачки през тясната улица — всеки гледаше да стои в дюкяна и повече отвсякога беше зает с работата си. Редките подгнани турци минаваха намръщени — сърдити бяха на всички гяури, двете турски кафенета бяха празни тая сутрин. Преспанци скришом, изпод вежди следяха агаларите — накъде ходят, подаваха глави след тях. Мина и башполицът, но и той не подигна очи да поздрави някого от познатите си из чаршията.

Пак мина най-напред кавалерията, мина през цялата чаршия, по дългата улица за казармата. Отдалеко се чуваше тропотът на приближаващите се коне и преспанци я следяха повече с уши, отколкото с очи. И всички видяха, че кавалеристите водеха шест коня без ездачи. Не след дълго през чаршията мина и пехотата в не много стройни редици и преспанци пак забелязаха каква умора личеше по лицата на войниците. Веднага след тях тропотеха и седем-осем коли, лежаха в тях войници, а други бяха грижливо покрити, но се показваше по някоя нога, обута в груба войнишка обувка — колите бяха пълни с ранени и убити войници. Не избягна и това от бдителните очи

на гяурите. Загаде се и башибозукът. Цяла тълапа турци изпълни улицата, надигали оръжия, водеха ги главатарите им, дигнали глави, разширили лакти, люлееха се бабаитски празните ръкави на чепкените. Виждаха се в първите редици познати агалари и бейове, но влачеха след тях йемени на боси нозе и бедни люде, с кръпки по бечвите и шалварите си; към края на върволицата въртяха очи и неколцина цигани, надигали секири, набучили ножове в орфаните си пояси. Мълчаливо минаха турците и попоглеждаха надменно, само едно младо турче се наведе с пушката си на рамо, взе камък и го изпрати в един дюкян, види се, поради някаква предишна вражда. Остро извънтя счупено стъкло в настръхналата тишина в чаршията, при толкова люде и глух тропот на множество стъпки. Башибозукът минаваше през гяурската чаршия като победител, но и след него тропотеха няколко коли с ранени и убити. Пак със скрити погледи изпроводиха преспанци и тия коли и по своето се чувстваха също победители.

Юзбашията Юмер Али ефенди мина със запитиетата по друга улица. Той се отби в малката сграда на градската поща и влезе при телеграфиста — младо бледолико ефендие с протъркани лакти и отколен кир по яката на тясното му сиво сепре. Той седеше неподвижен пред апарата си като пред идол, на главата му стърчеше висок, възморов фес, нахлупен до ушите, с дълъг тежък пискюл. Не се обърна да погледне юзбашията, бледото му възкьосаво лице бе застинало в израз на тържествена унесеност. Юзбашията каза:

— Една важна телеграма до валията.

Едва сега младият телеграфист изви към него кръгли големи очи и отвърна само с устните си — тънки, безкръвни:

— Добре, юзбаше ефенди.

Той размахна, протегна, разкърши ръце и късите ръкави на сепретото му се дръпнаха чак до лактите. Сетне замагна отдалеко и сложи пръст върху чукче-

то на апарата с голяма съсредоточеност и сякаш спря гъха си в очакване. Предаването на телеграмата стана с истинска тържественост. Телеграфистът чукаше с изпънат, вдървен гръб, фесът му стърчеше високо, едва-едва се поклащаше дългият пускюл. „Рано тая сутрин – гласеше телеграмата, – унищожихме в село Криводол цялата разбойническа чета след цяла нощ сражение. Още днес ви изпращам погробен доклад. Юзбашу Юмер Али.“

Телеграфистът отново изви към юзбашията големите си очи. Юмер Али улови погледа му и мълчаливо кимна със спуснати клепки: да, това съм аз!

Турците оставиха убитите четници в кулата. Взеха само оръжието им и счупената манахера на Стефо Церски. Неколцина от аскера и башибозука, а също и циганите, се опитаха да съблекат и грехите им, но бинбашията ги разгони, все пак някой от тях успя да смъкне новите подковани опинци на Арсо.

Едва след като си отидоха турците и се скриха зад ниския рид накъм града, наизлязоха селяни като изпод земята. Събра се цялото село – мъже, жени, деца. Полякът бе изчезнал някъде – не беше мястото му тук, при комитите, макар те да бяха мъртви. Селяните влизаха в кулата, гледаха убитите четници, тихо бършеха сълзи жените и подсмърчаха.

– Ами да вземем да ги погребем – рече някой.

– Ами да ги погребем – повтори друг.

Трети каза предпазливо:

– Да не искат да ги дигнат турците...

Влизаха и излизаха още дълго селяните в кулата, бършеха сълзи мълчаливо жените. И пак рече някой:

– Какво чакаме... Да ги погребем.

Най-напред изнесоха мъртвите вън, наредиха ги един до друг край една от стените, под сянка. Жени избърсаха лицата им с груби мокри кърпи, крътосаха ръцете им на гърдите, запалиха по една тънка свецица над главите им. В това време група млади мъже

копаеха широк гроб до олтара на селската черква. Извишила бе там клонки млада тополя и до нея копаеха общия гроб. Някой не нареждаше и разпореждаше – къде другаде би било по-сгодно за гроб на такива мъртвици. Селяните познаваха и войводата, и четиримата му четници, яли бяха хляб заедно, спали бяха под един покрив. Какво имаше да се говори и разговаря за тия петима мъже, които бяха дигнали оръжие и ходеха между народа като негови закрилници и умряха храбро. Селяните не умееха да изказват своята обич и благодарност към тях, своята скръб, но мълчаливата сериозност и съсредоточеност, с която се грижеха сега за тях, за гроба им, беше същата, с която се отнасяха те към работата си, към земята, към хляба, към собствената рожба и към всяко важно нещо, което крепеше и поддържаше техния прост и тежък живот. Някой не беше казал гробът да бъде до олтара на селската черква под младата тополка и да бъде общ, братски гроб за петимата загинали мъже – то се знаеше и се разбираше само по себе.

Сложиха ги един до друг в общия гроб, войводата в средата – най-едър от всички, с най-мъжествени черти на своето бледо лице и сега, в смъртта. От дясната му страна сложиха най-младия му четник – Фигана, да бъде и тук под негова закрила. В селото нямаше свещеник – идваше понякога свещеник от града, но къде биха го намерили сега? Старите селяни се кръстеха мълчаливо, усърдно, за да личи, че влизат в гроба християни. Писнаха с глас и няколко от жените – само за клетник някой без име и без дом не ще заплаче никой над гроба му, а тия петимата мъже бяха свои, родни. Като израсна могилата от грудки прясна влажна пръст, сложиха над главите на погребаните там пет бели камъка – по един знак за всекиго от тях. После селяните пак тъй мълчаливо се пръснаха, всеки по работата си. Изникна отнякъде полякът – да дебне, да слухти, да ругае, още по-зъл отпреди. Няма го сега да ходи из полето с манахера на рамо Стефо Церски...

Цял един дълъг ден прекара Китан Щъркот на гъното на кладенеца, потънал до над колената си в тиня. Час по час той местеше нозе в тинята или ще гизне глава и очи, пълни с мъка, нагоре към малкото късче небе, ще се улови с две ръце за плесениялите камъни около него да не му тежат поне ръцете за някое време. Сети се преди това и подпря пушката си между камъните да не му тежи и да не се зацапа в тинята. Той чакаше да се стъмни най-сетне, за да се покатери нагоре от камък на камък и да излезе от тая дупка. После накъде? Накъдето му видят очите. До едно време стигаха до него в кладенеца глухи, далечни гласове, после всичко утихна — дали си бяха отишли турците? Гладен беше той и жаген дълго търпя и току се навее в тесния кладенец, гребна с две ръце от мътната воняща вода в нозете си и пи. После пак. Горе, на порушената ограда на кладенеца, внезапно кацна малка птичка и цяла трепти, врътна главичка и нагоду към него, трепна с крила и изчезна. Това беше всичко през целия безкраен ден. Най-сетне късчето небе започна да тъмнее, кладенецът се изпълни с черен мрак. Бавно се разгоряха горе и две далечни звезди. Китан все по-често местеше прокисналите си нозе в дълбоката тиня. Мислеше си за пушката. Къде сега без нея? Ще я надене той на шията си и така ще се катери нагоре. И тъкмо когато небето горе потъмня и блестяха само двете звездички, мярнаха се там две сенки — две човешки глави, и глух, сподавен глас изпълни целия кладенец:

— Жив ли си, бре?

Китан зяпна с изблещени очи в мрака и не отговори. Чу се друг глас някъде вън от кладенеца и все пак близо:

— Да не е излезъл...

И пак първият глас нагоду в кладенеца:

— Тука ли си, бре?... Не бой се. Ние сме тукашни люде, свои.

— Тука съм — отвърна Китан с пресекнал глас.

Нещо се мярна горе и върху Китан падна дебело, тежко въже.

— Дръж се здраво... Ние ще дърпаме нагоре.

Китан най-напред наляна пушката си на врата, сетне нави въжето на голите си ръце. Ай, господи! Кои ли са тия горе? Не ще да са лоши люде. Е, да става каквото ще — няма вече накъде. Въжето започна да се дърпа нагоре с голяма сила. Нозете на Китана тежаха като олово, изтръпнали, прокиснали.

Горе го посрещнаха трима мъже, селяни като него.

— Намъчи се днеска — каза единият от тях. — Хайде. Да не изскочи отнекъде полякът.

— Къде? — попита Щъркот. Сега той едвам се държеше на нозете си.

— Ами... дома — каза единият селянин. — Тук ли искаш да стоиш? Капнал си днеска цел ден. Дай, ако искаш, пушката, тежи ти.

— Не, не — притисна Китан пушката си с две ръце.

Тръгнаха в тъмнината и четиримата, полека — Китан едвам влачеше нозе. Минаха по самия край на селото, после отеднаж свиха в една уличка. Влязоха в широк двор — далечно в гъното му светлееше отворена врата. Лавна куче, но после заскумтя радостно. Откъм гъното на двора се зачу женски глас:

— Ти ли си, Китане?

Щъркот се учуди, но селянинът до него отговори:

— Аз съм, майко?

— И ти ли си Китан? — попита Щъркот.

— И аз ами — усмихна се в тъмнината селянинът.

Едва сега забеляза Щъркот, че другите двама селяни бяха изчезнали някъде. Другият Китан го въведе въкъщи, посрещнаха го там две жени, настаниха гостна край огнището и по-старата от жените приседна да раздуха огъня. Даде сега Щъркот пушката си на другия Китан и той я подпря в гъла. Свали Щъркот и четирите си патронадаша, помогнаха му да се изuele, донесоха му топла вода да измие нозете си. По-старата жена, майката на другия Китан, каза:

— Още не е студено, ама без огнец нищо не може... Ти ела, синко, по-близо, да си поизсушиш дрехите.

Седнаха да вечерят и четиримата; на една рогоз-

ка край стената насреща спяха три гребни деца, покрити с шарена селска черга. Не можеше да се съдържа Щъркот – виждаха домакините как налиташе на яденето. Като че ли да го насърчи още повече, другият Китан каза:

– Видели те наши люде, като си скочил от прозореца в кладенеца. Чакахме да се стъмни. Как си се сетил, а?

– Не знам – отвърна Щъркот с пълна уста. – Рекох си: бегай! И рипнах. Видех само, че нема турци там. Не знаех, че има кладенец.

– Ами другите? Войводата...

– Войводата се уби сам. И Димко. Другите турците ги избиха.

Постлаха му да легне в ъгъла до пушката. Тук прекара Щъркот и на другия ден и когато се стъмни пак, дойдоха ония двама селяни и му казаха да се готви за път. Щъркот послушно obu засъхналите си опинци. Другият Китан каза:

– Така ни е наредено. Не е много сигурно тука, близо до града сега, след сражението.

Китан Щъркот не попита кой бе наредил да напусне Криводол – не му дойде и на ум да попита. Откакто бе тръгнал с комитите, учили го бяха да не пита много и да разпитва. Къде би ходил сам сега, а тия люде се грижеха добре за него. Както преди, докато беше с войводата: навсякъде се намираха люде да ги посрещнат и изпратят, да ги приберат, да ги нахранят.

Заведоха го тая нощ в друго село. Два дни след това други люде го заведоха в трето село. Той се чувстваше във властта на незнайна някаква сила, която пращаше тия люде да се грижат за него, да го хранят, да му дават подслон и да го водят от едно село на друго. Предаван от пункт на пункт по организирани села из полето, Китан Щъркот пътуваше към планините на запад, към Железник.

В своя подробен писмен доклад до валията жангармерийският юзбашия Юмер Али ефенди сочеше като свое дело и своя заслуга унищожаването на четата в Криводол. На края на доклада си той самонадеяно твърдеше, че в ръцете му са най-големите комитаджии в Преспа и че предстои пълно разкриване и унищожаване на комитската организация в тая касаба. Той се готвеше да подложи осемнадесетте затворници на разпит в зимника на помещението, в което спяха заптиите. Нареди Юмер Али да се закове на една греда в зимника здрава желязна халка, провряха там и едно дебело въже. Той намизна хитро на башполица Етхем ефенди:

– Който не иска да говори, докато е с главата си нагоре, ще проговори, като увисне с главата надолу.

Етхем ефенди стисна устни, поклати голямата си глава: ще разбуни цялата касаба този човек и каква файда? През време на часовете за свиждане пред оградата на затвора се трупаха все повече люде и носеха цели товари с най-вкусна храна за осемнадесетте затворници. Не бяха само техни роднини, а идваха всякакви люде от целия град. Етхем ефенди всичко виждаше: с тия осемнадесет души бяха всички гяури, цяла Преспа. Той отиде при каймакамина.

Цял един ден се колеба каймакаминът – боеше се от Юмер Али, но най-сетне се реши да изпрати и той доклад до валията в Витоля. „Сега – пишеше той до своя началник, – когато с унищожаването на разбойниците в село Криводол е даден добър урок на всички душмани на дъволета, няма никаква файда да се раздухва загасналото огнище. В целия преспански каймакамлък е мирно и тихо, поради което тук става излишен жангармерийският юзбашия Юмер Али ефенди, както бе излишен – бе добавил смело и коварно каймакаминът, – и при унищожаването на споменатите разбойници, което бе извършено от аскера и башибозука.“

Каймакаминът не искаше да се говори за неговата околия, че е размирна, валията пък не искаше да се говори, че неговият вилает е размирен. Юмер Али ефенди получи нареждане да освободи затворниците и да се върне незабавно в Витоля. Етхем ефенди му помогна да вземе от всеки задържан по две лири, а той, башполицът, взе само по една лира. Юмер Али си замина. Каймакаминът също взе по две лири и освободи осемнадесетте затворници.

ТРЕТА ЧАСТ

Другарка на орлите

– Дейди, Стойне русокосо,
ти ми седиш на два друма,
на два друма, на два пата,
дали виде кой помина?
– Дейди, ага, Осман паша,
поминая комитите
Бради носат до поясо,
коси носат до рамена,
пушки носат манлихери.
и за тебе пращувая...

Народна песен

– Леле, Яно, леле, мила керко,
весден седиш на гергефо, Яно,
и си везиш знаме македонско,
надпис пишеш: „Смърт или слобода.“
Кому ќе го подаруваш, Яно?
– Дар го давам, моя мила майко,
дар за македонските комити,
що ми шетат пустине планини...

Народна песен

– Защо, ти, Органице, не се омажи по
вторно, кога остана млада вдовица?
– Ех, побратиме... Еден беше Орган
войвода, Орган войвода Пиперката...

(Из спомените на Алексо Стефанов Демирхисарски)

I

През първите пазарни дни след сражението в Криводол пътищата около Преспа останаха пусати. Разчуло се бе за сражението и селяните се бояха да излизат по пътищата; агите върху тях повече изливаха яда си, на тях отпъщаваха. Но после чаршията на Преспа се изпълни със селяни. Дошли бяха пазарджии и от най-отдалечените места в околията. Есенно време беше, след вършитби и беритби, тъкмо преди Димитровден, имаше какво да се продаде и какво да се купи. Селяните надойдоха в града и от любопитство – да научат нещо повече за сражението в Криводол, да чуят още еднаж това, което бяха чули вече. Комитите са се избили сами, за да не паднат в турски ръце, а турците са

гизнали с цял керван коли своите убити! Голяма битка.

Към пладие тоя ден по улицата, на която живеяха Крайчеви, се зададе госта възрастен селянин в тъмна шаячна носия от планинските села. Той се озърташе и се поспираше, спря да попита и една минаваща там жена. После пак тръгна с бавната походка на планинец, с широки стъпки и малко присвити нозе и се спря тъкмо пред портата на Крайчеви. Влезе в двора. Нега Крайчева се показа на вратата и подвикна:

— Кого търсиш, човече?

Селянинът се усмихна приветливо, поклати глава:

— Търся аз нещо, ама не знам дали не съм сбъркал.

Ами тука ли живеят Спирко Крайчев, терзията?

— Тука. Тука живеят.

— Ха... Него търся аз.

Нега посреци госта в тремчето, подведе го столче. Поогледа се планинецът, побутна един-два пъти с опакото на ръката госта прошарените си рошави мустаки и започна отдалеко:

— Мене тука ме праща целото наше село. Село Рожден, ако си чувала, има шест часа път оттука. Хе там, по Железник.

— Хаирлия да е... По каква работа?

— По каква ли?... Ти ли си стопанката на Спирко Крайчев, терзията? Той къде е... казаха ми, че тука работи, у дома си.

— Тука си е той, ама е малко болен; ти на мене кажи, аз съм жена му.

— Е, харно — кимна селянинът. — Може и на тебе... Ами вие имате ли девойка... учила, искала учителка да става?

— Имаме, имаме. Доне! — подвикна Крайчевица.

Излезе в тремчето и Дона. Селянинът я погледна за миг с втренчен, изпитателен поглед и се усмихна в рошавите си мустаки:

— Е, ще ни станеш ли учителка? Затова съм дошъл аз чак от Рожден. Целото село ме изпраща при тебе. Ние питахме и дедо владику в Битоля.

— Ще ви стане, защо не — побърза майката.

Тук, в малкото тремче, Даме Скорнев, кожикабия и епшроп на село Рожден, услови за учителка на селото си Дона Крайчева. Както бе разрешил дядо владику, чичко Даме обеща на Дона осем лири плата да учи тя рожденските деца до Гергьовден, а също и да я храни селото през това време. И повече тетка Нега приказваше, а бащата, шивачът, не се обади. Уговориха се новата учителка и стрико Даме Скорнев на другия ден да тръгнат заедно за Рожден; ще дойде стрико Даме с добичетата си да я вземе. Тетка Нега влезе въкъщи да сvari кафе за гостенина — редно е за такъв случай. Като останаха сами в тремчето Дона и стрико Даме, той се усмихна негде пред себе си и каза:

— Да знайш само, учителке, какъв човек ни каза за тебе... Какъв човек!

Чудно ѝ беше на Дона Крайчева, че тоя чичо я наричаше учителка, чудно и радостно, и тъжно, дори и някак страшно. Нима тя наистина беше учителка вече и какво ѝ предстои сега?

— Какъв човек, стрико? — попита Дона, а мисълта ѝ лети кой знай къде, връща се и пак се губи. Тя чува гласа на селянина:

— Голем човек, учителке... — Той се наведе към нея, протегна голия си врат и прошепна, гизнал рунтави вежди, отворил големи очи: — Сам Гоце Делчев!... Най-големият човек на Комитета...

— Делчев ли? — шепне и Дона. — Но как той... знае ли ме?

— Знай те, знай те...

Дона бе чувала за Гоце Делчев. Войвода, народен човек... силен, прочут човек. Но той знае ли я?... Тогава младата девойка стисна с две шепи бузите си: но това е гостът, който им доведе Борис Глаушев! Той бе ѝ казал: „Аз ще се опитам да ви помогна.“ Гоце Делчев... И бе оставил на масичката една лира... Дона пак чу гласа на стрико Даме:

— Иди, вели, там и там... при терзията Крайчев. Ще попиташ за щерка му Дона. Тя ще ти стане учителка. Добро девойче. Така рече той. Знай те. На дедо владику рекохме, че селото те иска, нашето село.

Стрико Даме Скорнев изпи на два пъти горещото кафе, което му поднесе тетка Неда в мъничка чашка; поопари се той, не бе свикнал на такива градски напитки. И стана да си върви:

— Е, хайде со здраве... Утре, учителке, да бъдеш готова... нещо грешки и каквото трябва...

На другия ден те можаха да тръгнат едва към обед, макар стрико Даме все да бързаше, а Дона Крайчева беше готова за път още рано сутринта. Влезе стрико Даме в двора на шивача с добичетата си — две кончета и едно муле, донесъл бе той днес на пазара гърва за продаване. Натовариха на едното конче вещите на Дона, метнаха върху самара едно велене, сложиха и една възглавничка, а възжените стреме на дигнаха по-високо да бъде удобно на учителката. Настъбраха се тук четирите по-малки деца на шивача и други деца от махалата, дойдоха и съседки — такова заминаване и толкова надалеко не беше обикновено нещо. Дона уж помагаше и уж беше спокойна, а очите ѝ тежаха от сълзи. Мъчно ѝ беше най-много за най-малкото ѝ братче, а то сега все се ловеше за роклята ѝ. Като дойде време за тръгване, Дона поиска да се качи на кончето настрана, по женски.

— Е, учителке — спря се пред нея стрико Даме, — немой така, гълъг ни е пътят. Ти качи се по мъжки, така яхат и нашите жени.

Излязъл бе най-сетне на къщната врата и шивачът.

Дона изтича, целуна му ръка, а той нищо не продума. Целуна тя ръка и на майка си, спусна се към децата и като взе на ръце най-малкото братче — не можа да устои повече, заплака. Бяха донесли едно ниско столче и тя възседна кончето по мъжки, стрико Даме ѝ подаде повод — вързал го бе на устата на кончето като юзда. Дона се качваше за пръв път на кон, боеше се, коленат ѝ препереха. Тръгнаха. Стрико Даме вървеше отстрана да я позакрепва, докато излязат на улицата и докато се престраши учителката. Дигна се врява след тях — поздравя, благопожелания. А сърцето на младата

та девойка свило се на две и се мята в гърдите ѝ.

— Со здраве, Доне...

Поолекна ѝ едва когато излязоха от града и се разтвори пред тях полето. Преминали бяха първите есенни гърждове, бяха се заредили откога още все ясни, слънчеви дни. Зеленееше се далечно полето от поникнали посеви, надалеко се виждаше в прозрачния въздух, тъмнееха се тук-там струпани купчини селски къщи — това бяха села от по двадесет, тридесет или петдесет къщи и почти край всяко от тях се издигаха по една или две господарски кули, рядко ще се белне някъде ниска черквица. Много от селата из полето бяха турски чифлици, бяха сиромашки изпличарски села, земята беше повечето на аги и бейове, та гори и тия притиснати към земята къщи с прогнани сламени покриви бяха повечето господарски.

— Горчив им е хлебът на тия люде тука — продума Даме Скорнев, като се оглеждаше наоколо. — Горчив и прегорчив, ами... макар да го имат може би повеќе от нас там, в планината. Ние барем от своя нивица си го вземаме, колкото и да е.

Той яздеше на мулето току зад девойката — да бъде наблизо, да не се плаши тя. Дона познаваше селските патила, нали и майка ѝ бе дошла от село, тук някъде беше и Гранче, родното село на баба ѝ Благуна. Стрико Даме продължаваше да приказва, не може все да се мълчи на такъв гълъг път, пък искаше и да поразсее разтърженото девойче.

— То и ние не сме прокопсали — поклащаше се той на мулето си и ще обърне глава ту на една страна, ту на друга, — ама все по-друг е животът в планината. Тука агата е секи ден над главата ти: и боят, и кехаята, и полякът. Те и нас не ни забравят, ама...Имаме си ние един Селим бей — по-добре да не го среща човек. Той и тука има чифлик, по тия села. Ех, учителке... Нема ли да се свърши християнското тегло!...

Слънцето някак много бързо падна ниско над хоризонта на югозапад, но и не беше много бързо — те пътуваха близо три часа из полето и започнаха да се из-

качват по ридищата накъм планината. Но такъв е късият есенен ден, притоплее на плагнел и после отеднаж слънцето започва да пада надолу, да гасне, от земята се гизга хлад. Като навлязоха двамата пътници в планината, по стръмния криволичещ път бяха полегнали тъмни студени сенки, слънцето светеше все още ярко по високите припечи, но не топлеше. Бледото личице на девойката бе започнало да синее, по гърба и колената ѝ започна да пълзи студ. Стрико Даме не изпушаше нищо от очите си, познаваше той планината. Погаде загрижен на девойката някаква своя греха:

– Наметни се, учителке, студено е тука, планина е. Да стигнем еднаж до Дебрища, после сме близо веке...

Не беше далеко вече и Дебрища – най-голямото село в Железник, с около двеста и петдесет къщи. През него минаваше пътят от Преспа за селата по Железник, а село Рожден беше на около един час път от Дебрища. Откакто навлязоха в планината, пътят лъкатушеше покрай една малка планинска река, която шумеше в дола, и през оголените храсталаци се виждаше бистрата ѝ вода как се разбива на бяла пяна по каменистото корито. Те я прегазиха един път, прегазиха я още еднаж и Даме Скорнев рече:

– От Рожден иде тая вода, учителке. От нашата планина извира.

Приближаваха се към Рожден двамата пътници и стрико Даме бързаше да стигне по-скоро там с мисълта си. Пътят ставаше по-стръмен, долищата наоколо – по-дълбоки, върхове и хребети издигаха рамена чак до светналото високо горе студено небе. Сега Даме Скорнев слезе на няколко пъти от мулето си, да е по-леко на добичето по стръмното.

Селото Дебрища се оказа отеднаж пред очите на младата девойка, по неравното гръно на една малка котловинка. Къщите му бяха накацали по няколко полегати височинки, а долу, в подножията им, се отваряше малък площад. Там минаваше и реката, виждаше се над нея доста широк гървен мост. Почти всички къщи бяха по на два ката, белееха се отдалеко някои

наскоро варосани и всички бяха покрити с плочи. На площада долу беше и селската черква, а на едно доста високо плато край селото се виждаше ниска дълга постройка с редица малки прозорци и три врати: мяркаха се край тая сграда някакви черни човешки сенки.

– Това долу, учителке – сочеше стрико Даме, – е черквата, а до нея, виждаш ли, училището; те, дебрищани, имат четирима учители. Е, насреща, по улицата, е чаршията; ще минем оттам. А горе там, виждаш ли, там е казарма. Ето, аскер шета наоколо. Държат тука до стотина души аскер, пусн да опустей...

Казармата – ниската продълговата сграда – беше на най-хубаво място край селото, ала бяха започнали да се катерят нататък и селски къщи. Навред около селото се спущаха стръмни планински склонове и някои бяха обрасли с храсталаци и гори.

По пътя се срещаха все повече люде, мина и стадо овце. Дватамата пътници слязоха надолу към селото, трите добичета изтропотиха по гървения мост. Тук Даме Скорнев скочи от мулето си и го поведе, хвана за оглавника и кончето на Крайчева. Той се оглеждаше плахо и бързаше – боеше се да не би да изскочи отнякъде някой аскер, боеше се той за младата девойка, да не я уплаши някой от турците, на макар и сред село. Те свиха по улицата, където беше селската чаршия – два-три дюкяна и един хан с механа, – и се спряха пред една коларска работилница.

– Тука, учителке, ще се поспрем малко, да си починем. Имаме време, близо е веке Рожден.

– Да слезна ли...

– Ами слезни, слезни, да се пораздвижиш. – И той поведе кончето край един голям камък току пред работилницата. Докато ѝ помагаше да слезне, откъм работилницата се чу плътен мъжки глас:

– О-хо, ти ли си, Даме... Връщаш ли се веке?... Добре дошъл! Учителката, а?

Дона Крайчева с мъка слезе от самара и после от камъка; нозете ѝ се бяха вдървили. Пред вратата на работилницата бе излязъл около четиридесет и пет

годишен мъж, среден на ръст, но широк, малко приведен, с доста голяма кръгла глава, прошарените му коси бяха започнали да редят на темето. Той излезе със запретнати ръкави, с тесла в ръка и се виждаха разголените му мускулести ръце, препасан беше с мешинена престилка – току-що бе прекъснал работата си, но в работилницата продължаваха да чукат, да стържат и дялат двама-трима негови люде. Той премести теслата в другата си ръка и протегна широка силна десница, позацапана с някаква чернилка:

– Добре дошла, учителке!... Да беше влезла малко вкъщи; може и отпук, през работилницата, да си починеш... Нема никой вкъщи, сички са горе, в новата ни къща при казармата. Но ти влез, влез. Ще поседнем там, в двора.

– Да влезем, учителке – обади се стрико Даме, който бе вързал там добичетата, и се приближи с една торба в ръцете си, ниско провиснала, тежка.

Поведе ги коларят, минаха през работилницата и излязоха в едно малко затулено дворче, а там беше и къщата на коларя – малка, ниска, в земята чак, с широки разкрити стрехи и засенчени прозорци. Той се обърна към Дона:

– Ето къде живеиме и сега, учителке, тука отглеждаме и децата, но не е това къща за живеене... Тука – добави той и по челото му се появиха дълги бръчки, – тука почива домакинята ми преди близо три години.

Той изнесе столчета, кожената му престилка шумеше, седнаха и тримата в двора. Стрико Даме рече:

– Ама новата ти къща е хубава. Отдалеко се вижда.

– Аха, бива я. Правихме я с голем мерак. На два ката с по две стаи и високо горе, цел ден я пече слънце. Тия дни ще се преместим там. Измъчихме се тука, учителке, цел живот, ама не е лесно да се събере за една къща, от тъмно до тъмно с теслата, с чука в ръка...

Дона Крайчева го гледеше и слушаше с някаква радост и дори умората ѝ бързо изчезваше. Коларят беше здрав и силен, ведър човек, с широко приветливо лице, цяло попръскано с дребни следи от шарка, но то-

ва още повече отваряше сърцето ѝ към този човек; очите му – пъстри, под въздебели вежди, непрестанно се смееха, през провиснали, пооскубани мустаки се виждаха големи здрави зъби и предните два бяха доста раздалечени един от друг; гласът му беше пълтен, звучен, движенията му бяха вече малко понатежали, но сигурни и точни. Даме Скорнев като че ли бързаше да се похвали и драго му беше да говори за приятеля си:

– Ето, учителке, този човек е стрико ти Кузман Велянов, него цел Железник го знай, сички села, кому ли не правил кола, кому ли не поправял, като нямаш пари, и без пари ще ти я поправи. Такъв е той, да го знайш.

Кузман Велянов се засмя от сърце, той беше винаги склонен да се посмее със звучния си глас, та се чуваше надалеко смехът му.

– Ти остави мене, Скорне, умрела циганката, що ме хвалеше, ами носиш ли ми поздрав от Преспа?

– Нося ти, нося ти. – И стрико Даме бръкна в торбата, която бе оставил до нозете си на земята. После, като видя, че Кузман Велянов му направи незабелязано знак с очи, той продължи: – Ти немай страх... учителката си е наша. Нели знайш кой ме прати при нея.

– Наистина, учителке – поприведе се към нея коларят и позаглуши силния си глас, – ти знайш ли кой те препоручи на рожденици? Делчев. Гоце Делчев. Оттука мина. Е-е! Крила пораснаха на рамената ни с него!

Даме Скорнев извади от торбата си някакъв пакет, завързан с вехта кърпа и тънко въже, а се виждаше, че е тежък. Коларят го пое с две ръце и попита:

– Това ли е сичко? Колко са?

– Четири.

– Не са много, какво... Пуста наша сиромашия! И в това сме сиромаси!

– Нося ти и писъмце. – И стрико Даме започна да тършува в пояса си някъде отгоре и едва ли не го разпаса цял, най-сетне извади една сгъната изпомачкана хартия и я подаде на коларя.

Той пък веднага я мушна в пазвата си. Даме Скорнев се обърна към младата девойка, която се бе заг-

ледала някъде встрани, за да не изглежда, че проявява любопитство, пък и не се досещаше тя какви са тия „поздрави“, които бе донесъл от града.

— Да бехме си тръгнали беке, а, учителке... — каза той. — Време е.

Дона стана. Кузман Велянов се мушна бързо вкъщи, скри там някъде пакета, в който бяха увити четирите бомби, и пак излезе да изпрати гостите си.

Малко по-късно стрико Даме и младата девойка, възседнали отново двете добичета, напуснаха Дебрища. Стрико Даме блъскаше час по час нозе в корема на мулето си, подвикваше на третото добиче, което кликаше след тях:

— Дий, пусто... — Сетне промърмори: — Да минем още Дълги рид, па...

Гъсти, студени сенки пълнеха долищата, пълзяха по стръмнините и само високите планински върхове сияеха, озарени от алени пламъци на залеза. Есенният ден бързо гаснеше и когато Даме Скорнев и младата девойка влязоха в село Рожден, вече се мръкваше.

II

Дона Крайчева не спа много тая нощ, макар да беше уморена, и рано на другата сутрин излезе на високата каменна площадка, на самия ѝ край, огледа се бързо, сетне дигна глан да засени очите си. Слънцето току-що изгряваше иззад голите скалисти върхове насреща. Нататък, отвъд няколко сиви планински хребета, бе останал родният ѝ град. Тук Дона бе попаднала в орлово гнездо — високо горе под ведрото есенно небе. Току пог нозете ѝ се разтваряше дълбока стръмна пропаст, а навред наоколо бяха натрупани грамади от сиви, сивкави скали, стичаха се по долища и процепи като с ръка загладени жълти, пепеливи и бели сипеи. Тук-там, по малки разхвърляни полянки се жълтееше прегоряла трева, а по цялата северна страна се простираше стара широколистна гора, през долища и падини, та прехвърляше и отвъд насрещния хребет. Изгряващото слънце озаряваше с ален, златист блясък синкавите

зъбери, оределите вършини на гората; бледорозови сияеха тук-там по стръмнините разровени мраморни залежи, дото селяните къртеха блокове снежнобял мек мрамор. Утринната мъгла бързо изчезна от планинските върхове и само ниско долу, в малката сенчеста долина, дото глухо шумеше реката, все още лежеше бяло влажно валмо, през което се забелязваха двете селски воденици там, няколко къщи, малки, накъсани ниви и ливади, повехнали върбалаци и криволичещият край тях каменист път. Бързо изчезваше и сланата по камънаците и полянките наоколо, блестяха навред, в мекия съл на слънцето, бисери и елмази.

Радостно блестяха и кафявите очи на Дона Крайчева, с жадно любопитство разглеждаше тя своето ново гнездо. Рано напусна тя бащин дом — хе там, отвъд сините планински хребети, — гоиде тук, сред тая дива планина, да учи децата докъде Гергьовден. Би желала сама да се учи повече, но баща ѝ не можеше да прехранва само с една изгла седем гърла вкъщи. Тя беше най-голямото от децата му и първа трябваше да се притече на помощ. Сама ще се прехранва тук и осем лири ще даде на баща си. Като се изкачи тук вчера, на мръкване, премаляла от умора върху дребното конче, тя почувства ведно със студения мрак над планината как смътна уплаха пронизваше сърцето ѝ, но то беше след шест часа езда върху твърдия самар и може би от тъга за напуснатия роден дом. Сега, в това слънчево утро, планината беше величествена и прекрасна. Дона се учудваше на тая хубост — откъм полето около родния си град тя бе виждала планините като сиви, мотри или дори черни стени, а ето каква хубост криеха далечните планини! Слънцето се издигаше все по-високо, блестеше цялата планина и пъстрото есенно рухо на гората, засия млечнобяла и мъглата долу, та цялата долина изглеждаше като дълбоко езеро, през тихите прозрачни води се виждаха на дъното му двете воденици, бледозелените лъки край реката, белите камъни по речното корито, криволичещият път и няколкото селски къщи там с малки дворове. Други селски

дворове се виждаха по-нагоре по стръмнината, чак до хребета насреща. Село Рожден имаше над петдесет къщи, събрани в две-три махали. Тук, на доста широка площадка, камениста и неравна, беше дворот на Даме Скорнев. Той я настаня в къщата си. Тук, на високата площадка, беше и черквата, изградена с камъни, с покрив от зеленикави плочи и с ръждясал железен кръст, до нея беше и училището – ниско тясно помещение с две прозорчета, изградено направо върху скалата, и пак с камъни, с покрив от каменни зеленикави плочи.

Дона Крайчева гледа още някое време планината и тъкмо понечи да се върне в двора на хазаште си, когато забеляза да излизат от гората насреща едно муле и две дребни кончета. Скоро след трите добичета от сянката на гората излезе и един млад мъж, дигнал тояга на рамото си. Дона се усмихна – тя позна кончето, с което бе дошла; снощи, позна и сина на своите хазаи. В изблик на безпричинна младежка радост тя едвам се въздържа – гласът ѝ спря на гърлото:

– Велко!

Дали би я чул той чак отвъд? Не е много далече. Снощи те седяха един срещу друг край ниската трапеза и тя едва-едва го погледна на няколко пъти, бързо, крадешком, изпод вежди. А той все мълчеше и само един път очите им се срещнаха за миг, тя видя как пламна отеднаж лицето му, видя и очите му – сиви, с две черни точки. Газеничето едвам мъждукаше, но в огнището пламтеше буен огън, та и тя усети как я облива горещина. Велко, изглежда, беше мълчалив и срамежлив момък. Още по време на вечерята Даме Скорнев нареди на сина си да откара тая сумрин в града три товара въглища и да ги продаде. Бащата продължи, а синът мълчаливо слушаше:

– Нема да ги даваш по-долу от двайсет пари оката. И гледай в кантара, кога ги теглят...

Стрина Оргена, майката, подигна очи, пълни с тревожна грижа:

– И да не се връщаш нощем, сине! Нощувай в града и тръгни си на другия ден...

Велко ѝ беше единствен син. Имаше и две омъжени щерки. Тя се обърна към учителката:

– Той не знай страх, а нощем не се пътува. Що време живејме, пушто да остане! Не знајш какво ще те срецне на път... Двама братя, щерко, турци са ми убили...

Велко тръгваше сега за града. На добър час – жив и здрав да се върне при майка си! Дона го проследи, докато се спусна към долчината, сетне тя дигна още еднаж поглед към планината, както се бе разтворила пред нея в изгредия слънчев ден. Внезапно някъде отвъд долината екна изстрел и ехото го повтори два и три пъти.

– Учителке! – чу се спогавен глас наблизко. Дона се обърна. Край стената на черквата зад нея бе застанал стрико Даме. – Прибери се насам, учителке, влез си въщи. Турците са излезли и по-добре да не те виждат. Селим бей ги довел вчера. Е ги е кучетата им къде тичат – кучета главите да им ядат...

Дона мина край него и се затули зад черквата. Така започна нейният първи ден в Рожден и бързо премина късият есенен ден.

Късно през нощта, кой знай по кое време беше, младата учителка дочу през съня си гласове и се пробуди в тъмнината в малката стаичка, дето нощуваше за втори път, на тесен нисък дървен одър.

– Ами нели ти казвах, Веле, нели ти казвах, сине, да не се връщаш нощем, да не пътуваш нощно време, а ти... – чу се в съседното помещение на къщата гласът на стрина Оргена, плачлив и умолителен, но звучаха в него и радостни нотки. Непослушният син все пак се бе върнал въщи жив и здрав.

– Колко ги даде? – попита отвъд бащата.

– Двайсет и пет оката – прозина се сладко Велко.

Продад бе въглищата на добра цена и си беше вече у дома. В гласовете отвъд се дочуваше тихо, сдържано доволство и скоро всичко утихна.

Двете прозорчета на малката стая, преградени с по два железни пръта, светлееха мътно в дебелината на каменна стена. В горния ъгъл на едното прозорче трептеше галечна звезда, бледа синкава искрица. Чак тук се дочуваше в тишината, приспивно тих, шумът на реката откъм дълбоката долина. Дона се сгуши в топлата възнена завивка, сладостна тръпка се разли по тялото ѝ. Топло и уютно беше зад тия дебели каменни стени. Дона също се радваше, че се бе върнал младият момък жив и здрав – ето тя свикваше с тоя чужд дом, с тия чужди люде. Далечната звезда се люлееше пред погледа ѝ като цвете, полюшвано от тих ветрец, сетне тя изеднаж угасна и девойката пак потъна в дълбок здрав сън.

Когато се събуди Дона отново, синкав утринен здрач изпълваше стаята, а през прозорчетата се виждаше дълбоко ведро небе. Тя се изправи бързо в тясното гървено легло и неволно се огледа. Тук трябваше да живее отсега нататък. Тъжно ѝ беше за майка ѝ, за най-малкото ѝ братче, тъжно ѝ беше за всички там, в бащината къща. Но Дона трябваше да гоиде тук и гоиде, колкото и да ѝ беше жално за майка ѝ, за всички в бащиния дом, за всичко свое и близко там, в родния град. Трябваше... Когато се върне вкъщи за Божик, ще занесе на баща си четири лири, а за Гергьовден, като свърши учебната година – още четири. Трябваше да се отдели от своите – как иначе ще се живее само с иглата на болнавия ѝ баща?

Но тя донякъде и бе свикнала да се дели от близките си – миналата година беше в Битоля, в пансиона при гимназията. И може би за Битоля тъгуваше повече, отколкото за близките си – там бе погребала най-хубавите си мечти. И тая своя скръб бе потиснала дълбоко в сърцето си. Иначе не можеше да бъде. От много неща се отказва човек през живота си. Сега тук ще живее тя, в тази малка стая. През едно от прозорчетата се виждаше далечно алено облаче, та небето изглеждаше още по-дълбоко и по-ведро. Дона би се усмихнала на това алено облаче, да не бе я заболяло сър-

цето изеднаж тъй за всичко, що ѝ беше мило и близко и с което трябваше да се раздели. Тя въздъхна. Неочаквано долетяха откъм тихи, меки звуци на клепало. Девойката беше вече облечена и бързо излезе от стаята.

В съседното помещение нямаше никой. А това беше цялата къща – нейната стаичка и това госта широко помещение с пръстен под и огнище. В огнището гореше огън и вреше там медно котле, окачено на верига, почерняла от сажу. От двете страни на огнището бяха постлани шарени черги върху сламени розозки, край стената бяха сложени също тъй шарени тъкани възглавници. Селска наредба. Немотия... Вън беше оборът, пак с каменни стени – за кончетата, за мулето, за пет-шест кози, до него беше гърварникът, виждаше се цялото дворче, каменисто и неравно, преградено с камъни и трънаци. Срецу вратника нататък беше черквата, а до нея – училището. Всичко беше от камък. И цялата тая неравна площадка, на която се издигаше къщата на Даме Скорнев, черквата и училището, над върлата пропад и над долината по-нататък.

– Добрутро, учителке – чу се откъм обора гласът на стрша Оргена. Сетне и тя се показва: – Наспа ли се? Клепалото ли те разбуди? Днеска нели е Димитровден...

– Димитровден – повтори след нея Дона и живо догаде: – Днес нема ли да се съберат децата? Да ги заведе в черква, а от утре да започнем училище.

– Е... стрико ти Даме знай, той...

Дона се отправи по звуците на клепалото. Вхогът на черквата беше засенчен от малък трем и там, на една почерняла греда, висеше клепалото – суха дъска от зеленика, нашарена по краищата с издълбани кръстове и преплетени, разкривени и начупени линии. Виеше го с гървени чукчета стрико Даме. Девойката се спря наблизко и той я погледна иззад клепалото със засмени очи. Едва сега забеляза тя, че и той имаше сиви очи като Велко – сиви, с черни точки. Но очите на стрико Даме бяха по-весели, по-кротък поглед. Велко изглеждаше все намръщен – може би така прикриваше той своята свенливост. Една дълбока бръчка

постоянно гържеше заключени веждите му, каквито бяха тъмни и гъсти. В дългите рунтави мустачки на баща му постоянно се криеше усмивка, а мустачките на Велко бяха изгърпани някак встрани и устните му стояха открити, твърди и нацупени. Като да беше младият момък все сърдит, а иначе бащата и синът много си приличаха – и Велковите мустаки с време ще станат такива дълги и рунтави. Младата учителка се усмихна на тая си мисъл.

Чичко Даме удари още няколко пъти с гървените чукчета и спря.

– Какво се подсмиваш, учителке? – засмя се той. – Ето аз съм тука и епитроп, и класар, а също и поп, и владика. Нашият поп служи на осем села наоколо, та кой знай дали идва в Рожден по осем или десет пъти в годината.

– Ами нема ли да се съберат децата днес... Кога ще започнем с училището?... Закъснемме. Днес е Димитровден.

– Закъснемме, учителке. Те сички те чакат, целото село. Днеска аз ще разглася, че си дошла, и още утре ще ти надойдат ученици. Има още работа и за них из планината, времето е хубаво, но сѐ ще гойдат някои, а и сички ще гойдат едно подир друго.

– Време е – каза Дона и се отправи пак към края на площадката, да погледа пак планината. Тя чу за себе си гласа на стрико Даме:

– Нема ги днеска ония... Турците ге, ловджииите. Вчера цел ден ходиха из планината и още снощи се пръждосаха накъм града. Нашият изедник беше – Селим бей, с цела тайфа. По-добре да не те знаят, че си тука – годаде той като на себе си.

Вляво зад черквата каменната площадка продължаваше в гола, също тъй скалиста височина и там, горе, започваше гората. Младата девойка пак се спря на една-две стъпки от дълбоката пропаст, с лице към планината, която и днес се бе разтворила под изгрялото вече слънце с всичката си прелест. Сега тя изглеждаше на учителката по-близка, по-своя и още по-хубава. Дона

забеляза как под блясъка на слънцето неусетно и непрестанно се променяха светлините и багрите по целия простор пред очите ѝ – по голите скали, по сипеите, по белите мраморни залежи, по прегорялата трева на малките поляни, по пъстреещото рухо на гората. И отеднаж планината започна да оживява, да се движи.

Иззад една синкава купчина скали далеко насреща се показаха няколко петна, пъстри и подвижни. Те се подредиха в една редица и ту изчезваха зад скалите, ту отново се появяваха. Показаха се зад тях и две черни петна, едно подир друго, и Дона веднага забеляза, че сички тия петна там бяха люде – жени в пъстри тукашни носии и двама мъже подир тях с тъмни грехи. Те се движеха по една крива стръмна пътека и младата учителка се учудваше как не бе забелязала досега, че тия криви, начупени черти из планината са пътеки. Все по-ясно се разкриваше планината пред възхитения ѝ поглед. А ето и дружи пъстри петна – пак редица люде, мъже и жени, сега по тесните улички между къщите и дворовете насреща. Докато проследи за няколко мига тях, показаха се и други по друга уличка там, вдясно, също и през оная хълмна впадина, между ония два бряга.

Идеха люде от всички страни, пълнеха насам и от долината под нозете на Дона. Те бяха повечето жени, в носии с яркочервени, бели и черни шарки, виждаха се и деца, виждаха се и неколцина мъже с тъмни горни грехи, с червени пояси и бели ризи. Движеха се бавно насам, стъпка по стъпка, и от всички страни, като че ли сама планината оживя и се раздвижи. Далечно там отсреща се проточи ясен вик:

– Е-хеей! Стойно мориц, Стойнооо! Хайде, хайде, тръгнахме ние беке, тръгнахме, Стойнооо!

И кой знай откъде се чу отговор, едвам-едвам, но ясен в чистия утринен въздух:

– Игаа, идааа!

Клепалото започна пак да бие. Людете по всички пътеки из планината, край гората, по тесните и криви улички из селото и там, в дълбоката долина, като че ли отеднаж ускориша стъпки под неговите меки

ясни звуци. Кой би помислил, че има толкова люде в планината, толкова пътеки, толкова живот?

– Е-хееей! – се чу отново вик.

– Ига, игааа! – отвърна друг далечен глас.

Първите от жените, които преминаха долината и се изкачиха по стръмнината към площадката, вече свиха зад близката скала долу, а оттам до площадката и до черквата беше съвсем близо.

– Те идат в черквата, днес е празник... Но те идат и за мене – трептеше радостно сърцето на Дона.

Вече всички се приближаваха насам, но и някои закъснели още се мяркаха далеко настреща. Ще дойдат и те – клепалото ги вика, ще стигнат и те навреме.

Младата учителка едвам откъсна поглед от оживелия пред нея простор, обърна се и също се запъти към черквата. Клепалото наново замлъкна и тя чуваше стъпките си по каменната площадка.

Сводестата врата на черквата беше широко разтворена. Дона се спря сред малкото тремче – вратата зееше тъмна и оттам лъхаше влажен хлад. Дълбоко в тъмнината блещукаха няколко искри и се чуваше там треперлив напевен глас:

– Во имя отца и сына и святого духа... – И още един път: – Во имя отца и...

Учителката чу зад себе си равномерни стъпки – ясно отекваха те по камъка на площадката и между каменните стени на околните сгради: черквата, училището, а там, малко по-нататък, и къщата на Даме Скорнев. Младата девойка побърза да влезе в черквата, преди да я настигнат приближаващите се люде. Тя не знаеше какво ще ѝ кажат и какво да им отговори. Не ги познаваше, не познаваше обичаите им и се боеше малко от чужди люде.

В ниската каменна черквица беше студено и тъмно. Няколко свеци мъждукаха пред гървения иконостас и там, в бледата светлина, се виждаха иконите като привидения, с изпити жълти лица и огромни очи. Встрани, на аналоя, пред запалена свещ пееше с несигурен глас стрико Даме. С бавни, отмерени стъп-

ки се приближаваха жени към свециниците пред иконостаса, паляха свеци и се кръстеха, после се отгърпваха назад в мрака. Дона чувстваше как се пълнеше с люде малката черквица и как се бе загнездил струг в сърцето ѝ, който идеше от мрака наоколо, от мрачните образи на иконите, от дебелиите каменни стени. Тя не обичаше да ходи по черкви, не умееше да се моли и тъкмо затова изпитваше някакъв смътен страх от бога, от иконите, от свециниците в одежди и тоя страх сега тежеше като легена грудка на сърцето ѝ. Но службата не продължи много. Даме Скорнев знаеше само две-три молитви и тропари и щом ги изрече, не знаеше какво друго да прави. Той се прекръсти мълчаливо още няколко пъти и взе да прибира сложените на аналоя дебели църковни книги.

Като излезе вън, учителката примижа с лека болка в очите от блясъка на слънчевия ден и отеднаж се видя обградена от гъста редица жени с дълги бели ризи, препасани с черни пояси и с ярко нашарени престилки. По широките и дълги ръкави, по пазвите на ризите пламтяха алени везби. Бели, червени и черни забрадки бяха изтеглени ниско над очите им, които се взираха внимателно, и само устните им едва-едва се усмихваха:

– Ти ли си учителката?... Добре дошла, добре дошла...

Някои носеха малки деца на ръце, наоблечени, загърнати с груби вълнени пелени и забивки, а други деца стояха в нозете на майките си и гледаха учителката с големи, широко отворени очи, с пръстче в устата. Дона погали едно от тях по дългата остра коса, шръкнала над ушите му чак:

– Ще дойдеш ли да те уча?

– Ще дойде, ще дойде – отговори майка му вместо него.

Една много стара, цяла набръчкана бабичка попита:

– Имаш ли си майка, учителке?

– Имам...

– Какво младо, пък тръгнало само по света! – продължи бабичката, преди да дочака отговор. – Не се

ли уплаши, щерко? Ама ако, ако... за добро си тръгнала, света Богородица ще те пази...

— От що да се уплаши? — обади се друга от жените, още госта млада, дигнала напето глава под широката бяла забрадка. Сетне тя въздъхна, може би с някакъв скрит копнеж: — От що ще се плаши, щом е толкова учена...

Чуваха се от всички страни въпроси и всякакви приветливи думи, жените говореха една подир друга сдържано, с непринудена вежливост. Като говореха, те сякаш пееха — такъв беше говорът им, проточен и напевна звучен. Естествена руменина покриваше страните дори на по-старите жени, а повечето от младите бяха красавици, с тъмни очи и вити вежди, с алени устни и лебегови шиц, разголени в широките, покрити с червени везби яки на ризите.

— Викам те, учителке — едва я докосна с върха на пръстите си една млада невеста и посочи с поглед: — Старците там...

Живият пръстен около Дона се скъса и тя видя край стената насреща, насядали на гървена пейка, четирима стари мъже, между които беше и Даме Скорнев. Те мълчаливо я гледаха и я очакваха. Младата девойка се отправи нататък с разтуптяно сърце, и види се, смущението ѝ личеше още отдалеко, та Скорнев побърза да я посрещне:

— Ето нашите старец, учителко... сѐ добри люде... Искат да те видят...

Най-старият от тях, дядо Павле Локвенец, с навесени бели вежди и сухо, но румено лице, сам протегна ръка и Дона чинно я целуна, после тя целуна ръка и на другите двама старци.

— Да си жива... Да си жива, щерко... — отвръщаха ѝ старците един след друг.

След късо мълчание дядо Павле Локвенец каза:

— Каквото е рекъл и уговорил чичко ти Даме, рече-но е и уговорено. Ние и от гедо владику имаме позволение и дума. Много млада ми се виждаш, учителке, но човек по работата се познава.

III

Едва-що излезе Никола Нешев от затвора и побърза да свика на съвещание революционния комитет, като да искаше да навакса загубеното време. Двама от членовете не дойдоха на съвещанието — още беше голям страхът след арестите и след сражението в Криводол и те двамата не дойдоха тъкмо от страх — по отказите им се позна и по извиненията.

— Толкова по-добре — изръмжа Нешев. — Така се познава по-добре кои са за работа и кои не са.

Бърз и нетърпелив човек беше той, едвам дочака другарите му да си поприказват за сражението, за затвора тък от тях, които бяха задържани.

— Сега — пресече сладкодумните разговори Нешев, — ние трябва да продължим борбата си с още по-голема сила, за да знаят агите, че не сме победени и сме още по-силни. Ще подигнем куража и на народа.

— Куража си народът не е загубил — каза Любен Расков. — Има си кураж народът всекога, а сега още повече.

Той не даваше да се каже нищо лошо за народа. Йоан Сърчарот, председателят на комитета, както винаги, тръгна пак по средата и пак гледаше изгълбоко да подхване:

— Народът, той секак: и ще се уплаши, когато има нещо страшно, и сила ще покаже, когато трябва...

Нешев изкриви лице, нервно, размахна ръце:

— Все гледаме да се отплеснем... Работа сме се събрали да...

— Е, хайде, хайде... Казвай какво е — побърза да го успокои Сърчарот.

— Пред нас — започна някак тържествено Нешев, — се слага една много важна задача, която е одобрена и от Делчев, когато беше тук. От дълго време търпим да се развива в града ни и в околната чужда пропаганда, а се вършат и предателства. — И петимата останали членове на комитета се досещаха какво ще каже той, но Нешев продължи със същия тон: — Ние имаме решение по тоя въпрос, но сега имаме и нови доказателства: от сигурно място узнах, че и за последните

арести предателят е бил Панту Кътърката. Стига вече! Той трябва да си получи каквото е заслужил отдавна. – Всички спомнаха гръх, да чуят как ще изрече той най-важната дума. Нешев почувства това очакване, спря се за един миг, но после продължи с още по-голяма сила, махна и с юмрук: – Ние трябва да го убием.

И предизвикателно спря гневен поглед върху лицето на Борис Глаушев, който седеше с отпуснати клепки, като да беше замислен за друго нещо, но също слушаше с напрегнато внимание. Той дигна очи и колкото да беше голяма силата на тия светли очи с дълбокия им блясък, Нешев нито мигна, но цял се изчерви. Борис попита:

– Нови ли доказателства? Какви са те?

– Знам от сигурно място, че Панту Кътърката е казал на Етхем ефенди кого от нас да задържат. И знаеш ли кой ми каза? – млъкна за миг Нешев и отегна рече: – Баща ти.

Останалите членове на комитета се спогледаха многозначително, поклатаха глави, само Любен Расков гледеше вътренчено Бориса Глаушев и чакаше отговора му. Борис каза спокойно:

– Аз нема да дам съгласието си като член на комитета за убийството на Панту Кътърката, докато не проверя всички доказателства против него. И докато не се убедя още, че той е неоправим или не може да се обезвреди по друг начин. Можем да го прогоним от Преспа, щом е опасен.

– Значи, аз така, на ветъра си приказвам – изчерви се още повече Никола Нешев. – От баща ти знам, чуваш ли, от Азар Глаушев. Сам Етхем ефенди му е казал. А че Кътърката проповедва сърбоманство и сръбско училище иска да отваря в Преспа – и това ли ще проверяваш?

– Всичко ще проверя.

– Ние пък и без тебе...

– Но, Нешев – намеси се Любен Расков, – тук ние сме като съд и трябва да бъдем много справедливи.

Нешев скочи прав:

– Само за сърбоманството да е, пак трябва да му вземем главата. Той иска да дели народа, едни срещу други ще ни... а това не го ли знаете вие двамата? Кътърката открито проповедва. И го заплашихме, и... Кътърката не скланя глава, е – ще му я откъснем.

Настана мълчание. Нешев се отпусна сърдито на стола си и столът изскърца остро под него. Борис Глаушев продума, загледан пред себе си:

– Аз искам да проверя всички тия доказателства.

– Ти не си революционер – изръмжа срещу него Нешев.

Борис нито се помръдна и рече:

– Не искам да бъда убиец.

Любен Расков протегна живо ръка:

– Нека, нека! Борисе, провери всичко още еднаж. Шега ли е? Човешки живот.

– Е, нека, нека... – проточи глас и Сърчарот. – Не е шега, разбира се.

– Така не се върши работа! – размахва разперени пръсти Нешев. – Какви са тия бабешки вайкания? Тия нови проверки... Борисе! – подскочи той и викна с изтънелия си глас: – След два дни искам отговора ти. След два дни – не повече. Съгласни ли сте?

– Съгласни...

– Съгласни сме – каза и Любен Расков.

Борис Глаушев мълчеше. Нешев махна с ръка:

– Ех... И без тебе ще я свършим!

Панту Кътърката беше все тъй самотен човек. И сега, след завръщането си от Сърбия, живееше у младата си тетка. Бедна беше тя, с няколко гребни деца и повече той се грижеше за прехраната им. Дала му бе тя част от двора си и това лято Кътърката дигна сграда на два ката, с големи стаи, обърната към улицата. Покри я с нови керемиди, но не можа да я довърши, не му стигнаха пари, тогава каза на майсторите да му стъкмят само една по-малка стая и там се настани да живее. Пак се грижеше тетка му за него и пак той хранеше децата ѝ, но живееше отделно в новата, недовършена сграда. И тъкмо леля му и нейният мъж

разгласиха първи, че новата сграда ще бъде сръбско училище в Преспа. Стърчеше тя високо в тая крайна махала сред празните, незастроени места и занемарени градини, над пръснатите наоколо къщурки на бедни люде. Тук, най-вече между тия люде, Панту Кътърката търсеше свои привърженици и ученици за новото училище. Раздаваше им златни монцове, за да печели сърцата им. Борис Глаушев отиде направо при него...

Тежки часове настанаха за Борис Глаушев след съвещанието на комитета. Върна се късно през нощта след съвещанието, старите бяха се прибрали в стаята си и той остана сам в своята стая горе. Прекара неспокойна нощ и щом гочу, че старите бяха станали, слезе при тях още по тъмно.

— Ти не спа добре тая нощ, Борко — рече майка му. — Чувах как ходиш из стаята. Добре ли си?

— Добре съм, майко... И спях през целата нощ — излъга той, за да не я тревожи. Как би споделил с нея това, което глождеше сърцето му и мозъка му? Той седна при баща си. Ния им донесе кафе. Борис попита: — Казвал ли ти е нещо, татко, Етхем ефенди за Панту Кътърката?

Лазар Глаушев сръбна от кафето си:

— Каза ми, че той, Панту Кътърката, му донасял сичко. Кътърката е шпионин на Етхем ефенди. Ами Кътърката и не крие това, той се хвали, че е съюзник с турците срещу... срещу Комитета.

Нямаше кого да пита и разпитва повече Борис — баща му никога няма да каже празна или лъжлива приказка. И той видя, че съдбата на Панту Кътърката е решена. Но не още, не още... Той трябваше да изпита всичко докрай, да не остане нищо да тежи на съвестта му, преди да изрече и той тежката присъда. И пак попита баща си:

— Ами какво знаеш ти за Рајко Кутрев, за Алексо Пачев?

— В чаршията се говори, че пак той ги взел на душата си, Кътърката.

— Говори се... — повтори Борис и маъкна.

Той нямаше какво да пита повече. Искаше да чуе баща си и го чу. Лицето му нищо не можеше да скрие и Лазар Глаушев виждаше мъката на сина си. Не беше трудно за стария човек също да се досети защо разпитваше Борис за човек като Панту Кътърката. Крои нещо Комитетът за Панту — това е. И старецът бе чул снощи неспокойните стъпки на сина си горе, а ето, дошъл бе той да го пита още по тъмно. Тежко му е, решава нещо против волята си Борис...

Майката беше в готварницата, да им приготви утринна закуска. Лазар подзе предпазливо:

— Борисе, никога не съм ти се бъркал, даже и когато беше още малък, ти сѐ ще свършиш сека работа, както трябва; с такъв ум те просветил бог. Но аз виждам и следя сега, синко, тежък товар си дигнал на рамената си. Не е толкова тежината му, ти сичко ще понесеш, но... През тая нощ, когато се биха в Криводол, ти излезе от дома да събираш люде по града, за да спасяваш комитите. Не дойде никой с тебе, разбира се. И в града се говореше после за тебе, чудеха ти се людете. Виждаш ли какъв човек си ти? Тебе те води сърцето. А работата на Комитета е често работа груба, за по-твърди люде.

— Всички ще станем по-груби и по-твърди. Ти не ме съветваш да напусна борбата, нали, татко? Би било срамно...

— Не, не те съветвам, разбира се. Но ти намери си по-сгодна работа за тебе. Не знам какво решавате, но ти снощи не спа, а другите сигурно са спали цела нощ.

— Нема друг път и друга работа за мене, татко. Щом обичам и жая моя наш народ... тая земя... Не ще да е голема тая обич, ако обичам и жая повече себе си. Нека ми е по-тежко — и сладостите за мене ще бъдат по-големи. Когато угвам, когато ще дойдат. Ами, татко, твоя кръв се е преледа в моите жили.

— Човек не мисли за себе си така, както мисли за децата си. И човек става по-мъдър, като позастарей...

— По-мъдър, но и по-слаб. Ти се боиш за мене, а не си се боял за себе си. На гърдите ти има белег

от смъртоносна рана.

— Боя се за тебе. Но няма да те спра. Сърцето ми не дава да те спирам, колкото и да е голем страхът ми за тебе. Аз само... бих искал по-малко да страдаш...

Борис прегърна баща си мълчаливо, силно. Развълнуван от тая прегръдка, Лазар Глаушев каза:

— Майка ти... За нея мисли повеќе.

— Мама... Нема по-мила мама на тоя свет. И ето какво е нашето сърце: за нея аз като че ли никак не мисля. За тебе повече мисля — какво ще кажеш, дали ще одобриш тая или оная моя постъпка. А мама... тя всичко може да понесе: така си мислим ние всички за нашите тъжни майки.

Сега се нажали сърцето му още повече. И не се успокои. Това беше тъга не за него самия или за двамата стари люде, а то беше тъга за всички люде, и за добрите, и за лошите, както си мислеше той — за лошите, че бяха лоши, за добрите, че бяха по-нещастни. Борис скърбеше и за предателя, който, виждаше се, трябваше да загуби живота си. Борис ще му помогне да се спаси, ако може да се спаси. Всеки човек трябва да живее и да бъде щастлив. Той иска да му помогне и ще върви докрай. Не се взема човешки живот, щом не можеш да го дадеш и ако не сложиш срещу него стократно по-голяма цена. Но има ли такава цена, която да е равна на човешкия живот и по-голяма от него? Народът... Свободата... Честта, която пази душевната чистота на човека. Любовта, която може да пожертва всичко... А каква цена може да има животът на един предател? Но помисли ти, преди да определиш тая цена, помисли, че и той е човек, помисли дали не можеш да го спасиш, преди да го погубиш.

Докато се измъчваше Борис Глаушев през цялата нощ и още повече сега в своите размисления за скръбната участ на един паднал човек, някаква друга, отделна негова мисъл, по-ясна, по-проста, го водеше през тия тежки часове, насочваше го дори и с една трезва пресметливост какво да върши, къде да стъпва. Той слезе при старите още при първия признак, че са будни;

разпита баща си за най-важното и всичко запомни; той гледеше трезво на прегрешенията на предателя и ги съдеше строго; докато приказваше с баща си, следеше зорко и времето, за да не пропусне нито една минута и да излезе точно навреме, както бе решил. Той сам се улавяше в тая пресметливост и чувстваше тая своя друга мисъл като нещо отделно вътре в себе си, отделно, дори чуждо, враждебно. Но ѝ се подчиняваше. Тя го водеше и му се налагаше. Като носеше цялото бреме на сърцето си, той се готвеше и да действа.

Щом се раздени, Борис излезе от къщи. Той знаеше точно още колко време му остава до започване на занятията в училището. Утрото беше студено, над града се бе спуснала бяла прозрачна мъгла, но високо горе, в един, широк кръг, небето светеше бледосиньо — ще бъде ясен, слънчев и тоя ден. Въпреки ранния час по улиците тропотеха с кундурите си много люде — повечето мъже, бързаха към чаршията. Какви работливи мрави — тръгват, щом се раздени, и не спират до тъмно! Ала напразно се заглеждаше Борис във всичко, що разкриваше пред очите му изгрялото утро, и той жадно се улавяше за всяка такава своя мисъл, отскочила като светла искра в съзнанието му: тежеше огромен товар на сърцето му и собствената му воля, макар и прикрита, го тласкаше към неизбежна развръзка.

Той стигна бързо до тоя край на града и навлезе в кривите улечки между разградените дворове и запустели градини. Не се виждаше жива душа — люде са изпоизлезли по работата си, няколкото разхвърляни къшурки гремеха забулени в утринната мъгла. Тук беше и изоставената къща на вдовицата Вета Кузманова, която след убийството на Райко Кутрев и на щерка ѝ бе отишла да живее някъде навътре в града. Борис следеше зорко всичко наоколо и дали не го наблюдава някой — в сърцето му оживя и страх. Новата сграда на Панту Кътърката се виждаше отдалеко през оголените клони на дървесата. Борис Глаушев бутна вратника и влезе в госта широк занемарен двор. Вдясно, край самата ограда, беше къщата на Кътър-

ката, а в дъното на двора се тулеше къщурката на по-младата му тетка. Една пътека между изгорели от слана бурени водеше към новата къща; виждаше се там и разхвърлян строителен материал, широка дупка за вар. Друга пътека водеше към малката къща в дъното на двора и в началото на тая пътека, на няколко стъпки от вратника, стоеше едно около тригодишно дете. Дворът наоколо беше пуст и се виждаше там само това дете. Не можеше да се познае дали е момче, или момиче, облечено беше в дълга до петите му мръсна ризка, в грамадно за тялото му палтенце и беше босо в студено утрото. Гологлаво, с нечисти, сплъстени руси коси и с бледо триъгълно личице, то гледаше Бориса с големи пъстри очи, уплашено и любопитно в същото време. Блестеше детският поглед много чист и Борис се загледа в тия хубави очи, но бързо се извърна, още повече смутен и разтревожен. Той помисли, че това мъничко дете знаеше за него нещо много важно, знаеше за него нещо повече, отколкото сам той знаеше за себе си в тоя миг. В смущението си той не се и опита да каже нещо на детенцето или да го погали, дори се боеше да заприказва с него и бързо сви накъм новата къща. Виждаше се там врата от нови нерендосани дъски и прозорец с нова рамка, но всички други прозорци и врати на двата ката зееха празни по неизмазаните тухлени стени. Борис почука на вратата. Още един път.

— Ига, ига — чу се отвътре глух глас, скръдна група врата, потътриха се влечки. Показа се облечен набързо, гологлав, с боси нозе Панту Кътърката. — Ха — зяпна той и гласът му прозвуча силен, напрегнат: — Що бре, даскале?...

Той отвори вратата още по-широко, но не се помръдна от нея. Борис го виждаше за пръв път така отблизо. Кътърката не беше се променил през последните няколко години, само в ъглите на очите му се бяха набрали ситни бръчици и погледът му бе станал по-остър и по-надменен. Борис преглътна и каза:

— Прощавай, че толкова рано... Дойдох по работа... преди да ида в училището.

Кътърката го гледаше внимателно, разгледа го цял, после се гръпна от вратата:

— Ами влез... щом...

Борис прекрачи доста високия праг на входната врата и последва Кътърката през едно тясно тремче, оттам влязоха в широка светла стая, с нов под и наскоро измазана. Смесен дъх на застоял въздух, на вар и чамово дърво удари Глаушева. На един одър в ъгъла беше леглото на Кътърката, разхвърляно и не много чисто, близо до него беше сложена кръгла тринога маса, а на нея — стъклена газена лампа, кръгла кибритена кутия и по-напътък друг някакъв предмет, набързо покрит с кърпа. Край масата бяха наредени три прости дървени стола и Кътърката там покани госта си да седне, а той седна на леглото. Борис поседя една минутка мълчаливо, чакаше мълчаливо и домакинът. Най-сетне Борис се сепна:

— Искам да си поговорим с тебе направо и открито.

— Е, харно, щом си дошъл — отвърна Кътърката и на едва-едва зяпналите му устни се появи подигравателна усмивка, а сивкавите му очи гледаха все тъй гръзко изпод тежките кленки. Той не изглеждаше много изненадан от това посещение и не проявяваше никакво любопитство към госта си, дори показваше пренебрежение.

Борис Глаушев чувстваше го болка, че мислите му се разбъркват, не бяха в негова власт сякаш и движенията му. Все пак той попита с твърд глас:

— Верно ли е, Пантуше, че ти се готвиш да отвориш тук, в Преспа, сръбско училище?

Някаква хитра мисъл и любопитство едва сега проблесна в погледа на Кътърката. Той каза горделиво:

— Ами да...Ще отворя. Ето тука, в тая сграда.

— Не е хубаво това, Пантуше. Ти ще разделиш народа.

— Ами вие не го ли делите? Вие по гайдата на Екзархията...

— Тия училища сега в Преспа сам народът си е отворил и ние, учителите, получаваме народни пари. А ти? Ти с чии пари ще отвориш училище?

— Тоя народ е сръбски и вие му мършете ума — започна да се гневи Кътърката и руменината по бузите му се съвеси. — Тука ще дойде Сърбия, даскале, чуваш ли! Слушай! — И той се приведе към Бориса, протегна дългия си врат, зашепна: — Искаш ли и ти да станеш даскал тука? Ще дойдат двама от Сърбия и ти един... Сто минца за година ще получаваши.

Борис се подгърна от него и нищо не отговори. В тоя миг той съгледа под кърпата на масата гръжката на револвер. Погледът му отскочи. Но той почувства сега с още по-голяма сила, че това, което се отделяше в него като друга някаква мисъл, бързо се превръщаше като че ли в друга негова воля, упорита, властна. Той пак свали бърз поглед към револвера под кърпата и закривената гръжка на оръжието сякаш сама, като жива му се поднасяше, готова да се сложи в ръката му. Борис скри дясната си ръка в джеба на горната си греха. Кътърката се усмихваше лукаво с полуотворените си устни, клепките му бяха спуснати и не чакаше отговор на гръзкото си предложение: той се подиграваше с тоя даскал, сина на Лазар Глаушев.

Борис бе мислил да говори с него кротко, разумно, убедително, да го изведе от заблужденията му, да го накара да се разкае, ако може, за грешките си, да го накара да напусне Преспа, за да спаси живота си. Ала тая добра воля в него бързо чезнеше.

— Пантуше — повиши той глас, — ти ли предаде на турците Райко Кутрев, Ицо Наумов и Алексо Пачев? Искам от тебе да чуя...

Лицето на Кътърката веднага побледня, той дигна към Бориса уплашен поглед и замига бързо-бързо, но пак тъй бързо се съвзе. Остана само бледността по лицето му, която бавно се събра около нацупените му полуотворени устни.

— Хайде, бре! — махна с ръка нервно, като че ли искаше да удари Бориса по лицето. — Какво си седнал сабайле да ме разпитваш! За това ли си дошъл...

— Кутрев бе убит. Алексо умре в затвора... — загърхваше се Борис, по челото му изби влага.

— Не съм аз — изломоти сърдито Кътърката, а погледът му шареше някъде по пода. Сетне той изеднаж се съживи, изблеци срещу Бориса помътнени очи: — Знаеш ли кой ги предаде? Брашнарков, Таки Брашнарков ги предаде. Те го нападнаха, раниха го. Аз него... — започна отново той, но веднага млъкна и сивкавите му зеници пак заиграха.

— Ти лъжеш — каза Борис с леден глас. — Лицето ти говори повече от езика ти. Аз виждам. Защо Брашнарков не ги е предал веднага, щом са го нападнали? Той не е казал никому, че те са го нападнали. А башполицът Епхем твърди, че ти всичко му донесаш за хората на Организацията.

— Ха... Организацията! — проточи презрително устни Кътърката. — Келеши! Да не мислиш, че ще ме уплашиш!

— Виждам всичко — продължи Борис и гласът му сега потреперваше. — Ти си предал Райко Кутрев и Алексо Пачев.

— Е, що! — пламна Кътърката, изчерви се цял, та и очите му потъмняха. — Може и аз да съм ги предал, какво ще ми направите?

Два гласа викаха, гърмяха вътре в мозъка на Борис Глаушев, вътре дълбоко в него, в самата му душа:

„Той заслужава смърт! Убий го!“

„Аз не мога да убия човек! Не мога... Но той трябва да бъде убит, трябва!“

И някаква сила тласна ръката му. Той се поколеба за миг, сетне посегна към револвера, но Кътърката ловко го изпревари и грабна оръжието заедно с кърпата. Борис чу гърлестия, силен, ликуващ смях на Кътърката:

— Бугала... Така ли ще ти се оставя? Ами сега?

Смеят му заглъхна. Борис Глаушев притвори очи и чакаше, а в душата му бе настанала пълна тишина. Той чу пак гласа на Кътърката — беше пълен с презрение:

— Върви си. Такива сте сички вие. Даскали. Баби. Почакайте, аз ще ви оправя. — Борис отвори очи, а оня го гледаше със зъл, все тъй гръзък, надменен поглед. И

отлепи стиснатите си сега устни: — Знайш ли защо не ти тегля един? Не ща да си имам разправии после. Да не мислиш, че те жая! Аз по-иначе ще ти нарежа сичките. С агадарите. Те ме слушат. Хайде сега, върви си.

Борис стана и мълчаливо излезе.

А малкото дете стоеше още там, на пътеката. Борис го видя отдалеко — той го потърси с очи още щом излезе от къщата на Кътърката. То като че ли чакаше там и Борис пак срещна очите му, същия чист детски поглед. Той пристъпи и погали косите му — усети, че бяха студени и влажни от утринната мъгла. После Борис се обърна и бързо излезе през вратника.

Тая сутрин, по същото време, в новия житарски дюкян на Лазар Глаушев влезе Кемал бей, бащата на Селим бей. Лазар Глаушев се учуди на това ранно, неочаквано посещение и стана да посрещне стария бей със сдържана, но доста тържествена турска церемониалност, както правеха турците при такива случаи: приветства го с щастливо утро, покани го да седне на мундера, седна и той на мястото си. Сетне му подаде табакера да си свие цигара и едва след като я запали беят, попита го с тих глас за здравето му, за благополучието му. Сви си цигара и Глаушев, макар да не пушеше от някое време, но не беше учтиво да остави госта си да пуши сам и да прояви по тоя начин обидно пренебрежение към неговите благородни привычки. Мълчаха госта дълго те и двамата; не бива никога да се проявява прибързаност и нетърпение — дал е аллах достатъчно време за всичко. Влезе съседът кафеджия с поднос; още с влизането на бей Глаушев бе направил знак на чирака си да поръча две кафета. Донесе ги кафеджията заедно с джезветата, сипа ги в широките чаши едно след друго, като разклащаше ловко всяко джезве, да не остане гъстото на дъното му, и ги поднесе: — Буюрунус...

Старият бей гръбна пушък от цигарата си, духна го в чашката и шумно, вкусно сръбна от кафето. Сетне още един път по същия начин. Лазар Глаушев лю-

безно му пригласяше и очите му съзяха от лютивия тютюнев чад. Сега старият бей попита изтежко:

— Как върви, чорбаджи, алъш-веришът?

Лазар Глаушев благодари скромно на бога за милостта му. И попита на свой ред:

— Как е Селим бей? Не съм го виждал скоро из чаршията...

Върху лицето на Кемал бей падна сянка и той не искаше да я скрие, но каза със спокойно пренебрежение:

— Той, чорбаджи, по лов... по лов ходи.

— Е — усмихна се Глаушев с разбиране спрямо слабостите на сина. — Млад е той още, ходи му се. Пък и времето сега тъкмо за лов...

Старият бей нищо не отговори. Не искаше да говори той за сина си Селим, за най-големите си грижи, не беше доволен той никак от своя син. Взел бе всичко в ръцете си Селим бей, а вървеше по лоши пътища: комар изграеше, пиеше ракия. Но такава е била волята на аллаха...

Цигарите бяха изпушени, кафето беше изпито, разменени бяха и необходимите за такива случаи думи на почит и вежливост. Но, разбира се, най-важното още не беше казано: няма да отиде някъде Кемал бей само за да изпие едно кафе. Цигарата, кафето влизат в необходимата церемония. Но когато човек говори дори и по най-важна работа, пак не бива да проявява несдържаност и голяма заинтересованост. Особено пък когато работата е в някаква връзка с женския пол — нужно е да се покаже подчертано пренебрежение. Едва когато старият бей вече стана да си върви и като че ли случайно се сети, каза, дълбейки думите си:

— Те, моите деца (това значеше всъщност жените в къщата му), днес следобед се готвят да отидат при твоите деца... ти кажи там, чорбаджи...

И си излезе.

Лазар Глаушев приподигна рамена учуден. И каза на чирака си:

— Иди въкъщи, кажи на жена ми, че днес следобед ще ѝ отидат на гости жените на Кемал бей. Не знам

що им е текнало. За пръв път е това. Нека предупреди и Бориса да не стои по това време вкъщи.

Туркините биха могли да отидат на гости у Ния Глаушева и без предупреждение – всяка къща е винаги отворена за гости. Но старият бей бе дошъл не да предупреди Глаушевица, а двамата Глаушевци, които трябваше да стоят далеч от къщи, докато са там туркините.

Скоро следобед пред портата на Глаушеви спря затворено ланго и от него слязоха четири забулени туркини. Само това можеше да се познае изпод техните фереджета и була, че двете бяха млади, а другите две бяха стари. Това бяха старата беица – майката на Селим бей, една от жените му и сестра му Лейла; четвъртата кадъна беше по-бедно облечена и по-иначе забулена: носеше дълга до земята черна широка греха, която бе почнала да зелене, с дълги широки ръкави, главата ѝ беше цяла обвита с чиста бяла кърпа и само с една цепка, колкото за очите. Тя беше нянята на Лейла – бедна далечна роднина на старата беица и беше като своя в къщата на Кемал бей. Старата беица я побутна тя първа да влезе в гяурската къща и нянята пристъпи напътък, но насреща се заде и Ния Глаушева. Трите беици я гледаха през тънките си була, а нянята започна по гяурски:

– Е, чорбаджийке, гости ти идем, чакаш ли ни!

– Повелете, повелете – посрещна ги Ния, – чакам ви.

Туркините влязоха в двора. Лангото остана пред портата, а кочияшът – стар турчин, сеги там, на капрата, и няма да погледне ни вляво, ни вдясно; той ще стои тук, ще чака и ще пази.

Това необикновено посещение в дома на Глаушеви ставаше по желание на Лейла. Тя много се увлече да плете някакви сложни кенета – хвана я мерак по тях като болест. Научила бе от майка си, че голяма, изкусна майсторка на кенета била една гяурка – Ния Глаушева. Започна тогава Лейла всеки ден да дотяга на старата беица:

– Да идем, анам, при гяурката. Да идем...

След нея започна и нянята ѝ:

– Да идем. Нека мине меракът на Лейла...

Лейла беше по-малката черка на Кемал бей, рогу му се на стари години, не можеше да ѝ скърши хатъра и тя го накара да позволи това посещение, да отиде той чак в дюкяна на Лазар Глаушев.

Като влязоха туркините в къщата на Лазар Глаушев, водени от Ния Глаушева, а нянята затваряше грижливо след тях всяка врата, те свалиха нетърпеливо булата и фереджетата си.

– Ех, чорбаджийке... – въздъхна първа старата беица. – Щастливи сте вие, гяурските жени, че не носите такива групи по вас, та и слънцето да не може да ви види.

Ния пристъпи и улови Лейла за ръката: каква хубава девойка! Тя се радваше на голямата хубост на младата туркиня – на кафявите ѝ очи с по-тъмни лъчи в тях, които правеха погледа им по-дълбок, с дебели черни вежди, извити като лъскави венчета над тях, на необикновената нежност на кожата ѝ, а устните ѝ бяха набъбнали от млада, гореща кръв. Имаше и друга сила в тая хубост, която притегляше и замайваше, усети я дори и Ния Глаушева, като някакво благоухание, което стига чак до сърцето и вълнува.

Настани гостенките си Ния в най-хубавата стая – в гостната, поднесе им плодове, сладкиши и шербет, който ухаеше на рози. После изнесе всякакви кенета и тантели, които сама бе плела. Чудеха се туркините на тия прекрасни изделия на две нежни, ловки и търпеливи женски ръце. Ния показва на Лейла как се заплитат най-хубавите от тях, а девойката се галеше около нея, изричаше с приятния си глас неразбрани турски думи, които смесваше и с преспански. Тя бързо схващаше всяка плетка, а на края пожела да разгледа къщата. Дошла бе тук и от голямо любопитство – да види гяурска къща.

– Ами хайде, момичето ми – каза Ния. – Върви, близай, където искаш.

Старата беица попита:

— Сами ли сме, чорбаджийке?

— Сами сме в целата къща — отговори Ния, но сърцето ѝ беше неспокойно: синът ѝ днес не си бе идвал за обед — случваше се това понякога, и той не беше предупреден за необикновените гости. Но ако си дойде сега — успокояваше се Ния, — нели ландото е пред портата и кочияшът е там, ще го спре, ще го предупреди...

Лейла тръгна сама из къщата. Влезе във всяка стая тук, на горния кат, и все се заглеждаше в наредбата. Влезе и в стаята на Бориса, опипа и разгледа с детинско любопитство всеки предмет върху масата му — писалките му, масилницата, някакво тежко пьстро стъкло, наредени бяха тук една върху друга много книги.

Девојката продължаваше да ходи сама из чуждата къща. В гостната стая оттамък се чуваха гласовете на другите жени. Лейла взе да слуша тихо, с котешки стъпки, и по дървената стълба за долния кат. Тъкмо бе стигнала най-долното стъпало и входната врата изеднаж се отвори. Девојката цяла потрепера от уплаха — накъде да избяга така разбулена — и тя видя на отворената врата Бориса. Те се гледаха, близо един срещу друг, кой знай колко време, сетне Борис пристъпи и затвори вратата зад себе си, сякаш да запази от някого младата туркиня. Ами те са бяха виждали вече — и девојката се усмихна приветливо, дружески на хубавия момък.

Минутка преди това старата беица в гостната също пожела да разгледа къщата: тя поиска това не от любопитство, а бе се разтревожила за щерка си, която се бавеше вече много из гяурската къща. Двете майки тръгнаха заедно, тръгнаха след тях и нянята с младата беица, но те двете изостанаха назад, като зяпаха ту на една, ту на друга страна. Старата беица и Ния Глаушева видяха едновременно от горния край на дървената стълба двамата млади люде, застанали един срещу друг.

— Вай! — не успя да заглуши съвсем своя вик старата беица.

Лейла бързо се обърна, сетне подбра грехата си и

се изкачи горе, застана срещу майка си смутена, уплашена. И само това каза с шепот:

— Анам... Аз не знаех...

Притича нянята:

— Какво има? Лейла, кажи...

— Нищо, нищо — рече старата беица със спокоен глас. Борис бе изчезнал.

Четири туркини скоро си отидоха и никой друг не узна какво се бе случило в тая къща. Двете майки с нищо не издадоха опасната среща на децата си, които бяха престъпили един от най-строгите закони на мохамеданската вяра.

През цялото време тоя ден до връщането си вкъщи Борис Глаушев бе скитал из полето около града. Той не отиде в училището тоя ден, не се срещна и с Никола Нешев, а днес трябваше да даде отговора си за Панту Кътърката. Той бе претърпял тежко поражение — пред дръзкия предател и пред себе си, в себе си. Нешев и без него ще изпълни сега каквото е нужно.

А Нешев едвам дочака да мине тоя уговорен ден. Веднага след свършването на следобедните занятия в училището той изпрати единия от училищните прислужници да повика от чаршията Гога Ярмов и Йоско Пачев — двамата млади люде, и двамата членове на градската чета; Йоско Пачев беше братовчед на умрелия в затвора Алекс Пачев. Нямаше какво да им говори повече Никола Нешев — те преди това още всички бяха уговорили. Сега той им каза:

— Действайте, както ви е наредено.

Гога Ярмов и Йоско Пачев винаги носеха в поясите си пълни револвери. Те и двамата бяха калфи, върнаха се в чаршията и продължиха работата си, докато започна да се стъмва. Затвори се чаршията и двамата млади люде наново се срещнаха. Те знаеха, че Панту Кътърката се прибирал рано вкъщи, но се хранеше в малката къщурка, при роднините си, и често се застояваше там до късно, а след това се прибирал да спи в новата къща.

Щом се стъмни, Ярмов и Пачев се промъкнаха незабелязано в двора на Кътърката: те бяха видели отдалеко, че в новата къща беше тъмно, и се споаиха зад нея да чакат стопанина ѝ. Не чакаха много дълго. Вратата на малката къща в дъното на двора светна, чуха се там гласове и скоро по пътеката изникна в тъмнината силуетът на Кътърката. Вратата на малката къща стоеше отворена и все още се чуваха там гласовете – роднините пазеха покровителя си. Той се приближи и се озърташе на всички страни. Спря се пред вратата на новата къща, за да си отключи, и двамата младежи там го убиха. Дигна се писък и вик откъм малката къща, двамата терористи изчезнаха бързо в тъмнината.

IV

Събраха се в рожденското училище около четиридесет деца – повечето момчета, но имаше и момичета. Дона Крайчева ги разпредели на отделения според това, което някои от тях бяха вече учили. Всички бяха събрани в единствената учебна стая, наредени на дълги, грубо сглобени чинове. Работата започна още първия ден, но повечето от децата бяха без учебници, без тетрадки, без плочи и калемки. Бащите тепърва щяха да набавят каквото беше нужно, когато го другия или го по-другия пазарен ден отидат в далечния град. Децата могат и така да помнят някое време уроците си – не може да се бие шест часа път до града за дребни работи. Пък и пари са нужни за всяко нещо, а пари не се копаят като мрамора от земята!

Младата учителка имаше смелост и търпение за всичко. Тя се боеше, дори сърцето ѝ трепереше от страх пред всяка смела стъпка и пред всяка трудна задача, но имаше и много храброст в сърцето си, сила имаше душевна да понесе страха си, да го заглуши, да прекрачи смело напред, когато беше нужно. Тя се боеше да напусне бащиния си дом и да гоиде сред тия страшни планини, но трябваше да гоиде и гоиде въпреки страха си. Боеше се много и преди да започне работа в

училището, но започна още първия ден и никога не можеше да познае как се свиваше сърцето ѝ от страх и тревога. Тя не знаеше как да започне и как да учи децата – никога не бе я учил да бъде и сама учителка. Тогава си спомни, напрягаше се по-ясно да си спомни как нея бяха я учили да пише куки и колелца, да познава буквите, да пее песнички. Така започна и тя, стъпка по стъпка, сетне и самата работа я подтикваше напред.

Дните минаваха един след друг и Дона, вдадена в работата си, не ги усещаше как прелитат от безкрая към безкрая с разперени над планината безшумни крила. Животът тук, на каменната площадка, беше прост и еднообразен. Коемо беше ново и любопитно за младата учителка през първите няколко дни, повтаряше се всеки ден: събуждането на къщата в тъмни зори, грижите около няколкото добичета, излизането на двамата мъже, баща и син, в гората за дърва или за възлища, отиването и връщането им от пазар в града в края на седмицата, непрестанната шетня на стрипа Орден из къщата и малкия двор. Учителката ходи по някои по-близки къщи на селото – канеха я често, – но и там беше същото, та дори и людето изглеждаха като че ли все еднакви както в селската си рубя, така и в образите си, и в приказката си. Свикна тя и се успокои и в училищната си работа, не ѝ изглеждаше вече така трудна, пък и децата бяха схватливи, бързо и лесно усвояваха наука и знания. Само планината насреца и навред наоколо изглеждаше все различна – ту величествена, ту страшна, ту обляна в слънчев блясък, ту почерна и от най-тъмните нощи, ала винаги хубава. Младата девойка свикваше и с нея, но колкото по-добре я познаваше, толкова по-ясно разкриваше планината своята хубост и своя истински образ. Дона забеляза, че така беше и с людето: изглеждаха все еднакви и едва отблизо човек можеше да види истинския им образ. Еднакви, то се знае – люде като люде, но и различни...

Оказа се, че и Велко, синът на хазаите, е неграмотен. Видя ѝ се много чудно това, макар вече да знаеше какъв беше и какъв е бил животът в това далечно

планинско село. И по-скоро не ѝ се вярваше, че тъкмо Велко е сляп и глух за книгата, за науката – не може да напише дори името си. Донесла бе тя от дома няколко свои любими книги и науми да ги даде на младия човек да ги прочете, да вкуси той духовна храна, да научи нещо. Избра най-хубавата – да го привлече още в началото. Той повъртя книгата в ръцете си, после дигна към учителката своите сиви очи:

– Не ще да дума с мене тя...

И като каза това, откъм врата му пропъляз руменина, заля цялото му лице.

– Как тъй не ще да дума! – повтори след него учителката, тънките ѝ вежди се извиха нагоре още по-тънки.

Велко ѝ подаде книгата, а в очите му – остър, студен блясък от голяма горделивост:

– Така. Не мога да чета. Не съм учил.

Руменината по лицето му стана още по-гъста, но и погледът му се изостри още повече, студен и надменен. Тогава се намеси майка му, струна Ордена, като квачка да защити пиленето си:

– Ех, учителке... Ами кога ще се научи, кой ще го научи? За пръв път гоиде учител в Рожден преди осемнайсет години. Тогава мой Веле беше мъничък. Тогава се учи баща му, та и сега ней, криво-лево, по книгите в черквата. После нема учител може би десет и повече години и като гоиде нов учител – мой Веле беше пораснал и не ще да иде в училището. Молихме го и баща му го би, и тъй, и така, най-сетне склони да иде, но пък с учителя се смрази. Ударил го еднаж учителът, може и за добро да го ударил, но мой Веле, като каза не – и веке не стъпи в училището. Пак молби, пак бои, та и учителят гоиде да го увещава, но такъв си е Веле още от мъничък: каже ли нещо и там остава. Мина една година, гоиде друг учител. Вървах аз, като се смени учителят, ще тръгне и Веле, пък и новият учител беше един миловиден, сладкодумен човек, ама едва-що отвори училището – убиха го турци на път за града. Три години не гоиде в наше село никакъв учител, а мой Веле порас-

на, как ще го пратиш в школото с гечурлигата! Ето така, учителке... може и Веле да си е виновен, но и той не е много виновен, че остана неук. Да имаше учители...

Дона я прекъсна:

– Аз ще го уча. Ще го науча да чете и да пише.

Велко се усмихна под мустачките си и обърна широкия си гръб: приказвай си ти, учителке... Нямаш си друга работа. Той се отправи към вратата, но младата учителка викна след него, та и съзри се показва в очите ѝ от обига и гняв:

– Срамота е! Млад човек да не знае да чете!

Велко нито се обърна да я погледне.

Минаха няколко дни. На учителката все ѝ се струваше, че младият момък я поглежда присмехулно, ала тя в това време обмисляше и се готвеше да превие врата му. Такъв буден младеж, а неграмотен... И после, няма да го остави тя да ѝ се подсмива!

Настъпили бяха дългите есенни нощи. Планината стенеше вън, разтържена и сърдита. Глухо и тъжно въздишаше оголялата гора, в комина виеше нощният вятър ту на кикот, ту на плач, есенният гъжд почукваше на малките прозорчета. Край огнището, между четирите здрави, каменни зидове, беше сухо и топло. В огнището грееше цяло купище жар. Четиримата люде, които живееха в тая къща, бяха всички тук, край огнището. Най-далеко и някак встрани от другите седеше Велко и като че ли само на него не му беше ни хладно, ни влажно. И седеше някак нащрек – готов всеки миг да скочи, да излезе някъде. Той целият беше като яка стоманена пружина, напрегната и гъвкава, целият от яки широки кости и мускули на твърди облаци възли. Това личеше и през грубите му шаячни дрехи, а още повече в движенията му, във всяка негова поза. Трикракото столче скърцаше под него, но не изглеждаше, че той тежи много на земята ни кога седе, ни кога ходи. Баща му седеше край огнището цял отпуснат, като тръшната пълна вреща.

– Чакай аз да ти намеря работа – скочи Дона, тъй пък лека и подвижна като птичка в гората. – Че ти

ще заспиш така, ще паднеш от столчето.

– Нема да заспя, не ми се спи! – сепна се Велко и сивите му очи заиграха – искаше бързо-бързо да отвърне на шегата с шегата: – А ти не можеш да се загържиш на едно място. Духне ветър през комина и току те понесе като...

Той млъкна – не можеше да довърши мисълта си и тя веднага подхвана:

– Като?... А кажи ге!

Велко се усмихна на несполучливата си шегата и навее очи. Майка му цяла се изви към учителката и като че ли сега за пръв път я виждаше: лека и мъничка беше девойката, ръцете ѝ като на дете и само две очи на слабичкото ѝ лице, кафяви и блестящи дълбоко отвътре; косите ѝ бяха тъмни, с червеникав блесък, гъсти и тежки, бухнали на бялото гладко чело и сякаш главата ѝ едва се държи на тънкия врат, присегнат с високата яка на пестра басмена блуза. „Още не си е пораснало сиротото – мисли си старата жена. – Но ще порасне, ще се налее, ще заякне...“

Учителката свали малката газена лампа на санлъка в ъгъла и след една минута Велко се намери седнал там на столче и с плоча, с калем в ръцете си. Дона нареди всичко това бързо и ловко, приседна и тя там на едно коляно на пода. Велко послушно изпълняваше заповедите ѝ, едва-едва усмихнат, сякаш всичко ставаше на шега.

– Хайде, започвай! – рече учителката.

Велко трябваше да пише на плочата цели редици куки, ченгелчета, колелца. Калемът беше като тънка, чуплива сламчица между дебелиите му възлести пръсти. Той започна да пише усмихнат, после усмивката неусетно изчезна от устните му, зачерви се цял, дебелиите му вежди се сключиха, на челото му избиха ситни капчици пот. Белите чертички по плочата се показваха разкривени, извити на всички страни, ту много големи, ту пък съвсем мънички. Каква дребна, нищожна работа, а колко трудна! По-лесно би свалил Велко някой стогодишен дъб с тежката си секира.

– Скрий си езика! – скара му се учителката.

Велко не бе извадил езика си, но бе издул с него долната си устна и бе го стиснал между зъбите. Сега той бързо го прибра на мястото му и се огледа уплашен, с разсеян поглед. Дона кротко догаде:

– Ще свикнеш да се плeziш, като пишеш, а това не е хубаво.

Той продължаваше да пише редица след редица ченгелчета, колелца и последната редица беше малко похубава от първата. Но какво го загържаше толкова дълго закован на трикракото столче, наведен над плочата с калем в ръка? Може би желанието му да се научи да пише? Да, той наистина искаше да се научи да пише, винаги бе съжалявал, че бе останал неук. Но не беше само това. Близостта на девойката, дъхът на нейното тяло, на косите ѝ, едвам доловимата топлина, която се излъчваше от нея, го упоиваше, омагьосваше го и го държеше там, закован на столчето, послушен, усърден, смутен. Ръчичките на учителката водеха неговите тромави, тежки ръце и тая игра на ръцете беше чудно хубава. Тая игра радваше и вънгуваше двамата млади люде еднакво силно, макар и по различен начин. Велко чуваше как шуми в ушите му разгорещената кръв и се унасяше в сладостно замайване, а младата девойка сама си приказваше в ума радостно учудена: „Какви големи, силни ръце! Твърди и топли. С едната си шепата той може да покрие и двете ми ръце...“

Даме Скорнев гремеше край огнището и час по час поглеждаше изпод рунтавите си вежди двамата млади люде в светлината на малката газена лампа. В сивите му зеници проблясваха лукави светлинки: „Я ги виж как си зукат... И я слуша, слуша я Велко...“ Разпокъсаните му мисли бързо изчезваха в здрача на грямката, докато наново отвореше очи и пак виждаше младите люде един до друг до големия санлък, в светлия кръг на лампата. „Слуша я... А каквото му кажа аз или майка му, или некой друг... сѐ рога показва като младо биче... Слуша я, нека я слуша...“

Поглеждаше ги и стрипа Оргена край своята кър-

ля, която се точеше на тънка жичка през пръстите ѝ. „Нека го научи – мислеше си тя. „Зззззззззз!“ – тихо пееше вретеното ѝ. – Нека го научи да пише. Млад човек, а ето, учителката е в къщата ни. Млад човек, мъж... Едно писмо не може да си напише, сметка не може да си направи. Не може веќе тѣй, както в старо време. Людете сега са по-други, с отворени очи. Ето и мене дори ми се ще да седна и да се науча на писмо... Ще се научи Веле. Ето, пише ли, пише. Здраво го хвана ла учителката. Води го като с оглавник. Каква е мъничка, тѣк здраво го държи. Тя може чак и в черквата да го отведе, венец да му сложи на главата...”

– Ух! – подвикна стрина Оргена. – Какви ли не мисли минават през ума на човека...

Гласът ѝ сякаш пробуди двамата млади люде. Учителката взе плочата и калема в малките си ръце и каза:

– Утре пак. Всеки ден. Докато се научиш.

– Не ца! – скочи младият момък, завъртя широките си рамена и застана с гръб към Дона, като че ли се свенеше да я погледне в очите. – Не ми трябва! – махна той с ръка и се отправи без нужда към вратата.

Учителката се усмихна след него и повтори:

– Всеки ден.

Велко мълчаливо гръпна вратата след себе си, излезе вън, в тъмната нощ.

Велко бързо се научи да чете и да пише. Увлечаше го сладостното въннение, когато беше тѣй близо до учителката и ръцете им се докосваха. Дона първа забеляза как отскачаха опасни искри от пръстите им и се уплаши, отгръпна се. Та Велко беше мъж, а тя нима бе забравила! Една млада девойка не бива да се доближава много до чужд мъж. Това беше някакъв вроден страх от мъжа, но тя изпитваше и една особена радост – хубава, макар и смътна, още неосъзната напълно, като виждаше как в очите на момъка тлее и припламва един постоянен огън. Казваше си Дона, че се радва на бързия му успех, но в тая нейна радост

имаше и самоизмама. Той четеше детските песнички и разказчетата в читанката и се кикотеше с глас:

– Гледай ти! И аз като децата...

Но сърцето му се изпълваше с радостна почуда и възхищение, когато се разкриваше пред жадния му поглед смисълът на тия песнички и четива.

Като свършиха буквара на читанката, учителката каза:

– Сега ти свършваш първо отделение.

Велко избухна в сърдечен смях. Той рядко се смееше с глас. Дона продължи:

– Това ти стига. По-нататък сам ще се учиш: ще четеш, ще пишеш. Иначе трябва да те прибера с децата, с тях да вървиш.

– Защо не? Прибери ме.

– Ех, Велко, големичък си вече...

Това беше малко преди Божиук и учителката се готвеше, като разпусне децата, да си отиде за празника в града, при своите. Тѣкмо по това време дойде да я търси чак горе, в училището, Добра Лозанова. Тя живееше насреща, на другия бряг на долината, но отдавна не бе идвала в черква и Дона за пръв път я виждаше. Беше дребна жена, ала носеше леко тежката везана носия. Имаше тясно лице с нежно заоблена брадичка и беше бледо лицето ѝ, макар да беше тая дете на планината. Устните ѝ бяха много червени, като боядисани, и долната, широко и смело извита, беше като лист на трендафил, свеж и влажен от утринна роса. Очите ѝ, едва-едва открити, гледаха някак вътрешно, жадно и бяха тъмни – две зърна черно грозде, умити от есенните гръждове. Като я видя Дона Крайчева с тия очи и устни, с косата ѝ, подала се на две крила изпод бялата забрадка – черна, лъскава и суха, негли ще изпусне искри, ако я докоснеш, като видя Дона тая жена – смути се и сама не знаеше защо се смути.

Беше късно следобед. Учителката тѣкмо бе пунала децата да си вървят и сама се готвеше да се прибере въкъщи. Добра влезе в училищната стая едва-едва усмихната, с леки бързи стъпки, отвори ръце,

прегърна поривисто младата девойка:

— Мила учителке, мило девойче, откога искам да те видя, да си поприказвам с тебе. Ама не мога, не смея, Скорневица не ме обича и рекох си, чакай, направо в училището ще отида да я видя. Пък и не ща да ме слушат други люде. Ух, милата, каква си мъничка...

Прегръдката на Добра беше гореща, милава, нетърпелива, Дона искаше да се изтръгне от ръцете ѝ, нещо я отблъскваше от младата селянка и я плашеше, но в същото време чувстваше как се прелива нежа в тялото ѝ. Най-сетне Добра сама я пусна и седнаха двете една срещу друга на дълга пейка край стената. Добра все приказваше — имаше хубав глас и човек колкото се ослушваше в думите ѝ, толкова и в гласа ѝ. Тя знаеше, че всички я слушаха внимателно.

— Искам да се изприкажа пред тебе, учителке — продължаваше тя сега, — да сваля камък от сърцето си. Душата ми гори в огън и пъкл, защо съм жива...

Тя беше другоселка, но пак от едно близко до Рожден планинско село. Омъжила се бе в Рожден преди близо три години и имаше двегодишно момиченце, дребничко и бледо като нея. Живееше със старата си свекърва, а мъжът ѝ, както мнозина други мъже от Рожден и от околните планински села, беше на гурбет.

— Остави ме, учителке, две недели след сватбата — пееше жално гласът на Добра, а очите ѝ играеха, — замина Угоре¹, и оттогава очите му не съм видела. Венчило ми е, не се разтуря лесно венчило, а ще ти кажа аз — жена, която е спала две недели с мъж, не може веке да забрави.

Не веднага, но след като чу младата учителка докрай тия думи и като че ли едва тогава разбра смисъла им — по лицето ѝ изби червенина. Добра гледаше с наслада червенината по младото лице и продължи:

— Нели съм жив човек, как иначе... Млада съм, здрава и толкова е сърцето ми. Как живея през тия три години, човек от камък да е, ще се стопи. Мнозина

¹ Угоре — Княжество България.

идват нощем да ми тропат на вратата, но аз с дъла дъла я залоствам. Не съм само аз сама жена по село, но при мене идват да тропат — такава е, види се, кръвта ми, а и очите ми гледат милостиво. Не се лютя никому, нека тропат по вратата, но честен кръст, учителке, жи ми Богородица, ти казвам, никому още не съм отворила да влезе.

Добра отеднаж млъкна и наведе очи с лукава усмивка. Види се, дотук ѝ беше по-лесно да приказва и сега не се решаваше да продължи. Не беше, изглежда, съвестта ѝ много чиста. Но колебанието ѝ не трая дълго. Тя започна с наведени очи, но веднага след това гизна към девойката същия горящ, жаген поглед:

— Не мога да търпя повеке. Аз си знам как съм изтърпела досега, какви мъки три години и нека бог ме съди. Друга да е, ще тлей и ще гине, но ще млъчи, ще търпи и нема да посмей — такива са тук сички, а пък аз, учителке, говоря — ето, барем с тебе. Ти си учена и чужда си тук, но аз дойдох от тебе помощ да искам.

Дона слушаше с пламнало лице — не изчезна червенината по лицето ѝ, а още повече се съгъстяваше. Тя неволно се бе поотдръпнала, притиснала се бе към стената, като да се боеше да не се опари, но слушаше внимателно гостенката си, с нарастващо възмущение. И пак тъй — нещо я отблъскваше от тая жена и нещо я привличаше към нея. Тя гореше от свян, но слушаше с жажда думите ѝ, които бяха колкото безсрамни, толкова и искрени. Младата девойка на няколко пъти искаше да ѝ възрази, да ѝ противоречи, но в същото време чувстваше как се отваряше в нея някаква нова, неподозирана дълбочина, разтваряше се самата ѝ душа, с болка, в тревога и с неизпитана сладост. Тя слушаше като замаяна, не можеше да заблудее, да погрее, да обхване с мисълта си новите, макар и не съвсем непознати чувства, които бликаха буйно в нея. Не пропускаше ни една дума на Добра, чийто хубав глас проникваше властно през глухия шум на разгорещената кръв на девойката. Добра извади от пазвата си от по-рано приготвена хартия, пак

и молив и ги сложи в скута си, докато се доизкаже:

— Искам да ми напишеш едно писмо, учителке, едно хубаво, ясно писмо до моя Лозан, до моя стопанин в София, после аз ще ида в града и ще го пратя по пощата. Ти нема какво, аз ще ти кажа дума по дума какво да пишеш, набрало се в сърцето ми. Ех, да можех и аз да пиша, немаше да изтрая досега! Не съм писмена. Ето, учителке, вземи книга, ето и плайваз, откога още съм ги купила в града... Ама да не ти е студено тука — стаята изстива, пък виж как си облечена, по градски, а тука е планина. Не ща да ида у тебе, Скорневица ще чуе какво ще пишеш, а никой не ща да чуе. Исках да те поканя да дойдеш у нас, ама не знам дали би дошла...

— Не ми е много студено, печката още топлее — отвърна Дона. — Ще седна ей тук, на масата, а ти казвай какво да пиша.

— Лозане, домакине мой стопанино — започна веднага Добра и продължи дума след дума, както бе мислила и премисляла, види се, много пъти: — С клетви ли да захвана и да те прокълна, или с молби като на господа да ти се моля. И съм те клела, и съм ти се молила, ама ти далеко отиде и не ме чуваш. Да не пращаш по некоя пара по гурбетчиите, ще кажа, че си ме забравил. Как не мислиш барем за детето си, Лозане, едно ти е, как не ти е домилело, да дойдеш да го видиш, че не си го виждал. Може и затова не ти е мило, че не си го виждал, а пък мене то от сърцето ми се откъсна. Проклет да е часът, в който тръгна и не помисли веќе да се върнеш. — Пиши, учителке... — Не мислиш, Лозане, да се върнеш. Огън гори в душата ми, ти го запаали и ме остави жива до горя ето три години. Не си само ти гурбетчия от Рожден, секи си идва през година, през две да види къщата си, да види людете си. Само ти не се върна веќе и никаква вест не пращаш, че мислиш да се върнеш. Да не има некоя магия да те държи там или има некоя по-мила, по-хубава, по-топла от мене... А не помниш ли как напусна постелята ми, какви думи рече: сладък и пресладък е, жено, медът ти... Ти не помниш, пък аз помня и нема да забравя. Три години те чакам —

не съм от камен или от гърбо. Ела, постой при мене, после пак върви, където щеш. Но ти добре си живееш там, иначе ще побързаш да си дойдеш. А как живея аз тука, година след година? Младост не се връща, живот не се връща. Трета зима веќе започна, снег е по планината и студ, а ти не се връщаш. Детето ти вели „та-те“, а не видело татко си. Ще ти кажа, Лозане, ще ти кажа, стопанино: на портата ми чукат, с медени кавали ми свирят, слаба жена, проклета съм аз, ела да ме отбраниш, че и сам Селим бей пред портата ми спира. Ето що ти велам, пък ти и сам ще разбереш по-харно... — Толкоз, учителке, от мене, пък ти пиши още нещо на края, ако е нужно. Ето ти и плико.

Учителката привършваше писмото и се учудваше колко точно и с каква сила се изказа Добра. Молба гореща и силен вик беше това писмо, а дали ще го чуе и ще го разбере Лозан чак в София? Стана ѝ жално за Добра. Когато писмото беше вече готово, пликът — залепен и надписан, тя излезе да изпрати селянката чак вън, като че ли не можеше да се раздели лесно от нея.

— Ела некогаш — рече ѝ Добра, — ела ми на гости. Ето там живея, насреща. Не е далеко. Ела да се поразговорим. Да знаеш какви хубави неща мога да ти разкажа аз — ей тука ще ти се разиграе! — И тя погали с безсрамна усмивка гърдите на девойката, млади и твърди под леката грешка. Дона се отгърпна, сякаш огън я докосна, сепна се, изглежда, и Добра и продума с глух, отпаднал глас, с потъмнял поглед: — Ах, каква съм аз, каква съм... Изеднаж ми се качва кръвта в главата и не знам що мога да направя. Понекога бес ме хваща, учителке, бес влиза в сърцето ми. Аз мога и човек да убия. Ами! Така ми се чини понекога. Е, хайде, остани и со здраве... И не казвай нищо на Скорневица! — подхвърли тя през рамо, отдалечавайки се с плавна, полюляваща се походка.

Сега, щом селянката се изгуби отпред очите ѝ, Дона почувства непреодолимо желание да се освободи от всички тревожни, вълнуващи, противоречиви мисли и чувства, които предизвика в нея тая среща,

сякаш изеднаж се видя цяла замотана в лепкава, гъста и яка паяжина. Тя бързо се върна в училището и започна да го мете и чисти, както всеки ден, но сега по-бързо от всеки друг път и с всички сили, за да не мисли повече за гостенката си, да я забрави. После Дона затвори училището с голям кован ключ и като се върна вкъщи, стрина Ордена я попита:

— Що търсеше при тебе тая кучка?

В гласа ѝ звучеше строгост и спотаен гняв или може би злоба. Учителката не се учуди на това и отговори, наострила уши:

— Писмо дойде да ѝ пиша, писмо до мъжа ѝ.

— Ха, писмо... — повтори глухо стрина Ордена и се виждаше, че с големи усилия се въздържа да не говори повече.

Не се реши да поразпита и Дона за своята нова познаница. Тя излезе вън да я полъкне хлад и се опита да избърше като че ли с шепи огъня, който още гореше по бузите ѝ. Над тъмнеещите планински хребети на запад догаряше в оловен блясък късият декемврийски ден, сив и тъжен. Младата девойка се загледа напамет, ала нищо не виждаше! Като пламък мина през нея Добра и с думите си, и с очите си, и със своя хубав глас.

Дона ставаше вече нетърпелива, макар да оставаша само още два дни до връщането ѝ в родния град. Тя разпусна децата за Божику, но трябваше да чака следващия пазарен ден, за да има с кого да пътува за града — никой не би тръгнал сред седмицата, сега, зимно време, само за да я придружи: ще почака, що има от два-три дни! Даме Скорнев ѝ каза:

— Бързаш да си отидеш, да ни оставиш...

— Не... Домилело ми е, стрико Даме, за нашите...

Тя наистина се бе разтържила за своите, за родния си дом — виждаше се и по лицето ѝ, та Велко отвори дума пред баща си да тръгнат за Божикия пазар порано, още на другия ден, в четвъртък, но тъкмо по това време дойде у тях преспанската околийска чета.

Беше се стъмнило и се светлееше само от снега по

планината, когато единайсетмината мъже се изнизаха по каменистата стръмнина над къщата на Даме Скорнев. Оттам, откъм горния край на стръмнината, започваше гората. На площадката пред черквата се появи най-напред един от четниците и той пръв влезе у Скорневици, а след това довтасаха и другите десетмина. Посрещна ги още в двора Велко — те всички го познаваха и му викаха по име. Пошушука нещо Велко с войводата и докато влезе цялата чета вкъщи, той, Велко, измъкна отнегде една дълга пушка, препаса патрондаш с редица едри оловени патрони и слезе по пътя надолу, на завоя, да пази стража. Не можеше никой да се качи горе, на площадката, без да мине отпук, през завоя, тъй се виждаше пътят и по-надолу, при по-светло време, чак в долината. Можеше да дойде някой и откъм гората, през каменистата стръмнина, но от завоя се виждаше и цялата стръмнина, изгърбена към едва-едва светлеещото небе, и стига само да се мерне някой по нея — веднага ще се види. Имаше и друга пътечка — по един тесен опасен праг по скалата над дълбоката пропаст, но тая опасна пътечка знаеха само неколцина от селото и не беше лесно да се мине по нея. Както винаги нощем, пуснаха и двете кучета — и двете зли, полудиви, та Дона и сега още се приболяваше от тях. Денем и двете ги гържаха вързани или Велко ги отвеждаше в гората.

Когато и да идваше околийската чета в Рожден, най-напред се спираше в къщата на Даме Скорнев. Тая къща беше най-сгодна за такива люде, макар в Рожден, тъй и в целия този планински район на Вътрешната македоно-одринска революционна организация да беше всяко село и всяка къща истинска крепост. Тук и стопаните бяха най-сгодни — трима верни люде, нямаше малки деца, които не знаят що е тайна, а Велко беше помощник на селския войвода на Рожден.

Дона Крайчева за пръв път виждаше четници. Те навлязоха единадесет души в стаята с огнището, ведно с тях нахлу студен въздух и някакъв остър свеж мирис на хвойна, на зимна гора, напълниха широка-

та стая с шум и тропот на подковани опинци и оръжие, с богра мъжка врява. Дадена беше команда „за почивка“, а четниците бяха свикнали по чужди къщи и веднага се разположиха като в свой дом. Някои започнаха да се изуват, наобиколили огнището, други, освободили се набързо от оръжието и от цялото войнско бreme, гласяха си легла, а един с дълъг врат и с големи уши, още с пушката си в ръка, ходеше из стаята и търсеше нещо. Някой от четниците каза:

– И тук Жадният търси стомната... Дайте му, дайте му да пие.

Но Жадният вече и сам бе набарал стомната с вода. Той беше ненаситен на вода, а постоянно от тялото му се изцеждаше обилна пот. Като изля в устата си едва ли не половината стомна, той също седна да се изува край огнището, без да обръща внимание на закачките на другарите си. Пък той имаше и най-голяма нужда от подсушаване.

Дона гледаше четниците с любопитство и бързаше да им услужи с едно или друго или помагаше на стрипа Ордена, която бе захванала да готви вечеря за гостите. Учителката забеляза, че един от четниците също отправяше към нея любопитни погледи. Той беше слабичък, около тридесетгодишен мъж с рошава глава и рядка брада, оставена да расте на воля. Докато другарите му се оправяха и подреждаха – той бе оставил само пушката си в ъгъла и лежеше възнак още препасан, както беше дошъл, с ръце под главата си и щръкнали нагоре остри лакти. Види се, беше много уморен и нямаше повече сили да се погрижи за по-сгодна почивка. Дона улови на няколко пъти погледа му – съсредоточен и напрегнат, но може би гореше в трескав огън от голяма умора. Тя не виждаше нищо познато в неговото бледо, обрасло с косми лице, но все пак...

– Вие учителка ли сте? – чу тя гласа му и сама извика:

– Господин Наумов, вие ли сте?!

Тя сега отеднаж позна учителя си по история в гимназията. Най-напред по гласа му, а сетне веднага изпъкна пред погледа ѝ познатото лице, прибуле-

но от попадалите на челото разбъркани коси, от рядката, вече доста дълга брада. Но това лице сега изглеждаше състарено, с хлътнали бледи страни и очи, които горяха в трескав огън. Тя не бе виждала учителя си отдавна, още от миналата пролет, когато Наумов престана да идва в гимназията и се загуби някъде. Той почака търпеливо да се съвземе младата девойка от изненадата и отново попита:

– Учителка, нали? Аз веднага те познах, Крайчева.

Гласът му бе станал малко глух и като че ли отекваше в гърдите му. Ето къде се загубил той – станал четник! Но колко е уморен – не ще да е лесно за него, толкова слабичък и нежен, да скита из планините... Наумов се усмихна сякаш на мислите ѝ:

– Къде било писано да се видим... Откога си тук, Крайчева?

– От Димитровден... Трети месец вече...

– Завърши четвърти клас, нали? И не можа да продължиш.

– Не можах. А вие, господин Наумов?

Той не отговори веднага и я гледаше мълчаливо една минутка. Четниците наоколо млъкнаха и се ослушаха в разговора им. Наумов се приподигна на лакти и каза:

– Ето, Крайчева: ти не си могла да продължиш ученето си, аз също требваше да напусна учителството. Ние сме като цветя, които растат без слънце. Ние сме деца на поробен народ, Крайчева, и труден е животът ни – живот без слънце. – Той пак млъкна и навее очи, ала изеднаж се приподигна с неочаквана сила и седна, като обхвана колена с дългите си бледи ръце: – Ти вече си сред народа, Крайчева, дошла си да го учиш, ще видиш отблизо живота му и сама ще живееш като него. Да го учиш, но и той да те учи и повече ще те учи. Стига да имаш очи и уши, Крайчева, и сърце. Наблюдавай какво става около тебе и мисли, разсъждавай върху това, което виждаш. Защо сме се дигнали ние с оръжие в ръка, срещу кого сме се дигнали? Борим се срещу потисниците и македонския народ, борим се за свободата на народа. И всеки народен

син, всека народна гъщеря трябва да вземе свой дел в борбата срещу кървавата тирания над Македония.

Като камбана звучеше в ушите на младата девойка гласът на нейния бивш учител — дума след дума, удар след удар. Като камбана ехтеше и собственото ѝ сърце — удар след удар. Тя нищо не отговори — боеше се, стесняваше се да каже: „Да, учителю, знам. Знам, че съм гъщеря на поробен народ, знам за народните мъки, познавам народните потисници.“

Ала никога не бе и помислила, че и тя може да помогне, да влезе в борбата. Знаеше, че по планините ходят народни синове, знаеше, че целият народ се бори, но това беше мъжка работа и най-малко работа на едно младо девойче. Тя бе крила в малката си стаичка в бащината си къща Гоце Делчев, грижила се бе за храната му, носила му бе вода и сега искаше да се похвали на учителя си за това, но премълча. Какво бе сторила тя? Борис Глаушев бе довел Делчев в къщата им и тя го посрещна като гост. И все пак... Сега, след думите на учителя ѝ, тя отеднаж почувства, че имаше някакъв мъничък дял в народната борба, че беше свързана с тая борба, макар и с една мъничка нишка. Ами нали братовчедът ѝ Борис бе я изпратил у Секуловци за оня селянин, а през нощта бе станала битката в Криводол... Дона изеднаж се видя твърде близо до народната борба. Ето сега учителят ѝ, всички тия въоръжени мъже...

Нощта вън беше много студена. Огнището пламтеше непрестанно. Велко стоя на стража два часа, след това войводата изпрати да го смени Кутан Щъркот, който беше в четата от няколко месеца. Така през цялата нощ — стражата се сменяваше през всеки два часа.

Четата остана тук и на другия ден. Велко излезе още рано сутринта — изпрати го някъде Марко Ченгов — войводата. Четниците чистеха оръжието си, кърпеха се, миеха си главите с топла вода, но повече почиваха. Обядваха рано — госта рядка фасулева чорбича и черен селски хляб, а веднага след обела стрипа Ордена окачи на веригата в огнището големия котел с вода и каза:

— Хайде, момчета, който има по нещо за пране... давайте.

Събра се цяла купчина мръсни долни грехи, кърпи.

— Ангел и Жадният ще помагат на стрипа Ордена — рече Марко Ченгов. — Нема да може тя сама толкова грехи...

— Тъкмо работа за Жадния — обади се един от четниците и пръв прихна да се смее: — Да шляпа во водата като памка...

— Не — чу се неочаквано гласът на Дона, треперлив и несигурен от смущение: — Аз ще помогна на стрипа Ордена. Нека си почиват людете. Бързо ще свършим...

Войводата спря върху нея поглед, мушна пръсти в гъстата си брада, както си имаше обичай, но нищо не отвърна. Той беше мълчалив човек, обраствал с косми чак до очите и се виждаха вече по брадата и мустаките му бели жички. Дона знаеше, че я гледа и учителят ѝ, но не се реши да се обърне да го погледне и тя, да му се усмихне, както се бе набрала сега в душата ѝ голяма радост: „Ето, учителю, виж, аз ще пера грехите на четниците, но то е съвсем гребна работа. Рагвам се, че ще помогна, макар и с такава гребна работа.“

Дрехите бяха много мръсни, въшлясали. Двете жени гъзго праха вън, под трема, париха, носиха вода от извора долу, край пътеката за към долината. После проснаха изпраните грехи да съхнат на вятъра. Дона погледна побелелите си подгизнали пръсти, премръзнали от студа, след като бяха киснали в топлата вода. Очите ѝ неволно се бяха напълнили със сълзи от болка, но тя и сега би се усмихнала на учителя си. Та това ли е нещо! Ей сега ще премине болката в нежните пръсти и умората, която разкъсваше несвикналото слабичко тяло!

Щом се смрачи, Велко, който се прибра късно следобед, отиде и върза двете кучета, които бяха обикаляли наоколо през целия ден. Скоро след това започнаха да идват селяни по един, по двама и все по-възрастни люде, че повечето от по-младите бяха на гурбет по Влашко и България, в Цариград, някои чак и в далечна Америка.

Четата бе устроица за този ден селско събрание – да се разгледат и решат някои общи и частни въпроси и оплаквания, да се постегне и ободри селската организация, а също да се приемат и двама нови членове на организацията – двама млади мъже, които тая есен бяха се върнали от гурбет. Последен дойде селският войвода Бабин, добре въоръжен и стегнат. Преди това той бе обиколил постове наоколо, заети сега от селската чета – въоръжената стража на селото, която пазеше околийската чета и събранието. Селският войвода беше около четиридесетгодишен здрав мъж, доста шумен и все навъсен. Щом влезе у Скорневци, той най-напред забеляза учителката и преди да седне, рече строго:

– Тука нема работа жени, учителке. Стрина Оргена сама си знай, ще си излезе, но също и ти, учителке.

Той седна и не изпущаше пушката от ръцете си.

Дона цяла се изчерви от смущение и се отправи бързо към стаичката си, но я спря гласът на бившия ѝ учител.

– Крайчева – рече Наумов с рязък тон, – ти ще стоиш тук и ще присъстваш на събранието. – Дона още повече се смути и не знаеше как да постъпи, но Наумов продължи: – Това е заповед на околийския войвода.

– Какво – възрази предпазливо селският войвода, – това не е женска работа. Жените не пазят тайна. Жената е проклета, ако щещ, и от бога. Какво – жени тука...

– Не сме ли родени всички от жени? – изправи се срещу него Наумов, а селският войвода промълви:

– Ся жената е друга направа, тя не...

– Жената е човек като тебе – прекъсна го Наумов, – и когато в нашите регици влезат и всички достойни жени, нашите сили ще пораснат. Жената има слабости, и мъжът има слабости, но жената пък има добродетели, каквито нема никой мъж. В нашата народна борба могат да участват всички деца на тая земя без разлика на пол, на вера и народност. – Той махна с ръка, за да прекъсне отново селския войвода, и отсече: – Крайчева, ти имаш нашето пълно доверие и ще присъстваш на събранието.

Развълнувана, младата девойка следеше разсеяно хода на събранието, което се ръководеше от секретаря на районната чета – нейния бивш учител Наумов. Това беше едно обикновено селско събрание с неизбежния въпрос при всички подобни събрания: снабдяването с оръжие, въоръжаването на народа, което беше най-трудната задача за народната организация. На края, вече към полунощ, двамата нови членове трябваше да положат своята клетва. Станаха всички на нозе. Лъснаха там, сред стаята, кама и револвер, прошумоляха белите кораби листове на разтвореното евангелие. Настанаха минути на проста, но възбуждаща тържественост: върху кръстосаното оръжие над евангелието двамата мъже се заклеха да служат вярно и честно с всички свои сили на народното дело и ако нарушат тая свята клетва – да бъдат наказани със смърт.

С примряло сърце изслуша Дона строгите и тържествени думи на клетвата за вяност до смърт.

Няколко дни преди Божик Дона Крайчева се върна в родния си град. Доведоха я пак на същото конче двамата Скорневци – баща и син. Тя напусна с радост далечното село. Като излязоха от снежните обятия на планината, срещна ги меко време – долу, в полето, първият сняг не бе се задържал ни два дни, земята беше мека и влажна, тук-там се зеленееха поникнали есенници. През облачното матово небе се процеждаше слънчева топлина, като през зацапано стъкло на топлиник, та и старият Скорнев рече:

– Тука друг господ. Не е като в планината.

Родният град посрещна Дона приветливо. Обкръжиха я с обич и радост домашните ѝ. Даме Скорнев попита като на шега:

– Е, учителке, кога да дойдем да те вземем пак?

Вместо нея отговори майка ѝ:

– Не ви я даваме беке. Измъчихме се сички по нея...

Дона като че ли се поколеба за минутка: къде – тук, или на село, в планината? И рече:

— Веднага след Ивановден, чичко Даме. На другия ден.
— Добре си я гледаме и там, майко — усмихваше се в мустаките си Даме Скорнев. — Като наша... цялото село...

Като мина първата радост след срещата със свои и близки, Дона изеднаж се почувства преситена. Копнеяла бе за тях, за бащин дом, за тая среща след дългата раздяла, но ето те всички са здрави и живи и все са същите, като да се е разделила с тях едва вчера. И почувства в същото време как някаква незнайна сила започна леко-леко, неусетно да я тегли към село. Мислите ѝ, против волята ѝ, отлипаха напътък.

Пристигнаха късно следобед, времето минаваше бързо, вечерята беше госта шумна и весела, но гостенката се почувства уморена и грижливата ѝ майка побърза да я отведе в някогашната нейна стаичка. Леглото беше готово, очакваше я разгънато, малката железна печка буботеше весело, ала щом остана Дона сама — сънят в миг избяга от натежалите ѝ клепки. Тя се приготви за спане в затоплената стая, легна си в мекото легло — нозете я боляха от продължителната езда, ще дойде и сънят. Духна лампата, в тъмната стая светлееше само малката печка и продължаваше да бумти приспивно. Ще дойде бързо сънят...

Но сънят не идваше. Как бързо лети и прелита човешката мисъл — като светкавица бързо, като переруга от цвете на цвете. Дона мисли за майка си — старее вече тя, повехнало е съвсем лицето ѝ. Дона никога не я помни да седне, да скръсти ръце без работа или на сладък разговор с някоя съседка, не я помни да е легнала рано. Децата се раждаха едно след друго, работата вкъщи никога не се свършваше — да готви, да меси хляб, да преде, да кърпи, да ткае черги и платна, сама да крои и шие бельото за цялото семейство. Особено срещу големи празници, както и сега, тя, изглежда, не лягаше да спи нощем. Имаха си и една нивица, едно малко лозе — отиваше и тя да работи с аргатите — да жъне, да копае. Каква работлива, неуморна пчелица! Но тъгата никога не изчезваше от погледа ѝ, дори и когато се усмихваше, очите ѝ гледаха тъжно, като през съзи.

Семейството на шивача живееше винаги в бедност и всякакви лишения, винаги със страх пред утрешния ден. Пестеше се и хлябът — една троха да не се изяде повече или да не се загуби. Всяка греха се износваше докрай, минаваше от по-големите към по-малките деца, крънките се лепяха една до друга. Бащата — шивачът Спиро Крайчев, знаеше само излата си. Мълчалив човек с бледо, подпухнало лице и с меки ръце, той често биваше болен, ядеше го някаква незнайна болест, но не лягаше да боледува. Това беше, види се, поради живота му все на затворено. Седеше той по цели дни със свити нозе в стаята, обграден от нарязани шаяци, платна и басми, наведен над коляното си, излата святкаше бързо между пръстите му. Той работеше като автомат, от тъмно и до късно през нощта и като се случеше да няма работа, особено през летнише месеци — спираше като счупена машина. Когато днес Дона сложи в меката му пухкава шепи четири златни лири и подигна към него очи да види доволството и радостта му от тая синовна помощ, той само събра шепата си и погледна парите на жена си. Не трепна никаква светлинка по мрачното лице с увиснали торбички под очите.

А братчетата и сестричетата бяха малки. Ще ги погалиш с любов, ще побърбеш весело, но няма с кого да се раздумаши. Не може да те разбере майка ти, нито баща ти, както би те разбрал един брат другар или сестра другарка. Човек би желал да поговори с близка душа за интимни свои мисли и за онова, което чувства, че се поражда вече в сърцето му, но още е неясно и е дълбоко скрито. Децата... Ще пораснат децата, а тя ще бъде далече от тях и всяко ще тръгне по свой път.

Дона нямаше и дружки. Една нейна приятелка се бе омъжила тая есен, а други две тая година бяха замислили за Солун да се учат — не ще може да дружи тя с тях...

С какъв копнеж бе бързала да се върне в бащиния дом! Това е тъгата от раздялата, която остава в сърцето и те тегли, примамва те да се върнеш, а после изчезва. Но нали това е същата родна къща, същото мило лице на майката, ето и любимото братче, скочило на коляно-

то ти, а защо стихва тъй бързо радостта от срещата? Дона заплака, тихо, с обилни сълзи – тя не можеше да отговори, но чувстваше, че отговорът е в сърцето ѝ.

Как бързо летят и прелитат мислите... Дона вече и не виждаше, че е в някогашната си стаичка, а се пренесе там – в планината, на село. Без да се замисля защо се връща там, понесоха я близки и по-далечни спомени, сърцето ѝ ламтеше по тях, жадно, ненаситно. Блестяха пред очите ѝ хубостите на планината, оживяха тамошните люде, Добра – защо си спомни най-напред за нея? – Велко, стрико Даме, стрина Оргена, старците, които се събираха по празниците в черквата, четниците.

Деца, нейните деца в училищната стая. Като че ли само очите им са млади – искрящи, живи и жадни, а иначе те досъщ приличат на родителите си, на възрастните селяни. Същото облекло, същите разкривени опинци, същите едри кокалести ръце, изгорели на слънце през лятото, сега премръзнали, напукани и посинели от студа. Същите движения, гласове, пък и същите думи. Рано, много рано застарели, познали простия суров живот в планината. Дона започва пред тях първата песничка, започва да ги учи да пеят. Гласът ѝ е слаб, треперлив, но те всички са вперили в нея очи, в устата ѝ – слушат, слушат, дишат все по-бързо, по-шумно, като че ли по такта на плавната проста песен, гърдите се издигат и спадат, устните се разтварят и мърдат влажни, дочуват се първите гласчета, пресекнало, несмело и ето се повличат след нейния глас, изостават и отново се вливат в него, сливат се с него, надвиват го, все по-силни, по-смели, по-звънки. Надуват се гърди, опнали са се жили на голите шиш, очите блестят изблещени от напрежение, ниската каменна стая ехти, ще се събори, децата пеят в един глас, чист и мощен:

*Хубава си, моя горо,
миришеш на младост,
но вселяваш в сърцата ни
само скръб и жалост.*

Деца, нейните деца! Студено е в ранния утринен час, но Дона е застанала на скалата над дълбоката долина. Планината е покрита с дебел сняг и е цяла променена. Снегът е гладък и мек, планината сякаш е изгяла на от бял мрамор, ала тук и там по стръмнините се чернеят голи озъбени скали, между оголелите гървеса на гората се спотайват мोगри сенки. Слънчевият диск е омотан в гъсти валма сиви мъгли и пушъци, час по час ги прегаря и се показва сякаш къс нажежено желязо, но те бързо го затуват. И планината ту заблестява ослепително бяла, ту върху нея се раздиплят ефирни синкави була. И е толкова тихо, че сякаш се чува как размахва крила самотният гарван, който се вижда в далечината като черна група. Река, долу е скована в лег. Затиснати са от дебелия сняг и къщите там и по-нататък. Не се виждат и пътеките из планината.

И все пак планината е жива. Над всяка къща отсреща се люлее и размотава синя лента чад. От гората излиза едър заек – колко ясно се вижда в прозрачния въздух! – и при всеки скок затъва до уши в дълбокия сняг. Стига да има време човек да стои тук и да следи, да гледа – планината е жива и будна.

Далеко там отеднаж се изсипват или може би изскачат от снега цяла редица, дъве по дъве, черни подвижни петна. Те се приближават насам и тогава Дона вижда и пътеката – едва забележима синкава следа през поляните и край скалите, струпани на грамади. Черните петна нарастват, превръщат се в мънички човечета, които сякаш по колена пълзят насам по снега. Това са учениците ѝ. Учителката се усмихва и едвам се въздържа да не извика:

– Хайде, хайде! Чакам ви, деца!

Та ей ги насреща, съвсем ясно се виждат. Тя ги знае и по име. Първ върви Апостол Сугарев, приведен, приклекнал едва-едва като стар дядо и широките му разкривени стъпки са смешни с неговите малки още нозе. Така ходят тук планинците, а и той като големите мъже. И винаги той, Апостол, води дружината от по-далечната махала, той първ пробива пътеките, щом

падне сняг. Показват се деца и от друга посока и всички се стичат като в улей долу, в долината, после всички заедно, в дълга редица, пълзят нагоре, към площадката, към училището. И пак Апостол Сугарев ги води.

Дона се връща и застава пред вратата на училището. След някое време откъд, иззад ъгъла на черквата, се чува как хруптят и скърцат стъпки по снега. Апостол се подава пръв иззад ъгъла – червен и син от студа, ушите му пламтят. Както се полюлява на всяка стъпка, той бавно сваля малкото си плутко калпаче:

– Добрутро, учителке!

После се изсипват един след друг още и още звънка гласове:

– Добрутро, добрутро, учителке...

– Добрутро, деца!

Сърцето ѝ прелива от радост, в очите ѝ блестят сълзи. Колко много сърдечност и обич звучи в тия мили гласове! Докато стои тя да посрещне и последните от учениците си, тия, които са влезли в училищната стая, пеят:

*Сняг се сипе на парцали,
веят бури, веят хали...*

И сърцето на учителката пее.

Последни идват две момиченца, от най-малките, уловили са се за ръка и плачат от студ, тихо, без глас. О, милите!

– О, милите – казва учителката и пристъпва към тях. – Елате, елате по-скоро! Влезте вътре на топло.

Дона протяга към тях ръце. Те ѝ се усмихват през своите едри, чисти детски сълзи...

После Дона си спомни как преди няколко седмици струна Оргдена я лекуваше от кашлица, поеше я с отвара от някакви горски билки. Горещият сок се разливаше по жилите ѝ ведно с остър гъст аромат на горски цветя и лято.

– Гълтай, докато е топло – чува тя гласа на старата жена и гълта топлина и съживяващо благоухание. Лютивата болка в гърлото бързо изчез-

ва, гърдите дишат леко и дълбоко...

Отеднаж – пред нея застава пак Добра.

Младата девойка знаеше и преди това, че в мислите ѝ ще дойде и Добра Лозанова. И без да мисли преди това, Дона я очакваше и не се учуди, като я видя сякаш жива в зрача на своята будна памет. Тя нямаше много спомени от нея – виждала я бе само един път, но ясен стоеше пред нея образът ѝ. И най-вече това, което най-добре бе забелязала: горещите очи на Добра, алените ѝ устни, особения израз на цялото ѝ лице. Носията ѝ трептеше от чистота с всичките си багри. В сърцето на девойката буйно нахлу също такъв смут, както при първата им среща. Но сега тоя смут лесно надви трепетния момински свян и бързо облада цялото ѝ същество. Дона му се отдаде, отпусна се като в гореща, страстна прегръдка.

Добра беше сама жена, не се срамуваше от това и беше прекалено, до безсрамие пряма. Не бива една жена да показва по тоя начин своите интимни чувства и желания, но не бива да ги крие и от себе си, да се самозаблуждава, да затваря очи и уши пред това, което напират, буботи и гърми с гласа на кръвта в човешката душа и тяло. Невинността забулва, възпира и пази, но идва време, когато ръката сама напипва младата напежала гръд и запалва копнеж за милувка. Дошло бе това време и за Дона.

Със своята гръзка, предизвикателна външност, с хубавия си глас и с грубата си откровеност Добра пробуди младата девойка от моминския ѝ унес. Сега Дона гледаше в себе си с отворени очи и разбираше какво значеше, откъде идеше всяка тръпка по тялото ѝ. Така беше по-добре, макар че и сега бузите ѝ горяха в огън. Сега тя познаваше себе си по-добре, сега беше по-свободна, по-мъдра.

А там, дето беше сега Добра в мислите ѝ, там, съвсем наблизо, беше и Велко. Разделяше ги яка, плътна стена, но и той беше там наблизо. Добра непрестанно ѝ припомняше с нещо за младия момък и кога-

то Дона сега си спомнеше за него – Добра често-често се мърваше пред очите ѝ като бърза сянка или пък дочуваше тя хубавия ѝ глас.

Случайно ли в своя летеж мисълта на младата девойка се спря и върху Велко? Не, не... През всичкото време, докато стоеше с отворени очи в тъмнината и си спомняше и размишляваше за своя живот – той беше там, с всичките ѝ спомени и мисли. И сега, когато Добра го извика пред погледа ѝ, Дона го виждаше ясно и в някаква особена светлина.

Виждаше всяка черта на лицето му, улавяше всяко движение на тялото му под грубите шаячни дрехи. Но сега усещаше и силата на това младо тяло, и неговата устойчивост, макар че тя досега да бе докоснала едва-едва само пръстите му. Рошавите му коси напомняха остри ежови бодли, но бяха буйни и – чувстваше тя – приятно прохладни; тя ще го накара да си купи розово гребенче, да тури в ред непокорната си грива. Устните му бяха твърди и топли – така рязко бяха изрязани и налени с кръв. А мустачките над тях, виждаше се, бяха като пух, но с време ще станат рошави – ами нали са такива на стрико Даме, баща му. Когато дойде някое от внучетата му, някое от децата на омъжените му щерки, стрико Даме го гъделичка и боцка с мустаките си под гушката. Такива ще станат и мустаките на Велко. И очите му са като на баща му – сиви, с черни зеници. Строги или хитри, присмехулни. Но сега Дона си спомня, че когато я поглеждаше напоследък, Велко се унасяше и сивите му очи потъмняваха като размътени клагенци. Той мисли нещо и го крие. То си е така, разбира се: тя не му е изповедник, та всичко да ѝ казва! Какъв здрав и силен мъж е той! По врата му и по ръцете му се познава какви са опнати и набъбнали мускулите по цялото му тяло и се вижда, че са здрави като желязо, но са топли – нали е жив човек... Еднаж той едва ли не дигна на ръце едно от кончетата им, което бе паднало по лега, както бе натопварено с гърва. Такава голяма беше силата му – преди това и стрико Даме, и стрина Ордена се опитваха заедно да подиг-

нат добичето, пък и тя, Дона, помагаше, но то бе паднало много лошо и лежеше като мъртво на лега ведно с тежкия товар. Притече се Велко и го дигна сам, с две ръце – отлепи го от лега и го изправи на нозе.

Дона метна ръце зад главата си и сладко се протегна в топлото меко легло. Печката все още бумтеше, около нея изриво трептяха и подскачаха светлинки, тъмнината в стаята не беше вече тъй враждебна, не криеше сенки и привидения. Изчезнали бяха и болките в нозете на Дона от продължителната езда днес. Беше ѝ леко, радостно на сърцето да си спомня за Велко, а какъв беше той, наистина – вече истински мъж и все още дете! Забавляваше я тая игра на мислите ѝ – живи и тъй бързи, променчиви, – забавляваше се да извиква в паметта си забравени или отминати без внимание случки и впечатления, да си ги спомня сега и да издирва, да открива какво се криеше зад тях. Тя беше цяла на село в тоя час, с цялото си същество и къде остана радостта ѝ, че се връща в родния дом, къде изчезнаха върналите се наново скърби: и ядове за това, което бе оставила преди тук и сега го забави пак същото, непроменено? Едва бе дошла, спря се, огледа се, видя близките си люде, стисна ги в обятията си, влезе в някогашната си стаичка, а ето мисълта ѝ като да беше чужда тук, сякаш се боеше, сякаш имаше опасност да остане завинаги затворена тук и побърза да се откъсне, да се освободи, да литне назад, да се върне към планината, към Рожден.

Там младата девойка беше по-щастлива, сърцето ѝ там беше по-весело. Тя беше тъй млада още! С тоя дом, бащиния ѝ дом, здраво я свързваше една дълбока, макар и невесела, дори мъчителна обич, свързваха я спомени и тая обич, тия спомени и най-много тия мили люде гържаха сърцето ѝ като в плен. Майка, баща, сестри и братя – тяхната съдба ѝ беше тъй близка, тя ги обичаше и в сърцето си нямаше да им изневери никога, но това младо сърце копнееше за свобода и радост. На село то беше по-свободно и по-радостно. Там, в планината, бяха нейните ученици,

там беше и Велко, от когото струеше богдра, жива сила, там беше най-сетне и Добра, която със своята гързост предизвикваше в душата ѝ сладостен смут и можеше да я научи да вижда по-ясно някои важни неща, да вижда и в себе си по-ясно.

„За Гергьовден ще донеса на татко още четири лири – побърза да се откупи тя, да се оправдае пред своите близки: – И четиридесет лири да взема – всичките ще му ги дам... Ще работя за тях, ще им помагам, никога нема да ги изоставя... милите. На село ми е по-леко, по-весело, но то нищо не значи за тях, то е само за мене...“

През нощта срещу Ивановден започна да вали нов сняг, валя и през целия ден – гъст и ситен, като да го сееше някой от ниско навесеното небе с копринено сито. Спря едва привечер и небето се отвори откъм запад, но слънцето бе залязло и напътък светлееше само една тясна и мътна оранжева ивица. Времето беше тихо, снежно време. Снегът беше сух и пухкав, тоя път като че ли всичко покри и затисна – надигнаха се по планината заоблени купчини и хълмища, едва-едва обаядени от гаснещия залез.

Стрико Даме лежеше край огнището със схванат кръст. Тая сутрин той едвам се върна от черква и веднага легна. През целия ден гледа през малките прозорчета гъстия облак от ситни снежни мушици, които се сипеха и сипеха, и когато най-сетне снегът престана, той като че ли тъкмо това бе чакал, рече:

– Време е да се връща учителката. Ама кой ще я доведе... ето аз се схванах и кой знай колко дни.

– Наистина – съживи се и стрина Ордена. – Време е, ами... Тя нали каза: веднага след Ивановден. Виж, къщата ни като глуха стои без нея – прибави старата жена.

Те млъкнаха, а и двамата мислеха едно и също нещо: би могъл да отиде да я доведе Велко, но не беше сгодено – двамата такива млади люде да пътуват, речи си, цял ден из планината. Мълчеше и Велко, седнал на сангька в ъгъла в празнично безделие. Даме Скорнев продължи:

– След тоя снег може да хванат големи студове. Иди, Велко, иди, сине, поразпитай из село дали нема да пътува някой за града.

Велко млъчаливо стана и излезе. Смрачаваше се, той слезе долу, в долината, и се изкачи насреща, по най-близките дворове. Та няма да ходи по цялото село в тъмното и по тоя сняг! Върна се по някое време и каза:

– Ще ходи утре в града стрико Негелко Бачев.

Негелко Бачев беше братовчед на Даме Скорнев, по-стар от него с десетина години.

– Къде ще ходи в тоя снег, вешерът му с вешер! – стисна презрително устни Даме, но веднага догаде: – Е, харно, харно... Каза ли му ти, синко, за учителката?

– Казах му. Ама и аз ще вървя с него. Не мога, вели, аз да я водя, може сичко да се случи, женска челяд е, градско дете, не знай да язди, ни... Ела, вели, и ти с мене.

„Е, добре – мислят си старците, – така може. С Негелко Бачев може.“ Стрико Даме гласно казва:

– Може. Натовари мулето и кончетата с гърва и върви. Лесно ще продадеш гървата по тоя снег. Ще ношувате в града и на другия ден пак назад. Но ти обади се на учителката още щом пристигнете. Да знай. Да се приготви.

– Може и да те поканят да ношуваш у них – рече Скорневица.

– Хм! – изръмжа глухо Велко и завъртя плещи цяла порта.

Сутринта той скочи от леглото галеч преди да се раздени, сякаш цяла нощ не бе спал.

– Не бързай, има време – мърмореше майка му, докато палеше огъня. – Пък кажи на учителката добре да се облече, зимно време е. Вземи си ямурлука, че кожухчето ти е късо. Вземи и ямурлука на татко ти, може да се намери там за учителката, да се наметне...

Велко се нахрани добре, нахрани добичетата, напои ги с вода. И още не беше се разденило, когато тръгна. Навлезе в гората, госта навътре, където още преди Божик бяха секли гърва със стария и бяха ги натрупали там да бъдат готови за продан. Тежката му

секира беше нагяната на лявата ръка и широкото ѝ острие меко проблясваше в предутринния зряч. В широкия му червен пояс лежеше на топло лъскав револвер. Не се боеше Велко ни от вълци, ни от мечки в гората и газеше до колена в снега. Той натовари бързо добичетата – какво беше за него да натовари три добичета с готови нарязани дърва? Скоро след това кучетата из Бачевата махала започнаха да лаят.

– Хайде, стрико Неделко, хайде, тръгваме! – завика още отдалеко Велко.

Излезе самият Неделко Бачев и – ту наляво погледне, ту надясно, ту към небето присвие очи, а през мустаките му се процежда бяла пара:

– А бре, внучко Веле, аз... премислих. Голем снег, много е студено тая сутрин... Аз нема да отивам в града.

– Ами нели... – започна Велко, но веднага отсече: – Щом не щеш – здраве да е. Хайде сбогом!

Велко знаеше пътя и сам. Като слизаше от Бачева махала към пътя за града и снегът шушкеше и пръскаше като ситен бял пясък в нозете му, Велко трябваше да мише край двора на Добра Лозанова. Той погледна изпод вежди към ниската къща, затънала сякаш до пояс в снега, и личеше, макар всичко да беше затрупано в сняг, че това беше двор без стопанин. Вратата на празната плевня заеше отворена, пусто и тихо беше из целия двор, не се чуваше мъж да погвикне, да изпсува. Ала на четирите прозорчета, които бяха обърнати насам, имаше шарени басмени завески. Видяла Добра в града, та и тя сложила завески на прозорците! А в тоя двор нямаше и кучета. Всеки по-млад мъж в Рожден знаеше, че Добра не държи кучета в двора си. Или поне бе мислил за това, па макар и да не се решаваше да влезе в двора ѝ. Велко пак погледна на матък и вече отминаваше, когато чу зад себе си познат женски глас – тих, сподавен в снежната утринна, но ясен и още по-нежен, по-сладък за ухото:

– Добрутро, Веле! Къде така рано-рано!

– В града отивам – отговори Велко, без да се обърне.

– Аха... Почакай де, почакай малко!

Велко се спря и се обърна. Малко по-нататък спряха и добичетата. Добра като че ли се плъзна по снега и се изправи пред него. Нали току-що бе излязла от топлото – да я пипне човек, сигурно е още топла. Велко попита:

– Що има?

Тя го погледна учудена. Я го гледай ти, как се е възгордял! До вчера, като срещнеше погледа ѝ, червенина заиграваше по бузите му. Колко пъти бе обикалял нейния двор и той – виждала бе сянката му нощем, по месечина. И бе мислила да му отвори. В Рожден нямаше друг такъв млад човек – няма да тръгне по селото и да се хвали. А сега какво? Аха! Учителката е влязла в главата му. Хм, ще видим...

– Слушай... – започна тя и леко притвори очи, но после отегнаж се усмихна, обърна приказката: – Донеси ми от града локум с ядки, приляло ми се. Колкото чини, ще си платя.

Велко не издържа, обори очи, а тя продължи тържествуваща в сърцето си, очите ѝ святкаха лукаво:

– Ще дойда у вас да си го взема. Що, сърдиш ли се? Аха, ти би искал сам да дойдеш да ми го донесеш некоя вечер, а?

Младият момък рязко се обърна и като нямаше с какво друго, безмилостно удари с гръжката на секирата си едно от кончетата. Изненадано от удара, добичето присви задницата си и припна в снега на матък, бутайки другите две добичета. Добра гледеше младия човек цяла засмяна, снегът се отразяваше в зъбите ѝ. Но тя изеднаж се досети и хитрата ѝ усмивка угасна: – Та той отива в града, за да доведе учителката!

– Слушай, Веле... Веле!... – викна тя след него, а той се отдалечаваше с широки стъпки и още един път замахна с гръжката на секирата. – Веле, Велко...

Той не се обърна. Кръвта шумеше в ушите му, но той ясно чу сладкия глас, прозвучал като песен, която кара да премалява младото сърце, глас-песен, който зове и обещава. Не, Велко не се обърна.

Дочул бе преди време той да се говори между другарите му, че Добра Лозанова пуца нощем гости в къ-

щата си. Толкова ли е лесно да се отиде при нея? Запали се копнеж в душата му. Такава беше Добра: нямаше мъж, който да я погледне и да не я пожелае. Влизаше веднага в душата като жив огън. Познаваше я Велко – нали бяха, кажи го, съседи. Млад беше той, а тя, дето и да го срещне, все ще го спре, ще му се усмихне, ще го запrikaзва. Младият мъж загуби спокойния си сън. И стана една нощ, спусна се като пиян в долината, презази реката, но тъкмо до оградата на двора ѝ се спря. Не се реши да прескочи ниската ограда. Беше август – това лято, нощта беше тиха, топла, лунната светлина се изливаше като макла вода. Изеднаж го хвана страх – сам не знаеше от що се уплаши, обърна се и тичешком се върна вкъщи. На другия ден сутринта Велко се срамуваше да погледне майка си, като че ли тя знаеше за лудостите му през нощта. Главата му се бе избистрила и сам се питаше как би се решил да влезе в къщата на една сама жена! Срамота! Ала настана втора нощ и още редица такива топли светли нощи, напоени с мириса на всички горски билки. Ходи Велко няколко пъти до оградата на Добриния двор. Като пиян, като луд. На другия ден, изтрезнял, той се укоряваше строго. И все пак Велко щеше да прескочи тая ограда някоя нощ, когато би бил достатъчно пиян и достатъчно луд, но го срещна сама Добра и се изкукоми право в лицето му, та като с нож го преряза. Какъвто беше млад и неопитен, Велко не разбра смеха ѝ – може би тя не искаше да го подиграе, а да го предизвика, да го насърчи. Унизителна обидна заседна като легена грудка в гърдите му. Той избягваше всяка среща с Добра, не искаше дори да мисли за нея. После у тях дойде Дона, учителката. Ала ето и сега се размъти душата му, кипна и зашумя младата кръв от хубавия глас, от смелите думи на Добра. Но Велко не се и обърна да я погледне поне още еднаж.

Учителката!... Какво би могъл да каже Велко за учителката? Винаги, когато биваше заедно с нея или си мислеше за нея, беше му радостно, сърцето му се радваше. Обичаше да я гледа, да я слуша, обичаше

просто да бъде с нея. Понякога започваше нещо като пиянството по Добра, но не беше точно тъй, а беше само като леко сладко замайване. О, достатъчно беше да бъде близо до нея. Сега отиваше да я вземе, да я доведе пак в бащината си къща – да имаше крила, би летял като орел. Сърцето му трептеше, той цял потръпваше от радост. Веднага забрави срещата си с Добра и викна бодро на трите добичета:

– Хайде, гий! Какво преткате сѐ на едно място!

Той слезе долу, на пътя за града. И тук първи неговите добичета правеха следи по снега. Реката бе занемляла, скована в лед, не се забелязваше и следа от нея под дебелия сняг. По-нататък, вече към края на долината, пътят започваше да се изкачва нагоре, по Три буки – един гол стръмен рид. Когато Велко се изкачи по рида, слънцето тъкмо се показваше иззад далечни снежни върхове – ослепително лъскава, тежка, златна пита върху снега и по-нагоре, върху студената синя коприна на небето. Младият момък подигна очи, огледа се: небето беше чисто от край до край в огромната рамка на начупените планински върхове, яносиньо и дълбоко прозрачно. Синееше се и въздухът наоколо, неподвижен и студен, сякаш звънко чупливо стъкло. Още по-нагоре, вече на самото било на Три буки, тихо изсъска невидим и зъл ветреца, който преминаваше през дърво и камък. Добичетата заклатаха глави настръхнали и пръхтяха през цели валма пара, която бързо изчезваше. Велко попригръпна ямурлука си и пак изви очи към слънцето:

– Ех... слънце зимно... кърваво...

Преследван от вятъра по ридища и долища, после долу, по равното поле, Велко пристигна в града рано следобед моятър, та черен от студ. Имаше един покъс път – през турската махала, и макар пътниците да го избягваха поради заяжданията на лоши турци, Велко сега нямаше време да избира и удари по него. Може би агаларите са се изпокрили по къщите от лютия студ. И наистина, махалата беше пуста, само тук-там бяха направени пътеки, с редки дълбоки стъпки в снега. Велко беше вече на края на турс-

ката махала и тъкмо да навлезе в чаршията, когато пред добичетата се изпречи един около тридесетгодишен турчин в доста овехтяло турско облекло, с посивяло лице, та и очите му съзяха от студ.

— Стой... Карай насам — каза турчинът и посегна да улови първото конче за оглавника.

Наоколо нямаше жива душа. Велко се досети какво можеше да стане и отвърна:

— Къде, ага, къде да карам? Ами ти не питаеш колко чинат дървата.

— Нема що да питам — продължи турчинът на развален преспански говор: — Какво ще те питам... Карай в мойто двор да разтовариш! Какво ще те питам... — И той задърпа кончето.

— Пусни добичето, ага. Не сме спазарили дървата.

— А бре, ти не разбираш ли, керата гяур? В мойто двор ще разтовариш! Пари нема, пари тебе не ти требват. Хайде, гий!

Велко нагази в снега, мина край добичетата и гръпна оглавника от ръката на турчина:

— Пусни ме да мина!

Турчинът не се помръдна и зяпнал от изненада и гняв, търсеше думи в бедния си преспански говор, за да се нахвърли върху упорития селяк. Тогава Велко го бутна с лакът и побеге кончето си.

— Ах, куче, мръсен гяурин! Ах, твоята майка... — ругаеше турчинът вече на своя си език, нагазил с плитките си калеври в снега. Лицето му още повече посивя, той стисна зъби и взе да бърка в широкия си шарен пояс.

Велко изпусна оглавника, хвърли бърз поглед наоколо, бъркайки и той в пояса си, и успя да изпревари турчина: в едрата му ръка лъсна револверът. Турчинът така и си остана насаден дълбоко в снега, със зяпнала уста, с ръка в пояса. Наоколо беше все тъй пусто и само студеният зимен вятреца подсвирваше край ушите. Като не изпущаше турчина от погледа си, Велко прибра револвера в пояса, гръпна добичетата и продължи към чаршията.

Навлече той в чаршията и се спря на един кръс-

топът да чака купувачи за дървата. Пусто беше и тук и глухо, всички се спотайваха по полузатворените си дюкяни, рядко ще пребега някой бързо по улицата. Студено беше много. От целия снежен простор наоколо, та и от синьото високо небе полъхваше лют, сковаващ студ. Слънцето не топлеше, тъй и скоро започна да клони към запад по своя къс зимен път.

Само вятърът подсвирваше и граеще с остри нокти. Велко стоеше в снега, мушал и двете си ръце в ръкавите на кожухчето си под ямурлука. Не се спираше купувач да попита за дървата. Пусни да останат! Трябваше Велко да ги продаде, сетне да иде да се обади на учителката, да намери място за нощуване. Погледът му се спря върху секирата, както беше закачена на единия самар. И оттам мисълта му се върна пак при турчина, който искаше да му вземе дървата без пари. „Той ще събере сега дружина и ще дойде да ме търси... Нема да ме остави злото куче. Ще иска да ми вземе и дървата, и револвера. Аз тъй тук, сред чаршията, какво мога...“ И Велко пристъпи към едно от добичетата, огледа се и бързо скри в гнездото на самара револвера под бациния си ямурлук, който носеше за учителката. Секирата откачи от самара и пак я надяна на ръката си. Да не бъде съвсем с голи ръце. Секирата е едно — револверът друго. Секирата всеки може да види и всеки селянин може да държи секира в ръцете си.

— Колко искаш за дървата? — чу Велко слаб скърцащ глас и се обърна: питаше един старец, цял скрит в кюрка си, лицето му завито с тесен дълъг шал, та гласът му през него се процежда, очите му съзяха: — Бре-бре-бре... какъв студ! Редко хваща такъв студ по нас, толкова чудо. Казвай, че не мога да стоя!

— Три гроша товарът.

— А-аха! Три гроша! По два гроша. Карай след мене, близо живея.

— Не.

Старецът не може да стои на студа и отминава, мрънкайки нещо в шала си.

Велко стои в снега и обръща лице ту на една, ту

на друга страна – да се скрие някак от вятъра. Нозете си не чувства във вкочанените опинци. Остра болка пълзи по нозете му. Вятърът дере от лицето му ремъци. Трябва да продаде дървата. И само по три гроша товарът. Ни парà по-малко. Сетне трябва да се обади на учителката...

Изеднаж го обградиха трима турци, като че ли бяха го дебнали. И тримата бяха с дълги кюркове, ръцете им в пояса, стискат гръжките на каму и револвери. Срещу Велко стоеше същият турчин, който искаше да му заграби дървата. Без да продума нищо, турчинът посегна и взе да рови в пояса на Велко:

– Де ти е пищовът, бре?

– Немам пищов.

– Как така немаш! Нели го видех с очите си?

– Немам, грешка имах, ага.

От устата на турчина изригват псувни, неговата бледа и тънка ръка рови нервно в пояса на селянина чак надире, до кръста му. Посяга да претърси и друг от турците. Велко се дърпва две стъпки назад и откачва секирата от ръката си:

– Не ме задевайте, агу! Немам пищов.

Те и тримата стоят срещу него с ръце на оръжиято си и мълчаливо го гледат. Говорят очите им: – Ако те надупчим с по няколко куршума, макар да сме турци и агалари, пак ще си имаме неприятности, може и да ни затворят, докато се позабрави историята. Друго би било да бяхме намерили револвера в теб! Ще кажем, че си комита, и дори ще ни похвалят в хюкюмата. Пък и тая секира, дявол да я вземе... Каквото те виждаме, можеш да изпиеш на някого от нас кръвчицата, преди да те съборим. Ах, ти, мръсно куче гяурско! Ще ни паднеш ти в ръцете друг път...

Тримата турци си промърмориха нещо на своя си език и най-старият от тях, сякаш нищо не е било, попита:

– Как ти е името, бре?

– Велко.

– От кое село си?

– От Рожден.

Велко го гледаше в очите и не пожела да скрие името си. Турците мълчаливо се обърнаха и се отдалечиха. От близките дюкяни надзъртаха уплашени любопитни лица. Младият момък обърна към вятъра другата страна на лицето си.

Той беше гладен. В една торба, окачена на самара на едно от добичетата, имаше половина хляб и малко сирене. Но Велко не искаше да развързва торбата и да вземе да гъвче тук, изправен като кол сред чаршията. Ще продаде дървата, ще иде да се обади на учителката и после – право в някой хан. Ще яде, ще почива чак до утре. Не беше прилично да вземе човек да преживя настред улицата.

Спря се друг купувач, мушнал ръце дълбоко в джебете си, и мълчаливо посочи с глава дървата.

– По три гроша товарът – каза Велко.

Купувачът отмина все тъй мълчаливо.

Спря се още един и търкаше бързо едри кокалестни ръце, местеше нозе в снега с огромни стъпала в рунтави калцуну и подковани йеменици.

– Колко за дървата?

– По три гроша товарът.

– Що думаш! Зимата веке си отива. Давам ти пет гроша за трите товара. Така ами. Не щеш ли?

Велко не отговори. Той си мислеше: „Тия дърва струват девет гроша на това време и за по-малко нема да ги дам. По-добре да ги подаря некому или да ги върна в село. Дървата струват девет гроша. Не ща кой да си помисли, че ме изиграл или от студа съм се уплашил...“

Мина още време. Снегът започна да синее и над града сякаш падна синкава мъгла. Дюкяните започнаха да се затварят един след друг, раздвижиха се повече минавачи. Никой вече не се спря да попита за дървата. Велко гочу разговор:

– Цел ден стои тука за няколко гроша... в тоя студ...

– Пуста сиромашия!

Минавачите отново започнаха да редят. Дюкяните бяха почти всички затворени. Теменужен зграч

изпъхани глъхнещите улици. Велко замахна с гръжката на брадвата:

– Дий!

Спря се с трите добичета пред портата на Крайчеви. Двортът беше пуст. Да беше излязъл някой... Беше му студено, беше прегладнял, но някаква топла вълна се изкачи до гърлото му. Бутна мандалото на портата, отвори двете ѝ поли, поведе добичетата в двора. В малката ниска къщурка светлееше запалена лампа, но пак никой не се обаждаше. Велко гръпна въжето и гървата паднаха с тропот от двете страни на едното конче. Той гръпна въжето на другия самар, после и на третия. Скръцна врата. Велко навиваше въжетата, без да се обърне, и ловко прибра револвера си, както беше скрит в единия самар.

– За кого са тия гърва? – позна той веднага гласа на Донината майка.

И пак не се обърна, като че ли беше много зает с въжетата, но рече:

– За вас. Тамко ви ги праща. Тука ли е учителката? Нека се приготви за утре – бързаше да каже всичко Велко и току задърпа добичетата към портата.

– Аха... ти си... Ама чакай де! Доне, Доне! Излез, Доне!

Ето най-много от това се боеше Велко. Ей сега ще излезе и тя!

– О-о, Велко! – чу той гласа на Дона Крайчева, но до портата беше още далеч – къде ще бяга! Пък и добичетата се гърпаха назад – те не бързаха, може би и те бяха познали гласа на учителката. А тя беше сега до него – улови го за ръкава: – Къде си се затичал, човече! Чакай, стой, стой! Кога си дошъл?

– Одеве още... Тамко каза... утре...

– Ама къде бегаш! – викаше тя. – Връщай се, тук ще нощуваш, у нас. А утре... добре. Утре тръгваме.

– Не, не! Чакам те в хана. Утре ще дойда... Ти приготви се по-ранко... Не, не, учителке...

Де ще го спре тя с малките си ръце! Велко избяга. От смущение и свян. От радост.

На другата сутрин Дона го посрещна още на двора: – Ах, ти, див селянин! Защо избега снощи? И в нашата къща има зальк хлеб. Но аз те научих на букви, ще те науча и на приличие.

Велко се усмихваше срамежливо и хитро. Като видя, че са сами в двора, дигна към нея очи:

– Хайде... Готова ли си? Тръгваме. Времето е по-мекото тая сутрин, промени се. А пък вчера...

Приказвайки, Велко не забелязваше как я разглеждаше от глава до пети – виждаше му се променена и по-хубава, още по-нежна отпреди. Сега той не можеше да се противи – влязоха въкъщи и двамата. Но едва-що седнал, той пак скочи:

– Хайде. Време е.

Смущаваше се пред домашните на учителката – по-леко, по-добре му беше насаме с нея. Почерпиха го с кафе, изпи го и пак скочи:

– Хайде.

Излязоха вън. Мулето и кончетата чакаха търпеливо пред вратата. Велко пристегна самарите им, оглавиците. Изнесоха веленце, възглавничка. Излезе цялото семейство. Децата наобиколиха добичетата, а Спирко Крайчев застана на вратата, все тъй погупухнал и меланхоличен, и като че ли се боеше да излезе по-далеч от прага. Майката попита:

– Ами други ваши селяни има ли? Да не би сами да пътувате...

Велко се наведе да погледне пристегнатия вече самар на кончето, на което пак щеше да язди учителката. Прегледа също тъй без нужда и въжените стремени и каза:

– Сами.

– Е, та нямате ли си дружина? – разтревожи се майката. – Сами по това време из планината... защо така?

– Нищо, майко, нищо. Времето днес е топло – успокояваше я Дона.

Сбогуваха се, прегръщаха се, плакаха и сега. После учителката трябваше да се качи на кончето. Велко притегли добичето до един голям камък, но Дона едва

успя да легне ничком върху възглавничката на самара. Опитва се пак и още един път. Веленцето и възглавничката, сложени на самара, се разместиха. Велко ги намести отново. Дона се опита още един път и пак не успя да се качи. Тогава Велко пусна поводата на кончето, грабна с две ръце девойката и я сложи на самара. Той като че ли и сам не усети как стана това, но леко замаян, си мислеше: „Каква е лекичка... Каква е мека и топла...“ В същото време той бързаше, сключил гъстите си вежди, сякаш и не мислеше друго, а само да сложи малките ѝ крачка на степената, да оправи веленцето, да я загърне добре с бащиния си ямурлук. Дона му помагаше и червенееше все повече.

— Добре ли е така?

— Добре е, Велко.

— Здрав ли седиш?

— Здраво. Добре ми е.

— Хайде. Не бой се. Дий!

Трите добичета тръгнаха. Майката проплака отново, надигна се детска глъчка, излезлите съседки завикаха:

— Добър път, Доне! Со здраве, Доне!

Учителката кимаше с глава разплакана, обърна се да види още един път своите, струнали се в снега пред портата. Велко водеше след нея другото конче и мулето, навел търпеливо глава — да се свърши по-скоро това изпращане, тия сълзи... И наистина, щом свиха зад първия ъгъл — всичко се свърши. Дона избърса сълзите си и се сгуши в ямурлука: „Милише... жално ми е за тях!... Но като тръгвах първия път, беше ми по-жално. Човек и с това може да свикне...“

Скоро излязоха вън от града и Велко, който продължаваше да води другото конче с мулето след него, спря се и викна:

— Тнурр! Стой...

Спряха се и трите добичета. Велко се улови за самара: на свободното конче и скочи отгоре му, размахал поводата.

— Аз рекох, че ти пеша ще вървиш — усмихна се Дона.

Велко заблъска с нозе корема на кончето си и подвикна:

— Чакай! Аз ще вървя пръв, а ти след мене.

— А! — заблъска и Дона корема на кончето си — Защо пък ти ще бъдеш пръв? Аз ще вървя първа.

Велко я гледаше учуден: ами нали винаги мъжът върви пръв и язди пръв, а жената върви след него?!

— Ами нели... — започна той гласно.

— То е по селски — изпревари мисълта му девойката и още по-силно заблъска кончето с малките си пети. — Жената върви винаги напред, а мъжът подир нея. Да я пази. Така е редно. Ако щеш пък — изви се тя към него на самара, — можем да вървим редом, един до друг.

Велко нищо не отговори и подкара кончето си с мулето след нейното конче. Тя гледаше пред себе си и се усмихваше само с устни, вирнала главица над широката яка на ямурлука. Беше ѝ весело и обмисляше как да закачи отново младия си другар. А наоколо бе блеснал хубав зимен ден. Слънцето се бе гмурнало в чистата небесна синева, долу беше тихо и топло, снегът пламтеше с бели пламъци.

„Хрът-хрът-хрът! — затъваха в омекналия сняг и пръскаха наоколо снежни пръски пъргавите подкова-ни нозе на трите добичета. — Хрът-хрът!“

Учителката обърна глава над нагънатата качулка на ямурлука и се загледа далечно някъде встрани, но Велко наостри уши.

— Така е, да знаеш — каза тя, сякаш не нему, а някому там, встрани. — Жената върви първа. Вие, селяните, какво: наместил се господинът на коня, а жена му припка след него пеша и понекога с дете в ръце!... Право ли е това? Нели жената е по-слаба!

Велко вижда в мислите си: не е право. Жената е по-слаба, мъжът по-силен. Но защо той язди, а жената клинка пеша след него? Жената е нещо по-голямо. Навсякъде мъжът влиза пръв, а жената след него влиза. Тя може да събърка нещо. Тя е по-глупава, а мъжът е по-умен. Ами учителката по-голямо нещо ли е от него, от Велко? Учителката по-глупава ли е от него? Той мисли напрегнато. Мозъкът му работи като някаква мелница за камъни. Уф! Челото го заболя чак. Най-сетне той намисли

нещо и пита учителката, гледайки я в гърба:

— Ами детето? Като е по-слабо, и него ли ще пуснеш да върви първо, да води? Ами то може да сбърка нещо, глупаво е още.

Учителката пак се обръща встрани и веднага отговаря:

— Да, ще пуснеш и детето да върви първо. Тъкмо защото си по-силен и по-умен. Ще отстъпиш на по-слабия. Ще бдиш над него. Като си по-силен, да вземеш да изпогазиш всички по-слаби! На слабия трябва да отстъпваш, слабия трябва да закриляш. А кой ще води — то се знае, че по-силният ще води, макар да върви след слабия. Сега ти ли водиш или аз? Пътят едвам се вижда в снега, планината е като замазана с вар и аз нищо не мога да позная.

„Умът ѝ реже като брич — мисли си Велко. — И чурулика като ластовица...“ Той мълчеше, но мелицата в главата му работеше напрегнато. Това беше уморителна работа за него. Учителката го подтикваше да размишлява. Все пусне някой камък в мелицата му: „На смели и моя!“ И той се учеше да меле с мисълта си.

Помагаше му и тя, подсещаше го, насочваше го. Сега тя изсипа цяла торба камъни върху дебелия му селска глава! За силния, за слабия, за моя, който води... Уф, не е лесно! Кой водеше сега — той или тя? А тъкмо на него му се искаше да се измъкне от оглавника, който му бе надянала. Весело му е и си мисли: „Да бежа тия мънички кончета два хубави силни ата, па да се спуснем двамата по снега — ех, бел облак до небето ще се дигне!“

И той неусетно пристяга с колена твърдия самар.

Още предиобед навлязоха в планината. Времето беше все тъй меко и тихо. Срецу двамата пътници се издигаха величествени и безмълвни покритите със сняг стръмнини и хребети, а между тях и край тях, по дълбоките долици, лежаха сини сенки — небето се отразяваше в бялата и тъй чиста покривка на планината. Не шумяха треви и листа, не бучаха води по долищата, не пееха птички и все пак планината беше жива, тя дишаше, нейният мозък свеж дъх изпълваше гърдите

на двамата млади люде. Тя ги посрещаше приветливо и разтваряше пред очите им своята зимна хубост.

Дона продума, без да се обръща:

— Колко е хубаво! Виждаш ли? Погледни върха там насреща, погледни гърветата как са загремали под снега...

При звука на нейния глас той долови мълчанието на планината, огледа се, отвори широко очи: като че ли за пръв път идваше тук, дето се бе родил и израсъл. Ами хубаво беше, хубаво!

Дето е учителката — там всичко става хубаво, светло, весело.

На една голяма стръмнина той слезе от кончето си.

— Защо слезе? — попита Дона и бързо догаде: — И аз ще слеза.

— Не... ти ще се умориш. Снегът е дълбок, стръмно е.

Но тя вече скочи в снега и дългият ямурлук увисна на самара. Той избърза да го оправя, да оправя изкривената възглавничка. О, хубаво, много хубаво! Ще вървят заедно по снега, а после... после той пак ще я дигне на ръце и ще я сложи на самара!

— Ти върви напред — каза тя и подвикна: — И не се обръщай назад, чу ли? Не се обръщай...

Велко тръгна нагоре като вцепенен, отпуснал очи — не смееше да погледне ни вляво, ни вдясно. Мека снежна топка го перна в тила и се пръсна. Ситен звънлив смях се изсипа в тишината. Велко се обърна и застана в снега:

— Ами ако те хвана да те бутна в снега! Ще заприличаш на мишка в брашнена вреща.

— Е-е! — като че ли отеднаж се уплаши девойката.

— Знам, знам, че си много силен. Хайде, върви напред!

Горе, на самата височина, Дона изостана назад и дишаше дълбоко, шумно. Най-сетне каза с пресипнал глас:

— Не мога повече.

Велко спря добичетата. Дона също спря и чакаше. Как ще се качи на кончето си? Тогава Велко пристъпи и я грабна в ръце. Тя усети на бузата си през платнената му риза топлината на гърдите му. И не

помисли девойката, като каза:

– Можеш ли да ме носиш тъй чак до село?

– Мога.

Той не знаеше какво върши, като я притисна на гърдите си. Дона потрепера и завика:

– По-скоро, по-скоро, че ... че кончето ще тръгне!

Те продължиха нататък и дълго мълчаха. Между тях съвсем близо до тях, бе минало нещо много, много хубаво. Що беше то? Ще дойде ли пак?...

Мълчаливо и бързо минаха през Дебрица и пак навлязоха в планината.

Сините сенки наоколо все повече се удължаваха, разширяваха се и над тях блестяха само високите върхове – бели великански зъби, захапали повлечената златна одежда на слънцето. Двамата пътници вече се спущаха от Три буки в долината – навлизаха в Рожден. Някъде залая куче, като изпод земята.

Горе, на десния бряг на долината, беше къщата на Добра. Велко обърна глава – не искаше да погледне нататък. Ала изеднаж той чу познат глас:

– Добре дошла, учителке, добре дошла! Велко, ти като да си водиш невеста вкъщи... Как си прекарахте по пътя, а? Самички. Ама вие и двамата сте си глупави, глупави...

Беше Добра. И в студената сянка, която изпълваше долината, гласът ѝ звучеше все тъй сладък и топъл. Тя ги чакаше и дебнеше през целия ден. Сега се бе спуснала чак долу, на пътя, да ги посрещне.

V

Преспанци минаха през тая зима богдо и весело. Тая веселост не идваше от ядене и пиене, от богатство и благополучие, все тъй с пот на челото печелеха сухия си зальк бедните люде, каквито бяха повечето от преспанци. Ала хубави надежди сгряваха сърцата на тези презрени глурци, гордост ги изпълваше и нова някаква сила. За сражението в Криводол се разправяха чудни легенди и всеки преспанец го смяташе за своя лична победа – нали четниците, които загинаха там

геройски, бяха също тъй презрени роби и войводата им беше преспанец! После дойде и убийството на Панту Кътърката. Имаше една могъща ръка, която закриляше поробенния народ и наказваше предателите. Мнозина преспанци бяха членове и помощници на тайната народна организация и всеки от тях се чувстваше частица от нея, чувстваше в сърцето си нейната нарастваща сила. Тя беше обща тайна, но всеки я пазеше зорко, пазеха я робите в сърцата си, тя беше в техните скрити копнежи. Новата сила, която напъваше в гърдите на немирните глурци, блестеше в погледите им, които ставаха все по-дръзки, изливаше се в бунтовните песни, които се пееха открито и с буино въодушевление, а често се изричаха смели думи и люти закани срещу вековните потисници. В поясите на мнозина от по-младите мъже тежаха револвери и ножове и не се бояха вече те да пресекат път на турчина. Никола Нешев ходеше из града с дигната глава и преспанци го наричаха свой, християнски каймакамин. Йоан Сърчарот се усмихваше тайнствено и мъдро под възкълсавите си мустаки и знаеха людете, че той държи всички тайни на Комитета: Любен Расков събираше в общата работилница млади калфи, говореше им разпалено за нов живот, бранеше сиромасите, ругаше чорбаджиите – народен човек беше той, не се гордееше със сполуката си в занаята и като бе изникнал от сиромашки корен, не бе забравил сиромасите; ето и Наум Катранов, тих и кротък, баща е на четири деца, предал се е на народното дело с цялата си душа, кой не би намерил смелост в себе си да тръгне поне след него? Горделив се разхождаше из чаршията Илия Роглев – нека, макар и да е чорбаджия, и той стои до най-смелите народни люде! Голяма радост беше за целия град и общото въодушевление и воля за борба порасна, засили се, когато се узна, че и синът на Лазар Глаушев е влязъл в народната организация: какъв човек със звезда на челото, роден за щастие и всякаква сполука, и той не е пожалил себе си, ни щастливата си звезда. Людете следяха всяка стъпка на своите водачи, следяха всяка промяна по

лицата им, вслушваха се във всяка тяхна дума и вярваха в тях, вървяха след тях бодро, весело и смело.

Агите и бейовете бяха посърнали, макар и не още от голяма уплаха. Но те бяха угрижени – какво ставаше с могъщия техен дъволет? Нещо бе рухнало дълбоко в основите на тяхната гържава, те сами вече не почитаха законите на своя дъволет, на своята вяра, те си завиждаха и силният отказваше помощ на по-слабия, не тачеха рамазана и пиеха вино, блясъкът на златото заслепяваше очите на техните големци и управници. Дали не бе сигнал ръка аллах от своя избран народ? Раята вече не приличаше на себе си, не се боеше от агите си. Дори и по селата. Раята дига глава срещу господарите си – хе! Ръждясаха ятаганите, отдавна не са потапяни в глурска кръв... И агите ходеха по Преспа навъсени, поглеждаха накриво, събираха гняв и ненавист спрямо повилнелите роби. Преспанци се подсмиваха на техните дертове и криви погледи. Мина то, агалар! Що бе минало – никои не би могъл да каже ясно, а свободата още не беше извоювана, борбата едва сега започваше. Но се виждаше – колелото на общия живот се бе завъртяло още един път.

Зимата още не беше преминала, когато се чу, че по Преспанското поле е излязла нова чета. Да не би да са оживели загиналите в Криводол? От нищо не пресеква силата на Комитета.

Селяните от полските села, с групави кожуси и протрити опинци, пошушваха тайнствено на своите приятели в града – на ковача, на коларя или бакалина, на ханджията:

– Шестима са. Огън момчета. Да видите само войводата...

Събрали се тая зима петима млади мъже от преспанските полски села, по своя воля и неволя, въоръжили се някак и тръгнали да ходят комити. Колкото оръжие не им достигнало, взели го от поляци турци и от кехаи по чифлиците. Всеки убил по един поляк или кехая, за да си вземе пушка и куршуми. Така се бяха об-

вързали те, с кръв, и за вярно другарство. Ходеха по селата и навсякъде намираха отворени врати. Сега навсякъде имаше организирани люде, та началството в града веднага научи за тая млада дружина и Нешев писа писмо на околийския войвода да изпрати най-добрия си четник за войвода на новата полска чета. После Нешев сам отиде, през един мразовит ден към края на януари, да свърже новия войвода с четата му. Момчетата се зарадваха, че Комитетът ги призна за четници. Нешев каза сърдито:

– Ето ви войвода: Гьоре Павлев. И нема да ходите сега да убивате турци по своя воля, а сте войници от народната войска и ще се борите за целия народ.

А Гьоре Павлев посегна към пушките им:

– Никога четник не гържи така пушката си! Да свети оръжието по тебе, момче! Запаши се здраво, да не виси нищо по тебе!

Петте момчета изеднаж стегнаха сърцата си. А войводата ги грабна като с ръка и още същата нощ ги преведе през цялото поле, чак на другия му край. Това кръстосване на полето вече не спря. Студовите бяха още големи, полето беше пусто, край селските огнища беше топло и сладко се спеше, но Гьоре Павлев никога не се поддъвгаше да остане две нощи поред в едно и също село. Той беше сух човек и дори дребен на ръст, та изглеждаше чудно как носеше толкова оръжие по себе си. И на студ беше много издръжлив, и на глад: никога няма да се мушне в огнището, никога няма да поиска ядене. Караше всяка седмица да го бръснат, често сменяше и голните си грехи:

– Като си комита, въшки ли ще въдиш!

Вехто беше облеклото му – бели дебърски бечви с черни гайтани, джамадан и късо гунче, – но беше здраво, закръпено, чисто. Още по-чисто беше оръжието му, дори и патроните му лъщяха един до друг:

– Като се грижиш за пушката си, и тя по-добре ще се грижи за тебе. А тя ти е сега, пушката, майка и баща.

Лют беше той, не се засмиваше, но пазеше момчетата си. Те му се бояха и го слушаха. И може би го

обичаха, но и петимата бяха селски люде, та не показваха помежду си ни обич, ни каквато и да е нежност. Колкото и да ги държеше все нащрек – все под оръжие, не им даваше да се застояват никъде, ни да поспят повечко и това ги уморяваше до капване, – те не се противяха. Той им каза еднаж:

– Нашата дуря се вижда отдалеко и ако се поуспиме някъде, агите веднага ще ни натиснат.

Като започна слънцето да налява и тревата да се зеленее по припеците, Гьоре Павлев почука пушката си:

– Иде време за нашата работа. Ще се размърдат ягаларите.

Най-напред уби поляка от Криводол. Научи от селяните – полякът сам се хвалил, че той открил четата на Стефан Церски в кулата, той казал на мюлязимица, че вратата на кулата стои винаги отворена, а сега е затворена отвътре. Мюлязиминът бил готов да си отиде с аскера. Цяла зима не бе идвал полякът в Криводол и като дойде за пръв път, Гьоре Павлев би четири часа път с дружината си, издебна го вън от селото и го уби.

Той уби и друг един турчин поляк. Турчинът ходеше винаги с една волска жила в ръката си и биеше селяните, където и да ги срещне. Мълчаливо, жестоко, докато се умори ръката му. Селяните бягаха от него, но къде ще избягат, щом трябваше да ходят всеки ден по работата си. А той близаше и по къщите им заради младите жени. Щом започна да се позатопля времето, появи се той наново с волската си жила. Гьоре Павлев изпрати при него един по-смел селянин да му каже:

– Ага, захвърли тая жила и не закачай женската ни челяд. Така ти нарежда Гьоре Павлев.

Турчинът толкова се разгневи поради тая гяурска дързост, че забрави да си послужи с волската жила.

– Кой е този Павле, бре, неговата майка!?!... – кресна той и една след това се нахвърли върху селянина.

Но зад едва кирпичена стена там наблизе се спотайваше Гьоре Павлев с двама от другарите си. Те и примата прескочиха стената и Павлев се

изправи пред занемелия поляк:

– Аз съм Гьоре Павлев.

Турчинът започна предпазливо да подига ръка към дръжката на револвера в силяхлъка си. Войводата го изпревари. И като падна турчинът, пронизан от два куршума, Гьоре Павлев ритна едно волската му жила.

Такива предупреждения Павлев изпращаше до всички за турци из полските села – до поляци, кехаи, чифликсайбии. Някои от тях се стъписваха поне за някое време, но повечето ругаеха дръзкия гяурин и му се заканваха. Той обърна цялата си дейност в лов на турски изедници и на предпазни маневрирания из района. Уби още двама кехаи, запали две чифлишки кули, а уби и един селянин, който се бе опитал да предаде четата. Иначе всички селяни бързаха да му помагат ту като наблюдатели, ту като куриери и нямаше разлика кой е организиран и кой не е още организиран. Така той знаеше какво върши всеки турчин по селата, къде се намира – затворен в кулата или на път, или пък безчинства из селото – и падаше като светкавица с четата си винаги навреме и на място. Понякога по цели седмици не се вестяваше в някой край на полето, докато ловът излезе от бърлогата, сетне внезапно ще довтаса с другарите си точно на това място. Властта не предприемаше нищо против четата – каймакаминът се боеше да не се чуе в Битоля, че в неговата околия пак се е появила чета, а миралаят смяташе, че не е негова работа да гони комитите, щом никой не е поускал това от него. Опитаха се да си помогнат сами агите от полските чифлици, събираха се на групи и ходеха по селата да търсят Гьорета Павлев. Кой ще им каже къде е Гьоре Павлев! Той им устрои на няколко пъти засади, уби още двама от тях и преследвачите му спряха своите походи.

Селяните се плашеха от смелостта на Гьоре Павлев, но и се радваха на своя закрилник. Недоволен беше от него Никола Нешев – той искаше всичко да се върши с негово знание, но още не се решаваше да влезе в разпра с новия полски войвода, мъчеше го съвест-

та, че той бе станал някак причина за избиването на четата в Криводол. А славата на Гьоре Павлев растеше и в града, чуваше се името му във всеки разговор и го споменаваха с познатите юнашки думи: „Куршум не го лови, сабя не го сече.“ Всичко това продължи два месеца време. Не можеше да се преструва повече каймакаминът на глух и слеп ни пред своите, ни пред гяурите и сам отиде при миралая в казармата. Излязоха из полето две потери: аскер с един мюлязъм и друга една група от петдесетина заптиета и башибозук. Тогава и Нешев показва недоволството си:

— Ето докъде докара Гьоре Павлев работата! Сега ще го смажат и дете в майка ще проплаче по селата.

Още преди това се говореше, а се спомена и в някои нареждания на Централния комитет на Организацията и на окръжния комитет, че в четите рядко се срещат поучени и по-отворени люде за проповед и организация и че всяка чета трябва да има поне един по-просветен човек, който да прочете и да отговори на някое писмо на комитетите, на някое нареждане. Излязоха тогава с четите по разни места някои учители, а други ходеха с четите за по-късо време, докато обиколят по един-два пъти района на четата, за да проповядват и да поучават според народното дело и четниците, и простия народ по селата. Оттам започна и Никола Нешев, от тая нужда за четите. Той събра другарите си от Комитета и започна, както често му беше обичай, от среда:

— Да не мисли некой, че е по-лесно да се работи тук, под носа на турците, а е по-мъчно с четите! Там животът е по-несгоден, кога ял, кога неял, и гъжд ще те удари, и студ, но тук Етхем ефенди всеки миг може да те улови за шията. Ето Гьоре Павлев, добър войвода, но прекал от простотия. Нема до него един по-свестен човек да го възпира, да го пази от лудости. Поне за некое време, колкото може, да го поучи некой, да го вразуми. Тръгнаха потери срещу него, а той сигурно и с тях ще кара по своему, докато го разбият.

Обадиха се двама души, че искат да влязат в че-

тата на Гьоре Павлев за някое време: Борис Глаушев и Любен Расков. Обущарят каза:

— Човек трябва да бъде последователен и твърд в своите убеждения. Независимо от това къде е по-лесно и къде по-трудно, щом се явява такава нужда, аз съм готов да оставам за известно време дюкяна и да уда с Гьоре Павлев.

— Да учиш селяните на социализъм, а? — не пропусна да го клъвне неговият непримирим противник Илия Роглев.

— И така да е, Илия Роглев! Но бъди сигурен, че когато и да е и селяните ще разберат що е социализъм. Заявявам открито: ако реши Комитетът, готов съм да влезе в полската чета.

Но Комитетът не реши за него, а за Борис Глаушев, Борис също изказа готовност да отиде в четата и Комитетът прие за него. Само това забеляза Йоан Сърчар:

— Ами училището, гаскале?

— Ще поискам отпуск по болест от училищното настоятелство.

— Е, върви, върви тогава, гаскале, с войводата. Тъкмо ти си най-сгоден: устата ти — медена, не може да не ти верва човек. Ще го укротиш ти Гьорета Павлев.

Борис Глаушев пожела да отиде в четата, за да изпълни един дълг към народното дело. Никола Нешев бе казал, че и тук, в града, не е по-малко опасно да си срещу турската власт и сила. Все пак тук лягаш в своето си легло, ходиш по работата си и във всичко си свободен, докато не се сложи турска ръка върху тебе. Не е тъй в четата. Там стоиш и денем, и нощем нащрек, не знаеш откъде ще писне куршум срещу тебе, нямаш ни един миг покой. И глад ще познаеш, и жажда, и без легло ще останеш. Сега две силни потери преследваха малката чета на Гьорета Павлев по пътеките между селцата из полето. Борис Глаушев реши, че там е сега неговото място, сред постоянните опасности и мъчителните несгоди на четнишкия живот. Натам го теглеше младото му сърце

и съзнанието му за нуждите на народното дело.

На старите той каза, че заминава по работа, и те, като знаеха за тайната му дейност, не го попитаха нищо повече. Пред директора на училището и пред училищното настоятелство Борис каза, че отива да се лекува в Битоля, и те му разрешиха две недели отпуск. А щом се яви в четата, Гьоре Павлев веднага го взе в ръцете си.

— Тука, даскале, шега нема — с тия думи започна войводата. И той разглеждаше младия гражданин като да беше кон, изкаран за продаване на пазара, в погледа му тлееше подозрителност. После попита: — Къде ти е пушката? Каква пушка имаш?

— Никаква — отговори наивно Борис. — Пушка аз нема да нося. Моята работа при вас ще бъде по-друга. Ще говоря със селяните, писма ще пиша...

— Хайде де! — стисна устни войводата. — Ти що си мислиш! Каква работа можеш да вършиш с нас без оръжие? Ти говори си, пиши си, но това е друго. Като си излезъл комита, пушка ще носиш. И тия градски кундури ще махнеш, и тия градски грешки, зимата, кажи го, още не е минала, а ние повеќе на открито ношуваме. Шега нема, даскале. Ако не ти харесва много нашата работа, връщай се в града още сега.

Другите четници около тях лукаво се подсмиваха: какъв ли четник ще бъде това крехко даскалче! Не ще изкара ни два дни, ще се върне в града то, при майка си и баща си...

Борис не се върна в града. Облече се в госта похабени бели шаячни бечви — де ще намериш по-нови! — препаса се с два колана куршуми, дадоха му една дълга мартинка, наметна се с гуна. Той спечели бързо сърцата на четниците, помагаша му те да се стегне, научиха го да си връзва сгодно опинците. Само войводата не преставаха да го оглежда изпод вежди и все го задръжаше близо до себе си. Още първата нощ четата направи един преход от седем часа, дори и старите четници капнаха от такова безкрайно лутане в тъмнината, а войводата като че ли нарочно нареди уморителен

поход. Едвам стоеше на нозете си Борис, подбиха се нозете му, разраниха се, но не отвори уста да се оплаче. После Гьоре Павлев се улови пак за пушката му:

— Да свети, даскале. Нема да ядеш, нема да спиш, докато не туриш в ред пушката си. И учи се с нея, отвори я, затвори я, мери на една, мери на друга страна, поразвърти я, поразкърши се с нея, да стане пушката като част от тебе, от телото ти. Така ще я командваш добре, ще ти върши работа тя и ще те пази, даскале.

Борис послушно изпълняваше всяка негова дума. Развъртя се с пушката, разкърши се. Пак другите четници му се притичаха на помощ — не е лесно да се командва пушка. Но след ден-два той не я носеше вече, като да се боеше, че ще го ухапе, а прилепна тя добре на рамото му.

VI

Последните дни на зимата минаваха един след друг и никак по-бързо. Дона все така събираше децата сутрин и ги пущаше късно следобед. Говореше се из селото, че учителката е добра, добре учи децата; по-големичките вече пишеха писма на бащите си по гурбет. В очакване на близката пролет Велко стоеше повече без работа и се навърташе въкъщи. Рядко ще излезе по село — да се види с другари. Околийската чета идва на три пъти и госта се бави, та Велко стоя много дни и нощи на стража. Сега четниците бяха само деветима и ги водеше секретарят — учителят Наумов, — а войводата и още един от четниците — Жадният, който бе забоял от плеврит — бяха отишли през зимата на почивка в България. Селото решаваше с четата един голям въпрос — за гората. Старо село беше Рожден и гората си беше открай време негова, но преди осемдесет години дошъл от града Хамди бей и казал, че гората била негова. И ако селяните искат да берат дърва от гората и да правят възлища — ще плащат на бей. Покорна беше раята — кой ще дигне глас срещу един бей! Хамди бей идваше всяка пролет и налагаше на селото данък за гората. Той ще каже една сума, а

селяните ще молят и ще плачат, събрани около него, и боят ще отстъпи от... добро сърце. Селяните знаеха, че гората си е тяхна, но хвалеа бей и го благославяха за добрната му. След Хамди бей стопанин на гората стана неговият син Абдула бей. И той като баща си: ще вземе, колкото може повече пари за гората, и ще си отиде. Понякога ще дойде на лов из планината и селяните ще го посрещнат и гоцават. След Абдула бей дойде Кемал бей, но от няколко години насам стопанин на гората беше неговият син Селим бей, който бе взел всичко от ръцете на стария си баща. И Селим бей вземаше всяка пролет данък за гората. Предната година се опита да вземе два пъти – забравил уж, че бе взел еднаж. А селяните все помнеха, че гората си беше тяхна от памтивека. Като тръгнаха чети из планината – страхът от турците намаля. Четите убиваха злите турци и всякави народни изедници. Селската сиромашия намери опора. Пред турските съдилища нямаше правда за раята, а четите бяха защитници на народа. Случваше се и друго: ако дойде турски или арнаутски зулумджия и безчинства в селски дом – стопанинът или неговият син дига секирата и му разцепва главата на две, сетне взема му оръжието и бяга при четата в планината.

Тая зима рожденици заприказваха да не плащат повече данък за своята гора, както бяха плащали осемдесет години. Допитаха се до четата и Наумов им рече:

– Кажете на бей, че нема да му плащате повече данък за гората, пък той, ако иска данък, да дойде от нас да иска.

Така се реши. И рожденици не отидоха първи да кажат на бей, а чакаха той да дойде да си иска данъка. Селим бей от есента не бе идвал в Рожден.

– Нема защо да бързаме ние – приказваха си селяните.

– Ами ако доведе турчинът заптии, аскер?

– Ще видим.

Селяните чакаха пролетта и с радост, и със страх; не излиза лесно страхът от сърцето на роба.

Най-сетне пролетта настъпи.

Започна снегът бързо да се топи, потеклоха по долищата мътни води. Найкнало беше слънцето, припеците димяха. Удариха и дъждове – дни и ноци буча планината и се изправи една сутрин срещу грейналото слънце, цяла измита и окъпана. И щом започнаха да засъхват пътеките, Велко Скорнев пръв се хвърли в гората. Нямаше да чака моя път той позволение от бей. А като се зачу неговата секира – влязоха в гората да секат и други селяни.

Други години Велко не се връщаше по цяла неделя от гората – имаше си колиба там, носеше си храна за повече дни. Тая пролет той се връщаше вкъщи всяка вечер и рядко ще прескочи да не си дойде. Старият Скорнев си помисли: „Може да се бои от бей, да не го завари в гората, докато не се реши как ще бъде тая година...“ Но старият не познаваше сина си и нищо не виждаше. По-добре от него виждаше страна Ордена.

Велко се връщаше почти всеки ден от гората заради учителката. И взе да намира разумни, убедителни причини, понеже и сам виждаше, че не беше редно да се връща всеки ден. Ето секирата се е притъпила и трябва да се наостри; имал нужда от по-топла дреха пощем; яденето се е свършило по-скоро; да дойде старият да види дали е насякъл достатъчно букови дърва за ковашки въглища. Какво ли не може да измисли човешкият ум! Старият Скорнев вярваше на всяка дума на сина си: Велко никога не бе лъгал, не лъжеше и сега. А старата Скорневица виждаше, че причината на всички тия причини беше Дона. Ще дойде Велко да си наостри секирата, а докато не намери учителката, не може да намери и точилото. Така за всичко. Ще я потърси вкъщи, в стаичката ѝ, в двора, в училището. Понякога тя нарочно се криеше от него и той все не можеше да намери точилото. Но ако се разсърди и не иска да я търси повече, тогава пък тя тръгва подире му: – Велко... Веле...

Търсеха се, за да се видят, да си кажат по няколко думи, да си разменят по една усмивка, пълна с неж-

ност и обич. Те не виждаха как се бяха променили след пътуването си през оня зимен ден – бяха и двамата кротки, сговорчиви, гласът им и смехът им бе станал по-тих, бяха и двамата разсеяни – нищо не беше вече много важно. Но в същото време мисълта им беше по-изострена – те се разбираха с един поглед, с половин дума, разбираха се и без поглед, без дума. Паднали бяха всички прегради между тях – останала бе само една: непреодолим страх пред чудото на любовта. Те се бояха да се докоснат, бояха се да останат сами. Ако през някоя от тия лунни ароматни пролетни нощи Велко би влязъл с тихи стъпки в малката стаичка на учителката – прекрасното чудо би станало. Но той не се решаваше да влезе, а тя не се решаваше да го призове. Не можеха да надвият своя чист, младежки свян.

Старият Скорнев нищо не виждаше. Виждаше само Скорневица и сърцето ѝ преливаше от радост: „Ще си имам хубава снаха, умна, учителка, гражданка... А Велко – какво? Лош ли е Велко?“ Коя ли майка не мисли, че нейният син може да се ожени дори за галената царска щерка?

Когато закъснееше Велко да се върне вечер вкъщи, или пък прескачаше по един-два дена – случи се това два-три пъти, – Дона нямаше търпение да го дочака и излизаше на края на площадката. Оттук се виждаха всички пътеки към гората. Учителката стоеше тук, на високата скала, и гледаше гората – да разкъса с поглед зеленото горско рухо, да окърши гранките на всяко дърво, та да няма пречка и презграда за погледа ѝ. Когато го виждаше да излиза от гората, тя продължаваше да стои и не се помръдваше: нека той да тича насам само щом я види! И сърцето ѝ биеше луго, щом видеше тя, че младият момък, като я съгледаше, застанала на високата каменна площадка, ускоряваше стъпки по най-късата пътека. Той бързаше към нея, а тя се задъхваше от радост и очите ѝ плуваха в сълзи.

Тоя път Велко не се върна два дни от гората. Не се върна и на третия ден, та привечер Дона доста ранко отиде и застана на скалата да го чака. Кога-

то се връщаше към края на деня, Велко оставаше да ношува вкъщи. Учителката бе пуснала децата да си вървят, а до залез слънце имаше още много време. Ще чака тя тази вечер – три дни не се бе връщал Велко. Учениците ѝ се бяха пръснали по двама, по трима из пътеките насреща и се изкачваха към къщи по стръмнината отвъд долината в шарените си носии. До ушите ѝ долиташе познатата училищна песничка – някои от децата пееха в един глас.

Загледана подир учениците си насреща, Дона изеднаж трепна и вътренчи поглед: между храсталаците край една от пътеките за гората се мярна бяла забравка. В същото време от гората излезе и Велко. На пътеката срещу него се изправи жена – носията ѝ трептеше с яркото си шаренило в зеления въздух край гората. Велко се спря далеч от нея, но тя пристъпи по-близо. Нещо му приказваше, размахваше ръце и ръцете ѝ плаваха, във въздуха. Младата девойка я позна още в първия миг: Добра Лозанова.

Велко я слушаше и гледаше встрани. Няма ли да има край тая среща? Добра подигна ръка и леко я плъзна по белия му ръкав, от рамото наголу до голата му китка и там спря тя своята ръка, своята милувка. Дона гледаше с примряло сърце. Колко много продължи всичко туй! Най-сетне Велко се отгърпна, мина през тревата край Добра, излезе пак на пътеката и продължи насам.. Добра тръгна след него. Той се обърна и нещо ѝ каза.. Тогава Добра се спря на пътеката с отпуснати ръце. Сетне тя дигна лице и дълго гледа към високата каменна площадка.

Дона го чакаше горе, спотаила се бе сега зад черквата. Наоколо нямаше жива душа.

– Веле... – подвикна тя тихо.

Велко се приближи. Те се гледаха мълчаливо, застанали един срещу друг. Не бяха се виждали три дни, а сега Дона се бе уплашила от Добра. Тя навее глава и чакаше. Велко се поколеба един миг задъхан, сетне пристъпи бързо и я сграбчи в прегръдките си.

Селим бей довтаса в Рожден на сам ден Цветници, на една седмица преди Великден. Това беше нарочно — за да развали празника на християнския народ. Той бе дочул едно и друго, та пристигна с една тайфа от десетина голтаци, свои угодници турци, имаше и двама арнаути между тях и един циганин. Белят кондуса у Добра с неколцина от другарите си, а другите се настаниха в съседните две къщи. Говореше се, че Добра завързала приятелство с беля; видял ги някой заедно в града. Не се знаеше дали сега тя бе поканила турчина, но той право в нейната къща спря. И тук, в нейния двор, събра белят още същия ден селските старейшини, а надойдоха и други от селяните. Събра ги турчинът и започна кротко на преспански:

— Е, люде, дойдох, както секой година, да си взема своето за гората. Ще режете гърва, ще продавате, ще горите кюмюр, ще продавате, пък и аз ще получа своето. Ама той година искам повеке. И гървата се продават по-скъпо, и кюмюрът, и аз ще искам повеке.

Говори той, върти очи, седнал на ниско столче, а катилите му около него — с пушки и силяхлъци. Като се изказа белят, настана мълчание. Не беше лесно за раята да излезе срещу турчина с противна приказка. Реши се най-сетне да отговори за цялото село старецът Павле Локвенец:

— Да ти са много години, бей... да беше дошъл подир Великден, че ние сега с празника, но... щом си дошъл... Ние сички, Селим бей, целото село, от пуста сиромашия, решихме да те помолиме да ни оставиш гората без пари. — Турчинът трепна и се дръпна назад, но продължаваше да слуша. — От пуста немотия, бей, децата сме си пратили на гурбет, а що можем да изкараме от гърва и кюмюр? Цел ден ще блъскаш до града, ще висиш там, ще се пребиеш за един грош. Молиме те, бей, да ни оставиш гората, да не мрем гладни.

— Що говориш ти, старче! — замахна нетърпеливо с дългата си тънка ръка белят. — Гледай ти! Аз им искам повеке, а те си наумили нищо да не дават. Не може!

Нема нищо да дадете, нищо нема и да вземете. Такава е той работа. Ако не ми наброите още днеска по един лира на къща, който посмей да влезе в гората — жив нема да излезе. Ето и оттука виждам, че некои веке горят кюмюр там. Какво си мислите вие, бре? Я гледай ти!

Както се бяха струпали селяните, някой от позадните каза:

— Гората си е наша!

Селим бей скочи. Той беше с тесни рамена и гърди, но стоеше изправен, с гордо вдигната глава. Облечен беше в разкошна турска носия, но силях¹ сега не носеше — би бил тежък за тънкия му кръст — и само една дълга пушка, нова и добре излъскана, припряно местеше от ръка в ръка. Той цял се изпъна срещу селяните:

— Що рекохте? Я още един път да чуя! — гласът му изтъня. — Ваша ли? Гората била ваша! Ей сега ще ви избия сичките! — И той стисна пушката с двете си ръце.

Пак настана мълчание. Ала най-важното беше казано и сега беше по-лесно да се говори. Пак започна Павле Локвенец — ех, каквото ще да става най-сетне!

— Не се лютя, бей... С добро ще се разберем, ние не сме лоши люде и ти си харен, да ти са много години. Ето ние сички те молим да не ни искаш пари.

Селим бей седна пак на столчето и не личеше колко много е гневен. И ето какво каза със спокоен, равен глас:

— Гората е мой от дедо и прадедо. Ще видя аз кой ще ми излезе настреща. Идете си сега сички. И ако до утре по туй време не ми донесете по един лира за сека къща, ще взема по един глава от сека къща в Рожден. Така да знайте. Идете си сега сички.

Ни един от селяните не се помръдна. Трябваше да отговорят на тая грозна заплаха. Пак дядо Павле Локвенец се реши:

— Защо тъй, с лошо, бей... глави искаш да вземаш. Ами и ние не сме веки сами. И за нас има кой да се погрижи. Ти ще разбереш, бей, умен човек си.

Белят не очакваше такива думи. И не знаеше как-

¹ Силях (силяхлък) — кожен пояс за оръжие.

во да отговори веднага, а в това време селяните излизаха на пътя. Той викна поглед тях:

— Комитите, а! С комитите ме плашите. Кажете им да дойдат, тука съм аз. Чакам ги, нивната майка гяурска! До утре ще ви чакам, а после сам ще дойда, вашата майка...

Добра повика двете по-стари жени, за да не се говори по селото, че била сама с турците, само със старата си свекърва. Тя повика двете жени и да готвят, да пекаат баницы за гостите ѝ. И все приказваше:

— Отрова да им стане това ядене и пиене! У мене намериха да кондисат, сама жена, какво ще каже сега селото... Слугубайте им вие, мили стрини, да не им се меркам много пред очите на тия поганци. Да може да се скрия някъде съвсем, в земята да потъна. Какъв срам ми донесоха, проклетниците... Слугубайте им харно, той, белят, по една бела меджидия ще ви даде...

Слугубаха добре двете жени, ядоха и пиха сладко турците. След сития обяд Селим бей изпрати другарите си да почиват в съседните две къщи, полегна и сам да подремне. Добра накара двете жени да измият съдовете, да приберат всяко нещо на мястото му и ги изпрати да си вървят.

— Пък довечера пак елате — каза им тя на вратника, очите ѝ бяха пълни със сълзи. — Да не съм сама, а ще трябва пак да сготвите нещо. Той, мръсникът, по една бела меджидия ще ви даде. А пък аз — проплака тя, — ще се кача да се скрия на тавана...

Двете женички си отидоха, а Добра заключи свекървата и детето си в другата стая и не се качи да се скрие на тавана, но влезе при беля. Така бяха уговорили те с него. Тя го погали по косите и той, колкото беше дълъг и тънък, се протегна като смок на припек в сладката си следобедна грямка. Колкото и да беше жадна за милувки, тя беше заслепяла да мърсува с турчин пред очите на цялото село, Добра ето какво намери най-напред да каже:

— Знаеш ли, бей, каква хубава даскаличка си имаме?

— От тебе ли по-хубава?

— Какво съм аз... щом съм веќе раждала! А то младо, росно, в чаша да го изпиеш.

Ококори очи мръсният:

— Къде е тя, даскалицата?

— У Даме Скорнев живеј.

— Ах, разгеле! и аз имам път натамък.

Излязла бе Добра да посрещне Велко Скорнев в гората, а той от ръцете ѝ се изскубна, за да иде при учителката. Бяс се бе загнездил в сърцето на селянката и не ѝ даваше мира. Още на другата сутрин тя се накути като за празник и се качи горе, в училището при Дона. И като да не беше същата — с такава злоба заговори селянката с младата учителка.

— Как се намери да дойдеш в нашето село — каза ѝ тя, — по-добре земята да беше те погълнала! От ръцете ми го вземаш, но аз нема да ти го дам лесно. Охо, ти не ме познаваш! Ще те затрия!

Заканваше се Добра Лозанова, но не знаеше как ще затрие съперницата си, а само искаше да излее отровата си. Сега ето беля, като че ли сам дяволът ѝ го пращаше.

Късно следобед Селим бей повеле тайфата си и се изкачи горе, у Даме Скорнев. Голям празник беше днес — Цветници, — та Скорневици си бяха вкъщи, прибрал се бе от гората и Велко, а Дона беше в стаичката си. Те усетиха неканените гости едва когато двете вързани кучета почнаха да лаят и се гърнаха яростно на синджирите си. Излезе Велко да погледне.

— Турци! — върна се веднага той и се спусна към стаичката на учителката: — Доне!

Тя излезе, той я грабна за ръка и се затича към вратата, но беше вече късно. Турците се струпнаха пред вратата.

— Искаш ли гости, Скорне? — изкриви уста белят, а очите му право в учителката.

— Ние сме тръгнали по работа — каза Велко и лицето му беше така бледо, че изглеждаше като зацапано с ръжда от мартенския слънчев загар по него.

— Е харно, харно — отвърна белят, — но и ти ми

требваш, искам да те питам нещо. Ами пусни гаскалицата, бре! Я го гледай!

Дона сама изтегли ръката си от изстиналата ръка на Велко. После тя рече с твърд глас:

— С мене нямате работа. Дръпнете се да излезе.

Белят мазно се усмихна:

— Е-е-е... Така ли се посрещат гости?

Той влезе в широката предна стая. След него и другарите му — останаха само двама вън, пред вратата. Той искаше да поиграе с жертвите си — не бързаше, за да не ги уплаши, докато ги хване по-зряво.

— Какво си се наежил ти? — обърна се той към Велко. — Вижда се, че си серт човек. Ти си вадил пищов срещу мои приятели в касабата. Знам аз, казаха ми. Я да видя пищова ти, покажи го!

— Немам пищов аз — отвърна Велко и очите му играеха — обмисляше нещо.

Той забеляза, че турците бяха много сигурни в успеха си, и тъкмо това трябваше да се използва. Погледът на беля лепнеше по Дона, но ето сега турчинът се залавяше с Велко, за да се справи най-напред с него.

— Дай пищова, че ще кажа да те вържат и добро нема да видиш — повиши глас белят. — Ти и пушка имаи, и нея ще дадеш!

Той се извърна към другарите си и нещо им заговори на турски, а в същия миг Велко сграбчи отново учителката за ръката, сви се като звяр, който напада, и с всички сили се втурна към вратата, разблъска изненаданите турци, кого с глава, кого с рамо или лакът. Дона летеше след него и чувстваше само желязната му ръка как стискаше нейните тънки пръсти. Турците нададоха виковете, сблъскаха се всички на вратата. Единият от тях, който бяха останахли вън, дигна пушката си и гръмна, но двамата млади мъже миг преди това се бяха скрили зад ъгъла на черквата. Куршумът изпищя високо над гората.

— Остави ги! — крещеше белят. — Избягаха. Няма да избягат далеко, пак ще паднат в ръцете ми!

И се обърна той, та насъска копоите си на ста-

рия Скорнев. Бяха го те, бяха и стрина Оргена, разтършуваха къщата, изпочупиха каквото им попадна пред очите. Търсеха пушки и пищови.

— Ще дойда аз пак — рече на края Селим бей, — и ако не забаря тука гаскалицата, на ръжен ще ви опека и двамата дърти пергиши. А сина ти, Скорне, по-добре го отпиши. Само да ми се мерне още един път пред очите!

В същото време Дона и Велко наново бяха попаднали в смъртна опасност и се бореха за живота си. За да се скрият миг по-скоро от очите на турците, Велко повеле учителката не по пътеката към долината или по каменистата стръмнина на към гората, а направо в пропастта към високата площадка. Там, наблизо, три аршина под самия ръб на площадката, се намираше оня тесен и неравен праг и това беше път, който можеше да послужи само при смъртна опасност. Малцина го знаеха в Рожден и още помалцина можеха да го използват. Знаеше го и Велко.

Като свиха зад черквата и чуха изстрела след себе си, Велко повеле другарката си право към пропастта и намери време да ѝ каже:

— Върви след мене... Не бой се...

Дона вървеше след него и ако би казал да скочат в пропастта — тя едва ли би помислила да се противи. Той нямаше време да ѝ обяснява накъде я води и нейната опора беше само ръката му. Спряха се на самия край на площадката. Велко пусна ръката на другарката си, седна на каменния ръб и като се обърна по корем, смъкна се надолу, докато напипа с нозе каменния праг. Прилепнал цял о скалата, с гръб към пропастта, той протегна ръце нагоре и подложи дланите си. Чу се гласът му, хриплив, задъхан:

— Доне... обърни се с гръб... Стъпи на ръцете ми и се спущай полека... полека... Не бой се... Сега на рамото... Така...

Той я спусна до себе си на каменния праг, обхвана я с ръка през кръста. Телата им бяха плътно прилепнали към скалата и едно към друго. Велко

попритегли леко девойката:

– Хайде... полека... Не бой се. Затвори си очите. Хайде пристъпни пак.

Те бавно влачеха нозе, пълзяха по грапавия камък, чуваше се дишането им, пресекнало, шумно, чуваше се как се търка по скалата облеклото им.

– Хайде пак... Пристъпни. Още малко, Доне. Полека... Не гледай...

Велко минаваше за трети път оттук. Сега трябваше да води и Дона с извита назад около кръста ѝ ръка. Това го

караше да се издава повече над пропастта и много малко беше нужно да натекне над бездната тялото му, и нейното с него. Те сега бяха като едно тяло. Дона местеше нозе след него, с лице до камъка и със затворени очи, подчинена на волята му. Неговата ръка около кръста поддържаше не само тялото ѝ, но и съзнанието ѝ да не угасне и сърцето ѝ да не спре да тупти от ужас. Тя чуваше и гласа му, ловеше го жадно, за да не се вледени кръвта в жилите ѝ, да не се подкосят нозете ѝ.

– ... Доне... Още малко... Хайде пак...

Каменният праг беше дълъг около два разтега, по нататък се разширяваше малко и продължаваше още около един разтег и се сливаше с една втора малка площадка. Там трябваше да се прескочи една цепнатина в скалите и вече започваше стръмнина, която стигаше до една полянка на горния край на пропастта, а оттам започваше и гората.

– Ще минем – хрипеше глухо гласът на Велко. – Ето, още малко... А ония нема да се сетят де сме... да погледнат насам...

Всъщност той се боеше повече от това – да не би турците да погледнат случайно отгоре, отколяното от бездната до петите му. Дона в ръцете на бея! Никога!

– Хайде, Доне, пак... Ето, още малко...

Най-сетне стигнаха по-широката част на каменния праг и почти едновременно въздъхнаха, по-свободно, по-дълбоко. Велко отлепи лице от скалата, бледо, обляно в пот, и се обърна към другарката си. Тя мъл-

чаливо му се усмихна с пребледнали, сухи устни. Сега тя почувства и топлината на ръката му около кръста си. Сега те най-много се обичаха – тяло до тяло, убиснали над бездната, и двамата обхванати от вледняващия гръх на смъртта. Няколко стъпки по-нататък те стигнаха до втората, по-ниската площадка. Оставаше още цепнатината, порязана в скалите.

– Можеш ли да прескочиш? – попита Велко.

– Мога.

– Чакай, аз пръв.

Той прескочи леко на другата страна и подаде ръка на Дона. Прескочи и тя, като коза. И се спуснаха надолу по стръмнината, ръка за ръка, а оттам до гората беше близо.

В гората беше околийската чета. Имаше там една скрита колиба и деветмината въоръжени мъже се криеха в шубраците около нея през целия ден. Час по час идваха верни люде от селото да ги осведомяват за бея и тайфата му – тук ли са още и какво се канят да правят. Решено беше, че ако тръгнат турците да правят зулуми по селото – четата да ги нападне заедно със селската чета и да ги прогони. Наумов знаеше за лютата закана на бея.

Като видя Наумов в гората своята някогашна ученичка, не се учуди много. А когато Дона и Велко му разказаха как се бяха спасили от турците, той каза и като че ли се обръщаше повече към другарите си:

– Ето как ще ни карат бейовете да прескачаме и пропасти, ето как ще ни направят всички борци, и млади и стари, и мъже и жени.

Дойде пак куриер от селото и каза, че турците наново са се върнали у Добра. Наумов помисли малко и нареди на куриера:

– Сега, като се стъмни, върни се в селото и гледай да се добереш до тая жена, Добра. Нека тя каже на бея, че ако той до утре, до изгрев слънце, не напусне Рожден, ще има работа с нас. Кажу това и на Бабин, селския войвода, а той нека дойде тук утре в зори.

Турците напуснаха селото на другата сутрин, но чак след като изгря слънцето, за да не бъде по волята на комитите. Не дадоха вид, че се боят от комитите, а Добра дълго моли бея с думи, със сълзи:

— Ще ви избият, беј, сто души комити ще ви нападнат. Така ми рекоха. И къщата ми ще изгори, и детето ще ми убият, и мене... Моля те, беј, жално ми е за тебе, млад си още.

Селим беј махна с ръка.

— За твоя хатър ще го направя. Ама аз пак ще гойда в Рожден.

VII

Не знаеше що е почивка Гьоре Павлев. Дори когато малката чета се спираше да хапне по няколко залъка или край някой кладенец за вода, или да преспи, и това ставаше някак на нога. Четата се движеше нощно време, но и когато влезеше в някое село или се спотаиваше в някой дол, за да преденува, войводата пак не даваше четниците да се разхвърлят, да разпасват оръжието си. Полето беше още голо и четата денем се криеше повече в селата, но и скрити по къщите, комитите стояха с пушки подръка. А той, Гьоре Павлев, не се знаеше ни кога яде, ни кога спи. Докато четата се движеше или се спираше да събере сили за нов поход, двама или трима селяни също се движеха по някоя посока, но свързани с четата като с невидима нишка — те или се отдалечаваха от мястото, където беше тя, или пък се приближаваха към нея. Това бяха куриери, които Гьоре Павлев изпращаше по разни посоки, за да следят движението на потерите и да му донасят на определено време и място. Чрез тях той винаги знаеше къде са потерите, които го преследваха, и според това определяше движението на четата си. Цял беше вграден в тази игра. И само тогава се усмихваше или искаше да му дадат да свие една дебела цигара, когато успяваше хитро и ловко да изпревари потерята, да се изплъзне изпод носа ѝ, да я заблуди по някакъв начин. На няколко пъти той изпрати лъжливи шпиони при

едната или при другата потеря, за да я заблудят с лъжливи доноси, а на два пъти накара по двама-трима селяни да изстрелят по няколко патрона, скрити някъде из полето, и потерята се връщаше от пътя си, като мислеше, че става престрелка с четата. Той знаеше, че другарите му са капнали от умора, че кой знай откога не бяха изули опинците си, не бяха разпасали коланите си с патрони, та понякога ще викне към всички:

— Какво... нема да се дадем на тия псета да ни избият! — Или: — Е, не виждате ли! Това му е майката: да не дадеш на душманина дира да ти улови.

Четниците изпълняваха послушно всяка негова заповед. Всички селяни, и жените също, му бяха предани. Иначе той не би могъл лесно да води тая опасна и сложна игра с двете потери. И те започнаха да измъчват люде по селата, за да ги принудят да издадат малката чета: биеха ги, дупчеха ги с дългите си касатури, бесеха ги с главата надолу по дървесата. Не се намери ни един предател между селяните. Не издаваха на врага тия бедни люде своя закрилник и спасител. Откакто ходеше Гьоре Павлев из полето и след като избя неколцина от турските зудумджии, не се реши вече ни един поляк или кехая, или някой чифлик-сайбия да дигне ръка срещу селянин, да закачи жена, да принуди за нещо селяните. И сега Гьоре Павлев, докато се изплъзваше от потерите с непрестанно движение из полето, не пропускаше случай да нанесе удар, дето трябва, да припомни, че е тук, че бди за своите люде по селата. Мнозина от турците поляци и кехаи бяха се присъединили за някое време към башибозушката потеря, а Павлев причака и уби един от тях, после каза на селяните да разгласят, че ще избие всички турци от чифлиците, които влизат в потерята. Като минаха двадесетина дни в безполезно преследване, каймакаминът и миралаят от града изпратиха още едно отделение аскер и потерите станаха три, а Гьоре Павлев стана още по-бърз, по-неуморим. Той получи нареждане от Комитета в града (отделно писмо със същото съдържание получи и Борис Глаушев) да напус-

не полския район и временно да се прибере в Железник или по другите планини наоколо, а той каза на Бориса:

— Е, харно, харно... Пиши, даскале, на началството в града, ще се оттеглим, защо не, ама когато стане нужда. Сега още има къде да се провираме.

Чуден човек! Борис Глаушев не беше виждал такава човешка сила.

Борис Глаушев живееше в един нов свят. Нищо не бе знаел той преди за селските люде. Бедни, измъчени, роби на господарите си, покорна рая, която живееше в тъмнина и нечистотия — това знаеше всеки, който ги виждаше пазарен ден из градската чаршия. Сега Борис живееше сред тях, сега виждаше истинския им образ. Гьоре Павлев беше селянин, останалите четници от четата бяха също селяни и всички, които я пазеха и хранеха, които се оставяха да ги бият, да ги дупчат с ножове, да ги бесят по дървесата и не я издаваха, бяха също селяни. Те пазеха малката чета, деляха с нея залъка си, прибираха я по къщите си, сновяха деннощно из полето, за да следят потерите, понасяха зверствата и преследвачите ѝ и все мълчаливо, търпеливо, упорито. Това беше от признателност към своите закрилници, от привързаност към тях, от любов, това беше и от мъка, от спотайван гняв към потисниците, от воля за борба срещу тях и беше човешка душевна сила. Тия, които пазеха и хранеха четата, прибираха я в бедните си жилища, те рискуваха за нея живота си и живота на децата си. Сега Глаушев често си спомняше думите на Делчев: „Почете се от простите селяни...“ Сега Глаушев виждаше, че народната сила беше тук, запазена през вековете дълбоко в душите на тия бедни, измъчени люде. Тук беше и самият народ. Та и неговият дядо Стоян Глаушев бе дошъл някога от село... Комитетът от града бе изпратил Бориса Глаушев в четата, за да въздържа войводата ѝ в неговата голяма дързост спрямо турците. Гьоре Павлев се вслушваше в приказките му, дори и сам го разпитваше при согно време, ала имаше един кръг на неговите собствени мисли и знания, където

не допускаше чужда намеса. Любопитни бяха всички тия люде и жадни да узнаят нещо за небе, за земя, за наука, за далечни страни и народи, за далечно време, питаха и слушаха с охота. Също и Гьоре Павлев като тях, но той каза еднаж на Бориса:

— Ако взема аз да се пазя премного, да бегам сè пред агарарите, те по-лесно ще ми видят работата. Потрудно ще им е, като ги карам да се плашат от мене. Виждаш ли го кучето: и на вол се нахвърля, и волът бега от него, а може да го дигне на рогата си. И нашите люде по-иначе ще ни гледат, ако стоим тука само за да ходим нагоре-надолу. Излезли сме с пушки за работа. Като пречуках неколцина турски катили, людетe си велят: Гьоре си гледа работата. Е, ще се пазим, както велиш, ще пазим, то се знай, и селата. Ама като се пазим премного, много работа нема да свършим. Ние затова сме излезли — да бием изедниците поляци, кехаи, бейове. Иначе — що? Е, може и нашият рег да дойде, но да сме си сегели вкъщи край огнището...

Той поучаваше Бориса как се води чета и как се води борба с пушка и нож.

Като се настанеше нощем четата край някое тлевещо огнище, събираха се около нея всички люде от къщата, понякога до двадесет, тридесет и повече души, а идваха и от други къщи. Радваха се те по своему на четата — ето само тѝй, да дойдат, да поседнат, да постоят при нея; Борис забелязваше дори и прояви на нежност спрямо четниците и пак по свой начин и може би само с поглед, с някоя отделна дума или като вземе някоя по-стара женица да измие главата на някого от четниците с майчинско усърдие. Тук Борис започваше някоя от своите проповеди и простите люде жадно го слушаха. Ала виждаше се понякога, че те не разбираха думите му, не достигаха до тях неговите мисли. Той говори еднаж за свободата и се учудваше, че тъкмо тия най-окаяни роби го гледаха сега с празни погледи, не можеха да приемат в сърцата си неговата проповед за свободен живот. Като полегнаха после един до друг с войводата край загасналото огнище,

тоя му каза тихо, да не чуе никой наоколо:

— Свобода... е, що е то? Да ходиш тъй, където ти текне, и никой да не ти се бърка, да нема над главата ти кехая и бей... Е, харно. Ама ти, даскале, по-добре кажи им на нашите люде, че като дойде наше царство, земята ще си бъде наша и ние ще си я работим, нема да делим с агата, и то едно за нас, а сто за него. Со земята живеят тия люде, тя е сичко за них. И говори им още да не се боят от турците, да излезе страхът им от сърцето. Това е за них. И пред очите ще им светне повеке.

Той поучаваше младия човек как да говори с простите люде. А и сам Борис се учеше да мисли просто за важните неща в човешкия живот, които бяха прости и постоянни. Гьоре Павлев не бе учил никаква наука, но бе познал важни неща в човешкия живот и те бяха здрава основа за всяко друго знание. „Говори, даскале, на селянина за земята, над която се труди, и прогони страха от сърцето на робите!“ Гьоре Павлев не знаеше що е страх или умееше да го надвишава и в това бе неговата сила, оттам и просветлението на неговия прост ум. Борис желаше да постигне неговата яснота в мислите и в душата си.

Не продължи много тая дружба. Бързо минаха десет дни, сетне още няколко, макар да бяха за Борис тежки, изнурителни, а беше той и в постоянна опасност. Наближаваше време да се прибере в града, но не с това прекъсна дружбата му с Гьоре Павлев. Вече госта време малката чета играеше на гоненица с аскера и башибозука из Преспанското поле и най-сетне срещата стана.

Беше навъсен, гъждовен ден в ранната пролет, валило бе до късно следобед и всичко бе прокиснало във вода, дори и небето висеше отгоре като сив клашник, напоен с вода. Настигната от гъжда още рано предната нощ, четата на Гьоре Павлев прекара останалата част от нощта и целия ден в една изоставена колиба сред полето; колибата беше в малка голчинка и не беше в очи, а през цялото време валеше гъжд — кой ще тръгне сега да газии по разкаляните пътища, да прескача мътни локви и порошца. През целия този ден

едвам се мярнаха неколцина люде из полето наоколо, а от турците нямаше и никаква следа. Гьоре Павлев обичаше, а това влизаше и в неговата тактика, да се откъсва понякога съвсем, никой да не знае къде е четата му. Мина нощта, мина и почти целият ден, но още през нощта покривът на колибата започна да пропуска вода и четниците бяха се измокрили; свърши се и храната им, доколкото носеха по няколко залъка в торбите си. Лицето на Борис бе позеленяло от студена влага и от глад, зъбите му тракаха, не можеше да ги задържи, та четниците, селски люде, по-свикнали на такива несгоди, му се смееха. Смееше се и той с тях и се опитваше уж да задържи с две ръце челюстите си. Един от четниците му подаде въженце:

— Вземи, даскале... За ченето. Че както си се разтропал, ще разбудиш комшиите.

Не дочака Гьоре Павлев да се стъмни. По-късно той казваше:

— Заслепи ме дяволът тогава съвсем.

Четниците от колибата наблюдаваха поглед как-во става вън; цялата колиба беше само зирки и прозирки. Сега Павлев излезе вън — жива душа не се виждаше наоколо. Наближаваше да се стъмни, небето се тъмнеше ниско, с ръка да го стигнеш, лъщеше застояла вода тук-там по ниските места и в тоя гаснещ блясък бързо чезнеше мрачният пролетен ден. Войводата реши: докато стигнат до най-близкото село — ще се стъмни съвсем; по тъмно ще огледат и ще влязат в селото. Само ще трябва да прекосят шосето между Преспа и Битоля, но кой ще ти тръгне сега път да пътува! Най-малко агаларите. Кой знай в кое село се припичат сега край огнищата и трескат баници и пържени яйца...

И четниците му тъкмо това чакаха — да тръгнат. Повече малката си дружина Гьоре Павлев. Веднага след него вървеше винаги Борис. Така бе пожелал войводата.

— Като си ми кятупин¹, до мене да си винаги!

А то беше, за да позапазва Бориса и защото

¹ К я т и п и н — нисар, секретар.

нямаше вяра в комитските му качества.

Четниците вървяха, както винаги, един след друг и все по ниски места, газеха вода по долищата – да не стърчат в полето, докато беше още светло. Войводата се бе насочил по един дол, между два разядени бряга – отпук искаше да изведе четата си на шосето и да го премине с един скок. Ала тъкмо там четата налетя на едно отделение от тридесет аскери.

Тъкмо надникна Гьоре Павлев от дола да погледне дали минава някой по пътя, и видя на петнадесет стъпки от него двама аскери – спрели се бяха и единият палеше цигара от цигарата на другия; натамък по шосето се влачеха в дълга върволица другарите му. Павлев веднага се дръпна, но единият аскерин бе видял въоръжения човек, който надничаше от дола. По шосето се чу врява и шум от много стъпки. Долът беше дълъг и тесен; от шосето срещу устието му аскерът би избул четниците с няколко залпа.

– Бегайте скоро назад! – викна със сподабен глас Гьоре Павлев, а самият той се хвърли в канавката край самото шосе и веднага откри огън срещу турците, които се бяха насъбрали и някои вече тръгваха накъм дола, надигнали пушките си за стрелба.

Войводата бързо изстреля цяла пачка с манлихерата си. Един от турците падна веднага, друг, превит на две, спусна се да бяга назад, забъркаха се и другите, които бяха събрани на шосето, а останалите, пръснати надолу по пътя, взеха да се поспират уплашени. Гьоре Павлев сложи нова пачка в пушката си. Гръмна още два пъти. Турците насреща също наскачаха по канавките и очистиха пътя на доста голямо разстояние. Тогава войводата скочи нанаяд в дола, обърна се да бяга и той натамък. Но тук за малко не се блъсна в Бориса, който се бе спрял на няколко стъпки и чакаше.

– Ти що... – бутна го да върви Гьоре Павлев грубо. – Не виждаш ли що става! Тичай назад!

Заг тях изпукаха изстрели, изсипаха се с къс съск рояк куршуми и се забиха в мократа земя в началото на дола. Борис вече тичаше назад, след него и

войводата, който продължаваше да ругае:

– Застанал като кютюк... куршума си чака!

– Аз – се поуздърна задъхан Борис, – рекох да не си сам...

– Сам. Сè един требваше да остане, да ги спре. Ами ти защо барем не залегна и ти да стреляш... Даскалска работа!

Наближаваха да се скрият зад един завой на дола, но се чува за тях нови изстрели. Борис току се спъна, падна на едното си коляно и едвам се задържа, подпрян на пушката си. Войводата мълчаливо го грабна под мишницата и го издърпа, повлече го зад близкия завой; над тях и наоколо съскаха куршуми – аскерът продължаваше да стреля от шосето.

– Удариха ли те? Къде?

– Така изглежда... в лявата нога.

Не се спряха, но Борис започна да баби ход.

– Даскале... дръж се здраво! – В гласа на войводата прозвуча сякаш заплаха. – Само да не ни пресечат пътя...

Той мълчаливо дръпна пушката от ръката на Бориса. Някъде назад се дочуваха гласове, чуваха се и поредки изстрели. Турците, изглежда, бяха тръгнали по следите им, а можа би бяха забелязали и другите петима четници – на стотина стъпки отпук долът се свършваше в една малка падина. Но Борис вече влачеше лявата си нога и съвсем забави хода си; по белите навуца под коляното на ранената му нога се появи кърваво петно, лицето му беше смъртно бледо.

– Не можеш ли, даскале!... – викна Гьоре Павлев с дълбок глас, в който имаше и заплаха, и молба, и сълзи. И той въздърпа: – Ще ни настигнат... – После догаде с глух шепот, като на себе си: – Ти знайш какъв е нашият закон... Никога живи в ръцете им. – И като че ли това, тоя суров, неумолим комитски закон, не се отнасяше до тях двамата, до неговия ранен другар, той го подхвана още по-здраво под мишницата и каза с друг глас, сякаш бяха тръгнали на разходка и даскалът се бе преуморил малко: – Хайде побързай... Стискай зъби...

Борис се спря, дръпна се назад:

– Ти върви. Не мога повече.

Гьоре Павлев втренчи в него поглед изпод леко свъсени вежди – да го пронизе; той решаваше съдбата му. Борис наведе очи под моя поглед, кълмна и главата му.

Той се уплаши за живота си, уплаши се от смъртта. Войводата сложи ръка върху гръжката на револвера си в пояса – Борис нямаше револвер. И войводата тихо попита:

– Сам ли...

Той беше готов да го застреля или да му даде револвера си, за да се застреля сам. Тогавя Борис Глаушев напреди непознати сили, сдвигнал голната си устна от непоносима болка. И наново повлече ранената си нога. Войводата пак го грабна под мишницата, понесе го напред.

Това продължи само няколко мига. Но Борис Глаушев бе срещнал самата смърт и се уплаши от нея. Те двамата се долякоха най-сетне до падинката на края на гола. Другарите им бяха избягали още по-нататък.

– Седни тука... да видя що става – каза Гьоре Павлев и полази по ниския бряг на падинката, предпазливо подаде глава, огледа се. И се гръбна веднага назад: – Обсаждат ни. Тука ще стоим ние с тебе... нема къде. Ей тука залегни ти с пушката и пази наоколо. Аз пък ще държа гола...

Борис залегна с насочена пушка. Огледа се и той из полето наоколо:

– Нищо не се вижда. Нема никои!

– Аха... тука са те. Видех ги аз. Крият се. Но ще се покажат, ще се покажат. Ти само гледай добре и не се показвай много навън.

Чу се изстрел и един куршум писна ниско над тях. Борис не знаеше накъде да насочи пушката си, въртеше глава и в тая забърканост издаваше страха си. Натисна спусъка, пушката го блъсна силно, изстрелът заглуши за един миг ушите му. Изпукаха отсрещата и други няколко изстрела. Тук били проклетите! Борис тръгна още еднаж по същата посока.

Пак всичко утихна. Гьоре Павлев дигна лице към небето:

– Хайде бре, аллах! Духни лампата най-сетне...

Вече се стъмваше. Небето увисна още по-ниско, а все по-близо наоколо всяка сянка и всяко петно се сливаше в мрака, който пълзеше бързо насам. Светнаха още няколко изстрела нататък, после пак всичко утихна.

Мракът заля цялото поле и малката падина, та двамата другари не можеха да се видят. Борис чу гласа на войводата:

– Пусни още един куршум, гаскале... Да се учиш.

Изстрелът светна. Наоколо стана още по-тихо. Не се виждаше ни земя, ни небе. Борис усети ръката на войводата:

– Хайде полечка, гаскале. Да вървим. Аз виждам и в тъмното.

Те се лутаха до късно през нощта. Войводата носеше едва ли не на ръце ранения си другар.

Върнаха се пак в колибата. Тук завариха и други четници. Но Гьоре Павлев не искаше да стои наблизко там, дето се бе срещал с потеря. Щом започна едва-едва да се стъмва, той поведе четата си към едно село на около час път оттук. Пак през трапища и долища. Само това каза той:

– Стискай зъби, гаскале.

Но сега беше по-лесно за шестимата здрави мъже да пренесат ранения до селото.

Борис Глаушев сънуваше, че Селим бей слага на очите му нагорещено желязо. Там, съвсем близо, бяха баба му Султана Глаушева и Лейла, но той не можеше да ги види. Откога не беше виждал баба си... Той едва помнеше; но толкова много са му говорили и разправяли за нея; била храбра, силна жена, а той се уплаши от смъртта. Не можела да се нарадва тя, че той приличал много на дядо си Стоян Глаушев – така му разправяха. А дядо му бил мек човек – на него, изглежда, приличаше той и по нрава си. Дядо си Борис не помнеше. Баба му Султана умряла същата година, когато чичо Кочо заминал за България с цялото си семейство. Изпразнила се къщата, опустяла; баба

Султана умряла от скръб за децата на Кочо – пет деца едно след друго. И така изказвала скръбта си:

– Е, харно де! Свободна България, нема турци там... Ами наша Преспа огън ли да я гори? Нигде нема по-хубаво от Преспа.

Борис едва я помислеше – гребничка, суха женица, но не си спомняше ни гласа ѝ, ни една нейна дума. Тогава и баща му Лазар Глаушев искал да замине за България, но го спряла тя, баба Султана.

Сега, ето, баба му беше тук. А също и Лейла, но как бе дошла тук туркинята? Борис си спомняше, че майка му бе върнала, от приличие, посещението на старата беица и там бе научила, че са омъжили Лейла, дали са я на Рашид бей, господаря на Сърпец. Бейт я отвел в Витоля, затворил я в харема си. Майката не изгала щерка си за срещата ѝ с Бориса, но накарала мъжа си и сина си Селим бей да ѝ намерят мъж. Нянята била огорчена, че мъжът на Лейла отказал да приеме в сарая си и нея, старата няня, която отгледала хубавата девойка, и в гнева си към него излязла да изпрати чак до сокака Ния Глаушева.

– Тъй, къзъм – казала ѝ нянята, – дадоха Лейла. Насила, тя, душицата ми, искаше да се погуби. Селим бей, брат ѝ, насила я даде. И знайш ли, къзъм – задърпала дрехата ѝ старата туркиня, – продаде я той, продаде я за пари. Имал голем борч на Рашид бей, даде му сестра си и Рашид бей му простил борча. И сто алтъна още юстене¹ му дал.

Борис си спомняше всичко това в съня си и чувстваше някак, че Лейла е тук до него и не плаче, не тъгува, а е спокойна, гори весела.

Гледай ти – сънища... Каква бъркотия! Борис отвори очи. Но продължаваха ли сънищата – къде беше той сега?

Удари го в очите силен блясък. Той беше в една не много голяма стая с два прозореца и през тях грееше ярко слънце. Стените на стаята бяха голи, но съвсем

¹ Юстене – отгоре, в повече.

бели, наскоро варосани, в стаята се усещаше остра прохладна миризма на вар. А също и на прясно дърво – вратите, подът, рамките на прозорците бяха нови. Само две столчета имаше в стаята и неговото легло тук, в ъгъла. Той не се учуди, че лежи, не направи и опит да стане – без да помисли, знаеше, че е болен, че е ранен с курушум в ногата. Но къде е сега? Тук не е идвал никога преди. Той изви очи към прозорците: небето блестеше като нажежено сребро, бледосинкаво, в прозорците надничаше висок планински връх. Чудно!

Вратата се отвори тихо и бавно. Сега ще видим какво е това... Борис обърна лице на вратата. Какво е това ново чудо?

До вратата стоеше млада девойка в железнишка носия. Тя го гледеше внимателно, съсредоточено, сетне лека усмивка, сякаш блед, далечен слънчев лъч, препна и се спря на устата ѝ. Беше висока и изглеждаше доста едра, но това беше поради носията ѝ; по шията ѝ, която излизаше тънка и дълга от широката разтворена яка на горната ѝ риза, по ръцете ѝ – тесни, дълги и бледи, по лицето ѝ се виждаше колко е млада и стройна. Лицето ѝ беше от кръв и мляко, почти кръгло, с малка упорита брадичка, косите ѝ, почти черни и гладки, бяха разделени на съвсем прав пътец на доста широкото ѝ чело и се спущаха отзад на една плътка. Цялата ѝ младост и хубост блестеше, сияеше в очите ѝ – тъмни, много големи, като на някоя старовремска икона. Борис я гледаше учуден и такъв, малко чуден въпрос дойде на уста му, като да беше тя някое мъничко момиченце:

– Как се казваш?

Тя му отговори просто и спокойно:

– Ружа.

Да – тя като че ли не можеше да се нарича иначе. А какъв слаб и далечен беше неговият глас!

Носията на девойката беше от бяло домашно платно – горна риза до глезените ѝ, с дълги широки ръкави, широки, едва разтворени пазви и нагоре висока, цяла разтворена яка. Върху ризата си бе облякла тънък бял клашник от домашен шаяк и беше пре-

пасана с черен пояс. В бялска на едно разкрито слънчево петно, което падаше върху нея през прозореца, ярко пламтяха сложни червени везби по пазвите, по яката и ръкавите, по долните краища на ризата, а класникът беше обточен с тънък черен гайтан. Девойката се обърна – плътката ѝ беше дълга едва ли не до колената ѝ. Обърна се и излезе, тихо затвори вратата след себе си. Не след дълго вратата пак се отвори и в стаята влезе една гребна прегърбена бабичка. Тя беше облечена в също такава железнишка носия, но вече похабена, с дебел дълъг класник и със зацапано, лъснато кожухче без ръкави, а главата ѝ беше покрита с голяма тъмночервена кърпа. След нея влезе и Ружа. Старата жена пристъпи към него, очите ѝ – също тъмни, но сякаш замотани в цяло валмо бръчки, гледаха издълбоко, втренчено.

– Е, момче... Разбуди ли се най-после? – Тя седна на столчето до леглото му. – Като беше я подкарал... – Гласът ѝ беше тъничък, но изеднаж ставаше грезгав. Тя цяла се обърна към Ружа, която стоеше до вратата: – Я, Ружа! Дигни покривката да видя сега.

Девойката се приближи бързо и посегна да дигне покривката откъм нозете му. Той трепна и се опита да скочи – стеснително му беше от момичето, но беше без сили и една остра, непоносима болка мина на безкрайна спирала през цялата му лява нога и още по-нагоре. Бабичката му се скара:

– Какво... Тя, Ружа, ми е помощница. Ти стой мирно! – Девойката бе дигнала донякъде покривката му и бабичката каза: – Ха сега, развържи да видя.

Борис усещаше движенията на девойката, но не виждаше през надигнатата вълнена покривка какво ставаше там, с ногата му. После отново същата болка го прониза и не спря да се върти, да се върти, да се върти през цялата му нога, стигна до самото му сърце и той припадна.

Когато се съвзе отново, бабата седеше пак там, на столчето, а Ружа стоеше до нея и държеше в ръцете си зацапани обилно с кръв и гнои кърпи и прев-

ръзки. Като забеляза, че той я гледа, момичето се опита да скрие зацапаните кърпи, но после се обърна и излезе от стаята. Бабичката го гледеше мълчаливо с втренчения си старчески поглед и като да търсеше нещо в неговия поглед. Той негли се поуплаши от тая стара баба, от погледа ѝ, опита се да ѝ викне, а гласът му замря на устните, едва се чу:

– Но къде съм аз?

– Къде... В Дебрища си, къде... Ама откъде ще знайш. Донесли те ни жив, ни умрял. Откъде ще знайш, ти.

– Кой ме е донесъл тук?

– Кой... Ваши люде. Комити. Ама сега сички сте комити. И моят внук. Йоле Ягрев... не го ли знайш...

Тя като че ли го залъгваше и през цялото време разглеждаше лицето му, търсеше нещо в погледа му. После въздъхна тихо, продължително и стана. Обърна се към вратата, но сякаш отеднаж се сети за нещо и пак се извърна насам:

– Ти не бой се. Баба ти Пауна ще те излекува. Баба ти Пауна от гроба е връщала люде.

Тя бавно излезе.

Сега Борис Глаушев си спомни: още в колибата онай нощ болките в ранената му нога бяха станали непоносими. Когато тръгнаха в тъмното – едва само небето бе започнало да светлее, – той като че ли не знаеше къде са и накъде вървят: по едно време забеляза, че двамата от четниците го носеха седнал на пушката и бе обхванал шиите им с двете си ръце, после се мярна някакво село пред очите му – спомняше си, беше вече доста светло. Това беше всичко. А как бе попаднал тук, в Дебрища?

Влезе пак Ружа с една малка бяла чаша в ръка, наведе се над него, мушна свободната си ръка под главата му и полека я приподигна. Поднесе чашата към устата му.

– Какво е това?

– Млеко – рече девойката тихо.

Минаха двадесетина дни. Борис Глаушев сега знаеше всичко.

През оная сутрин другарите му от четата го пренесли в селото в безсъзнание поради силен кръвоизлив и силни болки; през цялата нощ в колибата текла кръв от непревързаната рана, а нямало как да се превърже в тъмното. Доколкото разбирал Гьоре Павлев, стегнал му раната в селото, колкото да спре кръвта. И мислил да го върне в Преспа, но нямало как – бил като мъртъв и никой селянин не се решавал да го пренесе в града. А било опасно вече за живота му да се чака и протака. Тогава Гьоре Павлев казал:

– Да вървим към Железник. И без това трябва да се махнем за некое време от полето, докато се пръждосат потерите, пък и началството от града такава команда дава. В Дебрища – казал той, – знам аз, има една баба Пауна и само тя ще оправи раната. Разбира тя от рани повече от градските хекими.

Борис отварял очи за няколко минути и пак ги затварял, унесен в лоша треска. Насила му сипали в устата няколко лъжици мляко тоя ден. Времето било все облачно, дъждовно, ала Гьоре Павлев едвам дочакал да се стъмни и тръгнал с четата си. Тръгнали с четата и петима селяни, здрави мъже, дигнали ранения с носилка. Не било далеко до Дебрища, но пътували цяла нощ – несгодно било с ранения. И успели още преди да се раздени, двама от селяните да го предадат в къщата на Кузман Велянов, в новата му къща, дето живеел сега Велянов със своята челяд. Труден бил пътят за Дебрища в тъмната дъждовна нощ, но и било побезопасно в дъжу и тъмнината с такъв товар. Още същата нощ Гьоре Павлев хванал по Железник с четата си, а петимата селяни се върнали в селото си.

Сутринта повикаха баба Пауна да види ранения. Не ѝ хареса раната му, започнала бе да се подлютва. Опипа я тя с твърдите си пръсти – и костта беше засегната току под коляното. Добре, че куршумът беше излязъл. Изчисти я с преварена вода чак навътре с фитули. Макар да беше в безсъзнание, раненият се потеше

обилно и стенеше, проплакваше като дете. Баба Пауна му даваше почивки, за да понесе тая мъка. Намаза му раната със свои някакви мехлеми, превърза я, но каза:

– Пак ще го боли. Сложих му лютив мехлем. Да прегори раната.

Тежък и претежък беше тоя ден за Бориса, макар да беше през цялото време загубен и само два-три пъти отвори мътни очи. Волката го монеше, изгаряше го. Мяташе се в леглото като заклано пиле, викаше, стенеше, плачеше с глас. Ружа Кузманова седеше през цялото време до главата му, та се чудеше дори баща ѝ Кузман на твърдостта ѝ. Тетка Бисера – сестра на Кузмана, която живееше при него след смъртта на жена му – не искаше да стои там, да гледа ранения. И такава жена си беше тя, със студено сърце. Раненият остана на ръцете на Ружа. Около него все трябваше да има човек, а не биваше да знаят мнозина какъв гост си имаха Веляновци. Не биваше да знаят за госта и другите две деца на Кузмана, по-малките. По едно време той се уплаши от виковете на ранения – казармата беше близо до къщата му и турци често минаваха по улицата. Баба Пауна дойде чак вечерта и наново превърза раната – сега само с благи мехлеми, та болният скоро се успокои. Сна през цялата нощ или поне беше спокоен в унеса си. На другата сутрин се събуди и видя слънцето и планинския връх, видя и Ружа, и баба Пауна, лечителката си. В очите му все още гореше живот, но да беше го видяла отнякъде сега родната му майка, нямаше да го познае.

Баба Пауна все му казваше да не губи смелост – това влизаше и в лекуването ѝ, но вън, на тетка Бисера и на Ружа, казваше друго:

– Само господ може да му помогне и после аз. Лоша рана.

Чак на двадесетия ден тя каза на тетка Бисера:

– Сега веќе знам, че ще го излекувам. Ама много време ще мине.

Тоя ден Борис написа радостно писмо до майка си и баща си, за да успокои старите люде. Писа им, че е

болен, но вече на оздравяване, и не им съобща да се намира. „Мама веднага ще дойде тук – мислеше си той. – Неудобно. И най-после нали съм все пак четник! Какво ще бъде, ако тръгнат майките ни подир нас? Гьоре Павлев ще ми се смее...“ Изпрати писмото по канала на Организацията. Но родителите му знаеха за него повече от това, което им писа той. Още на третия ден след раняването му Никола Нешев съобща на Лазар Глаушев, че синът му е ранен и се лекува в едно село. Старият човек поиска да прибере сина си въкъщи, но Нешев отказа да му съобща в кое село беше Борис. Усложнявала се работата, дядо Глаушев да почакал още няколко дни, Борис бил в сигурни ръце. А Нешев знаеше, че Борис се бореше със смъртта, но знаеше също, че го лекува опитен човек. Така е по-добре – в града имаше само един лекар и пак грък някакъв или влахо-елш, несигурен човек: как би си обяснил той раняването на Глаушевия син? Старите Глаушеви прекараха три недели в голяма мъка и скръб, в неизвестност за живота на единствено то си дете, но отговаряха с привидно спокойствие:

– Борис заминал за Солун. Там го пратили битолските лекари, там да се полекува. Беше отслабнал много напоследък.

Това отиде да каже Лазар Глаушев и на училищното настоятелство.

Писмото на Бориса сложи край на мъките на двамата стари люде чак в началото на четвъртата неделя. Но сега Ния Глаушева още повече искаше да види сина си.

Мехлемите на баба Пауна успокоиха лошата сила на раната, но тя още не заздравяваше и продължаваше да гнои. Знахарката казваше:

– Това е от костта. Кост по-трудно здравей. Но мина лошото. Мина. И това, Руже, за преварената вода аз от тебе ще го знам. Човек сѐ се учи. Аз преди сипвах ракия во водата. По-мута ракия. Да не е нещо урочасана водата. Сега разбирам: като мине през огън – пречиства се от сичко. Става лековита вода.

Ружа Кузманова бе учила до втори клас – такова учи-

лище имаше по това време в Дебрища – и знаеше как да се пречиства водата от зарази. Учителят Милош Ванков поучаваше децата в училището и за чистотата на тялото, на храната, на жилището. Поучаваше той и възрастните в Дебрища на разни полезни неща.

Баба Пауна вече по-рядко идваше при болния. Ружа Кузманова беше по цял ден при него, а той и сам можеше да превързва раната си. Започна и да става – тъй, по на няколко стъпки из стаята. Кузман Велянов бе му намерил един як дрянков бастун, но той беше още много слаб, стопила го бе съвсем злата рана.

Като преболя раната и Борис се поуспокои, в душата му оживя скръб. Това беше от голямата му немощ. Обърна се погледът му навътре, премрежи се и се унесе. Сега Борис мислеше за смъртта, за своя страх от смъртта, за своята ненаситна обич към живота. Той бе срещнал смъртта и се уплаши от нея. Това не беше обикновен страх и само страх. Тоя миг на страх пред смъртта беше и миг на душевно крушение за него. Показа се, че той обичаше своя живот повече от всичко друго. И от народа си, и от народното дело, на което се бе посветил, и от всичко, що мислеше за свое най-голямо достойнство. Страхът от смъртта се бе оказал по-могъщ в сърцето му от всички негови душевни сили. Ето мярката за всяка човешка сила – тоя страх, който вледенява сърцето и спира всяка друга мисъл. И той тъгуваше за себе си, за всички други люде, че бяха смъртни, че трябваше да се боят от смъртта. Скръбеше, че бе открил в себе си тоя грозен страх, колко бе щастлив, преди да го познае, какъв светъл покой владееше в душата му и каква непрестанна радост! Но той си мислеше също: трябва да е голяма душевната сила на човека, който не се боеше от смъртта. Гьоре Павлев не се боеше от смъртна. Или може би е още по-силен тоя човек, който познава страха от смъртта и може да го надвие. И може би пак Гьоре Павлев е такъв човек. Няма друга по-точна мярка за душевната сила у човека от страха пред смъртта, Борис тъгуваше, че бе показал душевна слабост.

Човек е склонен да се залъгва, да се заблуждава за своите достойнства и не са чести такива мигове в човешкия живот – мигове на изпитание, но те са най-важни. От страха пред смъртта иде и страхът от страданието, от всяко страдание. Борис се питаше защо е обременен човешкият живот със страдания и защо идва смъртта да го прекъсне. Той скърбеше за човека и за живота му, а в тая скръб беше любовта му към човека. В тая невесела размисъл зрееше духът на Милостивия, мисълта му търсеше истината за човека и за живота човешки. Той беше още много млад, мислите му не бяха винаги пълни и правилни, пораждаха се според това, което му се случваше да преживее, и понякога идваха и отлитаха без следа. Понякога оставаха в паметта му, както и всичко, що му се случваше да преживее, и с това се обогатяваше душата му.

С възстановяването на телесното му здраве възстановяваше се още по-бързо и душевното му здраве. Раната му бе започнала да гние и тялото му нямаше да се успокои, докато не изхвърли от себе си всяка прогнила частица, но сърцето му не беше се затворило за радостта, а радостта е здраве за душата. Тя дойде по-скоро, отколкото здравето на тялото му.

Сега тук, край него, беше Ружа.

Той я видя за пръв път в блясъка на пролетното слънце, между белите стени на тази стая. И в един миг, когато източеното му тяло беше жадно и за най-малка нежност, за ласка, измъченото легенецо сърце беше жадно за топлина. Тя веднага завладя душата му.

Ружа Кузманова беше просто селско девойче. Но тя беше много хубава, надарена беше със здрава селска хубост и вля радост в сърцето му. Тя беше храбра, силна девойка, а той се нуждаеше от всяка помощ. Тя помагаше смело на баба Пауна, превързваше раната му, даваше му да пие мляко, подигаше го да погледне през прозореца, да погледа тържеството на настъпващата пролет. Прогонила бе от него мъката на самотата, студената сянка на смъртта; върнала го бе към живота и той си мислеше, че на нея

дължи сега живота си, както на родната си майка. Слаб и безпомощен, той се възхищаваше от нейната сила – силни бяха ръцете ѝ, цялото ѝ младо жизнено тяло; тя го дигна еднаж на ръце като дете, за да сложи под него нова постилка. Силна беше тя и духом – не трепереше от страх пред отворената рана, пред страданията му, а бързаше да му помогне.

Когато Борис започна да се понадига и да ходи по стаята с бастуна си, Ружа го прегръщаше, за да гокрепи. Прегръщаше я и той през рамената или през тънкия кръст, за да се крепи. Така той еднаж я притисна силно до себе си, лицето ѝ беше близо до неговото, леко побледняло, очите ѝ горяха. Той я целуна. После тя седна на леглото и заплака. За нея тая целувка беше обещание.

Вечер при него идваше Кузман Велянов, после започна да идва и учителят Милош Ванков, а те бяха председателят на местния комитет и секретарят на комитета. Ванков беше към тридесет и няколко годишен мъж, не много висок, с тесни отпуснати рамена. Имаше остър поглед и високо чело, което изглеждаше още по-голямо поради гръннатите назад коси, почнали вече да оканват. Лицето му беше гребно, само носът му се издаваше напред доста едър и ръбест. Той се усмихваше рядко, едва-едва, само с тънките си устни, но в очите му често просияваше топлина и съчувствие, та личеше, че строгостта на лицето му беше привидна. В Дебрища беше от пет години, откакто се бе отворило класно училище в селото. Задиряха го защо не се е оженил, а той отговаряше:

– Даскал къща не храни. Не мога да храня аз жена. Не ща да създавам бедняци.

Сдружиха се те с Кузмана Велянов още като дойде Ванков в Дебрища. И повече друкеше той с Кузмана, отколкото с другите учители в селското училище. Двама от тях бяха мъж и жена и той казваше:

– Не завиждам на съпрузите Ничови. От тех съм сем загубил охота за женитба. Еснафи. За тех учителството е занаят. За прехрана. Треперят над все-

ки грош. И деца – всека година по едно.

Още при една от първите им срещи той каза на Кузман Велянов:

– Ти си родоначалник на пролетариата в Дебрица, макар да имаш калфи и чираци в дюкяна си; няма голема разлика между вас. Ще дойде време, ти или може би твоят син, ако стане колар като тебе, ще бъде принуден да затвори дюкяна си и да отиде като прост работник във фабрика за коли. Това ще стане с всички наши занаятчии. Е, някои от тях и сами ще отворят фабрики.

Кузман не разбираше тия думи на учителя – говореше той за по-далечно бъдеще. И Ванков продължаваше да обяснява на селския занаятчия що е пролетариат и капитал. Кузман започна да долавя по нещо от приказките му, но пак дигаше рамена:

– Може така да е, даскале, щом казваш. Ние сега со сиромашията се борим и децата си искам аз да изкарам еднаж от тая влажна дупка: виждаш ли къщата ми над дюкяна? Живи сме погребани вътре. А калфите си аз не оставам гладни, доколкото мога, и на занаят ги уча, не крия занаята си.

– Затова ти говоря аз, душице честна, за пролетариат и за правда на земята – учеше го Ванков. – Искам да пробудя в тебе работническо съзнание. Винаги може да се посее здраво семе, да се просвети един ум.

Ванков бе ходил да се учи в Витоля и Солун, после бе ходил по България и бе останал по-настрана от борбите в родния му край. Едва сега, в Дебрица, се застою по-дълго време и не беше никак чудно за човек като него, че се ссружи най-много тъкмо с Кузман Велянов, който беше буден селски човек, душевно здрав и чист. А Ванков имаше остро, сигурно чувство към всяко здраво и чисто нещо в живота, както бе и непримирим спрямо тъмните страни на човешкия живот. В тая насока бе насочен и неговият ум – буден, тревожен, воинстващ и въоръжен със знания, до които бяха стигнали тогава малцина в Македония. В България той бе станал член на социалистическата партия на Благоев и като социалист се върна в Македо-

ния, стана селски учител, за да бъде тъкмо сред най-отрудените, най-онеправданите свои братя. Той погържаше връзката си с партията в България, колкото и да беше трудно това оттук, от Турция, погържаше връзки и с някои свои тамошни другари от една неутолима жажда на ума си за все повече знания, от пламенна любов и преданост към великото дело на социализма, към своя народ. А тук Ванков беше неуморим сеяч на социалистическите идеи, колкото и да беше необработена тукашната почва. Ходеше той и по някои от съседните села, познаваше го целият Железник. Последователен, верен на себе си остана Ванков и когато влезе в редовете на Вътрешната революционна организация.

Кузман го помоли еднаж да му напише едно по-дълго писмо до околийския комитет в Преспа. Не беше лесно за колара да пише. Ванков написа нужното писмо, но скоро трябваше да напише и друго писмо до Комитета в града. Тогава двамата приятели влязоха в спор: Кузман искаше да пише на Комитета, че от селския ханджия Анте Богев могат да вземат до двадесет лири за нуждите на местната организация, а Ванков твърдеше, че трябва да се вземат от ханджията барем сто лири; Кузман беше обладан от мисъл околийската чета и селската милиция да нападнат нощем казармата, която се строеше тогава в селото, да я разрушат и да прогонят майсторите, а Ванков възрази:

– Ти искаш да предизвикаш гнева на властта върху целото село и без никаква полза. Турците пак ще издигнат казарма в Дебрица.

- Ще кажем, че комити са я нападнали.
- Турците знаят, че комитите не падат от небето.
- Да пишем в града, нека те решат.
- Ти немаш ли ум да решиш?

С тоя спор започна увлечението на Ванков в народното дело, а Кузман Велянов по своему го насърчаваше и се мъчеше да говори с неговия език:

– Ти пак си мисли, даскале, за народите, ама ето, нашият народ си е наш и от черно му е по-черно.

Ванков сложи ръка на рамото му – мършава, потперваща, нетърпелива ръка, усмихна му се с обич:

– Какво си мислиш ти, братко мой Кузмане, как ли си ме разбрал... Ами като говоря аз за другите народи, не мисля ли за своя поробен народ? Но такава е нашата обич: като обичаме своя народ, ние не мразим чуждите народи. Не мразя аз и турския народ.

– Ами, даскале – отвърна Кузман, – те, турците... и между них има добри люде.

– Има, Кузмане, има.

Сега Милош Ванков беше секретар на местния комитет, а Дебрища беше център на Железник.

Той всичко вземаше пристърце и не му оставаше много време с работата му в училището, със секретарството му, с книгите, които постоянно четеше. Но идваше често при Борис Глаушев от жажда да апостолства и от нужда на ума си да бъде непрестанно в напрежение. Борис го слушаше с любовничество и му изглеждаше чуден начинът, по който Ванков гледаше на света, на реда в живота. Ванков гледаше някак отвисоко и далеко напред, а Борис се ровеше в себе си. Ванков говореше за класата ма бъдещето, за капитал и буржоазия, за държава и религия, за банки и фабрики, но Борис не можеше да проникне в дълбочината на тия големи проблеми на времето, нямаше подготовка. Поясен беше Ванков дори за Кузмана, когато изказваше презрението си към селския поп, към мюдюрина Синан ефенди, който управляваше целия Железник, към съпрузите Ничови, които бяха в Дебрища възпъщение на еснафщина, на буржоазен егоизъм и самодоволство, към ханджията Анто Богев, който наистина беше тежък селски чорбаджия. В своята наивност Борис често спореше или пък се шегуваше с Ванкова, който беше винаги много сериозен, много въодушевен и тревожен. Кузман обичаше двамата мъже с обичта и почитта на прост човек, който съзнава стойността на науката и силата на просветения ум.

Дошли бяха хубави дни за Борис Глаушев. Освободи

се умът му от мрачни мисли. Избистри се душата на младия човек. Ружа беше по цял ден при него и чудно беше къде намираще той толкова думи да ѝ говори за всяко нещо, върху което се спираше мисълта му или погледът му – за небето и за малкото камъче, търкулнало се там долу, на улицата, за галечните страни, които никога не бе виждал и той, и за малкото пръстенче на ръката ѝ. В нейно присъствие той изпадале в едно особено въодушевление и като споделяше с нея всяка своя мисъл, той искаше цял да се влее в нея, да я издигне към себе си, да я приближи до себе си. Ружа го слушаше и рядко ще промълви по няколко думи – тя се учеше от него, стремеше се цяла към него. За нея той беше много умен, много учен човек. Тя пиеше с жаден поглед светлината в очите му, мияваше с ненаситен поглед бледото му лице, заглеждаше се дълго в чистите му бледи ръце, ослушваше се унесена в гласа му. Всичко беше хубаво в него и чисто. Но тя нищо не му казваше – не знаеше как да му го каже. Тя само го обичаше. А и по природа Ружа не беше склонна да изказва мислите си. Важните неща и сами се виждат и знаят – така си мислеше Ружа, може би защото не умееше да говори с хубави думи или се боеше да изказва мислите си. Тя беше много хубава, с жива, топла, чиста хубост и това стигаше.

Раната не се затваряше, Борис искаше да бъде здрав, а сякаш тайно и от себе си изпитваше радост, че раната му още не се затваряше; тая рана бе го довела при Ружа и ако оздравееше – трябваше да си върви. Но защо да си върви? Той няма да се раздели с Ружа никога! Той ще се ожени за Ружа. Ето и сега вървяха те заедно, макар само между тия стени наоколо, и бяха щастливи. Подкрепян от нея, подпрян от бастуна си, той се спирал отдалече през прозорците, за да не го види някой отвън, и разглеждаше планината наоколо, цяла потънала вече в зеленина, виждаше се отпук и цялото село. Ружа му разправяше как се нарича всяко място по планината, чии бяха тия къщи долу, кои бяха людете, които се виждаха от прозореца да минават по улицата. Когато двете по-малки

деца не бяха възрастни и нямаше друг някой да им пречи, те двамата тръгнаха по целия горен кат — имаше горе още една също тъй неголяма стая с голи бели стени и доста широк ходник. Работил бе цял живот Кузман Велянов и бе направил здрава светла къща за децата си. Откъм тая страна на къщата се виждаше дългата сграда на казармата, по двора ѝ се виждаха войници, които ходеха в безделие или се пощеца на слънце.

— Само това не може да търпи татко в новата ни къща: казармата насреца. А тук е най-хубавото място е селото, високо е, вижда се цялото село.

— Руже, като се освободи Македония, моя аскер ще се махне от тук.

— И татко вели така.

Това бяха разходките им и като че ли им стигаше моя малък свят между белите стени.

Една сутрин закуската му донесе тетка Бисера. Тя беше гребна жена и на възраст с няколко години по-стара от братя си, с дълъг нос и тънки, стиснати устни, очите ѝ бяха възсиви и погледът им беше някак бабен, тежък. Не изглеждаше много подвижна, но Борис по цял ден я чуваше да ходи из къщи и долу, по двора. Облечена беше с вехти, кърпени дрехи, с похабена зацапана везба по тях и кой знай дали не бяха останали от майка ѝ или баба ѝ — селската руба не се къса, не се похабява бързо. Окъсели бяха ръкавите ѝ, та ръцете ѝ стърчаха напред голи, кораби и възсинкави, с изпъкнали жили от непрестанна работа.

Тя остави закуската на едно столче и сама седна на другото.

— Хапни си, гаскале — каза тя едва размърда устни, а в очите ѝ — друга мисъл. И продължи: — Да си поговорим ние с тебе.

— Да си поговорим, тетко Бисеро. Ти рядко идваш тук.

Тя помълча и сетне отеднаж каза:

— Ти, гаскале, подлъга наша Ружа. Аз съм ѝ като майка.

Виждаше се, че тия думи отгавна са тежали на ези-

ка ѝ. Борис още не се бе докоснал до закуската. Той погледна внимателно жената, сякаш да се увери, че това беше наистина тетка Бисера, и силно поклати глава:

— Не! Аз не съм подлъгал Ружа.

— Аз, гаскале, не съм слепа. Какво говориш ти...

— Не съм подлъгал Ружа — повтори Борис. — Аз ще я взема, ще се ожени за нея.

Тетка Бисера нито се помръдна, но в очите ѝ проблесна светлинка. И пак помълча някое време. Сетне каза:

— Как го мислиш ти това нещо. Градски човек си. Учител. Научих аз, че баща ти бил богат некогаши, пък и сега бил пръв човек в Преспа. И майка ти била от сой жена... Как го мислиш ти това... Наша Ружа си е селянка. Дали си го премислил харно!

Борис никога не бе мислил за това — как би живял с Ружа, как би наредил живота си с нея. Но винаги му бе изглеждало просто и редно да се ожени за хубавата селска девойка.

— Нема какво да мисля, тетко Бисеро. Аз ще се ожени за Ружа.

Тетка Бисера го гледаше и не вярваше на думите му.

— Виждаш ми се добър човек — рече тя колебливо, — ама ще видим. Голем грех е човек да си играе с чужда челяд.

Борис се приведе към нея от леглото си, поклати глава, очите му светеха издълбоко:

— Не, не, тетко Бисеро... Аз ще се ожени за Ружа. Скоро, скоро. — Той пак се отдръпна и продължи, за гледан пред себе си: — Моят баща и моята майка мислят само за моето щастие. Такива люде са те.

Тетка Бисера стана. Поколеба се малко, погледна закуската на столчето:

— Хапни си.

И се отправи към вратата с малко приведен гръб, с щръкнало надуре, зацапано, на няколко места кърпено кожухче, макар времето да беше вече топло. Сега Борис отеднаж се сети, тъй — само от подканата ѝ, преди да си тръгне, от гласа ѝ, от цялата ѝ външност, както я виждаше да си отива.

– Тетко Бисеро... – Тя се сиря и се извърна. Той продължи: – Толкова време съм у вас, храните ме, аз пък не се и сецам... Ще пиша веднага на баща си да ми изпрати пари. Аз немам нито един мангър у себе си.

Тетката отпусна клепки скромно:

– Ти знайш, даскале, ти знайш... – И добави с лукава усмивка: – Ами ако се научи брат ми Кузман. Той не дава дума да се рече.

Борис се усмихна съучастнически:

– Ние пък нема да му казваме, нищо нема да му кажем.

– Харно, даскале. Ти знайш...

Лазар Глаушев най-сетне научи къде лекуваше раната си Борис. Каза му Йоан Сърчар. Уговориха те двамата да отиде Ния в Дебрица да види сина си след толкова време. Ния се приготви набързо за път, но Сърчарот взе да се колебае – трябвало да кажат на Никола Нешев за това пътуване. Лазар прати чирака си да повика учителя в дюкяна. Още като чу Нешев какво бяха решили те двамата с Йона Сърчар, зачерви се и сърдито помръдна с въздебелите си устни, но премълча гневните думи, които дойдоха на езика му. Той каза тихо, с потрепващ глас:

– Борис скоро ще оздравее и... тия неща, господин Глаушев... не са редни.

– Знам – отвърна Лазар. – И ако не ни позволите, моята жена нема да отиде в това село. Но си рекох, тя е умна жена и нищо нема да сбърка. Пък и Борис лежи болен у тия люде, не е никаква голема комитетска тайна. Щом не може, учителю, сѐ едно, че нищо не съм ти казал.

Нешев седеше до него умислен и не отговори веднага. Червенината по мършавото му тясно лице бързо изчезна. Той сви още по-строга дебелите си вежди и каза, без да погледне Лазара:

– Тя... иначе... би могла да свърши добра работа с това пътуване.

– Каква работа, учителю? – изви Лазар поглед към него.

Нешев попишна с бързо, нервно движение татарските си мустаки и продължи, пак без да погледне Лазара:

– То се знае: ако сте съгласни вие с нея, ако и тя е съгласна. Има и не малка опасност в тая работа.

– Това тя ще реши, но ти кажи да чуя какво би могла да свърши.

Учителят се понамести на миндерчето до него, поприведе се към ухото му:

– Приготвили сме два товара за Железник, за тамошния район: опинци за хората на Ченгов, грехи, тютюн, но има и шест пушки, патрони, няколко бомби. Така, с нея, ще мине по-лесно. Жена. Никой нема да обърне внимание. В случай на нужда ще каже, че пътува при дъщеря си, която е учителка на село,

Сега се умълча Лазар. Той беше готов да попита „Ами защо пъкмо с нея? Защо не ги изпращате с някои тамошни селяни?“ Но Лазар нищо не попита – не би могъл да отхвърли задачата, която му се възлага. То беше за Ния, но все едно.

Никола Нешев сякаш прочете мислите му.

– Селяните напоследък много често ги претърсват – каза той. – Стига да ги срещнат заптии или аскер, или колджии. Но – сви той вежди отново, – може да се намери и друг начин, разбира се, ако сметаш, че... Не ни е за пръв път.

Лазар отговори:

– Ще питам жена си, учителю. Тя ще реши. От нея се иска това нещо.

Той не издаде с нищо голямата си тревога за Ния. Със скрита тревога заговори той с нея, като се приближи вкъщи вечерта. Тя не го изненада с отговора си.

– Щом се иска тая работа от мене, аз нема да откажа. Днеска целият народ помага.

– Да е за мене – започна Лазар, – нема и да помисля.

– Не, не. Аз ще ида. Нели така бехме решили.

– Нешев казва, че с тебе товарите ще минат по-лесно.

Ния се опитваше да разпръсне тревогата, която

се чувстваше във всяка негова дума, в омекналия му глас. Тя каза:

— Ще гледам да се справя добре. Ами ние детето сме си дали, та за нас ли ще мислим! Барем ще го видя, милия...

— Най-важното в тая работа е човек да не губи смелост. Каквото и да се случи.

— Ех... И бог да помага — рече Ния.

Те и двамата се пазеха да не покажат слабост най-напред помежду си, от голямата грижа един за друг и за да се насърчават взаимно в изпитанието, което приемаха заедно. Ако се случеше беда с Ния — тя нямаше да бъде по-лека и за Лазара. Те знаеха това и двамата...

На другия ден, щом започна да се свечерява, Ния и Лазар излязоха вън от града с по някаква грешка на ръката. Полека-полека, както подобава на стари люде на приятна разходка по пътя за Железник в хубавата пролетна вечер. Като се поотдалечиха от града, те се отбиха малко от пътя и седнаха на един тревист бряг да си починат. На много места из полето наоколо се виждаха люде — тъкмо беше време за прекопаване на пролетните посеви. Слънцето вече залязваше оттаматък Железник. Във въздуха се носеше гъх на млади, напечени от слънцето треви, свежийт, ободряващ гъх на мащерка. По пътя се зададоха вече привършили копачки, надалеко се чуваха гласовете им. Мина и босоного момченце, дигнало снопче трева, след него подгрънкваше с пиринчено звънче калешо агне. Скоро се занизаха по пътя и други работници и преди още да се стъмни добре, полето наоколо опустя.

Вече по тъмно, откъм града се гочу тропот на коне Лазар и Ния излязоха отново на пътя. Спряха там, в тъмнината, при наповарени коня. Мярнаха се край тях две сенки и се чу изтихо гласът на Никола Нешев.

— На добър час...

Помогнаха на Ния да се качи на един от конете, пододоха ѝ поводата му. Лазар мълчаливо притисна ръката ѝ. Тя се приведе към него:

— Не се изоставяй... докато се върна...

— Хайде, боже, помагай — чу се гласът на селянина, който трябваше да придружи Ния до Дебрища. Той подбра конете: — Хайде, гий...

Ния се прекръсти. Трите коня затропотиха по пътя и скоро изчезнаха в тъмнината; чуваше се още някое време само тропотът на копитата им в нощната тишина

През целия път до Дебрища нощните пътници не срещнаха жива душа. На няколко пъти дочуха само хлопатари — някъде встрани от пътя нощуваха овчи стада или друг някакъв добитък. Ния трябваше много пъти да се бори с грямката си, от страх да не би да падне от коня. Но тя не беше свикнала да язди и скоро болките в кръста и в нозете ѝ вече не я оставяха да загреме. Час по час сърцето ѝ потрепваше и от страх пред лоша среща.

Пътниците наближиха Дебрища преди зори. Двама дебрищани — работници на Комитета, ги посрещнаха вън от селото; те трябваше да се погрижат сега за опасния товар. Ния слезе от коня като с откъснати козе и другарят ѝ я заведе чак до новата порта на Кузман Велянов...

Когато влезе майка му в стаята, Борис още спеше. Дълбок е сънят на щастливите млади люде. Ния седна безшумно на столчето до леглото му. Почнало бе да се развиделява и тя виждаше ясно лицето на сина си. Хубаво беше това лице в спокойния си здрав сън, а майчината обич е ненаситна. Ния не можеше да откъсне поглед от него след толкова стракове и тревоги, но не искаше да прекъсне съня му, майчински търпелива и в най-голямото си желание сега — да отвори той очите си, да чуе гласа му. До нея стоеше тетка Бисера и тихо се изкашля. Борис се раздвижи. Той позна майка си още като потрепнаха клепките му, и бързо протегна ръце към нея.

— Майчице...

Като го прегърна тя и нацелува, също както някога, в люлката му, той нежно я поотстрани, без да

я изпуша от ръцете си, и попита тетка Бисера:

— Къде е Ружа?

Тетка Бисера бързо излезе и беше смешна така забързана.

Ружа влезе в стаята и се спря близо до вратата; зад нея се показва и тетка Бисера.

Ния Глаушева дълго гледа девойката, погледна и сина си. Тя всичко разбра. Той каза:

— Това е моята годеница, майко, Ружа. — И нетърпеливо догаде: — Погледни я, майко!

Още не беше мислила Ния за женитбата му; много млад беше той. Но сега сърцето ѝ затрепера. Ружа беше много хубава и тя в нищо не можеше да укори сина си. Ружа беше хубава — това е най-важното за жената, но имаше и друго най-важно нещо за всяка жена; да има добро сърце. Това Ния не можеше да знае за чуждата щерка. И каква е тя още, родена в това планинско село. Сърцето на майката трепереше, Борис ѝ каза:

— Откъснах си, майко, едно зелено клонче от планината.

Ния разглеждаше рубата на девойчето, която трепереше от чистота, погледна ръцете ѝ, после пак дигна поглед да срещне очите ѝ. Топла възна премина през майчиното сърце. Тя отвърна на сина си:

— Нема да те накарам аз да го захвърлиш, сине, щеш си го откъснал еднаж.

Тя стана, пристъпи към Ружа, улови ръката ѝ, а не сваляше очи от лицето ѝ — сякаш да проникне до самото ѝ сърце. Девойката се наведе и целуна ръката ѝ. Ния Глаушева я погали с другата си ръка по лъскавите гладки коси.

VIII

Не дойде тая година за Великден свещеникът в Рожден. Няма време — служил по другите села. На Великден в черквата нея Даме Скорнев, той каза и „Христос възкресе“. Обещал свещеникът да дойде да служи в Рожден на Гергьовден. За великденската ваканция учителката остана в селото — далеко ѝ се виждаше градът,

пък и приближаваше голямата ваканция. Велко ѝ каза:

— Ето, свещеникът ще дойде за Гергьовден. Друг път кой знай кога ще дойде. Нека ни венчае на Гергьовден.

Дона отговори:

— Добре, Веле. Нека ни венчае.

Нямаше защо да се отлага и протака. Учителката преди това още бе решила да се омъжи за Велко. Като даде съгласието си за венчавката, както искаше Велко, тя изказа и едно свое желание:

— Требва да получа благословията на баща си и майка си.

— Те нема да те дадат на селянин като мене — засмя се Велко.

— Аз требва да ги почета. Ако пък ти кажеш да не отивам в града, нема и да отида. Но радостта ми ще бъде пълна, ако се омъжа за тебе с благословията на тия, които са ме родили.

Велко не можеше да се начуди колко покорна беше тя пред него от тоя ден, когато те избягаха от турците през пропастта. Тя беше сто пъти по-умна от него и колко учена беше, а имаше само един отговор за него:

— Добре, Веле.

И ако има да каже нещо, да възрази, после ще го каже, после ще възрази, кротко, тихо. Това нейно послушание правеше още по-голяма неговата радост, че тя, такава жена, тъкмо него избираше за свой мъж. Но и учудването му от нея, и гордостта му се сливаха в едно дълбоко, пламенно и чисто, набожно възхищение от нея. Испитваше той и един постоянен страх да не би да ѝ се случи нещо, да не би някой зъл дух да завиди на щастието му. Такова дълбоко и силно беше възнението, което предизвикваше тя в сърцето му.

— Иди, Доне, в града, щом искаш, но — каза той, а по лицето му беше изписан всичият му страх за нея, — но по-добре ще бъде те да дойдат тука, у нас, с децата, да ни видят къщата. Тамко ще отиде да ги кани и да ги доведе.

— Добре, Веле — отвърна тя и повтори: — Добре

И тя така премисли, че ще бъде по-добре, по-сгод-

но. Пък и да дойдат да видят нейните близки – поне майка ѝ с някое от децата – те ще живее тя отсега и може би цял живот.

Нямаше да ѝ бъде лесно да отиде и да каже на майка си, че ще се омъжи за Велко. Още по-малко би я разбрал и похвалил баща ѝ. Тя се отделяше от тях, от семейството и ги лишаваше от своята помощ. А не можеше да им обясни каква беше и как пламна в сърцето ѝ тая страстна, ненаситна и всеотдайна в същото време привързаност към младия селянин. Тя и сама за себе си не би могла да я обясни. Това беше една жажда на душата ѝ – жажда за милувките му, за погледа му, за гласа му, за силата на младото му тяло, за нещо прекрасно, което светлееше в сивите му зеници, за него и за всичко негово и как можеше да обясни с думи тая жажда младата девойка, която обичаше за пръв път? Селянин, прост селски момък – но Велко беше умен, схватлив, научи се да чете, да пише, обичаше телесната чистота и всичко чисто и хубаво. Какво друго би могла да каже за него? Да Велко беше, както казваха старите люде, човек благословен. Който може, нека разбере – как би изказала тя по-добре, по-ясно тая дълбока непрестанна радост на сърцето си?

Даме Скорнев отиде в града три дни преди Гергьовден. Нареди, ако стане нужда, да има коне и мулета за сватовите. Ходи по сарафите, брои и преброява с мъка скътаните грошове и металици, най-после купи за двеста гроша една мека жълтица – дар за невестата от него – свекъра, и от свекървата. Купи и една шарена бъклица, напълни я в механата с червено вино. И отиде право у родителите на учителката.

– За радост идвам – започна той свенливо, позавъртя се на столчето, което му бяха подали, и току добави: – Хаурлия да е!

Шивачът едва подигна очи да го погледне, а тетка Неда го гледеше уплашена. Даме Скорнев подаде бъклицата на шивача и продължи:

– Повели, свате, дойдох на сватба да те каня. Нашата учителка... тъй де, щерка ти, и моят Веле се-

га, на Гергьовден, ще се венчават. Повели, свате, у нас с цялото си домочадие, да се повеселиме за нашите деца. И тя те моли, Дона, щерка ти, да дойдеш.

Даме Скорнев се трудеше всичко да бъде според обичая, внимаваше за всяка своя дума.

Шивачът отново го погледна, после изви очи към жена си, подигна рамена някак презрително и нищо не каза. Не се показа нищо и по лицето му. Наведе се пак и продължи работата си. Заговори Донината майка. Първо тя като че ли не разбра приветливите думи на селянина, после от очите ѝ потеккоха сълзи и едва след това заговори през плач:

– Това ли дочаках да чуя за моята щерка? Учихме я, последната си парица дадохме за нея, а тя тръгнала по мъж! Ами вие да не сте я подлъгали нещо, може и магия да сте ѝ сторили, знам ли аз? Такова стамно девойче, младо... прелъгали сте ми девойчето...

Не очакваше такава среща Даме Скорнев, въртеше очи, не знаеше какво да каже. Той и преди бе си мислил, че не ще харесат сватовите него, селянина, но нали сега всичко бе свършено – учителката сама всичко бе решила!

Обади се и шивачът с глух глас, без да дигне очи от работата си:

– Нема хаур от женска челяг...

– Така е – улови се за приказката му стрико Даме, – така е! И аз имам щерка. Женската челяг е чужда, отделя се от къщата ти. Ама учителката... ето... – Той бръкна бързо в пазвата си, като че ли едва сега се сети, извади шарена кърпа, развърза я и изсипа на постилката пред шивача четири лири: – Ето... учителката ви праца тия пари.

Спирко Крайчев погледна изпод вежди четирите златни монети и рече:

– Прибери ги, жено.

Тетка Неда взе лирите. Ех, дано потръгне сега – и стрико Даме отново цял се засмя, развърза другия ъгъл на кърпата:

– А вижте що съм ѝ купил... за Дона...

Той показа на майката и на бащата даровната

жълтица. Не се радваха те – виждаше се. Кани ги стрико Даме още няколко пъти, моли ги – напразно. Шивачът вече и не продума.

Даме Скорнев се върна сам в Рожден. Разплака се Дона, но не се разтържи много. Почете тя родителите си, но те не ѝ отвърнаха. Не можеше тя заради тях да се отдели от Велко. Нищо не можеше да я раздели от него. Така е с всяка жена, която обича.

Венчаха се Дона и Велко на Гергьовден. Цялото село гоиде да гледа и да се почуди.

Дона разпусна учениците си – свърши се тая учебна година. Децата тръгнаха овчарчета и козарчета, тръгнаха да помагат из гората, по нивите, по мраморните залежи. Остана си вкъщи и тя – учителката. Изу се боса като свекърва си, тръгна подир нея да се учи на селска работа. Нямаше какво да учи – научила се бе и преди това да слага шума на козите, да ги натирия на паша, да ги дои. Научила се бе да меси хляб, да готви чорбица, да донесе вода от извора долу, край пътеката, връзва и отвързва кучетата. Свекърва ѝ беше още доста ячка, не ѝ даваше много да работи, а и нямаше много работа за двете жени в бедния селски дом на Даме Скорнев. Двамата стари люде се радваха, че Дона изеднаж бе станала свой човек в къщата им. Не се гордееше, не се гнусеше от нищо, не кършеше приказката ни на единия, ни на другия. А те знаеха, че тя беше по-учена и от попа. Залови се да чисти Дона, цялата къща почисти – по всички ъгли, премести вещи, които от десет години не бяха размествани. Вароса двете стаи – малката и голямата, изчисти и помете двора, плевнята, дърварника. Чисти цяла седмица, но се свърши и с чистенето. Свекървът се мръщеше от безредието, мърмореше в мустаките си, че Дона всичко размести, но сега рече:

– Хубаво. Мирише на чисто и пресно.

А Велко още на втория ден след венчавката се хвърли като хала в гората. Не казваше какво бе наумил, но работеше мъжки от тъмно до тъмно, а и дните как-

ви бяха сега, по Гергьовден, дни – година. Гората екеше и стенеше от неговата секира. Чуваха се удари на секири и по другите места из гората, но дето беше Велко – клонците се разплитаха, небето се разтваряше като син шатър между високите върхове на дървесата, отваряха се поляни между дънерите. Никой не бе го учил да щади гората и той сам, от жалост, отминаваше хубавите млади дървеса. Но гъста беше гората и нямаше край. Велко събаряше едно след друго дървеса, насичаше ги на цепеници, подреждаше ги на купчини. Натрупаха се така товари дърва, готови за продаване. Нека позасъхнат – ще се продават поскъпо наесен. Да имаше тук една бичкиджийница... но той мислеше и за това. Като събореше дънери и дебели клонци, той ги мереше вече за греди и дъски. Ала никога досега не бе скърцал трон в рожденската гора и трябваше добре да се помисли за всичко. Сам не може да дърпа бичкия – ще помисли с кого да се сдружи. Започна да приготвя и огнища за въглища. Идваше да му помага и баща му – стар дървар и въглищар, но не можеше да го догони и се чудеше на силата му.

Колкото и да се отдалечаваше в гората, вечер Велко се връщаше вкъщи да нощува. Не можеше да стои дълго време далеко от Дона. Тя беше за него като вода и хляб – да я види, да чуе гласа ѝ, да срещне очите ѝ с очи. Той и се боеше за нея, боеше се да не би пак да довтаса някой ген Селим бей в Рожден. И докато тя се трудеше и помагаше на старите вкъщи, чистеше и пречистваше къщата – Велко избра хубаво и затулено място в гората, близо до един извор, направи там доста широчка здрава колиба. Отмъкна в колибата черги и други някои домашни вещи от оскъдната им покъщнина, та се чудеха двете жени защо му бяха в гората тия вещи, толкова нужни и вкъщи. Когато колибата беше напълно готова и сгодна за жилище, той каза на Дона:

– Ще вървим да живеем сега, през лятото, в гората. Да не се връщам секи ден вкъщи, да не ти бера страховете секи ден.

О, в гората – какво по-хубаво от това? Взеха ня-

колко торби с ядене за цяла седмица, взеха две млечни кози, взеха и едно от кучетата и отидоха да живеят в горската колиба. Беше ѝ весело на Дона. И къде не би ѝ било весело с тоя неин юнак, от когото лъхаше здраве, сила и обич!

Ставаха рано сутрин, ведно с птичките. Велко пръв отваряше очи, а Дона продължаваше да спи, сложила глава на ръката му. Той я гледаше как бе притиснала младото си лице до неговото рамо и не се помръдваше, сдържаше дори дъха си, за да не я събуди. Не можеше да се нагледа на това лице, порозовяло в съня, със ситни капчици пот по нежния мърх на горната устна, като утринна роса по горските треви. Разглеждаше чертите ѝ, сякаш за пръв път, потрепващите ѝ розови ноздри, линията на малкото ѝ носче и по-нагоре гладкото чело и най-вече тия очи със затворени клепачи и сплениени гъсти мигли, скрили в сладкия сън чудния си блясък. Не можеше да се наслади на това лице, тъй живо, хубаво и в покоя на съня, легнало в мекото гнездо на буиците коси и по него полепнал златист пращец от първия загар тая пролет. Ето и ухото ѝ колко беше хубаво, сгушено и то в косите ѝ, с ален край, също зряла ягода в тревата. Изпод ухото надолу се проточваше опънатата гърбава жила, насочена накъм пазвата ѝ, дето едва се подаваше младата заоблена гърд. Бавно и неусетно приближаваше той своето четинесто лице с протегнати твърди устни и често, когато усецаше вече топлината на нейното лице като благоуханен топъл полъх, тя изеднаж отваряше засмени очи. Уловен тъй с протегнатите жадни устни, той бързо скриваше лицето си под нейната бяла мека гушка. Дона надаваше тих гърлен смях като гугутка и как бързо минаваше времето!... Кога бяха сини зори, а сега слънцето бе изскочило над вършините на близките гървеса и дяволито се усмихваше с цялото си огнено лице.

Велко скачаше и с още по-голяма сила се нахвърляше на работата си. Дона трябваше да го търси из гората, по звука на секирата му, за да му даде да закуси.

Той искаше да спечели пари. Да можеше да остави

Дона, би заминал на гурбет, както повечето млади мъже от Рожден. Но той не можеше да остави младата си жена. Той тука ще работи и ще спечели пари, макар и по-трудно, макар и за по-дълго време. Пари – без тях нищо не може да се направи. А Велко искаше да си направи най-напред една къща – нова, широка и хубава, като градските къщи, наредена също като градските къщи. В такава къща да живее Дона. Как ще живеят по-нататък двамата? Той непрестанно мислеше за това. Пари бяха нужни. Баща му имаше само две три нивици в планината, колкото за черния хлебец на малкото семейство. Така не може повече, стига с тая немотия! Велко ще развъди голямо стадо кози и овце, ще направи някъде в планината бачило. Или ще направи долу, край реката, воденица с два камъка. Или може да разработи някой голям мраморен залеж. Във всяка негова мисъл беше тя – Дона. Мечтаеше за хубава къща, а новата къща беше възлещение на мислите му за Дона – да живее тя в нея щастлива, доволна. И по-нататък: Дона да бъде хубаво пременена, в най-хубави градски грехи, да яде бял хляб и всеки ден топла манджа, да има една хубава кола с лѐове и с едно силно конче, та да отива всеки петък в града, при своите...

Велко не споделяше своите планове с Дона. По-добре е да свършиш нещо, преди да се похвалиш. Но какво може да се скрие от любимата жена, от жена, с която спиш?

– Какъв си! Цел си солен от пот. Много работиш.

Той се усмихва хитро, но Дона долавя, че крие нещо, и вече не го оставя:

– Кажу, защо работиш толкова много? Какво си намислил?

Всеки ден същото: кажи, що, какво. Пък и нали трябваше да си поприказват, когато сядаха да обядват или да вечерят, когато отиваше тя там, където работеше той, и сядаше на някой гънер. И той не изтъпя:

– Къща искам да направя.

Човешкият език – докато го развържеш еднаж.

Велко продължи сам по-нататък:

– Хубава къща с три стаи и чардак. Има една в

града, виждал съм я, като нея искам. С по четири прозореца. Да се вижда на всички страни. Ще изпишем стениите ѝ с бои. Ще я наредим с килим, с миндери, с панго... Цело лято ще сека дърва, ще горя възлища. И цела есен, а през зимата ще продавам. Тая година така и догодина така. И по-другата година, ако трябва. Но пак малко ще бъде. Ще събера дружина, ще бичим дъски, греди. По-нататък ще купя още няколко коне и мулета...

Ден след ден той разказа всичко на Дона. И за воденицата долу, край реката, и за бачилото, за козите и овцете, за мраморния залеж. Разказвайки, той се увличаше и говореше за неща, за които още не беше и мислил, разширяваше плановете си. Колкото и да бяха смели мислите му, Дона му вярваше. Той беше силен, неуморим човек, с упорита воля. Тя виждаше, че с всеки удар на секирата си той вече превръщаше смелите си думи в дело. Купчиците дърва растяха непрекъснато, много дънери вече лежаха в тревата. Възпираше го само старият Скорнев, като идваше да му помага:

— Ами ти що, бре?... Стига де! Да не мислиш да изсечеш целата гора? Кому ще продаваш толкова дърва, толкова възлища?

— Може и в Витоля да карам — отвърщаше накъсо Велко.

— А, в Витоля! Какво си се засилил... Колко ни трябва нам, за да преживеиме? Като продадем, да речем, стотина товара дърва и възлища — стига ни. Ето и нивиците, козите...

— Аха, стига ни! Сè тъй ще живеем ние! Со черен хлеб и сол и бистра водица.

— Ами как иначе? — И старият Скорнев сам си отговаряше: — Както винаги сме живели. Ти що искаш? Какво си се развъртел со секирата? Целата гора ще събориш...

Понякога идваха да го погледат и някои от съселаните му, от другарите му връстници, които също работеха в гората. Ще дойдат да си починат, да си покажат — ех, за всичко има време. Ала не сядаше Велко да почива, не сядаше на сладки приказки. Нямаше той много време. И те, съседите му, все едно и също:

— Ами ти какво... Много нещо си наскетъл. Стига!

Само Дона го насърчаваше. Драго ѝ беше да го гледа такъв работлив, силен, как събаряше цели дънери — гората трепереше от него. И тя според своята женска природа. Жената се радва, когато мъжът се заплетне да гради дом — радва се и помага. Ако не може с ръце, помага с думи. И людете са като птиците, които с човката си пренасят сламчици за своето гнездо. Нали Дона беше гражданка — тя знаеше по-добре как да се нареди и украси една нова къща. Тя китеше техния бъдещ дом, разхубавяваше го и сама се увличаше, увличаше и мъжа си във все по-смели мечти:

— ... Завеси... Шарени, с големи трендафили, зелени листа и други цветя. Със същия плат ще постелем миндери край прозорците и ще направим дълги възглавници край стениите. В другата стая завесите ще бъдат бели, колосани. Също и миндерът, и възглавниците. Стениите ще изпишем с бои... В третата стая... На чардака...

Млада беше тя, живяла бе все в бедност и би искала да има хубав свой дом. И Велко въртеше секирата от тъмно до тъмно. Дона се опита да му помага и с ръце. Весело му беше да я гледа, докато си затисна тя един пръст, та цял посиня и се наду. Той вече не ѝ даде да се докосне до дърво:

— Не е работа за тебе.

Остана тя да се грижи за козите, за кучето, да сготви ядене, да замеси хляб, да донесе вода от извора, да закърпи ризата му. Ако ѝ остава време — нека идва при него, да седи там, наблизо, и да му говори. Може и да мълчи, ако не ѝ се говори, но да бъде там и когато дигне той очи от секирата си — да срещне нейните очи, пълни с обич и надежда.

В неделя Велко не работеше. Още рано сутрин отиваха и двамата на извора. Близо беше до колибата им, в една плътка зелена долчинка. Зеленееше се и водата, и на дъното през бистрата вода непрестанно се надигаха клобурци от златист пясък. Оттам избираше водата и наоколо бяха все буки, та беше много студена. Тук Велко бе направил малко огнище. Запалваха

огън, топлеха вода, сетне Дона слагаше да ври яденето. Тогава Велко изваждаше своя грамаден, широк и тъп бръснач, изваждаше едно мъничко огледалце и започваше борба с брадата си, расла като буйна гора от предишната неделя. О, по-лесно се справяше той с истинската гора, с по-малко пот и с по-малко кръви събаряше стогодишни буки. Въртеше твърда челюст ту на една, ту на друга страна, издупчаше бузи, подпираше ги с език, пулеше очи като караконджо в огледалцето, а през цялото време току стенкаше и охкаше преситено. След дълго, дълго време той показваше на жена си едната си буза, вече доста добре обръсната и резната на две-три места. Той гледаше младата си невеста с мъченически очи и питаше с отпаднал глас:

— Не може ли, Доне, другата половина... другата неделя?

Дона се кикотеше и едвам успяваше да му рече:

— Не може.

— Уф! — въздъхваше Велко сякаш от дълното на сърцето си.

И започваше отново с грамадния бръснач. Така докато, кажи-речи, и яденето се сваряваше на огнището. Сетне Велко пристъпваше да се мие на извора. Връщаше се бодър и свеж, засмян до уши. Лицето му, макар и нашарено от бръснача, сияеше от младост и здраве, косите му лъщяха на слънцето още мокри от студената баня.

В това време Дона нареждаше трапезата направо на тревата: позача от по-чисто брашно, чорбица от боб или от коприва, или от киселец — в една паница и за двамата, — млекце от техните кози. Като започнаха да зрят ягодите, Дона украсяваше с тях трапезата — по цяла купчина върху постелка от свежи букови листа. Някъде наблизко бяха и козите. Насреща седеше Мърчо, кучето, протегнало предните си лапи, дигнало високо глава и уши и не много търпеливо чакаше своя дял от обеда. Когато всичко биваше готово, Дона казваше:

— Повели, домакине.

— Да ми си жива и здрава, домакинке! — благославя-

ше Велко, дигнал вече дървената лъжица.

Така прекараха двамата млади горски люде докъм средата на лятото. Една скрита, мъчителна мисъл през цялото време глождеше сърцето на Велко, макар той да я заглушаваше в доволството си от работата и в своята любовна радост. Скоро след като бяха дошли с Дона да живеят в гората, дойде един ден баща му и каза:

— Бегът пак се заканвал. Ще дойде, казал, в Рожден и сички ще ви оправя. Гората, чувам, сечете, а не плащате...

Селяните всеки ден очакваха да дойде бегът в Рожден. Очакваше го и Велко. Той се боеше от една нова среща с турчина. Нетолкова заради Дона. Тя беше вече негова жена и той можеше открито да я защитава. Не би се решил лесно бегът сега да посегне върху Дона. Пък и можеше да се скрие тя, въкъци или в гората, в случай на нужда. Велко се боеше повече за работата си: турчинът ще му попречи. Решено беше и наредено да не се плаща нищо на бег за гората. Нямаше да плаща нищо и Велко, както всички рожденици, а бегът нямаше да се примири с това. Ще пречи и може би повече на него, на Велко, отколкото на другите. Изплъзна се еднаж от ръцете на турчина и нямаше да го изпусне той лесно втори път. Бегът можеше да разпилее насечените дърва, да ги продаде някому като свои или да ги откара в града. Ще му излезе ли насреща с пушката си Велко! Дано да не идва проклетият турчин!...

Като се върна Дона от града след Божик, донесе в Рожден една забранена книга — „Под игото“, и няколко Ботеви и Чинтулови стихотворения, преписани на ръка. Четяха ги и препрочитаха през зимата Дона и Велко, а Дона четеше стихотворенията и Вазовия роман на някои от по-големите си ученици — тайно, след занятията в училището. Опасно беше да се четат такива книги и песни в Турско.

Четяха и препрочитаха Дона и Велко опасната книга и бунтовните песни и тук, в гората, през дългите неделни дни. Велко все по-ясно разбираше разказа на

Вазов и някои страници знаеше вече наизуст, живи бяха пред очите му и Войчо Огнянов, и Боримечката, и Рада, и Колчо Слепецът, и Емексиз Пехливан. Като слушаше тоя разказ и го помнеше, и го повтаряше в ума си, той все по-ясно разбираше собствения си живот. В книгата се разказваше за люде като него, като Дона, като войводата Чендов, като Наумов и като всички в Рожден и там, в града, и навред в турската царщина, дето живееше поробен народ. Ами Селим бей не беше ли като Пехливана? Навсякъде македонският народ страдаше от такива насилници. По-ясно разбираше сега Велко и всяка дума на секретаря на околийската чета Наумов за робство и свобода, за народ и борба. В съзнанието му бе заседнал парещ като жив възлен един израз от Ботевите песни:

... в таз робска земя ...

Тия няколко думи бяха оживели в него, събрали бяха в своите звуци, в своя смисъл неговите собствени мисли за родната земя, за живота и мъките на людето, когото живееше и се трудеха над нея, когото бяха нейни истински стопани... В таз робска земя! — тия няколко думи за него съдържаха много повече от техния смисъл и понякога звучаха в душата му тихо, тъжно, като сподавен плач, а понякога гърмяха и трещяха като буря. Сега, когато бяха застрашаваше да похити най-хубавите му мечти и труда му, и всичките му радости, и правото му на живот, тия тъжни и страшни думи бучаха непрестанно в душата му. Той се гневеше, но и се боеше от голямото зло, което можеше да го сполети, и търсеше опора у Дона. Еднаж я попита:

— Какво ще правим, ако дойде белят?

— Нема да се показваме пред очите му, ще стоим той ден-два и ще си отиде. А другото, както за всички, така и за нас.

— Ами ако ни търси? Ако види колко дърва съм насекал?

Тя като че ли беше по-храбра от него:

— Защо ще ни търси? Нека види и дървата. Нищо

не може да ни направи. Каквото ще бъде за цело село, това и за нас.

Велко замълча. Думите на Дона го успокояваха донякъде, но все пак бяха само думи. Пушката беше по-друго нещо. Той бе скрил своята мартинка в шумата, от която бе направен покривът на колибата. Изеднаж той рече:

— Ще го убия.

— Как тъй ще го убиеш! — отвори широко очи Дона. — Защо ще го убиваш ти? Ами после?

— Ще го причакам някъде по пътя, на пусия — упорстваше Велко. — Един куршум право в него и толкова.

— Ще дойдат после други турци, ще дойдат заптици. За тебе нема да има живот в село. Щом целото село излиза насреща, какво сега само ти...

Той си спомни пак думите на Наумов: „... Ще трябва враговете народни, но със смъртта на тоя, на оня злото нема да се свърши. Требва да се дигне целият народ срещу турската тирания. Всички...“

Всички. Голямо е злото, за цял народ... Ама и камък по камък се гради цяла стена...

Непрестанната мисъл за беля беше като мрачна, отровна сянка над всички други мисли на Велко. Но болката си е болка, мъката си е мъка, грижата си е грижа, а всичко друго трябва да върви по своя си ред. Срещу всяка болка и мъка, и грижа има един лек: търпение. И върви, върви нататък, блъскай! И се надявай на по-добро. Велко не спираше работата си.

Една неделя те обядваха по-рано и веднага след обеда Велко тръгна за селото. Дона остана сама в гората — с кучето и с козите. Тя не го разпита къде ще ходи — остави го сам да заговори. Върна се Велко чак привечер и сам започна:

— Ще дойдат другата неделя тука Мирче Лажански и Кузо Никлев. Рекох им да бичиме дъски. Ще дойдат да видят що може. Ще ни требва още един човек ба рем, може и по-стар. Да деля трупите. Може татко, ако иска. По нивите засега работата веќе намалява.

— Добре, Велко. Опитай. Харни люде ли са тия, Мирче

и Кузо? Сговорни ли са, щом обща работа ще работите?

– Е, люде като люде. Ами и те искат да изкарат по некой грош.

През цялата следваща седмица той подбираше все такива гърва – добри за греди, за гъски. Да напълни очите на бъдещите си съдружници, да се полакомят.

Дойде другата неделя, дойдоха Мирче и Кузо. Люде като люде. Селяни. С тъмнокафяви дрехи от домашен шаяк, с бели ризи и червени пояси, с плътки калпачета. Мирче беше около двадесет и две-три годишен, като Велко, черноок, с отворен, зорък поглед. От близо една година той беше вдовец, имаше едно едва-що проходило гетенце и никакъв друг близък човек в селото. Живееше сам и сам се грижеше за гетето си, та и заради гетето, види се, не беше отишъл на гурбет. Беше чисто облечен, събран, доста бавен дори и в приказката си. Той за пръв път виждаше Дона отблизо. Беше вдовец и не биваше да се заглежда в жените, но като видя Дона, очите му останаха в нея. Той сам схвана неприличното си гържане, изчерви си цял и вече не погледна младата жена. Другите двама мъже не забелязаха погледа му – забеляза го само Дона. А Кузо Никлев беше съвсем друг човек – по-стар с десетина години, гребен, с остро, мишо лице и цял пъргав и бърз като мишка.

Седнаха те тримата мъже пред колибата и пръв заговори Велко. Но той бе им говорил вече и нямаше много нещо да добави. Кузо все мърдаше на мястото си – ту ще се почеше, ту ще посегне да откъсне тревичка, – едвам дочака да каже Велко няколко думи и започна да ги грабва от устата му:

– Ако искате – каза Велко, – насечете и вие трупи, колкото аз съм насекъл, секи по толкова, та да върви по равен дел на секи. Ако не – ще започнем с моите, пък ще пресметнем кому по колко се пада. Тамко ще ги дела, нема защо да търсим...

– Друг човек – взе му приказката Кузо.

– ... друг човек – довърши сам приказката си Велко и продължи: – Бичкията ще купим орташки и сичко, що е нужно...

– Орташки, орташки – подхвана пак приказката му Кузо. – Нели заедно ще работим и общо?

– Идете вие двамата в града, купете една бичкия, няколко здрави въжета и върви – продължи Велко. – Аз не мога да уда сега там. Ами ако нема такава голема бичкия в града?

– Ами ако нема? – повтори Кузо.

– Ще трябва тогава некой от нас да иде в Витоля – отговори сам на въпроса си Велко.

– Така, така – заклати бързо глава Кузо. – В Витоля, в Витоля.

Мирче Лажански мълчеше и слушаше внимателно. После те и тримата станаха да разгледат какви трупи бе изтъркалял Велко. Те се виждаха наоколо, а Кузо тичаше от един отсечен гънер до друг, сякаш да ги подушва, и бързаше да се изкаже:

– У-ха! Ти много нещо си насекъл, Веле! Тука ние има да работим цело лето. Ето, ето и тука други...

Най-сетне заговори и Мирче – разумно и предпазливо:

– Има доста трупи тука. Ще започнем с тях. Да опитаме най-напред как ще върви. Ще избичим десетина товара и ще ги откараме в града. Ако върви добре – ще продължим. Тъй казвам аз.

– Тъй, тъй – втурна се бързо и Кузо, – тъй е най-добре. Да опитаме.

Върнаха се при колибата, седнаха да обядват. Приседна там, на едно коляно на тревата, и Дона. През време на обета говориха за други неща и най-вече говореше Кузо. Като се наобядваха и пиха по една студена изворна вода, Мирче Лажански попита:

– Какъв дел ще искаш ти, Веле, докато бичим твоите трупи?

– Какъв ли дел да искам? – попита на свой ред Велко, макар отговорът му да беше отдавна готов. Той продължи: – Докато бичим моите трупи – вие двамата един дел, аз сам един дел. По наполовина. Като свършим с моите трупи, ще сечем и тримата. Тогава ще делим на три, по равно. Харно ли е така?

Помълчаха и двамата съдружници, дори и Кузо

позабави отговора си. Да не би да избързат и да направят грешка или Велко да помисли, че той се е излъгал и те бързат да го вържат с думата му. Най-сетне Мирче каза:

– Харно. Така да бъде.

– Така да бъде. Хаурлия да е! – побърза, сякаш да го изпревари Кузо.

Пак замълчаха и тогава за пръв път се намеси в разговора им Дона.

– Ами татко? – продума тя тихо, с наведени очи и повече към мъжа си – него да подсети.

– Аха, да – отвърна живо Велко. – Щехме да забравим стария.

– Да, да... – заповтаря след него Кузо.

– Е, кажи, Велко – отсече Мирче.

– Той, татко, ще бъде на гюнделък¹ за наша обща сметка. Вие ще кажете какво ще му плащаме на ден, мене ми е баща.

Пак замълчаха другите двама селяни и повече от благоприятие.

– Нека бъде по три гроша на ден – рече Мирче. – Какво ще кажеш, Велко, стигат ли три гроша?

– Стигат.

– Е хайде сега, сегете си со здраве! – стана Мирче, веднага след него скочи и Кузо. Мирче продължи: – До петък сме в града за бичкия. Ако вземем бичкия, в понеделник, дай, боже, здраве, можем да започнем.

Велко сега се нахвърли да събаря гънери с още по-голяма сила. Нека бъдат повече! Дойде да гяла и стрико Даме. Гледа той сина си, ослушва се в ударите на секирата му и като ги извика Дона да обявват – там, пред колибата, старият му рече:

– Както си започнал... Много си лаком, сине.

Велко го погледна учуден, с огорчение и едва промълви:

– Не... не... – Сетне отеднаж блъсна глани в

¹ Гюнделък – нагница.

широките си разгопени гърди и викна: – Сила имам тука! Ама не иде тя от лакомия, не е от лакомия, татко. не, не! Искам аз друг живот да си наредя, по-похубав живот.

– Е, хайде, хайде... Не се сърди. Младите са такива.

Велко махна мълчаливо с ръка. Няма да ме разбереш ти, старче! И се усмихна. Защо пък да се сърди?

Следващата неделя, рано още, Мирче и Кузо донесоха бичкията. Изохка тя звънливо и легна в тревата – лъскава змия с широк синкавосребрист гръб, с разни тригълни зъби. До нея Кузо изсипа цяла купчина въжета и конопени върви. Наслагах там и гладо-рендосаните гървета, от които трябваше да се направи рамка за бичкията.

– Кои ще я скове? – попита Велко.

– Мирче – отвърна веднага Кузо. – Нели разбира от гърводелство...

Неделя беше и оставиха всичко за другия ден. Велко скри бичкията в колибата – да не ръждяса от росата вън. На другата сутрин Мирче и Кузо дойдоха пак, със секири и тесли, с шарени торби с хляб. Прекръстиха се тримата мъже мълчаливо и започнаха работата. Малко по-късно дойде и стрико Даме.

Докато Мирче ковеше рамката на бичкията, Велко и Кузо търкаляха с гървени лостове към една поляна съборените наоколо трупи. Там решиха да построят на първо време скелето за бичене. Подмушваха един го друг лостовите под гънера и Кузо надаваше вик:

– Хайде – хоп!

Птичките по околните гървес мълкнаха от виковете му:

– Хайде пак: хоп!... Хайде – хоп!

Дънерът към неговата страна изоставаха и той трябваше да мушка и дига по два пъти своя лост. В същото време на поляната се чуваше секирата на стрико Даме:

„Клин-клин-шум! Клин-шум!“

Когато Велко и Кузо дотъркаляха на поляната около десетина трупи, там вече лежах няколко със

смъкната кора, огялани, с по четири госта гладки страни, жълтеникавобели, влажни.

„Клин-клин-клин!“ – пееше глухо и неуморно секиратата на чичко Даме.

Наслажда Валко върху един ниско отсечен гърнер буюкови въглища и започна да ги къца на прах с един объл камък. А Кузо отиде към колибата, взе една дълга конопена връв, напокри я в извора и я донесе при гърнера. Когато въглищата бяха добре скъцани, Валко оваля в тях влажната връв. Сетне те и тримата със стрико Даме започнаха да бележат издяланите трупи. Кузо и Валко прилякваша на двата края и опъваха начернената връв, а стрико Даме следеше навесен над огяланата страна на трупа:

– Кузо, малко влево... още малце... тъй. Дръжте сега здраво!

Той хващаше връвта с три пръста, опъваше я нагоре.

„Шляп!“ – плясваше отпуснатата връв върху бялалата се страна на трупа, вече завехнала на слънцето. Валко и Кузо подигаха връвта и върху обеления гръб на трупа оставаха права черна следа. После пак:

– Валко, малко вдесно... Кузо, още малце влево. Дръжте здраво!

„Шляп!“

Нова черна следа се опъваше успоредно с първата. Валко се загледа:

– Не са ли широки?

– Не, не – поклати глава чичко Даме. – Това са талпи. Трупът е доста широк и дълъг. Хубави талпи ще излезат. Хайде, дръжте!

Докъм обед всичко беше готово и веднага следобед сложиха и вързаха първия труп за бичене.

– Хайде, боже... помози! – подвикна стрико Даме.

Бичкията мръдна и заби триъгълните си зъби в трупа. Горе, на трупа, се бе разкрячил Валко, а долу гърпаха Мирче и Кузо.

„Хррт-зънн, хррт-зънн!“

Раздвижи се равномерно нагоре-надолу бичкията, захърка, впила остри зъби в мекото гърво, изсипаха

се струйки бели трици в тревата. Едновременно с това се чуваше мек металически звън, при всеки размах, тих и ясен. Широка стоманена лента прорязваше все по-дълбоко трупа, който леко потреперваше, дигнал нагоре тъпа муцуна:

„Хррт-зънн!“

Сетне изтеглиха бичкията и загърпаха по следващата черта. Когато разрязаха трупа по всички черти – Валко скочи долу, развързаха гървото и го обърнаха откъм другия край.

– Хона! – скочи пак върху него Валко и се улови за бичкията, която му подадоха отдолу. И пак: „Хррт-зънн, хррт-зънн!“

Над зелената гора се разля лимоненожълта светлина. Небето се избистри бледозеленикаво и се извиши нагоре, стъклено прозрачно. Как бързо мина тоя ден, а в гората между гървесата и по-бързо се стъмва! И все пак Валко рече:

– Хайде... Има време за още едно гърво!

Нямаше ли умора за тоя човек? Встрани на тревата лежаха купчини гъски, гладки и бели, над всички горски миризми надвиваше влажният мирис на прясно гърво. Валко стоеше горе разкрячен и гледаше другарите си усмихнат. Кузо го погледна с бялото на очите си, обърса с ръкав челото си и рече задъхан:

– Не мога повече... Ти, какво?

Така те работиха цяла неделя. Започнаха и втората неделя. Валко увличаше всички в работата и със силата си, но още повече с веселата, с радостната лекота, с която вършеше всичко. Мирче Лажански идваше пръв сутрин и вечер не бързаше да си отиде. Детето си оставяше у едни съседи с техните деца. Работеше и той неуморно, мълчалив и съсредоточен.

В началото на втората неделя тримата съдружници заговориха да откарат следващия петък в града първите четири или пет товара гъски. Време беше да се види дали не бяха залудо усилията им. Ала точно на другия ден след тоя им разговор в Рожден отново довтаса Селим бей.

Тоя път белят влезе в селото с още по-голяма тайфа – може да имаше около него петнадесет души катили и всички бяха на коне, подпрели на колената си дълги мартинки. Водеше ги сам той, Селим бей, на сив ам. Като излязоха горе, на Три буки, и се виждаха вече селските къщи, белят дигна пушката си и гръмна, без да спира коня. Загърмяха след това и други петнайсетина пушки, една през друга, и дълго ехтяха гърмежи над долината – ехото ги подемаше и ги повтаряше по гва и три пъти. Лавнаха кучетата, закряхаха уплашени кокошки, а де що се мяркаше човек – веднага се скри, изчезна. Ала от много прозорчета и притворени врати, иззад плетища и ъгли на каменните къщи, очи, пълни със страх и гняв, зорко следяха движението на неканените гости. В същото време, когато агите слизаха в долината, проточени в дълга редица по гвама, по трима, селският войвода изпрати в три посоки курьери да търсят околийската чета.

Селим бей отмина с ата си пътеката, която се отклоняваше накъм двора на Добра Лозанова. Много очи забелязаха това, забеляза го и Добра, която също се криеше вкъщи и чакаше белят да заблъска вратата ѝ с приклада на пушката си, за да му отвори. Да не кажат хората, че тя тъкмо него чака и бърза да го посрещне... Но белят нито обърна глава да погледне към двора ѝ. Тогава тя, като да я шибна камшик, втурна се навън и преди да се изникат конниците през долината, изникна с носията си като шарено цвете на пътя. Не се обърна белят да я види, не искаше да я вижда тоя път. През сърцето на пренебрежната жена преминаваше ту огън, ту студ – и гняв, и ревност, и люта злоба. Накъде се бе запътил турчинът? Но тя знаеше, преди да се запита, тя вече виждаше: Селим бей подкара коня си по стръмната пътека към високата каменна площадка, където бяха черквата, училището и дворот на Даме Скорнев. Лицето на Добра се изкриви от зла усмивка, тя едвам спря надигналия се в гърдите ѝ вик. Отровата на гнева и ревността в сърцето ѝ се

размъти и кипна в грозна, нечовешка радост:

– Излизай, излизай, Доне, да посрещнеш госта си! Сега ти едва ли ще му се изплъзнеш, ще те сложи той сега на скута си! Ти, светице!... Може да си в гората, но той и в гората ще те намери!

Тя цяла трепереше. Разтърсваше я злорадство, злобната радост на опозорената паднала жена. Редицата конници бързо излязоха нагоре по стръмната каменната пътека – мяркаха се пред разгърнатия плет от клонци и храсти, които растяха по пукнатините на скалите нататък. И оттам, от високата пътека, не се обърна белят поне да погледне към къщата ѝ. Проклет да е мръсният турчин!

Гневът и злорадството ѝ бързо изчезнаха. В сърцето ѝ се разтвори студена празнина. Добра наведе глава, рамената ѝ се отпуснаха, очите ѝ плувнаха в сълзи:

– Що ми е сторил учителят?

Тя се обърна и бързо се прибра вкъщи. Блъсна вратата и здраво я залости. Няма да прекрачи вече той, мръсният, прага ѝ! Тя притисна гръб към вратата, сякаш да я затвори още по-здраво, отпусна ръце. Едри сълзи се търкаляха по лицето ѝ. Сълзи на разкаяние, на скръб и съжаление към себе си.

Чуха се отново изстрели, далечни, сякаш високо някъде в небето. Добра стисна с две ръце главата си:

– Какво става там... Какво става там, горе!... Смили се, Богородице майчице...

Но белят вече водеше дружината си надолу по пътеката.

Той се бе запътил към двора на Даме Скорнев и едва ли не с коня си искаше да влезе в ниската къща, но завари там само струна Оргена.

– Къде е мъж ти, Скорне, мори?

– Нема го, ага. По работа...

– Къде е син ти, мори?

– Нема го, ага, по работа.

– Ами... ами къде е даскалицата, мори?

– Ами, ага, даскалицата си е в града! Сега няма училище, децата са разпуснати. Още преди гва месеца...

– Лъжеш, стара кучко! Снаха ти станала, а? На въже ще видиш сина си, така да знайш, кучко! Те пак избегали...

Той така гръпна юздата, че атът му скочи на задните си нозе уплашен и помете каменистия двор с дългата си опашка. Екна изстрел, от пушката на бея се проточи бял чад.

– Ау, боже! – писна старата жена уплашена и побягна вкъщи.

Запукаха пушки из целия двор – стреляха катилите на бея по негов пример. Като зли кучета лаеха мартинките, но млъкнаха скоро и се понесе тропот надолу, по каменистата пътека. Бейт повече назад дружината си гневен, с бледо, зло лице.

Добра чу отдалеко още конския тропот. И пак сърцето ѝ се обърна. Забрави тя гняв и ревност – всесилният ага идеше пак при нея. Една е Добра в Рожден! Нахълтаха конниците в двора ѝ, а тя, забравила и страх, и срам от люде, отвори вратата, стои на прага с ръце на кръста и едва-едва полюлява бедра:

– Какво, бей, върнаха те оттам. Не те щат.

Гласът ѝ пее с всички звуци на женската нежност и привлекателност. Бейт бързо я поглежда и скача от коня си. Тя продължава и в гласа ѝ сега звучи присмех:

– Подмина ме, а? И пак идеш да се потриеш на моя праг... Ела, ела! Добре дошъл! Ще те напия с горски билки, да ти поуистине кръвта.

Бейт като че ли не я слушаше. Разпредели люде те си по околните дворове – да бъдат наблизко, да го пазят. Сетне като че ли едва сега забеляза домакинята и се запъти към нея, а тя не се помръдна от вратата. Като застана близо до нея, лицето му започна бързо да придобива естествения си цвят.

– Стори ми път! – викна той сърдито, но острият блясък в очите му се стопи и се разля. По бръснатия му врат, от долу на горе, пълзеше гъста червенина. Той посегна с две ръце към Добра, но тя ловко се отдръпна навътре със ситен, приканващ смях. Турчинът се втурна след нея.

Като чу първите изстрели – тук, в гората, те се чува глухо, сякаш се изсипаха едри гъждовни капки по листата, – Велко, застанал горе на трупата, който бичеа, задържа бичкията; двамата му другари отдолу хъкнаха в един глас, тихо звънна гъвкавата стомана.

– Това е бейт – каза Велко.

И отново гръпна бичкията, размаха ръце, потокът от бели трици отново потече като бяла пяна от остриите триъгълни зъби. Работата продължи със същото усърдие. Само по разгорещеното лице на Велко червенината започна бавно да избелява...

– Бейт... Ако ще... да бъде... и беицата... – мърмореше Кузо, като поемаше издълбоко въздух през всяка дума.

Малко по-късно се чува нови изстрели – по-близо и по-ясно. Тоя път Велко не спря бичкията, като че ли бе очаквал вторите изстрели, и каза, размахвайки равномерно ръце:

– Да свършим това, още малко остава, пък стига за днеска.

Имаше още доста време за работа, но Велковите другари също мислеха за турчина – не биха желали да ги завари той в гората. Щом свършиха, Велко скочи долу, развързаха избичените дъски и ги наслагаха там. Велко изглеждаше спокоен, само лицето му някак се изопна и втвърди. Той преди това бе премислил много пъти какво ще прави, когато дойде бейт, и сега за нищо не се колебаеше.

– Кузо – рече той, – ние ще поприберем тука, а ти прескочи да видиш що става по село, къде ли е отишъл тоя мръсник, и ела да ми кажеш. Ама не се бави много. Доне – обърна се той към жена си, която току-що бе запалила огън в огнището край извора. – Загаси огъня. Нема да ти трябва тая вечер. А ти, татко, върви си вкъщи. Вземи и Мърча, да не ми лаи тука.

Стрико Даме го погледна с тревожен поглед, но нищо не каза и нямаше какво да каже. Турчинът бе дошъл и Велко се разпореждаше, за да не пострада някой от насилника. Дона угаси огъня, Мирче мълчаливо изпъняваше това, което му нареждаше Велко. Стрико

Даме прибра торбата си, секирата и теслата, подмаму Мърча и скоро се скри между дървесата. Докато Кузо отиде и се върна, Велко и Мирче поразчистиха около колибата и по поляната, дето беше бичкията. Пренесоха и изпокриха из храсталаците наоколо доста от избичените дъски и греди, търкулнаха до долчинки и трапове и някои от трупите, скриха и бичкията. Да не бие в очи, че тук се върши някаква голяма работа. Бичил е някой – е, не е много нещо! Кузо се върна:

– Бейт е. Довлякъл може би двайсет души. И пак е там, у Добра. От комина ѝ ей такива валма чад. Овен му пече или кой я знай... А, Велко... най-напред у вас ходил, ама се върнал.

Дебелите вежди на Велко се сключиха, гласът му понадебеля:

– Хайде сега со здраве, Мирче, и ти, Кузо... Аз ще ви пратя хабер кога да дойдете. Докато е бейт тука, нема да работим.

Кузо и Мирче не чакаха повторно да ги подканва. Отидоха си.

Велко и Дона останяха сами в гората.

– Да беше изпратил и козите вкъщи – каза Дона, и тя обладана от същите мисли и грижи като Велко.

– Не – отвърна той, – тука нема кой да ги закача нух. Но, виж, Мърчо не знай да мълчи.

Поприбраха едно-друго и в колибата – да не се познава, че тук живеят люде постоянно. Тогава Велко извади пушката си от скривалището ѝ, прегледа я, макар да нямаше защо да я преглежда – в ред беше тя, пълна и лъщеше от чистота. Той продължаваше да я гледа, отвори я и я затвори, но повече от обич към оръжието, от дружеска обич, като да беше тя живо същество. И тъй, като на себе си, каза:

– Ти, Доне, там, в другата колиба... ако стане нужда. Аз ще пообиколя и ще ти обадя, ако има нещо... пък и ти, ако чуеш нещо...

Да, тя знае какво трябва да прави: навътре в гората, в най-затъмнено място, беше другата колиба, скрита под земята. Там понякога се криеше и четата. В

случай на опасност Дона ще избяга там, ще се скрие. За това беше говорено и преди. Застрашаваше ги грозна опасност, и нея и него, трябваше да се пазят, да се защитават; тя ще се скрие и дори няма да диша, ако трябва, там, в подземната колиба; Велко ще обикаля наоколо, ще дебне, ще пази с пушката и ще убие, ако трябва; те и двамата ще умрат дори, но няма да се оставят в ръцете на турчина. Това се знаеше и само по себе.

Велко се шмугна в храсталаците с пушката под мишница като ловец, а Дона чу как пукаха съчки под нозете му, после всичко утихна и само върховете на дървесата се помояваха високо горе, безшумно, от тихия предвечерен вятре. Тя седна пред колибата и взе да кърпи някаква греха, но беше готова да скочи всеки миг. Тихо беше наоколо. Чувахе се само постоянният шум на гората, дълбок и многоглас – гората дишаше и беше пълна с живи твари. Велко дълго не се върна, но най-сетне Дона чу още отдалеч стъпките му и гизна лице да го посрещне. Той излезе от храсталака като иззад зелена завеса и се приближи мълчаливо. Подпря пушката до стената на колибата и седна до жена си:

– Нема нищо. Почиват, гощават се. Агалари. Ще видим утре какво ще правят. – И отеднаж добади: – Знайш ли как съм оскладнел!...

Дона стана и приготви вечеря.

„Шшшш!“ – запя изтихо гората вечерната си песен. Дървесата наоколо започнаха да тъмнеят, полъхваше влажен хлад, а небето още светлееше високо горе млечносинкаво. Там, горе, имаше още много светлина, но наоколо дървесата се изправиха като черна стена. Показа се и месецът, млад още, виторог – бледо, полюшинало се пламъче в тихия и дълбок блясък на небето.

На другата сутрин, в тъмни зори още, поляната пред колибата се изпълни с люде. Най-напред пристигна Бабин, селският войвода, заедно с други двама от селската чета. Скоро след това дойдоха още петима от селската чета и тя беше вече цялата налице заедно с помощника на войводата – Велко. Липсваше само

един от състава ѝ, но той беше болен. Далечно преди да изгрее слънцето, между дървесата се показва веригата и на околийската чета – и тя сега в пълния си състав от единадесет души. На поляната се събраха двадесет души въоръжени мъже и някак чудно изглеждаше между тях присъствието на Дона. Ала тъкмо защото тя беше сред тях, тия груби селски мъже – и Наумов между тях, в комитското си облекло, брадясал, с дълги нечисти коси, – тия груби селски мъже приказваха кротко, дори любезно помежду си, рядко се чуваше да изпсува някой, по лош навик.

Точно при изгрев слънце, както бе наредил селският войвода, дойде от селото куриер, но не съобщи нищо важно за турците. Още спели, излезли само двамата да понаглежат конете. Около един час след първия дойде запъхтиян втор куриер, дойде след това и трети куриер; тия, последните двамата куриери, бяха жени. Войводите ги изслушваха и ги връщаха назад да наблюдават турците в селото.

Селим бей най-напред изпрати селския кехая да събере всички мъже от Рожден в двора на Добра. Събраха се тоя път около петдесетина мъже и пак повечето бяха стари люде. Бейт скочи срещу тях като рис!

– Парите! Парите, бре, парите за гората! Още ли ще ви чакам?

Той не им даваше да продумат и тичаше от човек на човек, блъскаше с юмрук, с нога в гърдите, в корема, в зъбите, а неговите пазачи стояха наоколо с насочени пушки. Селяните се свиваха пред него, дърпаха се, събираха се накуп. Бейт изкара револвер – бял, лъскав, режеше очите с блясъка си на слънцето. Той се обърна към людето си на техния език и сочеше с цевта на револвера:

– Хванете тоя! Ето и тоя... Водете ги там, затворете ги в плевнята, добре ги пазете! И тоя! И тоя!

Нахвърляха се десетина души от пазачите му, задрпаха стария Павле Локвенец, после Даме Скорнев и още трима други от селяните, извиха им ръцете, заритаха ги, заблъскаха ги към плевнята наблизо. Са-

мо Павле Локвенец се осмели да отвори уста и викна:

– Ама какво сте наумили вие, лоша ще излезе тая работа!...

Отиде сам бейт и го удари с цевта на револвера си в устата. Потече по старческата хлътнала брада струичка кръв.

– Ето да знайте – викна бейт, – ако до обед не ми донесете по една лира от сека къща за гората – тия петимата жиби нема да излезат оттука! И каквото да правите, и комитите да доведете – тия петимата жиби нема да излезат, ако не ми донесете парите за гората! Хайде сега, върви, върви! До обед ще чакам и ни минута повеќе!

В гнева си той бъркаше и турски, и преспански думи. Останалите селяни се спогледаха мълком и тъй, мълчаливо, излязоха от двора на Добра. Къде да отидат, що да правят! Слязоха долу, при водениците, и се затулиха от очите на турците. Тогава се спусна към четите, през траница и долища, четвърти куриер. Разказа всичко на войводите.

– Тъй, значи – кимна с глава Наумов, – взел е бейт заложници. Сега ръцете ни са вързани. Не можем нищо да предприемем, той ще избие нашите люде. Похитър излезе турчинът.

Бабин, селският войвода, какъвто беше грубоват, изръмжа:

– Що... Искаш да платиме ли на турчина за гората!

– Не, не – рече остро Марко Чендов, околийският войвода. – Нищо нема да му плащаме, па нека избие тия петимата. Нашата дума е казана и нема връщане. Ще го обсадим с тайфата му и ще пускаме да пусне нашите. А пусне ли ги или нема да ги пусне – ние с него трябва да се ударим. Това е.

Настана мълчание. Велко стоеше прав насреща, привел глава, лицето му беше бледо и обилна пот течеше по челото, по страните му, сякаш бе излял цяла паница вода на главата си. Тежка, мъчителна борба го хвърляше ту в огън, ту в мраз. Заложник беше баща му, а с него и четиримата други селяни, и Гюрчин Гелев

между тях, най-беден от всички в Рожден и с цял куп дребни деца! А не биваше и пари да дават, да паднат на колена пред турчина, да покажат думата на чета. Пуста да опустее и гора, и всичко! Не се купува с пари ни човешки живот, ни чест. Той потърси с очи Дона, но тя седеше сама навътре в колибата. Потърка чело Велко, та ярки червени следи останаха по мокрото бледо чело. Зараждаше се спасителна мисъл в младата му глава.

— Да кажа нещо, ако може — започна той с глух, пресекнал глас и се изкашля, пое дълбоко и продължи по-смело, та и гласът му закрепенна: — Той, бейт хитър, ама нека бъдем и ние хитри. Щом не може направо, ще потърсим някоя крива пътека. Хм... Нека отидат пак селяните при бей да поплачат, да се помолят: ето, ага, десет лири, само толкова можахме засега да съберем, а за другите, ага, ще ни почакаш две или три недели. Сичко ще ти платим, но пусни людето, че децата им се плашат. Ще се съгласи бейт, че и той нема накъде да върви. Ще се съгласи той, ще пусне людето. А ние, както сме тука, ще излезем и ще го посрещнем някъде из пътя, като се връща в града с тайфата си. Може, да речем, по кривините на камънаците на Дъзги рид... госта е настрана от селото, или гето кажете вие, че е по-сгодно. Ще го ударим, та може и десетте лири да си вземем назад.

Той малкна и обърса с цяла шепи лицето си. Погледките мустаци на Наумов затрептя усмивка.

— Добре си го измислил — каза той весело и погледна първо своя, после селския войвода: — А, какво ще речете вие...

— Ако не на Дъзги рид — обади се пръв Бабин, — на Длабка може, или пък на Червен брег, или... Има много сгодни места по пътя за града.

— На Дъзги рид ще бъде — каза Чендов.

Сега четите изпратиха куриер при селяните, да заляжат те бей с десетина лири, да го измолят да почака за другите пари и да пусне задържаните люде. След някое време куриерът се върна и донесе вест: укротил се бейт с петнадесет лири и цял да чака за

другите пари само две недели. Пуснал заложниците.

— Ами готви ли се да се връща назад, в града? — попита Чендов.

— Никой не знай. Време за обед приближава — може да се наобедват и да тръгнат. Какво ще прави сега в Рожден?

— Иди да узнайш — рече войводата и побутна куриера на към селото.

Местността Дъзги рид беше на близо половин час път от Рожден. Куриерът донесе, че турците се готвели да напуснат селото веднага след обед. Сама Добра каза:

— Ще се наобедват и ще се пръждосат.

Чендов веднага даде команда и двете чети да се готвят за поход. Стегнаха се четниците, похапнаха и тръгнаха в дълга редица през гората. Дона излезе от колибата и с Велко размениха само по един бърз поглед. Не беше сега време да се сбогуват и прощават, макар да тръгваше Велко на бой. Защо ще се показва мекушавост и слабост, когато с един поглед може всичко да се каже?

Четите трябваше госта да позаобиколят, за да минат незабелязано, и бързаха да не би турците да ги изпреварят. Не беше много сгодно, че се движеха посред бял ден, но как иначе? И поради това трябваше да се търсят по-затулени пътеки през планината. Ловджийски табури аскер постоянно сновяха навсякъде — дано не се случи лоша среща!

Пътят се извиаше като настъпена змия по Дъзги рид, на някои места между озъбени скали и лескови храсталаци. Беше сухо, безводно място. Околийският войвода избра най-сгодния завои и разположи двете чети по десет души от двете страни на пътя. Раздели четниците на три групи, малко раздалечени една от друга. Първата и втората група трябваше да пропуснат турците, докато стигнат първите от тях до третата група, и тя първа ще открие огън, а другите две — след нея. Да попаднат турците в огнен об-

ръч. Това подреждане стана бързо и всички се изпокриха зад скалите и между храстите, затихнаха, та човек не би допуснал, че тук се спотайваха двадесет души въоръжени мъже. Велко попадна в третата група, а близо до него залегна и Ченгов. Задачата беше ясна и людето бяха опитни, но войводата изрече и последната си заповед, повече за трета група:

— Моята пушка ще слушате. Аз пръв ще гръмна, а вие веднага след мене.

Дали бяха минали вече турците? Не, не — рано беше още за тях.

Скоро мина умората от бързото пътуване, но дойде жаждата. Беше горещ летен ден, приближаваше пладне. Няколкото манерки със затоплена вода скоро бяха изпразнени — не всеки от четниците имаше съд за вода. Наблизо нямаше извор, а реката извираше надалеко, пък и никой не биваше да се показва. Четниците — а повечето от всички Жадният, с изплезен език — криеха глави в месните сенки край скалите, в храстите и все облизваха лепкавите си пресъхнали устни. Къде ли се бавят още тия агалари? Няма да тръгнат те по тоя пек, няма... Ще чакат да се позахлади и защо ли ще бързат агите? Ех, пусти да опустеят, тяхната майка... Чуваше се тих глас тук и там край пътя, но човек нямаше охота и да говори.

Навред наоколо беше тихо, бръмчаха само бързо прелитащи лъскави мухи край налягалите мъже, някой храст ще прошумоли, ще се търкулне камъче, гуцер ще пошушне в засъхналата трева. Тук беше гостя открито място сред планината, стръмнините сякаш се бяха отдръпнали още по-далеко — синкави, забулени в суха, гореща мъглица, та по-далечните върхове и едва се виждаха като бледи сенки по избелялото нажежено небе. Изеднаж в тишината, някъде отдалеко, долетя тиха, сподавена песен на кавал. Позната беше тя на четниците и което не дочуваха, допълваха го в ума си. Жажда изгаряше утробата им, но ето и сега старата тъга се раздвижваше в душите — буди я далечната тиха песен... За какво ли няма да жали човек по

тая земя — за майчица, за братец или сестрица, за либе младо, хубаво и за какво ли още да не жали в робската неволя, за другар — орли му месата разнесли, за дом запустял, за село родно... Мъката на всички се пробужда и пее в далечната тиха песен. Да имаше поне една глътка водица — ех, пуста комитска неволя!... Времето е спряло — сякаш от хиляда години е така и още хиляда години ще продължи все така. Горещият дъх като пламък излиза от полуотворената уста — ех, дано да дойдат по-скоро турците, ще се излее всичко на главите им!...

Не угваха турците. Мина още много време. Слънцето се измести и натежа към запад, все тъй ярко и огнено, планинските върхове нататък се стопиха, изчезнаха съвсем в блясъка му, бликащ на широки потоци. Кавалът замлъкна и сега като че ли тоя ден наистина няма да има край! Но ето там, по широкия гръб на отсрещния рид, преминава стаго. Чуват се звънци и другаре негде, по-далеко. Пладне отдавна е преминало, стагата се раздвижват.

„Чам-чам! — После пак: — Чам-чам!“

Идам! Като че ли точно сега никой не очакваше, но както бе наредено, първата група, която стоеше най-долу, и оттам се виждаше голямата част от пътя, даваше знак, че турците се виждат. Прощумоляха тук-там храсти, някой запуши кашлица с шепата си, сухо шракна предпазител на пушка. Двама от четниците, залегнали един до друг, тихо заприкнаха, но се чу надалеко разговорът им:

— Ами ако им е казал някой, че ги чакаме тука? Видеха ни овчари, пък и други може да са ни видели.

— Нема да им кажат. Не се е случвало по тия места такова нещо, не се е случвало предателство. А че са ни видели — видели са ни мнозина сигурно, нели сме посред бел ден. Те и сега ни гледат мнозина и чакат да видят какво ще стане, но ние не можем да ги видим. Нели и аз съм ходил овчар! Пиле да прехвъркне, ще го видиш. Ще гледаш, какво друго ще правиш цел ден...

— Тихо там! — изръмжа глухо Ченгов и добави с остър шепот: — Внимавай!

Мина още време, докато турците криволичеха по завоите на пътя. Най-напред се чу неясен говор, като да летеше във въздуха, чу се тропот на копита. И пак говор. Сетне изеднаж на долния край на завардения завои се появиха трима конници. Това беше сам белят и от двете му страни двама от другарите му. Почти веднага след тях се показва друга група конници, проточи се по пътя цялата дружина на беля. Като че ли всичко наоколо се ослуша в техния говор и в тропота на конете им. Хайде... Хайде още малко! Трябва още при първия залп да паднат поне половината от турците... Още, още малко.

Ала отеднаж тресна изстрел. Преди още да стигнат първите трима конници до мястото, където си бе определил околийският войвода, за да даде знак, преди да се изравнят с мерника на пушката му. Някой от четниците бе изпуснал пушката си. Последва нестройен залп. Между турците настана бъркотия. Велко видя как скочи конят на беля на задните си нозе. Другите коне се въртяха на едно и също място. Един изтича като хала нагоре без ездача си и стремената му подскачаха високо от двете страни на седлото. Сипеха се изстрели безредно. Двама от турците лежаха на пътя неподвижно. Една група от петима или шестима турци бягаха назад с конете си, които се бяха вбили един в друг и така тичаха. Белят, скрит зад шията на коня си, прелетя нагоре, и други трима от тайфата му, също прилепнали към конете си, минаха нагоре. Тъкмо излизаха вече от обсадата, последният от ездачите се катурна от коня си, а малко по-нататък занесе се и падна и конят на беля. Велко видя как белят отскочи от падналия кон и се затича с пушката си в ръце към един голям камък край пътя. Ще избяга! И Велко скочи от пусията си, сякаш земята го подхвърли. Белят се мъчеше да се събере цял зад камъка, но се виждаше му нога, му лакът, му гърбът му. Както беше прав, Велко гръмна и видя как се дигна прах от самия камък. Той бързо отвори пушката си за нов патрон, без да сваля очи от камъка, зад който се криеше турчинът. Тогава Велко, слагайки с разтреперани

пръсти патрона в мартинката си, ясно видя как белят понадигна глава, видя очите му, цялото му лице и пушката му. Велко бързо щракна затвора на пушката си и вече се прицелваше, когато чу гласа на беля:

— Ах, Скорне, Скорне, ти ли си, бре! Нà, Скорне...

Край главата на Велко в миг бръмна тежък куршум. Гръмна и той. През пушека на изстрела видя как белят скочи иззад камъка и се втурна към един храст наблизо. Къде ще го гониш сега?

Изстрелите продължаваха, един след друг, по няколко наеднаж, но сега обградени бяха четниците. Оцелелите турци бяха се пръснали наоколо и стреляха от няколко места. Четниците един след друг се прехвърляха на пътя и стреляха иззад ниските брегове край самия път. Започна се едно безплодно сражение — противниците и от двете страни бяха добре скрити, можеше да се видят само цевите на пушките им. Ами ако добтаса помощ на турците, ако се зададе отнякъде някой табур, аскер? Ченгов даде команда с глух глас:

— Изнизвай се надолу... един по един!

— Изнизвай се надолу, един по един! — повтори я залегналият близо до него четник.

— Изнизвай се... — чу се по-нататък.

Мястото беше сгодно и двете чети се измъкнаха без жертви. Престанаха да стрелят и турците. На пътя лежаха двама убити турци, по-нагоре бе паднал още един, а там наблизо се бе проснал и конят на беля. Прекрасното животно още не беше умряло и гребеше по земята час по час с предната си нога, негли се опитваше да се изправи. Доуби го белят с револвера си. И сам белят беше ранен в лявата нога, но не даде да го превържат веднага:

— Оставете... Дребна работа. — Не искаше да покаже слабост или уплаха пред другарите си, но догаде: — Скорне ме удари, младият...

IX

Не беше за първи път, не беше и за втори път — колко ли пъти бе ставало тъй откакто беше в робска

неволя македонската земя, но Рожден се спотаи в страх и трепет. Няма да мине лесно вече окървавената разправа със Селим бей. Да бяха го убили – по-груго би било, а сега теглото нямаше да има край. Няма да им прости турчинът! Ще дойде силна потеря, ще бие, ще трепе, комитите ще търси. Ще мине то, ще се размине, но боят пак ще остане и на ръжен ще пече цялото село. Като отвори сутрин вратата на дома си, всеки рожденец най-напред ще дигне ръка над очите си, ще се огледа – не иде ли боят с още по-голяма тайфа. Цял ден все нащрек, а вечер всеки бърза да се прибере вкъщи и да залости вратата. Не ще те спаси това, но какво друго можеше да стори бедният човек? Денем се пилееш из планината, спотайваш се – дано само лоша среща да не ти се случи, – а вечер, щеш не щеш, в дома си ще се прибереш като всяка жива твар. Ще пати селото, ще тегли... Да бяха го убили поне, кучето бясно... Но наред с това имаше и едно примирение у всички – животът си течеше, както и преди, всяко нещо си искаше своето. Нека става каквото има да стане. Ще се претърпи и тоя път...

Велко се върна в гората с повехнало лице и скри пушката, но пак тъй – винаги да е насгoda. Само това каза на Дона:

– Изпуснахме лисицата.

Но видя, че това не стига – трябва да каже още, да каже нещо по-важно, и догаде:

– Позна ме. Видя ме боят и ме позна.

През цялата вечер и на другия ден не продумаха вече нищо за това. Всеки от двамата се бореше сам с мислите си. Лицето на Дона леко побледня, угължи се и така остана, като че ли едва се бе придигнала от продължително боледуване, а очите ѝ още повече потъмняха от влага. Тя не би могла да каже що можеше да стане, но предчувстваше с женското си сърце, че иде беда, че ще се случи нещо с Велко, с нея – нещо, което може съвсем да промени живота им. Велко виждаше по-ясно в бъдещето и беше по-спокоен. Боят ще го преследва и властта ще го преследва, но кога ще стане то? У турците

нищо не става бързо. А бива ли да чака със скръстени ръце бедата или да легне да се ваика, преди да е дошла? Ще стоят в гората – по-сигурно място е тук, нека и пушката бъде под ръка, пък каквото дойде, ще дойде и по-добре с навирени рога да го посрещнеш. Като мина втората нощ, и тя почти безсънна, Дона каза:

– Да избегаме в Витоля, Веле... Или още по-далеко nekъде.

Велко я погледна, като да не разбра отеднаж какво му говори, неведе очи, замисли се. Стояха пред колибата един срещу друг, сетне той се огледа, дори се пообърна на една страна, на друга страна и заговори, загледан някъде пред себе си:

– Витоля... Ходил съм там един път, сичко ми е като в сън. Ами и там е Турско. И там могат да ме подгонят. Как ще живеим там ние с тебе? Нищо не знам. Никъде не ми се ходи, Доне. Тука ми е най-хубаво. Тука аз мога секак, насекъде ми е като у дома. Гората, цялата планина. Тука ми е коренът, като ме изкорениш еднаж...

Дона кимна мълчаливо. Какво можеше да възрази тя? Срещу такава думи нищо не се възразява. И тя сама знаеше – тук беше коренът на Велко, и ако го изкорениш, ще повехне, ще изсъхне. Съживен от мълчаливото ѝ одобрение, Велко обърна приказката:

– Ще ида до къщи. Трябва ли ти нещо, нещо да ти донеса? Ще доведа пак кучето. После ще ида да видя Мирче и Кузо. Да си продължим работата. Ще кажа на татко да дойде. – Той млъкна и отеднаж попита: – Ама ти боиш ли се?

– Не – отговори веднага Дона и го погледна спокойно в очите.

Тя се боеше, разбира се – две нощи не бе спала. Боеше се за него, за себе си, за целия им живот. Какво ли ще стане с тях? Затова му каза да бягат. Но нищо повече няма да му каже за страха си, за тревогите си. Щом иска той – тук ще останат, няма да го изтъръгне тя от корена му. Не, тя не се бои вече. И чувстваше как затрептя в сърцето ѝ зараждаща се на-

дежда: пък може би не е толкова страшно, може би нищо лошо няма да се случи! И Велко... той никога няма да се остави да го настигне злото, да го прегаци, да го смаже. Не, тя не се бои, щом е с него, с Велко!

Той се върна късно моя ден. Донесе пълна торба с царевично брашно, а кучето преди него още се хвърля да близне ръката на Дона.

— Нема вече пшеница и ръж — каза Велко. — До ново ще ядем царевично. Ама то, още колко остава... скоро ще овършим новото жито.

На другата сутрин дойде само Мирче. Малко по-късно дойде и стрико Даме, но Кузо не дойде.

— Аз още вчера познах, че нема да дойде — каза Велко. — Обеща да дойде, но нема да дойде. Бои се Кузо, ама срам го е да си признай.

Започнаха да бичат тримата, но Велко видя още в самото начало, че баща му не може да издържи в тая работа. Стар беше вече Даме Скорнев за бичкия, а напоследък и много отслабна от страховете и тревогите. Загърхваше се, свирки свиреха в гърдите му, сякаш да заглушат бичкията. Той не се оплака, но се виждаше — едвам изтрая до обед.

Седнаха да се хранят заедно. Прекръстиха се, хапнаха по няколко залъка и Велко рече:

— Нема да бичим повеќе. Нема, докато намерим друг човек, ако не се върне Кузо. Какво ще кажеш, Мирче: да беше закарал в петък в града три-четири товара дъски, а? Може да дойде с тебе и Кузо, нелу и той има дел. И тука има доста работа — да се поразчисти, може и некое дърво да се сваля, да си е готово, пък ще видим какво ще бъде след некой и друг ден.

— Ще откарам дъски в града — отвърна Мирче. — Може да откарам и съчки, що сме избичили. Ама мене ми се чини, Велко, не ще можем да работим дълго тука.

— Е — каза с пълна уста Велко, — ще работим, докато можем. Не се знай сигурно дали ще дойде да ни спре некой.

— Ех, сине, сине — въздъхна Даме Скорнев. — Що ли си мислиш ти...

— Що, тамко? — дигна към него строги очи Велко. — Да седна да чакам ли? Каквото дойде — ще дойде; ще го видим, ще го посрещнем.

Занизаха се ден след ден и още нищо не идваше. Мина и жътвата — за няколко дни по тия места. Мнозина рожденици започнаха и да забравят страховете си. Мирче продаде на добра цена първите четири товара дъски и се върна с поръчки за нови товари дъски и греди, та отиде и втори път в града, без да дочака пазарния ден. С него отиде и Кузо с две свои добичета и като се върна след два дни, той беше по-нетърпелив:

— Хайде, нема що да се връткаме! Хубаво било, Веле, да ти тежат бели меджидии в кесията.

Започнаха отново да бичат, а всеки петък Мирче или Кузо откарваха готовите дъски на пазара в града.

— Така е по-добре — каза Велко. — Каквото изкараш, прибери го в пазвата си. Какво ще трупаме тука дъски, да дойде некой ден Селим бей и да ги дигне на еднаж!

Той не забравяше бей, макар да мина цял месец от последната им среща на Дълги рид. Така беше още някое време и тъкмо една неделя преди Голяма Богородица Селим бей пристигна в Рожден.

Долината при селските воденици се изпълни с аскер. Там беше и Селим бей с двама от своите катили. Той бе довел царската войска, за да усмири непокорното село. Като влязоха в долината и се спряха там, бинбашията — командир на табура, започна сърдито да се оглежда. Не му харесваше тая опасна дупка — знаеше той какво могат да правят комитите.

— Е — подвикна той нетърпеливо на техния език. — Селим бей! Тук ли ни доведе?

— Оттук ще почнем, бинбаши ефенди.

— Е, ще почнем, ще почнем! Какво ще почнем? Хайде!

Бинбашията се въртеше на коня си и сам обмисляше в тревога какво да предприеме и минутка по-скоро да се измъкне оттук. Той беше сух и дребен човек, сякаш изсушен от слънцето и ветровете при постоянните му скитания из страшните македонски планини да гони четите с авджийския си табур. И

беше от ония турски офицери тогава, които бяха загубили вяра във всемогъществото на падишаха.

– Бинбаши ефенди – започна почтително Селим бей, но офицерът нетърпеливо го прекъсна:

– Не мога да сардисам¹ с един табур аскер това село! Я чак къде има къщи... и знам ли какво се крие в селото?

– То не е много пръснато, бинбаши ефенди, но щом не може...

– Тогава какво?

Бейт също започна да губи търпение и продължи натъртено:

– Е, като не може да се сардиса цялото, ще хванем тогава тия къщи наоколо и това стига. После ще съберем цялото село, до последния жив човек. Те ще кажат кои са комитите и къде са.

Офицерът имаше колкото богат, толкова и горчив опит: той стисна устни, поклати глава:

– Няма да кажат, бей, няма да кажат! Ти не ги познаваш. Ще плаче, ще моли, ще се превива, ще умре, но няма да каже!

Препираха се дълго те и най-сетне бинбашията трябваше да отстъпи. Войниците стояха на пътя, капнали от умора, потънали в прах, раниците, торбите, паласките по тях висяха отпуснати, тежки. Подпрени на пушките си, намръщени, те глухо мърмореха и чакаха да си отгъхнат най-сетне. Край пътя там стояха посърнали и младшите офицери. Какво друго можеше да стори бинбашията? Ще обсади къщите наоколо, ще събере людето, ще ги мъчи, ще ги заплашва, а те ще лъжат и ще молят за милост. Дотегнала му бе тая проклетата служба – да гони с аскера си вятъра по планините и да се разправя с тия твърдоглави люде! Той изпрати по едно-две отделения аскер по къщите наоколо, изпрати аскер, по указание на бей, и горе, в къщата на Даме Скорнев. Самият той с бей и двамата негови катили, с младшите си офицери и с два взвода от аскера, които бяха останали, се из-

¹ Сардисам – обсадя.

качи на една доста широка поляна високо над пътя и заповяда там да се построят палатки.

Кучета лаеха по всички дворища наоколо, сега започнаха да крякат оглушително и кокошки, чуваха се тук-там изстрели. Войниците бяха навлезли по дворищата – едни бяха налягали да почиват, други бяха тръгнали да търсят ядене, гонеха кокошки, стреляха по кучетата, а двамата бяха надигали тояги и брулеха едно разкривено сливово дърво на една межда отсреща с едва-що пожълтели дребни сливи. Поогледа се бейт и като виждаше какво става наоколо, обхвана го страх за приятелката му, за Добра. Нахълтали бяха и в нейния двор десетина аскерлии. Той бе дошъл да върши работа тук и не искаше да остави сам сприхавия бинбашия, но не изтрая.

– Ще уда – каза той на бинбашията, – тук насреща имам един свой човек. Няма да се забавя много.

– Върви, където щеш – махна с ръка офицерът. Заповядано му бе да се вслушва в съветите на бей, но той не искаше да го слуша и съвсем му бе дотегнал. Да върви по дяволите!

Придружен от своите двамата пазачи, Селим бей влезе в двора на Добра, а тя веднага насреща му, цяла обляна в сълзи:

– Защо не идваш тука... пратили сте ми аскер... сама жена съм аз, с бабичката и детенцето... толкова ли мислиш за мене...

– Е-е-е! – изгруктя бейт успокоително. – Не бой се. Нема да те оставя. Нема нищо, нема нищо...

Добра изеднаж ококори хубавите си заплакани очи:

– Ама, бей... ти какво?

Едва сега забеляза тя, че бейт накуцваше. Той тръсна нетърпеливо глава и после каза:

– Влизай вътре. Искам да те питам нещо.

– Повели, бей.

Едва що седнал, бейт започна:

– Ако ме жалиш, ще ми кажеш. Велко Скорнев ме рани, така да знаеш. Ако ме жалиш... Къде се крие Велко Скорнев, кажи. Ти знаеш, сѐ си чула. Ами гаскалицата горе ли е или в града?

— Не знам, бей. Нищо не знам. Не съм ги виждала ни него, ни нея.

Лицето на Добра изразяваше най-чиста искреност, то беше образ на самото чистосърдечие. А тя знаеше, че Велко и Дона бяха в гората. В селото все се знаеше какво става, кой къде ходи. Но сега Добра виждаше, че бейт не бе дошъл с толкова аскери само за да гони учителката. Ако е само за това, тя би му я дала в ръцете, за да омърси той и нея. Но досещаше се тя, не за това бе дошъл този аскер в Рожден. Бейт ѝ повярва.

Те изпиха по едно сладко кафе и бейт стана да си върви.

— Ама ти... отиваш ли си? — нагаде плачлив глас Добра. — Как ще остана тука сама с аскера?

— Не бой се. Никой нема да посегне на тебе. Аз съм близо, а може да дойда тук да ношувам довечера.

Той излезе вън и каза да повикат онбашията, който беше началник на спрелия се в Добриния двор аскер. Бейт му каза само две думи:

— Онбаши, тук е моя къща.

— Разбирам, бей ефенди.

Малкият турски стан на поляната беше готов и бинбашията заедно с младшите офицери седеше на сянка под един дъб близо до палатката си. Щом видя бей, той започна отдалеко:

— Е, хайде де... Нели си господар тук? Разпореди се да ни донесат обед, а нека се съберат и людето.

Бейт прати своите двама пазачи да доведат Павлета Локвенец. Старецът дойде смело, макар лицето му да бе потъмняло като пръст и тояжката да се люлееше в разтрепераната му ръка. Бейт му каза:

— Ще опечете едно шиле, ама лош да капе от него. Ще опечете и няколко баницы, ще донесете и кисело млеко. Пилета, яйца... ти знайш какво трябва още... Хубав обед искам за ефендиите тука. И аскера, ще кажеш, да не оставят гладен по къщите. Ти знайш. Слушай сега: ще пратиш люде по селото, ще кажат по сички къщи де що е живо да слезе тука, на поляната. И мъжко и женско, и мало и големо. Ама нема да се бавите, че ще пратя аске-

ра да ви събере. Хайде върви. Ти знайш...

— Ами, ага... — започна старецът, но бейт го прекъсна:

— Върви! Нема нужда от приказки.

Все пак Павле Локвенец каза каквото искаше да каже:

— Ами защо ви са жените и децата...

— Още ли си тука, бре! — кресна бейт.

Старецът мълчаливо се обърна. Като се отдалечи, той премести тояжката в лявата ръка и се прекръсти три пъти, а посинелите му устни шепнеха:

— Смили се, господи, над нас!... Големо зло ще се пати. Майчице Богородице, смил се и помилуй...

Близо два часа време не се показва никой от селяните по пътеките и уличките, които съединяваха отделните селски къщи. Като си отпочина, изпи няколко кафета и изпуши много цигари, бинбашията започна да се люти и все преследваше бейа:

— Какво... Не те слушат тебе тук! Какъв господар си ти?

Бейт му червенееше, ту бледнееше. Мръсни глурци, но и тоя бинбашия какво иска — не може да се опече едно шиле за половин час! Ето, вижда се как шетат жени по дворищата...

Най-сетне се зададоха шестима пак от по-старите мъже — с тепсии, с таби, с кошници. Бейт не ги пусна да се върнат, за да прислужват на обета. А след няколко време се зададе и Павле Локвенец, повел цялото население на Рожден. Виждаха се стари бабички и жени с деца на ръце, а други деца се притискаха към тях. Бавно пристъпваха те по тесните пътеки, като да бяха с букаци оковани нозете им. Някои от децата започнаха да плачат с глас, като видяха турците. През тихия шум на стъпките се чуваше ту тук, ту там плах, сподавен шепот:

— Мълчи, Илия, мълчи, сине... Не плачи, Маре, мълчи!... Ох, боже, ох, Богородице майчице...

Людето се струпаха на един край на поляната и стана тихо, като се видяха между турците, макар да бяха над триста души мъже, жени, деца. Последен слезе от-

горе, от високата площадка, Даме Скорнев. Белят го проследя с поглед, поклати глава, злобно мърморейки:

— Сам идваш, а? Сам... Ще видим!...

Офицерите и белят дълго се излежаваха под сянката след вкусния обяд. А на другия край на поляната — селските люде като изоставено стаго сред глутница вълци. Там имаше само две-три бледи сенчици и кой по-скоро да се скрие под тях от жаркото августовско слънце. Повечето бяха насядали по прегоралата трева, премалели от страх и от жегата. Далече долу шумеше глухо намалялата вода на реката, но кой ще се реши да слезе там да навкуси устни. Час по час проплакваха деца:

— Майко, водица!...

Най-сетне белят стана и пристъпи към селяните:

— Сички ли сте тука?

— Сички... сички...

— Кажу. Павле Локвенец, тебе питам!

— Сички, бей. Може да са останали някои от жените да се погрижат и за аскера... някои болни и...

— Не са сички — прекъсна го белят. — Но вие ще кажете кои не са тука и защо не са дошли. Ще кажете... Я елате по-насам! Тука, тука, в средата на поляната.

Зашумя засъхналата трева и човешкото стаго се струпа в средата на поляната. Чу се команда — на чуждия език, пресекало, сърдито и една верига от аскер с ножове на пушките обгради селяните. Сега не се чуваше и детски глас.

Приблжиха се бинбашията, другите офицери, сетне дойдоха и пет-шестима войници без пушки и едн от тях, по шарена басмена риза, хвърли на тревата цял сноп току-що отрязани, доста дебели тояги.

Бинбашията започна да говори с креслив глас и час по час се подигаше на пръсти, с изопнати жили по тънкия му врат. Не говори дълго и сетне белят пребеде думите му, прибавяйки тук-там и свои думи:

— Ще кажете комитите. Ако не кажете — ето тоягите. Но и тоягите ще ви са малко. Ще ви избесим тука, по дърветата. Ще кажете кои са между вас комити. Кой от вас бежа на дълги рид. Ако кажете с

добро — ще ви пуснем да си вървите по къщите. Ние търсим само душманите на султана. Ако не кажете — ето тоягите, ето и доста дървета има насколо за бесилки. И къщите ви ще изгорим, да не остане следа от това село... Хайде, Павле Локвенец, кажи ти пръв, ти си старейшина на Рожден.

Между селяните беше и Бабин — селският войвода и цялата селска чета; отсъстваше само подвойводата — Велко Скорнев. Но Павле Локвенец каза спокойно, макар тояжката в ръката му пак да се люлееше на всички страни

— Между нас, бей, нема комити.

— Това ли е вашият отговор? — обърна се белят към селяните

— Нема между нас комити — чуха се гласове. — Това е, бей, какво друго да отговорим? Ние сме мирни люде, мирна рая, покорни люде...

Бяха навели всички глави, рядко ще се осмели някой да подигне бързо очи, да погледне и всеки молеше земята да се отвори и да го погълне, ала не се отваряше черната земя. Само Кузо Никлев, когото и да го беше страх от турците, не можеше да се усмири, да наведе и той глава, все мърдаше, ту тук да се почеше, ту там да се пипне, въртеше очи наляво и надясно, шепнеше нещо, докато влезе в очите на бинбашията. Трябваше да почнат с някого и почнаха с него.

— Я — рече бинбашията на белят и сам протегна пръст към Кузо, — нека дойде тоя, първо него ще разпита.

— Ти, ти там! — викна белят. — Я ела тука, по-бързо!

Кузо оглуша и ослепа, но най-сетне се повлече между людето и излезе на поляната пред страшните съдии.

Разпитваха и бинбашията, и белят:

— Кажу, бре, кои са комити между вас? Къде са комитите?

Кузо заговори пискливо, не със своя си глас и все едно и също:

— Нема... нема комити! Аз не знам, нищо не знам! Нема...

Проснаха го ничком на поляната. Един от войни-

ците седна на главата му, други двама – на нозете му. Съблеченият по рица войник взе една от тоягите и започна да го удря с все сила по задника, по кръста, по гърба. Кузо пищеше и плачеше като дете, но все по-тихо, докато млъкна съвсем. Виячът престана да удря. Изправиха се и другите войници, а Кузо лежеше неподвижен. Двама от войниците го дигнаха да седне, главата му се кандилкаше на всички страни, като да бяха прерязани вратните му жили. Бяхт го ритна в гърдите:

– Говори, мръсно куче! Къде са комитите, кои са!...

Кузо блещеше безумни очи – не можеше ни дума да продума. Бяхт се наведе над него, посегна към силехлъка, изтегли наполовина камата си:

– Сега ще те заколя! Къде са комитите! Ти беше ли на Дълги рид! Кои беха, кажи! Сега ще те заколя!

– Не знам... – изхриптя Кузо.

– Велко Скорнев беше ли, бре! Беше. Аз го видех. Кажи, кажи още! – И той го бодна с камата си в голия врат. – Говори бре, твоята майка...

Раздаде се остър писък. Изпищя жената на Кузо. Тогава нещастникът посегна към окървавения си врат и като видя кръв по пръстите си, побелели му устни започнаха да се движат, чу се хрипливият му глас:

– Велко... Велко... Той е с комитите, с комитите... Аз не знам къде е, ага... Избега с комитите...

– Тъй, а! – изкриви лице бяхт. – С комитите избега Велко Скорнев, а? Баща му ще ни каже къде е той сега! Я ела ти тука, Даме Скорнев!

Войниците извлякоха Кузо встрани и го оставиха да лежи на тревата. На неговото място застана Даме Скорнев с отпуснати ръце, а долната му челюст играеше неудържаемо.

– Къде е син ти, бре? – изръмжа бяхт и продължи все по-високо: – Говори, говори, говори! Нема да лъжеш, нема да извърташ!

– Не знам... къде е... – едва успя да издума старият Скорнев.

Бяхт сам събори на земята разтреперения старец. Нахвърлиха се върху него войниците, а бяхт грабна

тояга и започна да го удря до задъхване, до припадък.

Стрико Даме не издаваше никакъв глас. Още след първите няколко удара стана нещо с него – тялото му се отпусна и като че ли тоягата падаше върху бездушна вещ. Когато най-сетне бяхт я захвърли омаломощен и войниците се изправиха – отдалеч още се виждаше, че старият човек е вече труп. Един от войниците се наведе, обърна го и там, дето бе лицето му, както бе легнал ничком, лъсна цяла локва кръв. Никой нищо не продума, като че ли всеки се страхуваше да каже, че старецът беше мъртъв. Селим бей пулеше очи в него и махна с ръка:

– Дръпнете го там, настрана, докато... докато се съвземе.

Бяха още десетина мъже. Между тях попадна Бабин, селският войвода – и него бяха. Късаха мяса, чупиха кости. Войниците насочваха щиковеите си към нещастното човешко стаго, стреляха с пушките си над главите на селяните. Крещеше бинбашията, бяхт се заканваше да избие всички събрани там. Пищяха жени, деца в ужас, молеха се за милост. И никой не издаде людете, които бяха на Дълги рид.

– Ами Велко Скорне, бре! – крещеше в изстъпление Селим бей. – И той ли не е комита, и той ли не беше на Дълги рид? Аз го видех с очите си, той ме удари в ногата. Ето и моя – сочеше той Кузо, – и моя призна, че е избегал с комитите Велко Скорне!

– Не знайме ага! Не знайме, ефенди...

Най-сетне бинбашията махна с ръка. Беше вече късно следобед. Войниците се отдръпнаха, свалиха дългите ножове от пушките. Човешкото стаго се полюшна и се разпиля по пътеката наоколо. Неколцина от мъжете и няколко от по-старите жени дигнаха трупа на Даме Скорнев. Други неколцина подкрепяха Кузо Никлев да върви нагоре по пътеката, след него вървеше жена му и тихо хлипаше. Влачеха нозе и други пребити люде нагоре по стръмнината. И сега Кузо не можеше да задържи езика си:

– Казах, че Велко е избегал с комитите, не можах да изтрая, но не казах, че е в гората...

– Мълачи, ще те чуят! – скара му се тихо някой. – Ти и без това каза веке много...

– Казах... Ела да легнеш под тоягите...

– Мълачи!

Откъм поляната по-наголу проеца войнишка тръба. Бързо литнаха резките металически звуци към отсрещните стръмнини, прелетяха над старата гора трепетни, злобещи. Пръснатите наоколо войници започнаха да се стичат на поляната. А там Селим бей и бинбашията се джафкаха на висок глас:

– Нищо не можахме да свършим, нищо! – дигаше ядно рамена бейт.

– Как нищо... Убихме един човек, пребихме други петнайсет.

– Не можахме да уловим нито един от комитите!

– Къде ще ги уловиш? Не казват нищо тия кучи синове, нали виждаш.

– Не можах и парите да си прибера за гората!

– Не ми е заповядано... То си е твоя работа.

– Остави ми поне един взод войници, ще видиш какво ще направя аз тука.

– Не мога да ти остава. Не ми е заповядано.

Бейт обърна гневно лице настрана и се закани:

– Ще гойда аз пак тука! Ще гойда със свои люде...

А тебе – обърна се той наново към офицера, – тебе, бинбаша ефенди, не ти е много гайле¹.

Бинбашията нищо не отговори и мълчаливо гаде знак да му доведат коня.

Тая сутрин стрико Даме видя от високата площадка как се изсипа аскерът в долината. Той се прекръсти в уплахата си и се запъти по най-късите пътеки да обади на сина си в гората.

– Аскер довтаса, сине, много...

Това беше последната им среща. Старецът се върна вкъщи и оттам отиде на поляната, дето го убиха с тояги.

¹ Гайле – грижа.

Велко прибра едно-друго, върза кучето край колибата и отведе Дона при другата, скритата колиба навътре в гората.

– Стой и ти тука да се криеш – рече Дона. – Къде ще ходиш...

Велко поклати глава:

– Не. Ще следя – нема ли да гойдат насам. Те са дошли най-напред мене да търсят, че само мене знаят по име. Бейт им е казал, а може и той да е с них. Виждаш ли, Доне – каза той изеднаж, – нема да ни оставят на мира веке тия зверове.

Дона приседна край храстите, които прикриваха входа на подземната колиба, гръпна стръкче трева, захапа го. Няма да има вече мир и за нея, за Дона! Ето с какъв човек се свърза тя и така ще бъде докрай... И тя рече, гледайки някъде встрани:

– Все в гората ли ще живеем ние с тебе?

Той я погледна учуден и уплашен – сърдеше ли се тя и вече дигаше глас против него? Но тя продължи:

– Кажу какво мислиш, какво ще решиш. Ако те уловят турците, жив нема да те оставят. Ще изгниеш по затворите, а може и по-лошо да стане.

Отговорът гоиде сам на устата му:

– Ще уда в четата.

Тя наведе глава. Това беше – друго не можеше да бъде. А той започна да се оправдава:

– Нагоре високо, наголу дълбоко... Като гоиде човек готам... Какво друго да правя... Може да ме уловят некой ген, а не искам, не искам! Само за тебе си мисля, къде ли ще те остава. Да бех сам, немаше и какво да мисля. Но и да остана при тебе – некой ген турците ще ме уловят. Нема да мога и да работя – каква полза? Нема къде другаде: четата. Но хайде, има още време и за това да помислим. Да уда – понечи той да стане, – да уда да видя какво става отпатък...

Дона протегна ръка към него – като че ли той още сега искаше да се отдели от нея, да избяга:

– Чакай... Ти не мисли за мене. Аз искам да си жив, да си свободен. Нема да те задържа, та да попаднеш

некой ден в ръцете им. За мене ти не мисли.

— Ама аз — побърза да каже Велко, — аз пак ще бъда близо, четата повеке по тия места се движи...

— Не е това — загледа се тя в него и като говореше, повече говореха очите ѝ: — Аз искам... така и аз искам да бъде. Да не им се дава в ръцете, да бъдеш свободен, така ще ми е по-леко и... ще се гордея с тебе. А за мене никак да не мислиш.

Велко едвам се сдържаше — идеше му да я сграбчи и да я смаже в презръдките си. Ала не беше прилично да се презръща и целува кога да е. И за милувки идват блажени часове, но не всякога и всякъде. За да се поддържа огънят в сърцето, стизаше и един поглед само или едно леко, сякаш случайно докосване.

— Ще ида да погледна какво става — повтори той. — А ти внимавай и не се отдалечавай от тук. Те най-напред там ще търсят, при големата колиба, и кучето ще лай. Внимавай.

Тя улови погледа му — пълен с обич и с още нещо друго, чисто мъжко, една особена, мъжка и може би детинска радост, че е свободен, че тя не го задържа, не го дърпа, не му тежи на врата.

— Върви, върви, Велко, не се грижи за мене.

Той се шумугна в гъсталака. Пропъля до самия край на гората и скрит в един храсталак, виждаше като на длан и доста ясно поляната, дето беше станът на турците. Видя и бея, видя как се събра и цялото село там. Видя побойщата. Видя и баща си. Хапеше устни, стискаше юмруци, та ноктите се впи-ваха в дланите му. Колко пъти подскочи като богнат — да иде да грабне пушката, да убие бея, да убие бинбашията, да избие всички турци там! Ще вземе, ще вземе пушката си той, но не тук, не сега — няма полза. Сега може цялото село да пострада. Ще вземе пушката той и ще убива турски зверове!...

През цялото време той нито за миг не помисли за Дона. Тя бе изчезнала от паметта му, от сърцето му, дето клокочеше гняв и омраза. Той беше сам със себе си.

Той чу турската тръба — виждаше и тръбача, —

почака, докато турците се отдалечат, и се спусна към къщи.

Още в двора чу тихите вопли на майка си. Сетне видя през отворената врата, навътре в полутъмната стая, ярките жълти пламъчета на няколко восъчни свещи, видя от прага, озарено в светлината им, безжизненото лице на баща си. Прекръсти се и нов един писък на старата му майка прониза сърцето му:

— Велко, сине...

— Тук съм, майко.

Само тия думи каза Велко, а сякаш изрече клетва пред мъртвото тяло на баща си.

След смъртта на стария Велко и Дона вече не про-думаха за четата. Нямаше защо да се говори за нещо, което беше решено и казано, което се разбираше само по себе. Прибраха от гората всички свои вещи, двете кози, кучето, препречиха с пръти и шума входа на колибата и отидоха да живеят горе, в малката каменна къща на площадката. Велко разглоби пушката си, изчисти я, колкото и да беше чиста, смаза я и пак я сло-би. Направи си нови опинци, подкова ги здраво, подши-ха му жените и нови навуша. Двете кучета генонш-но обикаляха около къщата и Велко ги държеше полу-ладни, за да бъдат все будни и зли. И той самият все бдеше — да не го изненадат въщи. Дона не продумва-ше нищо, но старата Скорневица, като забеляза, че Велко се готви за някъде, изеднаж се разтревожи:

— Какво си наумил, синко?

— Нищо, майко. Ще отида някъде, докато ме по-забрави Селим бей. Може в града да ида или може до Битоля да ида.

— Ами защо ти е пушката в града? Чистиш я, ма-жеш я...

— Нищо, майко. Нека си бъде готова пушката.

С майката е лесно. Можеш всякак да я излъжеш — тя всичко ще повярва, всичко ще понесе. Пък и за нея ще бъде по-добре така — да не знае... Ще си

поплаче после, като узнае, и ще се примири.

Сега, през тия няколко дни, докато беше още въщи, Велко непрекъснато мислеше за Дона. Някак лесно ѝ каза, че ще отиде с четата, но сега, когато заминаването беше предстоящо, той виждаше колко здрава беше връзката му с Дона. Как ще я остави сама, как ще живее тя само със старата му майка? Кой ще я пази от бея, от всички опасности, на които е изложена тя тук, в планината, в тая самотна къщурка? Велко се заплиташе все по-здраво в тия въпроси, без да намери отговор. Сърцето му тежеше като камък.

Отговорът беше в тая необходимост да стане четник с пушка в ръка. Той беше принуден да тръгне по тоя път и никакъв друг път не оставаше ни за него, ни за нея, ни за старата му майка. Ами какво ще стане с Дона, с майка му, ако го заловят турците, ако го затворят или убият! Би било още по-лошо. Ето отговора. Сърцето му тежеше от мъка, от грозни страхове за младата му жена, но друг отговор нямаше. И той се опитваше да облекчи поне донякъде и своето сърце, и нейното:

— Доне... аз ще бъда с тебе негде наблизко... Пази се и ти добре и в случай на нужда бегай в гората. В скришната колиба. А това нещо нека да ти бъде другар... Ся пак...

И той ѝ даде револвера си — малък, с пет патрона и със седефена дръжка. Докато бяха в гората, той на няколко пъти я учи да стреля и с револвера, и с пушката. Дона взе оръжието и го сложи настрана.

— Тебе ще ти трябва повече...

— Не, не! Аз ще си намеря друг.

— Добре. Нека остане въщи. Може и да потребва. Но ти не бой се, Веле, за мене. Аз ще се пазя, добре ще се пазя. И ще знам, че си наблизко.

Тя наистина не се боеше, че ще остане сама. Страхуваше се само за него: животът на четниците беше винаги в смъртна опасност. Постоянно ставаха сражения с турците, падаха четници убити, ранени. Но Велко трябваше да замине. И Дона с нищо не издаваше мъката си, страховете си — нека замине той с по-

весело сърце. Тя дори не му каза, че беше вече бременна. Подозираше от някое време насам, но сега беше сигурна. И премълча. Тъкмо сега ли ще му говори за това? В края на краищата това са женски грижи. Пак не от страх за себе си, а повече за да му покаже, че взема при сърце съветите му и добре ще се пази, тя го помоли:

— Донеси, Веле, от гората две-три греди да си залостваме с майка по-здраво вратите нощем.

Още същия ден донесе той греди от гората.

И не дочака четата да дойде в селото — сам отиде да я потърси из планината.

Дона остана сама. През първите няколко дни тя сякаш не вярваше, че Велко я остави, и очакваше всеки миг да го види на отворената врата да засени вратата с широките си плещи. После съзвисте, сътржани дотогова, започнаха сами да текат. Сега тя можеше свободно да се отдаде на скръбта си. Но пак само нощем, в стаичката си — да не забележи нищо свежърва ѝ, която знаеше, че Велко е заминал за Витоля.

Всичко, за което тъгуваше сега Дона, имаше само едно и също име: Велко. За това късо време — една непълна година, откакто беше тук, тя се отчужди тъй много от своите в града, че по цели дни не си спомняше за тях. Струваше ѝ се, че се е разделила много отдавна с тях и негли почваше да ги забравя. Какъв живот беше предишният ѝ живот? Немолия, непрестанни грижи и страхове, всеки ден приличаше на изминалия. Баща ѝ сякаш беше изгрян от гърво — така се шегуваха с него по-малките ѝ сестричета и братчета. Той нито се сърдеше и караше като другите, чуждите бащи, нито пък беше весел и закачлив, не се смееше, не бяха го виждали да се напие, да дига шум, да вика: гървен човек! А майка ѝ? Убита, премазана от грижи и страхове за утрешния ден. По-малките — деца, сигурно те в детските си залици бяха забравили най-голямата си сестра. Когато жена се свърже с мъж, тя е узряло зърно, което се отделя от стръка, на който е израсло — само вече годно да даде нов корен

и стрък. И още какво имаше в миналия ѝ живот, преди да дойде в Рожден? Няколко бледи искри в спомените ѝ, които сега не можеха да стоплят сърцето ѝ. Спомняше си голямата радост преди години по една нова грешка, спомняше си топлата привързаност на най-малкото си братче, спомняше си и неугържимата радост през дните, преди да замине за Битоля, деня, в който заминаваше, и после там, между новите си другарки, дошли от всички краища на Западна Македония. Ала тя не можеше да продължи учението си. И малкото момченце – братчето ѝ, сигурно и то вече бе я забравило. Тук, тук започна нейният истински живот!

Тук тя вкуси от най-хубавата радост в живота на всяка жена – да обича и да бъде обичана. Тук тя позна сладости, трепетни възбуждения, от които кръвта гори и не угасва. Източникът беше един – Велко. Буен, непресъхващ. Сега, когато той си отиде, душата ѝ изеднаж изгладня и Дона я хранеше със спомени. Много пъти премина тя по късата пътека на техния задръжен живот. Първите трепети, първите тревоги на младото и жадно сърце, първите погледи и несмели думи, неясни, недоизречени, но с които започва душата да говори на друг, на свой език. Шумът на стъпките му, неговият глас и особено когато произнасяше името ѝ. Оня зимен ден, когато я дигна на ръце и я сложи върху самара на кончето и после пътуването им до село. А животът им в гората? И колко още щастливи дни, колко мигове незабравими! Нищо една сянка в тая безкрайна, чиста, светла радост!

След първите няколко дни от раздялата им тъгата ѝ не беше вече тъй остра, тъй болезнена. Ами Велко беше жив и здрав, тя пак ще го вижда! Размътена от скръб, душата ѝ започна да се избистря, сякаш беше дълбок кладенец и там, дълбоко на дъното, легна, утаи се като тежък оловен прах тая скръб. Скоро ще се върне той при нея, ще долетят. Закриляй го от зло, Богородице майчице, той носи праведна душа!...

Дона започна да нагава ухо и към външния свят. След изчезването на двамата мъже, баща и син, малката ка-

менна къща заглъхна. Двете невесели жени нямаха и какво да си приказват освен по няколко думи около всекидневната късна работа. Заглъхна и дворът вън и цялата каменна площадка. Нямаше кой да бие клепалото, кой да отваря и затваря с глух къртеж тежката обкована с желязо черковна врата. Не идваше и никой в черквата, ни в неделен ден, ни в друг празник. Беше самият край на лятото, ала тук, в планината, всичко зрееше късно, хората все още прибираха оскъдния плод на своя тежък труд по малките, пръснати надалеко ниви.

– Да има поне кой да бие клепалото – каза еднаж Дона. – Нека не идват в черква, но да се чуе само. Човек навсякъде може да се прекръсти.

Стрина Оргена мълчаливо подсмръкна от сълзите, потекли изеднаж от очите ѝ, като си спомни за мъжа си, който доскоро беше замлъкналото сега клепало. Тя нямаше какво да каже – няма кой да го бие сега, а на жена не е дадено да го бие. Да беше тук Веле, но нямаше го и него. Кога ли ще се върне? И тя гласно попита снаха си:

– Каза ли ти Веле кога ще се върне?

– Не ми каза. Но сигурно скоро ще си дойде.

Тоя ден те повече и не продумаха.

Една сутрин кучетата започнаха гневно да лаят и се втурнаха накъм пътеката за долината. Те сега и двете стояха все отвързани. Дона беше сама въпреки и веднага изтича вън уплашена – да не би да идват нежелани гости, но видя по пътеката двама познати мъже: Кузо и Мирче Лажански. Те се движеха бавно нагоре, Кузо накуцваше някак и с двете нозе, видя се, от боя. Какво ли търсят насам? Спряха се на края на пътеката и не смееха да прекрачат, размахвайки ръце, тояжкы срещу кучетата:

– У, бре! Ош, бре!

Легнали на предните си нозе, двете зли кучета припъзляваха все по-близо към тях и лаеха диво с разгопени зъби. Дона ги прогони и въведе въщи двамата мъже.

– Бреј... Ще ни разкъсат! – въртеше очи Кузо, задъхан, с побеляло влажно лице. – Не съм виждал

такива кучета... А то, едното, уж ни познава...

Сегнаха.

— Какво има? — попита Дона.

Те и двамата дълго гледаха върховете на опинците си, шариха с тояжките си по пръстения под. Най-сетне Мирче блъсна с лакът другаря си и каза срамежливо:

— Тоя ме накара да дойдем. — После пак го блъсна: — Говори де! Друг път човек не може да те спре. Като празна воденица тропаш...

Кузо се размърда на триножното столче, запъшка, почеса се тук и там и най-сетне езикът му се отпусна;

— Учителке... аз... дойдох, прошка да искам... от Велко, от тебе и от стрина Оргена... Голем грех извърших... Предадох Велко на турците. — Той си пое дъх из дълбоко и гласът му изтъня: — Голем грех извърших... прошка искам!... Ама болеше, учителке, като по сърцето да ме биеха, умирам, си рекох, месата ми ще окапят...

— Било каквото било, Кузо — рече Дона хладно.

— Ръцете ще му целуна на Велко — продължи Кузо, — ще го моля да ми прости... Голем грех! Ама болеше, учителке, болеше...

— Ех, остави сега това, Кузо — махна с госада ръка Дона. — И бейт е видел Велко на Дълги рид.

Той я погледна един миг внимателно, сетне изеднаж се успокои и заговори със своя си глас:

— Така е, учителке. И бейт го видел. Ама аз трябваше да си мълча. Както не казах, че двамата сте в гората, а знаех, че сте в гората! Да не бех казал аз, че е избегал с комитите, Велко можеше и сега да си бъде вкъщи, немаше да иде в четата.

— Ти откъде знаеш, че Велко е в четата? — намръщи се Дона.

— Знам, знам, учителке — усмихна се сладко Кузо. — То, кажи го, целото село знай веке...

Навън се чува стъпки. Дона пошепна бързо:

— Мълчи! Ще чуе майка. Ще се разтревожи.

Влезе стрина Оргена със сноп съчки, поздрави гостите и приседна пред огнището да пали огън. И Кузо реши да... промени разговора:

— Знайш ли, учителке... четата ще убие Добра Лозанова. На смърт!

Дона втренчи в него очи:

— Как тъй ще я убие...

— Добра е осъдена на смърт. Селото се оплакало на четата и четата решава: на смърт! Добра прибира Селим бея, той повеке заради нея идва тука и е нечестна жена, срами селото.

Стрина Оргена спря да раздухва огъня:

— Ами, ами... бесна кучка е тя... Добра, добро да не види...

И пак се наведе над огнището.

— Остави, Кузо, тия приказки — рече строго Дона. — Това не е наша работа. — И добави нетърпеливо: — Това ли имаше да ми кажеш?

Сега пък Кузо блъсна другаря си с лакът. Мирче не дочака втор удар и започна отдалеко, предпазливо, разумно:

— Дошли сме, учителке, и по работа, но рекох, да се изприкаже най-напред Кузо, та да мълкне. Кха-кха! — изкашля се той и продължи: — Ние, учителке, ти знайш, работихме в гората и добра работа бехме започнали, но не биде късмет. Ето, разтури се. Без Велко не може да върви. Ние, учителке, ти знайш, бехме започнали орташки, делухме си честно и сметките ни са чисти, до последна парà. Сега — кха-кха! — като заминал Велко и той си знай кога ще се върне, рекохме да дойдем при тебе, учителке, с тебе да си подумаме. В гората, учителке, останяха още трупи, има и малко още бичени дъски и греди. А преди това, ти знайш, Велко, добър му час, насече госта дърва за горене и за въглища. Ето, учителке, с тебе да си подумаме: какво ще кажеш, ние с Кузо да вземем да прекараме дъските, гредите, дървата в града да ги продадем. Ще дадемте и вашите добичета. Може да горим и въглища, и останалите трупи може да избичим, по-нататък. Каквото е готово за продаване, ще го прекараме в града, ще го продадем. Ти знайш как беше по-рано, с Велко, но сега ще бъде на три. Каквото вземем, ще го делим на три: две

за нас двамата с Кузо и една за вас.

Дона слушаше разсеяна – мисълта ѝ беше при Добра, но сетне се заслуша в еднозвучния глас на Мирче Лажански. Тия двама люде искаха неусетно да ѝ хвърлят примка. Тя каза:

– Нищо не знам аз без Велко. Нищо не ми е говорил. Като си дойде той, с него ще приказваме.

Мирче я погледна изненадан, но продължи:

– Право е. По-добре да си беше Велко тука. Но той не е тука и не се знай кога ще си дойде. Времето минава, гървото в гората се разваля.

Дона дигна към него очи:

– Добре. Велко може и да позакъснее. Но как делиш ти, Мирче? Защо на три, по равно? Ами нали Велко е секъл тия гърва, дето искате да продавате вие? Може, но както по-рано: половината за нас, другата половина за вас. И това е много за вас, че вие, какво: ще натоварите гървата и ще ги откарате в града.

Мирче и Кузо не очакваха такъв отговор. Какво знае, мислеха си те, една жена като учителката? Все пак Мирче направи още един опит:

– Така е, но ако не ги дигнем ние, гървата ще изгният.

– Нека изгният.

Тогав двамата хитреци побързаха да се съгласят с Дона. Най-напред, разбира се, Кузо:

– Мирче, ти наистина много тънко я предеш. Заради Велко и заради учителката аз ще прекарам гърските и гървата в града, ще ги продам и за себе си нищо не искам!

– Не – поклати глава Дона. – Каквото ти се пада, ще си го получиш.

– Тъй де, но такава е приказката... – Нека бъде, както ти казваш, учителке – отсече и Мирче. – Още утре ще почнем, че да не ни попречи нещо белят. Ще дойдем рано утре за вашите добичета. Хайде, седете си со здраве.

Дона излезе да ги изпрати чак до пътеката поради кучетата. Спря се за минутка в началото на пътеката, а те двамата слизаха надолу с тояжките

си. Каквото беше дребен Кузо и като накуцваше сега, изглеждаше още по-жалък. Другият, Мирче, важно, мъдро, отмерваше стъпките си. Вълна на гордост обля сърцето на младата жена,

– Не е като вас двамата моят Велко – поклати тя едва-едва глава. – Той тръгна с пушка в ръка из планините, а вие...

Тя бързо, с досада се обърна и се отправи към къщи.

Още като чу Дона, че кучетата вън радостно скимтяха и полайваха, сърцето ѝ замря: Велко! Тя скочи, озърна се – стъмваше се, в стаята беше вече тъмно, трябваше да запали лампата, но се спусна към вратата. А той беше вече там:

– Добър вечер!

Как чудно прозвуча гласът му! И както винаги – тъй близък, тъй познат и мил беше тоя глас. Дона запали малката газена лампа с потрепващи пръсти и се обърна пак към него – да го види на светло. Той, същият, но и колко много се бе променил! Оръжието – пушката в ръка, патрондаш на пояса, гържките на револвер и кама, други два патрондаша на кръст през гърдите, подкарали коси изпод дебърско кане, гъста, остра четина по лицето. Само очите са съвсем същите и усмивката му. Велко. И все пак някакъв хладен, чужд, непознат полъх я удря в лицето и тоя полъх иде от него.

– Сам ли си, Велко?

Колко е тих гласът ѝ – не може сякаш и сама да го познае.

– Не. Целата чета дойде, но другарите останаха в училището. Там ще нощуват.

Той изви някак смутено очи. Лека руменина, сетне по-гъста обазри и нейното лице. Ще си бъдат сами!... Но тя бързо облада въннението си и каза с неочаквано строг глас:

– Не, Велко. Иди им кажи да дойдат всички тука. Почакай... Да знаеш, че и ти ще нощуваш с тях тука, в големата стая. Ти ли поиска да останат в училището? Не се ли засрами?

— Не, не! Войводата рече: Иди си, Веле, вкъщи, ти си... ти си женен човек... Аз рекох...

— Иди, иди им кажи да дойдат. Ами те ще ти се смеят.

Той се обърна мълчаливо и срещна на вратата майка си. Тя носеше почерняло котле с мляко и смутено го премести в другата си ръка.

— Върна ли се, чедо?

— Да, майко.

Той се наведе да ѝ целуне ръка, а тя го разглеждаше при слабата светлина все по-учудена и после каза:

— Ама ти... ти си станал четник!

— Да, майко. — И побърза да излезе: — Другарите ми са тука. Отивам да ги доведа. У нас ще ноцуват.

Той отмина, а старата жена стоеше неподвижна пред вратата, сетне мълчаливо влезе в стаята. След една-две минутки тихо продума:

— Защо не ми казахте?

— Да не те тревожим, майко — отвърна Дона и бързо догаде: — Не можеше иначе, майко. По-лошо би било да стои вкъщи. Ще го уловят, ще го изедат проклетите турски кучета.

— Майко, майко... — повтори старата жена и негли не чуваше снаха си: — Майко... Огън да те гори, що се роди майка да бъдеш... Това е да бъдеш майка...

Гласът ѝ се загави в сълзи.

Вън лаеха и двете кучета, чуваше се и гласът на Велко, който ги усмиряваше. Стаята скоро се напълни с въоръжени мъже. Четата сега се състоеше от дванадесет души заедно с Велко.

Дона им стопли вода, приготви им вечеря и го късно пра техни грехи заедно със струна Оргена, която все подсмърчаше и час по час изтриваше сълзите си с края на черната си забрадка. Секретарят на четата на няколко пъти се опита да подхване разговор с някогашната си ученичка, но Дона отвърляше накъсо на въпросите му. Беше вече госта късно през нощта, някои от четниците спяха. Жадният стоеше вън, на пост, седяха още будни Марко Ченгов, Наумов, Велко

и Китан Щъркот. Дона каза на свекърва си:

— Майко, нема вече какво да вършим. Стига за тая вечер. Иди си легни в малката стая, при мене, да си почишаш. След малко ще дойда и аз.

— Ами... ами Велко?

— Велко тук ще спи, с другарите си. — Дона бързо се обърна към войводата, погледна и Наумов: — Искам да поговоря с вас, ако ми позволите. — Тя стоеше права срещу четиримата мъже, със строго лице, скрила под престилката ръце, прокиснали от прането. Сякаш и сама да си внуши повече кураж, тя догаде: — Защо да не заговоря и аз, щом целото село говори, та и Кузо Нуклев. От него научих.

— Кажу да видиме, учителке, що има — рече войводата спокойно и току мушна пръсти в гъстата си брада. И през ума не му минаваше какво искаше да говори Дона.

— За Добра Лозанова — каза тя веднага. И войводата, и Наумов, и Велко бързо се спогледаха и се развяха по местата си, сякаш отеднаж им стана неудобно, където бяха седнали. Дона продължи: — Говори се, че искате да я убивате. Селото искало и вие, четата, ще изпълните волята му. Аз не знам дали е верно това. Така чух. Добра Лозанова била развратница, тя привличала тук Селим бей, била големо зло за селото. Преди близо една година, скоро след като дойдох аз в Рожден, дойде при мене тая жена и поиска да ѝ напиша писмо до мъжа ѝ. Тя ми казваше какво да пиша и аз пишех. И сега ме боли сърцето, като си спомня за нейното писмо, за това, което ми каза да пиша на мъжа ѝ. Той е виновен, а не тя. Оженил се за нея и заминал. Оставил я с майка си, родила и дете по-късно. Тя е млада, хубава. Той си живее там, както си иска. Праца ѝ по некая парà, но само това ли е нужно? Тя го моли да се върне при нея. Всички гурбетчици се връщат да видят семейството си, само той, Лозан Конев, не си идва с години. Тя го моли да дойде и да я спаси. Обикалят я всекакви люде, искат да я погубят. Тя е слаба жена. А всички искат да я тласнат в пропаст. Тя е

лоша, знам аз. И на мене искаше да напакости. Но по-лоши са тия, които са я бутнали в калта. Мъжът ѝ най-напред и всички, които са се навъртали около нея. Мнозина сега ѝ се сърдят и искат главата ѝ. Та кой ще я защити? Еднаж са я бутнали в калта, сега ще я съдят. Какво може да им стори тя? Слаба жена самичка на тоя свет. Защо казвате, че тя привлича бая? Тоя изедник идва за гората, идва да преследва и други жени в Рожден. Знам аз добре. И Велко знае. Ами какво ще стане с детето ѝ? Не, вие добре помислете, ако наистина сте решили да правите нещо с тая нещастна жена. Тя е виновна, тя е лоша, знам, но други са по-виновни – тия, които искат главата ѝ. Тя е виновна, но повече от глупост и от слабост. Ако тя е грешила, с кого е грешила, къде са тия, с които е грешила? А вие ще сторите голем грех, ако посегнете на нея. Помислете. Поучете я, заплашете я, но не ѝ вземайте живота. Това исках да кажа и сърцето ми нема да се примири пред такава пакост – да се погуби една слаба жена.

Един след друг четиримата мъже бяха навели глави и я слушаха мълчаливо. Дори и един от заспащите преди това четници се бе приподигнал на лакът и също слушаше внимателно. Дона млъкна и след минутка се обърна на към стаичката си, както беше – с ръце, скри-ти под престилката. Ченгов подигна глава и каза:

– Почакай, учителке. – Той хвърли към нея бърз внимателен поглед: – Ти си наша сестра и ето секретарят нека ти обясни работата.

Наумов още преди това се бе загледал в нея и като че ли не можеше да познае някогашната си ученичка – същата, към която допреди няколко минути се бе отнасял с нескрита благосклонност, но с едно свойствено мъжко високомерие. Та това ли беше тая същата Дона Крайчева, дребничкото бедно момиче, което бе дошло в тая планинска пустиня да учи на писмо рожденските деца, за да изкара прехраната си? Сега тя изеднаж израсна пред него. Това вчерашно девойче се бе превърнало в зряла, умна жена, която храбро се застъпваше за друга една жена и негли за целия женски род. Тя гово-

реше просто, но се чувстваше голяма сила във всяка нейна дума. Като го подкани войводата да говори, Наумов стана прав – беше му неудобно сега да говори с Дона сегнал, докато тя стоеше права пред него. И започна с такъв тон, като че ли се извиняваше за нещо:

– Виж какво, Крайчева... ние в случая действаме според един, по-скоро обичаен закон у нас, който е наистина много строг, но народът го прилага без милост, сега чрез нас, а понекога и направо. Тая Добра е развратница, големо зло за селото и срам. Целото село твърди това и доказва. Има и друго: ние, като организационна чета, преследваме предателството спрямо народното дело, а Добра Лозанова дружи с турците и сигурно предателства. И в единия, и в другия случай наказанието е едно: смърт. Явен разврат – ето, по оплакване на цело едно село се наказва със смърт. Предателството също се наказва със смърт. Това е закон и се прилага строго. Имаме решение и от нашето началство – околийският комитет в града и от окръжния комитет.

Той чувстваше, види се, че имаше нещо несигурно; фалшиво в приказките му, в тона му и все ръкомахаше, пригладжаше дългите си коси, чупеше вежди. Най-сетне млъкна. Дона почака една минута дали няма да продължи той, притисна ръка на гърдите си, тъжно приведе очи:

– Развратница... А ще накажете ли всички тия, които са развратничели с нея? Да не би тя... насила да ги е разваляла! Виновен ли е мъжът ѝ, който я изостава да попадне в грех? Селото за него нищо не казва. Предателство... Извършила ли е Добра предателство? Вие не знаете. Казано е само: Добра сигурно предава на турците. А може и нищо да не предава. Не знам какво да кажа повече. И да ви моля, нема да ме послушате. Смилете се поне над детенцето ѝ, ще остане без майка и баща. А и то е, клетото, момиче.

Тя се обърна и влезе в стаичката си. Тихо затвори вратата след себе си.

До късно през нощта Дона чуваше от леглото си гласовете на мъжете отвъд, неясни през затворената врата. В леглото до нея спеше свежърва ѝ – тя усещаше го

себе си кокалестото старческо тяло. Тихо стенеше старата жена в съня си. Дона стискаше очи, да заспи:

– И в съня си плаче за него, за Велко... Пуста майка! Аз нема да плача, нема да плача...

И тя стискаше очи, за да спре сълзите си.

Не усети кога бе заспала и когато се събуди – от малкото прозорче надничаше избяляло утринно небе. Леглото до нея беше празно. Стрина Оргена бе станала рано и бе излязла. Чувах се гласове в съседната стая и Дона веднага позна между тях гласа на Велко. Скочи и бързо се облеche.

Вън я посрещна Наумов – с мокро лице и мокри коси, с кърпа в ръце, със запрети насти до лактите ръкави. Какви бяха тънки ръцете му – само кости и жили, и целият беше сух, изпит – де ли се крепеше душата му, откъде идеше тая сила у него, че и той ходеше като другите четници с пушка, с патрондаши, с револвер, а носеше и една голяма кожена чанта с книжа – архивата на четата. Но и де се намираше тая сила у всички тия люде да изоставят своя дом и близките си, да бродят из планините често гладни и жадни, преследвани и винаги в смъртна опасност!

– Добрутро! – бодро я поздрави бившият ѝ учител и продължи, бършейки ръцете си: – Решихме снощи да отложим изпълнението на присъдата. Ще помолим и началството, околийския комитет, съвсем да я отмени. Ще те послушаме, ти разумно говориш. Ще изпратим некого да каже на оная жена да си събира ума, че пак ще дойдем некой ден и тогава наистина ще ѝ вземем главата. Ако не се поправи, не ще можеш вече и ти да я спасиш. Това е. А сега ние си тръгваме, макар и посред бел лен. Гората е близо.

Малко по-късно четата си отиде, но Велко остана. Войводата сам му разреши да остане два дни в къщата си.

X

Зеленото горско клонче, което Борис Глаушев си донесе в бащиния дом, започна бързо да вехне, градс-

кият въздух не му понасяше. Разтържи се Ружа в града, в новия си дом.

Не можеше да се начуди цяла Преспа, като чу, че синът на Лазар Глаушев си е довел невеста селянка. Най-напред всички се чудеха и питаха къде бе намерил Борис тая селска девойка. Опасно беше да се разчуе къде се бе губил Борис толкова време и старите Глаушеви казаха на няколко пъти пред чужди люде, че той видял Ружа на пазара, видял я и си я харесал. Подигаха рамена любопитните люде, но и престанаха да питат как бе намерил Борис невестата си. Венчаха се двама-та млади набързо в по-старата градска черква и гледаха да мине сватбата им без голям шум и веселби, но любопитството към тая необикновена сватба беше голямо сред преспанци. Тръгнаха приказки. Едни ги измисляха, други ги разнасяха из града, а намериха се някои да ги занесат чак в Глаушевия дом:

– Богата била много селянката, баща ѝ големо имане открил. Затова я взел Глаушевият.

– Ами нели и баба му – спомниха си някои, – се омъжила за прост селянин... Ето и тая, Крайчевата, нели му е братовчедка – и тя се омъжи на село... Тегли ги селската кръв.

– Поизбързал с нея гаскалът, та Комитетът го принудил да я вземе за жена.

Дочу и Ружа тия злобни думи и още повече се сви сърцето ѝ. А то още преди това се бе свило и превило от страх пред новия живот. После и тетка ѝ Бисера помрачи нейната радост. Уговорили бяха да дойдат за сватбата само домашните люде на Ружа, а тетка Бисера доведе всичките си рогнини от Дебрица, пък и от други села наоколо. Напълни се целият двор на Глаушеви със селяни, улицата се задръсти със селски коли. Глаушеви приеха селските си гости с чест и почит, но пак тръгнаха приказки:

– Яли и пили селяците като разпрани.

– Кафето глътвали на два пъти горещо.

– Изпоцапали килимите на Глаушеви с опинците си.

– Напълнили къщата с въшки.

– Изпомърсили двора и градината.

Наистина, позамириса Глаушевата къща на кожуси и опунци, ама нали мнозина от преспанците бяха заченати с тая миризма или дедовците и бабите им? И после ядеха и пиха доста селските гости, но те си бяха донесли всичко от село и колкото ядеха, толкова и остана в зимника на Глаушевици – и брашно, и масло, и сирене, и яйца, а кокошарникът им се напълни с кокошки. Ядеха и пиха селяните, веселиха се от сърце и се радваха, че тяхно девойче се издигаше до първите люде в града. Срамуваше се от техните грубости Ружа, но и я болеше сърцето, когато се подбиваха гражданите с тях незаслужено. Най-сетне те си отидоха, отиде си с тях и Кузман, но тетка Бисера остана. И тъкмо тя отрови най-много първите радости на младата невеста.

Започна да се върти все около сватята си, Глаушевица. И навсякъде да надникне с дългия си нос, във всеки ъгъл на къщата, всичко да огледа със своите замръзнали очи и все току криви тънките си усти. Не зачитайки сватята, отиде и на свата си каза, както бяха седнали еднаж да се хранят всички:

– И, свате, да не карате наша Ружа да работи много. Тя не е свикнала. Нели аз ѝ съм като майка, жално ми е за нея и сè си я пазя.

Ружа цяла пламна, както седеше на мястото си. Какво приказва тетка ѝ – кога не бе работила Ружа всичко вкъщи? Какво имаше наум тая жена? Изглежда, да покаже, че племенничката ѝ е галена, изтънена мома, да покаже и себе си.

– Е-е, сватя – позасмя се Лазар Глаушев. – Защо сме си я взели ние селско чедо: ще ни служи тя. И на нас, старите, ще полей вода да си умием ръцете, и на мъжа си риза ще ушие.

Не разбра шегата тетка Бисера и още повече се разпали:

– Е, то се знай, свате, женската челяд за чужди люде се ражда.

Никой на трапезата нищо не ѝ отговори. Борис я гледеше със засмени очи – смешна му беше тя и няма-

ше какво да ѝ каже. Ала очите на младата жена бяха пълни със съзри, не смееше да ги подигне. Засрами се тя много заради тетка си. А тетка Бисера все такива приказки измисляше, неуместни и глупави. И все ще изникне, където не ѝ е мястото, ще се намеси, където никой не я кани. Започна да обикаля и съседите, тръгна и по роднините на Глаушевици, ходи да пощува у Манда и Нона – тетките на зетя си. Завързваше жената роднинство и приятелство. И навсякъде, проклетата, ще подметне нещо за сватовите си:

– Дотегнах им, виждам... Май не ме щат беке... Но аз нема да остава Ружа току-така в чужди ръце...

А никой не бе ѝ казал ни половин дума накриво. Такива ли люде бяха Лазар Глаушев и Ния Глаушева?

Засрами се Ружа в новия си дом, загуби тя гордостта си пред новите си люде и все плачеше нощем на рамото на мъжа си. Отиде си най-сетне тетка Бисера, но в сърцето на Ружа остана някакъв страх, някакво мъчително стеснение пред свекъра и свекървата, пред роднините им, а дори и пред Бориса. Тя и преди това едва бе надвила страха си пред новия си живот.

Всеки ден ѝ се случваха дребни несгоди, които бодяха като зли тръне сърцето ѝ, караха я да се срамува и да се мъчи. Цяла мъка беше за нея, докато се научи да се храни на градската трапеза, да държи вилица в ръката си, да не стиска в шепата си всеки залък, да не мляска, като дъбче. Така беше в много още всекидневни дреболии. Тя беше винаги нащрек – да не сбърка нещо, и не можеше да се успокои, да отпусне сърцето си. Учеше я на всичко Ния и колко внимателна беше тя винаги, но селското девойче усещаше с болка и най-малката бележка. Обичаха я свекърът и свекървата и най-напред заради Бориса, но и защото беше хубава, свенлива и чиста, а Ружа се чувстваше пред тях като виновна, като да бе направила някаква голяма пакост. Дойде и това със селската ѝ руба.

Венчаха я в селската ѝ носия. Каза, че не иска грубо облекло. И Борис не искаше да се облече тя в градски дрехи. Като сложиха невестинския венец и булото на

главата ѝ – не можеха да се нагледат людетe на нейната хубост. Е, нека походи тя още някое време с рубата си, щом така е свикнала. Но като минаха двайсетина дни след сватбата, Ния каза и пред мъжете:

– Да повикаме терзия за Ружа. Ще ни донесат и платове всекакви да изберем. Ами да си я направим веке гражданка.

Ружа само наведе глава и нищо не отговори.

Почака още някое време Ния и пак заговори за градско облекло:

– Не може веке тъй, Руже. Ти в града живееш веке. Хубави ти са грехите, но гражданките не носят такива грехи. Ще повикаме терзия и заедно ще изберем най-хубави платове.

– Не ща, майко – отговори Ружа.

Настана цяла мъка за всички. Не знаеше как да успокои невестата си Борис. Не беше само заради селските ѝ грехи, а голяма мъка се бе насъбрала в сърцето ѝ, наранена беше и селската ѝ гордост, тъгуваше тя за селото си. Не можеше да свикне с новия си дом, с гражданския живот, да се сроди с новите си люде, с всички тия градски люде.

– Руже – галеше я Борис, – мама и татко много те обичат. Не виждаш ли? Всички те обичат, кой може да не те обича, Руже...

– Още повече ми тежи нещо, като виждам, че са добри, че ме търпят.

Така отговаряше тя. И много се разтържи, посярна. Лицето ѝ побледня, руменината по бузите ѝ се събра на петна.

Най-сетне Лазар Глаушев каза на сина си:

– Идете за некое време сега през летото в Дебрища. Нека постои там, в родното си място, Ружа. Не се забравя лесно родният дом. После, като се върнете, тя ще свикне по-лесно с нас.

Борис послуша баща си. А Ружа, като се прощаваше с двамата стари люде, обля със сълзи ръцете им. Тъжно ѝ беше за тях, но тя не се върна вече в техния дом.

Разцъфтя се отново Ружа в родното си село, разведри се и пак се появи на устните ѝ нейната постоянна усмивка, загадъчна, не знаеш точно какво значи тя, но е все за нещо хубаво. Кузман Велянов посрещна младите люде с голяма радост, той много се гордееше със своя градски зет, но и не му беше чудно, че Ружа си намери такъв мъж, щом беше такава хубавица и такава умна. Весело подскачаха около кака си и двете помалки деца на Кузман, а тетка Висера доста се поняду: такъв зет, гражданин и богатски син, ама пак на Кузмановата врата дойде! Но и тя беше по своему довольна – имаха няколко овце, малко земица, с две помалки деца въщици, хранеха двамата калфи и чирака в дюкяна, работа имаше много и като отиде Ружа в града, всичко бе останало само на нейните ръце. Сега Ружа пак подхвана своята работа и гори с още по-голямо усърдие – от радост, че се върна в бащината си къща.

Очите на Борис Глаушев бяха винаги отворени за хубостите в живота, а хубост има навсякъде по небето и земята, в човешкия живот. С Ружа той говореше и за книгите си, и за своите размисления за едно и друго – тя беше умна и схватлива, макар да не разбираше всичко от неговите думи; тя разбираше и бе познала много от простите и важни неща в човешкия живот, които са в основата на всяка здрава размисъл. А се заглеждаше и в книгите му, сама искаше да чете и да говори с него за прочетеното. Те прекарваха радостни, спокойни дни. Тъкмо такава, спокойна радост лъхаше от всяко движение, от всеки поглед и дума на младата жена, човек се чувстваше с нея винаги сигурен за всяко нещо. Това беше тихо и дълбоко, всеобладаващо щастие за Бориса. Щастлив беше Борис и в другия живот – в живота си за другите и между другите люде. Преди той познаваше Дебрища само между стени на Кузмановия дом, сега ходеше свободно навсякъде. Какъвто беше приветлив спрямо всички, той бързо спечели сърцата на селяните, макар някои и сега да го попоглеждяха изпод вежди и не можеха да се на-

чудят на женитбата му с една селянка. Той се спираше при старите люде, гръпваше весело щръкналите коси на децата, близаше във всяка къща, приемаше просто и сърдечно подаяния му черен селски залък. Умееше да се радва на всяко нещо и да предизвиква радост в чуждото сърце. Селяните казваха за него:

— Харен човек. И за Ружа мой... от добро сърце.

А те бяха като деца — с вроден усет към всяка истина и към всяка лъжливост.

Тая година един от учителите напусна Дебрица и оставаше като класен учител само Милош Ванков. Тогава се заговори по селото за Кузмановия зет — да стане даскал в Дебрица. Заговори му и сам Кузман, но отдалеко, да не помисли зетят, че той иска да го върже за себе си, пък и кой ще се съгласи лесно да дойде от града в село. Борис и сега си спомни думите на Делчев за селото, но все още поклащаше глава неопределено. Той попита невестата си:

— Кога ще си се приберем, Руже, у нас?

— Не, още малко... — отвърна тя, а очите ѝ бяха пълни с молба и страх. — Да постоим тука още некое време.

Но Борис жалеше и родителите си, останали бяха сами старите люде. И той поклащаше глава неопределено.

А Дебрица беше доста живо село — най-голямото село в Железник. Тук имаше и малка чаршия, ставаше пазар всеки вторник за по-близките села. С препитание то беше трудно — нямаше препитание за всички, планинско село беше, земята беше малко, не даваха и горите наоколо хляб за толкова люде, та мнозина от помладите мъже ходеха по гурбет в Цариград, в България, във Влашко. Но като се връщаха гурбетчиите, донасяха в Дебрица и някои градски привички и склонности. От някое време в селото имаше мюдюр¹, който управляваше селата по целия Железник. Дойдоха с него един мемури² и десетина заптии с чаушин. Две години по-късно

¹ М ю д ю р — управител на по-малък град, на част от околия.

² М е м у р — чиновник.

турците направиха в Дебрица и казарма, настаниха там аскер с един юзбашия и двама молязими. Това не беше по волята на дебрищани, но тях никой не попита.

Мюдюринът си остана същият, като да бяха го забравили тук. В Дебрица дойде с жена си, имаше и едно около дванадесетгодишно момче, но то беше гърбаво и все болнаво. Нае си той къща на края на селото. Друга къща заеха на селския площад и там беше мюдюрството, там живееха мемурият и чаушинът с другите заптиета. Мюдюрицата не излизаше от къщи, а ходеше да ѝ прислужва една селянка. Туркинята знаеше само своя си език, но дебрищанката, която отиваше всеки ден у нея, разправяше по селото за живота в мюдюровата къща. Никой в Дебрица не бе виждал мюдюрицата, а дебрищанката разправяше:

— Млада е още и хубава. Кагъна. Бела, с големи очи. Нищо не работи, само сеги и кой я знай що мисли по цел ден. Заглежда се през прозореца и с часове не се помръдва. Детето ѝ сѐ около нея. Като го приспи, сегне до леглото му и плаче; съзвите ѝ сами текат — жали тя за детето си. Невесела жена и кой знай какво ѝ е още на сърцето. Сичко е оставила на мене и като сегне да яде — по две залъчета. И детето ѝ е такова, но то е болно. Ама и мюдюрът е такъв.

Синан ефенди, мюдюринът, беше също млад човек, сух, малко попрегърбен. Ходеше с госта овехтели грехи, колената на панталоните му бяха изгуми, сюртука си заключваше от горе до долу. Кой знай откъде бяха научили това дебрищани, казваха, че бил учен човек и че султанът го изпратил в Дебрица повече като на заточение. Никой не знаеше дали беше доволен, или недоволен тоя човек от съдбата си, но еднаж бе казал:

— Хавата е добра тук за момченцето ми.

Види се, и той жалеше много гърбавото си дете. Ходеше все с наведени очи, приказваше тихо, с глух глас, научил бе и няколко нашенски думи. Рано всяка сутрин, в определен час, отиваше в мюдюрството, стоеше там до късно следобед, пушеше цигара след цигара, изпиваше и по три-четири кафета. Рядко ще

влезе при него дебрищанец или друг някой от околните села за някаква разправа и мюдюринът седеше по цял ден сам в канцеларията си. И може би беше доволен от тая си самотия – тъжен човек беше и той, огорчен, като да бе рухнало нещо в него. Учителят Милош Ванков трудно се сдържаше да не каже какво мисли, а бе влязъл той еднаж и при мюдюрин; едно от заптиетата бе набило двама негови ученици и Ванков бе отишъл да се оплаче. Те започнаха разговор, а Ванков и пред него не се сдържа.

– Турция – каза той, – от петстотин години не е помръднала ни стъпка напред, всичко гние в нея. Ако има някой да се борят против властта, те не се борят толкова за свое царство, колкото се борят за напредък и свобода.

Мюдюринът му отговори с тихия си глас:

– Не мислете, гаскал ефенди, че всички други в Турция са доволни от безредието и неправдите в нея. Борете се, гаскал ефенди – каза му направо турчинът, – но недейте с оръжие и с кръв.

Такъв човек беше Синан ефенди и който знае как бе станал мюдюрин на такова място като Железник, но чаушинът му Хасан и неколцина от заптиетата му бяха голямо зло за дебрищани. Също и другите заптиета – те пък бяха вечно гладни и жадни. А още по-голяма беда за Дебрища беше аскерът. Като дойдоха още първия ден, войниците се пръснаха из селото, влизаха по дворищата, задигаха каквото им попадне за ядене, преследваха младите жени. Тогава ходиха селските старейци при мюдюрин, а той ги изпрати при юзбашията в казармата. Юзбашията прибра аскера си и беше строг, биеше войниците с камшик, но и сега някои от тях влизаха в селото. Аскерът често отиваше да гони комити из планините и тогава селото биваше по-спокойно, ала като се случеше комитите да убият някого от войниците, връщаха се те още по-зли, та дебрищани държаха портите си затворени. Откакто бе дошъл аскер в Дебрища, млада жена не смееше да излезе сама ни по селото, ни по нивата или в гората. Не беше стра-

хът само от простия аскер – по дворищата се заглеждаха и примата забити¹. Подмамил бе единият една млада невеста и тя бе почнала да го пуца в къщата си. Но тоя срам за селото не продължи много. Йоле Ягрев, селският войвода, уби блудницата сред двора ѝ, а друга такава жена не се намери вече в Дебрища.

Кузман Велянов, Милош Ванков и Йоле Ягрев бяха комитетските ръководители в селото. Йоле Ягрев беше овчар, повече с овце и кози се занимаваше, имаше кошара в планината, но за комитетската работа всякога оставяше и овце, и кошара. Имаше той шест деца и само две от тях бяха по-ячки, помагаша му донякъде, когато правеше сирене или събираше зимна храна за овцете. Каза му някой за тия шест дребни деца:

– А бре, Йоле, ти къде с тия шест деца, сиромаш човек си, не е шега комитетската работа: и в затвор можеш да попаднеш, и турците може да те убият.

– Ами тъкмо за тия деца бре, люде, работя аз с Комитета. Да видят те поне бел ден. Може аз да не дочакам, но като се освободи Македония, такова време ще дойде, че никои гол и гладен нема да остане.

Около тях примата се събираха и други млади, пък и по-стари мъже в Дебрища, тях слушаха за всичко, а някои, отишли по гурбет, в писмата си до своите люде най-напред за тях примата ще пишат поздрав, наравно ги слагаха с баща си и майка си. То беше заради Организацията – такава чест и обич имаше тя у всички. Не бяха се клеели всички в Дебрища да служат на Комитета, но всички бяха готови да служат и служеха, щом станеше нужда. В селската чета влизаха двадесет души – не беше нужно повече. Като се заговори по едно време да се нападне казармата, наскочаха готови за тая работа почти всички мъже в Дебрища, който с пушка, който със секира, а някои и тъй, с голи ръце. В такова място и сред такива люде попадна сега Борис Глаушев.

С Милош Ванков той и сега често водеше дълги разговори, те двамата не се насищаха да приказват

¹ За бит – офицер.

и спорят. Ванков все посеще книги, отваряше ги, мупаше с ръка по отворените страници и викаше:

— Виждаш ли, виждаш ли какво пише тук? Ти не си чел това нещо. Ти все със своя ум съдиш за всичко, а един човешки ум е малко за големите проблеми. Писали са хората и са мислили — нъ, чети!

Борис вземаше послушно всяка нова книга, четеше я усърдно и после те двамата викаха и спореха за нея. Един път Ванков каза на Бориса:

— В някои отношения ти приличаш на съпрузите Ничови, еснафин и егоист си като тях. И ти като тях над всичко поставяш своята драгоценна личност, а в живота важно е масата, колективът.

— Нашият народ не е ли един колектив?

— Разбира се. Но ти всичко виждаш със своите очи, а трябва да се слееш с колектива, да изчезнеш в него.

— Значи, да изчезна като личност.

— И това нема да е голема загуба, но аз ти казвам да поставиш колектива над своята личност, която не може да съществува без него.

По-други бяха разговорите на Борис с Кузман Велянов, с Йолета Ягрев и с други като тях. Чрез тях навлизаше все по-надълбоко в народното дело, в самия народ, в душата му.

Той ходи на няколко пъти в града, за да види старите си родители, но към края на лятото гаде съгласието си да го условят за учител в Дебрища.

Към края на август Милош Ванков получи от околийския комитет бързо шифровано писмо, с което му се съобщаваше, че към Железник се движи голяма върховистка чета, дошла от България. Околийският комитет нареждаше на ръководството на Железничкия район върховистите да бъдат обезоръжени и върнати назад или, в случай на съпротива, да бъдат унищожени. В писмото се съобщаваше също, че е дадено нужното нареждане до двете чети, околийската и полската, които да бъдат засилени и от милиция.

Ванков веднага изпрати куриер, за да влезе във връзка с околийската чета, а още рано на другия ден получи съобщение, че в гората Летница, близо до Дебрища, беше Гьоре Павлев с четата си.

— Ще дойда и аз с тебе — каза Борис Глаушев на Ванков. — Заедно ще гоним върховистите.

— Не — отвърна рязко Ванков. — Не са нужни там двама даскали. Един стига. Ще вървим с Йоле Ягрев и неколцина от селската чета. Ще вземем люде и от другите села. С пушки.

Ванков obu опинци, препаса патрондаш, взе пушка. Борис го гледаше учуден — свикнал бе да го вижда повече с книга в ръка.

За два дни в гората Летница се събраха двете чети, надойдоха малки групи въоръжени селяни, та цялата дружина нарасна до петдесет души. В същото време непрекъснато сновяха куриери и съгледвачи, които следяха движението на върховистката чета. Доиде вест, че върховистите бяха навлезли вече в Железник и се бяха настанили в село Мурени, на около три часа път от Летница. Те бяха двадесет и двама и ги водеше българският поручик Димитров.

— Даскале — каза околийският войвода на Милош Ванков, — ти ще се разправяш с тях. Дошли са синковците майчини да освобождават Македония. Пък ако не щат да разберат от дума — ние с Гьорета ще ги наредим.

Гьоре Павлев гледаше мрачно пред себе си и нищо не продума. Секретарят Наумов рече развълнуван:

— Не са тръгнали те за доброто на Македония, щом е против волята ѝ, но дано не се стигне до кръвопролитие.

Дружината тръгна за Мурени след полунощ и стигна до селото малко преди да се раздени. Другарите на Ванков срещнаха в тъмнината двама тамошни люде, които бяха излезли да посрещнат засилената околийска чета, както бе уговорено чрез куриерите.

— Какви са тия люде, офицер бил войводата им, ама да ги видеше само — започна единият от муренците и гласът му потреперваше. — Още не са влезли в селото и

бие, велят, сички сте предатели! Хванаха нашия селски ръководител, Силана Размов, вързаха го, ще го колят!

Село Мурени беше в едно дълбоко долище, обградено от три страни с гористи стръмнини, и върховистите бяха сложили часови само по пътя за града. Засилената околийска чета обезоръжи часовите, влезе незабелязано в селото и обсади здраво трите къщи, в които се бяха настанили върховистите. Селяните веднага бяха усетили четата, наизлязоха мнозина и всякак ѝ помагаша, а неколцина излязоха с пушките си и се присъединиха към нея.

Милош Ванков, Наумов и Йоле Ядрев влязоха направо в къщата, дето беше войводата на върховистите с петима свои другари. Тъмно беше в ниската каменна къща и едва когато Ванков, Наумов и Ядрев влязоха в стаята, дето спяха шестимата върховисти, чу се съргит, но ясен, сякаш детски глас:

— Кой е, бре? Кой влиза...

Раздвижиха се много люде в тъмнината, гочу се погрънкване на оръжие и после се чу строг, заповеднически глас:

— Я запалете веднага светлина!

— Не сме лоши хора — рече Ванков.

Някой се опитваше да запали кибрит, но една от жените в къщата влезе със запалено газениче, като го засеняше с ръка, и го сложи на една ниска поличка. Сега Ванков се намери срещу един млад и доста висок мъж с ниско остригана глава, с големи тъмни очи и дълги поразрошени мустаки; той стоеше насреща с изпъчени гърди, взел набързо в ръка револвера си в кожен кобур с широк ремък, и не личеше, че току-що се бе събудил. Очите му проблясваха остро при слабата светлина, която трептеше колебливо по брадясалото му лице. С бързо, привично движение той препаса револвера и рязко попита:

— Кои сте вие? Как влязохте тук?

— Поручик Димитров, ако не се лъжа — каза Ванков. Застаналият срещу него мъж кимна сърдито с глава, а Ванков продължи: — Не беше много трудно да се влезе тук.

— Я, приятелче — чу се същият почти детски глас

и сега прозвуча присмехулно. — Влезъл си, ама де да видиме как ще излезеш... Пък и пушки надигали...

Ванков се обърна напътък. В единия ъгъл на стаята се бе изправил като мечка на задните си нозе един около тридесетгодишен мъж, доста приведен, с дебел врат и голяма глава, с широко късаво лице, та и при слабата светлина на газеничето личаха едрите му груби черти, но малките му очички се губеха в сянка под ниско ръбестото чело. Той беше почти нисък на ръст, но широк, късите му нозе бяха леко извити навън, а ръцете му бяха много дълги и гръпнати назад. На главата му бе натиснато плутко калпаче, той, види се, така бе спал, а в пояса му, препасан и с патрондаш, бяха набучени револвер и два ножа. Какъвто изглеждаше силен и груб, чудно звучеше почти детският му глас. На широкото му лице, никак оголено и дори без вежди, стоеше като залепена там лукава усмивка, долавяха се весели, присмехулни нотки и в гласеца му, но малките му очи тънеха в черна сянка. Той продължи:

— Виждам ви аз, приятелчета, кои сте и що сте и ще ви кажа, че отдавна веке не съм гризвал крехко гаскалско месце. Яде ми се мене блажно, обичам аз, приятелчета, блажно.

Поручикът му махна с ръка да млъкне, той поклати голямата си глава, ръмжейки глухо, а лицето му все тъй се усмихваше.

Наскачали бяха и петимата върховисти, само един от тях продължаваше тихо да лежи в ъгъла и може би все още спеше. Двама бяха взели пушките си и стояха наежени до войводата си. Той кимна строго към Ванков:

— Говорете.

Ванков подпря мършавите си ръце върху цевта на своята мартинка и попита спокойно, макар да напираше в гърдите му силен гняв срещу тия люде:

— По чия заповед и с чие разрешение сте навлезли въоръжени в нашия район?

— Не ви дължа никакъв отговор — отвърна бързо поручикът, но сетне отеднаж рече: — По заповед на Върховния революционен комитет. А вие какво?

Ванков продължи:

– Веднага ще ни предадете оръжието си всички и ще се върнете, откъдето сте дошли. В противен случай...

– В противен случай? – прекъсна го поручикът.

– В противен случай – продължи Ванков, – ще ви избием.

– Хе-хе-хе! – ухили се цяло късавото лице на моя в ъгъла. – В противен случай, а? Хе-хе...

Той се приближи с тромави стъпки, застана близо до Ванков и го заоглежда, сякаш го подуваше, с ръка върху широката гръбна на един от ножовете в пояса му.

– Чалма... – подвикна един от върховистите, застанал до стената настреща, – ти се гръбни оттам.

Чалмата не го и погледна, а се обърна към войводата си, лицето му все се усмихваше:

– Да ги изведа вънка тия приятелчета... един по един... тука, пред вратата.

Ванков каза:

– Махни се ти, човече, с тия свои ножове.

– Нема да уплашиш никого – каза след него и Ядрев.

Пристъпи към поручика и Наумов.

– Не разбирате ли... трябва да се подчините, вие сте обсадени. Или искате да се пролива кръв!

Обади се пак Чалмата с тънкия си гласец:

– Вие сте кокошкар... попикани гаскалчета. Кого ще плашите, бре? Сичките ще ви изколим, да отървем Македония от вас. Предатели! Автономна Македония искате, а? Ще ми облажите вие ножа, виждам.

Поручикът пак му махна с ръка да млъкне и каза:

– Вие сте много гръзки. Дадена ми е заповед и аз ще я изпълня. Всички тук ще се подчините на волята на Върховния комитет, който...

Ванков го прекъсна:

– Тук се изпълнява само волята на македонския народ и на неговата Вътрешна организация. Вие угъвате отвън и чужда воля искате да налагате.

– Не ме прекъсвайте! – викна нервно поручикът, но в същия миг вън се чува бързи стъпки и в стаята се втурна друг един от върховистите – гологлав, раз-

чорлен и без оръжие. Той викна още от вратата:

– Това е безобразие, господин поручик! Ние не сме тръгнали, за да...

Веднага след него в стаята влязоха с насочени пушки Гьоре Павлев и неколцина от четниците, струпаха се на вратата и други от четниците. Стаята се изпълни с люде. Гьоре Павлев рече през зъби:

– Хвърляйте сички оръжието! Горے ръцете! Какво чакаш ти? – викна той на поручика и пристисна пушката си.

Които от върховистите държаха пушки, веднага ги пуснаха на пода и всички дигнаха ръце, също и Чалмата, но револверът и двата ножа стърчаха в пояса му. Дигна ръце сега и поручикът, бавно, с побледняло лице, а и неговият револвер стоеше в кобура му. Йоле Ядрев пристъпи бързо и издърпа от пояса на Чалмата ножовете и револвера му, а друг от четниците посегна към револвера на поручика. Тогава поручикът викна с разтреперан глас:

– Срамота! Аз съм български офицер!

Чу се от вратата гласът на Марко Ченов:

– Даваш ли честна дума, че нема да си послужиш с него срещу нас? Да не те унижаваме...

– Давам честна дума – отвърна поручикът.

– Пусни си ръцете.

– Качеството ви на български офицер – каза Ванков, – ви налага по-други задължения, а не да нахлуваме тук като бандити и да...

– Не обиждайте...

– ... и да връзвате хората, да ги заплашвате, че ще ги колите, сигурно в името на велика България.

– Да, господин поручик – чу се отново гласът на влезлия преди малко върховист, – това е безобразие... тоя – посочи той Чалмата, – е заклал селянина там в зимника, вързан го е заклал.

Широкото, почти голо лице на Чалмата и сега като че ли се усмихваше, само едва-едва побледня.

Поручикът продума с глух глас:

– Аз не съм давал такава заповед. Казах да задър-

жат селянина, понеже не искаше да ни пусне в селото.

— Той ме напцува, селянинът... — чу се гласецът на Чалмата, сега още повече изтънял.

— Те заедно с часовоя, господин поручик, часовоят пуснал Чалмата при задържания — каза пак същият върховист и току се обърна към Чалмата: — Кръвопиец! Главорез...

Стаята бе се изпълила вече с утринен зрач, та мижавото пламъче на газеничето бе избледняло. Ванков каза:

— Чендов, да излезем вън всички.

Вън бе изгряло ведро лятно утро, но слънцето още не беше се показало. Широкият селски двор беше пълен с люде — дигнало се бе и цялото село. Обградени в кръг от четници с ножове на пушките, стояха там обезоръжени, посърнали върховистите от другите две къщи; щом узнали за убийството на селския ръководител, Чендов и Павлев ги изненадали с людетте си и ги довели тук. Селяните се бяха струпали да гледат. Заговори пак Ванков и скоро настана тишина наоколо. Той се обръщаше повече към поручика, но се обръщаше често и към другите върховисти — съдеше ги той сега пред насъбралия се народ:

— Ето какво вършите вие в Македония и сами съдете за делата си, ако има съвест във вас и ако някои от вас са дошли с добри, с братски чувства към моя народ. Не ви е казана моя народ, а вие идвате да му налагате волята си и не питате каква е неговата воля. Налагате волята си с нож. Защо убихте Силяна Размов? Той беше избран организационен ръководител на селото и така вие посегате върху нашата народна организация, върху нашето народно дело.

— Господин... — обади се насреща поручикът и продължи: — Ние идваме тук да се борим за свободата на Македония и да дигнем на оръжие моя робски народ. Повечето от нас са македонци, а аз също, даже и Чалмата. Македония е българска земя и аз съм български офицер, дошъл съм тук да изпъля своя дълг.

— Господин поручик — отвърна Ванков, — който ис-

ка да помогне на поробения македонски народ, той влиза в редовете на неговата организация, подчинява се на нейния устав и закон. А вие убивате хората ѝ, най-преданите ѝ хора, и сте само оръдия на Фердинанда, който иска да прави велика България.

Поручикът млъкна. Ванков се обърна към събралите наоколо:

— Какво да ви кажа повече аз, братя — съдете вие сами що за хора са тия и кому служат: дошли са тук и са убихи Силяна Размов, а вие всички знаете той беше и какъв беше Силян. Те убиха най-верния човек...

— Аз не съм казвал да убият задържания — прекъсна го пак поручикът.

— Но вие доведохте тук убийците — отвърна веднага Ванков и продължи: — Те убиха най-верния човек на народното дело в Мурени и са дошли да ви лъжат, че ще ви освободи Фердинанд, който е винаги готов да пожертва Македония и македонския народ, да ги потопи в море от кръв заради своята царска корона.

— Дайте ни ги да се разправим с тях! — чу се силен глас и после се надигна шумна врява наоколо.

Ванков дигна ръка и отново настъпи тишина. Той каза:

— Имаме заповед да вземем оръжието им и да ги пуснем да си вървят, откъдето са дошли. Така ще направим. Ще задържим само убийците на Силяна Размов, които трябва да получат своето заслужено наказание: убиеца и часовоя, който е предал нашия Силян в ръцете му.

Двамата виновници стояха сами край групата на върховистите. Стоеше там все тъй приведен, с отпуснати дълги ръце Чалмата и лицето му сега беше съвсем побеляло при светлината на ясното лятно утро. До Чалмата стоеше часовоят — висок млад човек, с дълъг врат и глава много малка спрямо дългото му тяло. Той все облизваше устните си и гледаше пред себе си с опулени, празни очи. Сякаш едва сега разбра той какво каза Ванков и току викна с пресипнал, плачлив глас:

— Не съм виновен... аз не съм виновен! Чалмата

дойде и ми каза... войводата заповядал да заколи селянина... бил наш противник и го напуснал него, Чалмата. Той, Чалмата, и по-рано искаше да заколи двама селяни... той сè с ножовете... Не съм виновен аз, братя... Той ме излъга и аз го пуснах при селянина, а той беше вързан и Чалмата веднага го уби с нож.

Ванков пристъпи, мина през редицата на четниците, които бяха обградили върховистите, и се спря пред Чалмата:

– Верно ли е това? – Чалмата нито се помръдна. Ванков отново попита: – Верно ли е, че си го излъгал?

Чалмата пак не отговори. Ванков сви лице от погнуса:

– Ти искаш и него да погубиш. Какъв човек си ти? Убиец... – Сетне той се обърна към поручика: – Ето какви хора сте повели. И моя хубавец... Приберете си го!

Той бутна часовоя към другите върховисти. Часовоят отвори още по-широко очи, облиза наново устните си и сякаш не вярваше, че бе спасен от наказание. Тогава пристъпи към Ванков друг един от върховистите – същият, който пръв се бе възмутил от убийството на Силяна Размов. Той беше също млад човек, мургав, чуваше се как диша дълбоко от възмущение.

– Не... аз... – започна той, – аз не съм дошъл тук, за да вървя против моя народ! През целия път си мислех, като виждам какво е тук, и мене сега всичко ми става ясно. Народът тук се бори, има си своя организация и не ще никой да му се бърка, а нас там, в България, ни лъжат. Братя – викна той по-високо, със закрепнал глас, – аз съм от България, но искам от сърце да се боря за свободата на Македония, да се боря с вас заедно, а не против вас, приемерте ме във вашите редици, от сърце желая!

Той млъкна, но се чува и други гласове сред групата на върховистите, раздвижиха се там още неколцина, размахаха ръце:

– И аз искам! И аз съм от България! Разбрахме всичко, лъгали са ни, а нали виждаме какво е тук и по целия път дотук... Приемерте ни с вас... – Аз пък – чу се и друг глас там, – аз съм си македонец...

Отгърпнаха се настрана и четиримата – Ванков, Чендов, Павлев и Наумов, говориха те тихо помежду си някое време. Сетне Гьоре Павлев се приближи с бързата си походка към Чалмата и го издърпа за пояса, кимна на двама от четниците, които веднага застанаха с пушките си от двете страни на убиеца.

Пристъпи и Ванков, застана срещу групата на върховистите и рече:

– Македонският народ приема с радост и благодарност всяка братска, искрена помощ в своята борба. Които от вас желаят искрено да помогнат на своите поробени братя и са готови да се подчинят на наредбите на Вътрешната организация, на нейния устав, ние ще ги приемер в нашите редици с отворени обятия. А другите веднага да се връщат, откъдето са дошли, и ако още един път бъдат заловени с оръжие на македонска земя, към тях ще постъпим, както към всички врагове на Македония.

Трима от върховистите бяха се отделили вече от своята група, веднага след тях се отделиха още двама. Един от тях каза:

– Ние ще останем тук, с вас. Ето, братя...

Наоколо настана шумно оживение; чуваха се весели гласове, чуваха се и псувни. Наредено бе двама селяни да придружат групата на върховистите и да я предадат на съседния район, за да продължи пътя си към България. И те веднага тръгнаха през планината.

Двете чети и селската милиция напуснаха Мурени още тая сутрин. С тях тръгнаха и петимата върховисти, които бяха решили да останат в Македония. Поведен бе с четата и Чалмата. Като навлезе цялата дружина в близката гора, двама четници, които придружаваха убиеца, избутаха го в един дол и го убиха там с щиковите си. Преди да умре, той нагаде грозен вик и цял трепереше.

Около един месец по-късно Върховният комитет изпрати през границата други чети с цел да дигнат

общо въстание в Македония. Четите успяха да увлекат населението само на Джумайската околия. От 23 септември, когато пукна първата въстаническа пушка, до 1 ноември станаха деветнадесет сражения между въстаниците и аскера главно в Джумайско, но също и по съседните околии – Мелнишка, Петричка, Разложка, Малешевска, Струмишка. Последницата от това предизвикано от вън въстание бяха стотици и хиляди души мъже избити, изтезавани, изнасилени, стотици къщи и цели села ограбени и опожарени, хиляди бежанци към България и една страшна зима за останалото население в тия околии, които бяха дълги месеци наред блокирани от многочислена турска войска.

XI

Дъхът на планината бързо изстиваше, остро се чувстваше в него стипчивият, горчив мирис на горската шума, на зрелите треви, които ставаха твърди и бодливи. По високите долища сутрин край скалистите върхове на планината пропъзяваше лека прозрачна мъглица, която бързо изчезваше още при първите слънчеви лъчи. Късо беше лятото в планината и вече бе отминало.

Като утринна мъглица, лека и прозрачна, започна тъга да забулва погледът на Дона. Тя не знаеше откъде иде тая тъга – мъката ѝ по Велко беше много дълбока, – може би беше тъга по отминалото лято, може би беше неясен страх пред приближаващите се зимни бури или беше поради самотията ѝ, а може би тъгуваше за своите близки в града. Дойдоха Мирче и Кузо да ѝ предадат нейния дял от продадените дотогава греди, дъски, дърва и Дона им каза:

– Натоварете тия дни добичетата с дърва и ги закарайте у нашите в града. Кажете им много здраве от Дона, щерка им. Нека се топят през зимата. А за сметката – ще си я прехванем; вашето нема да се загуби.

– Лесна работа, учителке – отвърна Мирче колкото великодушно, толкова и неясно: ще си иска ли своето от тия дърва или няма да го иска.

– Не, вие ще си получите вашето – настоя Дона.

Сега тя имаше още една грижа: ще я назначат ли селските старци и тая година за учителка? Досега никой не бе отворил уста да продума. Може би старците мислеха, че щом е тук и вече е тукашна, ще си бъде учителка – нямаше защо наново да я назначават. Това беше право, но все пак... Сега трябваше тя да се грижи за семейството. Скоро ще дойде и детето...

Но Дона може би тъгуваше заради рождбата, която носеше в утробата си. Детето беше вече живо в мислите ѝ. И как започваше то, мъничкото, живота си още неродено! Първите душевни и телесни тревоги и болки, в началото на своята бременност, Дона преживя някак скришом, съвсем сама, покрай другите по-големи тревоги около Велко. Когато детето оживя и в мислите ѝ, и в утробата ѝ – тя беше и наистина сама. Какво можеше да сподели със свекърва си? Старата жена ще ѝ каже: „Ами нищо – трудна си и като му дойде времето, ще родиш.“ Скоро след заминаването на Велко тя усети първите движения на детето. Там беше то, милото, под сърцето ѝ. Тя плака в стаичката си от радост, но и от скръб: детето ѝ живееше, растеше, а беше като сираче, без баща. Емо как започваше то живота си още в утробата ѝ!

Ала във всички тия скърби и болки, и грижи, които я връхлетяха толкова млада и тъкмо когато бе намерила щастието си, във всички тия изпитания, тревоги и стракове сърцето ѝ неусетно и все повече се обличаше в твърда кора, в яка броня. В скърби и грижи се бе родила, в дълбините на студени и мрачни води, но сега плаваше по повърхнината и разбиваше вълните с гърдите си. Така тя растеше душевно, зрееше и възмъжаваше.

Тая година на Кръстовден се събра госта народ в черквата. Служба не се отслужи – нямаше свещеник, а нямаше го и Даме Скорнев да изпее поне една или две молитви. Людете влизаха в черквата, шепнеха имената на бога, на Богородица и Исуса, лепяха свеци по свещниците и се кръстеха. Пак бяха дошли повече жени и деца. Дошли бяха и старците. Дона също влезе в

малката черква, запали няколко свеци и после, заедно с всички други, излезе в малкия двор пред черквата. И пак както всеки празник старците насядаха на пейката край стената. Дона чакаше да я повикат и стоеше с жените, които се спираха около нея и я питаха за едно или друго. Някои от по-старите жени познаха в очите и по петната на лицето ѝ, че е бременна, и с топло, майчинско съчувствие, с една чудна за тия селски жени деликатност ѝ загатваха какво са познали:

– Благословила и тебе Богородица, учителке. Да си жива и здрава!

– Това е женски дел и не ще го избегне никоя жена, която се родила жена, а не безплоден камък.

– И като нас, учителке. И ни ставаши още по-мила. Аз съм родила дванайсет и нели ме виждаш, сега съм на шейсет и осем години.

Старците не я повикаха, а сам Павле Локвенец стана и пристъпи към нея с тояжката си. Отвориха му път жегите и мълкнаха да чуят какво ще каже на учителката.

– Ами, учителке, днеска е Кръстовден... Нема ли да ни отвориш утре училището? Лани по-късно започвахме, след Димитровден, но знам аз, сега е време, след Кръстовден.

– Така е, гедо Павле. В града вече са почнали. Ще отворя и аз училището, стига да ми кажете.

– Ела, ела да идем там, при старците.

Той се обърна по старчески с цялото си тяло, повлече нозе към пейката. Дона го последва.

– Повели и при нас, учителке – заговори друг от старците. – Ти си ни учителка и навсякъде ти прилича: и при жените, и при мъжете.

– Ох... – седна отново на пейката Павле Локвенец и гизна към Дона мълните си старчески очи: – Нема го, щерко, свекъра ти Даме... той те доведе миналата година. Нема го тука и юнака ти... но ти и сама си знайш... Ще те питам тука пред тия старци да чуем думата ти: съгласна ли си да ни бъдеш учителка и тая година?

– Съгласна съм, гедо Павле.

– Като лани ли – за осем лири и прехраната?

– Аз вече си имам своя къща в Рожден, гедо Павле. Нема защо да ме храни селото – да се мъчат децата да ми носят храна, но ще ви искам дванайсет лири за тая година. И аз имам къща да гледам сега, макар да сме само две жени.

Помълчаха старците, само един от тях раздвижи беззъби челюсти, гъвчеше думите си:

– Дванайсет лири... дванайсет... Не са ли много... Дъго кума с глава Павле Локвенец, преди да продума, и най-после рече:

– Не са малко пари дванайсет лири. Но кого ще търсим, като си ти тука и кой ли ще гоиде за по-малко? Ти добре си помислила за сичко, учителке. Не щеш с прехрана – така и за нас е по-лесно. За нас може да нема, но като сме дали дума, за тебе требва да има. А никои нема да ти прати само хлеб и сол. Сега и за нас ще бъде по-лесно. Учена си, добре си помислила за сичко. И ти имаш къща да гледаш, така е. Нека бъдат дванайсет лири, учителке, тая година. Нема да погази думата ни и гедо владику. А, какво ще кажете... за дванайсет лири – обърна се той към другите старци, наляво и после надясно.

– Харно... е, харно...

– Дванайсет лири... Е, харно де, харно...

Пак закупа с бялата си глава Павле Локвенец и рече:

– Иди сега, учителке, кажи на жените да пращат от утре децата на училище. А за другото – немай грижа. То си е наша работа.

Тръгнаха всички да си вървят – време беше. Тръгна да си върви и Дона сред цяла дружина жени в шарени носии, като сред ярко разцъфтял се хресталак, който се люлее от вятъра, сред тихия, ритмичен звън на сребърните и медни пари по нанизите. Питаха я и я разпитваха за училището, всяка майка питаше за своето дете едно и друго. Едва като наближи къщата и трябваше да се отдели, една от жените – баба Класурица, яка, още пъргава шестдесет и пет годишна жена с твърд, смел поглед и алени бузи – едва сега се сетиха да я попита със своя гърлен, почти мъжки глас:

– Ами къде е свекърва ти? Не беше в черква.

– Немоощна е малко от вчера – отговори Дона.

– Ее-ех... – обадиха се други от жените, – стар човек веќе... И на нея много ѝ се събра, сиромашката: мъж, си... Пуста майка! Е хайде, учителке, со здраве! Утре ще ти пратиме дечицата. Ти му мисли, а у нас вкъщи ще постихне.

Дона се отправи към къщи. Предния ден стрина Оргена легна болна, не пожела да стане от леглото и тая сутрин. Като се върна от черква, Дона отиде да я надзърне:

– Как си, майко? Още ли не ти е добре?

– Не ми е нищо, чего, нищо не ме боли. Само искам тъй да си полежа. Не ми се става, не мога да стана. И малко нещо тука, за гушата ме стиска.

– Полежи си, полежи си, майко. Почини си. Искам ли нещо?

– Нищо не искам, сине.

Старата жена утихна, като че ли не дишаше. През целия ден тъй. Дома се опитваше да я заговори, да ѝ даде нещо да похапне.

– Нищо не искам, щерко.

– Да повикам некоя жена, майко, да те види, да те полекува. Да повикам баба Класурица, тя питаше за тебе тая сутрин.

– Не, сине... Утре ще видим. Да пренощувам... може и така да ми размине. А харно е да дойде Класурица... тя умей. Ама утре, утре... Кого ли ще пратиш утре да я извика, сама си...

– Некоє от децата. Утре отварям училището. Ще гойдат деца.

Тихо лежеше в коравото си легло старата жена и така я остави Дона през нощта. Поиска само една глътка водица. Дона ѝ даде и се прибра в стаичката си. Като излезе отново на другата сутрин, стори ѝ се, че в голямата стая е някак много тихо. Спусна се в тревожно предчувствие към болната.

– Майко!

В стаята стана още по-тихо и страшно. Наведе се Дона над болната, видя лицето ѝ и позна:

стрина Скорневица беше мъртва.

Дона не бе виждала така отблизо мъртъв човек и тъй, съвсем сама. Бяха ѝ умрели някога едно сестриче и после едно братче, но винаги я изпъждаха вън, да не гледа. Като умря стрико Даме, свекърът ѝ – никой нищо не искаше от нея. Какво да прави сега? Ето и това трябваше да дойде и да мине.

Наблизо нямаше жива душа. Едно от кучетата вън, усетило присъствието на смъртта, тихо полайваше и виеше. Дона се спря близо до външната врата и се боеше да се обърне към мъртвата. И като че ли чакаше да чуе гласа ѝ, но не нейния истински глас, а някакъв друг, загробен глас. А знаеше тя, че трябваше да измие мъртвата, да я облече в чисти дрехи, да я сложи по християнски на смъртен огър. Трябваше да изпрати някого за Велко. Къде ли е той сега? Трябваше да прати някого и до дъщерите на умрялата. Дона само един-два пъти бе виждала двете си зълви, загомени в дружи села. Не, тя нищо не може да стори сама! Не смее и да се обърне към умрялата. Ще чака да дойдат децата. А беше още рано... Изеднаж Дона се сети, че очите на умрялата ѝ свекърва бяха останали полуотворени. Прокълнат и нещастен е човек, който няма в смъртния си час ръка на свой близък, която да затвори очите му! Прокълнат и нещастен... Така ли трябваше да умре тая жена, майката на Велко? Далечко бяха децата ѝ, а не беше ли и тя, Дона, нейно дете?

Младата жена бързо се обърна към умрялата. Детинският ѝ страх бе заключил сърцето ѝ. Но сега някакъв обръч около гърдите ѝ отеднаж се пукна. С разтуптяно сърце – все още от страх, Дона пристъпи, навее се над мъртвата и внимателно, като че ли да не я нарани, притисна с пръсти полуотворените ѝ клепки. Дръпна завивките. Колкото беше дребна стрина Оргена, напоследък се бе смалила още повече и лежеше с присвити колена. Дона я обърна на гръб, прибра ръцете ѝ, после, не без усилия, изпружи нозете ѝ. Като усети в отпора на старческите твърди колена, че мъртвата вече се вдървяваше, Дона отново почув-

ства в сърцето си студен, вледеняващ прилив на страх. Но само за малко. Дона пак се наведе и притегли забивките до гърдите ѝ. Спря се за миг, погледна лицето на умрялата. Старата жена сякаш беше заспала. Не, Дона вече не изпитваше никакъв страх. Тя намери восъчна свещ, запали я, приближи едно столче край главата на умрялата и залепи на него свещта. Вледата светлина на свещта прогълзя и затрептя по лицето на мъртвата, по ръцете ѝ като по студен камък. Мълчаливо се прекръсти Дона три пъти. Тя се обърна и отиде до външната врата – да я полъхне хладният утринен въздух. Не беше още всичко свършено – тя трябваше да окъпе мъртвата, да я облече в по-прилични дрехи. Негде вън се чува детски гласове – децата започваха да идват. Сега ще ги върне да съобщят в селото. Тя излезе през вратата. Няколко погранили дечица с торбички през рамо бързаха към училището. Дона ги повика:

– Днес нема да има училище, деца. Баба ви Оргена умре. Вървете си вкъщи и кажете там на вашите за баба Оргена. Кажете: учителката горе е сама.

Децата припнаха назад, към селото. След някое време по площадката се загаде баба Класурица, а после дойдоха и други жени.

Погребяха стрипа Оргена до пресния още гроб на Даме Скорнев, долу, в селските гробища в долината. Всичко мина според както беше ред и обичай, люде се разотидоха и вкъщи останаха само Дона и двете ѝ зълви – Захария, по-старата, и Босилка, по-младата. Селата и на двете бяха някъде далече из планината и бяха дошли едва на другия ден след смъртта на майка си, та веднага щом пристигнаха, погребението започна. И сега нямаше поп, та старците, доколкото знаеха, рекоха по някоя молитва.

А Велко не дойде за погребението на майка си. Тръгнаха двама души негови другари от селската чета да го търсят из планината и по околните села, но се върнаха на другия ден без него. Те бяха влезли в следите на околийската чета, но и дотам спряха. Научиха от

верни люде, че три силни потери от аскер преследваха четата от три страни и тя беше постоянно в движение, за да не попадне в обсада. Те се върнаха в Рожден – къде ще гонят Велко... Ех, бог да прости бабичката!

Двете сестри, Захария и Босилка, бяха дошли бързо, но не бързаха да си отидат, макар че бяха оставили къщи, деца. Те и двете бяха по-стари от Велко, имаха неговите сиви очи. Захария беше едра, кокалеста, над тридесетгодишна жена, а Босилка беше няколко години по-млада и гребна като майка си. Дона забеляза, че те се държаха студено, дори враждебно към нея, но си помисли, че това е от скръб. Ала като останаха сами вкъщи след погребението, Захария, както беше намръщена, изеднаж каза:

– Тамко умре, а ние не можахме да го видиме... Турци имало тогава в Рожден, не дойде никой да ни каже. Сега и майка умре, Велко тръгна с комитите... тая къща запустева.

Тя говореше уж на сестра си, но всяка дума беше насочена като удар срещу снахата, срещу Дона. А Босилка все повтаряше каквото кажеше по-старата сестра:

– Е... запустева татковата ни къща.

Дона ги виждаше за втори или трети път, но те ѝ бяха мили преди още да ги види – нали бяха сестри на Велко? Защо ѝ се сърдеха те, защо бърбеха такива укорни, неправни думи? Но нека бъде тя по-разумна от тях, нека ги погали по челото като вироглави мулета и може би ще се укротят.

– Не говорете така, сестрици... Татковата ви къща нема да запустее.

Те и двете останаха като позасрамени. После се спогледаха и Захария дигна нос към снаха си – добре, щом искаш с кротко и с благо! – и каза гласно:

– Нема да запустей, но нема да е веке наша. Ти ще си тука. Едно е таткова къща, а друго е...

– Ами сега ще ви бъде братова къща – прекъсна я Дона. – Един ден Велко ще се върне, това си е пак ваша къща, братова.

– Наша, наша, ама я ни дай ти каквото си е още

наше тука, пък ние сега си имаме свои къщи.

— Аха! — подвикна неволно Дона и млъкна. Сетне веднага догаде: — Аз не знам що е тук ваше и неваше.

— Знай се що е наше — разкърши вежди Захария. — Ето, ще отворим най-напред сандъка на майка. Ти не бой се: каквото ти се пада като на снаха, ние нема да го вземеме. Пък ти не си селянка, та да носиш от майкината руба. Ние ще вземем само това, което ти се пада. И от сандъка, и от покъщината. И ние сме родени в тая къща.

— И ние, ами... — отвърна като ехо след нея Босилка.

Сега изеднаж видя Дона колко ѝ бяха чужди тия две жени. Сестри на Велко, ето и неговите сиви очи, но те бяха дошли да ограбят тая къща, искаха да отворят сандъци, да тършуват, да делят свое и несвое. А тая къща беше вече нейна къща, сега тук тя беше господарката. Тук ще живее до края на живота си, тук ще роди детето си. И гласът ѝ прозвуча твърд и ясен:

— Аз нема какво да деля с вас. Ако има какво да вземете, Велко, брат ви, ще ви го даде един ден. Чуждо и аз не искам. Поседете, колкото искате в братовата си къща, добре сте дошли, но после вървете си със здраве.

Не очакваха такъв отпор двете сестри. Те си бяха помислили, че ще се справят лесно с тая слабичка гражданка, но сега отеднаж се укротиха.

— Ами, нели знайш, ти си учена — започна да се подмилква Захария, — сѐ ни се пада по нещо от майка, от татко...

— Да оставим сега това — прекъсна я пак Дона. — Само Велко знае какво ви се пада, той нема да вземе вашето.

Сестрите вече не продумаха за делба. И не биха имали смелост. Същия ден прелетя над селото вест, като по въздуха, че на около два часа път навътре в планината четата води сражение с потери. Дона ходеше с примрало сърце и лицето ѝ се затвори — стана от сив камък.

Два дни прекара Дона, ослушана накъм планината. Като дойде вестта за сражението, някои казаха, че от Стърмец — най-високия хребет отвъд доли-

ната, се чували гърмежите. И Дона се напругаше да чуе — там, сред тия гърмежи, беше Велко в смъртна опасност. После казаха, че сражението продължило до стъмване, че били убити четирима четници и войводата между тях. Едва късно на втория ден всичко се изясни: сражението бе продължило шест часа, убит бе само един четник, а турците бяха пренесли в града с коли ранени и убити свои люде.

През тия два дни Дона направи триднешен помен на гроба на умрялата, идваха жени и горе, вкъщи, а веднага след това сестрите на Велко си отидоха. Започна и новата учебна година, но през цялото време Дона живееше като на сън, унесена и заслушана накъм планината.

После отеднаж се видя съвсем сама горе, на високата каменна площадка. Тя си спомняше, че на помена някои от жените сами бяха заговорили:

— Как ще живееш, учителке, сама? Да идваме по една, по две да се редуваме и да те пазим поне нощем. Слезни долу да живееш, в друга некоя къща, пък сутрин ще отиваш заедно с децата на училище.

Жените така и се разотидоха, с приказките си. Подбра всяка своите си грижи, а Дона остана горе сама. Не идваше никой да я пази нощем, а тя нито помисли да слезе долу, да изостави бащината къща на Велко, да изостави своята къща. Тук ще живее тя. Няма да остави малката къща да запустее и нали Велко всеки миг може да дойде и да я потърси — къде ще я търси той? Тук, в своята къща, тук я бе оставил той и тук ще я намери. Няма да угаси тя огъня в това огнище.

Децата се събираха рано сутрин и Дона, вдадена в работата си, не усещаше как минаваше времето до късно следобед. Ала щом пуснеше учениците да си вървят, заедно със заглъхването на последните детски гласове над площадката лягаше тишина, глуха, неподвижна, сякаш тежък прозрачен похлупак. Най-напред Дона пущаше двете кучета, но те нямаше по кого да лаят и лягаха негде умълчани или пък заспиваха. Тя влизаше да разтреби къщата, да си сготви вечеря и обед за другия ден, отиваше за вода, а подир

това, на стъпване, чакаше да се приберат козите. Но що беше то — нямаше кой да ѝ цапа и разтуря вкъщи, често пъти и не палеше огън да готви, прекарваше с каквото и да е, оставаше само да прибере козите в обора. Оставаше ѝ още много време — човек не може да легне с идването на нощта, пък и сънят не идва по наше желание. Оставаше ѝ много време да седи сама със своите грижи, със скръбта си, със страховете си, да се ослушва в тишината наоколо.

През първите дни, след като се разотиваха учениците ѝ, тя като че ли оглушаваше, като че ли целият останал свят оставаше отвъд някаква стена, през която не проникваше ни звук, ни глас. После започна да долавя познатите ѝ шумове на планината и заедно с тях наоколо започна всичко да се съживява. Ето всичко наоколо беше, както преди. Дори тя сега, в своята самотност, забелязваше неща, които по-рано не бе забелязвала. Тя долавяше и най-причудливите подсвирквания на вятъра, неясния говор на гората, долавяше всяка промяна в чудната и непрестанна игра на багритите по планината, чийто тайнствен, скрит живот все по-ясно се разкриваше пред погледа ѝ. Тишината изчезваше за нейния изострен слух. Само високо горе, на каменната площадка, Дона не се чувстваше откъсната от живота. Една привечер, излязла на двора, докато високите планински върхове още пламтяха в ален слънчев блясък и небето беше бездънно море от зеленикава светлина, Дона чу далечен познат грак на птица и гизна нагоре лице: високо над нейното каменно гнездо, по прозрачните зелени вълни на небето, плаваше орел, краищата на разперените му крила загребваша слънчева светлина и проблясваха като сребърни весла. Едва ли друг някой би забелязал самотната птица в небесните дълбини и би чул далечния ѝ зов:

„Кря! Кря! Кря!...“

Дона наведе глава и се усмихна едва-едва:

— Станах другарка на орлите.

Нейният истински живот беше вътре в нея. Това беше непрестанната ѝ мисъл за Велко и тая сладост-

на, постоянна, все по-нарастваща тежест под сърцето ѝ — нейното неродено още дете. Дона следеше всяка стъпка на мъжа си из планините, летеше след него с бързите крила на въображението си и колко пъти сърцето ѝ замиреше от страх, макар да не знаеше де беше Велко по същото време и дали наистина беше в опасност. С много по-ясен поглед тя се извърщаше назад, към тяхното общо минало, проследяваше миг след миг времето от тяхната първа среща и виждаше всичко по-ясно, по-светло и отново преживяваше всичките си радости, дори негли с по-голяма сила. Повтарящата се радост в спомените хранеше душата ѝ. От някое време в непрестанния трепет за Велко започна да гори, да се засилва друго едно чувство, скрито дълбоко в сърцето ѝ. Това ново у нея чувство беше гордост. Разчу се, че при последното сражение Велко спасил с голяма смелост околийската чета от сигурна гибел. Дона се гордееше с Велко. Всеки бързаше да ѝ каже по нещо:

— Твоят Велко спасил четата, учителке. Хвърлил се напред и я превел между щиковеите на аскера. Твоят Велко, учителке...

О, такъв е Велко! Но Дона смилено навеждаше очи — не искаше да се показва горделива пред тия люде, които също се гордееха с нейния Велко и го обичаха.

Сега тя се страхуваше по-малко за него.

И още една опора имаше тя: детето. Живо беше вече то в утробата ѝ. Вечер Дона сядаше край огнището и шиеше пеленки, дрешки на детето си. Вече не минаваха по гърба ѝ тръпки, като зли, хапливи насекоми, когато вятърът пицеше в комина и чукаше като с ръка по прозорците. Скоро, скоро тя нямаше да бъде сама, скоро ще се чуе в тая глуха тишина, която заливаше и изпълаваше малката къща като придошла мътна вода, ще се чуе глас, нов и силен човешки глас. Дона сега и учениците си гледаше с по-други очи. Гледаше ги като майка и очите ѝ бяха пълни с най-хубава надежда. Погледът ѝ се спираше ту върху някоя руса главица, ту върху някоу румени, издути бузи или срещаше две блеснали, чисти и дълбоки зеници и тя се питаше: „Какво ли ще бъде мое-

мо дете? Такава ли руса коса ще има, такива ли очи?... "

Така минаваха дните ѝ: в тишина, в самотност, в копнеж. Нека минават, нека минават по-бързо, тя няма да ги спре. Нека дойде по-скоро денят, в който ще се роди детето ѝ. И сетне тя ще чака деня, в който ще се върне Велко завинаги при нея. Кога ли ще дойде моя ден? Тя ще чака, ще чака...

XII

Започнаха да падат първите слани и планината посърна опушена, като да я бяха близали бујни пламъци. Есенните ветрове прескачаха високите хребети, лудуваха из гората, брулеха листата ѝ. Катеричките пълеха дълбоките си скривалища по хралупите със зрели горски плодове, в храсталаците шумоляха лениви, натежали зайци, по жълтеещите се поляни минаваше Кума-лиса с нов лъскав кожух, сита и смирена, а по скалите насреща весело фиокаха с крила диви гълъби и гукаха издебело с пълни гуши.

Селим бей пак дойде в Рожден. Дойде пак с голяма тайфа и с цяла сюрня¹ ловджийски кучета, но той гонеше повече човешки лов. Изгърмяха пушки, тупотеха коне, дигна се кучи лай и цялата дружина на бея пак нахълта в двора на Добра Лозанова. Но моя път тя не излезе да посрещне госта си и той побутна здраво залостената врата. Заблъска тогава беят с цевта на пушката си, но вратата пак не се отвори, а се чу иззад нея гласът на Добра, тих и потаен:

— Нема да отворя, бей. Комитите ми забраниха да те приемам, ще ме убият. Но ти разбий вратата и как ще мога аз да те спра, да те върна? После ти ще ми направих още по-хубава врата. Хайде!

Селим бей хитро се усмихна. И людето му разбиха вратата с такъв шум и вик, че да се чуе из цялото село. Нададе писъци и Добра, заплака и детето ѝ, пицеще жално и старата ѝ свекърва, скрита в тъмната си дупка негде из къщи. Влезе беят най-после и Добра го посрещ-

¹ С ю р и я — множество, стаго.

на с усмивка, но моя път не беше много весела. Той разпрати по съседните къщи другарите си заедно с конете и кучетата и като останаха сами с Добра, каза:

— Наплашили те комитите, виждам аз.

— Не е това — отвърна Добра. И добави: — Мъжът ми се връща. А има и нещо друго — ще се зарадваш ли? Аз съм трудна. От тебе.

— Тъй ли? — подхвърли Селим бей нехайно, едва-едва учуден.

Сега Добра млъкна и вътрени поглед в турчина. Очите ѝ се размътиха от гняв. Тя продължаваше да млъчи и гледа бея, докато гневната мътилка в очите ѝ се изля в няколко едри сълзи. Беят като че ли нищо не забелязваше.

— Гладен съм — каза той. — Ха пригответи нещо за ядене.

Добра въздъхна и се засуети около огнището. Тя беше толкова огорчена от своя гост¹, че нямаше охота да употреби дори острието на езика си. В нейното невярно, променливо сърце напоследък се бяха набрали госта ядове и тя чакаше с нетърпение бея, за да излее пред него мъката си, да се опре на него, а той ... Най-напред дойде заповедта на комитите — да не приема бея, да скъса всякакви връзки с него, а не след дълго трябваше да се убеди, че беше бременна тъкмо от него, от бея. С настъпването на есента наближаваше и времето, когато някои от гурбетчиите се връщаха за зимата на почивка в родното си село. Тоя път и Добра получи вест, че нейният мъж ще си дойде да прекара зимата със семейството си. Тя не се уплаши много нито от заплахата на комитите, нито от нежеланата бременност, но завръщането на мъжа ѝ усложняваше всичко. Колкото и да беше лекомислена и безгрижна, невярната жена се уплаши от предстоящата среща със законния си стопанин — съруга. В грижите и в страха си тя се надяваше на всемогъщия бей — той ще я освободи от тия грижи и тревоги. Ако беят застане насреща, какво може да стори мъжът

¹ Д о с т — приятел.

и? Затова тя посрещна турчина още от вратата с всичките си ядове: и комитите, и нежеланото дете, и гурбетчията, който си идваше в несгодно време. А белят като че ли не я чуваше.

— Мръсна турска вера, поганска... — неволно прошепна тя.

— Що рече? — попита белят, разположил се край стената до огнището. И пак сякаш ѝ се подсмиваше.

— Нищо — каза гласно Добра. — Проклинам си дните.

— Ех, ех, пък ти... — махна с ръка нехайно турчинът. Обладан от внезапна мисъл, той бързо се припогизна, като се облегна на твърдата, пълна със слама възглавница: — Ами я ела с мене в града. Не щеш ли? Ще станеш кагъна. Имам три жени: ще станат четири.

Добра го погледна с бялото на очите си. И огънат, пуст да остане, и той не искаше да се подхване. Лютивият пушек пълнеше очите ѝ, тя ги разтърка с опакото на малките си ръце и каза:

— Нема да променям верата...

— Хм — засучи тънкия си мустак белят. — Имаш ли ти вера?

— Имам! Имам! — цяла се изви към него Добра със стиснати малки юмручета, кичур коса падна изпод кърпата ѝ, лицето ѝ пламтеше, а от очите ѝ бликнаха два извора. — Имам вера, турчине, хубава християнска вера, а вие, турците, сте некръстени кучета, поганци...

Белят се усмихваше глупаво, но и се поотдръпна — уплаши се от ноктите на тая малка разгневена жена. О, той я познаваше — тя нямаше ум, в нея лудуваха триста дяволи, та можеше всичко да направи! Виждаше я бе да къса в самозабрава ризата си на късчета, да разкъсва с нокти бялата си кожа, да хапе със зъби като бясна кучка. И той гизна ръце:

— Чакай, Добро... Успокой се! Аз се пошегувах с тебе малко, ти не се кахъри, бъди рахат...

Комката прибра ноктите си. Тя искаше да се владее, да се съсредоточи, да не изпуска това, което ѝ предлагаше дългоочакваният случай. Какво ще стане с нея, ако разсърди и прогони турчина? Но това беше

само един от гласовете, които говореха, шепнеха или кресяха в нея — това беше гласът на благоразумието. Тя чуваше и други гласове в себе си и други някакви сили се движеха в нея, бореа се и я тласкаха към неочаквани, немислени преди това постъпки и думи. Нейното сърце кипеше и клокочеше като моя черен котел на огъня. Тя се укроти, стана ласкава, започна да се подмилква — искаше да бъде разумна, но и сама не знаеше какво би направила, какво би казала в следващия миг.

— Какво ли да ти кажа, бей... За мене нема веке живот в село. Ако не ме убият комитите, селяните ще ме пребият с тояги и камъни. Ако и те ме не затрият, мъжът ми ще ми отсече главата.

Белят помълча и рече:

— Ще дойдеш при мене в града, казах ти. Аз ще продам гората и нема да идвам веке в туй мръсно село. Друго нема какво — така ме съветва и кадията в касабата. Ще кажа да я купят вашите тука, да я купи селото, а ако не ще — друг купувач ще намеря. Така ще се отърва от тая беля и нема да идвам повеке тука.

— Нема да идваш... — подхвана думите му Добра замислена. Сетне тя изеднаж каза: — Ами аз нели имам дете от мъжа си... Какво ще стане с него, ако дойда в града?

— Чуждо дете не ща — отвърна белят хладно.

— А... не щеш...

— И без това ще ми донесеш едно... това, що е в корема ти. А и то кой знай дали е от мене.

Добра мълчаливо го погледна, но той гледаше някъде пред себе си. Мръсно турско куче! Тя прехапа до кръв устни, за да не извика. Той я засегна жестоко. Детето беше наистина от него, а той изказваше позрение, не вярваше. Турчинът и не подозираше какъв опасен огън подклаждаше в тая малка, невярна и променчива, но буйна и страстна жена. Тоя ден и той беше напълно в ръцете на дявола.

Те замълчаха. Добра ходеше нагоре-надолу — готвеше ядене, а в очите на беля гореше все по-ясно една мисъл и той продума:

— Какво става с даскалицата...

Добра търсеше нещо в един голап, беше с гръб към турчина. Тя спря да търси за минутка и белят не видя как по лицето, по шията ѝ се разля бледност, като че ли някакво чудовище бързо изсмуква всичката ѝ кръв. Добра отговори с глух, отпаднал глас:

— Тука е...

И отеднаж я обля гореща вълна. Мозъкът ѝ започна да работи трескаво. Мислите ѝ се кръстосваха в лудешко безрежие! Учителката! Светица... Нека загине и тя! Нека се измърси от глава до пети. Ето и нейният мъж я изостави, сега и тя ще отвори вратата на бея. Умна за трима мъже, учена — всички ѝ се покланят. Нека легне и тя с чужд мъж, с турчин! Ще видим тогава какво ще каже Велко, къде ще гледа. Ех, как ще се смее Добра тогава! Нека и тя, светицата, стане курва, нека и тя зачене дете от турчина. Е, няма да има по-голяма сладост за Добра. Но защо, какво ѝ бе сторила учителката? Тя, Дона, тя ѝ взе Велко, тя... а старите жени в селото плюеха след нея, след Добра. Ето защо, ето какво ѝ бе сторил тая гражданка! Ще я видим сега дали ще устои...

В сърцето на Добра кипеше буйно и злоба, и ревност, и обида, и омраза. Но лицето ѝ придоби хитър, лукав, предизвикателен израз на сводница, тя се обърна към бея с меден глас:

— Тука е тя, учителката. И е съвсем сама горе. Двамата стари умреха, а мъжът ѝ е с комитите. Като разпусне децата, тя остава горе съвсем сама. Кои ще чуе и види? Младичка е тя и крехкучка като мрена. И мъжа си не е видела кой знай откога...

Белят поглъщаше всяка нейна дума и току се умълча. Виждаше се, че мисълта му не беше тук, той ставаше все по-неспокоен.

— Кога пуца даскалицата децата?

— Ами доста късно следобед. Те се виждат оттука, ей там по пътеката минават, дигат врева.

Млъкнаха. Но говореха ясно погледите им, всяко тяхно движение, дори и мълчанието им. Белят беше като унесен — обмисляше, кроеше и не можеше да

прикрие вълнението си, предвкушвайки отдавна желана наслада, предчувствайки постигането на една трудна, но хубава победа. Гражданка, учителка, жена на комита! Вдаден в мислите си, които се въртяха в главата му все едни и същи, той час по час преглъщаше и мокреше с върха на езика засъхналите си устни. И не забелязваше бързите, дебнещи погледи на Добра, които го близваха като пламък.

— Хайде, Добро, кога ще приготвиш яденето!

— Още малко. Ама ти си много нетърпелив...

Дона чу изстрелите и видя турците отгоре, от площадката, още като слизаха в долината. После видя как навлязоха в двора на Добра. Това беше Селим бей — нямаше съмнение.

Тя се върна в училището, децата бръмчаха, наведени над плочите и читанките си, както ги бе оставила. Тя продължи работата си, макар малко несигурно, но дори сама се учудваше на спокойствието си. В гърдите ѝ бе заседнала легена буца, но то не беше нищо — тя чувстваше, че се владее. Така се промъква понякога страхът в човешкото сърце, неусетно и коварно, или това е волята, която го потиска, не му дава да завладее човека. Дона беше сред учениците си — не ще посмеят да дойдат турците, докато са децата тук. Но спотайваният се в сърцето ѝ страх изеднаж избухна:

„Ами те, ако дойдат, ще прогонят децата! Само с един изстрел могат... Ще се пръснат дечицата като пилци.“

И тя продължаваше работата си, но вече като без душа. Децата се вглеждаха в нея. Дона улавяше вътрешните им погледи, пълни с неясно съчувствие и уплаха. Доиде и несигурната решителност на отчаянието:

„Да става каквото ще! Нема да пусна децата, докато не свърша часовете си. После... ще видим.“

Но времето не спираше. През прозорците се виждаше как се бяха удължили сенките вън. Врабчетата се събираха на ята и цвърчаха оглушително. Ниско навесеното слънце огряваше северните височини на

планината. И Дона каза с глух глас, като да беше затъкната кърпа в гърлото ѝ:

– Хайде сега, деца, вървете си. Утре пак навреме.

Тя едвам дочака да се отдалечат надолу по пътеката и последните няколко деца, върна се бързо и пусна кучетата. Сетне влезе в къщата, затвори и голямата, и малката врата, която водеше към задния двор, бутна с разтреперани пръсти железните резета, подпря здраво вратите с дърветата, кошто преди бе донесъл Велко. В къщата стана тихо и тъмно – през малките прозорчета, на кошто имаше железни пръти, едва се прецеждаше бледата светлина на гаснещия ден. Никой не може да влезе тук сега! Дона приседна на сандъка в ъгъла – нямаше повече сили да стои на нозете си, но бързо се успокои.

– Ето... децата слизат отгоре! – подвикна Селим бей, загъхан от нетърпение. Той и преди това едвам се загържаше на едно място. Пристегна силата си, взе пушката и излезе, накуцвайки с лявата си нога: – Хайде, агалар.

Вън го чакаха двама от най-верните му другари, въоръжени и те го зъби. Извикал ги бе от съседния двор и дълго ги държа вън готови. Те тръгнаха след него като верни кучета. Ако погледът на Добра, с който сподире тя бея, би бил пламък, за един миг турчинът би се превърнал на пепел.

Ала имаше и други зорки очи, и други пламенни погледи, които следяха какво ставаше около къщата на Добра. Когато излязоха тримата турци и се отправиха към пътеката за площадката горе, зад тях се чу шепот, тихи гласове, през плетища, край огради:

– Отиват горе! Ами учителката, учителката?...

Децата, които се връщаха от училище, срещнаха тримата турци и подплашени, се отклоняваха от пътя им, после бързо затичаха нагоре, по отсанината стръмнина над долината. Те се разпиха по кривите пътеки и улички, пресрещаха ги сподавени гласове:

– Къде отиват турците? Сама ли остана учителката горе?

– Сама... Сама е горе.

А горе, откъм площадката, се чуваше вече лаят на двесте кучета, отекваше на разни страни бърз и яростен. Малко по-късно горе изпукаха няколко пушки – турците стреляха по кучетата. Понесе се жален, болезнен кучешки вой и полетя над долината. По стръмнината отсам, по дворища и по пътеки се надигаха и се надпреварваха тревожни гласове:

– Учителката! Учителката!

Първа се показа – от земята ли изникна? – баба Класурица. Тук и там по пътеките след нея се загадоха и други жени, размахали ръце в отчаяние и с нарастваща смелост.

– Скоро, скоро! Да спасим учителката. Сички, сички...

Проточиха се редица от жени, върволица от мравки, спуснаха се в долината и сетне цялото село видя как баба Класурица ги водеше като царица пчела роило се улище по стръмната пътека накъм високата каменна площадка. Наизлезли бяха и турците – гругари на бея, и гледаха с глупешка почуда тая размирна, тревожна сюрсия от жени. Не се досещаха за нищо те и гледаха като овни иззад селските плетища.

Излязла бе на двора си и Добра. Тя проследи бея по пътеката нагоре, видя и децата, които се връщаха от училище, видя и баба Класурица, която поведе жените. А те, кажи го, почти всички минаха край нейния плет и нито една не обърна лице към нея, не ѝ махна с ръка да тръгне и тя с всички. Тия жени бързаха да спасят учителката от бея, а тя, Добра, го изпрати горе. Тя гледаше мълчаливо шарената тълпа на жените, които бързаха нагоре. И като че ли виждаше пожар, който сама бе подпалила – така тревожно, така лудо беше сърцето ѝ. Всичко наоколо се обърна, завъртя се пред очите ѝ в шеметна вихрушка. И вътре в нея, като в празна тъмна пещера, проеца вик, проеца нейният собствен глас:

„Що ми е сторила учителката, та искам да я погубя! Бесна кучка съм аз, проклета! Ето сички, сички тичат при нея...“

Тя гръпна забрадката си, за да се задуши, някаква

незайна сила я тласна надолу, подир другите жени.

— Отвори, даскалице!

Дона позна гласа на бея, макар да бе го чула само еднаж. В същото време, заедно с гласа на турчина, тя чуваше жалния вой на едно от кучетата, което беше ранено от турците. Всеки косъм по главата ѝ оживя и се раздвижи. Вратата, напъвана отвън, леко пропукваше.

— Отвори!

Дона стана — и сама себе си вече не чувстваше, като че ли друг някой вършеше това, което тя вършеше, — стана и отвори сандъка. На дъното, под грехите, които бяха наслагани там, беше револверът, който бе ѝ дал Велко. Тя го извади лъскав и тежък, седефът по гръжката му грееше меко в ръката ѝ, черната дупка на цевта се насочи към лицето ѝ — строга, вледеняващо студена зеница. Дона седна отново на сандъка, с револвера в скута си. Сега тя усещаше ясно студената тежест на оръжието и беше спокойна, макар да не знаеше, макар да не мислеше към кого ще насочи револвера в най-страшния миг: към бея или към себе си. А най-страшният миг идеше бързо. Вратата трещеше под силните удари отвън, дори и гърветата, които подпираха, се поклащаха. Дона се бе излъгала — вратата нямаше да изтрае още дълго. Разбойниците сега не викаха да отвори, а блъскаха вратата с пушките си и ръмжаха, ревяха разярени.

Жените се струпяха в подукръг, но доста далече от примата турци. Като че ли смелостта им стигна едва до тук. На предната редица беше баба Клисурца и гледаше с избледени старчески очи как насилниците разбиваха вратата. И тя първа пристъпи с половин стъпка.

— Ще разбият вратата! Ще разбият вратата!... — шушукаха, стенеха в уплахата си жените, притиснаха се към баба Клисурца.

Тя отново пристъпи. И тъй, докато беше по-далечко, продума несмело:

— Ама какво правите там, ази? Ще уплашите

жената! Учителката ни... ще я уплашите.

Обърнаха се и примата турци, с пушките си в ръце, задъхани, потни.

— Какво, какво! — изкрещя боят. — Я се махнете, че да не ви подпаля кошулите с някой фишек!

Обърнаха се отново и примата да блъска вратата, но сега някак отпуснато, като че ли отеднаж умора пресече ръцете им. По песъчливите камънаци зад тях се чуваше скърцащият шум на предпазливите стъпки на жените, които се приближаваха по някакъв общ подтик. Озъби се гневно боят, тръсна главата и насочи пушката си към тях.

— Ама още ли сте тука, мори! Ей сега майчицата ви ще разплача!

Жените се спряха, притиснати една до друга, обградени сега с жив плет примата турци пред вратата. Баба Клисурца беше пак на предната редица и викна с дебелия си глас, като че ли гърлото ѝ отеднаж се отпусна:

— Какво искаш да правиш ти, бей! Нема да ти дадем учителката!

— Нема да ти дадем учителката! Нема... — надигнаха се един през друг крясъци, живият плет около турците още повече се приближи и съгъсти.

Повече и нямаше накъде — турците бяха здраво притиснати, оставаха сега само да се сбият с жените или да стрелят в тях. Седим бей тупна с приклада на пушката си на земята и се подпря с две ръце на цевта ѝ, позеленял от яд, аленият му фес се бе смачкал, лъскавият копринен пусиол се размахваше пред очите му.

— Какво искате? — продума той с отпаднал, хриплив глас. — Хайде вървете си, откъдето сте дошли, че сички ще ви изчукам! Как смеете вие да...

В същия миг стената, що бяха образували жените, сама се разтвори и в тясното място пред вратата се втурна Добра, задъхана — душата ѝ ще излезе, с разрошени коси. Лицето ѝ беше пребледняло от вънание и умора, очите ѝ пламтяха. Тя протегна две ръце към бея, малки и бели, кротко докосна гърдите му:

— Хайде, Селим бей, немаш работа тука. Аз те излъгах, учителката не е тука. Ето, сички тия жени ще ти кажат, нема я тука учителката, излъгах те аз, да ти се посмея.

— Нема я, нема я тука! — чуха се и други гласове.

Добра лъжеше — това знаеха и турците, и жените, — тя лъжеше, за да може Селим бей да се оттегли с... чест. Той се огледа, погледна и другарите си — нямаше друг изход. Какво — да избие ли всичките тия жени? Те бяха може би повече от петдесет-шестдесет и биха го разкъсали заедно с двамата му другари. Живата стена пак се разтвори. Жените чакаха мълчаливо. Боят изръмжа нещо на своя език и си тръгна. Другарите му го последваха.

Добра го проследи с очи, после се хвърли на вратата и заудря с малкото си юмруче:

— Излез, учителке, не бой се! Отидоха си турците.

Тогава баба Класурица протегна ръце, вкоча криви пръсти в пояса на Добра и я гръпна:

— Хайде и ти си върви с твоя бей! Хайде, никаквице!

Загърпаха я и други ръце и Добра отхвъркна далеч от вратата. Около нея веднага се сключи тесен кръг от ръце и нозе, които се присвиваха и размахваха, готови да ритат, да грацят, да късат...

— Хайде, никаквице! Курво! Ти си ги пратила поганците тука, а? Знаехме си ние! Курва, турска пачавра...

Добра се присвиваше все повече, сякаш да изчезне, колената ѝ се подгъваха и ако в тоя миг само една от жените я удареше или само да я гръпне с два пръста — за няколко минути би била превърната на кървава грипа. Но се чу над засилващите се викове и крясъци един глас, познат на всички жени:

— Не, не, не! Оставете я! Моля ви се, жени! Бабо Класурице, всички вие, сестрици... Оставете я! Моля ви, ето...

До Добра, както я бяха притиснали жените, се изправи Дона. Жените се разколебаха, не знаеха какво да правят, а в това време учителката изгърпа встрапи Добра и застана между нея и разярените селянки.

— Що правиш, учителке — нагада вик отново баба

Класурица и пак протегна ръце като железни куки. — Дай я насам тая гждаия! Ние ще я наредиме, нели ѝ се каза да не пуца при себе си поганците...

— Не, бабо Класурице! — прегради пътя ѝ с разперени ръце Дона. — Оставете я да си върви заради мене! Оставете я, бог ще я съди... Хайде, върви си. Вързо! — обърна се тя към Добра и я побутна на към пътеката.

— У-у! — викна някоя от жените. — У-у-у! — развикаха се всички жени там с грозни гласове: — У-у, курво...

Добра повлече нозе с наведена глава, а ръцете ѝ висяха като пречупени.

Смрачаваше се.

— Ще пиеш ли още едно кафе, бей? — попита Добра.

За втори път подканяше тя бей да пие още едно кафе след вечерята. Боят седеше край огнището, изпружил нозе, и мълчаливо пушеше. Те бяха сами в стаята. В съседната стая спеше детето на Добра, там беше и старата ѝ свекърва. Тихо беше в цялата къща. Само нощният есенен вятър виеше настойчиво и досадно в комина. Добра се погрижи да остане сама с бей след вечерята, а сега като че ли и двамата се отегчаваха. Всъщност всеки един от тях беше твърде много зает със себе си.

Селим бей беше нацупен като дете, на което са отнели любим сладкиш. Учителката и тоя път се изплъзна от ръцете му. И колко глупаво я изпусна — трябваше да отстъпи пред няколко жени! Той я желаше не само защото беше млада и хубава, но още повече защото беше гражданка и беше жена на един комита, на Велко Скорнев, който осакати лявата му нога. Не беше свикнал боят да претърпява неуспехи, не беше свикнал да се отказва от прищевките си. Ама... Той пак ще се качи горе! Само тая грака тук все ще му пречи — и той хвърли враждебен поглед към приятелката си. Добра бе започнала да му дотяга. И това дете сега, а той не знаеше дали наистина е негово. Нямахме кеф тая вечер Селим бей.

Добра улови злия поглед на бей. Заседнала бе тя ка-

то дива круша в преситеното гърло на турчина. Нека. И тя му се бе наситила и преситила. Стига вече — край! Добра бе надянала маска на смирение и кротост, дори и гласът ѝ приличаше на котешко мрънкане. А в същото време в нея ту бушуваше буря, ту мисълта ѝ с едно страшно спокойствие решаваше съдбата на нея и нейната собствена съдба. Да беше турчинът по-внимателен, той би забелязал в погледа ѝ, колкото и да се прикриваше тя, би забелязал и опустошителната дива сила на бурята в душата ѝ, и късите мрачни затишия на тая страшна буря. Когато Добра покани за втори път бея да му направи още едно кафе, тя бе решила вече да сложи смъртоносна отрова в кафето.

— Хайде, направи още един кафе — каза беят след продължително мълчание, без да я погледне.

Добра усети как пропъзля мраз от сърцето ѝ през цялото тяло до върха на пръстите ѝ. Това беше един дълъг миг. Тя сложи спокойно в джезвето кълцана захар, сложи три лъжички кафе — беят обичаше по-горчиво кафе — и след като хвърли към него поглед, бърз като светкавица, сипа в джезвето и някакъв прахец. Сетне студена вода — кафето да се вари бавно, за да хване хубав каймак.

Добра ходи нарочно в града, за да купи отровата. Тя не бе мислила преди това за отрова и смърт, но щом получи вест за връщането на мъжа си, отиде и даде цяла жълтица на един турчин билкар.

— Искам да отровя две кучета — каза му тя в неговото затулено дюкянче. — Едри, силни кучета. Имаш ли такава, по-силна отрова?

— Имам. Ще отровиш две кучета с нея.

Той прибра жълтицата и даде на младата селянка отровата със спокойно, безстрастно лице. „Ти искаш отрова за кучета — ето! Силна, люта отрова. С нея ще отровиш и десет кучета, но ти можеш да отровиш и себе си, ако искаш. Ако ме попита някой, ще кажа: — Продадох ѝ отрова за кучета.“

Добра се върна в Рожден и скри отровата. Мислеше тя да отрови мъжа си, щом си дойде и щом започне да я съди. Но и според това — дали я обхващаше

страх от мъжа ѝ, или бременността ѝ готвяше, или я обхващаше лошо настроение, или жажда за хубав живот, тя един път мислеше да отрови мъжа си, друг път себе си, трети път и себе си, и него. Или може би няма да отрови никого. Ами беят лесно ще я отърве от вече ненужния и опасен съпруг, чийто образ бе достатъчно избледнял в нейната памет! В душата ѝ ту се надигаше горчива мътилка, ту се понасяше тя в своето лекомислие като перушинка, подхваната от вятъра. Но отровата стоеше скрита в сандъка ѝ.

Бурята започна, когато Добра видя как всички рожденски жени бързаха, тичаха да спасят учителката. Изпълни се душата ѝ с черен мрак и в него избухнаха светкавици, а кръвта ѝ шумеше, бучеше като придошъл порой.

— Защо съм! Защо съм жива!...

Една е тя в цялото село — прокълнатата, презрната. Комитите — всички ги наричат народни люде, тръгна-ли са по народна работа. И те я съдиха и осъдиха. А тя — напук! Не устоя да не приема турчина. Накара го вратата да разбие. За всички иде съд — ето тя сама се съди. Не дочака мъжа си, стопанина си. Всички други жени, които имат гурбетчици, чакат мъжете си по години, по две, по десет години, ако трябва. Чакат, съхнат и вехнат, младост прегаря — чакат. Такава е орисията — като дойде, ще чакаш, ще гориш, на пепел студена ще се превърнеш. Тя не дочака, а сега мъжът се връща и сметка ще поиска. Дай сметка! Чисто ли е сърцето ти? Не е чисто. Турчин прибра в къщата си, с турчин спа. Ами не пусна ли при себе си и Никола Гърбев, и Стоян Крондир, който може и баща да ѝ бъде — тоя дългол с червен врат и с две педи мустаки? Тя, никаквицата — една в цялото село. Разпри се дигнаха по много къщи заради нея — мъжете пощуряха, а на нея ѝ беше весело. Ще мине мъж по пътеката, а тя знаци дава, да го подлуди. После пък турчинът. Дай сметка за всичко!

— Защо съм жива!

Тя ще умре, трябва да умре. Ето, ясно стои пред нея, пред очите ѝ. Кафето ще се свари, ще налее две чашки — една за бея и една за себе си. Това се пада на

тях двамата, няма друго. И той бесен побеснял, цялото село плаче от него. Само тя се намери да тръгне с него и негово дете носи в утробата си. Ами нейното дете – това, дето спи сладко в другата стая? Какво ще стане с него? То ще я потърси утре и няма да я намери. Тя ще лежи тук мъртва, с вкочанени челюсти.

– Ах, боже, боже...

Няма да те чуе бог тебе! Никою не си мила ти. Всички тичаха да спасят учителката и ти отиде, а тебе с камъни ще те убият. Няма за тебе живот на моя свят. Комиштите ще те убият, Лозан ще те убие, жените ще те разкъсат. И боят те гледа като престояла гозба. Умри си, умри си по-скоро! Скрий се в гроба, да не те виждат люде...

– Страх ме е! Страх ме е?

Сама в гроба под земята. Тежи, тъмно е, студено. И червеи пълят, змии под земята, в тъмното...

– Ах, боже!

Няма да те чуе бог, никой няма да те чуе. Ето, кафето ври в тенекеното джезве. Ври, надига се. Ти няма къде да бягаш, няма къде да се скриеш. Комиштите ти забраниха да пуцаш бея – ти го пусна. Мъжът ти си иде и ще си дойде, сметка ще ти поиска. Ти сама каза вчера, че си изпратила бея при учителката – жените с нокти ще те разкъсат. Боят ще си отиде и никой няма да те спаси, да те пожали. Ами иди при бея в града, стани, казана, потурчи се!

– Не, не! По-добре да си умра. Секи ще каже: такава беше тя, никаквицата, и най-сетне отиде и се потурчи. И боят, колко ли ме иска – да бъда там служиня на жените му! Не, барем това няма да направя – да се откажа от детето си, от християнската си вера. Дотук – стига. Ето кафето, надига се. Дали няма да го познай боят!...

Порой бучеше в нея, мълнии прорязваха състиялия се мрак в душата ѝ. Тя се прокланаше, плачеше от скръб за себе си, плачеше от страх пред смъртта, плачеше горко за детето си. Ала друга една сила стоеше над всичко това – една обладала мозъка ѝ мисъл, властна и неотразима, едно взето решение или

това беше лудост, беше една станала вече разруха в душата ѝ. Бледата маска на лицето ѝ не се променяше, студеният пръст на ръцете ѝ не трепереха. Тя спокойно наля кафе в двете чашки, подаде едната на бея, а другата придърпна към себе си.

После стана, сякаш докато поизстине кафето ѝ, отиде и заключи входната врата, която още през деня другарите на бея бяха поправили; завъртя ключа два пъти и го взе, скри го в пояса си.

– Що заключваш, рано е още – рече боят.

– Нека... по-добре. Нели сме сами...

Оглежда стаята – търсеше ли нещо? Не, тя се прощава с живота и дано още малко, още една минутка да продължи своя живот... Тая стая ѝ беше толкова позната, но сега ѝ изглеждаше по-нова, по-светла, по-широка. Да можеше да погледне вън, но вън беше тъмна нощ и студен вятър лудуваше в тъмнината. Е, хайде, стига вече...

Тя сви отново коляно пред огнището, дигна чашката с отровното кафе. Не можеше боят да забележи, да познае по движенията ѝ, че тя бе тръгнала вече към гроба.

Шумно сръбна турчинът от чашката си. Още един път.

– Хъм... горчив си го направила...

Сръбна и Добра от своята чашка и не усети с изстиналите си устни горещо ли беше кафето, горчиво ли беше.

– Ти нели го обичаш по-горчиво – каза тя и всичко беше, както винаги. Дори и в нея самата всичко затихна в тоя миг.

Изпи кафето си Селим бей, макар и без услада, изпи своето и Добра. Изеднаж, в ушите ѝ, или в самото ѝ сърце, се надигна страшен писък:

„Майчице! Сега ще умра...“

Тя скочи. Боят я гледаше учуден. Добра избяга в съседната стая и тръшна вратата. Отиде да види още еднаж детето си и не се върна вече. Там я намериха на другата сутрин, легнала ничком го

леглото на детето си, мъртва, с помодрели устни.

А белят бе умрял до заключената врата. Опитвал се е да излезе вън, да повика другарите си. Дрехите му бяха разкъсани и се виждаше как се бе борил със смъртта. Никой не бе чул нищо през нощта. Само кучетата из околните дворища бяха лаяли през цялата нощ.

XIII

Мнозина вече люде, дори и сред тия, които стояха по-далеко от революционното брожение, усещаха, че над цяла Македония се надигаше буря. Също като пред буря, от всички страни по хоризонта бяха се задали облаци, далечно най-напред, после все по-близо, пълзяха насам, натежали от вода, бързаха да се слоят, тъмнееше хоризонтът, прорязваха го все по-често светкавици, чуваха се тътнежи, приближаваха да се слоят тъмните облаци от всички страни и да се изляят над цялата страна в кървав порой, сред огън и гръм.

Поради аскера и заптиетата околийската чета рядко се отбиваше в Дебрища, но през последните няколко месеца тя влезе три пъти едно след друго в селото. А не беше сега, както някога – да влезе и излезе цяла чета едва ли не пред очите на цялото село. Сега близането на четата създаваше много грижи и тревоги. Нараснала бе тя двойно и тройно, трудно беше да се крие и да се храни, излязла бе и заповед от Цариград – да се унищожава всяко село, в което се открие комитска чета. На тия зачестили близания в Дебрища най-много се противеше Милош Ванков.

– Какво правите вие – караше се той с войводата и с Наумов, – селото е пълно с турци! Ще се излъже некой да каже, некое дете ще продума, а немам вера аз ни в Ничови дори. Ами ако дочуе за вас Анте Богев, ханджията?

Войводата и Наумов все това отговаряха:

– Тъкмо затова идваме в Дебрища: че има турци. Най-сигурно е тук да се скриеш, в самото свърталище на врага. Ще те търси и гони навсякъде, а най-малко ще се сети да те потърси в своето леговище.

От нашите вие ще ни пазите, това е ваша работа, нели сте комитет и толкова много люде.

– Планищата е за вас – настояваше Ванков. – Времето е още хубаво, шумата по горите още не е окапала.

Сърдеха му се и не му се сърдеха. Той беше прав в страха си за селото, за четата. Но пак той най-много тичаше да настани комитите на по-сигурно място. А бе дошло тежко време за четите. Плъзнали бяха навред големи турски потери, ходеха по пътища и пътеки, влизаха по селата, мъчеха селяните да ги хранят и поят, още повече ги мъчеха да им казват къде са комитите. Полската чета на Гьорета Павлев пребяга и тя в планините, опита се и тя да влезе еднаж в Дебрища, но я препратиха по други села. За нея беше най-трудно сега да се движи из полето, нямаше де да се крие. За потерите беше по-лесно да кръстосват полето, от едно село в друго – планините бяха страшни със своите долища и гори.

Дебрищият аскер също не се задържаше много в селото. Дигаше се през ден, пред два, ходеше по целия Железник и се връщаше пак само за няколко дни да си отгърне за малко в казармата. Войниците се уморяваха от честите походи из планините, бояха се от комитите и бяха зли, та селянин не смееше да им се изпречва на пътя.

Дебрищани пак затваряха с лостове портите си и селото се съживяваше едва когато аскерът тръгнеше на поход. Но пък често се случваше да се отбие в селото друг аскер, друга някоя потеря, на път към размирните железнички села навътре в планините.

Понаплашиха се много люде в тия тревожни дни, а имаше някои, и най-вече между младите, които се радваха несдържано при тия стракове и тревоги. Бояха се някои от мъки, смърт и гибел, а други се радваха, че борбата се разгорещаваше. Милош Ванков се караше и на едните, и на другите. Към края на лятото, през последните му дни, Дебрища едвам избягна своето може би пълно унищожение. Настанало бе такова време.

Случи се тъй, а не беше никак чудно по ония дни, че

така се случи – за по-малко от едно денонощие в Дебрища влязоха двете чети, околийската и полската, върна се от потеря дебришкият аскер, влезе в селото и друг аскер докъм двеста души. Най-напред прати вест полската чета. Беше скоро след полунощ, на един от прозорците на долния кат на Веляновата къща тихо се почука. Кузман Велянов веднага скочи – позна кой чука на прозореца му. Въведе той в къщата си Йолета Ягрев. Току-що пристигнала в кошарата му край селото четата на Гьорета Павлев. По следите ѝ вървяла голяма потеря. Гьоре Павлев искаше да се скрие в Дебрища. Излязоха незабелязано Кузман и Йоле – близостта на казармата до къщата на Кузман беше толкова опасна, колкото и полезна за такива случаи. Ходиха те двамата по селото в тъмнината, дигнаха от леглото още неколцина от людето на Организацията и далече преди да се раздени, въведоха четата в селото. Полската чета сега се състоеше от осем души – пораснала бе и тя, макар това за нея да беше най-опасно. Настаниха я в две къщи в градската махала, както я наричаха, понеже беше между реката и пътя за града. Наредиха и стража да пази гостите и двамата мъже се прибраха по къщите си.

Едва ли беше минало един час време и Йоле Ягрев пак почука на прозореца на Кузмана.

– Нема спане тая нощ – каза Йоле. – Колко остава още, докато се раздени...

Сега те трябваше да посрещнат околийската чета – двадесет и шестима бойци. Настаниха и нея в градската махала, в шест отделни къщи. Тая махала беше най-сгодна за такива гости: беше най-отдалечена от казармата, също и от чаршията, дето беше пък леговището на заптиите. Преди да се разделят, почти на разсъмване, Кузман каза на Йолета:

– Сега само господ да ни пази. Стане ли нещо, целото село ще отиде.

– Не може да им се откаже – отвърна Йоле. – Потерите по петите им вървят. Не се трай веке, Кузмане! Не ще изтраем още дълго така...

Скоро след като се раздени, прибра се в казармата си дебришкият аскер; цяла седмица беше по Железник. Които дебрищани знаеха за двете чети в селото, попоглеждаха изпод вежди накъм казармата и тихо въздъхваха или поклащаха глави:

– Хм... Де да видим какво ще излезе.

Едва-що бе започнало да бие клепалото за вечерния същия ден, току се зададе по пътя откъм града чернило от аскер и се изсипа в селото, напълни се целият селски площад. Бяха към двеста души аскери, уморени от дълъг път, потънали в прах. Бинбашията им веднага прати в казармата да питат дебришкия юзбашия дали не може да се прибере там и тоя аскер. Юзбашията отказа: войниците му били преуморени, нека бинбашията настани своите войници в селото, по къщите. Тогава бинбашията потърси коджабашията – кмета на селото. И нямаше търпение да чака, а накара едно заптие да го заведе при Анте Богев – ханджията.

Посрещна го Анте на вратата на хана си и както винаги, с позапретнати ръкави на джамагана си, препасан с тънка вълнена престилка, макар да имаше двама слуги и вече отдавна нищо не похващаше. Той беше нисък, много шишкав човек, с двойна гуша и малки, съвсем бели вече мустаки, а ниско над очите му беше натиснато плитко фесче с кирлив край и пискюл, който се клатушкеше на едната му страна. С тоя пискюллия фес Анте Богев искаше да прилича на гражданин и винаги го носеше така натиснат над очите си, като да беше някакъв особен знак. Той дишаше тежко, гърдите му непрестанно свиреха изтънко, жаловито и някак отделно от гласа му.

– Ти ли си коджабашията? – попита бинбашията на турски.

– Аз, забит ефенди – отговори Анте, а гърдите му като ехо: „И-хуи-и!“

Той гледеше офицера спокойно, без страх със старческите си очи, опулени и мътни.

– Веднага ще ми намериш помещение за аскера – каза бинбашията и посочи с ръка: – Тук, в хана, пет-

гесет души, а другите ще настаниш по къщите.

– Всички ще удам по къщите, забит ефенди. Ханът ми не е казарма. Утре е пазарен ден тук, ще дойдат селяни.

– Ти слушай както ти казвам аз, коджабашу!

– Слушам аз и аскерът ти няма да остане на открито, но в хана няма да пусна аскер, забит ефенди. „И-хи-и-и!“ – свиреха още по-силно гърдите на стария ханджия. Той добави: – И аз съм царски човек, забит ефенди. Ти бъди рахат.

Той говореше добре на турски и не се боеше от турците, беше познат техен приятел. Бинбашията мълчаливо се отдалечи към селския площад и остави ханджията сам да си прави сметката. А той, Анте Богев, дръпна ръкавите на джамадана си, разпаса престилката си, както правеше винаги, когато излизаше от хана. И викна на единия от слугите си:

– Иди кажи бре, на тоя въшльо, Кротцето, да дойде веднага тука!

Кротцето беше негов послушен помощник в селските работи и той нищо не започваше без него. Чакаше го ханджията и сега пред хана си – нека почака малко и бинбашията. В това време пред ханджията неочаквано се изпречи един млад момък.

– Дедо Анте, в градската махала аскер нема да пращаш – рече му той бързо, тихо, но колкото говореше устата му, още повече говореха и очите му, и цялото му лице – строго и зло.

Старият ханджия спря върху него втренчения си мътен поглед, помръднаха мустаките му, а гърдите му свиреха пискливо: „И-хи-и-и!“

– Кой си ти, бре? – викна ханджията. – Ти ли ще ми заповядваш що да правя? Аз и от забитина не се плаша.

– Наредено ми е да ти кажа – прекъсна го младият човек. – В градската махала аскер нема да пращаш.

Ханджията поприсви очи, сякаш го гледаше отдалеко, пискюлът на феса му се поклати:

– Аха! Разбрах: комити има там, нели?

Младият човек стискаше зъби и току изсъска:

– Може и да има. Чудо ще направиш, дедо Анте. И не викай, не викай!

– Чудо не, ами чудо! – викна още по-високо ханджията. – Вие искате да погубите селото, хаирсъзи с хаирсъзи, а не аз! Пуснали сте комитите в селото – ха сега да видим! Триста души аскер има тука. Нека ги изловят, нека ги избият, да миряса светът от них...

Младият момък изчезна. Той влезе в работилницата на Кузман Велянов. Там бяха и Борис Глаушев, и Милош Ванков. Младият човек им каза уплашен:

– Не дава дума да му се продума. Вика. Заканва се. Нека ги избият, вели, треста души аскер има в селото!

– Какво! – викна глухо Ванков и кръв бързо нахлу по врата и лицето му. – Искане да ги предаде ли? Той е луд! Но може, може тоя мръсен чорбаджия да извърши некая гадост.

Кузман стоеше сред дюкяна си замислен и въртеше очи, види се, не знаеше какво да измисли. После каза:

– Да му го изпратим Йолета или друг некой от селската чета. Ще направи беля тоя вешер, голема беля ще направи.

– Не, не – възрази Ванков. – Не Йоле. По никакъв начин! С него по-голема беля може да стане.

– Отдавна е време Йоле да му види сметката на тоя гъртак.

Обади се Борис:

– Аз ще удам при него.

И излезе. Ханджията викаше пред хана си със зачервено лице – Кротцето още не беше дошъл, но Анте се гневеше повече на селските комити:

– Двайсет лири ми взеха! Сега сички ми пагнаха в торбата! Ще ги затрия до корен! Дошли са да ме заплашат... Парите си искам аз!

Борис се приближи:

– Дедо Анте...

– А, и ти ли си дошъл? Остави баща си в града и стана селски зет! Знаем те аз и тебе. Що, и ти ли ще ме молиш за них? Парите, чуваш ли, парите ми върнете, двайсет лири злато!

Старецът викаше като безумен, като че ли искаше да го чуе цялото село, и не се знаеше докъде можеше да стигне той. Борис пак започна:

– Дедо Анте, успокой се. Ти сам помисли...

Ханджията не го слушаше и продължаваше да вика. Започнаха да се събират люде наоколо. Борис се върна в дюкяна на Кузмана.

– Дедо Анте наистина е полудел – каза той. – Вика и само да го чуят турците – всичко е свършено. А може да отиде и направо да им каже. Парите си иска. Иска да му върнем двайсет лири.

По селото бе тръгнала вече мъгла: нещо лошо ще стане! Комити имало в селото, затова е дошъл аскерът. Раздвижиха се люде по улиците, уплашени, развънчуващи. Някои се спираха пред работилницата на Кузмана, дори надгъртаха вътре: да узнаят какво става или чакане заповеди. Тогава Кузман разпаса мечинената си престилка и както си беше със запрети ръкави, отпраща се към вратата. Едва от прага се обърна да каже:

– Вие почакайте...

Той мина бързо пред хана на Анте Божев – нямаше откъде другаде да мине, и отмина нататък, а старецът го сподари с нови викове:

– Ето го и баш комитата... Сега ще ви оправя аз. Парите си искам, брей, или майката ще ви заплача!

Кузман не се обърна и да го погледне. Малко по-надолу, в една съседна улица, беше къщата на ханджията. Кузман се запъти нататък. Улицата пред къщата на Анте беше пуста. Той се спря пред портата, побутна я леко; вътре в двора, недалеч от портата, си играеха внучетата на ханджията – две момиченца и едно момче на около четири или пет години. Кузман побутна още повече портата, огледа широкия двор: не се виждаше никакъв друг човек наблизо. Откъм двора на двора се дочуваше глухо ръмжене на куче, подрънкваше там и синджир. Кузман знаеше, че Анте Божев държеше зло куче и затова денем го връзваха със синджир. Той влезе бързо в двора, приближи се към децата. Кучето нататък излая и повлече синджира си. Куз-

ман се навее, взе момчето в ръцете си и го дигна. То го погледна учудено, зяпнаха в него и другите две деца.

– Хайде при дедо – рече тихо Кузман и се помъчи гласът му да бъде ласкав. – При дедо Анте...

И той се върна с бързи стъпки към портата. Кучето след него лаеше и се дърпаше яростно на синджира си. Кузман излезе от портата и се запъти не към чаршията, а по обратна посока.

Момченцето беше единственият внук на Анте Божев: умрял бе преди няколко години единственият син на ханджията, бащата на малкото момче, та то беше негов единствен мъжки наследник. Малко по-късно пред стария ханджия се изпречи същият момък, който пръв го предупреди да не настанява аскер в градската махала, и му рече:

– Внукът ти е в сигурни ръце, ама ти нема да го видиш никога, ако пратиш аскер в градската махала.

И отмина. Анте Божев се загледа след него, след това лицето му, колкото беше румено, цяло се покори с тъмночервени, сини петна. Досети се той какво бе станало и викна:

– Ах, вашата майчица! За сърцето ме уловихте... „Их-и-и-и!“ – свиреха сякаш някъде встрани гърдите му.

Кротцето още не беше дошъл, но Анте Божев се спусна сега сам да настанява аскера. Настани го в чаршийската махала, по горната махала, пусна и в хана си аскер. Към градската махала дори се боеше да погледне. Едва когато настани аскера, отнякъде изскочи пред него Кротцето, опулил уплашени очи. Той беше много беден човек и все като уплашен, но се чувстваше щастлив, когато тръгнаше из селото като помощник на коджабашията. Тоя път бе закъснял някъде и дотича запъхтян. Анте го блъсна с лакът:

– И ти ли си против мене, бре! Къде беше досега... – Хвана го за ръкава, дръпна го към себе си. – Иди кажи – изръмжа той в лицето на помощника си, та го напръска със слюнка, – кажи на Кузман Велянов, че сичко стана по нухна воля. Чува ли? По нухна воля.

– Отивам, дедо Анте.

След малко Кротцето се върна с отговор:

— Кузман рече добре. И рече още, че то тая нощ ще преспи у добри люде. Така рече Кузман: ще преспи то у добри люде.

Гърдите на ханджията свиреха остро, но той нищо не отвърна. Погледа една минутка Кротцето с презрение, с безсилна ярост и се отправи към дома си. Снаха му вече за трети път пращаше люде да му кажат, че внукът му бе изчезнал. Отиде той да я успокои и ръмжеше глухо под носа си.

През нощта и двете чети се измъкнаха незабелязано от селото. Цялото село бе узнало какво ставаше тоя ден и тая нощ в Дебрища. Не узнаха нищо само турците.

Още в зори на другата сутрин някой почука на портата на Анте Боев. Излезе да отвори сам ханджията и пред портата намери внучето си само, като да бе паднало от небето.

Скоро след като прекара едно тревожно генонощие в Дебрища и след като бе ходил някое време с четата си по Железник, Гьоре Павлев се реши пак да слезе с дружината си в полето.

— Да видим какво става по нашите села там — рече той. — Ще ни забравят людето. И агите са позагубили сега дирите ни...

Той се бе оттеглил в Железник, за да запази четата си, но все мислеше за района си, за полето. Гложеше го мисъл, че бе побягнал, че бе изоставил верните си люде из полските села. И още преди да се реши да се върне там, той бе казал еднаж на другарите си:

— Е, харно... ние тука, в планината, ама да не мислите, че на тия там долу, в полето, им е много лесно да се разправят секи ден с турците!

Дружината му беше все от полски селяни, та и те все към полето гледаха от планинските стръмнини. Започваше и времето да хладнее горе, в планината.

Една нощ четата на Гьоре Павлев мина пак край

Дебрища и по местността Разполе, близо до това село, се спусна към полето. На това място планината се разтваряше и оттук беше най-късият път за полето, през все по-ниски ридища надолу. Нататък, в подножията на тия ридища, имаше две турски села — Бегово и Раздел, но четата изви далечно встрани.

Гьоре Павлев повеле дружината си направо към Койнево. Сега той, след толкова време, нямаше връзка с полските села и реши да влезе най-напред в това село. Псовисал бе Селим бей, а може и кехаите му, и поляците му да са се махнали от Койнево. Четата влезе в селото късно след полунощ и се настани в къщата на дядо Марко Митрев.

Зарадваха се селските люде на четата. И как бяха я усетили — още щом се раздени, къщата на дядо Марко се изпълни със селяни, та някои от четниците се сърдеха, че не ги оставяха да поспят след безсънната нощ.

— Е-е, момчета — успокояваше ги сам дядо Марко, — ами откога не сме ви посрещали... Ще си поспите днеска, ще си поспите...

Радваха се от сърце селските люде, гощаваха гостите си гости, но Гьоре Павлев забеляза, че и страхът у тях бе станал по-голям. Той попита:

— Идват ли често турци, потери...

— Идват, ами... Кажу го, секи ден.

— А в кулата има ли турци?

— Само това куче, Ибраим ага. Само той е още в кулата.

И тъкмо той, Ибраим, кехаята на Селим бей, случайно бе забелязал в лунната нощ четата от прозорците на бейската кула. Той не се реши да отиде през нощта да предаде комитите, а се затвори по-здраво в кулата. Селяните веднага бяха сложили стража да пази четата и да следи кехаята. Като видяха, че турчинът и на другата сутрин не излизаше от кулата, те се успокоиха, а не се досещаха, че той се криеше в кулата от страх. Не попита за него вече и Гьоре Павлев, като му казаха, че стражата го следи.

Не се случи нищо докъм обед. Четниците почива-

ха скрити в пондилото на дяго Марко Митрев, селяните се пръснаха по работата си, стражите бдяха, а Ибраим ага бе залостил всички врати на бейската кула и шареше на всички страни с котешките си очи от високите прозорци на кулата. И пак той видя пръв, като се зададе аскер откъм шосето между Пресна и Витоля. Аскерът стигна до Сърпец, остана там една част от него, а друга една част от около петдесет души се запътиха към Койнево. Едва сега забелязаха аскера и стражите, които пазеха четата, и един от тях побърза да съобщи на Гьорета Павлев. Наскачаха осмината комити, поприбраха се, попристегнаха се, но нямаха време да излязат вън от селото, нито пък беше възможно посред бял ден да се скрият незабелязано някъде из полето. До Сърпец не беше далеко, аскерът бързо се приближаваше към Койнево. Гьоре Павлев и сам видя аскера от едно прозорче.

— Не е много — каза той. — Трудно ще му бъде да обсажда селото и да претърсва къщите. За лапане идва тука. Иди, дедо Марко, настанете го с коджабашията по другите къщи. Ние тука ще си останем, в пондилото, и нека секи си гледа работата спокойно.

Излезе дяго Марко заедно със селския коджабашия да посрещне и да настане аскера, а жените и другите люде от дяго Марковата челяд като че ли и не забелязваха турците. Ала щом влезе аскерът в селото, зададе се откъм бейската кула кехаята Ибраим. Пошушна той нещо на мюлязима, който водеше аскера, каза му тихо нещо и мюлязимът. Аскерът се спря на селския мегдан пред кулата и не бързаше да се настанява по селски къщи, а Ибраим ага се отправи, без да бърза и той, към Сърпец. Дяго Марко и коджабашията нищо не подозираха. Едва когато се зададе откъм Сърпец и другата част от аскера, заедно с Ибраим ага, дяго Марко се позавъртя и току се отправи към къщата си.

— Не ми харесва тая работа — каза той на Гьорета Павлев. — Идва и друг аскер от Сърпец. Ибраим ага отиде да го доведе.

Той пак се върна пред кулата, а Гьоре Павлев накара

всички от къщата да се пръснат по съседните къщи и подреди людете си за бой. В двора вън остана само най-старата снаха на дяго Марко — да залъже някак турците, ако стане нужда. Така бе наредил войводата.

Събра се на селския мегдан пред бейската кула всичкият аскер, докъм сто и двайсет души с двама мюлязими. Коджабашията и дяго Марко се навъртаха около тях и пак ги подканяха да ги настанят по къщите, но двамата офицери ги изругаха, а Ибраим ага се спусна да ги бие.

— Аха... вашата майка! — извика той на турски. — Сега ще видите бие!

Той не искаше сега да говори с гяурите на езика им. Аскерът сега се спусна да обсажда селото и когато бе сключен обръч около малкото село, единият от мюлязимите тръгна с двайсетина войници да претърсва къщите. Той повика коджабашията и дяго Марко и ги накара да водят аскера от къща на къща. Турците знаеха, че в селото има комити, но не знаеха в коя къща се крият. И не искаха да си губят напразно времето — да пшат и разпшват селяните: няма да кажат нищо мръсните гяурски кучета! Тръгнаха двамата селяни от къща на къща, а зад тях се криеше мюлязимът с аскера си. Последен вървеше Ибраим ага — човек колкото един юмрук, но цял наежен, ведно с късавите си мустаки.

Коджабашията не знаеше нищо за четата, а дяго Марко все гледеше да отклони аскера от къщата си, но най-сетне той бе принуден да влезе и в своя двор. Може би мръсните няма да влязат вътре в къщата — в някои къщи те наистина не влизаха, а дано комитите се спотайват в тъмното пондило! Той се спря пред входната врата на къщата си и се обърна:

— Ето, ага, това е моята къща...

— Влизай! Влизай вътре, бре! — викна мюлязимът.

— Влизай да видим какво има вътре! — И като видя той, че старият човек някак се колебаеше, спусна се към него и взе да го побутва: — Ха влизай, какво чакаш, влизай!

Дяго Марко въздъхна издълбоко, поогледа се и бут-

на вратата на къщата си. Току зад него беше офицерът, струпа се да влезе и аскер, тогава старият човек прекрачи прага, колкото можеше по-бързо и току се гръпна встрани. На вратата остана мюлязимът и струпалите зад него войници. Откъм вътрешността на къщата се чува няколко изстрела, после веднага още няколко. Мюлязимът падна на самия праг и вратата започна бавно да се затваря, но се допря до главата му и остана полуотворена. Аскерът заедно с Ибраим ага и селския коджабашия се втурна да бяга през двора. Изстрелите откъм къщата не преставаха и още трима от турците паднаха, преди да излязат от широкия селски двор. После турците се пръснаха около къщата, изпокриха се кой където свари, готичаха войници и от тия, които обсаждаха селото, дигна се пуком от всички страни.

Като видяха турците след някое време, че от никоя друга къща не се откриваше огън срещу тях, а и кехаята Ибраим бе казал, че комитите били седем-осем души, целият аскер се струпа около къщата на дядо Марко Митрев. Пукояха изтъркано, в разбъркан стрелба около сто и двайсет маузера, ясно се дочуваха сред тая вихрушка от изстрели редките гърмежи на четниците – изтежко и тъпо, като изпод земята. Турците не се решаваха да се дигнат срещу обсадената къща; щом се покажеше някой иззад скривалището си – веднага го настигахше комитески куршум.

Цялото село се спотаи, нигде не се виждаше селянин, заглъхнал бе дори и кучешкият лай – рядко се обаждаше по някое куче откъм по-отдалечените дворища. Ала още като се струпа целият аскер около къщата на дядо Марко, двама по-млади селяни незабелязано напуснаха селото и се изгубиха някъде из полето.

Сражението продължаваше. Мина един безкраен час и после още един. Между аскера започна да се долавя някакво раздвижване. Останалият жив офицер, скрит зад една съседна къща, надаваше все по-сърдити викове, някакви строги команди и току разпращахше наоколо двама чауши. Той искаше да дигне в прис-

тъп аскера, но не се решавахе да го поведе, а не се решавахе и аскерът да се дигне сам срещу комитите. И никой от турците не забелязваше какво ставаше в същото време по-близо и по-далече около Койнево.

По криви, затулени пътеки пребягваха селяни от едно до друго село. Разпращаха ги селските комитески ръководители. После ту от едно, ту от друго село излизаха незабелязано по двама, по трима и повече селяни, въоръжени с всякакви пушки, след тях други двама или трима и се събираха всички тия люде по скрити дълбоки долища из полето. След късо време, като че ли дочакаха някакъв знак, те започнаха да излизат на върволици из скритите долове и се стичаха бързо, на все по-големи групи към Койнево. Те бяха повечето млади люде, но имаше и по-стари между тях, и съвсем стари, надигали всякакви пушки, коси, секири. И ставаха все повече по пътищата и пътеките, вървяха и направо през полето накъм Койнево. В далечината се чуваше пукомът на сражението и селяните бързаха напътък. От много кули из полето турци бяха забелязали това раздвижване на селяните, но никой не се реши да излезе да ги спре. Вървяха бързо те към Койнево от всички страни и ставаха все повече, събрали се бяха може би над петстотин души.

Аскерът в Койнево се готвеше вече за пристъп. Офицерът бе излязъл от скривалището си и пребягваше от войник на войник – викаше, подканяше, ругаеше и риташе войниците с прашния си ботуш. Кресяха, ругаеха, заканваха се тук и там чауши и онбашии. Започнаха войници ту тук, ту по-напътък и все повече да се надигат от пусиите си. Ала тъкмо в това време, някъде близо около Койнево, екнаха няколко залпа и се проточи от всички страни на селото гъста, разбъркана стрелба, рояци куршуми бръмнаха, засвиркаха, засъскаха високо над главите на турците.

Селската милиция, дигнала се от всички села наоколо, обсаждаше аскера в Койнево. Селяните идваха на помощ на четниците. Аскерът не дочака да го уловят в такава опасна клопка. Преди да се стегне и

затвори обсадата на селяните около Койнево, турците наскочаха от пусиите си и се втурнаха да бягат вън от селото. Цяла тълпа аскер бягаше по пътя към Сърпец, по посока към шосето Преспа. – Битоля. Селяните изпроводиха турците с още няколко залпа – нямаше полза да ги преследват...

Още на другия ден довтаса в Койнево и по околните села цял табур аскер. Ала нямаше вече тук ни един въоръжен селянин, нито пък комита. Събираха се по селските мездани смирени, уплашени люде, гизаха рамена – никой нищо не е видял, нищо не е чул. Турците биха с дървета мнозина от гяурите, дупчеха ги с ножовете си, но никой нищо не призна ни за четата, ни за селската милиция, ни за оръжието си. Най-сетне турците убиха наред Койнево дядо Марко Митрев и се върнаха, откъдето бяха дошли.

XIV

С тревоги и страхове започна тая есен и така вървя докрай. През неделя, през две се чуваше за сражения между четите и аскера ту по-близо, ту по-далеч, по пътищата ставаха убийства, из полетата пламваха нощем турски чифлици. Силни потери от аскер и башибозук непрестанно преследваха четите, които ставаха все повече и по-големи. Много пъти от едната страна на селото близа турска потеря, от другата излиза някоя чета. Опасна гоненица, която свършваше с кървави сблъсквания, за да започне отново и с още по-голямо настървение. Това беше по цяла Македония. Турското правителство бе решило да унищожи четите и цялата македонска революционна организация. По градовете и селата ставаха постоянни претърсвания, властта попадеше тук-там на следите на Организацията, откриваше се оръжие, заседаваха военни съдилища, четяха се строги присъди, затворите бяха пълни с граждани и селяни, по мостовете на Битоля и по площадите на много други македонски градове се люлееха бесилки. Последствие на всичко това беше един още по-засилен революционен кипнеж сред

поробения народ, още по-многобройни чети, още по-ожесточени сражения и още повече бесилки. Революционното брожение в Македония се предаваше на широки вълни в Одринския вилает – чак до стените на Цариград. По-благоразумните и по-далновидните люде се бояха от това разгорещаване на борбата, бояха се от един ускорен и гибелен за поробените край на тая борба. Имаше и люде страхливи, които се бояха просто за себе си, за имота си, за живота си, за своята челяд. Ала ето понесе се из цялата поробена земя една дума-пламък, която бързо превръщаше дори колебанията и страховете, мъдрите прозрения и разумната целесъобразност във все по-буино и по-широко борческо въодушевление. Тая дума беше:

– Въстание.

През месец януари на 1903 година Централният комитет на Вътрешната организация свика тайно в Солун конгрес, на който бе взето решение за въстание. На тоя конгрес не бе представена цяла Македония, не бяха там ни Гоце Делчев, ни Даме Груев и никой от големите македонски водачи, но прибрзаното солунско решение се наложи. Не защото моментът беше подходящ, не защото народът беше достатъчно подготвен за решителна борба – въстанието стана неизбежно и водачите поведоха въстаналия народ.

Тая есен и през цялата зима Дона видя мъжа си само два или три пъти. Околийската чета беше в непрекъснато движение, за да прикрива следите си. Движеше се повече нощем и нигде не се задържаше за по-дълго време. На няколко пъти се случи да слезе в някоя от другите махали на Рожден, но колкото и да беше близо до дома си, Веко не се отби да види жена си. Рискуваше при някое внезапно заминаване на четата да се откъсне от другарите си, пък и само той ли имаше жена? По цели седмици четниците спяха обути, препасани – всеки момент готови да тръгнат на поход и да се отдалечат на часове път от мястото, дето са се спрели за къса почивка. Напоследък четата

бе нараснала още повече – постоянно забягваха с четите люде, застрашени да попаднат в турските зангани, или пък много нетърпеливи в борческото си въодушевление. С това криенето на четите по селата и прехраната им ставаха много трудни и те не се задържаха дълго на едно място, в едно и също село. По едно време Велко съвсем се загуби и едва по-късно Дона научи, че е ходил с другари през Костурско чак до гръцката граница, за да придружава насам товари оръжие, което люде на народната организация бяха закупили в Гърция. Зимата наближаваше към своя край, а наближаваше време и за Дона да се освободи от своето благословено майчинско бреме. Като взе да личи от нейната външност, че скоро ще става майка, започнаха усърдно да я обикалят няколко селски бабички и най-вече баба Класурица; готови бяха те всеки миг да я поучат, да ѝ помогнат. По едно време Дона намисли да повика на село майка си. Сега, когато и тя беше на път да стане майка, сърцето ѝ се обърна към собствената ѝ майка, при нея беше готова да потърси закрила и подкрепа в предстоящото свое преमेждие. Естествена беше една уплаха и смут в сърцето на младата жена – как ще стане всичко това, как ще се роди детето, дали ще изтърпи тя тежките мъки? Ала не беше сега сгодна за пътуване и Дона се примири. Как ще пътува чак дотук в това тревожно време нейната майка, каквато си беше плаха, слаба женица... Не, не!

– Ти не бой се, учителке – каза ѝ баба Класурица, която познаваше страховете и тревогите на всяка млада родилка. – Не бой се, лесно ще мине, аз нема да те оставя... Ех, четиринайсет съм ги родила!

Дона не искаше да издава страха си, но не се сдържа: – Опасно ли е, бабо Класурице, много ли боли?

Баба Класурица побърза да каже истината – тъй страшна, но и тъй горда за всяка майка:

– Ами, щерко, жена, като ражда, тя с едната си нога е в гроба. Но ти не бой се, божията майка е со сички майки.

Дона не разпитваше повече бабичките – гостатъч-

но ѝ беше това, което сама знаеше, сама премисляше. Но бабичките приказваха и без да ги питат, идваха и други жени. Дона знаеше вече всичко за това, което ѝ предстоеше, за това, което беше неизбежно и което можеше да ѝ се случи. Тя не оставяше да я измъчва страхът и повече страдаше от телесните болки – тъй свойствени за положението, в което се намираше сега, през последните седмици на своята бременност. Еднаж, когато баба Класурица словоохотливо ѝ разправяше за големите мъки на една невеста, която се мъчила два дни и две нощи, преди да роди, Дона каза:

– Така е наредено от бога, бабо Класурице. Но тъй-мо защото раждаме децата с такава мъка, затуй ни са и толкова мили.

– Така е, щерко. Ама защо съм седила да ти разпавям за такива работи, да те плаша...

– Не ме плаши, бабо Класурице, повече нема да ме уплашиш. Скоро ще дойде то, ще дойде и ще премине и със страх, и без страх.

Не бяха само страховете и телесните болки – Дона изпитваше и една дълбоко светла радост, която усмиряваше неспокойното ѝ сърце. Скоро ще види детето си, ще чуе гласеца му, ще види светлите му очички. О, през огън и вода би минала за него, за малкото, през всички мъки!

Дона виждаше от своето орлово гнездо малкия свят около себе си – селските къщи насреща, пътеките и людете, които се движеха по тях, и тя вече ги познаваше отдалеко, гората и цялата планина; тя виждаше от високата скала и това, което не беше пред очите ѝ – родния си град, близките си люде там и всички свои и чужди люде, които бе срещала и познаваше, цялата родна земя, както я чувстваше, както я обичаше и жалеше от цялото си сърце... Наврег и у людете, и в природата една обща, огромна и дълбока тревога, една обща, огромна и дълбока радост – тревога и радост като нейната, тревога и радост, с която очакваше първата си рождба. Какво беше тя сред целия македонски народ, който се надигаше срещу своите по-

тисници за свобода или смърт, каква пращинка беше срещу тия горди, величествени планински върхове, по стръмнините на които бързо се свличаха зимните снегове? Не, тя не се боеше вече от никакви мъки. Да беше тук, при нея, Велко... Но той беше там, при другите, при всички. И нека, нека...

През първите дни на месец март Дона роди момиче. И така се случи, че го роди сама, без ничия помощ.

Започнало бе да се стъмва и Дона забеляза, че баба Класурица имаше някаква грижа. От някое време бабичката беше непрекъснато с нея, тук и спеше, но сега нещо я безпокоеше и старата жена не можеше да скрие.

— Как си, как се чувстваш? — попита тя. — То няма да бъде и тая нощ, така ми се чини мене.

— Нема ми нищо — отговори Дона. — Както винаги съм и не изглежда, че скоро ще бъде.

Баба Класурица я разглеждаше внимателно, дори протегна твърдата си ръка да опипа корема ѝ. Сетне каза:

— Има жени, които износват до края на деветия месец, а ти едва-що си почнала деветия месец. Не, не... Не ми изглежда скоро... Да бех отишла да видя стареца си за малко — обърна изеднаж приказката си тя. — Четири дни не съм го виждала, а без мене за нищо не го бива.

— Ами иди, бабо, иди да го видиш.

— Да ида, а? Какво ще кажеш...

— Иди, иди.

— Само тая нощ. Утре още по тъмно ще гойда. Ама ако те е страх — кажи. Нема да мръдна оттук.

— Иди, иди, бабо Класурице, да си видиш стареца.

Дона излезе да я изпрати и, на връщане, пусна двете кучета; раненото бе оздравяло и бе станало още по-люто. Тя влезе въщи, подпря вратите. Сетне грасна кибрит и тъкмо посягаше да запали лампата, когато усети първата болка, сякаш тъпа игла прониза кръста ѝ. „Това ли е? Започва ли вече?“ — помръдна устни Дона и гореща ръка сграбчи сърцето ѝ. Тя веднага позна, че раждането започваше, но си помисли: „Нема

да стане веднага.“ Това отклони за малко вниманието ѝ. Запали лампата и започна бавно, съсредоточено да приготвя каквото беше нужно. Сложи да се топли вода в огнището, позасили огъня, разгъна и застла леглото си, извади от сангъка пелени и други дребни за детето, сложи до леглото и едно остро ножче. Болките се повтаряха и ставаха по-чести, но Дона продължаваше да шета, с бавни, тежки стъпки, дори провери дали имаше достъпно газ в лампата. Бяха ѝ казали, че рогилката трябва да ходи, да се движи, докато може — така и детето ще дойде по-лесно. Тя все още се държеше на премалелите си нозе, докато пригответи и нареди всичко, но после едвам успя да запали кандилото в ъгъла и легна. Наредила си беше още преди това легло в голямата стая, за да бъде по-близо до огнището и беше по-широко тук.

По лицето ѝ течеше пот и по цялото ѝ тяло. Нов пристъп на болка, сякаш гореща, огнена струя премина през утробата ѝ, един вик сам се изтръгна от разкъсващите се гърди:

— Велко...

Детето се роди малко след полунощ. Рогилката сякаш изплава от кипящо море, чиито вълни я бяха премятали часове наред, и тя ту потъваше и се задушаваше в дълбините му, ту клокочещата вода я подемаше нагоре, колкото да вдъхне една глътка въздух, докато най-сетне една последна могъща вълна я изхвърли на брега, върху мекия прохладен пясък. Колко ли време лежа тъй, изтощена, без да може да помръдне и един пръст на ръцете си, но широко разтварящите се гърди поемаха жадно прохладен въздух и може би само една минутка бе минала, когато изеднаж чу гласа на детето и усети как мърдаше то между бедрата ѝ влажно и меко. Тя се изправи отново, с нов изблик на сили, дошли кой знай откъде в премаялата ѝ снага. Ръцете ѝ работеха бързо и ловко, като че ли сами за себе си живи; след късо време тя сложи детето, сръчно повито, на единия край на леглото и сама легна до него. И веднага се унесе в дълбок, здрав сън...

Когато се събуди – тъй леко и бодро биеше сърцето ѝ, – кандилото бе угаснало, угаснала бе и лампата с почерняло, опушено стъкло, но в стаята се процеждаше през малките прозорчета синкав утринен здрач. Дона ясно чу сега гласа и тропота, който я бе събудил:

– Учителке, учителке!... Я виж как се успала... – викаше и мърмореше баба Класурица, тропаше на вратата с твърди пръсти.

– Сега, сега, бабо...

Когато се помръдна Дона, за да стане и отвори, усети колко много беше уморена. Едвам се довлече до вратата. Баба Класурица не вярваше на очите си:

– Ама, що... ти сама ли? Боже, боже!

И се разбърза да помогне на родилката да си легне отново.

– Бабо Класурице – каза Дона, лягайки, – децата скоро ще почнат да идват на училище. Ти излез, кажи им, че учителката е болна. Да дойдат след три-четири дни.

– А-а... Какво – болна! Да те жали цялото село. Ще кажа, че тая нощ улових в реката едно момиченце за учителката. Всички да ти се радват.

ЧЕТВЪРТА ЧАСТ

Илинден

Бучат ми силни ветроу,
татони небе и земя
зад Крушовската планина
в нещастната Ракитница.
Зафучи тежко планина,
заофка гора зелена:
— Де гуди, Велко войвода,
стани ми, страшни юнаку,
сбери си отбор юнаци,
ралята да си отздивни,
оти се турско не търпи!...

Народна песен

— Ой ти, пиле, славей пиле,
що ми певш толку рано?
— Яз не пеям, туку жалам
за горица, за слобода...
— Ой ти, пиле, славей пиле,
я попей ми една песна
речоита, жалоита,
жалоита, плачоита,
па прелетай преку Вардар
преку Вардар, край Велешко
да ги видиш моите браќа
во кървои облеени.
сос куршуми изшарени,
сос ножои избодени...

Народна песен

I

Започваше лятото на 1903 година.

През месец април се отвори в село Смилево, в пазвите на Бигла планина, конгресът на ръководителите от целия Витолски револуционен окръг. Изпратени бяха тук пратеници от всички райони на окръга. Председател на конгреса беше Даме Груев. Една добре въоръжена чета се движеше из околностите на селото и пазеше конгресистите от всяка изненада. Други въоръжени люде пазеха самото село, поддържаха пощата и всички други необходими служби. Мал-

ки групи, по двама или трима въоръжени люде, бяха изпратени на пътните села, по пътищата и проходите. Смилевци до един, и мъже и жени, бяха на някакъв пост, на някаква служба при конгреса. За смилевци дните на конгреса бяха празник, бяха дни на обща радост и гордост.

Започна се на конгреса спор: да има ли въстание или да няма.

– Въстание! – дигнаха глас най-напред пратениците от Костурско, от Охридско, от Демирхисарско. – И по-скоро, да не се бавим повече!

Дочуха се и други гласове:

– Не бързайте. Не сме още готови. Нека приберем и храната от полето.

Застанаха насреща пратениците на Прилепско:

– Ние сме против всекакво общо въстание. Безумно ще бъде да се дигнем с голи ръце. Немаме оръжие.

Като изслуша всичко докрай, Даме Груев стана от мястото си и рече със звънливия си глас:

– Е, хора! Не си губете времето да разрешавате въпроса дали ще има въстание, защото той е решен. Свършена работа! Сега говорете за въстанието – как да го направим, кога да го направим.

Започнаха нови разговори и спорове: за оръжието, за бойната подготовка, за прехраната, за деня на въстанието и да бъде ли то масово или само четнишко. Избра се и Главен щаб на въстанието начело с Даме Груев. Реши се да се подпомогнат с оръжие слабо въоръжените райони; в четите имаше военни люде – реши се те да се погрижат за военната подготовка на бойците, да разработят бойни планове; Главният щаб да влезе във връзка с Централния комитет на Организацията и с другите революционни окръзи и общо да се установи денят на въстанието, но да не бъде тоя ден по-рано от месец юли, за да бъдат прибраны храните от полето. Изработи се и „Въстанически дисциплинарен устав“. Тогава се заговори и за мирното турско население. Груев каза:

– Турчин или християнин, не пречи ли, не прави ли

зло, и когъм не бива да падне от главата му!

И се реши още: въстанието да бъде четнишко, да излязат от всеки район чети от по 20 или 30, или 50 души, за да не се излага на турската ярост целият народ и за да продължи борбата повече време. Тогава се чу един бодър, весел глас:

– Аха! Започнете вие еднаж, пък да видим кой ще спре тоя народ...

В същото време, докато в Смилево се вземаха решения по предстоящото въстание, по стръмнините на Бигла планина отекваха гърмежи и трясъци – борбата на поробенния македонски народ се разгаряше, събитията не спираха своя ход.

На 15 април започнаха атенатите на „Гемиджиите“ в Солун; шумната, разноезична, комерческа столица на Македония занемя от ужас пред пламъците на чуждестранния кораб „Гвадалквивир“, при взривовите в основите на банка „Отоман“, на избухващите бомби по разни части на града и няколко дни наред, пред героичната смърт на атенаторите – люде на шестнадесет, на осемнадесет, на двадесет и няколко години.

На 21 април падна в сражение с турски аскер в село Баница, Серско, Гоце Делчев. Апостолът пристигна в Баница на 19 април. Тук го донесоха и серската чета с войводата си Георги Бродалията, също и грамската чета с войводата си Димитър Гуцанов. Събраха се около двадесетина души четници и се настаняха в две къщи една срещу друга; Делчев беше с двамата войводи и с още неколцина четници, а другите бяха в отсрещната къща.

Денят 20 април мина спокойно и дори весело. Другарите на апостола забелязаха, че някаква едвам доловима сянка забулваше неговата широка, приветлива усмивка, макар че той, както винаги, все гледаше да поддържа сред тях весело, бодро настроение. От време на време замлъкваше внезапно и негли се ослушваше в мислите си. Най-сетне той каза:

– С нашия живот, какъвто е, станах вече и фата-

лист. Нощеска сънувах, че турци ме удариха в сърцето. Щипската чета е разбита в Карбинци. Милан, брат ми, е в тая чета и може да е убит.

Другарите му се опитаха да прикрият и собственото си смущение с весели закачки, които Гоце подзе и се смееше повече от всички. Наистина, злокобният му сън не предсказваше смъртта на втория му помалък брат Милан, който загина по-късно, през лятото, в с. Неманци, Кукушко. Дойде и вест, че в Горно Броди довтасал аскер, но и това не развали доброто настроение на комитите. Аскерът през целия ден стоя спокойно в Горно Броди, нък и се знаеше, че дето има комити, там някъде наблизко ще има и аскер.

Настъпни нощта срещу 21 април. По едно време Делчев мина в отсрещната къща да види настанилите се там момчета. Преди няколко дни бяха станали солунските атентати и Гоце разказа на четниците подробности по това необикновено смело дело на неколцина себеотречени македонски революционери. Гоце се прибра в квартирата си, а скоро и цялото село утихна.

Късно след полунощ в тъмнината се замяркаха черни сенки, които безшумно обградиха заспалото село от всички страни. Това бяха към хиляда души аскер, които водеше турчинът Тефигов – бивш български офицер и съученик на Делчев от Военното училище. Изглежда, че той знаеше кого бе дошъл да търси в Ваница. На разсъмване турците започнаха да претърсват една след друга селските къщи, а людеите от претърсените къщи събираха и задържаха под стража. Едва сега се разтичаха часовоите от селската чета, която пазеше селото. Една бабичка се втурна в стаята, където спяха Делчев и другарите му, нададе сподавен вик:

– Станете, момчета! Аскер загради селото и търси по къщите...

Наскачаха всички още сънни, скочи и Делчев, който бе заспал през нощта най-късно, измъчван от стомашните си болки.

– Бъдете готови, нък ще видим що е – каза той; другарите му бяха отпразвили към него мъгчаливи пог-

леди да видят той какво ще каже, какво ще направи.

– Каквото е писано, това ще е – промърмори някой от тях.

Те всички бързо пристягаха облекло, патрондаши, ремъци, преглеждаха оръжието си. Вън се чуваха изплашени гласове и тропот – домакините напущаха къщата си и я оставяха на четниците. Делчев знаеше за изгадената турска заповед да се унищожава всяко село, в което се намери революционна чета, спомни си за изгорените села Балдево, Неврокопско, Карбинци в Щипско, Смърдеш в Костурско. Той знаеше също, че ако остане с другарите си да се сражава в селото, докато се стъмни, после в тъмнината могат да разкъсат обсадата и да се спасят с най-малко жертви; много чети се бяха спасявали по този начин дори без жертви. Но апостолът не се поколеба нито за миг. Той сложи ножа на пушката си и рече:

– Вървете след мене. Ще се опитаме да излезем от селото.

Следван от другарите си, Делчев излезе в двора и се спря за минутка до портата – да се ослуша, да огледа какво ставаше вън, по улицата и по съседните къщи, сетне направи знак на другарите си да го последват.

Малката дружина излезе на улицата. Задагоха се отсреща ѝ другите четници. Делчев вървеше най-напред, с пушка, опряна на лявата му ръка, готова за стрелба. Селото ехтеше от кучешки лай, но наоколо не се виждаше жива душа освен двадесетина вълножени мъже, които вървяха по един, по двама в дълга редица. Улицата беше тясна и крива, та никой от турците не ги забеляза, докато стигнаха до края на селото.

Тук се отвори малка полянка и вляво оставаше последната къща на селото. На 30–40 стъпки стърчеше ниска стена, с която бе оградена съседната нива. Отеднаж иззад стената се показаха турски войници с насочени пушки.

– Кучета! – стисна зъби Делчев и гръмна по тях. – Легайте! – викна той на другарите си и застана на прав, гръбна ударника на пушката си, за да я напълни отново.

— Легай, Гоце! — чу се някъде зад него.

Делчев понечи също да залегне, но турците отсреща изгърмяха и един куришум прониза гърдите му. Апостолът падна върху пушката си, после, с последни сили, се приподигна на двете си ръце, но пак се отпусна и издъхна.

— Гоце, Гоце! — извика или пък проплака някой от другарите му, но трясъкът на зачестилата стрелба заглуши моя вик на безнадеждност и болка.

Докакто успяха другарите на апостола да се приберат в една плевня наблизо, паднаха убити още петима от тях, падна и войводата Димитър Гуцанов. Останалите живи, скрити зад стените на плевнята, водиха през целия ден сражение с турците и не им позволиха да се приблизят до убитите четници, до тялото на апостола, който лежеше, вече неподвижен и студен, ничком върху пушката си. Щом падна мрак, живите четници успяха да напуснат селото, което бе пламнало от всички страни.

Гоце Делчев загина, едва-що навършил тридесет и една година.

Революционният кипеж сред народа вече не спираше. Турската власт дигна на нога всички отбранителни сили на застрашената империя: войска, полиция, съдилища, турското население в размирните вилаети. Още преди това султанът изпрати в Македония своя пълномощник и довереник Хюсеин Хилми паша да прилага лъжливи реформи в непокорната страна, а всъщност да я усмири с огън и меч. Пашата си бе поставил за цел да унищожи народната революционна организация. Команди от аскер, полиция и башибозук тръгнаха по селата да обезоръжават раята и безмилостно изтезаваха селския народ — бесеха люде с главата надолу, горяха ги с нагорещени железа, мокреха изтезаваните с газ и ги заплашваха, че ще ги запалят, ако не предадат пушките си; често мъчителите и наистина изпълняваха заканите си. По селата бяха избити много люде, изнасилени бяха много жени, ограбени и опожарени бяха

много селски къщи и цели села. Подобни насилия се вършеха и по градовете в Македония и Одринско.

Затворите бяха пълни със селяни, занаятчии, учители, съдилищата работеха трескаво. Ала пред затворите и съдилищата се трупаше народ в мирен бунт срещу властта; носеше се храна от близки и далечни на затворниците, изричаха се шумно към тях поздрав и насърчителни слова, отправяха се закали към тираниите. Дигнал се бе на нога целият поробен народ, безстрашен и дързък. Властта се уплаши от собственото си дело и се люшпа към друга, също тъй опасна за нея крайност: освободени бяха почти всички затворници, а те бяха с хиляди. Излизаха на тълпи от затворите, а други тълпи ги следваха по улиците с тържествувашите виковете и песни. Народът празнуваше една победа срещу омразната власт. Но свил за малко кървави nokти, подплашеният звяр започна пак да ги показва и с още по-голяма ярост. Борбата пламна с още по-голяма сила.

Въстанието не беше обявено, ала всъщност бе започнало още през зимата и пролетта на 1903 година. Цяла една армия от въоръжени мъже заемаше все поздраво планините, правеше смели набези по селата. Станаха бяха големи сражения между четите и аскера при село Избица (Ресенско), при село Ърбино (Охридско), при Могила (Витолско), Смърдеш (Костурско) и по много други места. Лошо въоръженият селски народ с голяма смелост и въодушевление се притичваше на помощ на четите. Турците съсредоточаваха своите сили по главните населени места и оттам пращаха силни войскове части ту в една, ту в друга посока срещу четите. Правеха се догадки за деня на въстанието, но всички знаеха, че моя ден е близо, и сега друга една дума се повтаряше постоянно:

— Оръжие! Оръжие!

Нямаше достатъчно оръжие. И четите, излезли вече в планините, бяха слабо въоръжени. Селяните продаваха воловете си, за да си купуват пушки. Купуваха се с чисто злато дори повредени оръжия. Да имаш една манлихера с петдесетина патрона или поне една

хубав револвер – това беше истинско щастие.

Страхът пред турците бързо прегаряше в пламъка на общото въодушевление. Робите вече чупеха омерзните робски окови.

Преспанската околийска чета нарасна до четиридесет души. Двама от новите четници бяха въоръжени само с револвери, а други двама носеха само по една добре наострена секира. После отеднаж дойдоха още петима нови четници, и петимата въоръжени само с тояги. С тия тояги те бяха убили двама разбойници турци, та прибраха и петимата в четата. Тогав се получи нареждане от околийския комитет да се отделият от така нарасналата чета две групи от по десет души и за войвода на едната от тия нови чети бе назначен Велко Скорнев. Обичай беше при такива случаи четниците да се отделят по своя воля. И колкото имаше рожденици в четата, сега всички пожелаха да вървят с Велко. Те бяха петима, а заедно с Велко ставаха шестима рожденици и само трима от тях имаха добри, сигурни пушки. Лошо бяха въоръжени и другите четници от новата чета. Не каза нищо Велко – кой би му помогнал? – и поведе четата си със светнали очи. Още веднага се породи в главата му една упорита мисъл. Той искаше да има добре въоръжена чета – как иначе? И поведе другарите си право към Рожден.

Беше късно, останяха да нощуват в рожденската гора, край колибата на Велко при извора. Бавно гаснеше над вършините на дървесата зелената лятна вечер. Един от четниците, рожденец, промълви:

– Значи, тука ще нощуваме.

– Тука – отговори Велко.

Настана мълчание, но скоро се обади друг от четниците, също рожденец:

– Като сме дошли тука, да бехме нощували вкъщи. А, Велко?

– Дошли сме тука по работа – отговори войводата с твърд глас. – По работа, а не за да спиме с жените си.

– А бре... кажи го, ние сме си в село, в нашето, та поне да спиме вкъщи, да си видиме людете. И не сички сме женени, та да речеш... заради жените.

Велко поклати глава:

– Чета ли сме или що? Как тъй да се пръснем из цялото село, пък утре чакай, докато се съберем. Секи миг може да се получи некоя заповед от началството. Тука ще спиме сички. Нема да се отбиваме по селата без нужда. За един четник турците цяло село изгарят.

Такава турска наредба наистина имаше.

Настана нощ, малкият стан край колибата скоро утихна. Ще се чуе само изпращането на някое клонче под дебнеиците стъпки на часовоя. Но колко са летните нощи и как бързо минава сладкият сън в гората! Велко се събуди на зазоряване и стана да отиде до извора да се напие със студена вода. Още като се изправи, той огледа другарите си, както бяха налягали наоколо. Хм – един от четниците липсваше, Велко отиде до извора и се върна. Нямах го и сега изчезналия. Беше рожденец. Тома Нерезов. Биваше го за всичко. Велко пристъпи към друг един от съселяните си четници и леко го побутна:

– Стани, Софре.

Четникът веднага отвори очи и се изправи. Той нямаше повече от осемнадесет или деветнадесет години, беше усърден момък и пъргав като коза. Велко го погърпна настрана:

– Ти беше часовой до полунощ, нали?

– Бех. Аз бех до полунощ.

– Къде е Тома?

Младият момък се огледа с учудени очи. Дигна рамене:

– Не знам къде е... Къде отишъл? Докато бех на пост, тука беше.

– Слушай, Софре – продължи Велко и сякаш бе забравил за изчезналия. – Ти немаш пушка, нели?

– Немам.

– Иди веднага в село. Ще намериш гедо Павле Локвенец и ще му кажеш да събере селските старци и още когото намери от мъжете, да дойдат сички тука. Да не се бавят, по работа ще бъде. Да

не се бавят, че ние нямаме много време.

Софрони веднага изчезна в близкия хресталак. Велко се отправи към часовоя, който от един бряг наблюдаваше през разрежените тук гървеса поляните и пътеките на село. Той също беше рожденец. Велко направо го запита:

— В село ли отиде Тома? Кога?

Часовоят опна ремъка на пушката си, като че ли да провери дали е достатъчно здрав, и не отговори. Велко пристъпи още една крачка:

— Тебе питам, Илия. Говори го!

— Не знам...

— Какво не знаеш? Тома си отишъл вкъщи.

— Не знам, не съм го усетил.

— Ха! Ами как пазиш ти четата? Не лъжи, Илия!

Лицето на часовоя, бледо от безсъние и от утринния хлад, се покри с алени петна. Той пак опна ремъка и още един път. После с мъка проговори:

— Каза... веднага ще се върне. Примоли се...

Велко го гледеше мълчаливо.

— Срамота! — рече той. — Да бехте си стояли вкъщи.

Откъм колибата се гочуха гласове, четниците бяха се събудили. Велко отиде нататък и след малко дойде друг четник, за да смени часовоя.

Не след дълго пред Велко изскочи Тома Нерезов, срамежливо ухилен, а очите му лукаво се въртяха. Велко живо протегна ръка към него:

— Дай си пушката. Свали и патроните.

Усмивката от лицето на Тома изчезна и той колебливо подаде пушката си, разкопча и патрондашите. Велко ги гръпна от ръката му. Другите четници наоколо се ослушаха.

— Илия — продължи Велко, — ела тука. Дай си и ти пушката, дай и патроните. — Двамата четници стояха пред него и го поглеждаха изпод вежди. Велко тръсна юмрук пред лицата им: — Никой насила не ви е довел в четата! Измъкнал се човекът и отишъл по кефа си. Върви си вкъщи или където щеш. Аз не те искам в моята чета. Върви си! Пушката ти друг ще носи. Който

нема пушка и повече я заслужава. А ти, Илия, един месец ще ходиш без пушка. И твоята друг ще я носи. Добре, че си каза истината. Ако щеш, върви си и ти.

Той подпря двете пушки на стената на колибата, сложи там и патрондашите. Илия отиде и седна встрани, но Тома нито се помръдна и все тъй поглеждаше изпод вежди, лицето му се забули в мрачна сянка.

— Ти не си ми дал пушката — рече той с надебелял глас. — Войводата ми я даде, а ти кога стана войвода и кога...

— Сѐ едно кой ти я дал — отново се обърна към него Велко. — Не е за тебе, друг ще я носи. А много да не приказваш. Ще те вържа и ще ти ударя двайсет и пет по задника.

Тома се отдалечи бавно на десетина-петнадесет стъпки и седна там с гръб към четниците. Видяха го как бързо, гневно бършеше очите си. Велко се претруваше, че не го забелязва. И му беше тъжно за непокорния — Тома Нерезов беше един от най-будните четници в неговата група.

Софре се върна по-рано, отколкото го очакваше Велко.

— Ще дойдат — каза задъхан; виждаше се по лицето му с какво усърдие бе изпълнил заповедта на своя войвода.

Велко кимна и протегна ръка:

— Ей там е пушката на Тома. Мартинката. Взем я, ти ще я носиш. Другата е на Илия.

Софре изблеци очи и не вярваше на ушите си от внезапна радост.

— Ами Тома?

Велко не отговори.

Старците се задоволяваха между гървесата един след друг, като да бяха някакво старовремско шествие. Водеше ги Павле Локвенец. Велко скочи и избърза да ги посрещне — да не каже някой, че той от големство ги вика при себе си в гората, вместо да отиде той при тях; не е от големство — четата не бива много да се показва пред хората, нейното място е в гората и планината, но ето, става той на нозе пред старците и

бърза да ги посрещне. Наскачаха и другите четници, дори и Тома Нерезов се изправи – хей там, настрана, като котарак, който е лочил млякото и е ял бой.

Стареите не бяха сами – дошли бяха с тях още десетина души други, по-възрастни мъже, дошъл бе и Бабин, селският войвода, но Велко се учуди, като видя между тях и Лозан Конев, мъжа на Добра. Дошъл си бе той през есента заедно с други гурбетчици, но и той, и те всички останаха в селото не само през зимата, а и през лятото. Излязла бе заповед от началството – които гурбетчици са си дошли, да стоят по селата, а тия, които не си бяха дошли, и те да се върнат по селата си. Нужни бяха повече мъже за по-важна работа, а печалби и кярове ще останат на последно място.

Насядаха стареите в кръг на тревата пред колибата, седна и Велко между тях, а всички други застагнаха наоколо да слушат. Рожденци се радваха на младия войвода и го гледаха с гордост. Те бяха чували за неговата храброст и ето – още двадесет и три четири годишен, отличен за войвода и техен човек е, от Рожден. Велко Скорнев започна:

– Тая гора тука е наша от памтивека, откакто е село Рожден, ама ние позлатихме турците, за да можем да откараме на пазара по един товар дърва или възлища. А оня пес Селим искаше и душите ни да вземе. Така е со сичките ни работи и не само в нашето село. Е, народът не иска да търпи повече, да търпи аги и господари.

Свобода иска народът и правда. Затова сме тръгнали и ние, ама сме тръгнали с голи ръце. Тука, виждате, половината сме наши люде, това е, кажи го, наша чета, рожденска. Едно време, до вчера, наш Рожден даваше цели шепи злато на турците, а ако остане Турско, и още ще дава – нема ли да даде нашето село няколко алтъна да купиме пушки за нашата чета? Триват ни още четири пушки. Иначе, каква ти чета и каква ли работа ще вършим, ще ни се смеят людетте. Това исках да ви кажа, а сега говорете вие да ви чуя.

Бабин, какъвто беше бърз и смел в приказките си, изпревари старците.

– Пушки, ама не е лесно да се намерят – каза той.
– Пари по-лесно се намират, пушки мъчно се намират.
– Е, да почнем от по-лесното, пък после ще видим и за по-мъчното – отговори Велко, но повече за да побутне старците да се изкажат.

Започна най-напред Павле Локвенец, след него говориха и други старци, говориха и други от селяните, обаждаха се и някои от четниците. Говореше се и се повтаряше все същото – това, което каза Велко и след него Павле Локвенец: давало е селото, за да позлатява турските аги, защо да не даде сега, за да въоръжи своята чета? Ще даде Рожден, колкото и да са бедни людетте му. Паря по паря, аспра по аспра – ще съберат от цялото село няколко алтъна за пушки. Обади се пръв Лозан Конев:

– Аз ще дам десет наполеона.

Брей – изеднаж десет наполеона! За него се говореше, че донесъл от гурбет може би до триста жълтици. Дал му е господ, сега и той дава. Ето, виждате ли, пари ще се намерят!

– Добре де! – подвикна пак селският войвода. – Пари ще намерите, но пушки къде ще намерите?

– Седя тука и това мисля – обади се дядо Павле Локвенец. – Намислих нещо, ама да видим и вие какво ще речете. Знайте и вие, отпатък, в полето, има две турски села. Близо са едно до друго, Бегово и Раздел. Турци ли са или са потурчени, кой ги знай, но са зли и проклети за сека християнска душа. Знам ги аз, чувал съм и съм видел. Колко християни са изiali тия кучетата – брой нема; влезе ли там наш човек, не се знай веке дали ще излезе жив. Особено сега, както се разбеснели агите. Така е, ама да има кой да отиде там – пушки ще намери и не четири, а може би и повече. Турците имат пушки и продават, макар да ги купуваме ние да бием. И това става, като играй паря и злато.

– Продават, продават – чуха се гласове. – И пушки, и револвери, и барут, и куршуми. Продават, ама и много лъжат. Дават развалени пушки. Възлища вместо барут. Требва очите на четири. Като вземеш, не можеш да върнеш. Ще те пребие, в конака ще те обади.

— Да — махна с ръка Велко да пресече надигналата се врява, — да, знае се сичко това. Добре ни насочи гедо Павле, ама да видим сега кой ще отиде до Бегово и Раздел. Един решителен човек или двама, но люде отворени да бъдат, да не сбъркат нещо.

Никой не се обаждаше. Не беше лесно да отидеш в Бегово и Раздел и не за друго, а пушки да купуваш в това време размирно.

— Стар съм аз веќе... — продума дядо Павле, сякаш да се извини, че караше други да отидат, а сам не се решавахе да отиде в тия турски села.

Пак никой не се обади. Тихо шумоляха горските листа.

— Аз ще ида в Бегово и Раздел — чу се отеднаж глас.

Беше Тома Нерезов, прогоненият. Той се бе приближил, но стоеше малко настрана от другите. Велко се обърна към него и стисна зъби, за да не изрече гневни, излишни думи. Очите на Тома горяха, бяха още зачервени от сълзи. От сърцето на Велко се отместе студен, тежък камък.

— Добре! — рече той троснато. — Върви, щом искаш. Ако си намериш другар, вървете двама, но никой по-добре от тебе нема да я свърши.

— Сам ще ида.

Велко се загледа в него една минутка и погледът на сивите му очи стана по-светъл, по-мек. Сетне се обърна към старците:

— Намери се сгоден човек. Виждате сега вие за парите, но да не се губи време.

Станаха да си вървят старците и другите селяни, а Велко задържа селския войвода, повика по-близо и Тома Нерезов.

— Натоварете — каза той на селския войвода, — едновременно добичета с възлища, а ти, Тома, ще се облечеш с огърпани дрехи и ще зацапаш лицето и ръцете си с чернило от възлища. Сиромах човек, дошъл на агите в Бегово и Раздел кюмюр да продава посред лето. Като намериш сгода да отвориш дума за пушки — кажи, че ще ги препродаваш. Така агите по-лесно ще ти продадат: демек, те не въоръжават гяурите, душманите на сул-

тана, а правят търговия. — Тома хитро кривеше устни. Велко бръкна в пояса си и му подаде револвера, който носеше забучен там: — Вземи да не си съвсем с голи ръце. Ще ни търсиш по посока Страхилова нива. Хайде.

— Хайде — повтори след него селският войвода и отмина, следван от Тома Нерезов.

Велко подвикна след тях:

— Пратете нещо за ядене, докато сме още тука.

— Охо! — обърна се Бабин. — Ние поръчахме още преди да дойдем тука. Нема да ви оставим гладни.

Докато още приказваше с тях, Велко забеляза Лозан Конев, който бе застанал наблизко и чакаше нещо.

— Що има?

Оня пристъпи две крачки, изкашля се. И рече бързо:

— Искам да дойда и аз в четата. — И от страх да не би Велко да му откаже, той още по-бързо додаде: — Ти знайш какво стана с моята къща.

Той млъкна и обърна глава встрани. Какво повече да каже мъжът на Добра? След смъртта на грешната му жена бяха умрели и майка му, и детето му. Беше доста едър, силен мъж, а имаше защо да мрази турските бейове и агалари. Но Велко му отвърна никак изтихо, срамежливо:

— Мене ми са дадени десет души. Ти кажи на околния войвода, той да те приеме.

Не можеше да приеме в четата си Велко мъжа на Добра. Нали и той се бе подмилквал някога около тая жена! Не можеше да гледа той смело и открито в очите нейния мъж. А другарите от една чета са другари и в живот, и в смърт, другари верни, сговорни...

Докато чакаха да им донесат храна от селото, четниците се попристягаха за път. Часовоят даде сигнал, че се приближава някой. Велко се отправи нататък и видя как между дървесата се приближаваха насам няколко жени.

— Носят ни храна сигурно...

Минутка по-късно Велко забеляза по-нататък между дървесата и други няколко жени.

Така по две, по три, според както си бяха дружина

по махала или по роднинство, надойдоха в гората десетина-дванадесет жени – майки, невести, сестри на четниците рожденици. Не беше дошла само Дона – Велковата невеста. Чу се в гората и детски плач – две от невестите бяха донесли и мъничките си деца да ги видят бащите им. Разчуло се бе по селото за рожденската чета и като се нареди да се приготви храна – приготвили я бяха и бяха я донесли всички тия жени, които имаха все близки люде в четата. Не се пазеха сега строго от народа революционните тайни, но и целият народ ги пазеше здраво от враг и предател. Пък що – близък беше краят на турската управия, от кого ще се боиш и от кога още македонските планини бяха царство на разбунтувалите се роби. Вързо премина неприятната почуда на Велко войвода. Дошли бяха стари майчици, невести, сестри на другарите му. Е, хайде – нека. Поздравиха го ме приветливо, с почит, постлаха на зелената трева край извора софралъци и кърпи, наредиха трапеза.

– Повели, Велко войвода, и вие сички, момчета! Повелете да хапнем каквото господ дал.

Насядаха всички – войводата начело, майките – до синовете си, невестите – до мъжете си, сестрите – до братята си. Тогава една от по-старите жени подигна очи към войводата и попита:

– Де ти е невестата, Велко?

– Не съм я канил да гоиде – отговори Велко с едва доловима горчивина в гласа си, но не можеше да се познае дали още се сърдеше, че бяха дошли толкова жени в комитетския стан, или пък от тъга за своята невеста.

Обади се тогава една млада девойка, дошла при братя си, тихо продума, но всички я чуха:

– Изтичах да съобща на учителката, че тръгваме, но тя каза: „Нема да ида там против волята на Велко, а той нищо не ми е обаждал.“ Ама сега – продължи девойката, като видя скръбната сянка по лицето на войводата, – сега аз мога пак да изтичам, не е далеко оттук.

– Върви, върви! Побързай!... – чуха се гласове от всички страни.

Девойката скочи и припна като сърна между дър-

весата. Велко наведе глава, за да скрие радостното си смущение.

– Хайде, Велко – подкани пак една от по-старите жени, – тебе ти се пада да благословиш трапезата.

Велко пръв се прекръсти и обедът започна.

Тихо и сдържано се хранеха всички, никой не посягаше лакомо, макар да имаше вкусни неща на трапезата. И всички бяха повече внимателни към другоселците в тая рожденска дружина. Не вървеше и разговорт, макар да се бяха събрали толкова люде. Жените гледаха своите близки люде тък, гледаха ги с обич и скръб, не можеха да им се нагледат. Отдалеч още усеща и знае женското сърце: какъв огън се надигаше от всички страни над родната земя и накъде бяха тръгнали тия скъпи техни люде, колцина от тях ще минат живи и здрави през огъня?

Загаде се между дървесата учителката, нагянала на ръка шарена торба – и тя носи хляб на мъжа си. Девойката бе взела малката ѝ щерка и вървеше след нея цяла светнала от радост. Дона и Велко не бяха се виждали повече от месец време. Той едва-едва ѝ се усмихна – да не покаже слабост, но лицето му, колкото беше загоряло от слънцето, стана тъмноалено. Дона взе детето си, приближи се и седна до Велко. Тогава пак една от по-старите жени каза:

– Е, Велко, нели виждаш, че е хубаво, като се събрахме да се видим, а ти не искаше и да ни се обадиш.

Велко не отговори веднага, после дигна лице и светналите му очи се зеленееха от горските листа и треви наоколо.

– Е, стара майко, чувал съм баща ми, Даме Скорнев, да чете в евангелието за божия син! Не знам дали съм запомнил добре, но там Христос казва: „Който тръгне след мене, нека забрави майка и баща, жена и дом...“ Така сме и ние сега, така разбирам аз, стара майчице...

Като видя Велко, че вече никой не посягаше към трапезата, изправи се и рече:

– Време е за нас да тръгваме.

Някоя от жените проплака, но бързо сподоби пла-

ча си. Зачу се тих, бърз говор, поръки и наръки, поздрав и благословици, топъл шепот. Дона и Велко се видяха сами един срещу друг. Тя държеше детето си на ръце, но не сваляше очи от лицето на мъжа си и през погледа ѝ се изливаше като поток от светлина цялата ѝ душа.

— Велко...

— Сбогом, Доне.

Твърд човек беше той, а две сълзи оросиха гъстите му млади ресници.

II

В началото на лятото в Дебрища пристигна Даме Груев. След Смилевския конгрес той заедно с другите двама членове на щаба и една чета от двадесет души обикаляше планинските райони на Битолския окръг, за да ръководи и наблюдава отблизо подготовката сред народа по многобройните планински села. Преспанската околийска чета придружаваше Груева и другарите му през целия Железнички район, с нея той обиколи и близките околности на Дебрища, но в селото влезе сам. Излязъл бе да го посрещне само Йоле Ядрев, който го доведе в старата къща на Кузмана Велянов.

Още не беше съмнало, и Груев легна да поспи в по-малката стая на тоя изоставен дом. Няколко часа по-късно го събуди някакъв тих, еднообразен шум, който идеше откъм съседната, по-голямата стая. Груев стана и се ослуша. Чуваше се тихо, глухо стържене. Той отвори полека вратата на стаята и излезе в трема пред къщата, но в тоя миг се отвори вратата и на съседната стая. В трема излезе Йоле Ядрев и тихо рече:

— Тука сме, господин Даме.

Влязоха заедно в съседната стая. Насреща, под ниския таван на мрачната стая, бяха застанали Борис Глаушев, Милош Ванков, Кузман Велянов, един от калфите му и други двама мъже, местни люде. Те всички бяха станали да посрещнат Груева, а Борис Глаушев го виждаше за пръв път. Груев беше облечен в шаячна четнишка куртка и шаячни панталони, с подковани опинци. По него не се виждаше никакво оръжие — пуш-

ката си бе оставил при четата, а револверът и патрондашът, които носеше, бяха скрити под куртката му. Беше гологлав и наскоро подстриганата му коса беше леко разчорлена. Лицето му беше бледо и изглеждаше и доста слабо поради дългата, леко раздвоена брада и големите едва завити нагоре мустаци. Широко и открито беше челото му и под него светеха тъмните му очи с внимателен, съсредоточен поглед.

Даме Груев погледна към пода. Кузман рече цял засмян:

— Довършваме го. Още малко остава. Искане да ти го покажем съвсем готов.

На пода лежеше търкулнат доста дълъг път. Груев се усмихна едва-едва; това беше един гървен топ. Изгладен беше от всички страни, виждаше се и гърлото му — не много широко, ала отворено застрашително насреща. Груев беше винаги склонен към шега, но тоя път премълча шегата, която дойде на езика му:

— Свършено е с империята на султана!

Кузман цял сияеше: той беше майсторът на тоя топ. Той и по-старият му калфа, който стоеше сега там с един железен обръч в ръцете си и бе забравил за няколко минути топа — влязъл бе тук самият Даме Груев, най-главният войвода. Около гървения топ бяха разхвърляни и други няколко железни обръча. Груев каза:

— Е, добре, добре... с тия обръчи. Здраво нещо ще стане.

— По-здрав ще бъде от топа на Боримечката — усмихна се Борис.

— Как по-здрав? — възрази веднага Кузман, като долови, че Борис се присмива на топа му. — Това нещо ще изгърми стотина пъти, пък каквото ще да става. Затова аз направих гърлото му по-тесно и четири железни обръча ще му набия. Да има време, още няколко ще направя. Дънери има, но не знам дали има още време.

И той погледна Груева — него питаше той дали има още време, за да направи и други топове. Груев нищо не отговори; решено бе на Смилевския конгрес да се пазят тайна денят на въстанието и можеше да го реши и да го знае само Главният щаб.

Насядаха всички, а Кузман пошушна нещо на кал-

фата си, който веднага излезе, за да засили вън, в дюкяна пред къщата, поставената стража, която пазише Груева. После Кузман каза:

— Тука сме сички, но може да дойдат и други некои от по-верните люде. Вън момчетата знаят кого да пуснат насам и кого да не пущат.

Груев кимна мълчаливо и спря поглед върху Борис Глаушев — мъчеше се, изглежда, да си спомни дали го е виждал друг път, но Борис изпревари въпроса му:

— Аз съм учител тук, господин Груев. Казвам се Глаушев.

Сега пък Груев го изпревари на свой ред:

— Борис Глаушев, нали? От Преспа. Син на Азар Глаушев. Как е баща ви? Познаваме се ние с него отдавна. Ами как сте попаднали тук, на село?

— Той ми е зет — побърза да се похвали Кузман. — Донесоха го една нощ ни жив, ни умрял, черката ми го излекува и после ги оженихме.

Груев слушаше и не сваляше очи от Бориса. От това, което чу и което виждаше, той знаеше вече всичко за Бориса, знаеше най-важното. И рече:

— Добър син е отгледал Азар Глаушев.

По свой път се опитваше Борис да проникне в душата на Груева и като срещаше погледа му, той се удивляваше на този ясен и чист поглед. „Всичко е ясно за тоя поглед — мислеше си Борис. — Нема за него никакви загадки и проблеми.“

Груев започна направо и сякаш потвърди мисълта на Бориса:

— Искате да знаете за въстанието, кога ще го започнем... Ще ви се съобщи навреме. Говорете се, говорете се — това е сега най-важното. Да не се губи минута време. Има и друго важно нещо за вас: вашето село ще бъде крепостта на целия Железник. Вие сте тук, на вратата на Железник, оттук минават пътищата и за Преспа, и за Битоля. Колко души ще излезат от вашето село, Кузмане?

— До двете души ще излезат, господин Даме, а може и повече — отговори Кузман и веднага добави: — Но нема пушки за сички, нема оръжие...

— Това е обща болка. Но вие нема да прибирате всички мъже в четите. Младите само и които нема големи челяди. И които искат, които сами искат.

— Сички искат, господин Даме — каза Кузман. — Кой ще ги спре?

Груев нищо не отговори. Сетне попита:

— Колко пари имате в касата?

— Седемдесет лири — отговори Ванков, който пазише комитетската каса.

— Съберете още — рече Груев и повтори: — Съберете още. Сега е време. Изпратете в България да ви купят пушки. Изпратете некога там. Издват насам чети от наши и тамошни люде, ще дойдат още и ще ви донеса пушките. Ами дали сте помислили как ще действате в деня на въстанието.

— Ще вземем казармата — отговори Кузман.

— Ще изчистим и заптиите — допълни Йоле Ягрев.

— Това не е достатъчно за Дебрица — каза Груев. — Дебрица ще бъде крепост за Железник. Помислете и за това. Ще ви се изпрати и помощ, сами не ще можете. Ще ви помогне целият Железник.

Кузман попита:

— Ами нема ли да ударим Преспа?

— Нема — поклати глава Груев. — Ние ще се дигнем и повече ще се отбраняваме. Да издържим по-дълго време и да не даваме излишни жертви. — Той побутна с ръка търкулнатия на пода топ: — Е, харно, на местото си е тук, в Дебрица, но да беше железен. Ех... немаме ние железни топове, немаме.

Всички се загледаха в дървения топ, който лежеше на пода като заспало чудовище с отворена уста. Кузман и другите трима местни мъже го гледаха с радостна гордост и с нескрити надежди, като че ли беше някакво възплащение на утрешни победи. Кузман плесна с длан провъртения дънер и помръдна устни, сякаш предвкушаше сладостта на победата. Борис Глаушев гледаше топа с весели очи, като да беше някаква любопитна играчка. Мрачно се взираше в дънера Милош Ванков, в това грозно оръдие на тирани-

ята и насилието, на омразата между хората, ала и той се готвеше да бие султана с него. Спрял бе поглед върху топа и Даме Груев, ала мисълта му бе отлетяла далеко напред: въстанието беше решено, неговият ден приближаваше, но той виждаше може би и поражението. Не се помрачи и сега неговият поглед.

Кузман се размърда, почеса без нужда брадата си и току попита:

– Господин Даме... а некой отвън дали ще ни помогне? България, Дедо Иван?

Груев дигна към него очи:

– Говори се подобно нещо и навсякъде ме питат. А ние казахме още като започнахме: ще се осланяме на своите собствени сили преди всичко. Излизаме да се борим пред очите на целия свет за своето право и нека ни помогне всеки, който мисли за право и правда. С каквато и да е помощ.

Милош Ванков замахна широко с ръка, преди да заговори., и рече:

– Не разчитайте на чужда помощ! Сами и, каквото направим, ще си бъде за нас. Ако тръгне насам българската войска, ще тръгне и гръцката, ще тръгне и сръбската, а ще дойдат даже и арнаутските бейове да късат живи части от телото на Македония. Тук ще стане свободна македонска република и ще се обърнем ние към всички балкански народи: ето ви нашата братска ръка и нека живеем като братя! Така разбирам аз нашата македонска политика.

– Да – кимна с глава Даме Груев. – Това е нашата политика.

Кузман Велишов навее очи. Той не получи ясен отговор. Груев сложи ръка на коляното му и се обърна към всички:

– Ние ще въстанем. И ще турим здраво начало на македонското освобождение. Кузмане – обърна се той към коларя: – Не знам докъде ще стигнем сега, но ние вървим по сигурен път към свободата на Македония. Нема да отиде напразно нищо една капка наша кръв. Не стига ли това за нас с тебе, Кузмане? – разклати

живо коляното на коларя Груев, после отправи очи и към другите трима местни люде.

– Стига и прстига – удари с юмрук коларят гървения топ, капки пот избиха по широкото му чело.

Груев се обърна към Милоша Ванков с тих глас, като да размишляваше гласно:

– Велика е народната вера. В нея е вшагаи плодът на бъдещето. Тя събира копнежите на всички сърца и побеждава дори с такъв, гървен топ.

Борис Глаушев притисна ръка на сърцето си:

– Бих искал да погледна света еднаж с вашите очи, господин Груев...

Груев го погледна и се усмихна едва-едва на младежката му възторженост – драго му беше негли да погледа лицето му, толкова младо още, макар и самият той да беше едва на тридесет и две години: твърде стар се чувстваше вече той на своите тридесет и две години.

Промъкваша се през малкия двор и тихо влизаха в стаята един по един още десетина-петнадесет души от най-верните люде на организацията в селото. Груев забелязваше всеки влязъл селянин и намираше сгода за всекиго да го подхване и увлече в общия разговор. По едно време Кузман се поогледа весело и рече:

– Сега, както сме се събрали тука, да дойде юзбашията с аскера си, отеднаж може да вземе главата на комитетата в Дебрища. Това сме си ние тука. Тебе, господин Даме, нема да те закача. Ти си ни гост.

Избухна смях, но Груев заговори и пак всички утихнаха:

– Имате ли в селото турски мекерета?

Чуха се гласове от няколко страни:

– Имаме. Как да нема... На първо место Анте Богев.

– Кой е тоя Анте Богев? – попита Груев.

– Селският ни чорбаджия – започна Кузман. – Ханджия е тука, близо е до моя дюкян. Той от проклетия пакост още не е направил, ама може и да направи. За него парата е сичко.

– Сложете му оглавник – каза Груев.

– Какъв оглавник – дигна рамена Кузман. – Рита като магаре.

— Такъв понекога е по-добре да го уловиш за кесията, отколкото да му вземеш главата даже — каза Груев. — Наредете да не стъпва човек в хана му. Ще стане по-послушен, вервам.

— Още повече ще го хване бесът — обади се Йоле Ядрев. — Знам аз какво трябва за него. Него само черната гунка ще го оправи. — И току се сонна Йоле на Кузмана: — Не искаше ли преди време да изпрати аскер в градската махала, а там беха двете чети?

— Тогава — рече Груев тихо, но гласът му се чу из цялата стая, — ако е такъв, може да мине и под нож.

По гърба на Борис Глаушев мина студена тръпка, но преди него се обади Ванков, непримиримият враг на селския чорбаджия:

— Не, не... Да опитаме първо с хана. Ще миряса, щом престанат да текат грошове в кесията му.

Груев нищо не каза. Не се опита да оправдае или смекчи страшните свои думи: „Да мине под нож.“ Те трябваше да запазят силата си, да бъдат чутти с всичката им сила. Той бе приел в сърцето си суровия, страшния закон на борбата, стремеше се да подчини и бе подчинил на него всичко в себе си и всичко вън от себе си. Оттам идеше неотразимата сила на погледа му, силата, която се чувстваше във всяко негово движение, в звънкия му глас. Той не искаше нищо за себе си, а това беше друга сила в него. Това знаеха всички люде, които се срещаха с него — знаеха колко сдържан беше той във всички човешки склонности и слабости. Груев сега обикаляше всички райони на Витолския окръг, дето се очакваше да се развият предстоящите събития, и навсякъде даваше силен тласък на общата подготовка на въстанието с всяка своя дума. Простите люде по планинските села му вярваха и му се подчиняваха.

И Кузман Велянов, и Йоле Ядрев, и другите неколцина от ръководството в Дебрища, а с тях и Ванков, и Глаушев като че ли едва сега, след срещата им с Груев, виждаха селото и неговата околност, виждаха людето, които се събираха пазарен ден от целия Желез-

ник или минаваха оттук, за да идат в града. Ами Дебрища наистина беше крепост на Железник! Кузман докара скришом още един гънер в старата си къща и започна да го провърта с по-големия си калфа, та Дебрища да има поне още един топ. Още първия неделен ден след срещата с Груев Кузман излезе да пообиколи нивите си, тръгнаха с него и двамата учители на празнична разходка из околностите на селото. Пътят за Преспа и за Витоля отпътък градската махала минаваше по широкия гръб на една височина и след това отеднаж слизаха в една неголяма долинка край реката. Това беше местността Наголец. От двете страни насреща се издигаха каменисти стръмнини и тук можеше да се мине само по пътя и по реката. Тук трябваше да се затвори и най-напред пътят. Един окоп ще се изкопае като преграда на самата височина, преди да хлътне пътят в долинката. Ала малко по-назад, откъм дясната страна, планинските височини се бяха гръпнали доста надалеко и се отваряше на югоизток широк простор, та се виждаше далечно Преспанското поле. Тук беше Разполе и цялата местност наоколо беше хълмиста, неравна, пресечена с долове, но беше отворена откъм полето, виждаха се долу двете турски села Бегово и Раздел и други села наоколо. Хълмищата, които се спущаха накъм полето, бяха голи, промити и разядени от гъжговете, а някога тук е ширила гранки стара гора, чак до Бегово и Раздел; турците от тия две села бяха опустошили гората и бяха я палили на два пъти.

— Тука ни е слабото място — рече Кузман. — Пътят ще хванем, ама оттука могат да ни се качат горе и пет табура аскер. Тука ще сложим топове, та ще бием чак Бегово и Раздел.

Село Дебрища беше добре запазено от всички други страни — нужно беше да се завардят с по три-четири пушки още няколко пътеки и долища из планината наоколо. Тримата стратежи се върнаха доволни в селото: с няколко стотици пушки Дебрища ще се превърне в истинска крепост. Доб-

ри люде, добри мъже имаше, а нямаше пушки.

Още на другия ден на тезгяха на работилницата на Кузман Велянов се появи един малък тефтер от груба, грапава хартия и съшит с бял конец, а върху него беше сложен току-що наострен молив, отдалеко се белееше гървото му, грубо издялано. Пръв дойде стрико Евтим Търнев – кокалест як мъж с прошарени мустаки и румено широко лице; преди време в неговата къща бе гостувал Делчев и стрико Евтим бе му казал:

– Като те гледам, господин Гоце, какво ли ще се жала аз?

– Стрико Евтимуе – бе му отговорил апостолът, – който се е прежалил еднаж, може да дели мегдан и с небесните архангели.

Влезе стрико Евтим Търнев в работилницата и още от вратата бръкна в пазвата си, извади една курлива платнена кесия, завързана с дълъг черен гайтан. И почна да я развързва. Кузман излезе напред да го посрещне, приближиха се двамата към тезгяха и стрико Евтим сложи там, до тефтера, шест златни лири:

– Пиши, Кузмане.

Кузман се наведе, напљончи молива, напљончи го още еднаж и писа: „стр. евт. търн. шест л.“ Те бяха някакви подобия на букви и само той, Кузман, можеше да прочете написаното. Стрико Евтим попита:

– Ще има ли за една? Маликерка...

– Е, може да има, Евтимуе. Ще видим как ще ги вземем.

– Гледай да има. Пък може и да прибавя нещо. Ще намеря под камен, под гърво. Къщата ще си дам, бре! Прежалил съм се веќе аз.

Не след много време в работилницата влезе Блаже Рилков. Бос, гологлав, с разгърдена риза и цялата кръпка до кръпка; млад човек беше, свенлив, имаше три гребни деца и по цял ден се бореше с планината – вадеше камък, печеше и вар. Той стискуваше с шепата си, корава и грапава като керемиди, две бели мегжидии. И каза срамежливо на Кузмана – с тежкия си труд ценеше той парите:

– Ще може ли с тия пари, стрико Кузмане, един пищов за мене...

Коларят се загледа в него и рече:

– Деца имаш бре, Блаже, гребни...

– Ако – тръсна глава Блаже Рилков.

Погледа го още някое време Кузман колебливо и току напљончи молива, записа: „бл. рил. две б. м.“ Изправи се коларят, погледна пак червеникавите рошави коси на бедния човек, който не смееше да подигне лице към него от сиромашки свян, сложи ръка на рамото му:

– Блаже... За тебе ще има пушка. Аз ще ти намеря. Ще отделим от общото. И това е много, дето си донесъл.

Очите на Блаже Рилков, сини и леко премрежени от тежък труд, се напљончиха с влага, но и се смееха. За пушка той не бе посмял и да мечтае...

Същия ден в работилницата на Кузман Велянов влезе Гюрчин Пупев. Мушал и двесте си ръце в пояса, стои до тезгяха и мъчи. Кузман го попита:

– Какво ще кажеш, Гюрчине?

– Какво да кажа, като немам език...

Завърнал бе той овце и кози – с тях живееше. Отдалеко миришеше цял на съсирено мляко, грехите му лъщяха по лактите и колената и поясът му отпред цял зацапан, мазен. Такава беше работата му, не щеше той от никого даром хляб за осемте си деца, и те с него в планината по цяло лято.

– Ти знайш, Гюрчине... – подкани го наново Кузман.

И Гюрчин отеднаж се реши:

– Знам аз, Кузмане, ама да видим ти какво ще речеи. Немам аз пари сега ни грош. Не може ли на вересия бре, брате? Или да има некой да купи няколко от овцете ми... И аз искам да се запиша, Кузмане!

– Виж, Гюрчине, потърси колай. Тоя тефтер е на-роген. Не мога аз на своя глава... И това е: пари трябва, пари.

Гюрчин Пупев въздъхна издълбоко, поогледа се и си отиде.

Късно следобед тоя ден в коларската работилница влезе стрина Злата Секулева. Малко преди това би

клепалото за вечерня и струна Злата, изглежда, бе тръгнала за черква. Преди три години турци бяха убили единствения ѝ син Дойчин по пътя за Преспа; други деца тя нямаше, беше и вдовица, та остана сам-сама на тоя свят. Колко ѝ беше нужно да се прехрани и ходеше много по черкви и манастири – миналото лято бе ходила чак на „Свети Наум“ оттамък Охрид, а това лято се канеше да отиде на Трескавечкия манастир край Прилеп. Малко преди да влезе тя в работилницата, влязъл бе там Йоле Ядрев, та те двама-та с Кузмана посрещнаха старата жена. Тя поздравил и моку дръпна края на черната кърпа, с която беше пребрадена, развърза го, извади оттам една златна пара. Сложи я на тезгяха: беше турска лира. Навела очи, Злата Секулева каза и гласът ѝ трепереше:

– Да беше жив мой Дойчин и той сега би бил с вас, ама като го нема, рекох аз, майка му... Запишете тия пари на негово име: Дойчин Секулев. Рекох да ида до Трескавец тая година, но ще ида друг път.

Отиде си тъжната жена кротко и тихо. Кузман напљончи молива, за да запише името на Дойчин Секулев, а около него Йоле Ядрев място не може да си намери.

– Ето – викаше той, – какви люде дават пари, от залъка си делят и от секакви свои нужди. И ако не взема аз от Анте Божев още сто лири, да не съм Йоле Ядрев на тоя свет. Или пък ще го скрия в черната, барем да не ѝ тежи такава мърша.

Кузман се изправи, затвори тефтера и го скри в едно здраво сандъче там заедно с молива, да бъде подръка. Сетне каза:

– Ще му вземем още сто лири. Но нека мине некое време, да види как ще му е, като не стъпва човек в хана му.

Борис Глаушев минаваше по селския площад и там го срещнаха съпружиките Ничови. Учебната година бе свършила, но те още не бяха си отишли в града, както винаги след изпитите. Борис ги поздравил и бързаше да ги отминее, но госпожа Ничова го засипа с думи и го спря:

– Какво, господин Глаушев, вие още ли сте тук? Защо се бавите, в града ви чака отворена къща, баща, майка, ще си отидете наготово и само си губите времето тук? Ние от четири дни се готвим и все не можем да тръгнем и само да знаете как се ядосвам, главата ми ще се пръсне и съня си загубих. Бехме дали още миналата година три агнета да ни ги гледа Гюрчин Пунев и станаха цели овце, остригахме ги и дадох на баба Мария Илова да ми преде от вълната за чорапи на Тома, по два чифта за него и за децата, а тя все не може да стигне. Какво прави тая баба и въкъщи не се завърта, оттам идем сега.

Тома Ничов стоеше до нея и смилено слушаше. Той беше госта закръглен мъж, строг и важен, почиташе жена си точно според Писанието. Слушаше я смилено и Борис. Госпожа Ничова беше нисичка, дребна жена, махаше бързо-бързо късичките си ръце, лицето ѝ с издуги бузи цяло се движеше, дори и шпъртавият ѝ нос вземаше участие в бързия ѝ говор. Най-сетне Борис използва една къса пауза и понечи да си тръгне, но учителката тоя път го хвана за ръкава, протегна към него лице с ококорени очи, тайнствено му зашепна:

– Какво чувате, господин Глаушев, тук се говорят страшни работи, затова съм болна чак, че не можем да си тръгнем. Ами вие защо се бавите още, имате млада жена, и то в положение, как я държите в тия страхотиин. Всички говорят, че ще има въстание, не сте ли чули, целото село говори и поп Аргир каза. Да си вървим заедно, вие немате много багаж, ще можем да сместим с него и нашата вълна, много място заема, ние немаме къде, много покъщнина с децата, а вие не държете тук повече жена си, вие, мъжете, не знаете какво е това за всека жена, може да се уплаши от нещо и да се случи нещастие...

Най-сетне Борис успя да се измъкне от тоя словесен порой, чийто празен шум дълго звучи в ушите му и след като се раздели с двамата загрижени съпрузи. Но той се върна веднага въкъщи. Ружа беше бременна в последните месеци, а те двамата никак не

бяха говорили досега за нейното необикновено положение. Тя беше селянка и знаеше, че това си беше женска грижа, дори беше срамно да се говори и със собствения мъж за бременност и раждане. Така си мислеше и той, че това бяха женски грижи и женски тайни. Ала сега отеднаж се уплаши за Ружа.

Той я завари в стаята им на горния кат все тъй заета с тия тайнствени приготовления около предстоящото раждане. Тя шиеше или плетеше нещо, но винаги го скриваше и той не знаеше какво шиеше, какво плетеше тя по цели дни. Скри тя нещо и сега, като влезе Борис в стаята. Лицето ѝ бе погрозняло, с подути устни и носът ѝ се бе разширил, само очите ѝ бяха си останали все тъй хубави. Борис не мислеше нищо за детето, което щеше да се роди, но като виждаше погрознялото лице на жена си, сърцето му се изпълваше с милост към нея – не съжаление или съчувствие, но някаква особена, дълбока обич. Как не бе помислил досега за нея и трябваше да го подсети Ничова? Той започна направо:

– Руже, тук може да станат някои работи, народът се готви.

– Знам.

И гласът ѝ бе станал по-тих, по-дълбок, но и някак отпаднал.

– За тебе ще бъде по-добре да идеш при мама, в града.

Тя го погледна уплашена, попита:

– Ами ти къде ще бъдеш?

– Аз? Ще дойда и аз, но... Аз трябва да бъда тук.

– Ще си бъдем заедно, тука ще си стоим – каза тя и колкото да беше тих и мек гласът ѝ, Борис почувства, че отговорът ѝ беше решителен. Той се опита да я разубеждава:

– Тук ще бъде по-опасно, село е. В планината сме...

Тя го прекъсна със същия тих глас и със същата решителност:

– Както ще бъде за целия народ, така ще бъде и за нас.

Това беше пак отговор на селянка. Тя вижда у своите люде най-сигурна опора и не иска да се дели от тях ни за добро, ни за зло. Борис вече не заговори с нея за

града. Отиде само той за една седмица и пак се върна в Дебрища. Старите не се и опитаха да го спрат.

Като се върна, той не завари в селото Милош Ванков, който бе заминал за България по канала на Организацията с двеста и петдесет лири селски пари за пушки и патрони.

В тефтера на Кузман Велянов бяха записани само петдесет и осем лири, повечето от гурбетчиите, които се бяха върнали в селото тая пролет. Никой вече не влизаше да запише. Нямаше пари народът. Готови бяха мнозина да продадат едно или друго или нещо от живота си стока, но никой нищо не искаше да купува сега; не беше време за купуване и събиране на имот. Малко пари за оръжие се бяха събрали, а време за губене нямаше.

– Аз ще ги допълня до шейсет – каза Кузман. – Повеке не мога. Пушка аз си имам и револвер, и сичко.

Всички бяха гали, колкото можаха. И преди бяха давали много пъти. В касата имаше и други седемдесет лири – къде чак в България за пушки със сто и тридесет лири? Йоле Ядрев все това повтаряше:

– Ще влезе у ханджията.

Ала неочаквано сам Анте ханджията дойде в работилницата на Кузман. Започна да се кара, но и да се моли:

– Ето три пазара човек не е стъпил в хана ми и никакъв човек не стъпва ни в хана, ни в механата. Пазарджиите връзват добитъка си по дворищата наоколо, секи им отваря портата си. Ще ме погубите, бре! Това е ваша работа, комитска, само вие можете да я наредите така. Е, кажете що искате от мене, бре!

– Ще ти кажем, дедо Анте – отвърна Кузман. – Щом искаш, ще ти кажем. Най-напред ще си затвориш устата за нас и ще си гледаш работата. Чакай, чакай! Нели искаш да ти кажем що искаме. Искаме от тебе и сто лири. Иначе още сто години човек нема да стъпи в хана ти.

Кузман очакваше, че ханджията ще избухне, ще вика и ругае, но Анте Воев не избухна, само долната

му устна увисна и започна да трепери, а гърдите му все си свиреха. И рече неочаквано тихо:

— Двайсет лири ви дадох. Нели ви дадох двайсет лири...

— Даге. Още сто ще дагеш.

Започнаха да треперят и дебелите провиснали бузи на ханджията, но той пак тихо каза през няколкото проядени зъба, които бяха останали още в устата му:

— Ще дам, ама преди това ще питам юзбашията горе, в казармата.

Обърна се да си излезе, но се спря на прага и гизна към Кузмана ръка с разперени пръсти:

— Само пет ще ви дам. За въже да си купите. Ни аспра повеке, чу ли? Ела да ги вземеш.

Кузман нищо не отговори. Ханджията си излезе.

Минаха още два дни. Кузман Велянов вече съвсем затвори нефтера си. Дойде пак Йоле Ягрев и пак рече:

— Ще влезе у ханджията.

— Е на влез — отвърна тоя път Кузман. — Но да бехме попитали гаскалите, да не сбъркаме нещо...

— Какво ще ги питаме — махна ръка Йоле. — То си е наша работа, селска.

Тоя ден околийската чета беше горе, в неговата кошара. Йоле едвам дочака да се стъмни. Войводата му даде четирима от четниците и Йоле ги повеле към селото, както бяха в комитското си облекло, с оръжието. Тъмно беше, но селото беше още будно, светеха прозорци по всички къщи, мяркаха се люде по дворовете. Йоле мина с четниците по малкото мостче на реката и оттам веднага влезе в улицата, на която беше къщата на Анте Богев. Петимата мъже се движеха един след друг край стените и плетищата.

Портата на ханджията беше здраво затворена. Прескочи Йоле високата стена и отвори отвътре яката порта. Влязоха и четиримата четници, но един остана да пази в двора, а другите Йоле повеле към къщата на ханджията. Светеха и там прозорци на долния кат. Йоле отвори направо входната врата и четиримата мъже отеднаж изпълиха широка-та предна стая. Тук беше цялото семейство на хан-

джията. Никой нищо не продума, само снахата на ханджията тихо ахна.

Анте Богев седеше на едно столче до огнището. Там, в една широка тава, къкреше и гизаше мехури гъста каша. Пред огнището бе свила нозе старата ханджийка. Само тя се извърна назад и викна:

— Що е това, това да види господ! Влизате в чужда къща като хайдуци.

Ханджията не се помръдна от мястото си и гледаше неканените гости изпод вежди, гърдите му свиреха равномерно и все по-остро. В ъгъла на един широк одър снахата на ханджията приспиваше най-малкото си дете, а и другите ѝ две деца седяха там, на одъра, чакаха да се свари кашата.

Йоле каза:

— Може и хайдуци да сме, бабо, но ти не викай. Да не става нужда да ти запушвам гърлото. — Той пристъпи и се спря близо до ханджията. Стана прав и Анте Богев. Йоле приближи лице до лицето му: — Давай парите. Сто лири. Казано ти е.

— Немам, бре... Как тъй сто лири, така ли лесно се намират!

Йоле посегна към пазвата си:

— Нема да те слушам. Не съм дошъл за кавга. Давай парите или жив човек тука нема да остане.

— И децата ли, бре! — викна ханджията. „И-хи-и-и!“ — свиреха гърдите му.

— И децата.

Старата жена се преви на две пред огнището и започна тихо да нарежда. Йоле бе сложил ръка на камата си и чакаше. Минаха няколко безкрайни мига. Трите деца гледаха от одъра и не разбираха какво ставаше с големите, с тия страшни чужди люде, но в очите им се набираше ужас, най-голямото вече кривеше устни на плач. Старата ханджийка не преставаше да стене, да къне и нарежда.

Снахата — дребна, все още млада жена, не можа да издържи повече. Тя каза с пресъхнало гърло, дори и гласът ѝ сякаш проскърца:

— Дај им, татко, пари. Ще ни изколят. Не виждаш ли? Децата...

Ханджията не се помръдна от мястото си. Той гледаше Йолета с очи, помътнени от страх и ярост, едрото му лице посиня и цяло трепереше, веждите и мустаките му изглеждаха по-бели, остро, пронизително свиреха гърдите му: „И-ху-и!“ Но той продължаваше да стои на мястото си.

Тогавашнахата мина през стаята и влезе в съседната стая; тихо проплака след нея най-малкото ѝ дете. Ханджията изви бавно глава след нея и я чакаше да се върне. Младата жена скоро се показа отново. В ръцете си държеше нещо, завито в пъстра кърпа, и мъчливо го подаде на Йолета. Чу се тих, едва доловим и сух, металически шум. Старият наблюдаваше всичко това и сякаш не разбираше какво става. После викна:

— Какво правиш, мори! Сто и двайсет лири са вътре! Затова ли ти ги дадох да ги пазиш! Сто и двайсет са!

Младата жена се върна при децата, прегърна ги с двете си ръце. Йолета бързо развърза кърпата, погледна парите и пак я върза. Сложи я в пояса си. Ханджията повтори с по-тих глас:

— Сто и двайсет лири са...

— Не ги вземаме за себе си — рече Йолета. — Като се освободи Македония, ще ти ги върне. А сега, ако ви е мил животът, ни гък, ни мък! — Той се загледа в стария ханджия и добави: — Ти нещо не ми харесваш, дедо Анте.

Йолета се обърна и излезе, следван от тримата четници. Като излязоха на улицата, събра четиримата си другари под едно дърво малко по-надолу край отсрещната стена и тихо им пошушна:

— Чакай да видим сега какво ще стане.

Не мина много време и от портата си излезе ханджията със запален фенер и тояга в ръце. Йолета направи знак с ръка на другарите си да почака и тръгна с тихи стъпки след стария ханджия. Бързо го настигна:

— Къде, дедо Анте?

Ханджията удари тоягата в земята:

— При юзбашията, ето къде! Душата ми изде ти! И

сички вие, хаирсъзи, хайдуци! Ще му кажа, че ме обрахте.

— Върни се, дедо Анте — каза му тихо Йолета: — Там аз нема да те пусна, върни се при внучетата си.

— Нема да се върна! — изхриптя ханджията.

Йолета извади бързо камата си и я заби дълбоко в гърдите му. Чу се глух, пресекнал вик, паднаха на земята тоягата и фенерът, който веднага угасна. Йолета измъкна камата си и пак я заби в гърдите на ханджията. Сега Анте Бозев не издаде никакъв звук и падна с подвити колена. Камата остана в ръката на Йолета. Той се навее да види лицето на стареца, чернееше се устата му отворена. Йолета обърса камата от дрехите му и я прибра в пояса си. Върна си при четиримата четници и само това каза:

— Очисти се най-сетне селото от него...

Проточиха се и петимата надолу по улицата и скоро изчезнаха в тъмнината.

Рано на другата сутрин дойде чаушинът Хасан с двама заптии да пита и разпитва двете жени за убийството на ханджията. Не казаха нищо ни старата ханджия, ни снахата. Само дигаха рамена:

— Не знайме кой го уби... Излезе и не се върна. Нищо не знайме ние.

Така бе подучила снахата свекървата си.

Същия ден Милош Ванков замина за България.

Турците не предприеха нищо около това убийство. Чаушинът искаше да задържи Кузмана Велянов, Йолета Ядрев и още неколцина други селяни, но мюсюлминът махна с ръка:

— Остави... Какви доказателства имаш срещу тях? Нищо няма да ти признаят. Комити били... те всички са комити сега.

И той излезе да се разхожда по селския площад тъжен и отегчен. Чаушинът ръмжеше и след него, но сам нищо не можеше да стори. Псуваше и се заканваше на всички гяури.

Всеки ден, когато аскерът беше в селото, и точно на залез слънце, горе, на височината при казарма-

та, започваше да свири войнишка тръба. Самотен и строг се носеше над селото проточеният зов на тръбата – аскерът се събираше на вечерна молитва. Скоро след това в околните височини отекваше вик от стотина гърла.

– Падишахъмъз чок яша!¹

Властно и враждебно ехтяха тия звуци, моя вик във вечерния час и до неотдавна селото се спотайваше под тях със страх. Ала сега отгдолу, откъм селото, им отвърщаше гневен ропот. Мъжете поглеждаха нагоре изпод вежди, стискаха юмруци и псуваха султана и аскера му, жените къняха гласно, та се чуваха клетвите им по дворовете и през кривите селски улички:

– Куршум да запуши гърлото ви, пусти да опустейте и вие, и султанът ви!

III

Още от началото на лятото над цялата страна се носеха тревожни мъгли и всякакви думи, страшни и радостни в същото време – правеха се всякакви догадки за предстоящите събития, определяше се денят на въстанието, прославяха се бъдещи герои и непотизнати още победи, предричаше се неминуема гибел на вековния тиранин и край на черното робство. Поробенят народ се готвеше открито за борба и чакаше нетърпеливо съдбоносния час. Най-голямата грижа беше за оръжието. Купуваше се в големи количества брашно и сол, също и всякаква друга храна, която можеше да се пази за по-дълго време. Пазарите по градовете никога не са били така многолюдни, пътищата по цялата страна така оживени. Плодородието тая година беше голямо, бързаше се и с жетвата – да се прибере по-скоро хлябът, докато людете са още по домовете си. Оживяха и нощите и сън не ги ловеше людете в тая обща възбуда. Планините бяха пълни с мъже, въоръжени с всякакви оръжия, дори и само с по една тояга, а всеки

¹ Падишахъмъз чок яша! шах! – Да живее нашият падишах!

ден и всяка нощ прииждаха нови борци от градовете и селата. През редица нощи от Преспа излизаха големи групи младежи, пък и по-стари мъже на път към Железник и към другите планини наоколо. Напущаха града шумно, с виковете и песни, излизаха с тях да ги изпращат близките им – и те с радостни виковете и песни и благословии за победи, за щастливо завръщане.

Мнозина преспанци минаха през Дебрица. Като знаеха, че тук беше Борис Глаушев, те го търсеха да ги препраща по четите. Сега той отсъстваше от къщи по цели нощи и докато скиташе една нощ из планината, за да търси някоя от четите, Ружа роди първия му син.

Той се върна малко преди зори и на къщната врата срещна баба Пауна. Тя отвори срещу него беззъбата си хълтнала уста за усмивка:

– Да ти е жив синът! Ама ти къде ходиш цела нощ, какво ви е прихванало сички мъже, место не можете да си наидете! И моят внук тъй. Какво време дойде... Султана ще биете, а? Голема е силата му, ама дано е дошъл краят му най-сетне...

Борис влезе вътре. Кузман го гледеше свенливо усмихнат и някак чудно прозвуча гласът му:

– Хайде да ни е живо и здраво малкото!

То лежеше повито до майка си, чуваше се слабият му треперлив гласец. Борис не го и погледна, не знаеше какво трябваше да стори сега. Той застана до леглото на Ружа, искаше да ѝ каже нещо, но не знаеше какво би било най-подходящо, чувстваше и сам, че ѝ се усмихва с празна, глупава усмивка. Тя се загледа в него, погледът ѝ беше някак потъмнял, много топъл и дълбок, сетне отеднаж изви очи към стената. Борис сложи ръката си на челото ѝ, да я погали, а тя мръдна с глава и бързо му пошушна:

– Немой ... да не влезе татко!

Той дръпна ръката си. Спокойно беше сърцето в гърдите му. Слабият, треперлив гласец, който идваше изпод пъстрата покривка върху новороденото, не можеше да пробуди в него бащинско чувство. Да, станало бе нещо важно в тая къща, в неговия собствен живот, но всичко беше далечно и чуждо за него. Дори Ружа с

тоя свой нов поглед и с това бледо влажно лице, изеднаж толкова променено, след като бе свикнал да го вижда месеци наред погрозняло и потъмняло поради бременността и тя дори му изглеждаше чужда и далечна. Ала не защото раждането беше непознато събитие в живота му, а защото сега той беше в едно непрестанно въннение в тоя нов живот за целия народ, за всеки отделен човек, живот напрегнат и тревожен, във всякакви страхове, но и в буйна радост. Новороденото, а също и младата му майка стояха някак извън тоя живот.

Всеки ден се случваше по нещо значително, важно, необикновено. Нахлуваше аскер в селото или се втурваше из планината; почти всяка нощ минаваха групи от граждани и селяни, които търсеха четите; през ден, през два дни планината ехтеше от гърмежи – някъде наблизко или по-далеч се водеха сражения; всеки ден трябваше да се праща храна за четите и разни други потреби, идваха в село ранени четници, които трябваше да се приберат и лекуват тайно.

В началото на месец юли се завърна от България Милош Ванков. Доведе той в Железник една добре въоръжена чета от четиридесет души преспанци и гурбетчици от тия места в България, но имаше между четниците и тамошни люде, дошли да помагат на македонските си братя. Войводата, подпоручик Иван Пенев – не много висок, но плещест момък, беше родом някъде от Сливенско. Тръгнали са от България петдесет и двама, но дванадесет души са загинали в сражения, докато стигнат до Железник. Доведе Ванков и цял керван, натоварен с оръжие – пушки, патрони, бомби. Оръжието скриха в една пещера наблизко, а и четата остана в околностите на Дебрица.

Няколко дни по-късно в Дебрица пристигнаха Никола Нешев и Любен Расков, и двамата в градското си облекло, като обикновени пътници, а бяха дошли и те, за да влязат в четите. Донесоха в Дебрица и знаме от червена коприна с надпис „Свобода или смърт“. Градът там, сред полето, нямаше да въстава. Преспа не

можеше да въстане – нямаше оръжие, при толкова турци в града – и башибозук, и аскер, но мнозина преспанци влязоха в четите. На другия ден след като пристигнаха Нешев и Расков в Дебрица, селяни пазарджии донесоха скришом пушките им. Същия ден Кузман Велянов получи вест от войводата на околийската чета да побърза да се яви в гората Летница заедно с целия селски комитет и селския войвода. Чендов бе получил заповед от Главния щаб за обявяване на въстанието и възвание към народа. Такава заповед бяха получили всички горски началства в Витолския революционен окръг, а горско началство бяха войводите във всяка околия. Това беше десетина дни преди Илинден.

През нощта срещу Илинден семейството на Кузман Велянов, а също и Ружа с детето си напуснаха новата къща и слязоха долу, в старата къща при работилницата. На три пъти през тая нощ в новата къща на Кузман горе при казармата се промъкнаха група четници и се събраха там до тридесет души. Тук беше и околийският войвода Чендов. Къщата беше обърната гърбом към казармата, но четири от прозорците ѝ гледаха нататък – право срещу вратите на казармата. Тук, на височината, имаше и други няколко къщи и надолу, накъм чаршията, се спускаха улиците на цялата горна махала, та и в някои от тия къщи се скриха четници. През същата нощ други петдесет души четници под войводството на Велко Скорнев влязоха в селото и се настаниха по разни къщи в чаршийската махала, за да бъдат по-близко до помещението на заптиите. Новата чета, която бе дошла от България, заедно с около триста души милиция от другите железнишки села, се спотайваше на разни места из гората Летница, но все близо до селото; това голямо отделение въстаници бе оставено под командата на войводата на новата чета Иван Пенев. Мнозина от селяните, като забелязаха, че се събират толкова четници в селото, също извадиха оръжието си

от скривалищата и чакаха да видят какво ще става.

През целия ден на празника селото беше спокойно и никой чужд човек не можеше да подозре, че в него има толкова много гости. Сега беше негли по-тихо из селските улици и дворове, отколкото в други такива големи празници. Деният беше горещ, повечето от люде се спотайваха по къщите си, дори и децата бяха по-въздържани в своите игри, час по час току се събираха по няколко и си шушукаха – предаваха си едно на друго общата тайна за необикновените гости в селото. Както винаги, и тая сутрин мюсюринът Синан ефенди се разходи по селския площад, поспря се под старите върби край реката и се прибра в мюсюрството. Мярнаха се по площада неколцина от заптиите и бързо изчезнаха някъде, изпокриха се от горещината, която се засилваше. Навреме би и черковното клепало, ходиха на черква по-набожните дебришани и всички Илиовци, после пак всички се прибраха по домовете си. Последен от черквата излезе поп Арзир, сам той заключи вратата на черквата с огромен кован ключ, мина през целия площад и влезе някъде. Площадът се отвори пуст, дълго време не се мярна човек по него, чуваше се само стихналият шум на намалялата вода в реката.

Макар да беше пълна с люде къщата на Кузман Велянов, по прозорците ѝ никой не се мяркаше. Само стопанинът на къщата, препасан с два патрондаша и трети праметнал през гърдите си, обут в нови подковани цървули, често-често надзърташе иззад завеската на един от прозорците на горния кат; надзърташе оттам и войводата Чендов – следяха непрестанно те двамата какво ставаше в казармата насреца. До казармата нямаше повече от триста стъпки; една неравна камениста поляна се простираше до там, тревата по нея беше вече прегоряла, зеленееше се едва тук-там, а пред самата казарма беше съвсем изпотъпкана. На няколко места по поляната се понадигаха скали, заровени дълбоко в земята, и Чендов се заглеждаше в тях – удобни бяха те за позиции срещу казармата. Рано сутринта се раздвижи целият аскер

– имаше и сега до стотина души, ходеха на редици като жерави зад казармата, където бяха нужниците, позавъртваха се край няколко бъчви с вода на горния край на двора, там беше и готварницата им, та се струпваха на големи групи да закусват. А щом понапече юлското слънце – всички се изпокриха на сянка навътре в казармата. Не се зеленееше ни един лист наблизо, агарите не бяха посадили ни едно гръбче край казармата, може би от нехайство, но може би и от страх – да бъде наоколо отворено. Доста далече оттамък се виждаха ожънати вече ниви, а още по-нататък се издигаше стръмно нагоре камениста чука. На отсамния край на казармата беше помещението на офицерите. Там се навъртаха двама вестовои, влизаха и излизаха в някакво ходниче, изнесоха да изтърсят някакви грехи и забивки, плиснаха пред вратата леген с нечиста вода. Късно след това се показва сам юзбашията – висок, малко прегърбен, с бавни движения; той мина край стената с широки стъпки, влезе в помещението на войниците и се чука там някак-ви крясъци – караше се, види се, на алябашите¹ си, после със същите широки бавни стъпки се върна в офицерското помещение. Там наблизо, под един разкритен навес, стоеше часовоу и се озърташе нетърпелив, но скоро и той сякаш се огряма. Жива душа не се мяркаше наоколо часове наред. Раздвижи се аскерът наново към пладнe, смени се часовоят и пак всички се прибраха в помещението си на дълга следобедна почивка. Тихо беше наоколо и по-често се дочуваше глас или врата да тропне откъм съседните къщи.

Късно следобед клепалото взе пак да бие. Далече се чуваха равномерните меки звуци. Това беше уречен знак. Навсякъде от селските къщи, дето имаше скрити четници, започна припряно раздвижване. Пристигаха се пояси и патрондаши, набои и опинци, натискаха се над очите каскети, калпаци и дебърски кечета, преглеждаха се пушките и по пет пъти, изрежда-

¹ А л я б а к – прозвище на турски войник.

ха се всички по няколко пъти да надзъртат предпазливо през малките прозорчета. Рано беше още — това знаеха всички, но първият знак беше вече даден. Извади сега пушката си — гълга манлихера, и Кузман Велянов, сложи на главата си кожен калпак, който му бе донесъл Ванков от София след много молби и поръчки — да не забрави той, какъвто беше нехаен към облекло и накити. Мнозина от рошавите комити поглеждаха завистливо новия калпак и най-вече Кутан Щъркот. Той, Щъркот, нямаше никаква капа — ходеше все гологлав, с цяло щърково гнездо на главата си от нечисти, гъсто сплъстени коси. Когато успееше да умие главата си в някое село със сапун или поне с хума, косите му щръкваша по всички посоки, прави и твърди.

Препаса върху градското си сепре патрондаш с петдесет патрона и Борис Глаушев, извади и той мартинката си, obu здрави, подковани опинци, които му бе набавил Кузман още преди време.

— Не се ходи комита с градски кундури — бе му казал Кузман. — То и грехите ти не са за тая работа, но поне да си добре обути.

Вече всички бяха готови за бой и чакаха нов знак, насядали край стените из цялата къща... А тоя втори и пак уречен знак беше тръбата на аскера. Наближаваше време и за него. Слънцето, дори и сега пламтящо и жарко, бе склонило вече глава над планинските върхове на запад, оттатък Летница, дето се тъмнееше гората, потънала в сянка.

Раздвижи се и аскерът оттатък пред казармата, дочуваха се виковете и глуха врява. Пак се точеха аскери накъм нужниците, после при бълчите с вода и се струпуваха около готварницата. Пред офицерското помещение бяха излезли трима офицери и пушеха цигари, застанали един срещу друг, час по час юзбашията замахваше бавно с гълагата си ръка — разправяше нещо на двамата си мюлязими.

Чендов настани по двамата четници до всеки прозорец откъм казармата, и на горния, и на долния кат.

Горе остана и секретарят Наумов. Войводата каза на Бориса:

— Даскале, ти тука, гръж тоя прозорец. И ти ще останеш тука.

— Не, не! — намръщи вежди Борис. — Аз долу, с другите, с вас...

Чендов събра останалите си четници в двете стаи и ходника на долния кат. Те тихо си пошушваха, сякаш врагът ги подслушваше, потъркваха опинци по дъските на пода, глухо тупваше там някой приклад. Отеднаж се чу проточен, еднообразен звук на тръба, настойчив, пронизващ. Войводата гръмна рязко назад и двете си рамена, сякаш отхвърляше нещо от гърба си, погръпна куртката си — това бяха постоянни негови движения, преди да почне нещо важно, и каза тихо, спокойно:

— Бъдете готови.

Лицата на някои от четниците леко побледняха. Резкият тръбен звук пълнеше цялата къща, ала отеднаж спря като отрязан, и в къщата стана много тихо. Някой от четниците облиза устните си с тихо мясане. Откъм селото се надигаше насам глух роман и спираше сякаш до разтворените врати на къщата. Накъм казармата беше тихо, чуваше се само един монотонен глас, глух и далечен. Кузман бе излязъл в двора да надзърне през стената, но скоро се върна и застана пред входната врата:

— Хайде, момчета.

Чендов тръгна пръв, а след него всички четници, близо един до друг, потупвайки с прикладите на пушките си. Стаите бързо се изпразниха, останаха сами там, до прозорците по двамата четници като заковани. Когато Чендов и Кузман излязоха на улицата и свиха накъм поляната срещу казармата, следвани от четниците, надигна се вик, сякаш срещу тях, да ги уплаши, да ги спре:

— Падишахъмъз чок яша!

Бърз нукот и трясък на тридесетина разнокалибрени пушки заглуши гръмкото приветствие на аскера. Пръснати във верига, четниците тичаха към казармата, поспираха се ту един, ту друг и стреляха

нататък; стреляха непрекъснато и тия от прозорците на Кузмановата къща. Пред казармата настана бъркотия. Войниците се лутаха насам-натам, блъскаха се един в друг и малцина се сеяха да се скрият в казармата. Неколцина вече лежаха на земята, улучени от куршумите на четниците. През разрежената, неравномерна стрелба се дочуваха кресливи команди и много повече разбъркани, уплашени гласове. Ала разбърканата навалица пред казармата бързо се разреци, сега юзбашията размахваше там дългите си ръце и викаше нещо на войниците си, тичаше ту към едната, ту към другата врата на войнишкото помещение. Повечето от войниците бяха влезли в казармата, близаха някои и сега, но се сблъскваха на двете врати с други, които излизаха отново вън с пушки в ръце. Веригата на четниците едва бе стигнала докъм средата на поляната, когато и отсреща се чува първите изстрели – изтънко и остро се открояваха гърмежите на турските маузери сред разногласия пукот на четнишките пушки. Четниците залегнаха един през друг кой където свари по неравната поляна или зад ниските скали, които едва се подаваха над земята. От двете страни на въстаническата верига започнаха да прибъгват и да залягат на малки групи и други бойци – четници и въоръжени селяни, които идваха на помощ от близките къщи, пък чак и от другите махали на селото. Насреща излизаха все повече войници с пушки, залягаха и те в дълга верига.

Като че ли отеднаж се зачу, а бе започнал още след първите изстрели тук, пред казармата, груг пукот на пушки откъм селото: четата на Велко Скорнев нападнаше долу мюдюрството и помещението на заптиите. Чу се ехтежът на друг един залп нататък, из планината, по-далеко от селото: даваше знак и Иван Пенев, че тръгва с дружината си към Дебрища. Чуваха се редки изстрели и на разни места из селото – дебрищани все повече излизаха от домовете си, за да се припекат на помощ на сражаващите се четници. Отеднаж, сред тая безредна, ту близка, ту далечна стрелба,

прозвучаха ясно бързи и весели звуци на черковното клепало. И може би защото бяха толкова различни, толкова неочаквани, толкова звънки и весели, бързите удари на двата гървени чука по клепалото се чуваха над цялото село и по-далеч сред пукота на оръжията. Като че ли едва с тия звуци започваше въстанието в Дебрища:

„Та-на-та-на-тун-тун-тун, та-на-тун!“ – сякаш изричаше думи, бързо и звънко, старото клепало от яка зеленика, някъде горе, над цялото село, над разпокъсания ехтеж на пушки.

Пред казармата бяха излезли всички войници и стреляха срещу четниците на гъсти залпове. Нито един от въстаниците не се решаваха да се приподигне от земята – цели рояци куршуми съскаха застрашително ниско над земята, забиваха се ту тук, ту там, дигаха пращец. Между четниците имаше вече двама убити, лежаха неподвижно върху пушките си. Тъмнещата се верига на аскера взе да се пораздвижва през редкия дим на стотината маузери, които стреляха непрекъснато. Турците се готвеха за пристъп.

Борис Глаушев припъзля към Чендов.

– Войводи, виж. Готвят се да ни нападнат.

– Виждам.

– Да ги ударим в гърба... Да запалим казармата зад тях.

– Трудна работа. Те са повече. Докато се съберем сички тук.

– Дай ми двама от хората с няколко бомби... Ще се опитам да запала казармата... ще ги ударя отстрани.

Чендов гръмна по турците и едва сега обърна глава да погледне Бориса. Приподигна се и огледа полесражението. Притисна се отново към земята и каза:

– Добре, даскале, щом си решил. – Той откачи от патрондаша си една бомба и я подаде на Бориса: – Вземи с тебе Щърко и Жадния. И те имат бомби.

Борис се повлече към Щърко, който лежеше малко по-нататък с разкрасени нозе. Подгърпна го, направи му знак да го последва. Наблизо беше и Жадния. Те и тримата се отдалечиха пълзешката, на няколко пъ-

ми ставаха и прибегваха към горния край на казармата. Турците ги забелязаха, но Борис се бе приближил до стениите на казармата и хвърли на покрива ѝ запалена бомба; оттам нямаше никакъв прозорец. Чу се трясък, дигнаха се във въздуха изпочупени керемиди. Щъркот и Жадния също хвърлиха бомби. Едно отделение аскер се извърна насам с усилен стрелба. Тримата другари заплязяха назад, но зад отсамния край на казармата се издигна и се съгъсти бял дим: бомбите бяха запалили напечената от юлското слънце сграда. Скоро се показаха и пламъци, които пропълязваха по широкия покрив. Това позабави нападението на турците, но не го спря.

Изви и заситни тревожно тръбата на аскера. Свирише за пристъп – виждаше се тръбачът как се бе подпрял на единия си лакът и бе дигнал високо нагоре кривата къса тръба. Понадигнаха се гърбове и все повече по цялата верига на турците, наскочаха някои по-смели, превити на гъве, спущаха се на няколко стъпки напред и пак се хвърляха на земята, притиснали маузерите към гърдите си. А тръбата продължаваше да свири.

Ченгов обърна глава на едната страна, после на другата: огледа цялата верига на четата си. Не би могла да издържи тя пристъпа на аскера, а другите групи въстаници също не бяха много. Той викна:

– Влачете се назад. Влачете се назад!

Мнозина от четниците като че ли тъкмо това бяха чакали да чуят и заплязяха назад, като не преставаха да стрелят.

– Къде бре, къде се връщате! – викна Кузман и потърси с очи войводата. – Ами те ще заемат къщата ми, бре, и как ще ги откъртим после!

Две отделения аскер пазеха със стрелбата си двете крила на своята верига, а насреща се надигаха и прибегваха насам все повече турци. Цялата чета се бе гръпнала вече доста назад, лежаха още напред Кузман и, близо до него, Борис и Китан Щъркот, които наново се бяха присъединили към другарите си. Лежаха там напред и убитите четници. Най-сетне се оттегли и Кузман, подвикна той на Бориса, последва ги и Щър-

кот. Турците бързо наближаваха. Зад тях гореше голяма част от казармата. Пламъците по широкия ѝ покрив и през прозорците ѝ се люлееха все по-ярки в съгъстяващия се здрач, подухвани от вечерния вятре.

Четниците бяха стигнали до стениите на Кузмановата къща и се отдръпваха към близките селски улици.

– Ще вземат къщата ми! – викаше Кузман на войводата. – Тук ще се задържат те, казармата гори. А отгоре, от горния кат на къщата ми ще държат целото село...

– Не можем да ги спрем – дигна рамена Ченгов. – Ще влезат в къщата. Нели ги виждаш: те са повеке от нас.

– Ще ни дойде помощ.

– Ще дойде. Да се държим, колкото можем. А те ще влезат в къщата ти, ще влезат. Дигнал си я тук цело кале. Като хванат нея, целото село ще хванат. Да ѝ ударим огъня, че голема пакост ще стане. А? Кузмане...

Сега само те двамата бяха останали до стената на Кузмановата къща. Кузман млъкна. Той спря да стреля, отворил широко уста, и дишаше тежко, сякаш не му достигаше въздух; едри капки пот се търкаляха изпод калпака по слепоите му очи, по широко-то преbledнало лице. Той погледна аскера насреща, обърна се и погледна къщата си. И още еднаж.

– Хайде – гръпна го за дрехата Ченгов. – Върви насам. Виждам, не можеш да прекалиш къщата си...

– Ах... – въздъхна шумно, издълбоко Кузман.

Тогави изеднаж се обърна, изтича край стената, която ограждаше двора му, влезе вътре. Той прекоси бързо малкия двор, влезе в къщата. И викна:

– Има ли некой тука, бре! – Никой не се обади: двете врати долу зееха разтворени до стениите чак. Кузман изтича нагоре по стълбата; и тук вратите бяха широко разтворени, усещаше се, че къщата е празна. Но той пак извика: – Има ли некой, а?

Само трясъкът на стрелбата пълнеше къщата с тия разтворени врати и голи стени. Кузман се огледа бързо, махна с ръка. Нямаше време за губене. Той слезе

бързо долу. Влезе в малката готварница. Намери веднага тенекиения съд с газ. Разпусна всичката газ по дървения под наоколо, пласна вратата, пласна върху един сандък край стената. Хвърли и съда на пода, дръпна се до вратата. Той вдигваше жадно гъстата прохладна миризма на газта. Една клечка кибрит се счупи между преперещите му пръсти, но друга една клечка падна запалена върху лъсналия под. Той видя как бързо пропълзля пламък, погледа го един миг и се обърна. Избяга вълн, мина през двора, през малката градинка в дваното. Тук той прескочи невисоката стена и се спря отатък, на улицата, да види какво ще стане с къщата му. На кръстопътя наблизко бяха залежали трима от четниците и стреляха по улицата нагоре, срещу казармата. Кузман като че ли не ги забелязваше. През един от прозорците на долния кат пропълзля пушък, все по-гъст, мярна се и пламък. После пак. Къщата гореше. Той се дръпна от стената, премести пушката в лявата си ръка и не сваляше очи от пушката и пламъците, които излизаха сега на гъсти валма от всички прозорци на долния кат на къщата му. Кузман дръпна калпака от главата си и го удари с все сила в земята. Дигна отново ръка и викна, та запя:

*Не щеме ний богатство,
не щеме ний пари,
но искаме свобода,
човешки правдини!...*

Залежалите наблизко четници го поглеждаха след всеки свой изстрел. Чудна им се виждаше неговата песен, а къщата му гореше. Той се наведе, взе калпака и го сложи на главата си, натисна го над очите. Сетне погледна дали имаше патрони в манлихерата му, сложи нова пачка. Промъкна се край стената и залегна при четниците. Няколко стъпки по-нагоре бяха залежали край стените и други трима четници. Кузман изпразни едно след друго цялата пачка. Аскери се виждаха на горния край на улицата, криеха се и зад ъгъла на стената, която ограждаше неговия двор. Той изви-

ка и като че ли самия себе си убеждаваше:

— Я ги, я! Мръсните... Ако не бех я запалил, сега щеха да бъдат вътре. Иди ги гони после. Сѐ от камен са зидовете ѝ...

Едва ли бе минал половин час, откакто бе започнало сражението. Слънцето бе залязло, между стените на селските улици се набираше зрач и се забелязваша все по-ясно святканията на изстрелите. Тук, между стените, пукотът на пушките беше оглушителен, седмината бойци стреляха непрекъснато и турците не смееха да навлязат в улицата. Неочаквано те всички изчезнаха, като че ли ги дърпа някой нататък, зад стените, престанаха да стрелят. Въстаниците видяха още по-нагоре, по неравната поляна пред казармата, как се дутаха турци, пребязваха насам-натам и сякаш не знаеха накъде да насочат пушките си. Някъде отатък, през пламъците и пушката, в който изчезваше бялата къща на Кузман, се дигна силен, проточен вик:

— Ура! Ура!

Някой от четниците извика:

— Помощ! Помощ ни иде...

Те и седмината наскачаха, спуснаха се нагоре, към изхода на улицата, ала преди да стигнат дотам, чу се иззад тях гръмогласен вик:

— Уурраа!

Откъм долния край на улицата бяха нахлули голяма група четници и въоръжени селяни, които тичаха нагоре и бяха изпълнили цялата улица. Когато всички излязоха горе, на откритото срещу казармата, видяха как беше обградена цялата поляна от гъсти редици въстаници и турците не знаеха къде да се спрат, дори мнозина от тях не се сецаха да стрелят. Въстаниците се приближаваха от три страни и притискаха аскера към казармата, която гореше цяла, а на горния ѝ край се виждаха да стърчат само опушените ѝ стени.

Въстаниците стреляха прави и настъпваха бързо, те минаваха между турски трупове, с които беше осеяна поляната. Рядко някой от тях изпущаше пушката си, улучен от турски куршум. Тук се бяха

събрали сега над четиристотин въстаници и бяха обградили аскера с един жив огнен обръч. Повечето от турците бяха избити, но бяха заловени и двадесетина пленници. Спасиха се по някакво чудо само двама аскери и успяха да избягат към Преспа.

После всичко утихна. Още преди това въстаниците долу бяха превзели мюдюрството и бяха избили всички заптиета. След толкова гръм и трясък сега и тук, на поляната, и долу, из селото, се чуваше само човешки говор и радостен вик. И клепалото не преставахе да бие, все тъй бързо и весело; колкото и да бяха тихи, меки звуците му, те се носеха над селото, многогласо отекваха по околните височини като радостна тържествена песен.

Дебрица празнуваше своето освобождение.

Тая нощ в Дебрица спаха само малките деца. На няколко места по височините около селото и на пътя за града, доста далеко отвъд градската махала, пламтяха през цялата нощ огньовете — бяха там на стража групи въстаници. Най-после небето започна да светлее. Настъпваше първият свободен ден за Дебрица. И още в тъмни зори селските улици и площадът долу започнаха да се пълнят с люде.

Всички се стичаха към площада пред училището, дето се бе настанило началството. На малката площадка пред училищната врата се бе изправил млад хубав четник, облечен в дебърска носия, препасан с патрондаш и с два револвера в пояса. Той гържеше в една та си ръка въстаническото знаме, притиснал якия пръст към гърдите си. На другия край на площадката стоеше друг четник с пушка при нозе. Тук, в училището, бяха войводите Марко Ченгов, Иван Пенев, Велко Скорнев, тук беше Йоле Ядрев и всички други селски войводи, които бяха дошли с милицията от другите железнишки села, тук бяха Никола Нешев и Любен Расков от околийския комитет, Кузман Велянов, Милош Ванков, Борис Глаушев. Премислено бе преди това още как да се нареди отбраната на Дебрица, а с това и на

целия Железник, та не се губи много време за съвещания и разговори. Определи се най-напред четирима местни люде да бъдат управници на Дебришката република. Казаха мнозина тук на Кузмана Велянов:

— Ти ще бъдеш първият. И досега ти беше главатар на селото.

Кузман размахна и глава, и ръка:

— Не! Аз... с пушката. Сега изберете някои по-стари люде за селско управление.

Избраха четирима по-стари люде, излезе вън Йоле Ядрев на площадката и викна към насъбралия се народ:

— Да дойдат тука и да се явят Евтим Търнев, Велян Марков, Тале Мурзов и дедо Темелко Петрев. Началството ги избира за управители на селото, чуваш ли, народе!

Дигна се вик по целия площад:

— Ура! Чуваме сички! Ура...

Влязоха в училището и четиримата едн след друг, а Евтим Търнев беше въоръжен с мартинка и с патрондаш на пояса си. Милош Ванков започна най-напред от него:

— Ти, стрико Евтимице, ще гадеш пушката на некой по-млад човек. Ще бъдете вие временни управители на селото. Ще се грижите за...

— Ами турците! — прекъсна го стрико Евтим. — Чакай бре, гаскале, да избием първо турците...

— Ние, стрико Евтимице, не сме взели оръжие, за да избиваме турците — дигна вежди Ванков и продължи: — Ние въстанахме, за да сразим турската тирания, а не мирния турски народ.

— Тъй де, тъй — заклати глава стрико Евтим.

— Тъй, ами — повтори Ванков и отново започна: — Ще се грижите вие четиримата за добрия ред в селото, за прехраната. Тия, които имат повече, ще гадат на тия, които немаат. Ще се грижите и за прехраната на всички въстаници, за ранените и болните. Ние сега сме свободни, а в свободна Македония трябва да има ред и правда за всички.

Усърдно кимаха с глави четиримата нови управи-

мели на Дебрища, а дядо Темелко Петрев на два пъти обърса сълзите си, които сами бяха потекли от умиление за това свободно вече Дебрища, за свободна Македония. После той рече загрижен:

— Ами какво ще правим с мюджюзина, гаскале... кагъната му, детето му на съд ли ще ги изпратим, щали... Ами аскера, дето снощи...

Ванков отговори:

— За мюджюрината още снощи си каза думата народът, нема мюджюринът вша пред народа. Никои не се оплака от него. Ще стои у дома си, пък ще видим по-нататък какво ще правим с него. Можем да го изпратим да си върви, където иска, но сега не може. И по-добре е за него сега да стои тук с жена си и детето си. Ще бъдат те под наша закрила. И плененият аскер също. Ще се погрижиме и за ранените аскери, те повечето са ранени.

Като говореше така Милош Ванков, всички други в широката училищна стая се бяха умълчали, та се чуваше само неговият глас. Тогава откъм гъното на стаята се обади Никола Нешев. Той цял се бе изчервил и гледаше с упорит, твърд поглед, едва сдържан гняв се долавяше в гласа му.

— Господин Ванков — подхвана той, но скоро загуби власт над гласа си. — Вие тук се разпореждате какта у дома си и требва само вас да слушаме. Така не може. Тук има трима представители на околийския комитет, ние двамата с Расков и околийският войвода Ченгов и требва да се спазва нужната дисциплина. Всеки да си знае мястото. Да!

Ванков се загледа в него слисан, лицето му побледня и се чу как преглътна в настъпилата натегната тишина.

— Господин Нешев — започна и той по същия начин, но неговият глас трепереше от огорчение и обида, — аз съвсем не искам да се разпореждам тук като у дома си. Исках само да бъда полезен. Щом мислите така, аз заявявам, че от моя момент съм само един най-обикновен въстаник, наред с всички други. Редете и нареждайте вие. Но ще ви кажа и запомнете добре, господа Нешев,

какво ще ви кажа: моя народ въстана да сваля едни тирани, но не въстана, за да издигне други тирани.

Той рязко се обърна, за да излезе от стаята, но пред него се изпречи Борис Глаушев и го спря с две ръце:

— Не, Ванков... стой, стой тук! — И като го задържах с едната си ръка, той се обърна към Нешев, поклати силно глава, преди да продължи: — Не, не така! Ами Милош Ванков е секретар на тукашния комитет и тук е съвсем на местото си! И най-лошото е, ако в тия върховни минути ние се отдаваме на своите слабости и страсти. А ето кои са най-нужни сега — посочи той Ченгов, Иван Пенев и Велко Скорнев, — ето: войводите! Тех ще слушаме сега, щом е дошло време да говори оръжието.

Шумът и врявата, които нахлуваха отвън през широко отворените прозорци, започнаха да стихват. Сред народа вън се бе понесла мътва, че людете от началството се карат. Ченгов премести пушката си от едната ръка в другата и само това рече:

— Е, хайде... Работа требва да се върши.

Сега всичко потръгна по-бързо и по-стројно, сякаш всяка работа сама се уреждаше. Завладяла бе сърцата на всички тия люде само добрата воля. Нешев стоеше все тъй намръщен, но вече не дигна глас за правда и предимства. Мълчеше някое време и Милош Ванков с тъжно лице, но започнаха да го питат за едно и друго, та скоро забрави огорчението си. Не го оставяха на мира най-вече новите управители на селото — за всяко нещо идваха него да питат.

Премина и вън, сред насъбрания се народ, по площада, настъпилото за малко време смущение. Слънцето бе изгряло и трептеше ярък блясък по везаната руба на жените, по излъсканото оръжие на мъжете. На площадката пред училищната врата едвам-едвам се полюляваше знамето в ръцете на младия знаменосец, леко подухвано от упринния ветреца, пламтеше там алената коприна и проблясваха белите букви на юнашкия надпис. Към отсрещния край на площада отеднаж се надигнаха млади женски гласове — една голяма група момичета и невестите подеха стројна песен, а в

същото време писнаха от две места гайди. Събраха се скоро двамата гайдари сред площада и се завъртя там хоро. Тук се бе стекло цялото село, а не бяха малко четниците и въоръжените мъже, които бяха дошли от другите железнишки села. Широкият площад беше пълен с люде от единия до другия си край, люлееше се, шумеше пъстра тълпа в блясъка на ранното лятно слънце.

Излязоха вън на площадката и по трите стъпала на каменната стълба пред училищната врата всички от началството и четиримата нови управители на Дебрища. Знаменосецът дигна знамето с две ръце. Шумната врява по площада взе да стихва, мъкнаха една след друга и гайдите, бързо се струпа пред училището гъста навалица. Излезе напред на площадката секретарят на околийската чета Наумов с пребледняло лице, та се виждаше бледността и през рядката му брада. Той дигна ръка, но мълча един дълъг миг сред настъпилата тишина, после размаха някак сърдито ръката си и викна:

— Да живее свободна Македония!

Той, Наумов, който години наред бе проповядвал за бунт и свобода сред тия люде, сега не намери повече думи, за да ги приветства с изгрялата свобода. Ала и не бяха нужни сега повече думи.

— Ураа! Да живеј! — дигна се общ вик по целия площад. „Е-хее!“ — проточи се по околните височини глух, галечен ек.

Наумов разгъна лист хартия и прочете с разтреперан глас възванието на Главния щаб към народа. Той вече завършваше, но гласът му се издигаше още по-високо:

— ... Последвайте, братя, вашите началници в този ден и се съберете под знамето на свободата. Упорствайте, братя, в борбата! Само в упорство и дълготрайна борба е спасението ни... Да живее народът, да живее свободата!...

— Ураа! Да живеј! — пак викна струпалият се народ, а знаменосецът размаха нашироко аленото знаме.

Когато стихна общият вик и остана само радостната възбудена врява на площада, слезоха долу, сред

людето, тримата войводи и бързо подбраха всички бойци в три дружини, поведоха ги вън от селото с развято знаме. Ченгов и Пенев заеха пътя за града и цялата местност Разполе, а Велко Скорнев хвана с по-малки групи по-важни места около селото — пътеки и опасни долища. Излязоха по Наголец и Разполе и всички дружини мъже, които нямаха оръжие или бяха по-стари или невръстни, надонесоха могики, дикли¹ и всякакви копачки, оставиха и въоръжените оръжието си, та всички започнаха да копаят окопи, да издигат стени от камъни. Сега тук се разпореждаше Иван Пенев — нали беше офицер — и каза къде да се копае и къде да се трупат камъни и дървета. В същото време на селския площад димяха редица огньовете, наслагани бяха там казани и котли, клокочеше в тях блажна гозба за цялото село и най-напред за бойците, които бяха излезли да бранят Дебрища и целия Железник. Заклани бяха две юници, няколко овни и много тазгодишни агнета, горяха и всички фурни на селото, та цялото село миришеше на пушък и пресен хляб. Всички бяха склонни този ден за гощавки и веселби, ала войводите бяха извели мъжете вън и само децата на шумни ята прелитаха по селските улици, по площада или отиваха да гледат как копаеха окопи бащите и братята им.

По Разполе и край градския път се насъбраха над шестстотин души мъже. Сложени бяха на няколко места по неколцина въоръжени въстаници на стража, а всички други въртяха лопати или копачки или пренасяха камъни и дървета. Тук бяха и Нешев, и Расков, и Глаушев, и Ванков, копаеше също и Наумов, та и всички селски войводи. Оръжието бе оставено на купчини по цялото протежение на окопите. И този ден започна слънчев и горещ, та се лееше обилна пот по сухата и камениста червеникава пръст. Окопите бързо се очертаваха.

— А, гаскале! — подвикна весело един млад момък на Бориса Глаушев, който с всички сили блъскаше в твър-

¹ Дикел — капачка с два рога.

гата почва един тежък гикел с два зъба. — Е, така... така, оттука. Както си почнал ти, ще ти се вдървят ръцете.

— А бре, гаскалче... — засмя се друг един байо по-нататък и шумно плю в шепите си: — Ти остави ние да се разправяме со земята. Дикелът не е като писалката. Ние по му знайме лесното на копането.

Борис се изправи цял зачервен и плувнал в пот, загъхан:

— Ами... колкото мога. Да помогна. Вие не ми се смейте.

— А, как ще се смейме! Не ти се смейме и ни е драго, че и ти като нас. Ами не се мъчи, не е твоя работа за тебе. Ех, щом пък искаш — твоя воля.

Борис огледа окопа, надзърна и отпаметък, накъм градския път. Навсякъде людеите копаеха усърдно, червенееше се ярко изкопаната пръст, тих говор се носеше над целия окоп и тук или там ще избухне смях или ще се надигне весел, насърчителен вик:

— Ееех, мале, майчице!

Иван Пенев бе препасал широка кавалерийска сабя, носеше и бинокъл в една кожена кутия през рамо и често го изваждаше да гледа с него наоколо по планината, а още по-често към полето надолу от Разполе. Подаваше го и на Ченгов, гледаха и двамата какво става по пътищата и селата, пръснати по широкото поле. През утринната омара над полето се виждаха на няколко места, сякаш увиснали във въздуха, стълбове дим: горяха турските чифликчийски кули в няколко села. Там беше Гьоре Павлев с четата си. Пътищата из полето, доколкото можеше да се види, бяха пусли, не се виждаха люде и по нивите. Прелетяла бе и над полето вестта за въстанието, а и много очи бяха видели оттам предната нощ сиянието на пламъците, които погълнаха турската казарма в Дебрица. Ниско долу, в подножията на хълмищата, които се спущаха от Разполе, се виждаха ясно с бинокъла двете турски села. Мяркаха се люде по дворовете и селските улици, но и тук по пътищата наоколо не се виждаше жив човек.

Малко по-нататък копаеше Ванков. Той, види се,

забеляза накъде насочваха бинокъла двамата войводи и спря да копае, после остави копачката, излезе от окопа. Бършейки с голяма кърпа лицето си, той се приближи към войводите.

— Ние и преди сме разисквали по този въпрос — каза Ванков, смачка кърпата в ръцете си и я мушна в джeba на панталона. — Особено за тия две села долу. Там има зли турци, убийци, но не всички са зли. Говорили сме на днешния ден да им изпратим вест, че ние се дигаме да се борим срещу лошата турска управа и власт, но не против мирното турско население. Аз подигам сега този въпрос и настоявам да изпратим до тия две турски села писмо с такова съдържание.

Марко Ченгов подигна рамена:

— Е, ако решите там с другите началници...

— Това е хубаво — каза Пенев и прибра бинокъла в кожената кутия, сетне попита: — Но кой ще занесе такова писмо в тия турски села? Опасно е да влезе сега там наш човек.

— Опасно е... — потвърди след него Ванков замислен, но махна с ръка: — Требба. Това налага нашата борба, нейната същност.

Изпратиха един млад дебрищанец да повика всички от началството. Събраха се тук Нешев, Глаушев, Расков, Кузман, Йоле Ядрев.

— Ти си спомняш, Кузмане — започна пак Ванков, — и ти, Глаушев, ние говорихме на времето, като се обяви въстанието, да изпратим вест до турците в Бегово и Раздел... да си седят мирно и че ние се борим срещу несправдите и насилията на турската власт, а не срещу мирното турско население.

— Така беше — кимна Кузман. — То се знай така е. Ванков продължи!

— Но ето говорихме и с войводите... кой ли да отиде в Бегово или Раздел, опасно е, има там и лоши хора.

— И трябва човек, който знае турски — рече Пенев.

— Не, не — поклати глава Кузман, — те, турците там, сички знаят нашенски, а тия там, в Раздел, са и помаци, потурчени, затова и селото им е Раздел...

Разделили се некогаш от нас. Ама ха ге, кой ще отиде, не е лесно сега.

Малко преди това тук се бе спрял Велко Скорнев – дошъл бе за връзка с началството и стоеше наблиз с пушка на ремък. Той сваля пушката си и рече:

– Има един между моите люде... Тома Нерезов... Той е ходил в тия села и е отворен човек. Да му кажа, ако наредите.

– Тук трябва човек, който би отишъл там доброволно – обади се Глаушев. – Рискът е голем да се отиде сега сред турците.

Настана мълчание. Велко премести пушката в гругата си ръка:

– Ще кажа аз на Тома.

– Но ако иска, ако иска... – каза Ванков и живо добави: – Все пак кой трябва да отиде, трябва.

Тома Нерезов гойде на главната позиция спрнат, пръга, какъвто си беше, спря се засмян пред Ванков:

– Ще ида в Бегово или Раздел, където кажете. Ама по-лесно ми е в Бегово, имам си там един приятел. Ходих скоро там, купих пушки, барут за нашата чета.

Ванков се загледа за миг в лицето му – да, ето човек, който ще изпълни добре тая мисия. Той улови ръката на четника над лакътя и я стисна:

– Ще напиша едно писмо, но гледай да попадне в здрави ръце там, да не се загуби без полза. Ти знаеш ли да четеш?

– Знам.

– Ще им го прочетеш, ако може и ако нема кой друг да им го прочете. Ще чакаме и отговор, разбира се, ако рекаат да ни отговорят.

Тома Нерезов кимна със замени очи.

Ванков написа с молив на един лист хартия с четливия си почерк следното писмо:

До турското население в Бегово и Раздел.

Съобщаваме ви, че се дигнахме с оръжие в ръка срещу лошото управление в нашата страна и срещу

всички насилия и неправди, които се вършат от турските управници и от някои лоши турци. Но ние немаме нищо против мирното турско население и никакво зло нема да му сторим, ако то не излезе срещу нас. Ние се борим да има свобода и правда за всички жители на Македония.

21 юли 1903 г. От въстаническия щаб в Железник.

Събрали се бяха там пак всички от началството и Ванков накара Тома Нерезов да прочете гласно писмото един път и още един път. Това не беше лесно за четника, но той прочете писмото добре и втория път – още по-добре. Чуха го всички там, чу го и Никола Нешев със стиснати устни, но и той нищо не възрази.

Беше госта късно след пладне и Тома Нерезов каза:

– Тъкмо е време да тръгна. Докато слеза долу и докато пообиколя да поразгледам, ще се стъмни. По тъмно ще влезе в Бегово.

Той остави оръжието си да му го пазят и само една кама скри в пояса си. И не тръгна по пътя – близо три часа път имаше до Бегово и Раздел, – а тръгна от Разполе право на долу през ридищата на към двете турски села. Дълго се мяркаше той по козите пътеки нататък, но после се загуби.

Далеко още преди да се стъмни, се очертаха ясно въстаническите окопи и край градския път при Наголец и по Разполе; някъде те бяха и двойни, както бе наредил Иван Пенев. Стоици мъже бяха работили здраво през дългия летен ден. Там, на едно по-високо място между двете въстанически позиции, беше забито и знамето, а младият знаменосец се навърташе все около него, като че ли се боеше да не го отнесе полъхващият планински ветреца.

Излезе Кузман от дълбокия окоп и се приближи към Ченгов и Пенев, а те двамата пак гледаха нещо на долу към полето и ту единият, ту другият слагаше бинокъла на очите си. Като видя Кузмана, Ченгов каза:

– Събират се, изглежда, турците в Раздел и Бего-

во, раздвижи се, черней се народ там, при джамията в Бегово.

— Требва да четат писмото, което им занесе Тома — засмя се Кузман и добави: — Ами какво ще речете: да бехме донесли тука веке моите топове...

— Харно, Кузмане — отвърна Ченгов. — Да ги донесем. Да видим що си измайсторил.

Поведе Кузман неколцина от по-младите въстаници и се отправиха към селото. Най-напред те доведоха една кола с два вола пред старата къща на Кузмана и после влязоха всички вътре да изнесат двата топа. През прозореца на съседната стая ги гледаше тетка Бисера, сестрата на Кузмана — взела бе тя детенцето на Ружа в ръцете си и гледаше над него влезлите мъже в двора със своите премрежени, студени очи. Мъжете изнесоха на ръце и двата топа в малкия двор; Кузман бе ги сложил по на две коледа, помъчил се бе да ги направи като истински топове, та да са и подвижни. Излезе сега тетка Бисера от стаята — оставила бе детето вътре. Погледа, погледа и почна да мърмори изпод дългия си нос, но се чуваше всяка дума:

— Нема да мирясаш ти, Кузмане, а стар човек си веке... Виж го ти какво е направил... изграчки за деца. Топове с коледа... Запаля новата си къща, а сега топове направил... немаш ум, човече...

Показа се и Ружа на вратата. Не каза нищо младата жена, но колелото на единия топ нещо се позапъна и тя се спусна да помогне. Когато мъжете помъкнаха двата дървени топа към улицата, Ружа ги проследи с дълъг, замислен поглед.

— Остаре и умът му още не идва — мърмореше тетка и Бисера. — Царщината ще събаря човекът, а децата си без покрив остави, голи и боси. Ще гнием сега пак в тая дупка. Такъв си беше още от малък мой, ветърничав...

— Стига, тетко Бисеро — рече Ружа тихо и продължи: — Ти не знайш какъв човек е татко. Не знайш...

— Не знам аз. Нели ми е брат! Ами мъжът ти? И мой като него...

— Да, тетко: и мой като него.

На улицата вън, докато товареха двата топа на колата, събрали се бяха всички дебришки деца, дотичаха и жени от цялото село. И тръгна накъм въстаническите позиции шумно шествие.

— Ураа! — викаха звънко децата и припикаха, скачаха от всички страни на натоварената кола. — Ураа! — подхващаха вика им някои от по-младите жени и размахваха шарените кърпи, които бяха свалили от главите си. — Струко Кузмане, ще гърмите ли? — питаха някои от децата.

— То се знай — отговаряше Кузман. — Ще гърмим.

— Ураа!

Двата топа се поклатяха в колата някак строго и застрашително, дигнали нагоре отворени гърла.

На моста изпращачите се спряха; някои от децата се провряха и искаха да продължат нататък, но жените и въстаниците ги връщаха:

— Не е там за деца! Връщайте се!

— Со здраве! — размахваха шарените си кърпи жените.

А горе, към позициите, още отдалеко се спуснаха някои от въстаниците да посрещнат топове. Струпах се и други въстаници, екна вик:

— Ураа!

И тук, и тия мустакати мъже се радваха като децата на двата дървени топа. Спуснаха се да помагат от всички страни, надпреварваха се, блъскаха се сред шум и викот. Настаниха топове откъм Разполе — там каза Иван Пенев. Сега вече околите заприличаха на истинска позиция. Струпах се въстаниците в широк подукръг наоколо, а Кузман и двамата му калфи започнаха да пълнят топове — първо единия и по-нататък — другия. Имаше тук всичко — Кузман всичко бе приготвил; сух барут, парцали, яки прътове за набиване на барута и парцалите, а също и цяла купчина железни топки и късове, поочукани набързо, виждаха се и няколко топуза от кантари. Чуваха се наоколо виковете и закачки, викаха на Кузман и на калфите му от всички страни, даваха се съвети, изказваха се мнения, но врявата взе да позаглъхва, въстаниците

се заглеждаха в сложната работа на артилеристите и спотаиваха гръх в напрегнато очакване.

— Дръпнете се назад! — викна по едно време единият от калфите на Кузман. Струпалата се наоколо тълпа се полюшна назад, но пак се върна на старото си място. И младият човек отново викна: — Дръпнете се бре!

Сега вече никой не се помръдна. Нямаше и нужда. Имаше достатъчно място около двата тона и калфата викаше повече, за да покаже колко важна беше неговата роля в тая тържествена и страшна церемония. Ала когато започна да дими и да пламти в ръката на Кузмана дълга запалка със завит на края ѝ парцал, намокрен с газ, мнозина от въстаниците започнаха да се гърпат сами назад, да натискат с гръб другарите си, а други дигнаха ръце и запушиха ушите си, стиснаха очи — да не виждат предстоящата страхотия, толкова любопитна в същото време, толкова силна, всепобеждаваща, толкова чудна и страшна.

„Дау!“ — ревна единият тон и мнозина трепнаха, подскочиха цели. „У-уу!“ — проточи се ек по стръмнините отвъде реката. „А-аа!“ — повтори се някъде над Летница.

Настъпи тишина за един миг и отеднаж избухна тържествуваш вик:

— Ураа!

И някой подхвана с цяло гърло, втурнаха се и други, млади, силни гласове, екна цялата околност:

Боят настава, тупат сърца ни.

Ето ги близо нашите душмани.

„Дау!“ — гръмна и другият тон. „У-уу!“... Аааа!“ — отвърна и повтори ехото в планината. Песента продължаваше с още по-голяма сила:

Кураж, дружина верна, сговорна,
ний не сме веке рая покорна!

Разлюля се цялото множество наоколо, размахваха се ръце, пушки, лопати, копачки, хвъркнаха нагоре подхвърлени селски капи, а някои свенливо, или пък от-

крито бършеха сълзите си с широките кораби длани.

В тия няколко мига въстаналите роби вкусиха от несравнимата сладост на победата, повярваха в своето освобождение.

Кузман и двамата му помощници отново напълниха двата тона.

Като почна да се смрачава, отидоха си всички, които бяха дошли да помагат за окопите, но войводите накараха и мнозина от въстаниците, дебрищани и другоселци, пък и някои от гражданите да отидат да нощуват в селото. В окопите останаха само четниците и по-младите от въстаниците. Дебрища посрещна тая нощ без страх от турски злодеи и насилници.

Спокойна и тиха беше светлата лятна нощ. Нагоду в полето светлееха пожари — Гьоре Павлев продължаваше да пали турските чифлици и кули. Проблясваха в тъмнината като купчини тлееща жар, но бяха някъде далеко по безлюдното поле.

Тома Нерезов се върна на другата сутрин и беше капнал от умора. Не бе спал той през цялата нощ, а и пътят беше труден по ридицата нагоре към Разполе. Той донесе отговор на писмото до турците в Бегово и Раздел. Борис Глаушев знаеше да чете турски, та го прочете гласно и го преведе пред цялото началство и пред мнозина от въстаниците.

— „Събрахме се — гласеше отговорът, — до двадесет души от Бегово и Раздел и между нас нема лоши люде, а има и други като нас в Бегово и Раздел, които не можах да дойда при нас поради късното време. Разбрахме ние и вашият човек ни каза, че не сте и вие лоши люде, а сте излезли да се борите за правда. Както сте вие справедливи към нас, които сме мирни и невинни люде, така ще бъде и бог справедлив към вас. Нека лошите между нас си получат каквото им се пада и вие ще ги намерите, ако тръгнат срещу вас. Ние нема да излезем с оръжие срещу вас и ще покажем вашето писмо на всички, които почитат доб-

рото и се пазят от зло, а такива има мнозина между нас. Подписваме се, които сме писмени, за всички събрани тук: Мехмед Руза, Камбер Абдула, Реджеб Асан.“

Личаха там, на края на турското писмо, и няколко малки черни печата.

После Тома Нерезов разказа цял засмян – весело му беше, че бе изпълнил сполучливо трудната задача:

– Почаках да се стъмни добре, криех се край Бегово и най-сетне влезох в селото. И там е сиромашия и мъка, имат си люде те работа по полето, а се боят да излезат, да се отдалечат от селото. Влезох в тъмното при моя приятел, а той ей такива очи отвори, като ме виде, уплаши се и не можа да се начуди. Затвори ме в една плевня, не бой се, вели. После се събраха. Аз им показах писмото, ето, рекох, нашето началство ви го праща. Прочетох им го и те го взеха. Като взеха да говорят – цели часове. Ама те не са като нас: един говори, а всички други слушат. Полека, един след друг. Аз турски не разбирам. Седя там, в ъгъла, а те ми свиват цигари и ми ги хвърлят. Събрах цела купчина, ето, нося и тука в пояса. Питат ме: мнозина ли сте. Аз казвам: мнозина сме. И повеќе нищо не ме питаха. После седна на едно колено един млад човек и дълго писа това същото писмо, а един старец там му казва какво да пише. Другите само кимат с глави, одобряват. Докато беше още видело и до тъмно веќе, все биеше тъпан по Раздел и Бегово, събираше люде, всички се събираха при джамията в Бегово. Гледах ги аз отвън, после като влезох в Бегово, моят гост ми каза: събират се, вели, готвят се да тръгват срещу вас, ама ние, вели, не сме с нивния акъл. Хюкюматът не е за сиромаси люде като нас и нека сам си се пазя, а тия сички са хаирсъзи и будали. И другите турци, които се събраха после в къщата на моя приятел, и те казваха същото. Цела нощ не спях, турците на два пъти ми дадоха да ям. Като останахме толкова късно, моят приятел ми вели: ти останя и утре, да поспиш, наближава да се раздени. Ама аз не чаках да се раздени и пак по тъмно се измъкнах от Бегово. Свободен ли съм сега аз?

– Свободен си – каза Ченгов. – Иди си в четата.
– Свободен си и да живееш – каза и Кузман Велянов.

Минаха няколко спокойни, весели дни и дебрищани започнаха отново да се позаглеждат във всекидневната си работа. Колкото и да бяха бързали в дните преди да се обяви въстанието, останала бе още много несвършена работа в тия високи планински места, дето всичко зрееше по-късно, а и лятото идваше по-късно, пък бързаше да си отиде по-рано. По ридищата наоколо имаше още неожънати ниви, имаше некосени ливади, трябваше да се понабере шума за добитъка. А се отвори и друга работа сега – да се смеле повече брашно, да се нацепят дърва за фурните, в които по цял ден се печеше хляб, да се докарат дърва от гората. Сега жените вършеха и най-тежката мъжка работа, всичко бе останало на техните ръце, но мнозина от тия, които идваха от позициите да нощуват в селото, сумрени позакъсняваха да се върнат, позастояваха се по дворовете си, пък ако имаше и някой гост, и той посягаше да помогне с нещо. Селски люде – с тая всекидневна работа се раждат и с нея живеят до последния си ден.

Горе, на позициите, окопите бяха вече изкопани, отрупани бяха дървета и камъни, дето беше нужно, проточиха се яки прегради на стотици стъпки по Разполе и по Наголец през градския път. Но имаше и още много нещо да се готвяха, та войводите и всички от началството все току ходеха нагоре-надолу или се събираха накуп да се съвещава и да решават. Разпределиха се люде те на дружини, на чети и десетки и всеки знаеше мястото си, войводата си и десетника: разпределиха се и пушките, та където има бойци само с коси или железни вили и секири, да има и по някоя сигурна пушка. Имаше мнозина с добри пушки, особено между четниците – манлихери, мартинки, гръцки пушки, а и от избития аскер бяха взети към стотина маузери, но имаше също мнозина, които бяха излезли едва ли не с голи ръце – с вили, коси, секири и разни други острия. Повикаха войводи-

те Блажета Рилков и му дадоха един турски маузер, както му бе обещал Кузман. Дошъл бе и той тук, все тъй бос и гологлав, разгърден, дигнал в ръцете си една тежка тояга с пънче на края, избрал си я сам в гората. Дадоха му пушката с двадесет патрона – нямаше повече, научиха го да я пълни, накараха го да гръмне и пушката не трепна в силните му ръце.

– Сега какво? – подметна му Кузман на шега.

– Сега... кажете само – не знаеше какво да отговори Блаже от радост и от въннение. – Сега... турците!

– Само да ти излезе некой насреща...

– Само да ми излезе некой насреща! – повтори Блаже.

Поразместиха и топове – да бъдат по-далеко един от друг, а Кузман избра още трима млади топчии: на единия топ остана той с двама помощници, а на другия – по-старият му калфа с други двама помощници. У четниците имаше двадесетина бомби, донесъл бе от България няколко и Ванков; бяха големи, тежки, с фитили и се палеха с огън – с някоя цигара или с кибрит. Разпределиха и тях по най-сгодните места за такова оръжие. На няколко места в селото се лееха куршуми, поправяха се и се почистваха оръжия.

Които от въстаниците отиваха да нощуват в селото, носеха сутрин храна и за другарите си на позициите. Бяха започнали да пристигат в Дебрица товари с брашно, с хляб, с месо, докарваха и жив добитък и от другите села по Железник: тук имаше и техни люде, събрали се бяха също и трите чети, а нали и цялото дело беше общо, народно? Имаше управители в Дебрица, но никой не даваше заповеди и команди за тия товари с храна и за още много други помощи, които идеха и от селото, и отвън за общото дело. Дебрищани не забравяха нито дори мюдюрина, кадъната му и гърбавото му дете – никога той, макар да беше мюдюрин, не бе ял толкова баници и тазгодишни пулета. Пазеше го стража пред вратата, дето живееше, но селото се грижеше за храната му – така бе наредено, пък и никой не бе запомнил със зло добрия човек и болното му дете. Грижеше се дебрищани и за пленения аскер – хра-

неха го, лекуваха, както можеха, и ранените аскери.

На петия ден се показаха турци. Въстаниците сякаш ги бяха позабравили, макар все за тях да се готвеха. Пръв ги забеляза Китан Щъркот, та му се смееха:

– Нели си щърк, с дълги нозе, надалеко виждаш и без дюлбия¹.

Бяха двадесетина конници. Появиха се най-напред на най-отдалечения рид откъм полето. Китан Щъркот тогава викна:

– Е-хе! Турци.

Той сочеше с ръка, но те бяха още толкова далече, че някои и сега не можеха да ги видят. Насочи Иван Пенев бинокъла си.

Едва-що се показаха турците на тоя далечен рид, спуснаха се в дълга редица по един, по двама в някакъв дол и изчезнаха. Но Пенев не сваляше вече бинокъла си, не сваляше очи и Щъркот и още мнозина от въстаниците гледаха все натам. Не мина много време и турците се показаха на друг един, по-близък рид и пак изчезнаха. По тия ридища и долища накъм полето имаше безброй пътеки и проходи, та можеше да се мине навсякъде с кон леко и бързо. Турците се изкачиха и на друг, още по-близък рид. Сега се виждаха по-ясно и Пенев каза:

– Вашибозук. Но има и двама военни между тях. Съгледвачи.

Изчезнаха отново. Въстаниците ги чакаха да се покажат на още по-близкия рид и те не закъсняха много. Показаха се пак тъй, по един, по двама и се събраха горе на рида, спряха се там. Тоя път не бързаха да се скрият – те разглеждаха оттам въстаническите позиции. Струпали се бяха по окопите на Разполе всички въстаници и не беше трудно да се видят от насрещния рид, виждаха се сигурно и окопите – прясната червеникава пръст и наредените тук-там камъни, виждаше се и знамето. Нека гледат! Никой не мислеше да се крие. Никой извика пискливо:

¹ Д ю л б и я – бинокъл

– Ха ге! Елате по-близо ге!

Обадиха се и други от въстаниците:

– Да им пуснем по един, а! Или с топовете, бре!...

Войводите мълчаха. Нямаше защо да се горят патрони без полза и да мислят агаларите, че гяурите стрелят от страх. Но и те сега стояха дълго там – не посмяха да се приближат повече. Вместо да се спуснат в отсамния дол, проточиха се в дълга върволица надясно по руда и там се спуснаха в дола, сетне въстаниците ги видяха да се изкачват нагоре в планината, вдясно и някак заг Дебрища.

– Към Рожден отиват – рече някой.

– Може да се покажат сега некъде откъм гърба ни – догаде друг.

Чендов махна с ръка на един от по-младите си четници:

– Върви там, по рожденския път. Кажу на Велко да си отваря очите. Тия келеши сега там ще се покажат.

Турците не се показаха вече никъде около Дебрища. А въстаниците все за тях приказваха през целия ден. Някои по-нетърпеливи, по-припрени току преглеждаха оръжието си, току се кривяха в окопите да се прицелват, да мушкат с щик, с вила, да замахнат с острата си коса, като че ли врагът вече се загаваше насреща.

Случи се моя ден и друго, което разтревожи цялата въстаническа позиция. Поставени бяха на стража неколцина четници на половин час път от Наголец напътък и тъкмо при залез слънце дотича оттам един четник, задъхан, едвам се държеше на нозете си:

– Къде са войводите?...

Чендов вече бързаше към него.

– Що има?

– Турци... турци идат по градския път!

– Е... е! Не викай толкова. Далече ли са?

– Далече са още. Може да има петстотин души.

Мнозина от въстаниците чува разговора им. Настана голямо оживление по цялата позиция. Някои от по-старите четници взеха да се шегуват:

– Ааа... Нещо почна да мирише наоколо... Що се раз-

мърдахте, бре! Ами нали турци сме излезли да посрещаме тука!

Скоро дотича и друг от стражите отпътък Наголец:

– Не са турци. Селяни са поляни.

След доста време, вече бе почнало да тъмнее, на позициите пристигна Гьоре Павлев с четата си, а бе повел след себе си и една дълга върволица селяни от полските села, може да имаше до двеста души. Те всички бяха тръгнали от селата си само с по една торба на рамо и повечето бяха въоръжени само с коси и секири. Имаше и с пушки, но много от пушките бяха старовремски, с евзи, с кремъци и се пълнеха откъм устията на цевта, по половин час след всеки изстрел. Каквото беше гневлив Нешев, с това посрещна Гьорета Павлев:

– Къде си повел тия хора голи, боси! Имаш ли ум!

– Имам си ум аз, гаскале, барем колкото ми трябва – сонна му се Гьоре Павлев. – Тия люде са такива, че аз нема да ги оставя да ги изколят турците долу, в полето. Те ме крепеха долу през цялото време. И къде ще спреш ти народа, като е рекъл еднаж да тръгне...

Коего разказа Гьоре Павлев на людето от началството, разказаха го четниците му и селяните, които бе довел, на цялата позиция; цяла седмица са кръстосвали из полето; изгорили са много турски кули по селата, разбили са много хамбари да раздават жито и всякакво зърно на селския народ, избили са много кехаи и поляци турци, разрушили са два моста, изпокъсали са телеграфните жици, изпорязали са телеграфните стълбове на много места между Преспа и Битоля.

– Ала сега – каза Гьоре Павлев, казаха и мнозина от людето му, – сега се събира голема турска сила в Преспа. Целият преспански аскер, дошъл аскер от Велес и от Прилеп, готвил се и башибозукът, а и мнозина ази от Бегово и Раздел се готвят да тръгнат насам...

IV

Въстанието пламна с всичката си сила главно по планинските места в Битолския вилает – Югозападна Ма-

кедония, но голямо четнишко раздвижване настана и по другите части на размирната страна. В ръцете на въстаниците падна град Крушово и околията му, завзети бяха много села, пътища и проходи, цяло Костурско, Леринско, Витолски Демирхисар, Охридско, Ресенско, Кичевско бяха, освен градовете, във властта на четите. Турците се слисаха, макар и да не бяха изненадани, те не очакваха такъв бърз и силен удар от презряната рая.

В Рожден вестта за въстанието дойде на самия ден Илинден. Още преди това петима по-добре въоръжени мъже от селската чета се бяха присъединили към четата на Велко Скорнев. Сега Бабин, селският войвода, който бе останал да пази селото, събра останалите си трима другари от селската чета и ги поведе горе, на площадката при черквата. Дона излезе да ги погледне — какво ли търсят по това време всички въоръжени, кой с какво могат, посред бял ден, — а Бабин отдалеко ѝ махна с ръка, весело възбуден, лицето му лъщеше зачервено и потно:

— Хайде, учителке, честита свобода!

— Честита да е — отговори Дона и тъкмо да попита какво бе станало, войводата я изпревари:

— Въстанието е обявено.

Лека бледност — бяла сянка, мина по лицето ѝ. Като че ли не бе очаквала такава вест. Къде ли е Велко, какво ли ще стане с него сега? В това време отплатък, при черквата, започна да бие клепалото. Дона мъзчаво се прекръсти със страх и с радост — къде ли е Велко, но може би всичко ще се свърши добре и той скоро ще се върне при нея. Помогни, господи, и честита да ни е свободата!

Бабин бе наредил да бият клепалото и го биха четниците му бързо и несръчно, биха го, докато не се събра горе цялото село. Някои мислеха, че това е за празника, за Илинден, но войводата всички посрещаше във, пред черквата, с гръмливия си глас:

— Честита свобода! Въстанието е обявено! Нема веке кадии и бегове, ни паши, ни султани! — И после: — Хайде, вие, жени, близайте в черквата и палете све-

щи за живи и умрели. — На стареите и на всички събрани там мъже той каза: — Сега селото е под моя команда, но и стареите ще си бъдат стареи. Тука ще бъда аз, в училището, и навсекъде, дето трябва, а целото село ще се грижи за прехраната на четата. Ние сме тука четирима души и който иска и който има оръжие, може да дойде с нас. Ще пазим селото, а ако ни повикат, може да отидем и другаде да се бием с турците. Сега му е времето. Хайде, честита да ни е свободата, а вие, жени, палете свеци в черквата за живи и за умрели, че кръв много ще се пролива!

Зашумяха събраните тук люде, раздвижиха се, някои от жените проплакаха с глас, но и се усмихваха през съзвисте си. Свърши се с робската неволя! Честита свобода! Присъединиха се към четата и други мъже; някои от тях се спуснаха към къщи да донесат оръжието си: някоя още преди това добре наострена секира, някой пищов, коса или само кривак, избиран из цялата гора и обкован с желязо. Щастливи и прецастливи, които имаха пушки, па макар и старовремски кремъклийки — ето, дойде му времето!...

Дошла бе тук и Дона и около нея се събираха жени, поспираха се и мъже, всички очакваха тя да изкаже някак общата тревога, общите страхове и общата радост. Какво ще бъде сега християнското царство, какво ще стане с тях самите, как и накъде ще се обърне целият им живот? Да каже, тя знае по-добре, нали беше учена и нали беше жена на войвода? И Дона отговаряше, както знаеше, на градушка от въпроси:

— Кой ще управлява?

— Ще плащаме ли вергия?

— Какво ще стане с турците?

— Кой ще вземе турските чифлици?

— Ще имаме ли наша войска?

Тоя народ, поробен от стотици години, не умееше да се радва. Не се сещаше някой да изпее поне една песен. Само децата тичаха наоколо и дигаха шум и викот. Стояха тук тия бедни люде някое време, усмихваха се един на друг, казаха си по някоя дума,

погледаха се, като че ли всеки очакваше да види другия някак преобразен, по-друг, и току започнаха да се разотиват. Поспираха се при Дона някои от жените, които имаха в четите свои люде, и питаха изтихо, съдържано – да не личи много тяхната угриженост сред общата радост в тоя хубав, светъл ден:

– Немаш ли някоя вест, учителке? Къде са людете ни? Здрав ли са, живи ли са? Да знайме поне...

– Не се тревожете, майчици, сестрици – отвръщаше Дона. – Бог ще пази людете ни. Ще получим добри вести...

Горе, на площадката, остана само новата селска чета – сега дванайсетмина мъже заедно с войводата. Настаниха се в училището. Дона държеше вързани и двете кучета – да не лаят по четниците. На края на площадката, на най-високото място, застана часовей в селските си грехи и с пушка в ръка. Оттам се виждаше цялата долина, гората, височините наоколо. Виждаха го като от дворищата и пътеките насреца, виждаха го като знак на новото, което бе дошло, на новия живот, който започваше. Часовоят се сменяваше всеки четири часа и който нямаше пушка, вземаше пушката на другаря си, но за тия, които го виждаха отдалеко, беше все същият – застанал там на високата скала, буден страж на селото, на тая чудна свобода, която бе дошла. А инак животът си потече пак по своите си пътечки, пак същият за тия люде далече тук, сред планината.

Минаха няколко дни и още няколко. Доколкото бяха останали люде в селото, всяка сутрин излизаха по работа из разхвърляните из планината наоколо криви нищици и ливадки, или пък в гората, а по дворищата се мяркаше само по някоя жена или дете. Тихо беше по селото, само реката шумеше в долината, тракаха там и двете воденици. Само часовоят стоеше горе, на каменната площадка, виждаше се как стърчи пушката му и как той час по час гига ръка да засени очите си, да разгледа наоколо. Така пет дни наред. Ама наистина ли дойде край на робската неволя и теглила? Наистина

ли турски насилник няма да стъпи вече в Рожден?

Не, още не. Всяка нощ, откакто бе обявено въстанието, от всеки двор, от всяка поляна се виждаше ту тук, ту там по хоризонта бледа зара, светлееца розова мъглявица – някъде отвъд хоризонта горяха села и чифлици. На третия ден мина пътник откъм Дебрица и донесе вест от рожденската чета, донесе поздрав от всички четници рожденци, всички били здрави и живи, вече са се сражавали с турци, но никой не е пострадал.

На петия ден часовоят от площадката забеляза далечно по криволиците на пътя за града някакви люде на коне. Той не можеше да види добре какви бяха тия люде, та повика войводата. Дотича Бабин, дигна и той ръка над очите си и бързо отсече:

– Турци! Не виждаш ли? На коне, пушките им блестят.

– Може да са наши – промърмори часовоят.

– Не са наши. Виждам ги аз – промърмори селският войвода и гласът му започна да потреперва. – Ще трябва да ги срещнем, да ги върнем. Хайде и ти с мене, сега не ни трябва часовей.

Той се отпрати бързо към училището, следван от часовей, който дигна пушката си като кривак. Скоро след това в долината се спуснаха дванадесет души мъже в селските си грехи и едва половината от тях имаха що-годе здраво оръжие. Излезе да ги погледа от площадката Дона, показаха се жени, деца и по дворищата насреца. Селото бе забелязало приближаващия се враг и му пращаше своите защитници.

Като започнаха да се изкачват дванайсетмината мъже по Три буки, войводата ги пръсна във верига от двете страни на пътя. Те вървяха напред, приведени поради нагорницето, с неравни стъпки и ту някой ще хлътне в трапчинка, ту друг ще се изправи цял върху някой бряг, но се виждаше, че никой не искаше да изостане от другарите си и цялата верига се приближаваше стремително към врага. Щом ги забелязаха, турците се спряха на купчина на пътя и ги гледаха от конете си. Те бяха същите, които се бяха показали при Дебрица – и отдалеч личеше, че приказваха нещо – съвеща-

баха се, виду се, клатеха глави, замахваха с ръка.

Селяните излязоха на почти равно място срещу тях, върху гългия гръб на височината, и сега не ги отделяха повече от четиристотин до петстотин стъпки. Веригата започна неусетно да забавя ход и войводата, загледан в турците, остана сам пред другарите си. Турците стояха с конете си все на същото място, сега вече неподвижни върху високите сегла, и пушките им стърчаха нагоре, готови всеки миг да се насочат за стрелба. Един от селяните каза:

— Що... живи ли ще ги ловим?

В гласа му, дрезгав от умора, прозвуча укор към войводата, който вървеше напътък, дигнал високо глава. Дрезгавият сърдит глас го спря като юзда. Той се огледа и като забеляза няколко плитки голчинки от двете страни на пътя, размаха пушката си:

— Хващайте пусия! Костагине, ти там... Атанасе... Гьоре хей там!

Но докато бунтовниците заемаха позиции, турците сбутаха конете си, обърнаха се, без да бързат, и поеха обратно по неравния път.

— Аха! — изкреця след тях един от селяните. — Не ви държи, майчичката ваша! Чакайте ге, псета крастави!

— Огън — чу се гръмогласната команда на войводата, както доскоро, когато извеждаше селската чета на учение — бий!

Изгърмяха в проточен, безреден залп седем-осем пушки и револвери.

— Огън — викна пак войводата, застанал прав с пушката си — бий!

И отново в тишината на горещия летен ден:

„Пака-пак-пук-трас-трас!“

Турците не промениха хода на конете си и вървяха напътък, сякаш бяха обърнали презрително гръб към бунтовниците.

Бабин дигна глас да се кара:

— Що, бре! Толкова ли не можете да улучите ни един! Ами ей ги ге са! Стреляйте, бре, ще избегат!

„Пака-пак-пук!“

Малко по-напътък цялата група на турците навлезе в една низинка, сякаш изеднаж потъна и се скри в земята. Селяните наскачаха от позициите си и гълго гледаха напътък, след изчезналия враг:

— Тях! Един барем да бехме съборили...

— Пушките ни не бият добре, а с пищов къде ще удариш!

— Избегаха, майчичката нухна!

Турците се показаха на един далечен завой на пътя и скоро съвсем изчезнаха.

V

На третия ден, след като пристигна Гьоре Павлев с дружината си на въстаническите позиции, загадоха се турци от двете страни срещу Дебрища. Те, изглежда, бяха тръгнали много самоуверено срещу въстаналите гяури: по-голямата им сила — аскер и башибозук от Преспа, бе тръгнал направо по пътя за Дебрища и само беговските и разделските агалари се загадоха малко по-късно, направо през ридищата на към Разполе; пък и беше по-къс тоя път за тях. Аскерът и преспанският башибозук вървеше много непредпазливо през теснините, по които криволичеше пътят за Дебрища, щом започнеше да навлиза в планината. И това беше признак за тяхната самонадеяност. А като наблюдавиха на около един час до въстаническите позиции, аскерът даде път на башибозука да мише той пръв срещу въстаналото село. Така бяха пожелали главатарите на башибозука: те първи и сами да се справят набързо с непокорната рая.

Предните стражи на въстаниците следяха всяка стъпка на турците по градския път и непрестанно сновеше по някой от тях до позициите да донесе на войводите за движението на врага. Гьоре Павлев пръв се сети да каже:

— Те идат като на сватба. Ами я ние да хванем по-здраво пътя, та да ги посрещнем по-отдалеко. Какво ще ги чакаме да дойдат чак тука?

На много места надолу край реката стръмнини-

те бяха нагвесени над самия път, издаваха се напред скали и брегове. Грамада от скали стърчеше и срещу позицията при Наголец – на отпътния бряг на реката, но не беше и стотина стъпки далеко от пътя. Войводите отделиха три групи от по-старите четници и две от тях, по петима души, изпратиха напред, а петнадесет души изпратиха на отсрещните скали; с тия последните отиде по своя воля и Никола Нешев.

От Разполе се виждаше как пълзяха насам беговските и разделските турци. Те се движеха бавно – такава беше мястото, ту се показваха по ридовете, ту се скриваха по дълбоките долове и бяха още далеко. Турците и тук направиха една грешка: вместо да ударят и от двете страни едновременно, те не се изчакваха и преспанските агалари бързаха насам.

Първи се вцепкаха с врага предните стражи, които откриха огън и не отстъпиха от прикритията си, докато не се приближиха турците на опасно разстояние. След това стражите се присъединиха към първата група четници по стръмнините над пътя, а по-късно всички се присъединиха към втората група. Тия малки групи четници не можеха да спрат за дълго турците, но агаларите плащаха с много жертви всяка своя стъпка напред. Теснините надолу по реката ехтяха от гърмежи. Най-сетне стражите и първите две групи четници се прибраха на въстаническите позиции и не бяха дали нито една жертва.

Показаха се на един госта отдалечен завой и турците. А преди това още се дочу глухо гукане на тъпани. Мнозина от въстаниците сега се поуплашиха – раздвижи се неспокойно, уловиха се прибързано за оръжието си, започнаха да се озъртат и да се споглеждат, но турците насреща все повече привличаха погледите им. Едн по-старичък дебрищанин каза благоразумно:

– Да беха сложили тука единия топ... Ей ги, от тук идат...

Никой не подзе приказката му: виждаше се, това бяха излишни думи, с които искаше той да прикрие страха си.

Ала смущението сред въстаниците не продължи много. Турците бяха изчезнали за малко по завоите надолу и когато се появиха отново, въстаниците ги посрещнаха с шегу:

– Нещо взеха да се позабавят; май нозете им започват да ги връщат назад. Ее, нема сега да ви посрещнем с пържени яйца и баници!

– Язък за кагъните им! Секу ще остави по три-четири вдовици.

– Не са били много, бре! – каза някой отеднаж.

Сега се виждаше цялата турска върволица: те не бяха повече от сто и петдесет души. Дигнали бяха и един голям зелен байрак, думкаха в далечината няколко тъпана, пискливо виеха и няколко зурли.

– Сега ще им надупчат тъпаните ония там, от скалата – чу се глас някъде по въстаническите окопи. Въстаниците следяха напрегнато движението на турците, но по-любопитно беше за тях изненадата, която готвеха на приближаващия се враг скритите зад скалите насреща техни другари.

Турците забелязаха отдалеко въстанишките позиции, повървяха колебливо още някое време и тия, които вървяха по-назад, побутваха по-предните, но после всички се спряха на пътя в гъста тъпана, само тъпаните задумкаха по-бързо и зурлите завиха по-рязко, сакаш напук някому.

– Хай пусти да останете! – изръмжа през зъби някой от въстаниците и гласът му се чу далеко по стихналите позиции.

– Ааа – проточи друг глас, – като се бехте замучали... А сега де! Зор, а? Тесно е тука, а? Ще изпотите коджа задниците си сега...

Турците като че ли чува тия предизвикателни думи, неколцина от тях изскочиха напред, засвяткаха ножове и ятагани в ръцете им, полюшна се напред и големият зелен байрак. Една голяма група, може би половината от турците, като по даден знак се отдели от пътя и се втурна през реката чак до другия бряг в подножието на височините, които се издига-

ха там. Заели по тоя начин цялата теснина, те тръгнаха напред. Зеленият байрак се раздупи цял, яростно задумкаха тълпаните, завиха зурлите. Нататък, по завоите на пътя, се показва вече и аскерът.

По въстаническите позиции стана още по-тихо. И пак тъй – като че ли въстаниците тук бяха само наблюдатели, които чакаха с притаен дъх да видят какво ще направят скритите им другари по скалите отсреща. Някой нетърпеливо извика:

– Ама какво правят, защо не стрелят още!

Дясното крило на турската колона приближаваше подножието на стръмните скали, вече се изравняваше с тях, а отгоре не се чуваше ни един изстрел. Дори и Гьоре Павлев изпсува грубо и догаде:

– Измреха ли там сичките! Ей го и аскерът приближава.

Тогава неочаквано се чува един след друг два възрива, оглушителни в тая теснина, и като ехо след тях – гъст пушечен залп, който се проточи в бърза стрелба и не спря. Цялото дясно крило на турците на два пъти се люшна далеко назад, пречупи се и на отворилото се празно място в подножието на скалите останяха да лежат убити и ранени техни люде – виждаше се как двама от тях пропъзяха да настигнат другарите си. Сега думкаше само един от тълпаните, махнаха бяха и пискливите зурли.

– Урааа! – надигна се вик откъм въстаническите окопи. Започна се стрелба и отсам, откъм окопите, и бързо се сгъсти, нямаше какво да се чака повече.

Настана бъркотия сред турците – нахвърлиха се те един до друг, един през друг, зад всеки камък и трънак, във всяка вдлъбнатина и дупка, но нямаше къде да се скрият. Откриха и те огън, но стрелбата им беше нестройна, припряна. Въстаниците се прицелваха и стреляха усърдно, без виковете и песни – нямаше време за губене. Мнозина от турците започнаха да пълзят нанаяд по лакти и колена, изчезна някъде и знамето им, махнаха зурли и тълпани. Някои наскочаха и стреляха, като вървяха по няколко стъпки заднишком, наскочаха и други, които се обърнаха да бя-

гат. Бързо се надигна цялата им дружина и всички се втурнаха надолу по пътя и реката.

– Ураа! – викнаха сега въстаниците и още повече зачестиха стрелбата си.

Мнозина от тях бяха мислили, че ще избият всичките турци, пък на опразненото място не се виждаха повече от тридесетина трупа. Ала още не беше всичко свършено.

Едва-що се бе обърнал башибозукът да бяга, откъм последния завои на пътя се загаде аскерът. Сред бързата стрелба на въстаниците чу се нататък войнишка тръба. Още от завоя войниците се пръснаха през пътя и реката, между стръмнините от двете им страни, та и те тръгнаха насам на гъста тълпа. Приближаваха се бавно, ала стремително, повлякоха със себе си и башибозука.

– Не стреляйте! – викна Ченгов. – Чакайте да се приближат!

– Те са луди – каза Иван Пенев. – Като стаго идват срещу пушките ни.

– Мислят си, че гяурските пушки не убиват – обади се от окопа Расков.

– Слепи фанатици... – продума като на себе си Ванков и догаде гласно: – Те офицерите им ги карат. На явна гибел...

Всичко се повтори от самото начало и като че ли не беше ставало. Колоната на турците се приближаваше насам още по-гъста, четниците от скалата насреща им търкулнаха пък две бомби и пак останяха в подножието на скалите турски трупове, въстаниците започнаха пак да стрелят и още по-усърдно. Опитаха се някои от турците да залегнат тук и там, но тълпата напираше отдире, байракът се люлееше някъде назад, после отеднаж цялата тая безредна тълпа като че ли се гръпна, поколеба се за един-два мига и се втурна да бяга надолу между стръмнините.

– Ураа! – викаха въстаниците, наскочали прави в окопа, а някои и горе по насипа викаха лудо, та и забравиха да стрелят: – Ехе! Дръжте ги, бре!...

Гъстата навалица на турците сякаш отхвърляше от себе си улучени техни люде, та и по пътя надолу, и по реката се виждаха доста трупове. Още не бяха се скрили турците зад първия завой, от окопите се спуснаха след тях неколцина въстаници, а после още и още, тичаха надолу, като да се надбягваха – бързаха да вземат оръжието на убитите агалари. После те събраха набързо в едно транище нататък труповете на убитите турци и нахвърляха върху тях камъни и пръст.

А разделските и беговските аги продължаваха да пълзят по ридовете накъм Разполе. Сега повечето от въстаниците се струпяха по окопите на Разполе. Всички бяха развеселени от победата и пак започнаха шеги:

– Ние царския аскер накарахме да бяга, та от беговските цигани ли ще се уплашим.

– Ще довтасат тука с изплезени езици и живи ще ги изловим.

– Ама що християнски души са погубили ей тия катили, дето идат сега!

– Ние си знайме долу в полето – обади се един полянец от тия, които доведе Гьоре Павлев.

Най-сетне новите нападатели се показаха по отсрещния, най-близкия рид. Те бяха около петдесет или шестдесет души и се пръснаха нестройно по целия рид. Никой от въстаниците не се и помръдна да се скрие в окопа или да дигне оръжие. Чендов се обърна към Милоша Ванков едва-едва усмихнат и проврял, както правеше често, пръстите на лявата си ръка в гъстите валма на брадата си:

– Даскале, ето ти мирното турско население...

Ванков отговори:

– Ние изпълнихме към тях своя дълг на хора и борци за правда. И после това не е вече мирно население.

Всички очакваха, че турците ще се спрат на билото на отсрещния рид – те не бяха много. И наистина, те се задържаха там, но за късо време: колкото да си поемат дъх и да се съберат всички горе. Изглежда, бяха си почивали отвъд ридата, за да не стоят

дълго тук, на открито. Щом се събраха всички, пак тръгнаха насам по един, по двама и на малки групи. Някой от въстаниците каза:

– Те, какво, право върху нас!

Тогава излезе напред Гьоре Павлев, какъвто беше гребничък и сух, та пушката му стърчеше едва ли не по-висока от него – излезе той пред окопа, погледна Чендова, потърси с очи и другите войводи и началници. Сетне посочи с ръка надолу, към турците, и каза високо:

– Тия на мене ще ги оставите. – И без да дочака някакъв отговор, викна: – Хайде, поляци: тия нас ни чакат!

Веднага наизлязоха от навалищата на въстаниците седмината му четници, но се изсипаха напред и всички полски селяни, които бе довел, широки, груби люде, та и сега, докато излизаша от навалищата, се чува подвиквания:

– Полека, бре, ще ме събориш! – У бре, шоне, ще изпогазиш людете!

Такива бяха тия люде – груби, тежки и в говор, и в движения, и в походка, с дълги яки ръце и големи глави. Облечени бяха все в бели ризи с високи разтворени яки и разкопчани пазви, с широки ръкави и препасани с червени пояси, а отгоре с черни вълнени ресачки. Някои от тях бяха с пушки – повечето евзалийки и няколко от тия, които си бяха взели сега от турците, а всички други бяха надигали коси и секири. Не даде никакъв знак Гьоре Павлев, а тръгна надолу, следван от четниците си, втурнаха се след тях на тълпа селяните – боси, гологлави, с голи космати гърди и опънати мускулести шиш, надигали остри коси и секири. Между тях беше и Борис Глаушев, отдалеко се познаваше с градските си дрехи.

– Даскале, къде? – викна подир него Чендов.

Борис не му отговори, не се и обърна, може би не го чу.

Нестройната дружина на поляните бързо се отдалечи от въстаническия окоп и слизаше стремително надолу, човек до човек, рамо до рамо, мълчаливо, чуваше се само звънтенето на някоя коса или ще тропне в някой камък гръждка на секира. Приближаваха се насам и турците отсреща, почнали бяха и те

да се спущат по надолнището на отсрещния рид.

Но турците, като стигнаха докъм средата на стръмнината, започнаха да се поспират и да стрелят, да се оглеждат де да застанат на пусия. Ридът беше гол, тук-там разяден от пороища, не се виждаше наоколо ни гърбо, ни някой по-голям камък. Все пак те спряха тук, някои залегнаха на открито, други приклегнаха на едно коляно и всички стреляха едно след друго срещу селската дружина.

А те, селяните, не се поколебаха ни за миг срещу тая стрелба. Вървяха все напред, гъсто един до друг, мълчаливо. Тук-там падаха някои улучени от турските куршуми, но другарите им продължаваха да вървят, минаваха край тях или дори прескачаха труповете им и убитите оставаха зад дружината, която продължаваше да върви. Сякаш не се сещаха да стрелят и тия, които имаха пушки, а само тия, които имаха и ножове за пушките си, позабавиха стъпки и слагаха ножа, побутвани и повличани отново от другарите си наоколо. Кой ще се спре да стреля. Кой ще го остави да се спира – имаше тук негли едно общо, мълчаливо решение да се улови врагът направо за гушата, с ръце и нокти. Всички тия люде бяха водени от неукротима ярост, напластявана от гълаго в душите им и сега кипнала отеднаж с всичката си бясна, сяма сила. И те вървяха напред, прескачаха улучените си другари, стискаха здраво гръжките на косите и секирите, опулили кръвясали очи.

Борис Глаушев, обграден от всички страни от тия груби, сурови люде, се задъхваше, но не от умора, а от някаква студенина, която се надигаше дълбоко от утробата му, през гърдите му до гърлото. Той се опита да гръмне с пушката си, да направи нещо, за да излезе от едно вцепенение, което обхващаше дори и мозъка му в черепа, но другарите му наоколо го изблъскаха, понесоха го напред и той вървеше, вървеше с тях мълчалив и цял настръхнал от ужас. Той чувстваше, той виждаше какво ще стане – виждаше страшните лица на тия разярени люде, разголените им космати ръце, чуваше хрипливото им тежко дишане. И вървеше с

тях, не можеше и да се спре, не биха го оставили да се спира. Оставаха назад само убитите или ранени, които не можеха повече да вървят.

Срещата стана там, дето се бяха спрели турците на стръмнината. Те гърмяха и от упор в селяните, до последния миг, но тогава започна страшна сеч, започна коситба на живи люде. Селяните върхлетяха срещу турците и пушките им, паднаха още мнозина от турските куршуми, но бяха размахали вече коси и секири. Още в първите няколко мига бяха съсечени мнозина турци – отрязани бяха нозе и ръце, разцепени бяха до шията глави, разсечени бяха рамена, търкулнаха се на засъхналата трева отрязани с един замах глави и труповете падаха по-далеко от тях. Останалите живи турци ужасени се обърнаха да бягат, да се отдалечат от страшните острия, но селяните бяха до тях, бяха в петите им, не се спираха, не се уморяваха и страшната сеч продължаваше нагоре по стръмнината. Най-сетне Борис Глаушев се отпусна на колена и падна ничком – да не вижда повече страшното клане.

До билото на рида стигнаха само неколцина от турците и побягнаха нататък. А като се връщаха селяните назад, със същото настървение грабеха оръжието на убитите турци и доубиваха ранените със секирите си.

Настанаха весели дни за въстаниците – един след друг, та мина и цяла седмица. Мъчеше ги само горестината през тия дълги летни дни. Радваха се те на победите си, на оръжието, което бяха успели да вземат от турците, на хубавите си примамливи надежди. Тяхната радост премина и в селото след толкова стракове, които бяха преживели там жените и децата, като чуваха трясъка на битките. Отиваха до селото по някои от въстаниците за една или друга работа, отбиваха се по домовете си, спираха се по улиците и се хвалеха:

– Бегат агаларите. Вием ги като зайци.

Още не бе паднал в боевете ни един дебрищанец;

доколкото имаше убити, бяха все от полските села и ги погребваха там в братски гроб на една поляна зад позициите. Донесоха в селото само неколцина по-тежко ранени и жените се надпреварваха да ги лекуват. Учеше ги да лекуват рани от куршум баба Пауна.

Слезе на позициите Велко Скорнев. Каза на Чендов, а там бяха и други от началството:

– Нас ни оставихте горе и по пътеките да пазим като поляци. Момчетата не искат да стоят повече. Нека отидат други сега там. Да помришем и ние барут, че ще забравиме миризмата му.

Тук беше и Никола Нешев, смъкнал се бе от канарите насреща, та се сонна на младия войвода:

– Дето те поставят, момче, там ще стоиш. А да не мислите вие там, че ще ви отмине! Ще дойде ред и до вас, не бойте се.

Но Чендов познаваше по-добре хората си и всичко, що се отнасяше до комитство, до оръжие и бой, та тръгна по окопите и избра към петдесет души селяни и четници, избра им за войвода и един от селските войводи, които бяха там, а Велко ги отведе нагоре в планината да пазят те сега пътищата и пътеките наоколо. Скорнев още същия ден слезе с четата си и зае опразнените места по окопите.

Случи се тъй, че Велко Скорнев си намери място в окопа до Борис Глаушев. По това време Борис бе излязъл някъде и върху насипа на окопа беше сложена само пушката му. Велко бе влязъл да си подреди едно и друго, че тук, в окопа, повечето от въстаниците и спяха нощно време; той остави там торбата си, гулата си, донесе и един камък за седене, пък и за възглавие. Загледа се в чуждата пушка върху насипа. Взе я, отвори я, погледна и вътре – не бе се грижил много за нея стопанинът ѝ. Чу се зад него глас:

– Не съм я чистил скоро, пък и не знам как да я разглобя. – Борис скочи в окопа при него и продължи: – Зацапана е повече с прах, не съм стрелял много с нея.

Велко се усмихна мълчаливо и пак отвори пушката му. Извади от една малка чанта, която носеше

през рамо, валмо кълчища, зацапани със смазка, и започна сръчно да чисти пушката. Борис, го гледаше някое време, после каза:

– Да ме види Гьоре Павлев с такава пушка, ще ме накаже. Познаваш ли го?

– Как да не го познавам! Е го, е – извърна се Велко и продължи: – Ходи той някое време в четата на Чендов, околийската.

– Ти откъде си?

– От Рожден.

– Там е учителка Дона Крайчева, нали?

– Да – отвърна Велко едва-едва усмихнат и по загорелия му врат запъля червенина. И попита, без да погледне Бориса: – Познаваш ли я?

– Ами ние сме роднини. Ваща ми и майка ѝ са братовчеди.

– Тя ми е жена – не можа да се сгържи Велко и още по-гъста руменина пропъля по врата, по лицето му.

– Ти ли си? – сложи Борис ръка на рамото му. – Чух аз, че Дона се омъжила за тамошен човек. Ето сега... Та ние сме роднини с тебе!

– Казвала ми е тя... като чухме, че си дошъл в Дебрища.

– Виждал съм те аз в четата. Требваше да ми се обадиш.

Велко помръдна рамена свенливо.

Те бяха вече все заедно – хранеха се заедно, спяха в окопа, свити един до друг. А през деня, като напече жежкото слънце, Велко ще скочи, ще изтича на реката и ще се върне с пълно канче вода:

– Искаш ли пресна водица...

Слънцето измъчваше най-много въстаниците през тия дни на открито в окопите. Беше много горещо, макар и толкова навътре в планината, знамето по цял ден висеше неподвижно като пречупено крило. Реката наблизо беше все пълна с люде – пиеха без насита, плискаха се, но и водата бе намаляла, дълго не бе валял дъжд. Не беше много в изобилие и хлябът – към осемстотин зграви мъже седяха тук и не беше лесно с прехраната им за Дебрища и за другите бедни железнишки села.

— Добре, че реката е барем тука — утешаваха се въстаниците.

Турците бяха изчезнали и нямаше никаква следа от тях. Дали не бе въстанала и Преспа? Какво ли ставаше по другите краища на Македония? Отникъде не идваше никаква вест. На десетия ден след обявяването на въстанието се чува някъде далече топовни гърмежи и ехтяха през целия ден.

— Това е към Крушово — каза Ченгов.

— Може да се е дигнала и Битоля... Може да са влезли наши там... — погзе някак замечтано Наумов.

Тъкмо по това време Крушовската република преживяваше последните си часове под ехтежа на турските топове. Две недели по-късно и полето долу, край двесте турски села, почерня от аскер. Турските войски под командата на Назър паша започваха своето решително настъпление срещу въстаническите позиции по цялата въстанала област. Назър паша тук прилагаше изпитания план на английското командване срещу бурите в Трансвал. Десет табура аскер потегли в четири колони от Битоля, Ресен, Охрид и Приблаци (Демирхисарско) към Смилево, където беше Главният щаб на въстаниците: девет табура (дружини) в две колони от Битоля и Лерин през планините Баба и Суха гора пребродиха областта между Битолското поле и Преспанските езера; двадесет дружини от Корча, Кайляри и Суровичево (през Зелениче) настъпиха в три колони към Костурско; осем дружини в три колони — от Дебър, Кичево и Охрид, настъпиха към Кичевско; осемнадесет дружини в колони от Охрид, Ресен, Кичево, Приблаци и Дебър навлязоха в Охридско; десет дружини се отправиха също към Железник. Освен съответната кавалерия и артилерия към тая войска бяха организирани и два големи отряда башибозук. Непрестанно прииждаха войски от Албания и Мала Азия и цялата турска военна сила срещу въстаниците в Македония стигна до двеста шестдесет и четири дружини...

Беше рано сутрин и повечето от железнишките въстаници бяха се струпали край реката, чуваше се отта-

тък викот и смях — някой бе паднал във водата, или пък бяха го бутнали да се поразхлади. Китан Църкот не обичаше много водата и не бързаше да си наплуска лицето тая сутрин, пък и забеляза той, че далече натамък, накъм Бегово и Раздел, ставаше нещо необикновено.

— Войводо — подвикна на Ченгов, а там наблизко беше и Пенев. — Вижте ей там долу, с дялбията, що става там, черней се, белей се...

Иван Пенев насочи бинокъла си и гледа дълго натамък.

— Аскер — каза той и все не сваляше бинокъла от очите си. После го подаде на Ченгов: — Може да има до два полка. Довлекли са се още през нощта изглежда.

За късо време по реката оттамък не остана ни един човек — всички се струпаха тук, на Разполе, и гледаха, сочеха с ръце, преброяваха аскера, макар да се тъмнееше натамък само едно неясно петно.

Късно следобед дотича един от четниците, който бяха на стража по градския път; отиде и пошушна на ухото на Ченгов:

— Откъм града иде много аскер. Проточил се на един час место по пътя.

Ченгов погладил с цяла шепи мустаките си, зарови пръсти в гъстата си брада и рече:

— Харно, харно. Вие стойте там и отваряйте си очите. Като наближи към вас, пратете пак некого тука.

Четникът се отдалечи пак по градския път и до вечерта не дойде никой с нови вести. Не се забелязваше нищо повече и долу, край двесте турски села; само няколко редици бели шатри бяха изникнали там през деня — виждаше ги ясно с бинокъла си Иван Пенев.

Тая нощ мнозина от въстаниците не можаха да заспят до късно. Чуваха се по окопите тихи разговори, някой ще се изкашля или ще въздъхне. Час по час някой ще се измъкне от окопа, ще се отдалечи за малко някъде и пак ще се върне с тихи стъпки, сякаш да не разбуди другарите си. По дължината на окопите и от двесте страни се мяркаха часовите. Шумеше оттамък реката непрестанно. В тихите разговори, ко-

што се водеха тук и там по окопите, рядко ще се чуе да се спомене за аскера, който се бе появил долу, в полето. Приказваше се за родното село, за децата, за нивите, за воловете, разказваше се някаква гребна случка или далечен някакъв спомен. Но сънят не идваше. В една пагивка зад окопите при Разполе се бяха събрали всички от началството и всички селски войводи. Нямаше какво да приказват те много: идваше, дошъл бе аскер и предстоеше решително сблъскване с него. Стана дума да се заемат наново скалите край градския път. Какво друго имаше да се готви и подготвя? Готово беше всичко още от първия ден и всичко се знаеше. Сега оставаше само това – а то си беше винаги най-важното за всички тия люде, които се бяха дигнали срещу султана – оставаше това, доколко ще изтрае човешкото сърце. Идеше насреща голяма сила.

Месечината изгря късно тая нощ и беше тихо по въстаническите позиции. Чувахе се само шумът на реката.

Новият ден започна с топовни гърмежи. Беше пак ясно, слънчево утро и горещината започна още с изгрева на слънцето. Полето нататък, в далечината, беше забулено в утринни мъглявини, едвам се тъмнееха долу, в подножията на далечните ридове, двете турски села, но бялото минаре на джамията в Бегово не се виждаше. Всички чуха по позициите, че двата първи топовни гърмежа бяха дошли оттам, но нищо не можеше да се види нататък, сякаш дойдоха някъде изпод земята. Ала два-три мига след това се чуха нови два гърмежа, сега ясно и близо – двата снаряда избухнаха един след друг в гола пред Разполе, струпаха се при отсамния окоп почти всички въстаници да гледат как се премерваха турците.

„Дум-дум! Дум-дум!“ – чу се наново, глухо, изтежко, но сега два пъти едно след друго, види се, стреляха четири оръдия. „Рау-рау-рау-рау!“ – избухнаха и четирите снаряда пак в гола, та се виждаше как отскачаха камъни, пръст, изкоренени храсти.

– Не могат да ни стигнат! – зарадва се някой прибързано.

– Може и да не ни виждат, толкова далеко... – добави друг.

Следващите четири снаряда избухнаха на два-сетина стъпки пред окопите, та въстаниците се стреснаха повече от злоещия им вой, отколкото от трясъците им. Войводите се разтичаха:

– По местата си! Сички в окопите!

Долетяха нови четири снаряда, но избухнаха сега на петнадесетина крачки зад окопа. Оръдейната стрелба продължи още доста време, но все така – снарядите избухваха пред окопа или зад него. Не се случи да попадне в окопа нито един. Стреляха полски оръдия и снарядите изхвърляха гейзери от камъни и пръст, а когато се случваше да ударят в някоя скала, трясъкът им беше оглушителен. Планината ехтеше цяла – по два пъти и по три пъти се повтаряше всеки гърмеж.

Въстаниците на Разполе се бяха изпокрили в окопа, само Иван Пенев стърчеше там, дигнал с две ръце бинокъла си. Сега страхът у всички беше голям – всички се чувстваха безпомощни срещу страшната сила на снарядите, срещу невидимия враг. Някои трепваха и се прибеждаха при всеки гръм, споглеждаха се преbledнали, а други неколцина бяха се свили ничком на гръното на окопа, запушили с две ръце ушите си. Борис Глаушев забеляза, че бе побледняло лицето и на Велко Скорнев, а и неговото сърце се бяхтеше високо чак до гърлото му. Те и двамата се усмихнаха на страха си и Велко каза:

– То е, че не можеш нищо да му сториш. Лети върху тебе отдалеко и ще те дигне цел.

А людеите по окопа при Наголец пак бяха наскочали, сочеха с ръце, махаха, дигаха врява и чакаха все нови снаряди, за да наблюдават невиждано зрелище. Те бяха малко встрани и до тях не можеха да стигнат топовите, които стреляха от полето. В разгара на стрелбата догитча там пак един от стражите по градския път.

– Къде са войводите? – попита той. Зачуха се глагове услужливо:

— Е ги, е... там. В другия окоп. Ей го Чендов, гледа с бинокъла. Там са те сега, там е зорът.

Тъкмо в това време избухнаха нови четири снаряда насреща.

— А бре, идете извикайте някого от войводите — каза четникът; той самият не се решаваше да отиде до другия окоп. И никои друг не се помръдваше. Зачуха се шегу:

— Хане там... Мечка има там...

От окопа неочаквано скочи Любен Расков и се отправил към другия окоп с пушката си в ръка. Мнозина се загледаха учудени след него:

— Я го виж ти гражданина...

Ала не бе направил Расков ни трийсетина стъпки нататък и тъкмо в тоя миг засвириха, завиха нови няколко снаряда. Избухна само един и се случи точно пред Расков. Ахнаха мнозина от окопа, видяха как се преметна той във вихрушка от камъни и пръст; в следващия миг изпопадаха наоколо части от тялото му, зина там цяла яма.

Сега се спуснаха неколцина нататък и пръв между тях беше четникът от предната стража. Чендов сам излезе от окопа и го попита отдалеко:

— Идате ли?

— Идате...

Четникът понечи да каже още нещо, но Чендов му махна с ръка:

— Стига, знам. Върни се при другарите си и като приближат, отстъпвайте насам.

Нямаше вече какво да се крие и прикрива: многоброен аскер пълзеше насам и по ридищата под Разполе.

За някое време оръдията престанаха да стрелят. Сега настана трескаво оживление и по двата окопа. Войводите пак изпратиха групи от по-старите четници да заемат теснините по градския път. С петнадесетте души, които заеха скалите отвъд реката, тоя път отидоха и Нешев, и Наумов. Мнозина от останалите по окопите въстаници дълго не можеха да се успокоят: едни разговаряха високо, махаха ръце, въртя-

ха глави, други все оправяха мястото си в окопите, размахваха оръжието си, слагаха без нужда камъни по насипа. А имаше и такива, които често попоглеждаха назад, към селото. Борис Глаушев наблюдаваше тия жалки и смешни външни знаци на оживелия страх, но не можеше да се присмее никому; тъжно му беше за всички тия люде, за техния застрашен живот, а и неговото сърце туптеше бързо-бързо, блъскаше се в страх. Той се боеше нетолкова за себе си, колкото за Ружа.

Какво ли ще стане с нея? Настъпваше многоброен аскер от двете страни и въстаниците не ще могат да го спрат. Какво ще стане с Ружа? Той ще стои тук, трябва да стои тук и не може да ѝ помогне. Но тя ще избяга в гората заедно с другите жени! Какво друго, какво друго...

Борис нито помисли за детето си. То беше в мисълта му за Ружа, той още не можеше да го отдели от нея.

Аскерът по ридовете отдолу се движеше бавно насам. Сива подвижна маса заливаше рид по рид, стичаше се по долищата, появяваше се по-близо, сякаш надигнала се вълна, и заливаше бързо следващия рид. Като алена пяна върху тая сива пълзяща насам маса ярко се червенеяха фесовите на хилядният аскер, святакаха безброй искри на слънцето — натъкнатите ножове на турските маузери.

Турците, които идваха по градския път, се движеха по-бързо. Оттам се чува и първите изстрели. Най-напред посрещна аскера предната стража. Скоро след това избухна нова стрелба. Стихна тя — започна още една, но и тя утихна. Задагоха се четниците от стражата и от двете засади — бягаха насам, като че ли турците бяха по петите им. Те се изкачиха до въстаническия окоп при Наголец и наскачаха вътре задъхани, премалели от умора.

— Близо са веке...

— Брой немаат.

По целия окоп се понесе мътва: „Близо са... Брой немаат..."

Но аскерът все още не се показваше, скрит по завоите на пътя зад отсрещните височини.

Тоя откъм Разполе се изкачваше вече по риди насреща, дето още се търкаляха насечените трупове на беговските и разделските турци. Оттам понякога ветреят донасяше смрад чак до въстаническия окоп, а и сега се видяха високо по небето орли и други някакви птици. Като стигна билото на риди, аскерът започна да се спира и скоро се насъбра там голяма гъста тълпа.

По въстаническите позиции наставаха мигове на върховно напрежение. Престана и онова раздвижване на несдържана уплаха, сега всички стояха в окопите и гледаха напред, чакаха с примрели сърца. Заеха местата си и войводите – Чендов и Велко Скорнев останаха на Разполе, а Иван Пенев и Гьоре Павлев отидоха в окопа при Наголец. Тихо беше и по двата окопа – рядко ще се чуе тих говор или шепот, ще звънне някоя побутната коса.

Това притихване пред надигащата се опасност не продължи много. Кой би могъл да го издържи повече? Тогави скочи върху насипа на окопа Иван Пенев и тръгна по дължината му, сабията на лявото му бедро леко подрънкваше. Той се спираше пред всекиго от людето тук, питаше нещо, навеждаше се да вземе някоя пушка, преглеждаше я внимателно. Тръгна между людето си и Гьоре Павлев – усетил и той опасния час. Посъживиха се тук въстаниците, надигна се говор, дочу се смях. Гьоре Павлев викна, та се чу по целия окоп:

– Нема ли някой да попей, бре? Или сички намокрихте бечвите си отзад!

Не се опита никой да запее, но по целия окоп настана още по-голямо оживление. Какво, най-сетне – още не беше дошло най-страшното!

По другия пък окоп започнаха с гървените топове. Както се бяха умълчали, някой каза високо:

– Ами що не им теглим на тия поганци отсреща по един топ?

И веднага, като че ли в това беше общото спасение в тая мъчителна борба със страха, дочуха се глаголове по целия окоп:

– Верно, бре? Що чакаме? Ей, топчиите! Гърмете, бре! Виждате как са застанали агаларите, само това чакат...

Някои дори почнаха да се пробират нетърпеливо по окопа накъм топовете. Казано беше, че гървените топове ще започнат да гърмят, когато се приближи аскерът на около триста стъпки, и те бяха така насочени, но Чендов премисли и реши да посъживи въстаниците.

– Я бре, топчиите! – викна той. – Пуснете им по един на тия мръсни отсреща!

Спуснаха се топчиите, а още толкова и от другите въстаници да им помагат. Дотича и Кузман. Насочиха двата топа по-нависоко – приклякаха, премерваха се и най-после се намери, че са насочени право в аскера от отсрещния рид. Те бяха пълни, сипаха им сега повечко барут в малките вдлъбнатини, отдето се запалваха.

– Хайде, момчета – викна пак Чендов. – Единият и веднага другият!

Пламнаха, запушиха двете запалки, намокрени с газ.

„Дау!“ – ревна единият топ и подскочи на двете си колела. „Дау!“ – ревна и другият и също подскочи на колелата си. „Ззз“ – литнаха напътък двата къса желязо.

Всички дигнаха глави да видят колко турци ще изпопадат по риди насреща. Не падна ни един турчин; бяха насядали мнозина от тях по засъхналата трева там и нищо се помръднаха да станат при гърмежите на въстаническите топове. Не бяха много силни тия гърмежи, а и железните късове не бяха стигнали до тях. Но топчиите тук започнаха усърдно да пълнят наново двата топа.

Като че ли бяха чакали гърмежите на гяурските топове, турците започнаха пак своето настъпление. Дадоха им знак тръби, които засвириха, но това не беше никакъв тревожен звук за пристъп; тръбите – може би бяха до пет или шест, стройно и мощно извиха някаква плавна мелодия, разделиха се звуците им на две партии и се преплиташа, после се сляха в един мощен звук. Аскерът слушаше наголу по риди –

плиснал и прелял нашироко по целия рид, бързо и нагъсто изпълни дола в подножието на Разполе, започна да се катери вече право нагоре. Тръбите продължаваха да свирят и странно звучеше тук мощната тъжна мелодия. Турците се приближаваха по цялата стръмнина към въстаническата позиция. Те се клатушкаха и сякаш се блъскаха един в друг, надигали пушките си, на които лъцяха натъкнати ножове. Приближаваха се стремително, размахваха ръце, сякаш да посегнат към въстаническия окоп. И бяха страшно множество – хиляди, като че ли извираха от дълбокия дол под насрещния рид.

Въстаниците виждаха ясно вече и лицата им, тъмни, мургави, лъцяха влажни на слънцето, мнозина бяха с дълги бради. По окопа беше тихо, въстаниците бяха налягали по насипа, други стояха прави и всички гледаха нататък, никой не се сещаше за оръжието си, а все по-често някои извърщаха глави назад, накъм селото. Все пак те стояха тук още и още, а турците не се спираха. Ченгов бе забил пръсти в насипа и стискаше неусетно червеникавата пръст, чакаше аскерът да стигне на един сигурен изстрел по стръмнината надолу. Ала въстаниците не изтраяха и започнаха да стрелят. Пръв гръмна с манлихерата си Велко Скорнев, почувствал, че бе дошъл най-страшният миг. Започна се бърза, гъста стрелба и мнозина от въстаниците видяха как изпадаха неколцина турци, първите им редици взеха да се позадържат.

– Ууррааа! – надигна се вик тук и там по окопа, сетне и по цялата позиция: – Ууррааа!

Стреляха сега и турците – виждаше се как се попираха някои с насочени пушки. Стрелбата ставаше оглушителна, но през нея все още се чуваха турските тръби, викаха и въстаниците, викаха и турците от долу. Звукът на тръбите, толкова мек и тъжен, се чуваше над целия надигнал се страшен вик и шум, в който преодоляваше ту стрелбата от двете страни, ту викът на въстаниците или на турците от долу:

– Уурраа! Уурраа!

– Аллах, алаах! Бисмилях-и-рахман-и-рахим!¹ – чуваше се като изпод земята мощен вой и стон.

В същото време бе започнала битка и на другата въстаническа позиция. Аскерът там бързо бе изпълнил цялата теснина по пътя и по реката. Сега настъпваше огромна маса аскер и зеленият байрак на башибозука се люлееше някъде назад. Като наближи подножието на скалите, дето бяха на засада петнайсетмината четници с Нешев и Наумов, дяното крило на аскера изеднаж започна да се надига по стръмнината нагоре. Навалицата тук беше толкова голяма, че аскерът бързо преля и през високите скали. Чу се гъста, но краткотрайна стрелба нататък, екна бомба, аскерът премина през скалите и се стече надолу, в реката, сля се отново в общата навалица. Горе, по скалите, бяха бързо избити петнадесетте четници; загинаха там и Наумов, и Никола Нешев.

Стреляха вече и въстаниците от окопа. Иван Пенев скочи пак върху насипа, размаха в ръката си извадена сабя:

– Тук ще измрем, братя!

Стрелбата на въстаниците се засили. Ала мнозина тук, особено между хората на Гьоре Павлев, стискаха в ръцете си с безсилен гняв и ужас дръжките на коси и секири. Аскерът бързо се приближаваше и едва-едва го задържаха многобройните убити и ранени, които падаха от куршумите на въстаниците – в тая гъста маса едва ли отиваше куршум напразно. Стръмнините от двете страни на пътя и реката бучаха непрестанно от шумът и вик:

– Ууррааа! Ууррааа...

– Аллах, алаах! Бисмилях-и-рахман-и-рахим!...

Уджум!²

Преди още да стигне аскерът окопа на Разполе, от долу започнаха пак да стрелят турските топове:

¹ Аллах, алаах! Бисмилях-и-рахман-и-рахим! – Господи, господи! В името на бога милостивия, състрадателния!

² Уджум – вик за настъпление.

тъпни и далечни бяха бумтежите им, но се чуха и през строините звуци на тръбите, и през страшия вой и трясък на битката:

„Лум-лум! Лум-лум!“ – гва по гва изстрела едно след друго.

Ала ни един снаряд не падна някъде наблизко; без да ги чуе някой, те изфюкаха високо над позицията и треснаха един след друг в селото. Все пак някой от въстаниците забеляза, че снарядите избухнаха в селото и настана сред сражението бързо раздвижване по целия окоп. Най-напред Кузман Велянов се провря иззад неколцина от въстаниците, гръмна Блажета Рилков за ръкава:

– Тичай бързо в селото, Блаже... Кажи там сички жени и деца да бегат към гората! Кажи на управителите... Вързо!

Блаже Рилков се обърна към него, като че ли събуден от дълбок сън, пушката беше на ръцете му, и отвърна някак съргито:

– Не, не... Аз тука...

И понечи пак да насочи пушката си срещу аскера. Кузман цял го разгрусил и викна още по-силно:

– Не чуваш ли, бре! Тичай в селото... жените да бегат в гората!

„Лум-лум! Лум-лум!“ – ехтяха издълбоко турските оръдия.

Блаже сякаш едва сега разбра, скочи от окопа и се спусна към селото. Кузман бе избрал него да изпрати в селото заради трите му деца, заради сиромашията му. Ала след Блажета Рилков наскочаха от окопа и други неколцина въстаници. Това бяха първите бегълци от позицията. Турците сега бяха едва на петдесетина стъпки от въстаническата позиция. Излязъл до половина от окопа, размахал с две ръце пушката си, Чендов викаше с нечовешки глас:

– Стойте сички! Тука ще браните жените си, децата си, бре!

Чу се глух бумтеж. После още един. Най-сетне бяха гръмнали още по един път гървените топове. И това бяха последните им гърмежи.

А все повече въстаниците бягаха към селото. Там се бяха дигнали високо нагоре бели облаци пушък – селото гореше.

Аскерът беше вече съвсем близо и до двете въстанически позиции – и при Наголец, и при Разполе. Почнаха да трещят бомби ту пред едната позиция, ту пред другата или пред двете едновременно. При всеки гръм в първите редици и по-надълбоко сред аскера се отваряха широки празнини, падаха по земята ранени и убити, но празнините веднага се запълваха.

– На нож! На нож! – викаше Иван Пенев и сам се чеше с кавалерийската си сабя в първите редици на аскера, изтичал на няколко стъпки пред насипа на окопа. Там загина той, набучен на турски щикове.

Наскачаха и други въстаници с ножове на пушките си, с каму и разни други острия, излязоха пред окопа и страшните косачи на Гьорета Павлев, размахаха коси и секири, а там пред всички въртеше дълъг ятаган Йоле Ягрев. По-рядко се чуваше сега човешки вик или изстрел и само презракнал рев ще се надигне, зън на стомана, глух бърз шум на острие, което се заби в плът, тъпият шум на стъпки и падащи тела. Пред окопа настана страшна бъркотия, хлътна в самия окоп, премина оттам под неугържимия натиск на гъстата турска маса. Тук бяха избити много полянци от дружината на Гьоре Павлев, загина тук и Йоле Ягрев и още мнозина други въстаници бяха убити или ранени.

Също такава страшна вихрушка се бе извила и над окопа на Разполе. Въстаниците тук бяха повече и по-добре въоръжени, аскерът прескачаше през цели грамади свои, турски трупове, за да стигне до окопа. Наскачаха и тук въстаниците с щикове, ножове и секири. Скочил бе пред насипа и Велко Скорнев и мушката на всички страни с ножа на дългата си манлихера. Борис Глаушев не излезе от окопа, но стреляше едно след друго в турската маса, цевта на пушката пареше ръцете му. Той пак посегна към патрондаша си, опипа го цял, но нямаше вече нито един патрон по широкия кожен колан. Борис сложи пушката върху насипа пред себе си.

Навред около него, на две стъпки пред него се водеше свирен ръкопашен бой. Той притвори очи, а нозете му сякаш сами се подигаха – да скочи вълн, да избяга от този ужас, стига вече! Ала не се помръдваше и само опря двете си ръце по края на окопа. И едва помръдваше устни:

– Да издържа... ето тук, докрай...

Не ставаше нищо с него в тия безкрайни мигове. Той пак отвори очи: право към гърдите му беше насочен един дълъг, едва-едва полъскващ щик – Борис ясно го виждаше. В същия миг щикът се навесе рязко надолу и се заби в насипа. Борис дигна очи: Велко Скорнев бе ударил с пушката си насочения турски щик и в следващия миг той прескочи отсам окопа. Наблизо се чу креслив глас, някой извика на турски:

– Хванете го жив! Той е някой от главатарите им.

Борис погледна наоколо: един турски офицер го сочеше със сабята си. В същото време върху Бориса се навърлуха неколцина аскери. Избякоха го от окопа и го поведоха към градския път, но скоро се спряха. Огромна тълпа аскер тълпеше всичко наоколо, течеше на широка струя по пътя наоколо. Борис се заслуша: въпреки глъчката на турската тълпа беше някак тихо наоколо, не се чуваше ни пукот, ни вик, престанали бяха да гърмят и топове, не се чуваха вече стройните тъжни звуци на тръбите. Далеко някъде по пътя за към селото изпукаха няколко изстрела, после още няколко. А наоколо се чуваше глух тропот на множество стъпки, подрънквания на оръжие, бърза, неясна врява на чуждия език. Един аскерин се спусна към него между оградилите го турци, улови го за празния патрондаш върху сетрето му, разтърси го цял и викна през стиснати зъби:

– Комита, а! Комита!

Тогава Борис видя на земята малко по-нататък трупа на Кузман Велянов. Лицето на мъртвия беше цяло в кръв, но Борис веднага го позна.

Жените и децата от Дебрица и колкото бяха останали мъже в селото започнаха да бягат към гората, към Летница, още преди да го запалят турците с

топове си. Дойдоха ранени въстаници още щом почна голямата битка и разказаха какво ставаше по въстаническите позиции. Проточи се върволица наоколо Летница – жени, деца, мъже, дигнаха и ранените от селото. А като почнаха да падат снаряди и да се палят къщите, тръгнаха вече всички към гората. Изоставиха уплашените жени домовете си, изоставиха непогребани и свои близки, избихи сега от турските снаряди. Селото започна да гори откъм горната махала, после се запали и градската махала, премина огънят и в чаршийската махала. Едва тогава излязоха да бягат Ружа и тетка и Бисера с децата. Ружа не даваше да бягат досега. Не се знаело какво ще стане – защо да бягат? Тя беше в училището – там имаше ранени въстаници, – тетка и ходи на няколко пъти да я моли да бягат. Но дотича Блаже Рилков в училището и каза:

– Началството заповеда сички жени и деца да бягат в гората!

Там бяха и четиримата управители на Дебрица, разпоредиха се те за ранените, а Ружа сега сама изтича вкъщи.

Като излязоха двете жени на улицата с трите деца – дигнали бяха и по някоя дреха и малко нещо храна, – Ружа каза на тетката си:

– Ти върви с децата, аз ще ви настигна.

– Още ли ще се бавиш тука, не виждаш ли какво става? – промърмори сърдито тетката, но веднага тръгна наоколо гората.

Ружа бе забелязала, че откъм позициите тичаха насам люде. Отиде тя и застана на моста. Чуваха се още гърмежи откъм въстаническите позиции и после по-насам. Скоро минаха край нея първите бегълци. След тях тичаха и други. Минаха и ранени въстаници; които не можеха да вървят сами, подкрепяха ги техни другари. Ружа все питаше познатите дебрищани:

– Къде е Борис? Къде е татко?

– Не знайме. Бегат веќе сички. Свърши се.

А някой и не ѝ отговаряха. Най-сетне един дебрищанец ѝ каза:

– Тамко ти убиха. Убиха Кузмана.

Ружа изхлипа без съзи, но бързо се съвзе – не искаше, не можеше да повярва, че тамко ѝ е убит. Може и да не е видял добре тоя човек в голямата бъркотия. А Борис... къде ли беше Борис? Въстаниците, които идеха откъм напуснатите позиции, започнаха да се разреждат, пътят нататък бързо опустяваше. Не се чуваха и никакви гърмежи. Страхът тласкаше Ружа подир всички тия уплашени люде, които бягаха към гората, ала нозете ѝ не се помръдваха. Тя се улови за разклатените перила на моста – да почака още малко, още един миг. По пътя тичаха още неколцина въстаници. Ружа ще почака и тях, ще попита и тях. Последни между бегълците бяха двама, които се движеха бавно и все повече изоставаха. Ружа скоро ги позна – бяха братовчедите Ченкови. Едшият, по-старият, беше ранен и бавно влачеше нозе: гругият, по-младият, бе прехвърлил едната му ръка през шията си и го подкрепяше, едва ли не го носеше по пътя. Те минаха последни по моста – пътят нататък беше вече пуст. Ружа пресрещна и тях.

– За тамко... не знаете ли къде е мой? А мъжът ми... Борис?

Те се спряха. По-младият се извърна надире – да погледне пътя, и рече:

– Кузман пред очите ми падна. А гаскалът... мой беше в окопа и после не го видех. Ама след нас нема веке никои... Ха да вървим.

По-старият Ченков, раненият, изохка и понечи да тръгне; мой беше цял в кръв, но ранен беше и по-младият – едната му ръка висеше като пречупена и ръкавът на ризата му беше също пропит с кръв. На рамото на здравата ръка висеше пушката му. Ружа понечи да помогне на ранените с побеляло лице и в същия миг от устата ѝ се изтръгна пресекнал вик:

– Турци!

Далеко по пътя накъм въстаническите позиции се бяха показали неколцина аскери. След тях се показаха и други. По-младият Ченков се разбърза:

– Ами сега!... Хайде, по-скоро!... Ще ни настигнат...

По-старият едвам помръдна нозе; в праха, дето бе стоял, останаха тъмни, кървави петна. Той се движеше без сили и пак се спря. Братовчедът му сякаш се опитваше да го понесе на ръце. Тогава Ружа посегна и взе пушката от рамото на по-младия.

– Вие вървете нататък – рече тя загъхано. – Ще се опитам да ги задържа. Пълна ли е?

– Аха... пълна е – поклати глава по-младият Ченков.

Тя посегна пак, с пушката в другата си ръка, и извади няколко патрона от патрондаша му, както беше опасан върху широкия му пояс.

– Ами, Руже – разтвори мой очи, пълни с отчаяна надежда, – ти умееш ли с пушка?

– Нели сѐ с пушки съм израсла... – отвърна Ружа и гласът ѝ потрепера – тя пак си помисли сега за своя тамко.

Двамата Ченкови отминаха. Ружа притича и се затули зад разкривения гънер на една върба край реката. Турците насреща се приближаваха. Тя сложи патроните в пояса си и дигна пушката. Насочи я, без да се прицелва, и гръмна. Първите неколцина аскери веднага се спряха и се заозъртаха, заприказваха нещо оживено. Ружа сложи нов патрон в пушката и отново гръмна по турците. Едва сега забелязаха те откъде се стреля по тях и някои се разбързаха, разтичаха се да търсят прикритие. По пътя прииждаха и други турци, но започнаха и те да се поспират, да се оглеждат. Ружа гръмна още еднаж и се извърна да види двамата братовчеди; те бяха прекосили площада нататък и приближаваха да завият по чаршийската улица. Младата жена сложи нов патрон в пушката. Турците бяха започнали отново да се примъкват насам плахо, предпазливо. Тя пак гръмна по тях и сложи в пушката последния патрон. Турците пак се спряха колебливо, но зад тях прииждаха вече цели тълпи. Не можеше да стои повече тук Ружа, с последния патрон в пушката си. Чува се изстрели и откъм турците. Ружа гръмна за последен път. И отново се обърна след двамата братовчеди. Те бяха изчезнали.

Младата жена погледна пушката и току я захвърли в реката с две ръце. Спусна се да бяга през площада. Цялата тяхна улица нагоре към края на селото беше пълна с пушък; гореше работилницата на баща ѝ, затвореният хан на Анте Богев и другите сгради. Тук, в тоя пушък, се луташе загубена и тихо стенеше баба Пауна. Спря се Ружа, улови я за ръката и я поведе като малко дете. А бабата не можеше да бърза. Ружа я изведе до края на селото и я пусна сама да върви – в пушката някъде зад тях се чуваха гласове и стъпки. И Ружа не можа да отиде много далече.

Настигнаха я трима аскери. Тук пътят беше доста стръмен, от едната му страна шумеше реката в дълбок дол, а от другата се издигаше стръмен рид. Нахвърлиха се върху младата жена и тримата турци. Тя се бореше с всички сили – гращеше с нокти, късаше със зъби. Най-сетне единият от турците се гръпна стъпка назад, цял изграскан по лицето, и промуши Ружа в гърдите с дългия си щик. Тя падна. Просна се в праха, но и сега хубава в смъртния си час. Отмишаха нататък убийците. Само единият от тях се поизвърна да я погледне още еднаж и промърмори, без да се спира:

– Тях, язък...

Още същия ден турците запалиха гората Летница. Бяха докарали топове чак горе, край Дебрица. Като видяха, че из гората се мяркат люде, започнаха да стрелят нататък с топове, докато задимя гората на няколко места. Избиха те и тук много люде – и жени, и деца, а кошто дебрищани останаха живи, втурнаха се да бягат накъм Рожден и по другите села из Железник.

Дни наред не дойде в Рожден никаква вест от бойното поле. Настана затишие – съща лятна задуха, набираше се над селото, над планината, тежеше във въздуха. После се чува топовните гърмежи откъм Дебрица, като въздишки и стенания на някакво чудовище изпод земята.

Рожден замря в тревога, та и цялата планина с него. По дворищата излизаха жени, послушваха се, оглеждаха се, дигаха очи към скалата горе да видят стои ли там още часовият. Той беше все там, с пушка, щръкнала високо над главата му. Успокояваха се уплашените жени и се прибираха по къщите си, подхващаха изоставената си работа – то се знай, водят се големи битки, не ще гаде турчинът лесно царството си, но няма да изостави бог тъкмо сега своя християнски народ! Ала скоро след това жените пак излизаха една подир друга, подгонени от ехтежа на далечните топовни гърмежи. Започнаха да се връщат рано-рано в селото и тия, които бяха излезли тая сутрин по работата си из планината.

Раздвижиха се по селските улици все повече люде, най-вече жени. Дали бе дошъл някой и бе донесъл някаква вест, или вече дълго сдържаната тревога отегнаж бе избухнала? Селото приличаше на застрашен мравуняк – людете бързаха по тесните криви улечки като уплашени мрави. Не се чуваше вик, не се чуваше тропот, рядко ще излае някое подплашено куче – тихо беше в горещия летен ден, смълчано.

Излезе вълн и Дона да види какво става по селото. Мина край черквата и се приближи към часовия на високата скала:

– Пазиш ли...

– Пазя, учителке. – И часовият продължи, без да чака да го питат: – Не знам що става настреща... сички тъй, нагоре-надолу... – И той изеднаж протегна ръка: – Аха! Виж там, учителке... Какви са тия люде?

По пътя откъм Три буки се зададе дълга върволица от люде и се спусна надолу към селото. Виждаха се и други такива люде по Три буки, караха те и по някое добиче със себе си. Дона тихо продума:

– Това са дебрищани... Бегат.

Откъм училището се показва Бабин и викна отдалеко:

– Ама що е това по пътя... Какви са тия... Жени, деца, ето и други идват. И мъже се виждат. – Той застана на края на скалата, дигна ръка над очите си: – Ами те... това е от Дебрица.

– Да беше слезъл кой-то го да види... – рече пак тихо Дона.

Бабин се обърна към училището и викна:

– Симоне! Я бре, Симоне!

Показа се около петдесетгодишен селянин, който бе започнал обема си и глъчеше вкусно с цялата си уста. Войводата продължи:

– Слезни го, Симоне, виж какво става там, какви са тия люде.

Ала не стана нужда Симон да прекъсва обема си. Часовоят викна със сподавен глас:

– Игат насам и нашите! Ей ги, е! Жени, деца... Аха, насам игат.

Завчас се бе образувала и насреща върволица от жени и деца, началото ѝ вече слизаше бързо в долината, сливаше се там с върволицата откъм Три буки и се насочваше към пътеката нагоре, за площадката. Жените бяха натоварени с вързопи и торби, а и децата край тях носеха разни вещи.

– Що правят пък тия жени, нашите! – въртеше ококорен очи Бабин.

След късо мълчание часовоят рече:

– Що... бегат и те. Насам бегат. И мъже има с них, сички бегат.

Дона погледна още някое време, сетне наведе глава и се отпрати към къщи. Ставаше нещо, за което не бяха нужни думи.

Двете кучета, вързани в двора, започнаха да подрънкат със синджирите си и да ръмжат неспокойно. Те усещаха, че насам се приближават и други люде, а може би и те предчувстваха опасност.

Дона влезе вътре и се спря сред стаята с огнището. В ниската гървена люлка спеше малката ѝ черка. Тя бе ѝ гала да бозае малко преди обем и детето бе заспало. Не знае то, малкото, нищо и за нищо не се тревожи. Дона се оглеждаше по стаята, като да търсеше нещо, сърцето ѝ се бе свило, беше на възел вързано, и мислите ѝ бяха разбъркани, неясни... Тя и преди си бе мислила много пъти какво ще стане, какво

ще прави, ако нахлуят турци в селото, а сега нищо не можеше да измисли, да реши.

– Но чакай да видим що е – промълви тя със ступени, застъпнали устни. – Те нема да паднат в селото като камък от небето... Ще чуем, ще видим...

Все пак тя търсеше с очи из къщата вещите, които бе наумила да вземе, ако станеше нужда да бяга: голямата вълнена пелена за детето и други пелени и грешки за него, торба с брашно, сол... револвера – да и револвера; може да стане нужда... сама да тури край на живота си, може да падне в турски плен и какво тогава... смърт! Всичко това бе премисляла толкова пъти...

Двете кучета вълнахяха. Дона излезе. Не след дълго на площадката се показаха жени, натоварени с покъщнина, загъхани от умора, а по лицата им, погледите им, изкривени и размътени, се виждаше уплаха и отчаяние. Между тях кротко мигаше с очи някое конче, пръхтеше някое муле, виждаше се и някоя коза или овчица. Дона избърза срещу тия изплашени люде:

– Какво има, какво става?

– Ох, учителке! Загиваме си! Ох, учителке... – нагизна се плач и вик.

Дона виждаше, че беше излишно да пита и разпитва. Между навалищата, която ставаше все по-голяма и прииждаше насам, тя видя и непознати жени, а това бяха дебрищанки. Приблужи се към няколко от тия жени Дона и те сами започнаха, но, види се, не бе останал в тях ни глас, ни съззи:

– Гори Дебрища... изгоре! И гората запалиха... Избиха мъжете! И аскер иде безброй, турци... Почерне нататък, по градския път... Целото село бега. Некои от нашите хванаха по горния път, а ние рекохме тука, в Рожден, ама те, аскерът, и тука ще дойде... Като облак иде връз нас!

– Е, може и да не дойдат турците чак тука... – опита се да отвърне Дона и повиши глас: – Недейте така, не се плашете толкова! Децата ви слушат, стегнете си сърцата!

Отгоду непрекъснато прииждаха жени, деца, виж-

даха се и мъже, около Дона се струпа цяла тълпа. И всички бяха вперили очи в нея, като че ли от нея очакваха спасение. Тя чувстваше върху себе си тия погледи, пълни с няма молба, с нарастващ страх и отчаяние, и гърдите ѝ бързо се освобождаваха от нейната собствена уплаха. Някоя от жените каза:

– Дойдохме тука, горе, учителке, в черквата да се скрием.

Дона рече:

– Не, не в черквата! Черквата няма да ни побере и няма да ни спаси. Аз ще ви кажа... Сега идете там, пред черквата, докато се съберат всички. Ето идат още люде.

– Що си намислила, учителке? – попита отдалеко Бабин.

– В гората ще идем – отговори Дона, но повече на струпалите се люде наоколо.

– В гората... в гората... – чува се гласове като ехо.

– В гората ще се скрием, учителката ще ни заведе...

Дона се запъти към къщи, да се приготви и тя, и всички тръгнаха след нея. Бабин се развика сърдито:

– Ама какво вие пък, рожденки, какво сте се дигнали да бегате, що не си стоите по къщите! Нема нищо бре, никакви турци не се виждат, що сте се уплашили... Връщайте се по къщите си, приберете там и дебрищани!

Никой не го слушаше. А по пътеката прииждаха все нови и нови жени, деца, мъже. Насам се бяха отправили мнозина дебрищани, сигнал се бе и целият Рожден. И се събираха всички не пред черквата, а пред къщата на учителката – чакаха я да ги поведе. По едно време тя излезе и се обади отдалеко на войводата:

– Ти не се карай на людете, жени са, деца повечето, ами прати двама-трима мъже да видят какво става нататък.

Бабин я погледна някак учуден, махна мълчаливо на един от другарите си и се спуснаха двамата по пътеката надолу, срещу върволицата жени и деца, които все още пъпеха насам. Дона се обърна сега към навалищата пред къщата ѝ:

– Ето и войводата отива да види, а вие не стойте така, с товари на гръб, сегайте там, приберете децата, ще почакаме да видим, имаме време. И не се плашете много, не плашете малките, ще се скрием в гората, бог ще ни запази...

Поуспокоиха се уплашените люде, дочуха се и пободри гласове, дори и смях се чу, престанаха да лаят и двете кучета – свикнали бяха често да виждат такава множеството на площадката.

Селският войвода и другарят му не се бавиха много – колкото бързо отидоха, още по-бързо се върнаха. Войводата още отдалеко викна, колкото и закъсняла да беше командата му:

– Сички към гората! – После се обърна към Дона, но го чува и мнозина други: – Сички бегат от Дебрища. И четите. А турците подир них...

Дона поведе бежанците към гората. Дългата върволица изчезна между дървесата, провря се цяла, като змия в дупката си. На площадката остана само селският войвода с другарите си, но и те все по-често поглеждаха към гората. Часовоят продължаваше да стои там, ала сега като ненужна прибавка горе, на високата скала. Нямаше кой да го гледа, кой да се насърчава от него. Доколкото се виждаше селото, личеше отдалеко, че е пусто, изоставено.

Върволицата по пътя от Дебрища накъм планината продължаваше да се движи. Като отминаха жените и децата, а също и мъжете, които бяха стояли в селото през време на битките, загадоха се на по-големи и по-малки групи въстаниците. Над селото зад тях и над запалената гора нататък тежеше облак дим. Пътят се изкачваше стръмно по Дълги рид, а по-нататък, върху гърба на рид, се разклоняваше в две посоки: към Рожден и, вдясно, накъм другите села по Железник. По тия два пътя отминаха бежанците от Дебрища, с тях бяха и ранените в битките, качили ги бяха в коли. Нататък се насочваха и въстаниците.

Тримата оцелели войводи – Марко Ченгов, Гьоре Пав-

лев и Велко Скорнев, вървяха заедно, следвани от четниците, които бяха останали живи. Камо се изкачиха на стръмнината върху билото на Дълги рид, Чендов се спря и извади от пояса си голяма шарена кърпа да обърше лицето си от обилната пот. Спряха се и другите двама войводи, насъбраха се около тях четници, а идеха насам и други въстаници. Чендов се оглеждаше наоколо и личеше, че обмисля нещо. На същия този рид, малко по-нататък, преди година време бе нападнал Селим бей с четата си и с рожденската селска чета. Той каза:

— Ние не бива тъй... аскерът може да ни настигне и ще ни избие един по един. — И добави: — Тука трябва да го спрем. Поне за малко, докато се изтеглят сички нататък.

От двете страни на пътя стърчаха голи, напечени от слънцето скали, а по-нататък, вляво и вдясно, се издигаха доста високи, също тъй каменисти чуки. Ниско нагору криволичеше пътят откъм Дебрища, който се изкачваше стръмно насам и се провираше между скалите. Тук беше наистина сгодно място за позиция. Обади се и Гьоре Павлев, намръщен, зъл:

— И що... да не мислят агите, че сме се уплашили!

Велко Скорнев извърна глава назад. Не беше далече оттук Рожден. Нататък, над равното било на Дълги рид, се зеленееше не много далече рожденската гора. Близо беше Рожден, близо беше и гората. Там беше и Дона. Една дълбока въздишка сама се откърти от гърдите му като тих стон и той се смути пред другите двама войводи, та каза рязко:

— Аз ще остана тука.

— И аз ще остана тука — рече след него Гьоре Павлев.

Повечето от въстаниците бяха отминали вече нататък, но идеха насам и други, проточени по пътя може би до стотина души. Около двамата войводи, които казаха, че ще останат да позадържат турците, се събраха най-напред оцелелите техни четници. Спираха се край тях и други от въстаниците, та се събра една дружина от около петдесет души. Между последните, които се изкачиха горе, беше и Кутан

Щъркот. Той бе изтръгнал знамето едва ли не от ръцете на турците, навил го бе и го носеше като овчарска тояга на рамото си. Щом се изкачи горе, той го свали и мълчаливо го погаде на войводата си. Чендов го задържа няколко мига, после погаде пушката си на Щърко и разви знамето. По аления плат се виждаха дупки от куршуми. Чендов разкова с ножа си знамето, захвърли дългия прът и внимателно съгна копринения плат, сложи го в чантата си. Събраните наоколо мъже мълчаливо наблюдаваха всяко негово движение. Той взе пушката си от Щърко и каза:

— Тука няма да са нужни повеке от двайсет или трийсет души.

Метна пушката си на ремък и се отправи нататък по билото на Дълги рид. Последваха го десетина души от четниците му и от въоръжените селяни, после се присъединиха колебливо към тях още неколцина от въстаниците. На новата въстаническа позиция останаха около тридесет души.

— Хайде! — подвикна Гьоре Павлев. — Хващайте си места, че ей ги мръсните, идат.

Едва-що се бе разчистил пътят от бежанци и въстаници, откъм Дебрища се загаде аскер. Сякаш из пушечите на пожарищата изпъзля една доста дълга нестройна колона, войниците не бяха по-малко от хиляда души. Те се движеха доста бързо — решили бяха, види се, да преследват въстаниците по петите. Другата турска войска, изглежда, бе останала на почивка около Дебрища.

Въстаниците се пръснаха във верига от двете страни на пътя, по скалите в тясното устие между чукуите вляво и вдясно. Заг тях се откриваше широкият гръб на Дълги рид и нататък все още се движеха техни другари — едни по пътя за Рожден, а повечето по пътя, който се отклоняваше вдясно, към други, по-далечни села из Железник. А турците вече приближаваха подножието на Дълги рид. Те бяха забелязали отдалеко спрелите се въстаници и щом стигнаха подножието на рид — пръснаха се и те във верига. Мнозина от въстаниците тук бяха стари, опитни бойци, та

нямаше нужда от поуки и команди, но като се насочи срещу тях аскерът и пак толкова многоброен – скочи отеднаж Гьоре Павлев иззад своя камък и викна:

– Хей, люде! Клетва сме дали да мрем!

Тъкмо изрече той тия думи, някъде отгоду пукна маузер, късо изпищя куршумът и Гьоре Павлев падна, като че ли го блъсна някой. Пристичаха към него неколцина от четниците му – войводата беше мъртъв.

Въстаниците откриха бърза стрелба. Турците, колкото и да бяха много, спряха настъплението си и бързо, блъскайки се един в друг, налягаха кой де свари по каменистата стръмнина. След първото избухване на стрелбата тя неусетно поутихна и се чуваха само отделни изстрели от двете страни. Дебнеха се и двата врага: въстаниците, за да не изпуцат напразно ни един куршум, а турците се готвеха за пристъп.

Плагне току-що бе минало. Скалите бяха нагорещени от слънцето, а от небето продължаваше да се излива огън. Не се виждаше наблизно ни едно гръвче, ни някаква сенчица – само сиви, мъхести скали, застънали тръне и тук-там прегоряла трева. Някой от въстаниците каза хрипливо:

– Тука за вода ще изпукаме...

Реката беше далече оттук – правеше широк завои зад една от чуците и вода можеше да се намери чак в долината при Рожден, на повече от половин час път през Дъгли рид и Трите буки.

Вдясно от Велко Скорнев бяха се настанили между скалите четниците му Тома Нерезов и Софрони Шибакوف – и двамата рожденци. Вляво от Велко бе залегнал между два камъка Китан Щъркот – не беше лесно за него да си намери сгодно място, каквото беше дълъг и чепат. Между двата камъка той бе подпрял пръта на знамето – не искаше, види се, да се раздели с него. Погледна нататък Велко между два свои изстрела и видя как Щъркот ближеше един камък; той бе го изкъртил и го ближеше откъм влажната му страна от жажда. Велко нищо не му каза. И неговият език бе надебелял и пълнеше устата му горещ и лепкав.

Турците отгоду наново се раздвижиха. Те бяха твърде много и тридесетте въстанически пушки не можеха да ги задържат дълго на едно място. Като се прикриваха зад пръснатите по нанадолнището камъни, те запъляха нагоре. Стрелбата на въстаниците се засили. Изтрещя и търкулната нагоду бомба. Настъплението на аскера се поколеба за няколко мига, сетне пак продължи. Между скалите и камънаците изоставаха улучени войници, ала много и много повече бяха тия, които продължаваха да пълзят, да се катерят нагоре. Велко сложи последната пачка в манлихерата си; имаше седем патрона и в наганта си.

Не, той няма да се помръдне оттук! Няма да пусне турците...

Той стреляше бавно и мисълта му беше насочена там – да не изпусне напразно нито един куршум. А турците бяха вече съвсем близо – на няколко стъпки и току се дигнаха насреца като стена. Велко се изправи на колене, изстреля в гъстата турска маса седемте патрона на револвера си и го захвърли. Сетне скочи и се втурна срещу аскера с натъкнат нож на пушката си. Насочиха се към него от всички страни турски щикове. Така загина Велко Скорнев.

Аскерът прегази и тая въстаническа позиция. След късата битка бяха се спасили само петима от въстаниците и сега бяха пръснати по широкия гръб на Дъгли рид. Аскерът ги сподир с изстрели и те падаха един след друг. Падна край пътя за Рожден и Китан Щъркот. Повлякъл бе той със себе си и пръта на знамето, но го изпусна там, върху сухата земя. Успя да се отдалечи само Софрони Шибаков, ала и той беше ранен, та побърза да се скрие в едно долище встрани от пътя, боеше се да не го настигнат турците накъм Рожден.

VI

След сражението на Дъгли рид настъпващите турци се насочиха по пътя за Рожден. Те се спуснаха по Три буки в безреגיע, надигали пушките си кому както бе по-сгодно. Вървяха на гъста тъла, та преливаха от двете

те страни на пътя и бързо изпълниха долината при селските воденици. Бяха уморени след дневните сражения и вървяха мълчаливо, рядко ще се чуе глас сред глухия тропот на стъпките им и подрънкването на оръжието.

Като видя Бабин турците в долината, повече и той другарите си към селската гора. Тръгна да търси разпилелите се въстаници, но другарите му, щом навлязоха в гората, започнаха да изостават и един по един се прибираха при семействата, като скриваха преди това оръжието. Бабин остана сам, но и той скри най-сетне оръжието си в една хралупа и се прибра при своето семейство.

Селото беше изоставено в ръцете на аскера. Още докато се стичаше в долината, отделения от аскера запълниха нагоре към изоставените къщи, а дъга възвода се отправиха по стръмната пътека към високата площадка. Турците бяха забелязали селската чета, преди да се оттегли, очакваха горе някакъв отпор. На площадката ги посрещнаха с яростен лай само двете кучета, които Дона бе отвързала, преди да тръгне за гората. Запукаха пушки и едното от кучетата веднага бе убито, а другото се повлече с пречупен гръбнак, с жален вой – скри се някъде и замлъкна. Мнозина от турците навлязоха в къщата на Даме Скорнев, разпършуваха по всички ъгли, задигнаха кой каквото можа от покъщината, подгониха кокошките, отвориша обора и подкараха козите, мулето и двете кончета, сетне запалиха и къщата, и обора. В същото време други турци бяха навлезли в черквата, чупеха иконите, грабеха каквото им се виждаше ценно, след това навлязоха в училището. Запалиха също и черквата, и училището, но огънят скоро загасна – нямаше какво да гори в двете каменни сгради. Като напуснаха турците площадката, загасна огънят и в къщата на Скорневици, на оборът изгоря до основи.

Аскерът разграби и опожари и другите къщи из селото, водениците в долината, останаха незасегнати само някои от по-отдалечените дворища и кошари. Високи стълбове чад се издигаха из планината, забулваха за минутка пламтящото лятно слънце, ся-

каш да го загасят, но бързо се разнасяха по избелялото небе. По кривите селски улички и пътеки ходеха натоварени с покъщинна аскерлии, час по час ще се чуе изстрел по някое подплашено добиче, по някоя кокошка или по селските кучета, които лаеха презгракнало и отдалеч по нашествениците. Докато аскерът ограбваше и палеше селото, група офицери бяха насядали на една поляна под гъста сянка и със свойствената турска почтителност се съвещаваха как да обградят и претърсят гората.

Турците, които навлязоха в Рожден, макар да бяха към хиляда души, не се решаваха да прегазят старата рожденска гора. Те останаха тук през деня, останаха и да нощуват в Рожден. Очакваха да пристигне и груп аскер откъм Дебрища, та с още по-големи сили да минат през гората, която криеше може би големи опасности.

А в гората бяха избягали от селото рожденици, също и ония дебрищани, които бяха избягали в Рожден; доколкото имаше тук въстаници, прибрали се при семействата си, те бяха изпокрили оръжието си и сега стояха в гората без оръжие. Довела бе Дона всички тия бежанци на поляната около извора, гето предната година Велко бичи трупи, та и сега се виждаха наоколо следи от неговата работа тогава. Здрава беше още и колибата и всички очакваха, че там ще се настани Дона с детето си, но тя нареди да се настаният вътре най-напред две бременни невести, които очакваха да дойде часът им, а тя се прибра до входа. Някои от мъжете припавиха набързо тук-там и други колибки и навеси, прибраха там своите си люде. Имаше и дъвама болни старци – направиха и за тях навес, постлаха им мека трева и шума. Само огън никой не смееше да запали, за да не издаде скривалището в гората. Като се понастана така рожденици и дебрищани и всяка челяд си намери сгодно място, поуталожи се и страхът им, макар да знаеха, че турци ходеха по селото и край гората.

– Да си жива, учителке, че ни доведе тука – повториха мнозина тая благословия и си приказваха жените помежду си с плаха надежда: – Нема да влезат

поганците в гората. Нема да се решат. Нема да ни усетят, нема да ни намерят. Дано господ да ни запази под своя покров...

И поглеждаха те към небето през вършините на дървесата, оглеждаха дебелиите дънери наоколо, гъстите сенки на гората:

— Добре, че е лето...

— Ами нели затова се почна посред лето, да може човек и под открито небе и секак...

— По-тихо, люде! Не говорете с висок глас, ще ни чуят...

Най-голяма оставаше грижата за младите невестни и момци. Някои от тях се бяха забулили като кагъни, за да не се познават, че са млади, други бяха облекли съвсем износени руби и бяха зацапали лицата си — да се загрозят...

— Учителке... и ти, щерко, позакрий се — загрижила се някои от старите жени.

Сегнала на тревата пред колибата, Дона леко полюляваше на колена заспалото си дете. В пазвата ѝ натезжаваше револверът и тя не се боеше за себе си, намерила успокоение в решението си да умре, ако стане нужна, колкото и да беше трудно за нейната слаба женска ръка да дигне оръжие.

Поуталожи се страхът, но не беше изчезнал от сърцата на тия люде — нали бяха повечето жени, разяждаше ги мрачна тревога и какви ли не черни грижи и мисли. Час по час над целия стан преминаваше като вихрушка внезапно избухнала уплаха, скачаха тук и там люде да бягат, където им видят очите, чуваха се стонове, неудържим плач, молби, проклетия. Сетне пак всички се успокояваха и се питаха с думи, с погледи откъде бе дошла тая внезапна уплаха. Страшно беше, но защо тъй отеднаж, човек сякаш обезумяваше...

— Да става каквото ще най-сетне!

— Запази ни, господи, помилуй ни, Богородичке майчице...

— Не нас, не нас... запази, боже, най-напред тия, що са в огъня. Живи ли са милиите, къде ли ги гони сега турски куршум!...

И пак ще проплаче тук или по-нататък майка, же-

на, сестра за мъжете, които бяха в четите — от тях нямаше вече никаква вест.

Някои по-смели и по-любопитни между мъжете и децата се промъкваха предпазливо към края на гората и скрити в шубраците, наблюдаваха какво става по селото. Турците отпук се виждаха ясно как се бяха разположили на стан по дворищата и поляните. Те все още тършуваха по къщите и пренасяха покъщнина долу, на пътя в долината, дето стояха коли, които бяха измъкнали от селото, и там грабителите отнасяха своята плячка. На една поляна се виждаше и част от селския добитък, който стопаните му не бяха успели да прогонят из гората. По селото все още пушеха някои от запалените къщи и надалеко се усещаше тежкия и тревожен някак мирис на изгоряло. Като виждаха любопитните от шубраците край гората толкова близо аскера, гочуваха турския му говор, виждаха опожарените къщи, мнозина от тях не устояваха дълго и се връщаха бързо при своите, объркани, ужасени:

— Леле, майчице, колко са страшни, с ей такива брадища... и ножове такива дълги... грабят...

— Къщата на Цаневци изгорела. И на Бачевци, и на Зулумовци, и на Огненовци. Те целото село са запалили, още пуши огънят...

Людете наоколо слушаха с широко отворени очи, тук-там някоя от жените ще проплаче, ще прокълне:

— Майчице, Богородичке...

— Ох-леле, боже, накажи ги!

Страхът стискаше сърцата с безмилостни железни пръсти. Надежда и щип на тия люде срещу ножовете на вражата войска беше само зелената ограда на гората. И не очакваха отникъде те ни помощ, ни милост, дори когато надигаха очи към безучастното небе.

„Та-та-та-тааа! Та-та-тааааа!“

Металическите звуци на войнишката тръба пронизваха и режеха като нож — тъй чужди, странни и зловещи бяха те в тихия предвечерен час в планината. Още по-враждебно и пълно със закана се обаждаше

тияното далечно ехо някъде по планинските зъбери:
„Та-та-тии...“

Колко много люде имаше в гората, но всеки се вкамени на своето място и пресекна всеки човешки звук и глас. Не след дълго някъде отвъд зелената стена на гората и над върховете на гървесата се понесе глух, но мощен многоглас вик на чужд, неразбираем език:

— Аааа...

Аскерът отвъд изричаше своята вечерна молитва за дългоденствието на падишаха. И робите слушаха тоя вик с примрели сърца.

Сетне прошемоля през зелените гранки вечерникът и помилва с хладна длан лицата на скритите в гората люде. Неусетно се надигна в гората тих говор, раздвижи се людеите между гървесата — да сложат нещо за ядене, да подрегят легло за през нощта, да напълнят стомничката с вода от извора, да надзърнат скритата в храсталака козичка или кравичка. Настъпваше нощ, смрачаваше се вече, ще легнат и турците да спят отвъд по полните. Те избягваха да нападнат нощем и дори прекъсваха започнала вече битка, щом паднеше мрак над земята. Ще си отгъхнат рожденци и дебрищани поне през тая къса лятна нощ, ще хапнат по един залък хляб, ще пийнат водица — цял ден може би не яли и не пили в трепет, с пресъхнало, стиснато гърло.

Мракът започна да се надига изпод гървесата наоколо като прииждащи мътни води, безшумно и властно. После отеднаж над гората се разля широка топла вълна, вечерният ветреца спря, сякаш избяга и се скри някъде, гървесата се удрямаха неподвижни в зрача. По земята, през утъпканата трева и през гъстите коренища на храсталаците наоколо запълзя топла влага — горещ, трескав дъх. Зеленикавият дълбок сля на вечерното небе неусетно угасна и останаха да блещука горе няколко бледи, гребни звездици. Някъде из гората се чу пресекинал птичи грак, изпръпкаха крила в клоните и всичко утихна. Людеите край колибата и извора приказваха все по-тихо, с недоизречени думи и шепот. Нощта настъпваше умълчана и тъмна, черна — нацърбената

месечина изгряваше късно след полунощ. Въздухът беше неподвижен, беше задушно, по лицата и ръцете лепнеше топла влага. Скоро угаснаха и първите бледи звезди — ниско над върховете на гървесата се сключи черно облачно небе. Наоколо всичко изчезна, в непрогледната тъмнина останаха само спогадените плахи човешки гласове, но и те заглъхваха един по един.

Турците нямаше да дойдат в тая тъмна нощ, ала селяните не можаха да прекарат в почивка и тия няколко нощни часове. Едва-що бяха се сгушили и спотали по твърдите си легла на тревата и милостива гърмяка затваряше очите им, някъде отдалеко започна тихо шумолене по листата на гървесата, наближи и се засили — започна тих, ситен гъжд, без гръм и светкавици, както през късна есен. Поразмърдаха се някои от людеите, които го усетиха, свиха се още по-добре под завивките си и пак се спотаиха — летен гъждец, ще поразхлади и ще премине, още по-сладко се спи в неговия тих шум. Дона бе легнала край колибата, сега се премести вътре, до самия вход, колкото да запази детето си от гъжда. И пак всичко утихна, остана само шумът на гъжда в тъмнината, еднотъчен, приспиен.

Мина много време, а гъждът не спираше. Напоси се всичко с влага, потекоха водички. Людеите се събуждаха един след друг и не знаеха как да си помогнат в тъмнината. Дъждът продължаваше да вали часове наред и всичко се измокри. Процеждаше се вода на тънки струи и през покрива на колибата, и през набързо дигнатите навеси. Бяха се промъкнали тук множина, в колибата и под навесите — никой не питаше за болни и здрави, ала и тук никой не можеше да се запази от водата.

— Гледай ти — оплакваха се жени в тъмнината, — сега пък тоя гъжд! Малко ли ни беше другото? Станахме жива вода. Ще изпонастинат децата.

Тук и там в тъмнината плачеха деца безпомощно. Дона се мъчеше да запази своята малка щерка с тялото си. Всичките ѝ грехи и завивки бяха мокри, мокро беше и детето, жално проплакваше то в неспокойния си сън.

Едва късно след полунощ през гората се втурна си-

лен вятър, разтърси мокрите клони, рухнаха по мократа трева едри, тежки капки. После пак. Разбуди се и зашумя цялата гора. Дъждът спря. Високо горе едва-едва просветна, пламнаха с ясен блясък едри звезди като запалени свещи тук и там по черните вършини на гървесата. Вятърът препускаше по всички посоки, да обходи като грижовен стопанин гората след тая черна тъмнина, след продължителния дъжд.

— Сега пък стуг, а не смеиме да си запалим огън — каза някой и се чуваше как потракваха зъбите му.

Показа се и закъснялата нащърбена месечина и студено надничаше през разкъсаните бързо плаващи облаци. По високите гранки на гървесата увисна блед зрач — тънка паяжина, която се развяваше и късаше при всеки пристъп на вятъра. Людете се виждаха наоколо сгушени на тъмни купчини. Мокри и премръзнали, те стенеха, въздишаха, плачеха с глас.

— Кой е там? — чу се глас изпод сенките на гървесата наблизко. — Отговорете бре, има ли люде тука?

— Софре! — отвърна разтреперан женски глас. — Ти ли си, чедо!

Майката бе познала в тъмнината гласа на сина си. Изпод гървесата се показва човешка сянка — това беше младият четник Софрони Шибаков. Той бе видял как навлезе аскерът в родното му село, видял бе пожарищата и през цялото време се бе крил в околностите на Рожден, но все по-далеч от турците. Лутал се бе из гората в тъмната дъждовна нощ — ранен, гладен, мокър от дъжда, и се приближаваше сега към селото, да търси някакво спасение, изтощен от глад и болки. Той попадна тъкмо на своите люде и първа майка му позна премалелия му глас.

Направиха му място в колибата, подпря се той на пушката си и седна, приседна срещу него и майка му:

— Лошо ли си ранен, сине...

— Десната нога. С куршум. Ще мине, майко.

Там близо до него беше и Дона с детето си. Струпаха се пред колибата и други люде в лунния зрач. И не се стърнях:

— Ами, Софре... къде са другите наши люде...

— Ами... — започна младият момък и се спря за миг. После продължи: — Те някои избегаха с четите. Ние с Велко Скорнев, с Тома Нерезов, Йоле Китанов и Ангел Йончев... и мнозина други, имаше до трийсет души, се спрехме на Дълиг рид, срещу Дебрица, да позагържиме турците. И те, сички там... избиха ги турците. Само аз...

Всички бяха спотаили дъх, като почна да говори младият четник, а сега стана още по-тихо. Сетне отеднаж писнаха няколко жени, изричаха имената на убитите, но се насъбраха люде около разплаканите жени, отстраниха ги, успокояваха ги, молеха ги да не викат, да не плачат — да не би да чуят турците.

Дона мълчеше, детето беше в скута ѝ. Тя бе чула добре: „Сички там... избиха ги турците.“ И все пак попита — тихо, сякаш само тя да чуе отговора:

— Ти виде ли, Софре... за Велко...

— Видех, учителке. Той се хвърли върху них со щик...

Дона нищо повече не каза. И тихо заплака, в тъмнината никой не виждаше съзрите ѝ. Така ѝ се чинеше сега, че бе чакала тоя грозен час, знаела бе, че ще дойде. И виждаше колко голяма мъка се бе насъбрала в сърцето ѝ. Но не биваше да вика, да пищи пред толкова люде, не биваше да скубе косите си от тая тежка мъка. И плачеше тихо в тъмнината. Опитваха се някои да я утешат.

— Учителке... детенцето ти да е живо... Не губи сила.

Дона и не чуваше тия добри гласове. Надигаха се и други писъци — Софрони Шибаков бе казал още няколко имена. Загинали бяха в битките седмина рожденици.

Зазоряваше се. В стана на бежанците никой не спеше, дори и децата в измокрените си от дъжда грешки. Попаднала бе тук, в рожденската гора, и баба Пауна от Дебрица, та дойде да превърже раната на Софрони Шибаков. Нямаше никакви билки и мехлеми и старата жена проми раната с вода от извора, превърза я с чисти кърпи. Личеше, че поолекна на ранения. Тогава стана Дона, остави детето си на една

невеста да го пази и заедно с майката Шубакова отвехоха ранения четник и го скриха в другата, малката колиба. За него беше най-страшно, ако го намерят турците. Тъкмо в голямата си мъка за Велко Дона намери сили да спаси младия човек.

Върховете на високите дървеса вече пламтяха от първите лъчи на слънцето. Вятърът бе стихнал. Окъпана от нощния дъжд, гората шушнеше, свежа и весела в светлото лятно утро. Наоколо се чуваха птичи песни. Над гората, с два безизумни размаха на крилата си, бързо премина ястреб. Раздвижиха се всички по стана, чуваха се и непредпазливи подвиквания – бежанците сякаш бяха забравили своята неволя. Неочаквано прозвуча пак войнишката тръба – бързо, тревожно:

„Та-та-ти-ти! Та-та-ти-ти!“

Птичките по околните дървеса млъкнаха.

Селският войвода скочи със загрижено лице и побърза накъм края на гората. Мнозина го проследиха с поглед. Две момченца се спуснаха след него – да погледнат и те какво правят турците, но Бабин сърдито се обърна, махна с ръка:

– Я назад!

Двете деца се върнаха, а той продължи нататък.

Сетне всичко стана така бързо, че людеите се зашеметиха от изненада и уплаха. Никой не забеляза колко време се бави селският войвода към края на гората, но гласът му, невероятно силен и пълен с ужас, се разнесе сякаш из цялата гора:

– Майчице, изядоха ме! – Миг след това той пак извика, види се, с последни сили: – Бегайте... идат!

Станът заприлича на разбунен кошер. А вече откъм края на гората се чуваха чужди, заплашителни гласове и думи – гошъл бе тая сутрин и друг аскер в Рожден и турците започнаха да претърсват гората. Людеите се споглеждаха с обезумели очи, но никой не се реши да бяга – турците се изсипаха от всички страни, надигали пушки с натъкнати ножове. Те бяха навлезли в гората в дълга гъста верига, изненадали бяха селския войвода и го бяха убили с ножове. Една част

от тях бързо обградиха селяните и викаха, размахваха гневно пушките си, ала никой не разбираше езика им. Селяните се струпяха онемели от страх и плачеха само някои от мъничките деца. Отнякъде изскочи офицер с гола сабя в ръка, млад човек, с големи черни очи и черни мустачки. Той извика нещо заповеднически към войниците, завика и на селяните, като махаше със свободната си ръка, и повече по движенията на ръката му разбраха рожденици и дебрищани, че ги кара да излязат от гората. Разбутаха се те и тръгнаха между дървесата. Младите жени се събираха в средата, навели ниско глави, ала как се случи, едно около петнадесетгодишно момиче остана към края на това човешко стадо и неколцина брадати аскери се навърлиха върху него, загърпаха го към близкия храсталак. То нямаше сили да се противи, но майка му хвърли разните неща, които носеше в ръцете си, разбута людеите наоколо и се втурна с писък да спасява детето си. Тогава един от аскера се обърна и я удари по главата с все сила с приклада на пушката си. Тя падна. Докато излязоха рожденици и дебрищани от гората, турците ги мушкаха с ножовете си, отвлякоха още две жени и убиха един старец от дебрищаните, който се опита да защити снаха си. Вече на самия край на гората турците, като че ли се уплашиха да не би да изпуснат удобния случай, втурнаха се между селяните и започнаха да убиват с ножове и изстрели. Убиха те още трима мъже и една жена, която държеше в ръцете си мъничко дете, повито в пелени. Детето падна от ръцете ѝ и продължаваше да плаче със слаб гласец. Тогава един аскер стъпи върху него с грубата си подкована обувка и то замлъкна.

Като изтласкаха селяните от гората, турците ги задържаха няколко часа на една поляна, под жежкото августовско слънце. Час по час някои от аскера влизаха и сега между изплашените люде, биеха ги, мушкаха ги с ножове, караха ги да събличат по-здравите си грехи и ги задигаха заедно с други вещи, които грабеха от ръцете им. А близо там, на другия край на

поляната, под зеления шатър на един явор седяха неколцина от по-големите началници на аскера. От време на време при тях идваха войници и донасяха за претърсването на гората. Селяните не смееха и да погледнат на тях. По едно време големците излязоха изпод прохладната сянка на явора и се приближиха към пленниците. Водеше ги най-старият между тях, около петдесетгодишен мъж, шишав и с дебели устни, с някакви златни знаци по униформата му. Той се спря и изгледа с тежък поглед неволниците. Войниците, които ги бяха обградили с жив кордон, се наежиха. Големецът дигна ръка и заговори с глух гъгнлив глас. Лицето му лъщеше на слънцето, обляно в пот; явно беше, че трудно понасяше лятната горещина. Селяните слушаха с покорно наведени глави, но не разбираха нищо от словото на турския големец. Като свърши той и се отдръпна пак под сянката на явора заедно с подчинените си, един от войниците забика кресливо на развален преспански говор:

— Ха си вървете по къщите, бре! Какво чакате? Вашата майка гяурска! Миралаят каза, че нашият цар ви прощава, ама ако дигнете още един път глаба — сички ще ви изколим! Така да знайте. Късметлии излязохте, мамуцата ваша, миралаят е харен човек. И кажете на вашите, които са с комитите, да се предадат, че сички ще ги избием, ако ги заловим с пусат¹! Хайде, тръгвай! — и той злобно ритна застаналия пред него рожденец.

Селяните се раздвижиха, подканяха се със сподявен шепот, побутваха се — по-скоро да се махнат от тук, да се скрият от очите на турците. И скоро се разпиляха по пътеките накъм дворищата си рожденици, а с тях и неволните им гости от Дебрица. Дона остана между последните на поляната, с детето си на ръце. Тя беше като унесена — всичко виждаше и чуваше като през някаква преграда.

— Ами ти, учителке? — питаха я селянките около

¹ Пусат — оръжие.

нея. — Къде ще вървиш сама там, горе? Хайде върви с нас, хайде. После ще си идеш вкъщи.

И тя се остави да я поведа.

Селяните бързо изчезнаха, изпокриха се, като да потънаха в земята.

Засвири отново войнишка тръба. Войниците, които продължаваха да претърсват гората, като че ли тъкмо това бяха чакали и веднага започнаха да излизат измежду дървесата по един, по двама, на цели групи. Началниците им ги прибраха долу, край реката в долината, дето димяха още от сутринта казани с чорба. Сега тук имаше над две хиляди души аскер. Не след много време колоната на аскера се повлече нагоре по пътя за Дебрица и за града. А по дворищата отсам, между развалините на изгорелите къщи, започнаха да надничат и да се подават ту тук, ту там рожденици, сякаш тревички в полето, затиснати от тежко колело, но те една след друга отново се изправят, след като колелото е отминало.

VII

Тъжен беше животът на старите Глаушеви, откакто останаха сами двамата в голямата къща. Отиде Борис в Дебрица заради жена си и не беше много далеко дотам, но той рядко идваше да ги види. Тъгуваха много двамата стари люде в самотата си, но и в това беше голямата им обич към единствения син, към единствената рожба — да не се месят много в живота му, да не му са спънка и товар. Не бе тръгнал Борис по лоши пътища, за да го спират. Наистина, той бе започнал живота си не както те биха желали — нетолкова защото се ожени за селянка, а защото се ожени още много млад. Но нали той беше доволен и щастлив в новия си живот? А като се увлече Борис толкова много в народните работи, не беше Лазар Глаушев човек, който ще отклони сина си от такъв път. Какво е по-достойно за човека от това да се бори за народа си? Целият живот на Лазара Глаушев беше такава борба. Някога той не бе мислил за себе си, не бе

жалил себе си и сега жертвата беше сто пъти по-тежка – животът и щастието на рождбата бяха сто пъти по-ценни от собствения живот и собственото щастие, но Лазар Глаушев тъкмо с това сега чувстваше в себе си голяма сила, че можеше да премълчи, да претърпи страховете си за сина. Няма да покаже той слабост в нищо и нека да свърши животът му, както е почнал, макар сега, на стари години, по-тежък, по-тревожен. Той се боеше за сина си, тъгуваше за него, но сърцето на стария човек беше пълно и със сладка гордост, че Борис беше тъкмо такъв – чист душевно, храбър, възторжен, достоен човек.

По своему преживяваше своята майчинска скръб Ния Глаушева. Тя обичаше така своя син, че можеше да претърпи всичко заради него, да се откаже от всяко свое желание, да се лиши от всяка своя радост заради него. И тъкмо в това майчинско себеотрицание бяха всичките ѝ радости. Тя не го виждаше край себе си, но знаеше какъв нежен, благороден син беше той и това ѝ стигаше. Женитбата на Бориса, прибързана и не много редна, засегна чувствително нейното честолюбие и майчинска гордост, но тя премълча болката си, за да не смути с нищо неговата радост. Тя би се опитала да го спре, да го предпази от всяка грешка и привързаност, но не и да го нарани, да го озорчи. Ния не беше майка, която ще наложи на детето си своите желания, нито дори своята мъдрост и най-малко майчинското си честолюбие. Тя беше щастлива, че имаше такъв син, и това ѝ стигаше, готова беше на всякакви други лишения. Така с голямата си обич към него тя понасяше търпеливо и страховете си за него – не се решаваше, не искаше да го спре и в опасните му увлечения.

Ала все пак тъжен беше животът на двамата стари вече люде без единствения им син, при толкова стракове и тревоги за него. И те всякак си помагаша в тая обща скръб и тревога, както при всяка скръб и тревога в целия им дълъг общ живот. Когато споменаваха за Бориса – всеки ден и непрестанно, Лазар Глаушев показваше своята гордост от сина си, а

Ния Глаушева – своята обич. Така те взаимно разведряваха душите си, прогонваха по-далеко лошите си мисли. Така те започнаха още с женитбата му.

– Борис винаги знай що върши – каза тогава старият Глаушев.

– Ами да – допълни веднага Ния. – Виж каква е хубава Ружа!

Като научиха по-късно, че снаха им беше бременна, те се надпреварваха да се радват.

– Хайде, бабичко – рече Лазар, – скоро ще си имаме внуче.

– Ами тя, Ружа, ще напълни къщата ни с дечица – отвърна Ния. – Виж каква къща имаме, пък е празна.

А като почна да нараства народното въстание и бурята наближаваше, Лазар Глаушев все намираше случай да каже и да повтори:

– Борис е достоен мъж и срамно е да го крием ние сега под полата си. Но той умей да се пази.

– Ех, както ще бъде за целия народ... И дано господ ни го запази – отвръщаше за утешение майката, но повече заради бащата; нейното сърце по ония дни беше като жива, отворена рана.

Когато чуха, че бе изгоряло цяло Дебрица, а нямаша никаква вест за Бориса, те и двамата замълчаха – готам стигаха силите им, колкото да не подлютиват взаимно раните си със страховете и с лошите си мисли. Скришом въздишаше старият човек, скришом от него плачеше горестната майка. Лазар ходеше да пита тук и там, но никога не можеше да му каже нищо за Бориса и той криеше от жена си, че сам губеше надежда. Дори се опитваше да я позалъгва:

– Рано е още да се обади след таквава размирица. И ни един човек не е дошъл оттам да каже що е било, как е било. Само турците, аскерът, а от нух какво ще научи човек...

Беше вечер и тъкмо се бе прибрал старият Глаушев от чаршията, когато влезе в двора им тетка Бисера. Те я видяха от прозорците на долния кат и двамата избързаха да я посрещнат. Тетка Бисера зас-

мана на входната врата – беше боса, с изпокъсани дрехи, с две торби през рамо, а в ръцете си държеше повито детенце и току го подаде на Ния:

– Ето ви внучето.

Ния го пое с двете си ръце и го притисна неусетно на гърдите си, а очите ѝ, пълни със страх и мъка, търсеха очите на Лазара. Той не смееше да погледне жена си и попита с отпаднал глас:

– Ами Борис, синът ни, Ружа...

Тетка Бисера отговори троснато и бързо, като че ли едвам бе задържала досега думите си:

– Борис... отвлекли го турците, а Ружа я убиха. С ножове я убиха.

– Влез, влез, сватя – едвам успя да продума Лазар Глаушев. Но все пак, като влязоха вътре, той посъбра сили: – Кажу сега, сватя, какво знайш, какво си чула и видела.

– Ами това – проточи нос тетка Бисера, като че ли се сърдеше някому: – Ружа я намерихме на пътя... Видах ѝ: хайде да бегаме, сички бегат, а тя изостана заради нях, заради баща си, заради мъжа си. На моста я видели, питала, когото срещне. Видели я там наши и с пушка да гърми по турците. Като баща си и тя, като брат ми... А зетът Борис – казаха ми люде, видели го: турците жив го хванали и го отвели някъде. А ето сега детето – що да му правя, аз рекох да ви го донеса, ваше е...

Ния подигна грубата вълнена завивка и погледна лицето на малкото: нима то идваше сега да замести нейния син? Но и то, и то беше нейна рожба. И беше едва живо в ръцете ѝ... Как се бе върнало изеднаж времето, когато нейният син беше също толкова малко дете – та това беше той, Борис, в ръцете ѝ: това беше негово дете и тя все едно държеше сякаш него в ръцете си...

Тетка Бисера продължаваше да мънка сърдито:

– Давах го на една, на друга невеста да го кърми, ама сека си гледа своето дете повеќе, давах му и козе млеко, а и то не се намира, сичко изгоре, сичко опусте. Не мога аз, брат ми Кузман остави две сирачета, а това си е ваше, що да му правя, донесох ви го,

цел ден съм ходила, пък страшно е по пътищата...

Двамата стари люде не я слушаха.

Още рано на другия ден Лазар Глаушев намери башполиця и му каза:

– Научих се, Етхем ефенди, че вашите сигнали моя син от Дебрища и го отвели някъде. Двайсет лири имаш от мене, ако издириш къде е моят син.

Башполицят нищо не отговори – такъв беше нравът му. И цели две седмици старите Глаушеви прекараха в тежка мъка и неизвестност. Етхем ефенди дойде сам в дюкяна на Лазар Глаушев.

– Чорбаджи – каза той, – твоят син е в Битоля, в затвор е. И побързай да му помогнеш, тежък кабаат има той. С пусат го уловили в Дебрища.

Лазар Глаушев наброи двадесет златни лири. И веднага още същия ден тръгна из чаршията да събира още пари. Нямаше свои пари и ходи най-напред при всички по-заможни люде в чаршията. Като беше слаб с работата си, не бяха много щедри тия люде към него. Тогава Лазар започна да обещава къщата си. Те позорираха, че огън гори на главата му – нали и от сина му нямаше никаква вест, та бяха още по-сържани.

Влезе старият Глаушев и в големия манифактурен дюкян на Илия Роглев; нали и той, Роглев, беше в комитетата? Не се зарадва търговецът, като го видя в дюкяна си. А Лазар започна направо:

– Илия, в голема нужда съм заради Бориса. Може би от бесилка ще трябва да го свалям. Пари ми са нужни.

Илия Роглев мълчеше, загледан пред себе си. Лазар продължи, а сякаш го стискаше някой за гърлото:

– Ето къщата ще дам... Детето си да спася, Бориса...

Роглев продължаваше да се пули с големите си изпъкнали очи. Той си мислеше: „Ако му дам сто или двесте лири – нема да ми ги върне... кога ли ще спечели старецът сто или двесте лири отсега нататък... Ако му взема в залог къщата – целият град ще научи. А нели ние с Бориса бехме заедно...“ И той въздъхна сякаш от мъка, че не може да помогне на стария човек:

– Немам, гедо Лазаре! Каквото имах, затворих го в стока още преди това... въстанието.

Нямаше какво повече да говори Лазар Глаушев – виждаше той докъде стигаше и патриотизмът, и човецината на Роглев. Стана Глаушев и си излезе от дюкяна му. Не се реши сега да отиде и у Георги Баболев. И колкото успя да събере пари този ден – повечето бяха от по-бедни люде из чаршията. Но бяха малко тия пари, нямаше да му стигнат, за да спаси сина си от смърт.

Като се стъмни и се прибра вкъщи, Глаушев разказа всичко на жена си – и за Бориса, че бил затворен в Витоля, и за людското безсърдечие.

– Само с пари може да се отърве човек от турски ръце – продължи той. – Едно време аз, нели си спомняш... Ще ида в Витоля. Събрах нещо днес, но сега нам много пари ни требват за Бориса... „Ако е още жив“ – догаде в ума си Лазар с примряло сърце.

Ния донесе наниза си, двата пръстена; запазили ги бяха досега, но нямаше защо да ги пазят повече, щом беше за Бориса. Тя се спря замислена и като че ли повече се вслушваше в мислите си, отколкото в думите на мъжа си. И отеднаж каза:

– Аз ще ида в Витоля, не ти. Първо аз ще ида, пък ще видим после. Намери ми още утре кола и люде да отида.

– Какво мислиш, жено? – попита Глаушев учуден.

– Сетих се за Лейла, щерката на Кемал бей. Спомняш ли си – тя идва тук, у нас, с майка си и се среща с Бориса. Нещо ми подсказва, че тя ще ни помогне. Мъжът ѝ бил пръв бей и богаташ в Витоля.

Замисли се Лазар Глаушев и после рече:

– Ще идем заедно в Витоля, Нийо. Ти само виж къде ще оставиш внучето, докато се върнем.

Заминаха и двамата още на грузия ден.

Лазар Глаушев сякаш не можеше да познае големия и хубав град. По улиците на Витоля се движеше повече аскер, ходеха насам-натам и въоръжени агалари на цели тайфи. Много дюкяни по големите чаршии бяха затворени, дори и на Широк сокак имаше затворени дюкяни,

гето търговците бяха повече евреи и власи или гърци. Старият Глаушев имаше приятели между житарите евреи тук, работил бе с тях преди и те го съветваха:

– Ти не казвай, че си от Преспа. Сега е лошо време за вас, буна голема дигнахте срещу султана, цела Витоля замре, та сички са против вас – и турци, и гърци, та дори и циганите викат по вас.

По същото време из битолските улици беше разлепено едно обявление от името на турското правителство за голямата „милост“ на „свещения господар“ султана към въстаналите, но това обявление завършваше със следната грозна закана: „За последен път се канят българите да се приберат по домовете и селата си, а тези, които не се върнат и (не) прибегнат към милостта на царското правителство, ще се накажат и изстребят по най-жесток начин.“

Пак от своите приятели евреи Лазар Глаушев научи къде бяха сараите на Рашид бей.

Излязоха двамата стари люде на улицата край Драгоар – тук бяха две улици от двете страни на реката, която шумеше между зиданите брегове. Проклеха и двамата дните си тук и не се знаеха ни живи, ни умрели, докато минаха тая дълга улица. На всеки мост на реката имаше бесилки. Висяха там обесени трима селяни и един в комитско облекло – на четири моста по един. С премалели нозе минаха край тях Глаушеви – да гледат, а можеха ли те да не погледнат кой виси на бесилката? Нали и родният им син беше в ръцете на джелатите!

Най-сетне навлязоха в турските махали. Опасно беше сега тук за люде като тях, но те бяха тръгнали да спасяват чедото си. Намериха скоро бейовия сарай, обграден със стена близо четири аршина висока. Почука на тежките порти Ния Глаушева, а Лазар отиде и седна на един камък отсреща, подпря с две ръце главата си – от мъка, пък и да не се вижда лицето му, да се не познава твърде що е и какъв е.

Поведоха Ния Глаушева през два двора, а третият беше обширна градина с два мраморни водоскока, с це-

ли лехи всякакви цветя и по-нататък с лози на високи скелета, с плодни дръвчета – висяха тежки гроздове, кехлибарени, червени, та дори черни, а дръвчетата тежаха от всякакви зрели плодове. Сладък, упойващ дъх се носеше във въздуха, шуртеше и се плискаше водата в мраморните водоскоци. Не погледна нищо старата жена, не забеляза нищо от тая хубост – търсеше с очи Лейла. Сама Лейла излезе да я посрещне и я въведе в една широка одая с нисък табан и наоколо цялата с ниски меки миндери и възглавници. Някъде навътре из къщата някой свиреше на саз, чу се по едно време и силен кикот, смееха се весело жени.

А лицето на Лейла като че ли не познаваше вече усмивката. Тя гледеше строго, очите ѝ се бяха потрошили, отслабнала бе, носът ѝ бе станал някак ръбест, около устните ѝ се виждаше бледност. В ъгъла до вратата седеше някаква стара туркиня и пулеше очи, но Лейла каза на Ния Глаушева:

– Ти говори си по вашенски, тя нищо не разбира.

Ния ѝ разказа каквото беше нужно за Бориса и добаби, чупейки пръсти, разплакана:

– Майка съм, помогни ми, спаси детето ми, немам аз друга рожба...

Младата туркиня мълчеше, но явно беше, че се нажали сърцето ѝ. Спомни си тя за младия хубав момък, когото бе виждала два пъти, оживя с всичката си сила собствената ѝ мъка за погубената младост. Тя каза на старата жена:

– Ти ела пак след два дни.

Едвам дочака Ния Глаушева да минат два дни и пак заедно с Лазара отидоха да тропат на бейовите порти. Тоя път Лейла беше по-весела, но пак беше сгържана в приказките си, пък и езикът ѝ беше беден на преспански. Тя веднага каза на старата майка:

– Моят бей от бесилката свалил сина ти. Това ще ти кажа. И, ишалах¹, той ще си дойде при тебе...

Заплакаха двете жени и по-старата, Ния Глауше-

¹ И ш а л а х – божа работа (дай, боже).

ва, наведе се бързо и целуна бледата тънка ръка на туркинята. Не се учуди туркинята на тая преголяма благодарност на старата жена.

VIII

Борбата още не беше свършена. Крушово беше опожарено, изгоря цяло Смилево, дето беше Главният щаб на въстанието, изгоря и Добрища, изгорени бяха всички населени места по Битолския вилает, които бяха послужили като опора на въстаниците, опожарени бяха и много други села по цялата въстанала област, по цяла Македония. Ала по македонските планини още ехтяха битки, македонските планини още не бяха покорени.

След пристъпа на многохилядната турска армия, която прегazi и заля въстаналата област, мнозина от въстаниците скриха оръжието си по горите и планините и се върнаха по селата си, по пепелищата на своите домове. Но още много чети от предишни четници и от въоръжени селяни, които не можеха или не искаха да се върнат по селата си, ходеха по Железник, по Крушовско, по Демирхисар, по Преспанско, по Охридско, по Кичевско, по Костурско, по Леринско и бурята по тия места, които бяха повечето планински, още бушуваше с голяма сила. Планините гъмжаха и от аскер – двата непримирими врагове продължаваха да се дебнат и преследват, сблъсквания ставаха по всяко време на деня и нощта. Даме Груев води битки около Смилево и след изгарянето на това непокорно село. През месец септември стана голяма битка на един фронт от петнадесет километра между демирхисарските села Боища и Слоещица. Тук бе сега Главният щаб на въстанието с около хиляда въстаници. Срещу въстаниците настъпиха от четири страни над десет хиляди аскер и башибозук с дългобойни оръдия и конница.

Разярените турски пълчища вилнееха по селата и доунищожаваха това, което не беше унищожено – и люде, и добитък, та палеа и горите, за да няма къде да се крият комитите. Но турците започнаха да се уморяват – често подканяха въстаниците да се приберат по

селата. Стана още по-трудно и с прехраната на големите чети — селата бяха опустошени, а и нощите по планините ставаха студени, та хората страдаха и от глад, и от студ. Войводите вече разпущаха всички въстаници, които можеха да се върнат по селата си...

Лятото си отиваше. Небето все повече се избистряше от летните пари и прахове. Планината обличаше нова греха и укротеното слънце из ден в ден я шареше с топли гъсти багри. В гората падаха с глух шум жълди и шишарки, по междите на малките нивици зрееха закъснели диви круши и около тях бръмчаха залутани зли оси.

Рожденци бързаха отново да скъпват опустошените си жилища. Най-напред започнаха с къщата на учителката. Събра се едва ли не цялото село да помага. Каменната къща не беше много пострадала от огъня. За ден-два отново бе дигнат хълмналият от едната си страна покрив. Намериха се и две от козите на Дона, та селяните направиха и един малък обор на мястото на изгорелия. Така те си помагаха и помежду си — как иначе — и понеже къщите бяха все каменни, малко от тях бяха срунати до основи. На мястото на разрушените къщи селяните изградиха по една здрава широка колиба — да не останат хората без покрив през зимата, а живот и здраве по-нататък. По-трудно беше с добитъка. Една част аскерът бе изклал за храна, друга част бе отвлякъл и малко нещо от живата стока бе се запазила. А още по-трудно беше с храната. Едно бе разграбено, друго бе изгоряло, нещо пък остана и неприбрано по нивите. Предстоеше тежка, гладна година. Но — нека. Опитахме се да смажем главата на ламията — не успяхме, надви ни. Ех... Дошло е за целия народ и здраве да е само и живот! Няма да се дигнат само тия, които легнаха в гробовете. В гробищата на Рожден имаше нови гробове. Там бяха погребани всички рожденици, избити по време на въстанието. Легнаха там — нека бъде вечна тяхната памет и лека им пръст!

Веднага щом поправиха къщата ѝ, Дона се прибра там с детето си. Нощем селяните виждаха как све-

теха прозорчетата ѝ. Как ли ще живее сама? Те бяха я молили да остане в някоя от другите къщи, в която иска, и да не отива сама горе, а тя бе отсекла:

— Помогнете ми само да се поправи къщата. Мене там ми е местото. И по-добре ще ми бъде сама.

Дона търсеше предишния си живот, искаше да се върне в предишния си живот. Да се върне във времето преди оня миг, когато донесоха в селото тялото на Велко и тя го видя вече мъртъв. Нейният живот свършваше до тоя миг и след него започваше някаква пустиня. Започваше някакъв непоносимо мъчителен сън, който се повтаряше все отново и все тъй страшен. Тя още виждаше пред очите си тялото на Велко, както го бяха донесли селяните и бяха го сложили на засъхналата трева в селските гробища. Лицето му беше същото, но тъй чуждо в същото време; бяло, жълтеникаво, леко приподигнатите вежди и всеки косъм личеше по него, устата беше стисната, заключена, очите бяха полуотворени, с мъртъв, мътен блясък, без неговата усмивка в сивите зеници. И ръцете бяха същите, но и те като чужди, отпуснати безпомощно в тревата: цялото му тяло беше неподвижно като гънер, който ще бъде сложен под бичкията, и тия петна по него черна, запечена кръв. Все тоя Велко беше пред очите и. И зиналият гроб. И тежките буци червеникава суха пръст. И една страшна тишина, която я смазваше — спряло бе негли сърцето ѝ, спрял бе и вятърът, и реката в гола, спряло бе и времето. От време на време тя долавяше плача на детето си и груги някакви чужди, далечни гласове и думи, които бързо замираха в тая властна тишина, потиснала целия свят. През първите дни след като погребяха Велко, селянките, които се навъртаха около Дона, свиваха рамена в тревога:

— Ще умре учителката. Ще полудей. Не е на себе си. Що беше тая тъга, ще я изгори като огън!

Някаква сила още не беше угаснала в нея и я държеше на нозете ѝ, тя отговаряше, когато я питаха, та и поиска да се прибере в къщата си. Така дни наред като в унес. После Дона сякаш изедна чужд гласа на детето си

в мъртвата тишина, която я ограждаше, сред страшните видения, които се повтаряха пред очите ѝ. Къде се бе унесла тя — ето, детето ѝ беше тук. То плаче жално, тя усети с остра, неочаквана чувствителност как пареше челцето му на студената ѝ длан. То беше болно. Някакво було се смъкна отпред очите ѝ, някакъв обръч се пръсна и освободи мозъка ѝ. Къде се бе унесла тя?

Детето принадлежеше към грузия ѝ живот — отвъд гроба на Велко. Но то и сега беше тук, сред тая тишина, сред тия грозни видения — ето го в ръцете ѝ, болно, безпомощно, то я гледа, познава я. Детето я изтръгна от едва ли не мъртвешка вцепененост, която можеше да я погуби, то разпука убийствената легена броня, в която скръбта скова сърцето ѝ. И като се връщаше стъпка по стъпка към действителността, някаква друга нейна половина, жива, жадна, копнееща, останала там, в другия ѝ живот, отвъд гроба на Велко.

Така раздвоен продължи нейният живот.

Детето бе настинало зле в гържда през оная нощ в гората. Дона беше още много млада, неопитна, това беше първото ѝ дете и тя не знаеше как да го лекува. А не можеше да го остави да слезе в селото, да повика баба Класурица или друга някоя бабичка, да пита и разпитва. Чакаше гано някой се качи горе при нея — често идваха жени да я видят. Детето гореше в ръцете ѝ, надуваше го мъчителна кашлица, гърдите му бяха като запушени. Дона се помъчи да си спомни как майка ѝ бе лекувала и нея, и другите си деца. Разпали в огнището силен огън. Разви от пеленките болното, разтри телцето му със зехтин, после с газ. Това си спомняше. Пови го наново в сухи, топли пелени. Хранеше го с козе мляко. Откакто се бе върнала от гората, гърдите ѝ бяха пресъхнали, не се изцеждаше ни капка мляко. Но детето сега не приемаше козето мляко и тя го сложи пак на гърдите си — гано да изсмуче поне капка. Болното не искаше да залапа гърдата ѝ — сви лицето си, сякаш се отбръщаваше, и се закашля. Преди то лакомо залапваше розовото зърно и гълташе с шум обил-

ната млечна струя; Дона гледаше блажена неговите издути, атлазени бузки и синкави очи, които я поглеждаха може би с благодарност. Сега то не искаше да приеме пресъхналата гърд. Тя започна леко да го люлее на колената си. Може би сънят ще го подкрепи.

Жалеше ли детето си, боеше ли се за живота му — Дона не мислеше за това. Тя жалеше своята рождба, боеше се за живота ѝ, но човек не би могъл да скърби повече, отколкото скърбеше Дона за своя мъж. А това дете бе част от него, то беше всичко, що бе ѝ останало от Велко, и тя го държеше в ръцете си, притискаше го на гърдите си с всичката сила на своята скръб и на своята покрусена обич. Дона не беше набожна, не умееше да се моли, но към кого да се обърне в тия претегжки часове за помощ, за милост? И тя шепнеше, мълвеше с глас:

— Не ми го вземай, господи... Нека поне то ми остане...

Час по час тя се сепваше, като че ли се улавяше в грях. Ами тя мислеше само за детето си, а Велко беше вече мъртъв, лежеше заровен там, в селските гробища! И се унасяше пак подир него отвъд гроба му. Но детето я държеше тук, до себе си, връщаше я в истинския живот с някое свое движение, с жалния си плач. Тя трябваше да го храни, да мокри с козе мляко, капка по капка, бледите му устни.

Два дни не дойде никой да я види, да ѝ помогне. Дона реши да слезе в селото заедно с болното, ала вън духаше силен, студен вятър и тя с трепет се ослушваше в сърдития му вой, поглеждаше през прозорчетата — чакаше да спре. Боеше се да не би детето да настине още повече — вятърът пронизваше дори стените на къщата. Пък и то, болното, като че ли се поуспокои, затихна. Тя не виждаше, не можеше да познае, че то вече умираше.

И угасна в ръцете ѝ. Беше тъмна, дълбока нощ. Вятърът бе престанал и беше тихо вън, но Дона нямаше вече защо да слеза в селото. Сега тя имаше други грижи. Мъртвото не ѝ даваше да се отпусне, да се предаде на скръбта си по него. Как да го остави тъй, умряло, и да се

хвърли на земята, да плаче, да пищи, да скубе косите си!

Тя го окъпа в малкото дървено коритце, както преди, когато беше живо. Малкото телце се бе стопило и тя с още по-голяма нежност поддържаше отпуснатата главица. Попи със суха, мека кърпа всяка капка вода по него. Пови го грижливо в най-хубавите му пелени. Постла на одъра нова шарена черга и го сложи там. Да не беше толкова бледо личицето му, то сякаш бе заспало И тя му каза:

— Иди и ти при баща си...

Беше се разденило. Дано да дойде някой поне днес!

Ала не дойде никой до късно следобед. Дона трябваше да слезе долу с мъртвото. Ще я видят, ще дойдат да го погребат до гроба на баща му. Тя излезе да погледне от скалата дъли и сега не се задава някой по пътеката.

Долу пак се бе изпълило с аскер. Сега често минаваше аскер през селото. Дона се върна при детето си. Трябваше да чака. Сега вече никой от селяните нямаше да дойде горе.

Преди да се стъмни, тя пак излезе да погледне. Аскерът бе разпънал шатри по поляните насреща. Тук щеше да нощува.

Още рано на другата сутрин Дона върза черна кърпа на главата си, дигна детето на ръце и го занесе в полуразрушената черква. О, тя не можеше да държи повече въщи малкото мъртво тяло! Сложи го на каменното стъпало пред олтара. Изправи се и се прекръсти бавно. Дървеният иконостас беше изпочупен, очите на останалите там икони бяха провъртени с ножове. Тясното бледо лице на Богородица изглеждаше още по-скръбно с надупчените, ослепени очи.

— На тебе го предавам, майчице... — пошушна със сухи устни Дона. — Малко е и невинно...

Тя се прекръсти наново, дигна детето и го изнесе през изкъртената врата на черквата. Слънцето вече изгряваше, но Дона като че ли вървеше между две високи сиви стени, нищо не виждаше, нищо не чуваше, облагана властно от една мисъл — да изпъли своя последен, скръбен дъг към мъртвото си дете. Мина

по площадката и сви по пътеката наголу.

Като слезе в долината и мина по тясното мостче на реката, към нея се приближиха неколцина войници. Тя се спря. Турците я гледаха смаяни. Тя беше сянка на млада жена и на ръцете ѝ лежеше мъртво дете.

— Хай, завалията... — промърмори един от турците и те се отдръпнаха, отвориха ѝ път да мине.

Дона се изкачи до най-близката къща, спря се пред вратника ѝ. Не стана нужда да вика — бяха я видела отвътре и две стари жени бързаха през двора.

— Ох, учителке, ох, щерко, какво е станало пак с тебе?

— Детето ми умре... Още вчера. Требба да го погребат.

Не смееше да се покаже мъж поради аскера, та една от жените отиде и взе мотику и лопата. Дона се отправи към селските гробища, двете жени вървяха след нея.

Когато до гроба на Велко израсна малкото гробче, Дона падна там, върху гроба на мъжа си, и заплака с глас. Дотук бяха стигнали силите ѝ, сега тя можеше да поплаче.

Селяните вече не я оставяха сама, дори много често по някоя от жените оставаше и да нощува с нея горе. Учителката беше като жив образ на техните общи скърби и неволи. Селяните и се бояха за нея, за здравето ѝ, за живота ѝ.

Времето минаваше. Изкачи се горе един ден и Павле Локвенец, а с него и други двама от селските старейшини. Влязоха старците в малката тиха къща и гледаха с почит учителката, сякаш не беше тя толкова млада. Някаква сила се излъчваше от нея — това беше може би нейната прекомерна горест и силата, с която я понасяше. Седна Дона срещу тях и дигна поглед — дълбок и чист, пречистен от голямата ѝ мъка. Павле Локвенец каза:

— Доидохме, учителке, за училището. Требба да се поправи, време е да го отворим. Требба да се живеят, а секо нешто си иска своето.

Не беше се загрижил старецът само за училище-

мо, а искаше да подложи и една опора на учителката: по-лесно ще ѝ бъде, като се залови за работа. Той долови някаква промяна по нейното лице и помисли, че тя се зарадва, но Дона отговори:

— Училището?... Каква учителка ще бъде сега аз? Отворете училището, да не се губи време, но по-добре да си намерите друг учител.

— Защо друг учител? Ти нели си тука? Къде ще търсим сега друг учител? Не, учителке, стегни още повече сърцето си и върви с бога напред. Ще носи секи товара си, колкото и да е тежък.

Дона не беше и помислила за училището. Тя живееше само със своите мъртви и сама подужива. Скъсала се бе и единствената връзка, която все още я свързваше с действителния живот след смъртта на Велко. Тая връзка бе малкото ѝ детенце и нейният живот сега оставаше отвъд двата скъпи гроба. Нито еднаж тя не помисли да се върне при своите си в града и рядко се мярваше в паметта ѝ спомен от живота ѝ, преди да гоjde в Рожден. Тя беше като затворница във времето отпреди две години — от деня, в който гоjde в Рожден, до деня, в който умря Велко. Това беше сега нейният истински живот.

Често мислеше тя и за своята смърт. Спомените бяха само спомени, колкото и да се вживяваше Дона в тях. Нямаше да се върне Велко никога при нея, нямаше да го види тя никога, нямаше да види и детето си. Дона съзнаваше това, макар да беше засенчвано съзнанието ѝ от прекомерна горест, от една отчаяна непримиримост пред неоправимото. Тя беше като пътница и бързаше с всички сили към своята цел — да настигне, да срещне двете свои скъпи същества, — една цел, която нямаше да стигне никога, но бързаше към нея залутана, загъхана и вече много уморена. Искеше да си почине най-сетне и мислеше за смъртта. Копнееше да легне в покой до него, до Велко, и до своето дете. Може би ще ги види там, в смъртта, ще се срещне с тях. И все повече мислеше за смъртта, като край на мъката ѝ, като почивка, като радост може

би за измъченото ѝ сърце. Какво я задържаше още тук? Ала спомените все още хранеха душата ѝ, в нея имаше все още жизнени сили, които я задържаха, тя при това още не беше надвила страха пред великата тайна, страха пред смъртта в своето малко човешко сърце.

Старецът Павле Локвенец неусетно я подгърпваше към отсания, към истинския живот. Дона се послуша в неговия тих глас, в мъдрите му думи. Училището... Тя бе преживяла там много радост, свързано беше и то със спомените ѝ за Велко. Училището, селските деца, работата в ниската училищна стая, между дългите чиновове... Да можеше да се върне там, както някога, без това огромно бреме на рамената ѝ!...

— Децата се питат — продължаваше Павле Локвенец, — питат кога ще ги събереш, па и майките им питат... Обичат те, учителке, сички.

Да, селяните я обичаха, и деца, и възрастни. Тя чувстваше това и в своята несрета, чувстваше с вледененото си сърце топлината на тяхната обич, на тяхното състрадание — та нали и тях бе брулила същата буря! Дона не искаше да огорчава своите селяни, не искаше нищо да им отказва. И отвърна, като че ли повече на себе си:

— Дали ще мога...

— Ще можеш, учителке — улови се веднага за думите ѝ Локвенец. — Ще можеш, щерко, и с работата ще ти олекне, чедо...

Още на другата сутрин Павле Локвенец доведе селяни и започнаха те да поправят училището. Запустялата площадка около училището и черквата се оживи. Идваха люде да работят тук, а идваха и други, за да гледат. Дона стоеше вън, рядко ще се мерне из двора. Но тя неволно се заслушваше в глъчката оттамък. Тия човешки гласове дошатаха до ушите ѝ през затворената врата, през прозорците на къщата ѝ, тя не можеше да ги спре, да ги заглуши. Припегляна тъй, тя се спираше понякога и да погледа през малките прозорчета люде, които се събираха и работеха вън, край училището.

Беше неделен ден и горе се събра цялото село. Поп-

равена беше и черквата и селяните сега се трупаха с по-голяма набожност да се кръстят пред иконите, чито очи бяха дълбани и граскани с ножове. Дойде в черквата и Дона, пребрадена с черна кърпа. Сетне целият народ излезе вън, както винаги. Людете се отгърпваха да правят път на Дона, като да беше тя знатна боярка, вън я заобиколиха жени и деца от всички страни, както някога, преди две години, когато дойде за пръв път в Рожден. И както тогава за младото девойче, дошло в чужда място, така и сега всеки избираше хубави, благи думи — да я погали, да я утеши. Сред пъстрилото на везаните селски ризи се виждаха и други черни кърпи — не беше сама в скръбта си Дона, имаше и други изгорели майки, жени и сестри в Рожден. Камъкът, който притискаше сърцето ѝ, негли се поизмести. Дона почувства непреодолимата сила на живота, на истинския живот, той я притегляше, зовеше я и с тия ласкави погледи, пълни с обич, и с тия кротки думи, които звучаха като песен, дори и с тия черни кърпи — тя виждаше приведените почерпени глави и си помисли за търпението, за примирението на тия майки, жени и сестри, които също понасяха голяма скръб.

Тоя път селските старци не повикаха при себе си учителката, а те дойдоха при нея. Не стана дума за нейната плата — излишни и неуместни биха били сега думи за пазаруване и плата. Старците водеха със себе си Лозана Конев, мъжа на Добра, и искаха да настърчат, да зарадват учителката. Дядо Павле Локвенец каза:

— Ето, учителке, нашият добър съселянин Лозан Конев, като виде поруганите икони в черквата, обеща да даде десет наполеона, да повикаме тука зографи и да поправим иконостаса. Господ да го награди, но той и друго обеща. Ще даде той десет наполеона и за училището, та да наредиш ти, учителке, нашето училище, както е виждал той Угоре наредени училища.

Пристъпи по-близо Лозан Конев, заговори и той:

— Като погледнеш там, в България, някои села в полето, най-първо ще видиш училището — най-хубавата сграда, с бели стени. А още по-хубаво е вътре:

чисто, светло, шкафове с книги, по стените карти на сички държави и земи, картини на секакви животни и растения. Иде ти да свалиш шапка и да се прекръстиш като в черква.

Дона дигна очи и спря за минутка поглед върху Лозана Конев. Той беше още млад и дори напет, беше чисто облечен в хубави градски дрехи. „Та моя ли погуби Добра... — мина през ума на Дона. — Не. Едва ли... Тя сама се погуби...“

Доловил в погледа ѝ някакво съчувствие, или пък благодарност за щедрия му дар за училището, Лозан Конев също я гледеше внимателно и някак едва-едва учуден или може би също с благодарност и лека, едва доловима руменина премина бавно по лицето му.

На другата сутрин селските деца се събраха горе, на площадката, и Дона ги въведе в училището.

IX

Към началото на месец октомври стихна и последният пътнеж на илинденската буря над поробена Македония. По планинските стръмнини бяха паднали вече първите снегове. Главният щаб на въстанието нареди да се спрат въстаническите действия, да се прибере и скрие оръжието, да се разпуснат въстаниците, които и досега бяха останали с четите. Някои от тия въстаници също се върнаха по домовете си, а други забягнаха в България; заминаха за княжеството и мнозина от старите четници. По планините останаха малки чети. Остана в Витолско и Даме Груев с неколцина другари, а по Железник ходеше пак Марко Чендов с трима от своите оцелели по-стари четници.

Малката чета на Чендов не се решаваше да влиза по селата и повече се криеше в Рожденската гора. За четата се грижеха сега един-двама най-верни люде. Боеше се Чендов да не би аскерът да открие четата му в някое от селата и да предизвика наново върху селяните неуталожения гняв на турците, но се боеше и от пострадалия народ. Той не знаеше как ще го посрещнат сега по разорените села людете, които бе

подтиквал да дигнат ръка срещу голямата турска сила и които бяха останали излъгани във всичките си надежди за освобождение. Не се ли таеше у тия люде злоба и жажда за мъст? И Ченгов избягваше да ги среща. Нека попреболеят раните. Но тая откъснатост от народа малката чета плащаше с тежки страдания: гладуваше често, мръзнеше в студените есенни нощи, четниците ходеха изпокъсани, боси, въшлясали. А ето какво се случи един ден в Рожденската гора.

Пред четата неочаквано се изпречи едно около петнадесетгодишно момче – рожденче, и започна ед-ва ли не с плачлив глас:

– Търся ви от една неделя секи ден... Тамко рече да си дойдете в селото, чакаме ви, сички ви чакат...

Момчето не заплака, но се появиха сълзи в очите на Ченгов.

Още същия ден, на мръкване, малката чета влезе в Рожден. Насъбраха се доста селяни около четиримата четници и все повтаряха, като да се бяха наговорили:

– Хайде бре, братя, къде сте? Забравихте ни толкова време. Ами нели клетва сме дали да сме заедно докрай!...

Четата прекара два дни в Рожден – да се понахрани, да се постоупи, да се изпокърпи и изчисти. А вече и не избягваше толкова селата, особено при по-лошо време. Пък и аскер сега по-рядко ходеше из планините.

Тръгнали бяха по това време други люде по железнишките села. Това бяха трима пратеници на битолския гръцки владика – един дякон и двама негови придружници. Ходеха те от село на село, подхващаха селския народ с кротки думи, с обещания за подкрепа и закрила пред турската власт, някъде даваха и по някоя парă. Народът се противеше и тогава те започнаха да го заплашват пак с тая същата турска власт. Така те се опитваха да събират поданици на гръцкия владика, да върнат тоя народ наново към гръцката патриаршия, от която се бе откъснал и спасил след големи мъки и борби. Те се опитваха да използват сегашната беда на селския народ с примамливи обещания или със закани. Оплакаха се людете на Марко Ченгов от тия трима

владишки пратеници и той ги пресрещна с четата си сред планината. И само това им каза войводата:

– Тръгнали сте като чакали сред народа. Търсите лесна плячка за дедо си владика. Искате да делите народа и да сейте вражда сред него. Връщайте се, откъдето сте дошли! Ако ви срещна още еднаж, ще ви окача по дърветата. Живи веке нема да ви пусна.

Тримата владишки слуги веднага обърнаха конете си накъм Битоля. И вече не се върнаха в Железник. Научи се за тая случка дядо Павле Локвенец и каза старият човек:

– Пак си са тука нашите закрилници.

Дона не поглеждаше вече планината, макар и сега още да плееше в сърцето ѝ поне още една искра на обич към нея и на удивение пред нейната величествена хубост. Планината смени отново разкошната си есенна греха и отново облече дебелия си бял клашник. Случайно погледна еднаж Дона от високата скала и видя долу, по най-късата пътека за гората, следи от човешки стъпки по снега. Сърцето ѝ бързо затуптя за една минутка, бързо до болка. По тая пътека Велко най-често отиваше и се връщаше от гората и за един миг само ѝ се стори, че тия следи в снега бяха негови. Минали бяха месеци от неговата смърт, а той беше все още жив в нейната мисъл, погледът ѝ все още блуждаеше жаден по неговите следи, макар отдавна да се бяха заличили.

Тя работеше добре в училището. Някак по навик и без да влага в работата цялата си душа, както преди, но децата не забелязваха това. Рядко ще пробегне по лицето ѝ бледа усмивка, а нито един път не застана пред децата да им понее, да ги научи на песни. Караше ги да пеят понякога, но караше по-големите да учат по-малките. Тя работеше добре, със съвест, подтикваха я към работа децата, техните светли погледи, пълни с обич и преданост, техните пъргави работливи ръчички, усърдието, с което се привеждаха над плочите и читанките. Децата често чуваха да се приказва възрастни

за тяхната учителка, за нейната несрета, те не знаеха как да изразят своето съчувствие, но Дона го долавяше в тяхната особена детска деликатност – да бъдат послушни, да работят усърдно, да я жалят и обичат.

По празниците селяните я канеха да им гостува, готови бяха някои жени да нощуват у нея или да ѝ пращат някое от децата си, за да не бъде сама през дългите зимни нощи.

– Не, не – повтаряше Дона. – По-добре ми е сама. Благодаря ви, добри хора...

Ден след ден зимата преминаваше ту под ниско облачно небе, ту във ведри слънчеви дни, ту в снежни бури, докато една нощ над планината прелетяха жерави. И през един топъл, мартенски ден качиха се горе при учителката Павле Локвенец и Лозан Конев.

– Ето, учителке – рече старецът, – Лозан гаде парите за училището, десет наполеона. Ами да посетим училището с тия пари, та като дават децата изпит за Гергьовден, да бъде то чисто и накушено. Да беше отишла ти, учителке, за няколко дни в града, ще пратим с тебе и други люде, та да купиш там каквото е нужно за нашето училище.

Градът! Колко далеко бе останал градът в паметта на Дона – дори образът на родната ѝ майка бе избледнял. Чуваше тя за своите близки – живи са и здрави, но нито един път не пожела да ги види. Живи са и здрави – това стигаше. Тя беше тук, пуснала бе дълбок корен, тук беше гробът на Веко, гробът на рожбата ѝ – къде другаде можеше да отиде тя?

– Не, дего Павле, в града нема да отида. Но ще напиша на един лист хартия какво е нужно за училището. Ако книжарят в града нема всички нужни училищни потреби и украси, той ще ги поръча в Битоля или Солун. Не е нужно и не мога да отидам в града, дего Павле.

Така и стана. След около един месец време пристигнаха от града четири товара книги и всякакви вещи за училището. А долу селяните бяха изгасили вар в една голяма дупка. И тъкмо преди Великден, когато учителката разпусна децата за празника, надойдоха

горе млади люде – измиха училището, варосаха го и отвътре, и отвън, та заприлича на бял манастир. Тая пролет гурбетчиите от Рожден не бързаха да заминат – бояха се, че турците няма да ги пуснат, и се канеха чак след Великден да се помолят при каймакамина в града, – а имаше между тях изкусни майстори и зидари, та направиха училището за чудо и за приказ, виждаше се отдалеко като някаква бяла птица на скалата.

На втория ден на Великден неочаквано дойде у Дона мъжът на Добра. Спря се вън, пред вратата, позикашля се и попита несмело:

– Може ли да влезе, учителке, за малко?

Дона излезе на вратата учудена и още повече се учуди, като го видя смутен и дори уплашен.

– Повели, Конев.

Дона отстъпи от вратата и той влезе. Свали калпака си, огледа се да се сядне. Тя му подаде едно триногло столче и се гръпна насреща. Виждаше се, че не му беше лесно да започне разговор, но най-сетне каза:

– Процавай, учителке, може да сгреша нещо, ама аз с добра мисъл съм дошъл. – Той пое шумно въздух и продължи: – Време е да се връщам в България, та и позакъснемме ние тая година, но... Аз там, учителке, имам дюкян, добра работа, но трябва да я гледам, да не я изоставиш, че иначе не върви. Наистина имам съдружник, но като остане по-дълго сам, и ще те забрави...

Той разказа подробно за работата си в България, за своя съдружник, за живота си там. Върнал се, но намерил запустял дом. Донесъл цяла кесия със злато, а и дюкянът му в България струвал още толкова, ако рече да го продаде. Той не беше бърбав човек, но говори дълго и все не се решаваше да заговори направо, за най-главното, за което бе дошъл. Дона го гледеше някак отдалеко и отдалеко идваха до нея думите му. Той беше спретнат и чист в градското си облекло, обръснат тая сутрин, с грижливо вчесани коси. Не изглеждаше по-стар от тридесет години и личеше, че бе виждал и друг свят – старяеше се да се държи като благовъзпитан гражданин, доколкото бе могъл да се научи. Дона пропущаше

някои от приказките му, но той изеднаж каза:

– Ти ще решиш, учителке, сега. Цела зима мислих аз, но сега ще ти кажа и ще те попитам: съгласна ли си да се омъжиш за мене? Сами сме и двамата, аз на ръце ще те нося и ако искаш, ще заминем двамата за България, там ще живеим, ако искаш, в града да се заселим, ако искаш, и тука можем да останем, ти ще решиш. Най-хубаво ще бъде да заминем за България, ако си съгласна.

Той млъкна, загледан в Дона. Лицето ѝ се бе изкривило като от досадна болка. Тя го гледаше със също такъв израз и в очите си, но не бързаше да отговори. Тя не беше учудена от предложението на Конев, нито се гневеше, че той се бе осмелил да пренебрегне чувствата ѝ към Велко – не беше чудно и нередно, че един вдовец искаше да се ожени за една вдовица. Но той бе сбъркал с нея и тя трябваше да му каже. А неговото предложение с всичките му примамки предизвикваше в нея погнуса, която не можеше да прикрие. Тя каза:

– Нема да се омъжа повторно.

– Ама защо? – възрази Конев. – Млада си още защо да почерниш целия си живот, човек не бива...

– И после – продължи нетърпеливо Дона, – ти много бързаш, не е минала ни една година, откакто е умрял Велко.

– Ама, учителке – отвърна живо Конев, – аз реших да те попитам, понеже приближава време да замина пак за България, и ти само кажи, ще бъде, както ти решиш, аз мога да чакам още една и още две години, ако речеш. Само да те попитам, пък ти...

– Ти познаваше ли Велко? – прекъсна го рязко Дона.

– Познавах го.

– Щом си го познавал, ето какво ще ти кажа: не се е родил още мъж, който може да го замести за мене... Аз съм Велкова жена и Велкова жена ще си остана докрай... Да, да – сякаш се сепна изеднаж тя и вътрешен поглед в Конева: – Ти затова ли си дошъл? Е, хайде сега върви си със здраве.

Той стана с наведена глава и мачкаше смутен калпака си:

– Прощавай, учителке, и аз така си мислех, но рекох да попитам, с добра мисъл дойдох и от сърце... Хайде, сбогом и прощавай.

– Сбогом.

На вратата той се спря, сложи калпака на главата си и понечи да се обърне:

– Исках... за Добра исках да попитам... Не знам, да се срамувам ли за нея или да я жала, а жално ми е, иначе, за нея...

– Ти получи ли преди повече от две години, през зимата беше, едно писмо от нея? Викаше те и те молеше да си дойдеш, да не я оставяш.

– Да, получих такова писмо. Ама нели работа, не се оставя...

– Аз писах това писмо. Тя ме накара и каквото ми каза, това и написах. Ако ти тогава беше се върнал или беше дошъл да я вземеш при себе си – немаше да стане с нея това, което стана. Така мисля аз.

– Е, учителке... Може да е така. Загълбах много за пусти печалби, забравих и нея, и дом, и дете, и стара майка. А и тя, Добра – опита се да се оправдае Лозан Конев, – беше некак си особена ... тя...

– Слаба е без опора жената, Лозане. Мъжът е за ней опора и лице, и чест, и крило е за нея.

Той навее глава и излезе.

Няколко недели по-късно, на другия ден след като Дона приключи учебната година и разпусна децата, дойде при нея дядо Павле Локвенец. Говори старият човек дълго и все за самотията ѝ, спомена и за женитба, но не спомена никакво име – дошъл бе, види се, от грижа и от жал за младата учителка.

– Как ще живееш тъй, сама, щерко... – завърши той приказката си.

Изслуша Дона мълчаливо стареца докрай, помълча още минутка-две, сякаш от почит към белите му коси, и продума, загледана някъде далече:

– Дедо Павле, дедо Павле... Един беше Велко Скорнев...

Като се върнаха пазарджиите от пазара преди

Гергьовден, донесоха ѝ писмо от майка ѝ, написано на лист от ученическа тетрадка и с едър, разкритен детски почерк. Написало го е някое от братчетата или сестричетата ѝ. Канеше я майка ѝ, молеше я да се прибере най-сетне при своите, щом свърши сега учебната година. „Мъжа ти убиха – жалеше я майка ѝ, – сега, научихме се, и детето ти умряло, сама живееш, пък не си пуста, без никого на тоя свет. Ела си, щерко, стига в тая пустиня, там живота си почерни. Може и тука, в града, да се намери некое място да си учителка или в друго некое по-близко село ще помоля вуйко ти Лазар Глаушев да ни помогне...“

Нажали се, заплака Дона за майка си, за близките си – за пръв път се отвори в сърцето ѝ едно кътче за тъга не само по Велко. По-нататък в писмото майка ѝ се вайкаше за тях си там, продължаваше в бедния дом същият живот в непрестанни грижи и nevoли. Плака дълго Дона над това писмо, измокри го със сълзите си. На Гергьовден след като децата дадоха изпита си, дядо Павле Локвенец ѝ наброи пред всички старейшини и други селяни шест лири – втората половина от заплатата ѝ за тая година. Както бяха тия шест лири и още други две бе запазила, та всички тия осем лири изпрати на майка си с първите пазарджии за града. Друго нищо не можеше да стори Дона за своите близки. Каква полза ще имат те от нея, ако прибави към техните грижи и nevoли и своите скърби и болки? Прощавай, майко...

И друга една скръб изпита Дона. Или това беше нейната постоянна скръб, но тя отново я почувства по-остро, по-болезнено, когато след изпита нейните ученици се разпиляха, каменната площадка горе опустя, не се чуваше на другия ден там детски викот и тропот. Едва сега чувства Дона, че ѝ беше по-леко с децата, че болката ѝ бе започнала сякаш да се притъпява сред тях. Тя се ослушваше да чуе гласовете им, смеха им, песните им. И би могла може би да се приюти при тях, да се скрие от своята nevoля, техните гласове и песни да заглушат непрес-

таналите болли на сърцето ѝ. Но – не, не! Тя бе им дотегнала със своето невесело лице тая година...

Разцъфтяла се бе наоколо разкошна пролет и навред купеше нов, млад живот. Тук, високо в планината, пролетта идваше малко по-късно, ала винаги по-свежа, по-зелена, по-весела. Редиците планински върхове се надигаха в далечината като плиснали високо сини вълни, по насрецините стръмнини течеха потоци от ярки багри, белееха се край тях като снежни преспи отворените мраморни залежи, а гората бе легнала връз планината като къдрав зелен облак. Пролет – широк простор пред очите, пълен със светлина и птичи песни! В прозрачния въздух се премятаха пеперуди, бързо прелитаха по всички посоки шарени птички; по стръмните поляни подскачаха ягнета и козлета, по кривите пътеки шеткаха люде – ще се спре някой, ще дигне глава; засенил с ръка очите си, да погледне орела как разплъсква с мощните си крила небесния лазур и води птицата след себе си цяло стадо бели облаци.

От няколко нощи Дона не можеше да спи. Някаква уплаха, няква тревога бе изпълнила сърцето ѝ, боеше се тя за своите мъртви – дали ги помнеше още, дали ги обичаше още? Обичаше ги и ги помнеше. Ала в същото време тя чувстваше, че дълбоко в нейното измъчено сърце неусетно се бе породила нова, здрава сила, нова топлина. Все тъй дълбоки бяха всички рани на сърцето ѝ, но те не боляха вече така остро, времето бе наслоило върху тях тънки целебни корички. Все по-често се заглеждаше и се ослушваше тя около себе си. Всичко, през деня трептеше и сияеше в слънчев блясък, през тия бедри лунни нощи чезнеше в сребрист зрач, планината затихваше, заслушана в звънките песни на славеите, които заглушаваха дори еднотънния шум на реката долу, в долината. Тая хубост ту в слънчев сяй, ту в лунен зрач, буйният купеж на живота навред около нея, песните на славеите през топлите бедри нощи примамваха, притегляха тъжната млада жена далеч от нейните два гроба. Но тя няма-

ше да ги изостави, нямаше да ги забрави никога! В таква смущение живееше Дона през тия пролетни дни и нощи и никога преди не бе мислила толкова много за своята собствена смърт. Ала заедно с това растеше и новата сила в сърцето ѝ. Породила се отново, съживяла се отново в младото сърце, тя беше непобедима. И ето какво се случи тъкмо по това време:

Тая сутрин Дона едвам дочака да се раздени и веднага стана от твърдото си легло в малката стая. Най-напред, като всяка сутрин, отиде в обора с едно почерняло котленце, за да издои двете кози. После пусна двете ярета, които наскоро се бяха родили, и остави вратата на обора отворена – козите сами ще излязат с козлетата си на паша из околността. Като се връщаше към къщи, неочаквано се изсипаха иззад ъгъла цял рой мънички, писукащи, бързоноги пилеца и след тях – клоп-клоп! – ту на единия, ту на другия си крак квачката. Радостно потрепна сърцето на Дона. Това беше единствената кокошка, която ѝ бе останала, от някое време все се губеше и преди няколко дни току се показва с цяло облаче от жълти пухчета около нея, не по-големи от яйцата, от които бяха излезли. Сега те се втурнаха в нозете на Дона, върнаха се бързо пак при майка си и пак насам. Бяха гладни. Дона се спря за миг, после влезе вкъщи да остави котленцето. Изнесе оттам една пръстена паница с просо, сложи я пред вратата и пилетата се струпаха на купчинка, кълвейки лакомо едно през друго. Тя им се радваше – какви бяха мънички, живи и толкова гладни, а и в тая радост беше новата сила на сърцето ѝ.

– Учителке... – чу Дона познат момчешки глас и подигна глава. Към нея се приближаваше с разкривената си походка нейният ученик Апостол Сугарев.

– Добрутро, учителке!

– Добрутро, Апостоле.

Детето пристъпи още по-близо и продължи:

– Викам те у нас веднага да дойдеш... татко и... – то протегна врат и изшушука, макар да нямаше кой

да го чуе наоколо: – И комити има у нас, целата чета, рекоха да дойдеш.

– Добре, Апостоле. – Тя влезе вкъщи да се поприбере и пак се показа на вратата: – Да вървим... хайде, заедно ще вървим.

Сугаревата къща беше чак на отсрещния край на селото. През целия път детето приказваше за едно, за друго на учителката си и Дона се учудваше на неговата схватливост и ранна зрелост. Но нали познаваше тя Апостола от близо три години, вече три години беше той неин ученик? Такъв беше той, мъдър като старец. Те минаха през селото и колко пъти бе минавала Дона по тия стръмни улички, а сега сякаш за пръв път вървеше по тях. И людете, които я срещаха и я поздравяваха – всички ѝ бяха толкова познати, а сякаш за пръв път ги срещаше, такива милци, приветливи. Но людете, които я срещаха в моя ранен час, повече се учудваха на нея: отдавна не бяха я виждали с толкова разведрено лице.

Малкият мъдрец, за да не предизвикат те двамата никакви подозрения, казваше ту на една, ту на друга страна:

– Баба е болна... иска да види учителката...

Пък всички знаеха, че от снощи у тях беше Чендов с малката си чета.

Къщата на Сугаревци не бе пострадала много през въстанието и стопаните ѝ бързо я бяха поправили. Широка соба беше пълна с мъже, имаше може би петнадесет души; тук беше и цялата чета. Щом влезе Дона, всички станаха да я посрещнат – учителка беше тя и каква учителка, и беше жена на Велко Скорнев. Побързаха да ѝ дадат стол да седне.

– Учителке – започна Чендов, – ти пострада много, ама пострада много и целият народ. Такъв е нашият живот. Сега ние се събрахме тука, ето, новият селски ръководител и новият селски войвода е тука, народната работа пак ще си върви, нема да я спрем. – Той посегна, взе един малък вързоп, развърза го: – Ето, учителке, знамето на нашата околия, спасихме го, искаме да го запазим, че пак ще ни трябва един ден. Решихме, учи-

телке, ти да го пазиш, тебе ти го поверява народът.

Той ѝ подаде с две ръце червения копринен плат, както беше грижливо съгнат, подаде ѝ също и кърпата, в която бе завит. Дона взе знамето, погледна го вътрешно – такова скъпо, светото нещо, и продума:

– Ще го пазя.

Като го прибра тя наново в кърпата, войводата продължи:

– Имаме и друга молба към тебе, учителке. Почваме пак работа, ама ние сме слабо писмени люде, нема го веке Наумов. Като стане нужда, молиме те сички, ти да ни бъдеш като секретар и на селото, и на четата. Така решихме, имаме нужда от по-учен човек, пък сега ти ще кажеш дали си съгласна, или не си съгласна.

– Съгласна съм – отговори веднага Дона.

– Ех, учителке – обади се един от селяните, – за името на Велко и...

– Да, за името на Велко – повтори бързо след него Дона, – за Велко и за сички.

Апостол я придружи чак до мостчето на реката долу. Дона се изкачи горе, в къщата си, и скри знамето между камъните в една от стениите на своята къща; скри там и револвера, който някога ѝ бе дал Велко. После седна край прозорците в стаята с огнището и дълго плака. Окъпа със слъзи душата си. Тя чувстваше как отново я подхващаше и я понасяше широкият поток на живота. Дона тогава едва-що бе навършила двадесет години.

X

Рашид бей, мъжът на Лейла, наистина свали от бесилка Бориса Глаушев. Военният съд в Битоля тъкмеше да подведе Бориса под отговорност като бунтовник, заловен с оръжие в ръка: книгата бяха приготвени, а доказателства бяха залавянето му в окопа при Дебрица и патрондашът, с който бе препасан. А и сам Борис, като го извеждаха на разпит, не криеше своето възмущение от турските насилия и турска-

та власт в Македония. Рашид бей го свали от бесилка – не можеха съдиите да погледят лафа на могъщия бей.

Но Борис стоя още много месеци в битолския затвор. Към края на зимата заедно с мнозина други затворници го изпратиха в солунския затвор Йеди куле. Всички очакваха, че оттук ще ги изпратят на заточение по Мала Азия, по турска Африка. В солунския затвор Борис попадна в едно отделение с Милош Ванков, който също бе заловен в Дебрица и бе осъден на доживотен затвор – на сто и една година; него турците бяха го заловили в селото цяла неделя след загиждането на дебришката република. От него Борис научи за изгарянето на Дебрица, от него научи и за смъртта на Ружа. Но Милош Ванков беше много болен. Борис се настани до него.

Затворът беше препълнен със затворници – над две хиляди души. Имаше тук люде от всички народности, които обитаваха турската империя, но повечето, докъм хиляда и петстотин души, бяха от трите македонски вилаета и всички бяха затворени по политически причини. Помещението, в което бяха Борис Глаушев и Милош Ванков, беше също препълнено – човек до човек. И тук бяха повечето люде от разни краища на Македония, само на горния край на кауша, срещу вратата, се бе събрала една група криминални затворници – турци; те се чувстваха и тук като господари, та мина доста време и много сблъсквания ставаха и сбивания, докато бяха укротени тия надменни злодеи, които се опитваха да налагат на целия кауш своите прищевки. Такива сблъсквания ставаха и в двора на големия затвор сутрин и вечер, когато пускаха за малко вън всички затворници.

Борис Глаушев се грижеше като роден брат за болния си другар, но малко можеше да му помогне и нямаше с що да му помогне. Той му отделяше от затворническата си храна, забиваше го нощем с групавата му грешка, извеждаше го вън сутрин и вечер, когато излизаха всички затворници, и това беше най-голямата услуга, която можеше да му прави. Тежък беше възду-

хът в препълнения с люде кауш, задушен и вонящ, особена откакто започна да се затопля времето, а рано идваше в Содун и пролетта, и топлината ѝ.

Една сутрин Милош Ванков не можа да стане, за да излезат двамата вън. През нощта той повърна много кръв и сега отказа да излезе – нямаше сили да стане. Току-що бяха излезли всички от кауша, вратата стоеше отворена, полъхваше оттам свеж въздух, дочуваше се и шумната врява откъм двора, а очите на болния бяха все там – в отворената врата. Борис остана при него, те бяха сами в празния кауш. Болният само това пожела – да сложи глава на коляното на другаря си и Борис сам сложи главата му на присвитото си коляно. Ванков нямаше сили ни да говори вече, а само шепнеше и само очите му горяха в трескав огън. Когато го дочуеше Борис да шепне, привеждаше се към него, за да го чуе по-добре. И кой знае откъде му дойде тая мисъл – опита се Ванков като че ли да се пошегува, та дори и очите му засияха по-бесело. Зашушна той и Борис се приведе към него.

– Изхитрихме се ние с тебе – шепнеше болният, – изхитрихме се, казвам, минахме под бесилката и отминахме... – И току добави: – А ония с косите, селяните, помниш ли ги, всичките ги избиха... видех аз.

Върнаха се всички в кауша, тъмничарите затвориха вратата отвън, заключиха я. Мнозина от затворниците забелязаха, че Ванков беше много зле, и нали бяха повечето сънародници и братя по участ, по-запазваха тишина, питаха някои дали не могат да услужат с нещо, а един млад момък предложи прясна вода на болния, който лежеше неподвижно с глава на коляното на другаря си, със затворени очи. Дочу по едно време Борис, че Ванков пак шепне, говори нещо, и се приведе към него. Ванков пееше. С шепот. Едвам се позасилваше гласът му:

*Прости, народе мой нещастен,
последно пращам ти прости!
Частъ дойде, джелатинът чака,*

*над мен се веч възето вий...
Народ, прости моята слабост,*

аз тебе искрено любих...

Борис сложи ръка върху главата му, погали потното му чело.

Мина още някое време и стори се на Бориса, че Ванков някак особено утихна. Заспа ли? Ала един от затворниците наблизко, по-стар човек, току се приподигна и рече:

– Господине... той умре, учителят.

Тая сутрин Борис Глаушев се събуди много рано. Той впрочем не бе спал през цялата нощ и едва преди зори се унесе за малко. Предния ден един от тъмничарите бе го ударил с камшик и обидата гризеше сърцето му. Той се приподигна, опря гръб на влажната каменна стена. Всички други затворници спяха, както бяха притиснати гъсто един до друг, и тежък беше сънят им в задушния влажен въздух. Двете малки прозорчета насреща светлееха, ясно се виждаха дебелиите железни по тях. Бяха минали няколко дни, откакто бе изнесено отшук тялото на Ванков, но Борис и сега чувстваше на коляното си тежестта на главата му. И тая болка в сърцето от жестоката обидата, която бяха му нанесли предния ден... Не можеше да излезе Борис дори и с мислите си от тоя затвор, дори и мислите му сякаш бяха затворени между тия стени. Тук беше той, не можеше да излезе. Прозорчетата насреща светлееха все повече, но през тях никога не проникваше слънчева светлина, през целия ден беше все тъй оскъдна светлината в мрачния кауш.

Затворниците започнаха да се събуждат и скоро всички се надигнаха. Дойде време и за излизане вън, тъмничарите разтваряха вратите на каушите с шум и вик:

'Чик гишери бре, кератлар! – Излизайте вън бре, мръсници!

– Чук гишери бре, кератлар!¹

Едва-що бяха излезли от каушите, между затворниците се разтича някакво заптие и викаше с презракнал глас:

– Борис Азар Глауш? Ким гър, бре?¹ Борис Азар Глауш!

Борис му се обади и заптието го поведе към изхода на затвора. В някаква канцелария там го посрещна жандармерийски офицер, попита го за името му, за родния му град, попита го дали няма някакви вещи в кауша. Не, Борис нямаше нищо – всичко беше на гърба му, той нямаше дори фес на главата си. Тогава офицерът му каза:

– Ти си свободен. – И кимна на заптието: – Изведи го вън, свободен е.

Борис мина през седем врати, следван от заптието. Като излезе от седмата, входната врата на затвора, пред него се отвори необятен простор. Борис се отдалечи бързо от каменните стени на високите крепостни кули и се спря задъхан. Наголу, под нозете му, се простираше многолюдният град, чак до морския бряг в далечината, а още по-нататък блестеше морето сребристосиньо, широко, безкрайно. Целият тоя простор, и небето горе, сияеше в слънчев блясък, до ушите на Бориса долиташе като глух, далечен тътнеж шумът на града, тайнственият му говор. Борис се полюшва, не можеше да се гържи на нозете си и побърза да седне на един камък, въздъхна:

– Ето освобождението... свободата... Тоя блясък и простор...

Още щом навлезе в големия град, Борис Глаушев намери и свои сънародници между толкова евреи, турци, гърци, които пълнеха улиците. Познаха го първи добрите люде и му заговориха на свой език:

– Затворник си ти?...

Поприбра се Борис с тяхна помощ, поизчисти се и те му извадиха билет за железницата до Битоля.

¹ Ким гър, бре? – Кой е, бре?

Когато файтонът изгрънка със звънчетата си и спря пред портата на бащиния му дом, показаха се от къщи баща му и майка му – премалели от възраст и толкова стари вече, та не можеха да изтичат, да полетят към него. Презърна го старият баща и се разрида, а майка му не знаеше как по-добре да го посрещне и току му поднесе детето, малкия му син. Взе го Борис в ръцете си, а то пораснало вече, дигнало русокоса главица, и бяха го научили двамата стари люде да повтаря:

– Та-та-та-та...

Борис веднага забеляза: детето го гледаше с очите на Ружа. То сложи малката си длан на лицето му. От малкото му тяло полъхваше чудно хубаво, свое благоухание. Борис почувства как проникна до сърцето му топлината на детската ръка и тоя чуден гъх на детското телце. Пробуждаше се в сърцето му ново, непознато досега чувство. Но с това започна вече разказът за Милостивия и четворицата му синове.

**ДУМИ ЗА
ДИМИТЪР
ТАЛЕВ**

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА

Димитър Талев е роден на 1. IX. 1898 г. в Прилеп. Баща му Тале П. Палисламов е майстор железар и ковач, в дома му владее дух на патриархална сърдечност и възрожденски патриотизъм. Началото на жизнения път на бъдещия писател е озарено от пожарите на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г., което определя основната тема на неговото дело – историческата съдба и революционните борби на Македония. Баща му умира преди Талев да е навършил 10 години, а Балканската, Междусъюзническата и I световна война го обричат на безсистемно образование и упорито самообучение. Учи с прекъсвания в Прилеп, Солун, Витоля, Скопие и Стара Загора. Следва по един семестър в Загреб и Виена (1920–1921). Забръща се с убеждението, че „трябва да напише нещо големо за Македония“. Забърща славянска филология в Софийския университет „Кл. Охридски“ (1925). Негови преподаватели са Ив. Д. Шишманов, Й. Иванов, Б. Пенев, М. Арнаудов, А. Милетич и Ст. Младенов. Коректор (1927), член на редакционната колегия (1929), главен редактор (1930–1931) и директор (1933–1934) на в. „Македония“, който се оформя постепенно като орган на дясното крило на македонското движение. Сътрудник (1935) и редактор в културния отдел (1938–1944) на в. „Зора“. През 1944 г. е изключен от СВП, арестуван и задържан в Софийския централен затвор, през 1945 г. е изпратен в трудов лагер в Бобовдол, а през 1947 г. е възворен на работа в мина „Перник“. Семейството му е изселено (през 1948–1952) от София в Луковит, където той доработва романа „Железният светилник“, създава „Преспанските камбани“ и „Илинден“.

Димитър Талев печата за пръв път като ученик в Скопската гимназия – през 1917 г., разказа „В очакване“ във в. „Родина“. През първата половина на 20-те години публикува социални разкази и импресии във вестниците „Работнически вестник“, „Работническо единство“, „Лъч“ и в сп. „Нов път“. През 20-30-те г. се ориентира към македонските периодични издания – вестниците „Македонска трибуна“, „Свобода или смърт“, „Вардар“, сп. „Родина“ и др. Първото му голямо начинание – трилогията „Усилни години“ („В грезгавината на утрото“, „Погем“, „Илинген“) е смел опит да създаде епическо романо-повестуване за прелюдията, кулминацията и поражението на Илингенско-Преображенското въстание. В „Усилни години“ се съдържат моменти, подсказващи появата на бъдещия писател сърцевед, народопсихолог и историописец: съзрява концепцията му за човешкия образ като средоточие на историческия живот на нацията. „Усилни години“ е подготвителен етап за бъдещия четиритомен илингенски романо-летопис. В същото интензивно изживяно десетилетие (50-те г.) Талев създава и припомния роман „Самуил“ – летопис за края на Първата българска държава, връща се към македонската си трилогия и я довежда до логическото ѝ продължение – романа „Гласовете ви чувам“, достоен завършек на патриотичното и хуманното му дело.

Умира на 20.X.1966 година в София.

НОВА НАРОДНА ЕПОПЕЯ. ДИМИТЪР ТАЛЕВ

Според редица изказвания на Талев¹ той е замислял серия от романи, почти балзаковски по размери, която обхваща историята на няколко поколения македонски българи от времето на народното пробуждане през първата половина на миналия век до девети септември, т. е. повече от сто години. От този грандиозен замисъл той осъществи една съществена част – от началото на националното пробуждане до първото десетилетие на нашия век. „Железният светилник“ е първият роман от осъществената тетрало-гия. След него, през 1953 г., излиза третият, а не вторият роман от поредицата – „Илинген“, – навярно във връзка с честването на 50-годишнината от Илингенското въстание. През следващата 1954 г. излиза вторият роман – „Преспанските камбани“, а през 1966 г. четвъртият – „Гласовете ви чувам“. Ранната смърт на Д. Талев скоро след излизането на четвъртия том остави този замисъл осъществен докъм средата. Но крупното дело на Талев в националната литература може да се смята завършено. Още първите два романа, „Железният светилник“ и „Преспанските камбани“ – най-съвършените и завършени негови творби, – откروиха с такава сила неговото присъствие в нашата литература, наложиха с такава художествена убедителност неговата проблематика и герои, че бяха достатъчни да му завоюват най-високо място в съвременната българска литература и култура. Освен това в излезлите четири романа се очертаха главните контури на целия замисъл.

¹ Вж. анкетата на Г. Найденова. В творческата лаборатория на Д. Талев. – Литературна мисъл, 1957, кн. 1.

Ние вече знаем немалко, но все пак недостатъчно подробности около творческата история на тетралогията на Талев. Още на времето в разговори с Ганка Найденова сам Д. Талев разкри много от историята на своите сюжети и герои, от своите спомени и литературни предпочитания, от свойствения му маниер на работа. Публикуваните по-късно спомени на съвременниците на Талев допълниха много картината на неговата духовна и жизнена еволюция, а бележките на неговия връстник и съгражданин Коста Църнушанов твърде подробно възсъздадоха неговата семейна среда, детски преживявания и другари в Прилеп, най-ранните му впечатления; както жизнените и литературни източници на неговото възхищение, така и някои от прототиповете на основните герои.²

Сега е очевидно, че към творческата история на романовата поредица на Талев трябва да се отнесат романите от трилогията му под заглавие „Усилни години“, печатани в края на двадесетте години. Почвата за съпоставки и наблюдения тук е благоприятна, защото още в първата трилогия Талев в най-общ план е нахвърлил основната проблематика; еднаква е най-общо темата, композицията, много от епизодите си приличат, а някои от героите са просто първа скица за по-сетнешния живописен портрет. Първата трилогия на Талев, сравнена сега с втората, с новата поредица романи, се отнася, както ученическото упражнение към зрялата и завършена работа на майстора. Пита се какво е станало с Талев за малко повече от двадесет години? На какво се дължи неговото толкова внушително, но наистина „второ раждане“? Струва ми се наивно обяснението, което свежда всичко до усвояването на „художественото майсторство“. Склонен съм да приема, че в неумолимия ход на събитията, които оставят драма-

² Вж. Д. Талев, Св. Минков и Д. Димов в спомените на съвременниците си, С., 1974.

тични и неласкави белези, Талев по-внимателно се е вслушал в крачките на историческото движение, по-добре е разбрал участието на своя край и собствената си участ, грешки и заблуждения. Неговите равностойници са изпълнени със страст и фанатична привързаност, но чертата е теглена безпощадно и ясно. Когато сравняваме първата трилогия с новите романи, ние виждаме как бавно и мъчително душата на един националист и шовинист в огъня на борби и страдания се превръща в душа на национален поет и летописец; как фанатичният партизанин на една теза става неин мъдър поет; как от агитатора израства много преживелият и видял художник; как от полунтелигентското благодетелстване над народа се ражда съзнанието за съдбовна връзка и принадлежност към него, към своя род.

И най-беглото сравнение ще свидетелства за всичко това. Двама близки по замисъл и сюжет романа „Погем“ (1929) и „Преспанските камбани“ (1954) започват с еднакви епизоди. В първия роман сме на градски панаир. На него се подвизава прочут и непобедим борец-турчин. Но този път сред българите се намира един усмихнат и глуповат Голиат, който надвива османлията. Алегорията е прозрачна, груба, в търсенето на символа за пробуждащата се народна сила едва ли може да се намери нещо по-безвкусно от мазните пехливан. Към същото след четвърт век Талев се връща мъдро и развълнувано. Сега сме не на безличен панаир, а на празника на братята Кирил и Методий с цялото съхранено и досега трепетно преживяване и оживление на този празник, с тържествения звън на камбаните и знаменитата, надвикваща ги реч на Райчо Вардарски. Тъкмо тези коренни разлики ни дават право да разгледаме първата трилогия на Талев, както и много други негови произведения, като предистория на неговата художествена мисъл, като ученически скици за платната на майстора. Трябва да се добави, че тъкмо „Железният светилник“ и „Преспанските

камбани“ предизвикаха интерес към много от ранните и другите творби на Димитър Талев.

Идеята е герой за Достоевски също така, както герой за Балзак са парите, както е времето за Марсел Пруст. За Димитър Талев може да се каже, че неговият главен герой и тема се сливат, те са едно – Македония. Всички съществени особености на четирите романа на Талев произлизат и са тясно свързани с това и без внимателното вникване в тази особеност ние няма да разберем не само най-общото им място и значение в националната ни литература, но и стилистиката им, композицията, типичните им черти, образната система, свойствата на езика.

Талев разказва, че когато е бил студент във Виена, неговият приятел Мануш Стефанов му казал: „Ти трябва да напишеш нещо за Македония.“ Това става за него съдба, всичко, каквото той пише, е за Македония, част от нещо по-голямо, подготовка за народна епопея за Македония. Целият негов свят е удивително центриран, върти се около една и съща ос. Трудно е да се назове съвременен писател, който с такава преданост да е износил своята тема, по толкова криви и прави пътища да е подхождал към нея, с такива кървави заблуди да е плащал своята фантастична вяра, с толкова пределно съсредоточаване на творчески сили и духовни интереси да ѝ е служил. Важно е да се разкрие самият характер на темата, за да се разберат особеностите на романите на Талев.

Става дума, че това е тема за народна, национална одисея. По неповторимия класически начин тя събира в едно личното и свръхличното, автобиографичните мотиви класически просто и ясно съпадат с болките и възжеленията на един обособен край, на компактна маса от население. Тук гласът на писателя, на индивидуалността възрожденски директно се превръща в глас народен, става рупор на национални възжеления. По тази линия Талев естествено и просто се сродява с нашите възрожден-

ски писатели, с Неофит Бозвели, Петко Славейков, Христо Ботев, Иван Вазов, Григор Пърличев, за които със същото основание може да се каже, че единственото, за което пишат, е България и българите, че чрез тях звучи гласът на един събуждащ се и търсещ своето място сред другите народ, борещ се за духовно и национално освобождение, за признание.

Особената съдба на Македония моделира този тип на „закъснял“ (закъснял по отношение на другите, но не и от повелите на историята) възрожденец, пренесъл до наши дни възторзите и страданията на един костелив ренесанс. Македония се почувства освободена заедно с останалите български земи още със Санстефанския договор през март 1878 г., но само за няколко месеца. Можем да си представим преживяванията на възрожденците от този край, които активно са участвали в национално-църковната борба, които спечелват с грамадно мнозинство изборите за принадлежност към новоучредената Българска екзархия, а сега виждат оттеглянето на освободителните руски войски и настаняването отново на турците тук, сякаш нищо не е било. Драмата е потресна, ние откриваме кървави сълзи във всички автентични документи от онова време.

Оттук насетне започва обособяването на съдбата на този край, което има най-малко две последици. Едната от тях е, че поради стеклите се трагични обстоятелства след Берлинския договор македонските българи от това време трябва да продължат борбата за национално освобождение. Така в този край се запазва почти непокътнат възрожденският дух, възрожденското съзнание, възрожденските традиции, манталитет, нрави, език, морал. За дълго след Освобождението и Съединението в Македония се съхранява моделът на възрожденска България, чак до Първата световна война. Нещо повече – македонските българи, които поради една или друга причина се прехвърлят в България, работят в нея – било обикновена за онова време работа, било за каузата на Ма-

кедония, – поддържат в много отношения възрожденския дух в страната, внасят възрожденски патос, да не споменаваме за комитаджилъка и хъшовщината. Аз се съмнявам например, че ние щяхме да имаме такъв внушителен и изтънчен исторически епос като „Строителите на съвременна България“ (Димитър Благоев подчертава тъкмо тази страна: „Епопея (к. м. – Т. Ж.) на буржоазния национализъм“ – на рече той „Строителите“³), ако Симеон Радев не беше от Ресен. Силно разслоената и разсложваща се в социално отношение България в политическо се раздиря от кървави разпри след Освобождението и единственият обединителен елемент в националния живот остава „македонският въпрос“, а чрез него се съхранява и нещо от възрожденския дух и стремежи. Поетите, както винаги, особено остро усещат това и македонските „Хайдушки копнения“ на Яворов, неговият комитаджилък са тъкмо опит да се намери ботевски идеал и ботевска смърт.

Втората последица от големите трудности, създадени от политическите сили на времето по пътя към освобождението на Македония и националното ни обединение, е постепенното зараждане на идеята за обособеността на този край, за негови собствени пътища към освобождението – казано в психологически план, това е мъката и болката от обособяването в рога, мъките на отпадането, на отегдинението. Всичко това получи най-ярък израз в идеята за автономия. Идеолозите на автономизма възприемаха тази мисъл само като път за обединение, по необходимост обиколен. Пред тях беше примерът на Източна Румелия, която в определен момент можа да се съедини с Княжеството. С други думи, автономистката идея беше лансирана като политическа необходимост, тя беше дело на хладен трезв разум, чужда и страшна за сърцето. Тази идея болезнено занимава Димитър Талев и той ви-

³ Д. Благоев, Събрани съчинения, т. XIV, С., 1961, с. 217.

наги взема драматичен и патетичен тон, когато се докосне до нея. „Тя – казва в „Гласовете ви чувам“ за Македония Борис Глаушев, – няма да бъде на никого, ще бъде на всички, които са се родили на нея. Ние се отказваме от нея, за да стане обща. Такава е любовта на тия, които я обичат най-много.“ (Това прилича вече на блануване, тук политическата трезвеност преминава в любовна саможертва, разумът и сърцето се борят, недоумяващи едновременно пред сляпата необходимост.) Но така или иначе процесът на обособяването, преминал през кървави междуособици вътре в движението, продължава, раните от разкъсването на живи меса гангрениясват. И колкото невероятно и страшно да е това за бедното и невинно възрожденско съзнание, тъкмо освобождението на Македония от турско робство доведе както до нейното собствено разпокъсване, така и до окончателно кристализиране на мисълта за нейната обособеност. Чудесата на историята направиха така: за около тридесет години се загубиха надеждите на Възраждането. За най-голям грях на Фердинанд и българските буржоазни политически партии след Освобождението трябва да се смята проиграването на единствения обединителен елемент в националния живот, недалновидната политика, която доведе до катастрофална загуба след играта с „общонародния въпрос“.

Тези две последици от историческата съдба на македонския край имаха решаваща роля за делото и творчеството на Д. Талев. Когато преди няколко години в Цариград слушах секретаря на Българската екзархия Тома Николов (който удивително приличаше и физически на Талев), когато се любувах на старинния му език и на фанатичния му патриотизъм, аз реших, че се намирам пред някакво чудо. Както в малкото българско общество в Цариград се е консервирал някогашният възрожденски наш език, обичаи, предания, традиции, така и поради особената историческа съдба на неговия край у Талев е консер-

виран, съхранен, запазен българският възрожденски дух. За него Македония не е абстрактна общност, която напомня далечно и изтъняло родство. За него Македония е също така „майка мила“, както за Христо Ботев България, както за Петко Славейков тя е „негово дете“. Тя съществува в живота и в съзнанието му като нещо осезаемо, живо, кръвно, като топло лоно, в което се събират в едно майка, бащина стряха, Прилеп и всичко това като жива част от по-голямата българска общност. Прокучен оттам, Талев запазва единния, неразчленен и неразкъсан свой свят, неговата болка и страдания се трансформират в болка и страдания по откъсването на този свят от цялата общност. За разлика от своите предшественици и съвременници в българската литература – П. П. Славейков, Яворов, Страшимиров, Смирненски, Каралийчев, Стаматов – той не преживява трагедията на отчуждението от първичните, осезаеми и чувствено близки неща в живота, като род, родно място, област. Напротив, след първите му младежки социални разкази от „Нов път“ и други издания (които между впрочем пак са свързани главно със съдбата на бежанците от Македония) той остава настрана от съвременните социални и класови движения, по-точно той познава тези най-важни конфликти на своята съвременност пак във възрожденската им форма и смисъл, за него разделителната черта между хората минава през отношението им към националния въпрос на Македония, към нейната освободителна борба. Всякакви други деления са несъществени или второстепенни за него.

Всички идейни и художествени особености на епопеята на Талев произтичат от неговата особена жизнена и творческа съдба като български писател. Нека започнем от това как е построена тетралогията. В композицията на разните части господства възрожденският принцип за приемствеността между поколенията. Това отличава Талев от всичките

му съвременни писатели и мислители, които, щом се докоснат до този въпрос в своето време, наблягат предимно върху конфликта между поколенията, на раздора „бащи-деца“ в нашата история, както и в съвременността. В първия роман на Талев витае главно патриархалният дух, патриархалните нрави и порядки, макар че през всички пори на тази патриархалност вече пробиват възрожденските стремежи на събудената народност. Това е мрачното, но топло и улегнало царство на баба Султана и на зачинателя на рода Стоян Глаушев. Здравата и силна семка, посята в началото, трябва да даде пълноценно поколение, годно да изпълни историческата си мисия, а в рамките на романа да въплъти историята и съдбата на своя край. Суровата и строга Султана Глаушева, същата Султана, която уби детето си, за да не се нарушава редът в нейната общност, неслучайно със съчувствие и трепет гледа на излизането на сина си на обществената арена, на близането му в борбата, която има за цел в същност да обърне целия ред, в който е израснала майката. В случая за Султана е важно, че дъщеря ѝ по каприза на природата си нарушава нормата, закона, а синът тръгва по един общ път за рода. Майката интуитивно усеща колко страшен е този път, но той е и славен. Тъкмо тук Талев открива естествената приемственост между двете поколения.

Вторият роман от поредицата е за развълнуването, разбунено море на националноосвободителната борба, за нейния апогей преди Освобождението. Тук царува вече трезвият, разсъдителен, деен и жертвоготовен син на Стоян Глаушев и Султана – Лазар, съпътстван от сияйната си жена Ния. Мъчителните преживявания на Лазар и Ния във връзка с късното раждане на техния син, нещо, което заема едни от най-добрите страници на романа, има двузначен смисъл – освен лична, дълбока семейна грама то е и неизказана мъка във връзка с продължаването на делото, с поемането на борбата.

Третият роман е почти поделен между бащата и сина – тук Лазар преживява най-тежките си разочарования, свързани с откъсването на Македония, а синът получава бойното си кръщение в Илинденското въстание. Той просто и естествено приема всичко най-хубаво от идеите, мислите, средствата, идеалните представи на стареещия си баща. И тука, когато на карта е поставено не нещо частно и заменимо, а самият живот на единствения син, няма и намек за конфликт между баща и син, майка и дете. Много от лъчезарните възрожденски светлини в романа идват тъкмо от чувството на Лазар и Ния за някаква съдбовна обреченост, от душевната им щедрост да дават за курбана на затегналата се народна революция главата на сина си, както и от старовремската безрезервна привързаност на сина към бащинията, към заветите на семейството.

Четвъртият роман е вече роман за Милостивия, за Борис Глаушев, сина, който трябва да продължи бащиното дело в условията на страшни и прояждащи вътрешни раздори, на кървави междуособици. Старелите Лазар и Ния само мислено съпътстват сина си, живеят чрез него в тревогите на младостта си, сгушени един до друг, със свити сърца чакат новини за Борис. И в едни от най-хубавите страници на „Гласовете ви чувам“ Талев пак ни връща заедно със сина в родния дом, при топлото домашно огнище, с препълнено от традиционна синовна обич сърце. В другите, още по-хубави страници, Талев с библийска сила е предал преживяването на бащата, когато чува за смъртта на сина си в едно сражение (за щастие слухът е бил неверен, но той не е могъл да се съмнява): „Дадох ти аз най-голяма жертва и ти я прие...“ Така старецът като бедния Йов се моли на Македония като на свой бог.

В съвсем тесен смисъл на думата може да се каже, че тетралогията на Талев е семеен роман, романът на Глаушеви, на три поколения Глаушеви. Но това няма да е вярно дори в условен смисъл, за-

щото ние знаем с колко напрежение и кървави грами е наситена тази епопея, а в един семеен роман това идва обикновено от конфликтите или размиванията на поколенията. Тетралогията би трябвало да бъде една идиллия, защото в нея единствено то, което не враждува помежду си, са поколенията в семейството на Глаушеви, чиято история е гръбнакът на поредицата; те живеят в хармония, естествено поемат едно от друго историческите задачи, неразтрогваемо единни са в разбирането на смисъла на живота и предназначението си в него, обладават ги едни и същи страсти и възторзи. Всичко това е определено от особеностите на македонската история в ново време и от възрожденските представи и възжеления на Д. Талев.

Струва ми се, че е невъзможно да се посочи друг пример в историята не само на нашата, но и на европейската литература, където в поредица романи, осъществени с такъв мащаб и художествена сила, три поколения герои живеят в такова общество, лично, морално еднородни и еднородни. И всичко това осъществено – парадоксално, но факт – у нас, където по думите на Иван Хаджийски бащата върти чекръка, а синът чете Шопенхауер, където в салона отдалечено сягат мъже и жени, а на сцената играят Метерлинк, където синът на един от родоначалниците на възраждането ни е вече „ницшеанец“ и т. н. и т. н. Художественият опит на Димитър Талев и неговите духовни преживявания, свързани с постройката на цяла серия романи върху основата на приемствеността на поколенията, има за нас, за нашата литература и култура голям и непреходен смисъл.

Всичко това се е отразило по неповторим начин върху цялата образна система на романа, върху ренесансовия ореол на неговите герои, върху преживяванията и конфликтите им, върху цялата нравствена система за преценка на техните мисли и постъпки. Султана Глаушева е изваяна от къс чер мра-

мор, внушителна и страшна като жесток пазител на скрижалите на племето. Има някаква неизречена до края боязън у Талев, че без хора като Султана ще се разпадне родът, че без този могъщ първоначален тласък в страшния и враждебен свят ще се прекъсне родовата нишка. У никого не успя той да влезе толкова надълбоко, толкова навътре в душата, забравяйки всичко, каквото е видял и научил в живота, всичките си критерии за съвременни преценки, за да може с вътрешно сродство и симпатии да предаде този внушителен символ на българската патриархалност и средновековие. Трябва наистина да живееш с възрожденски дух, чувства, мисли, за да можеш да създадеш истински конфликт между Султана и Ния по повод железния светилник и газената лампа, да тръпнеш пред нововъведенията, които погубват твоя свят, да пресъздадеш резките реплики на Султана по повод всяка промяна в бит и обичаи.

„Никого повече от мене няма да боли“ – ето гордото и съкрушително оправдание на Султана за убийството на дъщеря ѝ, заплашила семейната и родова чест. Тя става неин палач и това е пак тясно свързано с проблема за приемствеността между поколенията. За нея избраникът на дъщеря ѝ Рафе Клинче няма да свърти гнезда, той е чуждият, ябанджията, безродният. Тя предпочита да убие дъщеря си Катерина, отколкото да позволи тази абсолютно безизходна и нередна от нейна гледна точка връзка. Детето от греховната връзка трябва да бъде убито, задушено в утробата на майка си, защото и без това ще е копеле, чуждо на реда и наследството на племето. Как се ненавиждат те, Султана и Рафе! За Талев те са два полюса в българския характер, той ги лови в брънката на едно вечно противоречие, без разрешение, взаимоизключващи се и непримирими. Единият – плод на вековна моделировка на историята, от незапомнени времена до ново време, другият – пограничн филз, ренесансов артист и художник, гъдулар, който майка не храни и

деца не гледа. Единият – с корени в цялото племе, другият – разбейпрах, без дом и стряха, скитник под звездите. В съзнанието и интуицията на Султана Рафе Клинче носи всички модерни опасности, самата безпочвеност, руши онзи ред, за който тя е готова да сложи и главите на децата си. Убийството на Катерина е за нея не само изкупление за греха, но и прекъсване на онази безперспективна линия, която е равностойна на ненаследяването на рода, която подкопава устоите, на които той се е крепил и крепи. За нейния силен инстинкт Катерина е загубена толкова чрез връзката си с Рафе, колкото и със смъртта си. „Умри, но остана!“ – това е железният закон, нормата, от която пазителката на скрижалите няма да отстъпи.

Само затвърдялото в своето „староверство“ съзнание на Талев можеше да изведе и след престъплението образа на Султана така внушително, респектиращо, психологически обяснен и оправдан, ако не и оневинен. Сякаш е образ от древна трагедия. Рафе е изведен от тетралогията още в първата част, някак тихомълком и загадъчно, със своята драма, но без съчувствие. Извън конфликта си със Султана и родовия морал, с патриархалните отношения, извън гръзкото нарушаване на приетия ред сам по себе си артистът, ренесансовият художник не интересува Талев. Щом е низвергнат, отхвърлен от общността, от семейните отношения в Преспа, щом е само косвено, естетически причастен към борбите и стремежите на племето, той загубва творческия интерес на писателя. А и Талев не би знаел какво да прави с него, с еманципиралата се от семейната и родова история личност. Щом не може да го следи и гледа през очите на Султана или с оглед възрожденския подем на своя край, той умира за него. Крамолната му история с Катерина във възраждаща се Преспа е завършила. И тя, и той трябва да слязат от сцената.

Още при появата на „Усилни години“ в нашата критика беше отбелязано влиянието на Вазов вър-

ху Талев, правеха се и „успоредици“ между неговия роман и „Под игото“⁴. Но тук влиянието е още нетворческо, ученическо подражание на близки образци, заемки на външни похвати и език. В същност маниерът в първите романи на Талев повече напомня за Друмев и Блъсков, за „Нещастна фамилия“ и „Злочестта Кръстинка“ – с опустошителното натрупване на страхотии и големи думи, но без трогателния наивитет на ранната възрожденска проза. Едва в тетралогията и особено в „Железният светилник“ и „Преспанските камбани“ се чувства вече истинската творческа близост на Талев до най-високите традиции на възрожденския реализъм. Това е особено очебийно в талевската обрисовка на героите, в неговия подход към характеристиките. Под неговото перо те бавно, но сигурно се превръщат в светци, мъченици или грешници и демони на делото. При това разграничителната линия винаги преминава през тяхното отношение към освободителната борба на Македония, през тяхното отношение към род и родина. Талев черпи моралните основания за оценката на своите герои винаги главно от принадлежността им към единия или другия лагер в борбата за духовно и национално освобождение на Македония, от отношението им към народностните идеали и стремежи. При това светлите или тъмни краски постепенно се съгъстват, насищат и в края на краищата безпощадно се изяснява кой колко и какво е струвал с оглед на голямата цел.

В рисунъка на Талев има много мекота и милост, светли ренесансови сияния. Нему му импонира аскетизмът, жертвостовността на героите, под перото му те сигурно придобиват леко иконообразен, свят вид. Това е реализъм от български възрожденски тип, с вазовска приповдигнатост и славейковски патриотичен, просветителски патос. Три от цен-

⁴ Вж. П. Динев, Литературен глас, бр. 119 от 1931 г.; Г. Константинов, Златотрог, 1931, кн. 5–6, с. 234–235.

тралните образи на тетралогията – Лазар, Ния, Борис – са изплетени само от светлина, без тъмни петна и сенки, без психологическо вникване и ровене, това са герои-светци на Българския ренесанс в Македония. В обрисовката им има много непосредна романтическа идеализация, просветителски възторг и покоряваща свежест. Както Талев не пестил светлите багри за своите и народните герои и любимци, така той е лют и рязък при обрисовката на злодеите, враговете на народното дело. Той познава много оттенъци, но само на бялото и черното, неговото бяло е винаги най-бяло, както и черното при него е катранено. Изглежда, възрожденската идеализация е дотолкова свойствена, докрай култивирана у Талев, че без този подход всичко в неговия свят посивява. Без вътрешното възрожденско озарение героите от големия му исторически роман „Самуил“ и особено от „Хиландарският монах“ не добавиха нищо към творческия актив на автора.

Най-голяма творческа мощ Талев показва в пресъздаването на народната епопея на възраждаща се Македония, когато има народно единство и идеал извън всякакво съмнение. Трябва да се каже, че тази мощ постепенно отслабва, и то тъкмо в процеса на доближаването на Талев до по-новите аспекти на македонското движение, до вътрешните му раздори и съмнения относно правилността на един или друг от избраните пътища. Излизането от възрожденската атмосфера на Македония разкри някои организми недостатъци за съвременността на неговия възрожденски реализъм, някои пристрастия към лица и събития. Още на времето критиката направи верни уговорки, като сравняваше „Железният светилник“ и „Преспанските камбани“ с „Илинден“⁵. В известна степен това важи и за „Гласовете ви чувам“, макар в този роман на Талев да се срещаме с великолепно страници на познатия и обичан автор,

⁵ Ст. Каролев, Замисъл и образ, С., 1959.

който малко преди смъртта си го онаслови с думи, които подсеят за отвъдното. Ще напомня за преживяванията на Милостивия, когато вижда, че Македония все повече и повече става нещо като незаграбена плячка за много сили, а всички я гледат с лакомни очи и нехайт за нейната собствена исторически оправдана кауза; за някои сцени като от древни трагедии – събитията в с. Дупки и живото гране на местния български водител Алексо пред съселяните му; за страстните и парливи страници, в които се говори за скъсването на нишките, които свързват нацията, за кървавите вътрешни раздори и македонската нечаевщина, за раждането на македонския тероризъм след поражението на Илинден, за липсата вече на обща вяра. „Какъв беше тоя бяс – се пита Борис – Талев, – който изправяше един срещу друг люде, които се бяха обрекли на едно и също дело, които се бяха свързали с една и съща клетва?“ Може би смъртта попречи на Талев да отговори хужоествено убедително на този въпрос в продължението на серията. Но в този роман, в самата негова образна система и психологически наивно мотивирани действия вече се чувства недостатъчността на възрожденския реализъм, за да се отговори на по-новите трагични въпроси.

Странностите и жестокостите на македонската одисея в съвременния свят родиха това ново чудо на българската литература и в началото на петдесетте години ни загадиха една от най-трудните загадки на нашия литературен развой. Във всеки случай до това време се беше съхранила в почти ненакърнен вид една вазовска влюбеност към нашия едва пробуждащ се и буйстващ народ, едно вазовско опиянение от неговия мощен гъх. И още нещо – едни досущ вазовски литературни предпочитания, склонности, усещане за целостта на народната душа, които са помогнали да се съхрани това упойващо старо вино от едно друго време. В началото на втората половина на нашия век българската

литература имаше вече три романа, които по неповторим и силен начин пресъздадоха най-болните страни на българската история. Скоро след това трябваше да разберем, че не само Талев е направил крачка към нас и нашата съвременност, не само той е взел от новата българска история всичките уроци, отнасящи се до неговата любовна и изстрадана до последен предел тема. Не че и ние сме направили крачка към него, неговите страдания и възторзи, сякаш той е бил пратен да ни напомни за съкровени и мъчителни истини, да коригира празния космополитизъм, да ни върне към живата национална проблематика.

ТОНЧО ЖЕЧЕВ

ПРЕСПАНСКИЯТ ЛЕТОПИСЕЦ

846

ДИМИТЪР ТАЛЕВ

„Дали ще ми стигне времето?“ – питаше се той, когато мислеше върху следващите творби – след „Гласовете ви чувам“ – от поредицата романи за Македония. Времето не му стигна, за да завърши своята прославена поредица, но му бе достатъчно, за да обезсмърти завинаги името си – докато живеят българи под слънцето.

Въпреки това ние му вярваме, когато казваше за излезлите си творби: „Много повече остана в мене, в моето сърце. Като жива рана в сърцето ми.“ С такава рана си отиват от света всички големи художници, защото човешкият живот е винаги кратък за творческия дух. И защото големите художници дълбоко чувстват безкрайността на стъпалата към съвършенството, безкрайните степени на сполука в осъществяването на замисъла.

Димитър Талев беше от онези по-висш тип хора, които живеят постоянно, непосредствено, интимно с живота на народа, на родината. Ще се съгласим охотно с думите му, че народът и родината са „два живи образа, които човек носи в съзнанието си, в кръвта си“, че са „в него като топлината на тялото му“, „жива част от душата му“. Но за колцина тези думи важат с пълна сила? Важат напълно за Азар Глаушев или Райко Вардарски, важат и за създателя им – възрожденец като тях в това отношение.

Това единение с народа и родината е единение с живота и съдбата им, с видните им представители през вековете. Димитър Талев наистина чуваше как стъпките на „Хилендарският монах“, на Паусий, „кътят по цялата наша земя българска“ в зората

на нашето Възраждане; чуваше заветните думи на Димитър Миладинов при откарването му в затвора: „Аз отивам може би на вярна смърт, но народът български... ще остане жив и един ден ще възкръсне“; той чуваше и виждаше и по-далече в нашата история, с която мисълта му и въображението му бяха заети при всички превратности в неговия труд и противоречив път. Лежейки в болницата след една тежка операция през август 1956 г., „вижда“ как срещу него сяда Самуил – „с доспехите си, с шлема си“: по това време замисля своя роман за този, „който след цели десетилетия борба с един мощен противник умира от скръб за ослепените войници“.

За Димитър Талев „историята на народа е неговата памет“; в нея е отразен собственият му опит и следователно тя е източник на поучителни равнометки, на „сили и смелост“. Писателят се обръща към историята именно като към „извор на поука, на въодушевление, на мъдрост“ – „на поука и мъдрост“, за да не се повтарят сторени грешки, за да не се правят и нови грешки, на смелост и въодушевление за нови добри дела и подвизи“.

Подобни възгледи могат да имат, разбира се, мнозина, ала единици са тези, които са в състояние така непосредствено да живеят с историята на народа си и така зримо, пластично да си представят, да „виждат“ и „чуват“ събития и лица – за това се изисква антиеогоцентрично, надлично съзнание и силно въображение.

Това е въображение, преливащо във фантазия, щом писателят изгражда „от няколко отломки“ „цял един свят“, щом извлича от „тъмните дълбоки“ на историята живи фигури и лица, щом според многократните му твърдения няма определени прототипове за прославените си герои от по-нови времена в поредицата, а неговите човешки образи са „събирателни“: една качествено нова жизнена сплав от наблюдения – реални и мислени – върху различни хора, постигната именно благодарение на въображението.

847

МИЛЧЕН

„Важна е лястовичката слюнка“ – казваше шеговито белегистът, напомняйки как лястовичката извайва своето гнездо от сламки и кал...

А ето го Димитър Талев между героите от „поредицата“: „Когато многобройните герои на тези мои книги започнаха да се очертават все по-ясно, да оживяват в моето въображение, аз се почувствах все по-определено в една нова и жива среда. Наричам си ги тези люде по име или, докато не съм кръстил някои, наричам ги с някакъв прякор или по някакъв техен белег, разговарям с тях, сънувам ги, живея постоянно с тях и между тях.“

Наистина какво силно „вътрешно“ зрение, какво слънчево духовно зрение! В една анкета писателят изповядва, че вижда героите си „с всяка черта на лицето, с всяка гънка на дрехата, с движенията им... с начина на действие“. Той ги и чува съвсем ясно, доверява ни, че „думите на Катерина, когато Султана ѝ дава отровата“, е чул тъкмо тъй, както са записани; той различава безпогрешно своеобразния тембър на гласа у всеки герой в тихите предутринни часове, когато в постелята обмисля това, което ще пише през деня.

Нека останем за минута-две при работата на въображението, преди перото да заскърца или машината да затрака. Както пише Димитър Талев в статията „Две думи за творческия процес“ (1962 г.), „най-важното е извършено“ именно през това „преди“ и „често пъти до най-малки подробности“. Преди да седна, ясно виждам цялата книга, едва ли не страница по страница; „всичко задържам в паметта си, всички нишки на разказа, всеки епизод“. Тези думи са не само свидетелство за своеобразието на един творчески процес, при който „изясняването на замисъла е най-важното, най-трудната работа“, те са съвременен красноречив доказателство и за едно мощно въображение, и за една необикновена, бъдеща удивление и типично художническа памет. Впрочем Димитър Талев имаше памет силна във всяко отношение.

И ето Димитър Талев ни разказва как от „много отдавна“ е събирал „материал“ за книгите си от поредицата, как е прочел „почти всичко писано за тези събития“, „за тази земя“, как е търсил много хора да му разправят „битови подробности“, как е разпитвал „жадно всеки съвременник на македонските борби“, как се е вглеждал в „пожълтели портрети“ и е проучвал народното творчество, „където душата на народа се проявява много ясно, много правдиво“, тъй и сам е записвал народни песни.

И по трудолюбие той беше един от първите.

Всъщност неосъзнатата, подсъзнателна подготовка за поредицата започва още през годините на неговото детство в Прилеп; би могло да се каже, че започва с първите спомени от живота, от света. Тези спомени са пропити с „неясната тревога“ от „тайнствения живот на големите“ през дните, предшествващи Илинденското въстание, с напрежението на Илинден; в тях къртят стъпки на „гъсти тълни аскер“ – един „безкраен поток“, една „река“ от „страшни брадати мъже“ с фесове и пушки, които детето съзира от прага на случайно оставената незаключена порта; в тях трепти тревожният блясък на пожари: в здрача на една вечер малкият Димче вижда от горния „кат“ на къщата през високите тополи на запад далечно зарево – като „алено сияние“ „пог черния силует на планината“ – гори Крушево!

„Крушево гори!“ – казва бащата и гласът му е такъв, че остава да звучи цял живот в душата на сина.

Тогава Димитър Талев е на 5 години.

От малко по-късно време са спомените, свързани с дейността на най-големия му брат Георги, член на ръководството на Прилепската революционна организация: скрити срещи с хора, за пръв път престъпили прага на къщата; цяла чета в една от стаяте, но детето не се стъписва, нито тъй четниците, защото „и децата бяха посветени в тайните на революционната организация и знаеха, че трябва да се пазят четата“, обиски, подир които сякаш

че „ураган е минал“ през къщата, а на пода в гостната – насечени със сабя – портретите на Васил Левски, Гоце Делчев и Даме Груев; арест на големия брат в ранни зори, когато щиковеите на пушките блестят смразяващо студено, и блокада на града до късно следобед, когато се разбира, че са арестувани още стотина мъже, за чиято съдба прилепчани изживяват „смъртна тревога“ още дълги дни и нощи.

В един паметен за него ден Димитър Талев, по това време ученик във втори клас на Прилепската гимназия, открива в книгата на брат си, където обичал да се рови, романа на Иван Вазов „Под игото“. Нахвърля се жадно върху него, но го чете тайно, най-често нощем, защото за четенето на тази забранена тогава в родния му край книга се предвиждаше затвор. „И много пъти чувах – спомня си писателят, – как в същото време зад стените на бащиния ми дом отекваха ботушите на турските аскери.“ Един случай на пълна синхронизация във въздействието на живота и литературата...

Необикновено паметливото момче научава наизуст комай целия роман и го разказва страница по страница на своите приятели. Оттогава Иван Вазов е онзи български писател, който заема централно място в духовно-творческия свят и път на Димитър Талев. И нетолкова защото първите му юношески опити и в поезията, и в прозата са под прякото Вазово влияние, пък и в първия му печатан разказ „В очакване“ (1917 г.) се чувства силно – макар и вече поасимилирано – въздействие на „Иде ли“, но главно защото Вазовите традиции са живи и плодотворни в самотното му зряло творчество.

Димитър Талев се родее с Иван Вазов преди всичко в възгледите си за целите и предназначението на изкуството, за творческите стимули и необходимите качества на писателя.

Какво е необходимо, за да се превърне гарбата в „жива“, т. е. плодотворна, сила? Отговаряйки на този въпрос, Димитър Талев – като мъдър човек реа-

лист – претегля, според собствения му израз, всичко, не отминава в желанието си да бъде „напълно искрен“ „личните интереси“, „амбицията за успех“, честолюбието и дори „малкото или много съвестност...“ Но за него това не е най-главното, разбира се – изисква се „много и много повече“. Вглеждаме ли се в многобройните му изказвания в анкети, интервюта, статии, на писателски събрания и срещи с читателите, ще видим колко последователно, упорито, с присъщата си сгържана страстност той твърди, че за да се превърне гарбата наистина в „жива сила“, за да станеш писател, „трябва да си раздвижен от една голяма идея, която да те е овладяла неугържимо“, трябва да влагаш в произведението си „една голяма любов“, за която си готов да се жертваш, да въградиш в тях, както майстор Манол от народната песен, „най-скъпото на сърцето си“. В този именно смисъл Димитър Талев заявяваше, че „идейността е основа на всяка творба“; има предвид не умозрителната мисъл, а идеята любов, идеята патос, според термина на Белински.

Потвърждение на това си убеждение, на тази си вяра той виждаше у най-големите световни и български писатели: у Лев Толстой, чиято „любов към човека“ окачествява като „неговата голяма творческа сила“, с която прониква „до най-скритите тайни на човешката душа“, внасяйки в тях „чиста светлина“ и „оздравяваща топлина“, у Йордан Йовков, чиято необикновена, „голяма, силна, дълбока обич към българската земя“, към трубовия човек го е вдъхновявала да разкрие хубостта на тази земя и душата на човека, „който от векове се ражда, труди се, страда, ражда се и умира върху нейната майчина гръд“...

А за себе си Димитър Талев казваше: „Станах писател, защото чувствах нужда да разкажа нещо за Македония“; „една от най-големите сили, които са ме карали да седна да пиша, това е моята обич и моята мъка към Македония“.

Любовта като движеща творческа сила той оп-

редела преди всичко като любов към родината и народа: „Първата задача на писателя е да бъде полезен на народа си“, „моето най-голямо задоволство е в надеждата, че служа на народа си“. Но това е също така и любов към човечеството, към „великите идеи“ на нашето време.

Тази любов, тези идеи превръщат гарбата „в жива сила“, като вдъхновяват писателя за творческо писане (Димитър Талев вижда белезите на вдъхновението именно в раздвижването на гарбата чрез идеята любов), а читателите – за творческо (заинтригувано, емоционално, проникновено) възприемане на написаното.

Погледнато в по-широк план, превръщането на гарбата в действена сила означава нейният притежател да стане личност, защото, пояснява Димитър Талев, „писателят участва в творчеството с цялото си същество, с целия си живот“. А човек е личност, когато между другото притежава „твърдост и устойчивост“, „крепка вяра, достойнство, съзнание за дълг и отговорност“.

Димитър Талев непоколебимо вярваше в действена сила на изкуството, в способността му да „облагородява и извисява човека“ и чрез красотата си, и чрез идеите си – „негово вътрешно озарение“, да „движи и тласка живота напред и по-нагоре“, „към все по-голяма обществена правда и красота“. Той уподобяваше художествените слова на „могъщи и победоносни оръжия“ в борбата за осъществяване „гордия стремеж у човека да се освободи от всякакви телесни и душевни вериги“; беше убеден, че „истинското изкуство е високо нравствено“. „То е свободно, гръзнено и всяко насилие, всяка лъжа го оквернява и погубва.“

Между собствените си големи цели на писател сочеше стремежа да вдъхне и укрепи сред своите читатели вярата в светлото у човека и в живота, която никога не е угасвала у самия него: „Аз искам да разкрия човека и да вдъхна вяра и обич в човека. Кол-

кото и да съм се сблъсквал с низостта, не мога да убия вярата си в човека. Аз твърдо вярвам. . . че светлото и доброто е преобладаващата сила в живота. И това не е някаква фикция. Срещам съм хора, които решително са подкрепяли вярата ми в човека. От онзи миг, в който тази вяра би била убита, аз не бих могъл да напиша нито един ред.“

Погледът на художника Димитър Талев е бистър и зорък, прониква в многостранността, многопластовостта на явленията. Макар писателят да заявява – и тези думи тъкмо на него особено прилягат, – че не би се наситило сърцето му да хвали своя народ за неговите „качества и дарби“, той не премълчава и неговите недостатъци, които – по законите на неумолимата диалектика – понякога са своеобразно продължение на добродетелите. Соча – вземам само един пример – „мъдростта, трезвостта“ на нашия народ, който „много мисли и много знае“ (и това е отразено в „нашата книжнина от най-старо време“, пропита с „мъдрост и възхвала към човешкия разум“), но същевременно не крие, че тази склонност на българина „да се заглежда във всяко нещо, всяко нещо да различава често стига до крайности, стига до скептицизъм, до някаква мъчителна подозрителност“.

Писателят Димитър Талев възсъздаде непогръжаемо поетичната атмосфера на патриархалното българско семейно огнище, без да отвърне поглед от черните му сажди; изобрази прогресивната роля на българското еснафство през Възраждането – чрез най-будните му прослойки и представители – без да потули отрицателните напластявания в душата му през „тъмни времена“; в знаменитата поредица се очертава упоритият и горещ характер на нашия народ от тези краища, откроява се внушително неговият несломим дух – в бедствия и погроми, – без да са отминати лошите отражения на многовековния гнет, раждащ суеверия, предразсъдъци, невежество.

Димитър Талев е много последователен и в твърдението си, в убеждението си, че изображенията на

писателя трябва да водят – освен нагоре и напред – още „надолу“, „към същността на всяко нещо“, „към дълбините на живота“, „към дълбините на човешката душа“. Винаги сочеше тази „насока“ в собствено-то си творчество: „Аз искам да проникна в най-сложните психологически състояния на човека, в най-дълбоките гънки на живота.“ И наистина, тя е много характерна за неговия реализъм и психологизъм.

„Третата насока“, която често го води към онава, което особено го привлича естетически, „което клокочи... гори в душата на човека“, ражда и неговия граматизъм – мощен и сдържан същевременно, възгъбен, а не гръмовит. Един граматизъм, в който сякаш се отразява характерът и на автора – темпераментен, но владеещ се, – и търпението, силата на поробения, но непреклонна глава народ. Родее се този граматизъм нерядко и с граматичното в народното творчество, в народния епос: спомнете си например как, с какъв сдържан тон, с какво внимание към обичайното, битовото са описани грижите на Дона („Илинден“) за умрялото ѝ дете. Или – лексиката, синтаксиса, старинно-народния колорит на речта в разговора между Бенковица и Султана, между две майки, изгубили своите чеда:

„– Изпратихме ние с тебе, Султано, две невестини в гроба, без венци, без свирки и песни.

– Две главни сме ние с тебе, Бенковице, изгорели и черни до век.“

Един живописно-синтетичен, обобщено-стилизиран израз на майчина скръб, който се връзва незапаметено в душите ни.

Талантът на Димитър Талев се разгръща особено мощно в досег именно с психологически-граматичното; особено – с грамите, с трагедиите на силни духом хора, воини на гълга си, на отечеството и на народа си.

Психологическият граматизъм в творчеството на писателя е израз по-скоро на сблъскване между героя и заобикалящия го свят, и други герои, и об-

ществото, отколкото на сблъскване между различни сили у човека, между идеални и чувствени пориви, например между разум и страсти и пр.

Един от източниците на граматизъм в стила на Димитър Талев са многобройните форми на преливане и преплитане, на своеобразна борба между гласа на автора и гласовете на героите. Изображението на повествование у Димитър Талев е богато на двугласно слово, т. е. на слово, в което се сливат или сплитат в едно интонациите на разказвач и герой – в различно отношение, с различно, много променливо надмощие. Вид двугласно слово е вътрешният монолог – тази своеобразна граматична форма в епоса, в прозата, към която писателят често се насочва и поради увлечението си към обективно-граматичното в живота, у човека. (Т. е., ако в сферата на стила вътрешният монолог – покрай другото, разбира се – е източник, причинител на граматизъм, в сферата на творческия процес не е причина, а следствие.) От своя страна вътрешният монолог у Димитър Талев също е богат на форми – и не само по преливанията и борбата на гласовете, но и по участниците в тази борба. Така в гласа на автора понякога звучи гласът не на отделен герой, а на едно множество. Разказвачът – ще дам само един пример – пише за Климент Бенков („Железният светилник“), а в неговото слово, в неговия глас се вмъква словото, зазвучава гласът, интонацията на общинарите чорбаджии, с които Климент Бенков води борба. Така тази борба сякаш се пренася и на езиково-стилова плоскост...

В „Железният светилник“ съществува необозримо „разноезичие“, тъй характерно за високите образци на романа като жанр и особено – за съвременния роман. Тук рядко звучи чистото слово на разказвача: толкова чести и многообразни са формите на двугласно слово. Една сложна, пълстра гласово-интонационна плетеница като игра и борба, като преливане на светлини и сенки върху бистра водна повърхност.

Когато през 1952 г. този роман се появи на бял свят (а той е писан по-рано), в българската литература нямаше такова явление, такова гласово-интонационно богатство, характерно и за следващите романи от поредицата. „Железният светилник“ стана в това отношение предвестник на бъдещи стилови процеси в романа, в художествената проза; той е едно предзнаменование, един смел, дръзновен набег в бъдещето и същевременно си остана един от най-високите върхове на литературата ни.

Сега, с риск да бъда заподозрян в сантименталност, ще кажа, че успехите и в тази специфична сфера са родени не само от талант и майсторство, но и от любов. Обичта на Димитър Талев към неговите – станали вече тъй популярни – герои (а нека не се забравя, че писателят обича естетически и отрицателните характери), общуването му с тях, може да се каже, всекидневният му живот с тях – както се почне от предутринните часове, когато той мислено ги вижда и чува – скъсява дистанцията между автора и тези негови „люде“ и в процеса на писане. Чувайки ги постоянно, писателят се вслушва в техните гласове и когато описва преживяванията им, допуска благосклонно да се вмъкват в собственото му слово.

Това може да се каже за отношението на писателя не само към отделните герои, а и за множеството, за „преспанци“, за народа. Докато за мнозина пишущи народът е едно умозрително събирателно понятие, Димитър Талев го чувства като живо цяло – допознава, че може да влезе в словесен контакт с него. Вътрешната му приобщеност, единението му с хората от народа намира израз и в един своеобразен вид двугласно слово: когато описва хора, събития, градове от миналото (като Преспа, чийто облик така се е запечатал в паметта ни, че сякаш е спомен, сякаш е от детството, а не от литературата), в такива описания и характеристики често в гласа му на разказвач зазвучава някакъв неназован, безимен глас,

дошъл от онези времена. Би могло да се каже, че това е глас на някакъв народен „сказател“, изразяващ виждането, мислите на преспанци, но още по-точно ще бъде, струва ми се, ако кажем, че чуваме въкупом гласовете на преспанци – с присъщите им исторически обусловени възгледи за начин на живот, за добро и зло. Разбира се, авторовият глас и когато е много изместен, притеснен от далечните, прелетели през вековете гласове, все пак се чувства; писателят все пак „присъства“ – с неговата обич и топлота към милиите ни предци, пък и с неговата усмивка към някои техни жизнени принципи.

Тъй като писателят чувства дишането, душата на преспанци като колектив, той може да строи диалози не само между двама души, но и между човек, герой и множество, народ (една интересна стилова особеност, чийто най-дълбок източник ни открива в авторовото светоотношение). Например – между наклеветения (от чорбаджията Аврам Немтур) Климент Бенков и граждани на Преспа, които вярват не на чорбаджията, а на него, възрожденеца, т. е. будните, съзнателните преспанци. Те, тези граждани, участват в диалога „въкупом“.

Същият мироведно-психологически източник имат и онези своеобразни монолози, които възплъщават народни умонастроения чрез жива реч на хората пак като колектив; т. е. проговаря едновременно самият народ. Например, за да изрази решението си да не слуша повече богослужение в черквата на неразбираем за него език.

Съвсем логично е писател като Димитър Талев да се стреми и в словото си, в своя език на художник, да бъде близо до народа и до народния език. И наистина той ни се изпоязва, че в своите „лични търсения“ винаги е гледал да бъде близо до живата говорима реч, че от дете се е заслушвал прехласнато, „до самозабрава“ в народни сладкодумци и още тогава се е мъчил да долови „с какви думи, по какъв начин се постига това сладкодумие“. „Основата на моя език е там, у

народа“ – заявява категорично писателят.

Силата на живия народен език – особено на езика от своя роден край – Талев съзира и в неговата мелодичност. И както неведнъж е заявявал, в словото си на писател обръща „извънредно внимание на музикалната страна“, никога не пише едно изречение, преди да го чуе как звучи. Съветва и ние гласно да произнасяме винаги фраза или израз от страница на неговата творба, гдето забелязваме граматически „неправилност“. Защото тези неправилности и недостатъци – според „правилата на синтаксиса например“ – могат да се окажат съвсем на мястото си в сферата на езика като художествено слово, да допринесат тъкмо за онзи „нюанс в интонацията“, а косвено и „в смисъла ѝ“, който белетристът е търсил. В тази насока роля играят и обикнатите от Димитър Талев повторения. По тях той се и увлича, но за разправките с редакторите, за които споменава, правото по принцип е било на неговата страна – правото на писател, защитаващ елемент от езиковото си своеобразие, едно от специфичните си средства за постигане на емоционално-психологически цели.

Ето, не е ли безспорно, че чрез своеобразния, ритъм на речта, постигнат и с повторения, ние чувстваме вълните на скръбта и копнежа, заливащи душата на Вардарски в една нощ на печални интимни равнотеж и размисли: „... Тая нощ той и плака в тъмнината; плачеше и със сляпото си око, намокри се превръзката му, та я захвърли; нямаше от кого да се бои в нощната тъмнина, че ще види грозната дупка на изваденото око, че ще видят съзидателите му. Той ги остави да текат, да текат – нямаше от кого да се крие в тъмнината, той плачеше за себе си, плака своя път и за Ния.“

Особеният строеж на фразата, ритъмът ѝ, тонът ѝ играят съществена роля и в речта на героите. Димитър Талев е голям майстор да изрази едно напирало вълнение, една мъчително раждаща се ми-

сль и чрез формата на речта: чрез недоведения и логически прескоци, чрез инверсии и „неправилности“, чрез специфични повторения и изобщо чрез специфична интонация. Една реч, която изразява не само със смисъла си, но и с особеностите си строеж и звуковата си плът психологическото състояние на героя, като същевременно го и внушава неотразимо на читателя. Нека чуем за момент Султана, узнала от Лазар за греха на Катерина: „Защо не ми каза, защо не ми каза!.. . Ти и сички вие, като баща ви, и той, недоведеният, занесени. Ти, ако си толкова учен. Защо не ми каза! Аз нищо не виждах, тя, змия потайна, не си показва нозете. Боех се само от него, от очите му нечестиви и затова не го исках в къщата си. Ти го доведе в къщата ми, да беше донесъл огън в нея, да я изгориш, да беше изгорела по-добре! Ти го доведе в къщата ми.“

Вие чувствате как се надига неугържимо и тъмната властна сила в душата на Султана.

Ако не искаме да отминем покрай нещо много характерно в художествения свят на Димитър Талев, трябва да видим накъде водят естетически-стилово другите две споменати насоки в движението на художественото изображение и в неговото въздействие. Тези насоки („напред“ и „нагоре“) изразяват много пъти декларирания стремеж да се направи човекът „малко по-добър, по-дълбок и по-ведър“, да се издигне съвременникът, според думите на писателя, до „чистите висини на идеите на нашето време и на нашата социалистическа епоха“.

За да постигне тези си цели, писателят има право – според също тъй неведнъж изявеното убеждение на Димитър Талев – „да приповдигне един образ, за да накара читателите да го следват в неговото разбиране на една по-висока човечност“. И интересно е, че това „право“ Талев свързва с реализма, нарича го „право на писателя-реалист“ – както свързва с реализма (на друга, не стилова, а идейна плоскост)

нравствено-гражданския си оптимизъм, вярата си, за която стана дума, че светлото, доброто е „преработваща сила“ в живота и у човека: „цялата моя представа за човека и цялата моя вяра в човека е дълбоко свързана с реализма като творчески метод“. И това заявява писател, прозрял го дълбоко в човешките страсти и пороци, в самолюбието и властолюбието, в завистта и злобата, в суетността и алчността и пр., и пр. Но като възрожденците, като Каравелов и Ботев, като Априлов и „братята от Струга“ той вярваше в светлата сила на човешкия разум. И ако има тук романтика, тя не е безпочвена, не е утопична.

„Приповдигането“, за което говори писателят, представлява вид подбор, художествено заостряне върху едно или друго свойство, поставяне – да употребим друг негов израз – „под по-ярка светлина“ „логиката в развитието на човешките характери“, „тяхната същност“. „Така образите – продължава писателят, – израстват монолитни, последователни в своите постъпки, верни на своята природа...“ При срещи с писатели и читатели се е повдигал въпросът не се ли касае тук за идеализация. Димитър Талев, общо взето, не приема този термин или пък, доколкото е склонен да го допусне за някои свои човешки образи, то е само в специфичен, свой смисъл. В своите „Бележки върху историческия роман“ (1953) прави една аналогия с погледа ни върху историческите събития и герои. „Тези събития и герои – отбелязва писателят, – блестят в миналото, те вече в самата история са идеализирани, подсилени с положителното и отрицателното.“ „И мене ми се чини – заключава той, – че тъкмо с това са по-интересни, по-съдържателни.“

Би могло да се каже, че говорейки за „подсилване“, „приповдигане“, „поставяне под по-ярка светлина“ и пр., Димитър Талев има предвид своеобразната типизация в собственото си творчество (макар върху термина типизация да тежат отрица-

телни емоционални напластявания от времето, когато той бе доста догматизиран). Във всеки случай, вгледаме ли се в създадените от него човешки образи, особено в най-внушителните, ще забележим, че в органическото единство на типично и индивидуално той акцентира върху типичното, или – върху характерното (а не случайното) индивидуално. И в този смисъл може да се каже, че е създал повече типове и характери, отколкото индивидуалности. Такива именно човешки образи в художествената литература, щом са вдъхновено и майсторски изваяни, добиват особено голяма популярност.

Димитър Талев заостря, разбира се, върху различни човешки добродетели, но спрем ли по-внимателно поглед върху наистина богатата галерия в „поредицата“ от положителни герои – според традиционната терминология, – ще видим, че те се отличават преди всичко с голяма духовна сила, т. е. тъкмо с това, което е необходимо за борба и което е в основния патос на творбите.

Заострянето не внася естетическа и стилова монотонност в творчеството на Димитър Талев, защото е различно, разнообразно и по степен, и по форма и средства. Докато у Лазар Глаушев трудно бихме могли да посочим някакъв недостатък (и въпреки това той е жив и жизнен пред очите ни, колкото и добре да знаем, че в действителност няма човек без недостатъци), докато той от „Железният светилник“ до последните страници на „Гласовете ви чувам“ е неизменно душевно уравновесен и разумен, справедлив и човечен, винаги благороден, винаги душевно силен – и когато десницата му е вече старчески слаба, – Райко Вардарски е изобразен не без някои слабости на характера: раздразнителност, избухливост, прибързаност, склонност към различни рискове; но тук майсторството на Димитър Талев се изразява в това, че и в тези слабости виждаме своеобразно пречупени, отразени нравствените и гражданските добродетели на героя, без-

трашието му, копнежа му да пролее кръвта си за народа и свободата.

Създавайки своята Султана, един от най-внушителните, най-монументалните човешки образи-типове в националната ни литература, Димитър Талев сякаш е поставил „под по-ярка светлина“ противоречивото у нея: толкова различни емоционални реакции буди у нас рязко очертаният ѝ характер, поведението ѝ. Другояче казано, той е акцентирал върху един противоречив морал, рождба на времето и средата. Така че ние виждаме Султана ту сурова, деспотична, жестоко властна (с психологическа проникновеноост писателят разкрива какъв тиранин може да стане този, който е „непоколебим в своята увереност, че знае за всяко нещо кое е най-доброто“), ту тя се извисява пред погледа ни със своята самоотверженост, всеотдайност в грижите си за семейството, а в даден момент и за народните борци, макар да е отчуждена в светоотношението си от прогресивните хора на епохата. Същевременно във всички противоречиви постъпки и преживявания на Султана се разкрива човек с изключителна душевна сила, последователно следващ принципите на своя противоречив, светло-тъмен морал, непреклонен в своите разбирания, воин до последния си дъх на семейството и на своя дълг. У нея няма и капка себичност. И прав е Димитър Талев, когато заявява, че макар „със смисъла на този морал, с устоите на този морал ние можем да не се съгласим“, трябва да го възприемаме като „душевна чистота, гордост и сила“ – качества, които българката е проявявала и тогава, и по-късно. Той сочи факти, примери из „крвавите страници“ на борбите в Македония.

Но ето че за очарователната Ния заявява: „Ния е моя мечта, може би една от моите най-хубави мечти.“ Вихме могли да кажем, че нейният образ е романтично извисен, че той особено ясно възплъщава романтичните багри и тенденции в погледа и стила на Димитър Талев. Същевременно обаче, при друг слу-

чай, писателят добавя: „Исках да разкрия красотата на българката, нейната духовна сила като предана майка, съпруга, другар на мъжа и пазителка на семейното огнище“; следователно той сочи реалното и в този „идеален“ образ.

Славейки мъжеството и героизма, Димитър Талев проявяваше същевременно пиетет и изострен усет към женственото и нежното. Няма друг български белетрист, който да е създал толкова много нравствено благородни, душевно светли женски образи, които носят според високите му представи за жената наистина „един чист полъх“, „чувство за топлина, за онова, което създава хармония в живота“.

Приповдигането, извисяването на макрообрази, на човешките характери е немислимо, разбира се, без извисяване в микроизображенията. Когато бедняж девойката Ния влиза в двора на Глаушеви в „розов, копринен малакоф“, тя е „като розово облаче сутрин, преди изгрев слънце, по светналото небе“. А друг път, при една драматична среща с Лазар Глаушев, очите ѝ са тъй „огромни“ – същински „тъмни бездни“ и „жълтото цвете в косите“ ѝ блести тъй „ослепително“, че бедният момък потъва „в тъмнини и блясъци“ и трябва да се бори, за да се задържи...

В края на краищата, след като превежда своя герой Лазар Глаушев през чистилицето на много изпитания, на тежки душевни и физически страдания, той го дарява с това най-хубаво и най-благородно момиче – една романтична багра и във фабулата.

А когато е насочено към отрицателните герои (които също са заострени, но в противоположна посока), словото на писателя бляска с други – реалистично-натуралистични – остриета.

Всички, които познаваха по-отблизо Димитър Талев, знаеха, че в неговата сгържаност, овладяност, уравновесеност прозираше един горещ темперамент, една страстна душа. Той беше богато надарена артистична натура с извънредна впечатлителност

към красотата. Помнеше от детството си цвѣта на нощното небе над Прилеп и едрите блеснали звезди над него, които е гледал прехласнато, лежейки под лозницата, където семейството е нощувало лете. И в късните му години „звездният мир нощем и неговата хармония“ будеше у него, според собствените му думи, „състояние може би сродно на един религиозен екстаз“. „Същото чувство изпитвам – добавяше той, – когато слушам музиката на Бетовен.“ Още през юношеството, когато се е увличал по астрономията, у него се разгаря жаждата да види „всепира“, да проникне „все по-нататък и по-нататък“. Един същ така поетичен, художнически стремеж към безкрайното, към вечността. Нейния ритъм писателят долавяше в плисъка на морето – и когато беше далеч от бреговете му.

Като всички рогени художници Димитър Талев ценеше, разбира се, таланта. Но той ценеше също така – а може би и повече – усилията за духовно възможване, за духовно извисяване и усъвършенстване. Ето защо се прекланяше пред Пенчо Славейков, български писател, който след Иван Вазов е влиял най-благоприятно върху личността му. Като Пенчо Славейков смяташе, че на писателя е нужна култура, „голяма култура“ – такава, че да пада подобно на светлина „върху цялото му творчество“. Беше убеден, че талантът изисква много грижи и труд, че той трябва да бъде уравновесяван и целенасочван. „Артистичната небрежност“, която има толкова голяма цена в очите на гилетантите, не го привличаше – нито в живота, нито в изкуството. Заявяваше, че за него „висш принцип“ е хармонията – в живота, гдето тя е „любов, градеж, творчество“, у човека (в духовния му мир и в поведението), в изкуството. „Един от най-важните белези на майсторството“ виждаше в хармоничната уравновесеност между „всички компоненти на художественото произведение“.

Този „висш принцип“ изисква от писателя целе-

насоченост в изображението – както е у Лев Толстой, когото Димитър Талев не само поставяше най-високо в изкуството на човечеството, но и смяташе за свой пръв по значение учител в литературата, дал му „златния ключ“ към художественото майсторство. Целенасоченост и на макрочастите, и на микродетайлите. Ако младата Султана, бродирайки, подхваща някаква особена „светлосиня ивица“, която заблестява „между другите цвѣтове на платното“, то е поради изгрялата надежда в душата ѝ след решението ѝ да остави Стоян да преноси в плевнята. . .

Всичко трябва да бъде подготвено, психологически мотивирано – така че и най-изненадващото на пръв поглед да се възприема като правда: и това например, че в даден момент Аврам Немтур се съгласява да поиска за зет своя враг Лазар Глаушев.

Всичко трябва да бъде ясно – и най-напред в духовния поглед на писателя, – защото „стремежът към изясняване, към една вътрешна яснота. . . е основата да се роди една творческа индивидуалност“.

И все пак над този свой „висш принцип на хармония“ писателят поставя, както сам се изповядва, „стремежа към свобода“. И по-специално – стремежа и борбата на народа за свобода. . .

Димитър Талев уважава поривите на артиста, на творческата личност към свой начин на живот, към освобождение от условности и предразсъдъци, от закостенели нравствени традиции – пречки и за лично щастие, и за творчество, но още повече уважава стремежа на колектива, на народа към национална духовно-политическа свобода. Показателен е фактът, че макар образът на художника резбар Рафе Клине да е очертан с уверен размах и много ярко (едно наистина великолепно достижение), нему, на този герой, е отделено сравнително малко място в „Железният светилник“ (авторът никъде не остава насаме с неговите преживявания), а нататък в поредицата той вече не се вестява. Рафе Клине

изчезва някак неочаквано. За последен път го виждаме да излиза от черквата, гдето преди малко са венчали Лазар и Ния. „Вън го посрещна синя януарска вечер, обхвана с легени длани лицето му. Резбарят се спря за миг. Чакаше ли някого? По плочите на притвора се чува стъпки.“

Този загадъчно-поетичен край засилва очарованието на цялостното впечатление от „Железният светилник“ и същевременно сякаш ни подготвя за нови срещи с Рафе Клинче. Но нашето очакване не се сбъдва. Като обяснява на интересуващите се читатели тази окончателна раздяла, белетристът заявява, че майстор Рафе „отпаднал“ от по-нататъшното повествование, защото е „чужд на логическата закономерност на епохата“, на „колективността и народността“. Едно наистина много характерно за Димитър Талев изказване.

И в живота, и в писателската си работа този голям творец беше преди всичко човек на дълга. Изключително добросъвестен в отношението си към всяка работа (той скромно казваше, че у него има „известна педантичност“), готов да помогне на близки, че и на по-далечни, и когато сам е страдал телесно и душевно, рядко верен приятел (а приятелското чувство, знае се, е най-безкористното; идейни заблуди той е имал, и немалки, но никога в нищо не е бил користен), строг към себе си, преодоляващ с юздите на волята всичко, всички увлечения, които биха могли да го отклонят от поставената голяма цел – такъв го запомниха тези, които го познаваха.

И сам трудно би разграничил чувството на творческо задоволство от чувството на изпълнен дълг след всяко завършено произведение. Така е, когато дългът става вътрешен патос на личността. Неделими бяха наистина у него творческото и гражданското начало. Когато през последната пролет на живота си замисляше петата книга от „поредицата“, с главен герой Борис Глаушев („Милостивият и неговите четирима сина“), чувстваше в гърдите си бол-

ка не от загнездила се вече там страшна болест, но от злощастната съдба на България по времето около Балканските войни. Предстоеше му да се занимава с този период в замисления роман, и покрай радостите на творческото въображение, на съзиданието – изпитваше дълбоко страдание на човек и гражданин. („Иде ми – чувал съм го да казва, – да викна на някой площад сред София... но виновните отдавна ги няма.“) И когато плюеше кръв, бled, отпаднал, стопил се от непрестанни страдания, той пак говореше – с глух, едва доловим глас – за България и българската литература, на които наистина отдаде всичките си сили, без остатък, докрай!

СТОЯН КАРОЛЕВ

СЪДЪРЖАНИЕ

ПЪРВА ЧАСТ

Първите / 5

ВТОРА ЧАСТ

Апостолът / 261

ТРЕТА ЧАСТ

Другарка на орлите / 399

ЧЕТВЪРТА ЧАСТ

Илинден / 665

ДУМИ ЗА ДИМИТЪР ТАЛЕВ / 491

Редове от биографията / 827

Т. Жечев, С. Каролев

Нова народна епопея. Димитър Талев / 829

Т. Жечев

Преспанският летописец / 846

С. Каролев

Димитър Талев
ИЛИНДЕН

Редактор ИВАН ГРАНИТСКИ

Биографична бележка ТОНЧО ЖЕЧЕВ, СТОЯН КАРОЛЕВ

Графичен дизайн и корица ПЕТЪР ДОБРЕВ

Коректор ЕВГЕНИЯ ВЛАДИНОВА

Предпечатна подготовка ЕКАТЕРИНА РУСКОВА

Формат 84/108/32

Печатни коли 54,5

Издателство

„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Печат

„ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА“ ЕАД

ИЗДАТЕЛСТВО „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Поредица „БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“
в 120 тома

2002 – 2005 година

Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

1. Захарий Стоянов – ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?
2. Иван Вазов – НЕМИЛИ-НЕДРАГИ
3. Йордан Йовков – СТАРОПЛАНИНСКИ ЛЕГЕНДИ
4. Димчо Дебелянов – ЧЕРНА ПЕСЕН
5. Христо Ботев – ПОЛИТИЧЕСКА ЗИМА
6. Пейо К. Яворов – ПЕСЕН НА ПЕСЕНТА МИ
7. Паисий Хилендарски – СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ
8. Софроний Врачански – ЖИТИЕ И СТРАДАНИЯ ГРЕШНАГО СОФРОНИЯ
9. Иван Вазов – ПОД ИГОТО
10. Любен Каравелов – БЪЛАГАРИ ОТ СТАРО ВРЕМЕ
11. Добри Чинтулов – СТАНИ, СТАНИ, ЮНАК БАЛКАНСКИ
12. Алеко Константинов – БАЙ ГАНЬО
13. Васил Левски – НАРОДЕ????
14. Иван Вазов – ЕПОПЕЯ НА ЗАБРАВЕНИТЕ
15. Петко Славейков – ИЗВОРЪТ НА БЕЛОНОГАТА
16. Пенчо Славейков – ЕПИЧЕСКИ ПЕСНИ
17. Константин Величков – ЦАРИГРАДСКИ СОНЕТИ
18. Стоян Михайловски – КНИГА ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
19. Гео Милев – ЖЕСТОКИЯТ ПРЪСТЕН
20. Елисавета Багряна – ВЕЧНАТА И СВЯТАТА
21. Асен Разцветников – ЖЕРТВЕНИ КЛАДИ
22. Пенчо Славейков – НА ОСТРОВА НА БЛАЖЕНИТЕ
23. Димитър Талев – ЖЕЛЕЗНИЯТ СВЕТИАНИК
24. Христо Фотев – ПЕЙЗАЖ ОТ ДУМИ
25. Любен Дюлов – ПЪТЯТ НА ИКАР
26. Любомир Левчев – СТИХОВИДЕНИЯ

27. Кирил Христов – ХЕЙ, ПРОЛЕТ ИДЕ
28. Петко Ю. Тодоров – ИДИЛИИ
29. Стефан Стамболов – СВОБОДА ИЛИ СМЪРТ
30. Емануил Попдимитров – СЪНЯТ НА ЛЮБОВТА
31. Георги Раковски – БЪЛГАРСКИ ВЪПРОС
32. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. I
33. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. II
34. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ
НАРОДНИ ПЕСНИ – т. I
35. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ
НАРОДНИ ПЕСНИ – т. II
36. Райко Жинзифов, Григор Пърличев и Никола Козлев –
ХАЙДУТ СИДЕР И ЧЕРЕН АРАП
37. Неофит Бозвели – МАТИ БОЛГАРИЯ
38. Добри Войников – КРИВОРАЗБРАНАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ
39. Иван Мешекон – ТАЛАНТЪТ КАТО ПРОМЕТЕЕВ ДАР
40. Георги Стаматов – МАЛКИЯТ СОДОМ
41. Боян Пенев – ЛИТЕРАТУРА И ИНТЕЛИГЕНЦИЯ
42. Цани Гинчев – ГАНЧО КОСЕРКАТА
43. Пеню Пенев – ДНИ НА ПРОВЕРКА
44. Георги Райчев – ГРЯХ
45. Михалаки Георгиев – МЕРАКЪТ НА ЧИЧО ДЕНЧО
46. Любен Каравелов – СВОБОДА И НЕЗАВИСИМОСТ
47. Васил Друмев – НЕЩАСТНА ФАМИЛИЯ
48. Николай Райнов – МЕЖДУ ПУСТИНЯТА И ЖИВОТА
49. Любен Каравелов – МАМИНО ДЕТЕНЦЕ
50. П. Р. Славейков – БЪЛГАРСКИ ПРИТЧИ ИЛИ
ПОСЛОВИЦИ И ХАРАКТЕРНИ ДУМИ
51. Светослав Минков – ДАМАТА С РЕНТГЕНОВИТЕ ОЧИ
52. Христо Смирненски – ДА БЪДЕ ДЕН!
53. Константин Петканов – МОРАВА ЗВЕЗДА КЪРВАВА
54. Стоян Загорчинов – ДЕН ПОСЛЕДЕН – ДЕН ГОСПОДЕН
55. Д-р Кръстев – МЛАДИ И СТАРИ
56. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ – I том
57. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ – II том
58. Георги Караславов – СНАХА
59. Петър Дънов – РАЗУМНОТО СЪРЦЕ
60. Димитър Талев – ИЛИНДЕН

ПРЕДСТОЯЩИ ЗАГЛАВИЯ:

61. Теодор Траянов – БЪЛГАРСКИ БАЛАДИ
62. Николай Асизев – ПТИЦИ В НОЩТА
63. Елин Пелин – ВЕТРЕНАТА МЕЛНИЦА
64. Никола Фурнаджиев – ПРОЛЕТЕН ВЯТЪР
65. Ангел Каралийчев – РЪЖ
66. Спиридон Казанджиев – ПРЕД ИЗВОРА НА ЖИВОТА
67. Никола Ванцаров – МОТОРНИ ПЕСНИ
68. Тодор Влайков – ПРЕЖИВЯНОТО
69. Дора Габе – ПОЧАКАЙ, СЛЪНЦЕ
70. Александър Геров – ХОРА И ЗВЕЗДИ
71. Асен Златаров – СЛЪНЦЕТО И ЖИВОТЪТ
72. Йордан Йовков – АКО МОЖЕХА ДА ГОВОРЯТ
73. Пейо К. Яворов – В ПОЛИТЕ НА ВИТОША
74. Пенчо Славейков – КЪРВАВА ПЕСЕН
75. Иван Радославов – ИДЕИ И КРИТИКА
76. Добри Немиров – БЕДНИЯТ ЛУКА
77. Антон Страшимиров – ХОРО
78. Николай Марангосов – НА ПОВРАТКИ В СЕЛО
79. Ст. А. Костов – ГОЛЕМАНОВ
80. Ламар – ЖЕЛЕЗНИ ИКОНИ
81. Елин Пелин – ПОД МАНАСТИРСКАТА ЛОЗА
82. Димитър Димов – ТЮТЮН – I том
83. Димитър Димов – ТЮТЮН – II том
84. Чудомир – НАШЕНЦИ
85. Йордан Йовков – АЛБЕНА
86. Димитър Талев – ПРЕСПАНСКИТЕ КАМБАНИ
87. Васил Пунчев – ДНЕСНАТА БЪЛГАРСКА ЛИРИКА
88. Владимир Василев – ПАНТЕИСТИ И МАНИАЦИ
89. Александър Балабанов – МЯСТОТО НА БЪЛГАРСКАТА
ЛИТЕРАТУРА
90. Михаил Арнаудов – БЪЛГАРСКИ ОБРАЗИ
91. Георги Кирков – ПОЛИТИЧЕСКА ЗООЛОГИЯ
92. Илия Волен – ЧЕРНИ УГАРИ
93. Йордан Иванов – БОГОМИЛСКИ КНИГИ И ЛЕГЕНДИ
94. Иван Хаджийски – БИТ И ДУШЕВНОСТ
НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
95. Иван Хаджийски – ОПТИМИСТИЧНА ТЕОРИЯ
НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
96. Иван Шишманов – ОТ ПАИСИЙ ДО РАКОВСКИ

97. Христо Радевски – ПУАС
98. Сирак Скитник – СТАРО И НОВО ИЗКУСТВО
99. Константин Константинов – ПЪТ ПРЕЗ ГОДИНИТЕ
100. Александър Вутимски – СИНЬОТО МОМЧЕ
101. Богомил Райнов – ЛЮБОВЕН КАЛЕНДАР
102. Веселин Ханчев – ЖИВ СЪМ
103. Иван Пейчев – ЕСЕН НА БРЕГА
104. Валери Петров – СБОУВАНЕ С МОРЕТО
105. Димитър Димов – ОСЪДЕНИ ДУШИ
106. Емилиан Станев – АНТИХРИСТ
107. Антон Дончев – ВРЕМЕ РАЗДЕЛНО
108. Николай Хайтов – ДИВИ РАЗКАЗИ
109. Генчо Стоев – ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО
110. Павел Матев – ПРЕОБРАЖЕНИЯ
111. Андрей Германов – ОЦЕЛЕЛИЯТ ПРИ ТЕРМОПИЛИТЕ
112. Петър Динев – ВЪЗРОЖДЕНСКИ СТРАНИЦИ
113. Атанас Далчев – ПРОЗОРЕЦ
114. Петър Мутафчиев – ДУХЪТ НА ОТРИЦАНИЕТО
В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ
115. Васил Златарски – ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА
ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ
116. Димитър Благоев – НАШИТЕ АПОСТОЛИ
117. Христо Вакарелски – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ОБИЧАИ
118. Георги Джагаров – В МИНУТИ НА МЪЛЧАНИЕ
119. Павел Вежинов – ЗВЕЗДИТЕ НАД НАС
120. Ивайло Петров – ХАЙКА ЗА ВЪЛЦИ

АБОНАМЕНТ ЗА ПЪРВИТЕ 60 ТОМА –
мъбрга луксозна подвързия – 360 лева

ЗА ЗАЯВКИ И АБОНАМЕНТ –
адрес на издателство „Захарий Стоянов“
София 1124, ул. „Николай Ракитин“ № 2
тел. 943-42-16; 943-32-64

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Класическите произведения на българската литература са слънчевите стълбове, крепящи националното ни самосъзнание. Те са кристалните мостове на възторга, по които Отечеството ще премине през огън и страдание и ще пребъде в третото хилядолетие. Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

7 лв.